

6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF TURKISH CULTURE, HISTORY AND

LITERATURE

July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan

PROCEEDINGS BOOK

Editor: Prof. Dr. Ramazan GAFARLI

ISBN: 978-625-367-208-9

PROCEEDINGS BOOK

6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE

July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan

Guba branch of ADPU

ANAS Institute of Folklore, Department of Deda Gorgud
Monitoring Center under the State Language Commission of the
Republic of Azerbaijan

Institute of Economic Development and Social Research İKSAD

Editor:

Prof. Dr. Ramazan GAFARLI

**All rights of this book belong to Iksad Global- 2023.
Without permission can't be duplicate or copied. Authors of
chapters are responsible both ethically and juridically.**

Iksad Global- 2023 ©

Issued: 07.08.2023

ISBN:978-625-367-208-9

CONFERENCE ID

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF TURKISH
CULTURE, HISTORY AND LITERATURE**

DATE-PLACE

July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan

Guba branch of ADPU

ANAS Institute of Folklore, Department of Deda Gorgud

**Monitoring Center under the State Language Commission of the Republic of
Azerbaijan**

Institute of Economic Development and Social Research İKSAD

EDITOR

Prof. Dr. Ramazan GAFARLI

EVALUATION PROCESS

All applications have undergone a double-blind peer review process

TOTAL NUMBER OF PAPERS: 95

THE NUMBER OF PAPERS FROM TÜRKİYE: 8

OTHER COUNTRIES: 87

PARTICIPANT COUNTRIES (7):

**Azerbaijan, Türkiye, Ukraine, Nigeria, Russia, Iran, The Republic of the
Congo**

HEAD OF CONFERENCE (Azerbaijan)

Prof. Dr. Ramazan GAFARLI

ANAS Folklore Institute,
director of the "Dede Korkut" , president of the
scientific journal "Dede Korkut"

CO-HEAD OF CONFERENCE (Türkiye)

Prof. Dr. Metin EKİCİ

Ege University
Institute of Turkic World Studies

Chairman of the organizing committee

Prof. Dr. Mahira HUSEYNOVA

Vice-Rector for International Relations of Azerbaijan
State Pedagogical University

Chairman of the scientific committee

Prof. Dr. Sevinj ALİYEVA

Director of the Monitoring Center under the State
Language Commission

ORGANIZING BOARD

- Prof. Seyfeddin RZAYEV - Folklore Institute of ANAS**
Prof. Metin EKİCI - Ege University Turkish World Studies Institute
Prof. Hajer HUSEYNOVA - Azerbaijan State Pedagogical University
Prof. Marziyya NAJAFOVA - ANAS Institute of Literature (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Konul SAMADOVA - Head of the modern Azerbaijani language department of ADPU
Assoc. Prof. Nazila ABDULLAZADE - Azerbaijan State Pedagogical University
Assoc. Prof. Pınar FEDAKAR - Ege University Institute of Turkish World Studies
Assoc. Prof. Ruslan ABDULLAYEV - ANAS
Assoc. Prof. Irada KARIMOVA - Head of the Department of Azerbaijani Linguistics of ADPU
Assoc. Prof. Sehran Khavari - Member of the Management Board of ANAS
Assoc. Prof. Sabina ISAYEVA - ANAS Institute of Folklore "Dede Gorgud" branch, Specialist researcher
Assoc. Prof. Malahat BABAYEVA - Azerbaijan State Pedagogical University
Assoc. Prof. Safa GARAYEV - ANAS Institute of Folklore
Assoc. Prof. Hikmet GULUYEV - Folklore Institute of ANAS
Dr. Konul HASANOVA - Azerbaijan State Pedagogical University
Dr. Fazil ÖZDAMAR - Ege University Institute of Turkish World Studies
Dr. Selected SARP KAYA - Ege University Institute of Turkish World Studies
Dr. Zamik TAHMAZOV - Azerbaijan State Pedagogical University
Dr. Gulshen AGHABEY - Azerbaijan State Pedagogical University
Dr. Aysel SHEYDAYEVA - Azerbaijan State Pedagogical University
Vefa İSMAYILOVA - Monitoring Center next to the Foreign Language Commission of the Republic of Azerbaijan
Sema VELIYEVA - Monitoring Center next to the Foreign Language Commission of the Republic of Azerbaijan
Nazlikhanım TEYYUBOVA - Monitoring Center next to the Foreign Language Commission of the Republic of Azerbaijan
Turkane İSRAFİLLİ - Next to the Foreign Language Commission of the Republic of Azerbaijan, Monitoring Center
Gunel HAJIYEVA - Monitoring Center next to the Foreign Language Commission of the Republic of Azerbaijan

SCIENCE AND ADVISORY BOARD

Prof. Dr. İsmayıl KAZIMOV - Azerbaijan National Academy of Sciences

Prof. Dr. Ramazan GAFARLI - Director of ANAS Folklore Institute "Dede Korkut" branch

Prof. Dr. Metin EKİCİ - Ege University

Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN - Ege University

Prof. Dr. Alimcan İNAYET - Ege University

Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ - Ankara Hacı Bayram Veli University

Prof. Dr. Ali DUYMAZ - Balıkesir University

Prof. Dr. Naciye YILDIZ - Ankara Hacı Bayram Veli University

Prof. Dr. Esmâ ŞİMŞEK - Fırat University

Prof. Dr. Mustafa ARSALN - Pamukkale University

Prof. Dr. Ayşe Yücel ÇETİN - Gazi University

Prof. Dr. Cabbar İŞANKUL - Uzbekistan Academy of Sciences

Prof. Dr. Şakir İBRAYEV - Kazakhstan Eurasian National University

Prof. Dr. Salahaddin BEKKİ- Kırşehir Ahi Evran University

Prof. Dr. Edina SOLAK - Zenica University

Prof. Dr. Hacer HÜSEYNOVA - Azerbaijan State Pedagogical University

Prof. Dr. Teyyar CAVADOV - Azerbaijan State Pedagogical University

Prof. Dr. Seyfeddin RZAYEV - Director of the "Mythology" branch of the ANAS Folklore Institute

Prof. Dr. Kamil VALİYEV - Aydın University.

Assoc. Prof. Sebine İSAYEVA - ANAS Folklore Institute "Dede Korkut" branch Specialist researcher

Assoc. Prof. Galib SAYILOV - ANAS Folklore Institute "Ceremony folklore" branch Specialist researcher

Assoc. Prof. Konul SAMEDOVA - Azerbaijan State Pedagogical University

Assoc. Prof. Sefa KARAYEV - ANAS Folklore Institute

SCIENCE AND ADVISORY BOARD

Assoc. Prof. Hikmet GULUYEV - ANAS Folklore Institute

Assoc. Prof. Pınar FEDAKAR - Ege University

Assoc. Prof. Nevriye ÇUHANDA - Şumnu University

Assoc. Prof. Xhemile ABDIU - Tiran University

Assist. Prof. Gurol PEHLIVAN - Manisa Celal Bayar University

Assist. Prof. Nagihan BAYSAL - Ege University

**Assist. Prof. Gulare AMİROVA - Monitoring Center within the
State Language Commission of the Republic of Azerbaijan**

**Assist. Prof. Shahlar MEMMEDOV - Monitoring Center within
the State Language Commission of the Republic of Azerbaijan**

**Dr. Metanet KHUDİYEVA - Monitoring Center within the State
Language Commission of the Republic of Azerbaijan**

Dr. Nubar BAYRAMOVA - ADPU Guba Branch

Dr. Sarkhan JAFAROV - ADPU Guba Branch

Lect. Dr. Ulanbek ALIMOV - Manas University

Lect. Dr. Fazıl ÖZDAMAR - Ege University

Lect. Dr. Seçkin SARP KAYA - Ege University

**Dr. Zamik TEHMEZOV - Azerbaijan State Pedagogical
University**

**Dr. Halide MEMMEDOVA - Expert researcher at ANAS Folklore
Institute "Dede Korkut" branch**

Dr. Kadri AGHGÜN - Kyrgyzstan Turkey Manas University

6. ULUSLARARASI DEDE KORKUT, TÜRK KÜLTÜRÜ, TARİHİ VE EDEBİYATI KONGRESİ

AÇILIŞ KONUŞMASI

Prof. Dr. Metin EKİCİ

Ege Üniversitesi,

Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü

Bornova-İzmir/TÜRKİYE

ADPU Guba Şubesi Başkanı Sn. Prof. Dr. Yusif ALIYEV, Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi Rektör Yardımcısı Sn. Prof. Dr. Asaf ZAMANOV, İKSAD BAŞKANI Sn. Dr. Mustafa Latif EMEK, Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi Rektör Yardımcısı Sn. Prof. Dr. Mahira HUSEYNOVA, ANAS Folklor Enstitüsü Dede Korkut Şubesi Başkanı Sn. Prof. Dr. Ramazan GAFARLI, Azerbaycan Devlet Dil Komisyonu Başkanı Sn. Prof. Dr. Sevinç ALİYEVA, saygıdeğer katılımcılar 6. Uluslararası Dede Korkut, Türk Kültürü, tarihi ve Edebiyatı Kongresine hoş geldiniz. Bu bilimsel toplantıya Azerbaycan, Türkiye ve diğer ülkelerden katılan herkesi saygı ve hürmetlerimle selamlıyorum.

Bu sene 6.sını düzenlediğimiz bu muhteşem bilimsel toplantının Türk dünyası ve Türk kültür havzasında yaşayan herkese hayırlı ve uğurlu olmasını dilerim. Bu tür bilimsel toplantıları düzenlemek bir emek, gayret, çaba gerektirdiği kadar, iyi bir ekip ve ciddi bir çalışma gerektirmektedir. Bütün bunlar başta İKSAD Başkanımız Dr. Mustafa Latif EMEK bey ve çalışma arkadaşlarında mevcut. Her sene düzenledikleri pek çok kongre ve sempozyum içinde çok özel bir çaba ve hususi bir gayretle Dede Korkut Kongresinin ilk hazırlıklarını yapıyor ve biz akademisyenleri de teşvik ederek bugün burada, bir arada Korkut Ata'nın sofrasında bir araya gelmemizi sağlıyorlar. Dede Korkut bayrağını gururla taşıdıkları için İKSAD Başkanı M. Latif Emek ve çalışma arkadaşlarına huzurunuzda en içten ve en samimi teşekkürlerimi sunarım.

Bu kongrenin mimarlarından; Dede Korkut adını Azerbaycan ve bütün dünyada gururla yaşatan ve onun bıraktığı kıymetli bilim hazinesi tüm dünyaya dağıtan değerli bilim insanı ANAS Folklor Enstitüsü, Dede Korkut Şubesi'nin Başkanı Prof. Dr. Ramazan Gafarlı Hocama da en içten teşekkürlerimi sunarım.

Bu kongrenin Azerbaycan'ın GUBA şehrinde gerçekleşmesi çok anlamlı ve önemlidir. GUBA Azerbaycan'ın ve tüm Türk Dünyasının önemli endüstri ve turizm şehri olduğu kadar, bir kültür ve medeniyet şehridir. Bu bakımdan, ADPU Üniversitesi GUBA Şubesi Müdürüne ve kongreni düzenlenmesindeki katkıları için Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesinin kıymetli rektör yardımcılara çok teşekkür ederim. Yine Azerbaycan Devlet Dil Komisyonu Başkanımıza değerli katkıları için çok teşekkür ederim.

Bundan önceki kongrelerde olduğu gibi, bu kongrede de çok değerli bildiriler sunmak için hazırlık yapmış kıymetli bilim insanları bizimle birlikteler. Kendilerine bu kongreye gösterdikleri ilgi ve yaptıkları bilimsel katkılar için çok teşekkür ederim.

6. Dede Korkut, Türk kültürü, Tarihi ve Edebiyatı Kongresinin tüm Türk dünyası ve tüm insanlığa hayırlar getirmesini ve kongremizin başarılı olmasını diler, saygılarımı sunarım.

PHOTO GALLERY

Kayıtlı... | Session 1, Halil İ. Brel Gr... | Seçenekleri Gözetle | Kalan: 09:13:59 | Görüntüle

PowerPoint Slideshare.com

The result of generally accepted prejudices, in fact unsubstantiated, was the following statement of the author of the essay: "For centuries, Armenians were subjected to terrible oppression and persecution, the quintessence of which was the great massacre of 1915, when the Armenian genocide was committed in the Ottoman Empire. At that time, more than 1.5 million Armenians were killed." Shifting attention from Nagorno-Karabakh and Armenian-Azerbaijani relations to Ottoman-Armenian relations, which are unjustifiably presented as almost synonymous with Turkish-Armenian relations, might seem strange.

Section 1, Halil İ. Brel Gr...
Mangala parmak kağıdı:

Tariç | Videoyu Bağla | Katılımcılar | Sorular | Ekran Paylaşımı | Kayıt Duraklat/Durdur | Ara Özetler | Reaksiyonlar | Uygulamalar | [Odağın Çık](#)

Kayıtlı... | Mustafa Karagöçer'in ekranını görüntüleyorsunuz | Seçenekleri Gözetle | Kalan: 09:41:19 | Görüntüle

6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan
Guba branch of ADPU

Section 1, Halil İ. Brel Gr...
H- 5 Observer
H- 5 Observer
Mustafa Karagöçer
Session 1, Halil İ. Brel Gr...
user's iPhone
Aytuğ Çelik
Aytuğ Çelik

Tariç | Videoyu Bağla | Katılımcılar | Sorular | Ekran Paylaşımı | Kayıt Duraklat/Durdur | Ara Özetler | Reaksiyonlar | Uygulamalar | [Odağın Çık](#)

6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE

July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan

Guba branch of ADPU

ANAS Institute of Folklore, Department of Deda Gorgud
Monitoring Center under the State Language Commission of the
Republic of Azerbaijan

Institute of Economic Development and Social Research İKSAD

PROGRAM

[https://us02web.zoom.us/j/82237473718?pwd=cjh3TGQ0a1lNNXh5OStLRDRr
bmNKUT09](https://us02web.zoom.us/j/82237473718?pwd=cjh3TGQ0a1lNNXh5OStLRDRr
bmNKUT09)

Meeting ID: 822 3747 3718

Passcode: 790527

PARTICIPANT COUNTRIES (7):

**Azerbaijan, Türkiye, Ukraine, Nigeria, Russia, Iran, The Republic
of the Congo**

ÖNEMLİ, DİKKATLE OKUYUNUZ LÜTFEN / IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY**Önemli, Dikkatle Okuyunuz Lütfen**

- ✓ Kongremizde Yazım Kurallarına uygun gönderilmiş ve bilim kurulundan geçen bildirimler için online (video konferans sistemi üzerinden) sunum imkanı sağlanmıştır.
- ✓ Online sunum yapabilmek için <https://zoom.us/join> sitesi üzerinden giriş yaparak "Meeting ID or Personal Link Name" yerine ID numarasını girerek oturuma katılabilirsiniz.
- ✓ Zoom uygulaması ücretsizdir ve hesap oluşturmaya gerek yoktur.
- ✓ Zoom uygulaması kaydolmadan kullanılabilir.
- ✓ Uygulama tablet, telefon ve PC'lerde çalışıyor.
- ✓ Her oturumdaki sunucular, sunum saatinden 15 dk öncesinde oturuma bağlanmış olmaları gerekmektedir.
- ✓ Tüm kongre katılımcıları canlı bağlanarak tüm oturumları dinleyebilir.
- ✓ Moderatör - oturumdaki sunum ve bilimsel tartışma (soru-cevap) kısmından sorumludur.

Dikkat Edilmesi Gerekenler- TEKNİK BİLGİLER

- ✓ Bilgisayarınızda mikrofon olduğuna ve çalıştığına emin olun.
- ✓ Zoom'da ekran paylaşma özelliğine kullanabilmelisiniz.
- ✓ Kabul edilen bildiri sahiplerinin mail adreslerine Zoom uygulamasında oluşturduğumuz oturuma ait ID numarası gönderilecektir.
- ✓ Katılım belgeleri kongre sonunda tarafınıza pdf olarak gönderilecektir
- ✓ Kongre programında yer ve saat değişikliği gibi talepler dikkate alınmayacaktır

IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

- ✓ To be able to attend a meeting online, login via <https://zoom.us/join> site, enter ID "Meeting ID or Personal Link Name" and solidify the session.
- ✓ The Zoom application is free and no need to create an account.
- ✓ The Zoom application can be used without registration.
- ✓ The application works on tablets, phones and PCs.
- ✓ The participant must be connected to the session 15 minutes before the presentation time.
- ✓ All congress participants can connect live and listen to all sessions.
- ✓ Moderator is responsible for the presentation and scientific discussion (question-answer) section of the session.

Points to Take into Consideration - TECHNICAL INFORMATION

- ✓ Make sure your computer has a microphone and is working.
- ✓ You should be able to use screen sharing feature in Zoom.
- ✓ Attendance certificates will be sent to you as pdf at the end of the congress.
- ✓ Requests such as change of place and time will not be taken into consideration in the congress program.

**Before you login to Zoom please indicate your name_surname and HALL number,
exp. Hall-1, Awais Khan**

Meeting ID: 822 3747 3718

Passcode: 790527

Join Zoom Meeting

<https://us02web.zoom.us/j/82237473718?pwd=cjh3TGQ0a1lNNXh5OSStLRDRrbmNKUT09>

- Opening Ceremony -

21.07.2023

Time (Baku): 11:00-12:00

ADPU Guba Kampüsü

Assoc. Prof. Yusif ALIYEV
director of ADPU Guba branch

Prof. Dr. Asaf ZAMANOV
Vice-Rector for Science and Innovations of Azerbaijan State
Pedagogical University

Dr. Mustafa Latif EMEK
President of IKSAD

Prof. Dr. Metin EKİCİ
Ege University Institute of Turkic World Studies

Prof. Dr. Mahira HUSEYNOVA
Vice-Rector for International Relations
of Azerbaijan State Pedagogical University

Prof. Dr. Ramazan GAFARLI
ANAS Folklore Institute,
director of the "Dede Korkut" , president of the scientific
journal "Dede Korkut

Prof. Dr. Sevinj ALIYEVA
Director of the Monitoring Center under the State Language Commission

FACE TO FACE (HALL 4)**21.07.2023****Moderator: Prof. Dr. Qızxanım Qəhrəmanova****Address: ADPU Guba Kampüsü****Baku Local Time: 14:00 – 16:30****Ankara Local Time: 13:00 – 15:30**

TITLE	AUTHOR(S)	AFFILIATION
HEYDAR ALIYEV: A EXAMPLE OF PRIDE IN OUR NATIONAL IDENTITY	Ayətəxan Ziyad (İsgəndərov) Babək İsgəndərov	ADPU
BASED ON TEACHING MODERN EDUCATIONAL TECHNOLOGIES NEW CONTENT EDUCATIONAL OBJECTIVE	Ayətəxan Ziyad (İsgəndərov) Əlvən Cəfərov	ADPU
EDUCATION AND SELF - EDUCATION	Rüstəmova Zülfiyyə Rufət qızı	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
TURKISH WORLD HISTORICAL RESEARCH IN THE RESEARCH OF BAKU STATE UNIVERSITY SCIENTISTS	Shahla MAHYADDINLI	Baku State University 4th year student of History Faculty
EXAMINATION OF POLITICAL AND CULTURAL RELATIONS BETWEEN THE CAUCASIA AND EASTERN ANATOLIA WITHIN THE GEOPOLITIC AND GEOSTRATEGIC CONTEXT OF THE ARAS RIVER IN HISTORY	Sinan DOĞAN	Uzman,MEB
THE IMPORTANCE AND WAYS OF BUILDING LITERATURE LESSONS IN AN INTEGRATIVE FORM	Aytən Heybətova	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
THE PEDAQOQ, ETHNOGRAPHER HASAN GULIYEV	Quliyeva Aygün	Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi
QOPUZ- TÜRK MƏDƏNİYYƏTİNİN MƏDƏNİ İRSİ KİMİ	Səbinə İmanova	“Yanar dağ” Dövlət Tarix-Mədəniyyət və Təbiət Qoruğu
THE TURKISH ARCHITECT WHO MARKED THE HISTORY OF THE WORLD - MEMAR SINAN	Aynur İsmayılova	“Yanar dağ” Dövlət Tarix-Mədəniyyət və Təbiət Qoruğu
CLASSIFICATION AND ANALYSIS OF THE CASE METHOD IN ENGLISH	Aygün Məmmədova	ADPU
IMPORTANCE OF PSYCHOLOGICAL SERVICE IN EDUCATION	Nilüfər Cavid qızı Qəhrəmanlı	ADPU
IMAGINATION IN PEDAGOGICAL ACTIVITY	Qızxanım Qəhrəmanova	ADPU

FACE TO FACE (HALL 5)

21.07.2023

Moderator: Prof. Dr. Adnan ÇELİK**Address: ADPU Guba Kampüsü****Baku Local Time: 14:00 – 16:30****Ankara Local Time: 13:00 – 15:30**

TITLE	AUTHOR(S)	AFFILIATION
TRACES OF FOLKLORE IN SHAHRIYAR'S WORK	Həsənova Şahanə Əliyənnağı qızı	ADPU
XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN ÜMUMİ MƏNZƏRƏSİ	Mətanət Mirzəxan qızı Xudiyeva	Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitoring Mərkəzinin baş mütəxəssisi fil.üzrə f.d., Bakı, Azərbaycan
PROBLEM OF GENRE ASSIGNMENT OF FOLKLORE IN PRIMARY COLLECTION MATERIALS	Hüseynov Bilal Hüseynağa oğlu	ADPU
ANADOLUDA YAYILMIŞ BİR AZƏRBAYCAN DASTANI HAQQINDA	Hacıyeva Könül Həmid qızı	AMEA, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
"KİTABİ - DƏDƏ QORQUD" DASTANINDA OĞUZ QIPÇAQ MÜNASİBƏTLƏRİ. İMAQALOGİYA YÖNÜNDƏN TƏDQİQLƏR	Fərəh Cabbar qızı Cəlil	Mingəçevir Dövlət Universiteti
HISTORICAL ROOT OF HUMAN-NATURE RELATIONS ON THE EXAMPLE OF THE DADA GORGUD EPIC	Mahmudov Yusuf Muhammed oğlu	Ekolojist, tarix üzerine doktora
FOOD NAMES FORMED BY MOTIVATION IN AZERBAIJANI LANGUAGE	Məmmədova Svetlana Nəsim qızı	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
JOURNAL STAGE IN THE STUDY OF EPICS "DEDE GORGUD": DIAGONALS CROSSED IN TWO POLES	Atəş Əhmədli	AMEA
AZƏRBAYCANI ƏSARƏTDƏN HÜRİYYƏTƏ APARAN YOLUN TARİXİ (1828-1918-ci illər)	Lətafət Beybutova Ələsgər qızı	Quba şəhərində "Soyqırımı Memorial Kompleksi"
QARABAĞIN HİKMƏT XƏZİNƏSİNDƏN – ATALAR SÖZLƏRİ	Gülxarə ƏHMƏDOVA	AMEA Folklor İnstitutu
"KİTABİ DƏDƏ QORQUD" DASTANI	Əlizadə Ləman	AMEA
DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURSHIP CULTURE IN TURKEY: INTERACTION WITH THE BALKAN AND CAUCASUS IMMIGRANTS	Adnan ÇELİK Necdət SEZAL	Selçuk Üniversitesi, Konya, Türkiye
DEDE KORKUT DASTANINDA QƏRBİ AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİ	Sənan İbrahimov (Qacar)	AMEA

FACE TO FACE (HALL 6)

21.07.2023

Moderator: Doç. Dr. Gülşen Novruzova**Address: ADPU Guba Kampüsü****Baku Local Time: 14:00 – 16:30****Ankara Local Time: 13:00 – 15:30**

TITLE	AUTHOR(S)	AFFILIATION
THE MOTIVES OF THE EPIC "DADE GORGUD" WERE CREA TED BY B. VAHABZADE	Yeganə Hüseynova	Gəncə Dövlət Universiteti
AZƏRBAYCAN VƏ ANADOLUDA QIRXTÖKMƏ MƏRASİMİLƏ BAĞLI ADƏT-ƏNƏNƏLƏR VƏ İNANCLAR	Məleykə Nizami qızı Məmmədova	AMEA
ARTISTIC OF DIFFERENT RELIGIOUS IDEAS IN THE EPIC "KITABI-DEDE GORGUD"	Günel Orucova	AMEA
THE "SECRET" OF THE NAME KARACA CHOBAN IN DEDE KORKUT EPICS	Minaxanım Nuriyeva Təkləli	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
THE PLACE OF THE EPIC "KITABI-DADE GORGUD" IN THE EDUCATION OF STUDENTS IN THE SPIRIT OF NATIONAL VALUES	Aynur Afet Gafarlı	Azerbaijan State Pedagogical University
M.Ə.SABİR VƏ MÜASİRLƏRİNƏ NƏZİRƏ (MƏHƏMMƏDZADƏ İMZALI ŞAİR)	Ulduz Fərhad qızı Qəhrəmanova	ADPU
PROTECTION OF MONUMENTS, PROMOTION AND WORKS DONE IN THIS DIRECTION	Saadat Aliyeva Jahan Osmanova	"Avey" State Historical and Cultural reserve
OUR MATERIAL - SPIRITUAL HERITAGE AND HISTORICAL VALUE GOYAZAN CASTLE	Saadat Aliyeva Gulmira Bakhshiyeva	Avey" State Historical and Cultural reserve
"SORUŞ" QƏZETİ VƏ ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN MƏQALƏLƏRİNDƏ MİLLİ-İDEOLOJİ DÜŞÜNCƏLƏR	Qəribov Mahir Heydər oğlu	Bakı Dövlət Universiteti
«KITABI-DƏDƏ QORQUD» DASTANININ TƏDRİSİNİN TƏRBİYƏVİ ƏHƏMİYYƏTİ	Həsənova Leyla Ziyafət qızı	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
HAYDAR ALIYEV AND THE RENAISSANCE OF AZERBAIJAN ORAL FOLK LITERATURE	Nazile Abdullazade	Azerbaijan Devlet Pedaqoji Üniversitesi
QARDAŞ VƏ MÜTTƏFİQ ÖLKƏLƏRİN NƏZM VƏ NƏSR MƏDƏNİYYƏTİNDƏ OXŞARLIQ: AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏK ƏDƏBİYYATINDA İCTİMAİ-SİYASİ VƏ MƏNƏVİ PSIXOLOJİ PROBLEMLƏRİN BƏDİİ İFAƏSİ MAQSUD ŞEYXZADƏ YARADICILIĞINDA	Aysel Balasultan qızı Şeydayeva	ADPU
RESEARCH SKILLS IN THE ORGANIZATION OF TRAINING ON HIGHER PEDAGOGICAL EDUCATION FORMULATION ISSUES	Gülşən Fəxrəddin qızı Novruzova	ADPU

HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF HIGHER PEDAGOGICAL EDUCATION IN AZERBAIJAN: FACTORS DETERMINING THE IMPORTANCE OF RESEARCH	Shiraya Azadalieva	ADPU
---	--------------------	------

FACE TO FACE (HALL 7)

21.07.2023

Moderator: Prof. Dr. Nizami Tağısoy**Address: ADPU Guba Kampüsü****Baku Local Time: 14:00 – 16:30****Ankara Local Time: 13:00 – 15:30**

TITLE	AUTHOR(S)	AFFILIATION
HISTORY OF THE STUDY OF "KITABI-DADE GORGUD" AND THE DRESDEN COPY	Nuray Alizade	Baku State University
"KİTABİ-DƏDƏ QORQUD"DA DÖYÜŞ MƏRASİMLƏRİ	Nizami ADIŞİRİNOV	AMEA
AZƏRBAYCANDA QAÇQIN TEATRLARININ MÜBARİZƏ YOLUNDA DÖVLƏTİN XÜSUSİ QAYĞI VƏ DİQQƏTİ	Gülxarə Əhmədova	Naxçıvan Dövlət Universiteti
QADIN YAZARLARIN YARADICILIĞINDA QARABAĞ MÖVZUSU	Ruhəngiz Əliyeva	AMEA
THE EPIC "KITABI-DEDE GORGUD" AS A SYMBOL OF THE UNITY OF THE WAY OF LIFE OF OUR PEOPLE WITH REMNANTS OF MULTICULTURALISM AND EXAMPLES OF TOLERANCE	Doç.dr., Rəşad ƏSGƏROV Doç.dr., Etibar MUSAYEV Doç.dr., Bağır BABAYEV Nəsimə HƏSƏNOVA	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gəncə Dövlət Universiteti Naxçıvan Dövlət Universiteti
IN THE EPIC "KITABI - DEDE GORGUD", POSSESSION OF THE WORD, LOYALTY TO THE MOMENT, GLORIFICATION OF VOW FIDELITY AND PUNISHMENT FOR LIES	Doç.dr., Rəşad ƏSGƏROV Doç.dr., Bağır BABAYEV Arş.gör., Sadiq HÜSEYNOV Doç.dr., Etibar MUSAYEV	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gəncə Dövlət Universiteti Naxçıvan Dövlət Universiteti
BRIEF REMARKS ON THE TRANSLATION OF THE "BOOK-DEDE KORKUD" INTO KARAKALPAK LANGUAGE	Nizami Məmmədov Tağısoy Şəbnəm Məmmədova	Bakı Slavyan Universiteti AMEA Folklor İnstitutu
TÜRK XALQLARI ƏDƏBİYYATININ ÜMUMİLƏŞDİRİLMİŞ ÜÇ DÖVRÜNÜN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ	Məmmədova Mehriban Çingiz qızı	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
THE SYSTEM OF IMAGES OF "ONE THOUSAND AND ONE QUARTER OF AN HOUR" RESONANT WITH EPIC "THE BOOK OF GRANDFATHER GORGUD"	Sadiqova Rəhilə İntiqam qızı	Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
POSTMODERN POEZİYADA "KİTABİ DƏDƏ QORQUD" DASTANININ DEKONSTRUKSİYASI	Mövlamova Mehriban	Azərbaycan Dillər Universiteti
HEYDAR ALIYEV'S LANGUAGE POLICY	Kazımova Nurlana Nurəddin qızı	ADPU
AXC-NİN VƏ DAĞLI RESPUBLİKASININ DENİKİN	Həsənova Leyla Nizami qızı	AMEA

TƏRƏFİNDƏN İŞĞALINA QARŞI MÜBARİZƏSİ		
LEXICAL PARALLELS IN TURKISH LANGUAGES AND DIALECTS	Sevinc Sərhad Qızı Sadıqova	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

FACE TO FACE (HALL 8)

21.07.2023

Moderator: Prof. Dr. Mərziyyə Nəcəfova**Address: ADPU Guba Kampüsü****Baku Local Time: 14:00 – 16:30****Ankara Local Time: 13:00 – 15:30**

TITLE	AUTHOR(S)	AFFILIATION
THE MEDIEVAL POETIC TRANSLATION OF "TANTARANIYYA" ODE	Şəhla Məcidova	AMEA
WOMEN'S PROBLEM IN THE ARTICLES AND NOVELS OF I.GASPIRALI	Mahmudlu Əminə	Bakı Avrasiya Universiteti
ISLAM IN THE CONTEXT OF AESTHETIC THOUGHT (END OF THE 19TH CENTURY, BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)	Məhrux Əfsərağa qızı Dövlətzadə	ADPU
"THE SONG OF THE NIBELUGS" AND "KITABI-DADE GORGUD" IN COMPARISON	Novuzova Nərmin	Bakı Avrasiya Universiteti
HAYDER ALIYEV AND THE EPIC OF "KITABI-DADE GORGUD"	Məmmədova Elnarə Adil qızı	Azərbaycan Tibb Universiteti
"THE SONG OF THE NIBELUGS" AND "KITABI-DADE GORGUD" IN COMPARISON	Novuzova Nərmin	Bakı Avrasiya Universiteti
THE EDUCATIONAL ROLE OF THE EPISODE "THE BOOK OF GRANDFATHER-GORGUD"	Müjkan MƏMMƏDZADƏ	Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
DATE OF ESTABLISHMENT OF "GACHAG NABI" EPISODE	Əntiqə Qəhrəmanova	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
THE USE OF FOLKLORE EXAMPLES AS AN ARGUMENT IN THE NIZAMI GANJAVI'S WORKS	Əsmətəxanım Bəyəhməd qızı MƏMMƏDOVA	Bakı Dövlət Universiteti
ABOUT THE OGHUZNAME OF "KITABI-TURKMAN LISANI"	Seyfəddin RZASOY	AMEA
SPEECH CULTURE IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE: SPEECH ETIQUETTE	Gülnar Muxtarzadə	ADPU
RESEARCHING HISTORY AND THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE PROBLEM OF DEITY IN TURKISH ETHNIC CULTURAL THOUGHT	Elçin Qaliboğlu	AMEA
OCCUPATION OF NORTHERN AZERBAIJAN BY RUSSIA	Aliaga Jafarov	ANAS
KOREYA VƏ AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA OXŞAR XÜSUSİYYƏTLƏR	Xuraman KƏRİMOVA	AMEA Folklor İnstitutu "Dədə Qorqud" şöbəsi
TURKISH WOMAN IN DEDE GORGUD SAGA	Mərziyyə Nəcəfova	AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

---

SCREAM OF SILENCE OR FROM THE BASEMENT TO THE EXPANCE	Fidan Nasirova	AMEA
POEZİYADA SAYLAR ÜZRƏ QƏNAƏT PRİNSİPİNİN LİŇVOKULTUROLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	Könül Həsənova	ADPU

FACE TO FACE (HALL 9)**21.07.2023****Moderator: Dr. Səadət Əliyeva****Address: ADPU Guba Kampüsü****Baku Local Time: 14:00 – 16:30****Ankara Local Time: 13:00 – 15:30**

TITLE	AUTHOR(S)	AFFILIATION
ECONOMY OF AZERBAIJAN	Nigar Əlizadə	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
WORLD ECONOMY. ECONOMY OF AZERBAIJAN FOR 2023	Fidan Fərzəliyeva	Dövlət İdarəçilik Akademiyası İnzibati İdarəetmə fakültəsi
THE THEME OF WAR IN THE WORKS OF ISA HUSEYNOV	Günəl Hümmətova (Pəniyeva) Saleh	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
TƏHSİLİN HUMANİTLƏŞDİRİLMƏSİ MÜASİR DÖVRÜN TƏLƏBİDİR	Aygün İdris qızı İsmayılova	ADPU
PROBLEMS ARISING IN THE PROTECTION OF MONUMENTS	Səadət Əliyeva Zibəyde Hacıyeva	“Avey” Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğu
RELEVANCE OF SCIENTIFIC RESEARCH CONDUCTED IN HISTORICAL MONUMENTS OF KAZAKH REGION	Səadət Əliyeva	“Avey” Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğu
MOUND CULTURE IN KESHİKCHIDAGH	Musa MURSAGULİYEV Fazila HUSEYNOVA	“Keshikchidagh” State historical and cultural reserve
THE CAVES OF KESHİKCHIDAGH	Musa MURSAGULİYEV Ulviyya GURBANOVA	“Keshikchidagh” State historical and cultural reserve
ABOUT THE ORIGIN OF KESHİKCHIDAGH TOPONYM IN JEYRANCHOL AREA OF AGHSTAF A DISTRICT	Valeh NASIBLI Unnab PASHSHANOVA	Baku State University "Keshikchidagh" State historical and cultural reserve
TRADITIONS AND BELIEFS ABOUT DEATH CEREMONY IN NAKHCHIVAN	Qumral Mirzəyeva Nizami qızı	AMEA Folklor Institutu

Gezi**21.07.2023 / 17:00 – 19:00**

Session -1 / Hall-5**21.07.2023****Moderator: Prof. Dr. Mykola VAS'KIV****Meeting ID: 822 3747 3718 / Passcode: 790527****Baku Local Time: 16:00 – 18:00****Ankara Local Time: 15:00 – 17:00**

TITLE	AUTHOR(S)	AFFILIATION
TEXTUEL SEMIOTICS AND METAPHOR IN THE FABLE THE CICADA AND THE ANT BY JEAN DE FONTAINE	Mahuton Géoffroy DJESSOU Mahamadou ALKA OUSMANE	Univervité André SALIFOU de Zinder, Nigeria
GREEK DIASPORA IN THE REPUBLIC OF BASHKORTOSTAN	Liana SADYKOVA	Ufa Federal Research Centre of the Russian Academy of Sciences
ANIMAL MOTIFS ON SASANIAN SEALS	Fariba Sharifian	Cultural Heritage and Tourism Research Center of Iran
PROBLEMS OF COVERAGE OF INTERSTATE AND INTERETHNIC CONFLICTS: PREJUDICES, INCOMPETENCE, MANIPULATIVENESS (ON THE EXAMPLE OF THE ARMENIAN-AZERBAIJANI CONFRONTATION)	Prof. Dr. Mykola VAS'KIV	Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, Ukraine
COUPS D'ÉTAT A THREAT AGAINST DEVELOPMENT IN AFRICA FROM 1959 TO 2021	Brel Grâce Mangalala	Université Marien Ngouabi
IN VALUES EDUCATION THAT INTEGRATE SOCIETY DEDE KORKUT PHILOSOPHY AND HOW SHOULD I APPROACH?	Mustafa KARAAĞAÇLI	Gazi Üniversitesi

All participants must join the conference 10 minutes before the session time.

Every presentation should last not longer than 10-12 minutes.

Kindly keep your cameras on till the end of the session.

Session -1 / Hall-5**22.07.2023****Moderator: Prof. Dr. Metin EKİCİ****Meeting ID: 822 3747 3718 / Passcode: 790527****Baku Local Time: 16:00 – 18:00****Ankara Local Time: 15:00 – 17:00**

TITLE	AUTHOR(S)	AFFILIATION
WORD CREATION IN YUNUS EMRE'S AND GAZI BURHANEDDİN'S "DIVAN" S. (MORPHOLOGICALLY FORMED WORDS, VERB FORMING SUFFIXES)	Gülner Tariyel qızı İsmaylova	AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
HÜSEYNQULU ƏLİYEVİN YARADICILIĞINDA HEYDƏR ƏLİYEV OBRAZI	Fatma Məmmədova Adil qızı	AMEA
CURRENT PROBLEMS OF THE TURKISH LANGUAGE	Bənövşə Niyaz qızı Hacıyeva	Bakı Dövlət Universiteti
THE EFFECT OF CATERPILAR KID APPLICATION ON ACADEMIC ACHIEVEMENT OF 6TH GRADE STUDENTS IN SOLAR SYSTEM UNIT AND PERSISTENCE OF LEARNING	Faruk TURAN Betül TİMUR	18 Mart Üniversitesi, Çanakkale
AN ANALYSIS ON HASAN ERKEK'S CHILDREN'S THEATER PLAY TEXT NAMED BOĞAÇ HAN	A. Derya Eskimen	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
THE RELATIONSHIP OF THEATER TEXTS AND ACTIVITIES WITH LEARNING OUTCOMES IN TURKISH LANGUAGE AND LITERATURE COURSES	İsmail Erbek A. Derya Eskimen	Ali Gural Lisesi Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
DEDE KORKUT AS AN INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE	Metin EKİCİ	Ege Üniversitesi
INVESTIGATION OF HEALTHY LIVING SKILLS IN UNIVERSITY STUDENTS AND RELATED FACTORS	Mahruk Rashıdı Hatice Tıǧlı	İstanbul Gelişim Üniversitesi

All participants must join the conference 10 minutes before the session time.

Every presentation should last not longer than 10-12 minutes.

Kindly keep your cameras on till the end of the session.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

CONTENT

CONFERENCE ID	I
SCIENTIFIC COMMITTEE	II
PHOTO GALLERY	III
PROGRAM	IV
CONTENT	V

Author	Title	No
Ayətəxan ZİYAD (İsgəndərov) Babək İSGƏNDƏROV	HEYDAR ALIYEV: A EXAMPLE OF PRIDE IN OUR NATIONAL IDENTITY	1
Ayətəxan ZİYAD (İsgəndərov) Əlvən CƏFƏROV	MÜASİR TƏLİM TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİNƏ ƏSASLANAN YENİ MƏZMUNLU TƏHSİL PROBLEMİ	7
Mərziyyə NƏCƏFOVA HASANOVA Shahana Aliyannagi Gizi	TURKISH WOMAN IN DEDE GORGUD SAGA TRACES OF FOLKLORE IN SHAHRIYAR'S WORK	13 17
Adnan CELİK Necdet SEZAL	DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURSHIP CULTURE IN TURKEY: INTERACTION WITH THE BALKAN AND CAUCASUS IMMIGRANTS	21
Mətanət Mirzəxan qızı XUDİYEVA	XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN ÜMUMİ MƏNZƏRƏSİ	29
Ayşe Derya ESKİMEN	AN ANALYSIS ON HASAN ERKEK'S CHILDREN'S THEATER PLAY TEXT NAMED BOĞAÇ HAN	34
İsmail ERBEK A. Derya ESKİMEN	TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI DERS KİTAPLARINDAKİ TİYATRO METİNLERİNİN İŞLEVSƏLLİĞİ	42
Gülənar Təriyel qızı İSMAYİLOVA	WORD CREATION IN YUNUS EMRE'S AND GAZI BURHANEDDIN'S "DIVAN"s (morphologically formed words, verb forming suffixes)	53
Mykola VAS'KIV	PROBLEMS OF COVERAGE OF INTERSTATE AND INTERETHNIC CONFLICTS: PREJUDICES, INCOMPETENCE, MANIPULATIVENESS (ON THE EXAMPLE OF THE ARMENIAN-AZERBAIJANI CONFRONTATION)	61
Günel Hümətova (Pəniyeva) SALEH	THE THEME OF WAR IN THE WORKS OF ISA HUSEYNOV	76
Aygün MƏMMƏDOVA	CLASSIFICATION AND ANALYSIS OF THE CASE METHOD IN ENGLISH	78
Aygün İdris qızı İSMAYİLOVA	TƏHSİLİN HUMANİSTLƏŞDİRİLMƏSİ MÜASİR DÖVRÜN TƏLƏBİDİR	80
HÜSEYNOV Bilal Hüseynağa oğlu	PROBLEM OF GENRE ASSIGNMENT OF FOLKLORE IN PRIMARY COLLECTION MATERIALS	84
HACIYEVA Könül Həmid qızı	ABOUT AN AZERBAIJAN EPIC SPREAD IN ANATOLIA	90
Fərəh Cabbar qızı CƏLİL	“KİTABİ - DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA OĞUZ QIPÇAQ MÜNASİBƏTLƏRİ İMAQALOGİYA YÖNÜNDƏN TƏDQİQLƏR	94
Elchin GALİBOĞLU	RESEARCHING HISTORY AND THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE PROBLEM OF	95

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

MAHMUDOV Yusif Magommed oğlu	HISTORICAL ROOT OF HUMAN-NATURE RELATIONS ON THE EXAMPLE OF THE DADA GORGUD EPIC	107
MƏMMƏDOVA Svetlana Nəşib qızı	FOOD NAMES FORMED BY MOTIVATION IN AZERBAIJANI LANGUAGE	115
Yeganə HÜSEYNOVA	THE MOTIVES OF THE EPIC "DADE GORGUD" WERE CREATED BY B. VAHABZADE	120
Məleykə Nizami qızı MƏMMƏDOVA Qumral Nizami qızı MİRZƏYEVA	CUSTOMS AND BELIEFS REGARDING THE KHIRKTOKME CEREMONY IN AZERBAIJAN AND ANATOLIA	124
Günəl ORUCOVA	ARTISTIC OF DIFFERENT RELIGIOUS IDEAS IN THE EPIC "KITABI-DEDE GORGUD"	134
Minaxanım Nuriyeva TƏKLƏLİ	THE "SECRET" OF THE NAME KARACA CHOBAN IN DEDE KORKUT EPICS	138
Aliaga JAFAROV	OCCUPATION OF NORTHERN AZERBAIJAN BY RUSSIA	143
Aynur Afet GAFARLI	THE PLACE OF THE EPIC "KITABI-DADE GORGUD" IN THE EDUCATION OF STUDENTS IN THE SPIRIT OF NATIONAL VALUES	144
Səadət ƏLİYEVA Zibeydə HACIYEVA	PROBLEMS ARISING IN THE PROTECTION OF MONUMENTS	146
Səadət ƏLİYEVA	RELEVANCE OF SCIENTIFIC RESEARCH CONDUCTED IN HISTORICAL MONUMENTS OF KAZAKH REGION	148
Ulduz Farhad gizi KAHRAMANOVA	A TRIBUTE TO M.A. SABIR AND HIS CONTEMPORARIES (POET SIGNED BY MAHAMMADZADE)	151
Rüstəmovna ZÜLFİYYƏ Rufət qızı	EDUCATION AND SELF – EDUCATION	154
Mustafa KARAAĞAÇLI	IN VALUES EDUCATION THAT INTEGRATE SOCIETY DEDE KORKUT PHILOSOPHY AND HOW SHOULD I APPROACH?	156
Saadat ALİYEVA Jahan OSMANOVA	PROTECTION OF MONUMENTS, PROMOTION AND WORKS DONE IN THIS DIRECTION	158
Saadat ALİYEVA Gulmira BAKHSHİYEVA	"OUR MATERIAL - SPIRITUAL HERITAGE AND HISTORICAL VALUE GOYAZAN CASTLE"	160
QƏRİBOV Mahir Heydər oğlu	"SORUŞ" QƏZETİ VƏ ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN MƏQALƏLƏRİNDƏ MİLLİİDEOLOJİ DÜŞÜNCƏLƏR	162
Musa MURSAGULIYEV Fazila HUSEYNOVA	MOUND CULTURE IN KESHİKCHIDAGH	167
Musa MURSAGULIYEV Ulviyya GURBANOVA	THE CAVES OF KESHİKCHIDAGH	169
Valeh NASIBLI Unnab PASHSHANOVA	ABOUT THE ORIGIN OF KESHİKCHIDAGH TOPONYM IN JEYRANCHOL AREA OF AGHSTAFI DISTRICT	171
Xuraman KƏRİMOVA	SIMILARITIES IN KOREAN AND AZERBAIJANI FOLKLORE (Based on the Novel "Prince Bari" by Hwang Sok-yong)	173
Qumral MİRZƏYEVA Nizami qızı	TRADITIONS AND BELIEFS ABOUT DEATH CEREMONY IN NAKHCHIVAN	179
Shahla MAHYADDINLI	TURKISH WORLD HISTORICAL RESEARCH IN THE RESEARCH OF BAKU STATE UNIVERSITY SCIENTISTS	180
Lətafət BEYBUTOVA Ələsgər qızı	AZƏRBAYCANI ƏSARƏTDƏN HÜRİYYƏTƏ APARAN YOLUN TARİXİ (1828-1918-ci illər)	196

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Fatma MƏMMƏDOVA Adil q.	HÜSEYNQULU ƏLİYEVİN YARADICILIĞINDA HEYDƏR ƏLİYEV OBRAZI	197
Gülxarə ƏHMƏDOVA	FROM THE TREASURE OF WISDOM OF KARABAKH - WORDS OF THE FOREFATHERS	200
Nizami ADIŞİRİNOV	“BATTLE CEREMONIES IN "KITABI-DADE GORGUD	206
Sinan DOĞAN	EXAMINATION OF POLITICAL AND CULTURAL RELATIONS BETWEEN THE CAUCASIA AND EASTERN ANATOLIA WITHIN THE GEOPOLITIC AND GEOSTRATEGIC CONTEXT OF THE ARAS RIVER IN HISTORY	212
Nuray ALİZADE	HISTORY OF THE STUDY OF "KITABI-DADE GORGUD" AND THE DRESDEN COPY	214
Gülxarə ƏHMƏDOVA	AZƏRBAYCANDA QAÇQIN TEATRLARININ MÜBARİZƏ YOLUNDA DÖVLƏTİN XÜSUSİ QAYĞI VƏ DİQQƏTİ	216
Ayten HEYBETOVA	THE IMPORTANCE AND WAYS OF BUILDING LITERATURE LESSONS IN AN INTEGRATIVE FORM	221
Fidan FƏRZALİYEVƏ	WORLD ECONOMY. ECONOMY OF AZERBAIJAN FOR 2023	223
Aynur İSMAYİLOVA	THE TURKISH ARCHITECT WHO MARKED THE HISTORY OF THE WORLD – MEMAR SINAN	225
Gulnar MUKHTARZADE	SPEECH CULTURE IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE: SPEECH ETIQUETTE	227
Bənövşə Niyaz qızı HACIYEVA	CURRENT PROBLEMS OF THE TURKISH LANGUAGE	231
Aysel Balasultan qızı ŞEYDAYEVA	QARDAŞ VƏ MÜTTƏFİQ ÖLKƏLƏRİN NƏZM VƏ NƏSR MƏDƏNİYYƏTİNDƏ OXŞARLIQ: AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏK ƏDƏBİYYATINDA İCTİMAİ-SİYASİ VƏ MƏNƏVİ PSIXOLOJİ PROBLEMLƏRİN BƏDİİ İFAƏSİ MAQSUD ŞEYXZADƏ YARADICILIĞINDA	238
Ruhangiz ALİYEVƏ	ISSUE OF KARABAKH IN CREATIVE WORK OF MARZIYYA NAJAFOVA	240
Mahruk RASHIDI Hatice TIĞLI	INVESTIGATION OF HEALTHY LIVING SKILLS IN UNIVERSITY STUDENTS AND RELATED FACTORS	244
Nigar ƏLİZADƏ	ECONOMY OF AZERBAIJAN	247
Rəşad ƏSGƏROV Etibar MUSAYEV Bağır BABAYEV Nəsimə HƏSƏNOVA	THE EPIC "KITABI-DEDE GORGUD" AS A SYMBOL OF THE UNITY OF THE WAY OF LIFE OF OUR PEOPLE WITH REMNANTS OF MULTICULTURALISM AND EXAMPLES OF TOLERANCE	249
Rəşad ƏSGƏROV Bağır BABAYEV Sadiq HÜSEYNOV Etibar MUSAYEV	IN THE EPIC" KITABI - DEDE GORGUD", POSSESSION OF THE WORD, LOYALTY TO THE MOMENT, GLORIFICATION OF VOW FIDELITY AND PUNISHMENT FOR LIES	258
Nazile ABDULLAZADE	HAYDAR ALIYEV AND THE RENAISSANCE OF AZERBAIJAN ORAL FOLK LITERATURE	265
Nizami Məmmədov TAĞISOY Şəbnəm MƏMMƏDOVA	BRIEF REMARKS ON THE TRANSLATION OF THE “BOOK- DEDE KORKUD” INTO KARAKALPAK LANGUAGE	267
Səbinə İMANOVA	QOPUZ- TÜRK MƏDƏNİYYƏTİNİN MƏDƏNİ İRSİ KİMİ	269
GULİYEVƏ Aygun	THE PEDAQOQ, ETHNOGRAPHER HASAN GULİYEV	270
MƏMMƏDOVA Mehriban Çingiz qızı	TÜRK XALQLARI ƏDƏBİYYATININ ÜMUMİLƏŞDİRİLMİŞ ÜÇ DÖVRÜNÜN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ	272
Rahila SADİGOVA	THE SYSTEM OF IMAGES OF “ONE THOUSAND AND ONE QUARTER OF AN HOUR” RESONANT WITH EPIC “THE BOOK OF GRANDFATHER GORGUD”	274

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

MÖVLAMOVA Mehriban	POSTMODERN POEZİYADA “KİTABİ DƏDƏ QORQUD” DASTANININ DEKONSTRUKSİYASI	276
Sevinj Sarhad SADİGOVA	LEXICAL PARALLELS IN TURKISH LANGUAGES AND DIALECTS	279
Şəhla MƏCİDOVA	THE MEDIEVAL POETIC TRANSLATION OF "TANTARANIYYA" ODE	288
MAHMUDLU Əminə	WOMEN'S PROBLEM IN THE ARTICLES AND NOVELS OF I.GASPIRALI	290
Mahrukh DEVLETZADE Afsaragha d.	İSLAM IN THE CONTEXT OF AESTHETIC THOUGHT (END OF THE 19TH CENTURY, BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)	292
NOVUZOVA Nərmin	"THE SONG OF THE NIBELUGS" AND "KITABI-DADE GORGUD" IN COMPARISON	298
MAMMADOVA Elnara Adil	HAYDER ALIYEV AND THE EPIC OF "KITABI-DADE GORGUD"	300
Liana SADYKOVA	GREEK DIASPORA IN THE REPUBLIC OF BASHKORTOSTAN	303
Fariba SHARİFİAN	ANIMAL MOTIFS ON SASANIAN SEALS	305
KAZIMOVA Nurlana Nuraddin	HEYDAR ALIYEV'S LANGUAGE POLICY	306
NOVUZOVA Nərmin	"THE SONG OF THE NIBELUGS" AND "KITABI-DADE GORGUD" IN COMPARISON	309
Müjkan MƏMMƏDZADƏ	THE EDUCATIONAL ROLE OF THE EPISODE "THE BOOK OF GRANDFATHERGORGUD"	311
HƏSƏNOVA Leyla Nizami qızı	AXC-NİN VƏ DAĞLI RESPUBLİKASININ DENİKİN TƏRƏFİNDƏN İŞĞALINA QARŞI MÜBARİZƏSİ	313
Mahuton Géoffroy DJESSOU Mahamadou ALKA OUSMANE	TEXTUEL SEMIOTICS AND METAPHOR IN THE FABLE THE CICADA AND THE ANT BY JEAN DE FONTAINE	314
Əntiqə QƏHRƏMANOVA	DATE OF ESTABLISHMENT OF “GACHAG NABI” EPISODE	315
Əsmətxanım Bəyəhməd qızı MƏMMƏDOVA Asmatkhanim MAMMADOVA Bayahmad	THE USE OF FOLKLORE EXAMPLES AS AN ARGUMENT IN THE NIZAMI GANJAVI'S WORKS	316
Seyfəddin RZASOY	ABOUT THE OGHUZNAME OF “KITABI-TURKMAN LISANI”	318
Faruk TURAN Betül TİMUR	THE EFFECT OF CATTERPIX KID APPLICATION ON ACADEMIC ACHIEVEMENT OF 6TH GRADE STUDENTS IN SOLAR SYSTEM UNIT AND PERSISTENCE OF LEARNING	325
Brel Gráce MANGALALA	COUPS D'ÉTAT A THREAT AGAINST DEVELOPMENT IN AFRICA FROM 1959 TO 2021	327
Nilufar GAHRAMANLI	IMPORTANCE OF PSYCHOLOGICAL SERVICE IN EDUCATION	339
Gizkhanim GAHRAMANOVA	IMAGINATION IN PEDAGOGICAL ACTIVITY	345
Atəş ƏHMƏDLİ	JOURNAL STAGE IN THE STUDY OF EPICS “DEDE GORGUD”: DIAGONALS CROSSED IN TWO POLES	351
Gulshan Fakhreddin gizi NOVRUZOVA	RESEARCH SKILLS IN THE ORGANIZATION OF TRAINING ON HIGHER PEDAGOGICAL EDUCATION FORMULATION ISSUES	356

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Fidan NASİROVA	SCREAM OF SILENCE OR FROM THE BASEMENT TO THE EXPANCE	362
Laman ALIZADEH	THE STORY OF "KİTABİ-DADA GÖRGÜD"	364
Shiraya AZADALİEVA	HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF HIGHER PEDAGOGICAL EDUCATION IN AZERBAIJAN: FACTORS DETERMINING THE IMPORTANCE OF RESEARCH	366
Könül HƏSƏNOVA	POEZİYADA SAYLAR ÜZRƏ QƏNAƏT PRİNSİPİNİN LİŇQVOKULTUROLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	367
Metin EKİCİ	DEDE KORKUT AS AN INTANGIBLE CULTURAL ELEMENT	372
Səfa QARAYEV	PSYCHOSEMANTICS OF THE BELIEF "GETTING RID OF A FROG FROM THE SNAKE'S MOUTH"	377
Hikmət QULİYEV	VARIATION IN INTERNET FOLKLORE: DYNAMIC SOCIAL PROCESSES AND CURRENT INTERESTS	392
Aygün QULİYEVA	THE PEDAQQQ, ETNOGRAPHER HASAN GULİYEV	398
Ramazan QAFARLI	UNITY OF SPACE, TIME AND QUANTITY IN THE EPOS "KITABI-DEDE KÖRGÜT"	409
Günel ƏSKƏROVA	THE TOPIC OF KARABAKH IN SOCIO - PSYCHOLOGICAL NOVELS	420

HEYDƏR ƏLİYEV: MİLLİ KİMLİYİMİZİN QÜRUR ÜNVANI
HAYDER ALIYEV: ULUSAL KİMLİĞİMİZİN QURUR ÖRNEĞİ
HEYDAR ALIYEV: A EXAMPLE OF PRIDE IN OUR NATIONAL IDENTITY

Ayətəxan ZİYAD (İsgəndərov)

ADPU-nun elmi işçisi, Azərbaycan yazıçılar və jurnalistlər birliklərinin üzvü

ORCID ID: 0000-0002-0034-6736

Babək İSGƏNDƏROV

Araşdırmaçı, hüquqşünas

ÖZET

Gerçek lider, yönetici, yargıç kim olabilir ve nasıl olmalıdır?

Bu bağlamda Yunan filozofları Sokrates ve Platon'un şu yargılarına dikkat çekelim: "... bazı kimseler, hiçbir yetenekleri olmadığı halde, devleti yönetme alanında hünerleri olduğundan bahsederler. Hiç denize girmediği ve gemi kullanmayı bilmediği için kimse armatör olmaya cesaret edemiyorken, dünyanın her yerinden birinin bir an bile tereddüt etmeden devleti yönetmeye talip olması garip. çok kolay bir iş olsaydı. Flüt çalma sanatında büyük emek harcanarak ustalaşılması gerektiğini inkar eden tek bir kişi bile yokken, şehri yönetmek için önceden büyük hazırlıklardan geçmek gerektiğini kabul eden tek bir kişi bile yok" diye yazıyor Sokrates.

Sokrates'ten biraz daha ileri giden Platon, sorunu daha katı ve daha net bir biçimde ortaya koydu ve liderin genel nüfustan farklı yönere sahip olduğunu öne sürdü - özel yetenek ve yetenek, deneyim, yönetim yeteneği. Bu anlamda Homer'a yaptığı çağrı dikkat çekicidir: "Homer, madem bu kadar akıllısın, bakalım hiç güzel bir kanunname yazdın mı?" Herhangi bir ulus inşası çalışmasının temelini attınız mı? Hiç senin yardımınla zaferle sonuçlanan bir savaş oldu mu?"

Haydar Aliyev'in görüşleriyle bu yargıya dikkat çekelim: "Dediğim gibi ben kendime büyük sorumluluk yükledim. Sorumluluk, Azerbaycan devletini güçlendirmek, bağımsız bir devlet olarak varlığını sağlamak ve Azerbaycan halkını birleştirmektir."

Makale, kişiliğin büyüklüğünün zamanla görünür hale gelmesi sorununu ve bir kişinin bu büyüklüğü elde etmek için biyografisine hangi "kalıpları" koyduğunu açıklıyor.

Anahtar kelimeler: Milli kimliğimizin parlak örneği, biyografi, devlet kavramı, bilge, lider, dünyayı anlama.

ABSTRACT

Who can be a real leader, manager, judge, and how?

In this context, let us draw attention to the following judgments of the Greek philosophers Socrates and Plato: "...some speak of their ability to rule the state even though they have no power." But not a single person accepts that great preparations must be made in order to rule the city," writes Socrates.

Going a little further than Socrates, Plato put the problem more strictly and more clearly, suggesting that the leader has different aspects from the general population - special abilities and skills, experience, managerial ability. In this sense, it is remarkable that he challenged Homer: "Homer, if you are so clever, let's see if you have ever written a good code." Have you started any nation building work? Has there ever been a war that ended in victory with your help?"

Let's draw attention to this judgment with the views of Heydar Aliyev: "As I said, I place great responsibility on myself. The responsibility is to strengthen the Azerbaijani state, to ensure its existence

as an independent state and to unite the Azerbaijani people."

The article explains the problem of personality size becoming visible over time and what "patterns" a person puts in their biography to achieve that size.

Keywords: A shining example of our national identity, biography, concept of state, wise, leader, understanding the world.

GİRİŞ

Əsl rəhbər, hökmdar, hakim kim ola bilər və necə olmalıdır?

Yunan filosofları Sokratla Platonun bu məzmununda mühakimələrinə diqqət yetirək: "...bəzi adamlar heç bir istedadla malik olmadıqları halda dövləti idarə etmək sahəsində məharət sahibi olduqlarından danışirlar. Heç kəs dənizdə belə olmadığı və gəmi sürməyi bacarmaması üzündən gəmiçiliyə cəsarət etmədiyi halda, qərībədir ki, bir an belə tərəddüd etmədən hər yerindən qalxan çox asan iş kimi dövlətə başçılıq etməyə can atır. Fleytaçılıq sənətinə böyük zəhmət çəkmədən yiyələnmənin mümkünsizliyini bir adam belə danmadığı halda, bir nəfər belə tapılmaz ki, şəhəri idarə etmək üçün əvvəlcədən böyük hazırlıq keçməyin lazım gəldiyini etiraf etsin", - yazır Sokrat.

Platon Sokratdan bir qədər irəli gedərək problemi daha sərt və aydın formatda qoyaraq rəhbərin ümumi kütlədən fərqli cəhətlərə - xüsusi istedadla və bacarığa, təcrübəyə, idarəetmə qabiliyyətinə malik olması qənaətini irəli sürür. Bu mənada onun Homerə etdiyi müraciət diqqət çəkir: "Homer, əgər sən belə müdriksən, de görək, nə vaxtsa bir gözəl qanun kodeksi yazmısanmı? Hər hansı dövlət quruculuğu işinin əsasını qoymusanmı? Elə bir müharibə olubmu ki, sənin köməyinlə qələbə ilə bitsin?"

"Ulu Öndər Heydər Əliyev siyasətinin müdriklik gücü" adlı məqaləsində bu fikirləri gündəmə gətirən fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Xatirə Quliyeva yazır: "Problemə bu tarixi tipoloji qiymətləndirmələr kontekstindən və eləcə də, müasir politoloji aspektlərdən yanaşdıqda xalqımızın görkəmli şəxsiyyəti Ulu öndər Heydər Əliyevin yeritdiyi idarəçilik siyasəti müdriklik keyfiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Həm də xüsusilə vurğulamalıyıq ki, Heydər Əliyev müdrik siyasətçi Lider zirvəsinə heç də təsadüfi, "anidən" deyil, pillə-pillə, ömür sınaqları və iş təcrübələrindən inamla çıxmaqla, yüksək peşəkarlığa yiyələnməklə ucalmışdır. Ulu öndər Heydər Əliyev siyasətinin müdriklik gücü Milli Dövlət ideyasını şərtləndirən ən əsas qayə, əlbəttə ki, onun milli Lider missiyası idi və o bu missiyasını nəinki ölkəmizin müstəqillik əldə etdiyi mərhələdəki siyasi fəaliyyətində, hətta sərt totalitar sovet imperiyasında ən yüksək siyasi kürsülərdə təmsil olunduğu dövrdə nəhəng bir dövləti idarəetmə siyasətində xüsusi diqqətdə saxlamış, öz məqsəd və amalı olaraq dərk edib bütün qüvvəsilə həyata keçirmişdir. Bu ağır və ikiqat məsuliyyətli işin öhdəsindən o, məhz milli lider şəxsiyyətindən irəli gələn güclü iradə, mətinlik, qəhrəmanlıq keyfiyyətlərinin cəmləndiyi müdrik siyasət vasitəsilə gəlmişdir" [4.].

Ona görə ki, Heydər Əliyev ruhən, mənən XX əsrin vətəndaşları içərisində sıradan biri deyildi. Sıradan bir ömür sahibi olsaydı, O'nun da tərcümeyi-halını eynilə statistik göstəricilər tərzində (*filan vaxt doğuldu, filan vaxt orta, yaxud ali təhsil aldı, filan vəzifələrdə işlədi və s. bu kimi anket cavablandırmaqları ilə*) qələmə alınıb sıradan bir tərcümeyi-hal kimi öz inşasını taparaq arxivlərdə saxlanılacaq. Ancaq O, qucağında göz açdığı, havasından udub-çörəyindən yediyi Azərbaycanı öz əməlləri ilə başının tacı ucalığında gördü, adilliklərin sırasından çıxarıb dünyaya tanıtdı, dünyanı Azərbaycanı tanımağa, onunla hesablaşmağa sövq etdi, "Zaqafqaziya regionunda, Avropa qitəsində və dünyada layiqli yer tutan Azərbaycanın şöhrətini öz fəaliyyəti ilə artırmış" oldu (*Leonid Kuçma*).

Belə bir kəlam var: İnsan ağac əkməli, ev tikməli, oğul böyütməlidir. Heydər Əliyev bu işlərin hamısının öhdəsindən şərəflə gəlmişdir: Çiçəklənən "Azərbaycan" adında "bağ" salmış, adı "Müstəqil Azərbaycan" olan bir "ev" qurmuş, onun şərəfli və məsuliyyətli işini ləyaqətlə davam etdirən, Azərbaycan xalqının gələcəyini etibar etdiyi ləyaqətli oğul böyütmüşdür.

Məqalədə şəxsiyyətin ucalığının zamana görkə olması və bu ucalığın əldə edilməsi üçün insanın öz tərcümeyi-halına hansı "naxışları" vurduğu problemi açıqlanır.

ARAŞDIRMA

Dağdan uzaqlaşdıqca, dağ daha aydın görünür. Heydər Əliyevdən 20 il uzaqlıqda bir məsafədə ünvan

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

tutduğumuz indiki dövəmdə O'nun Azərbaycanımız üçün hansı sınaqlardan keçdiyi daha şəffaf görünməkdədir. Gün-gün daha aydın görünməyə başlayır ki, bugünkü Azərbaycanımızın dövlətçilik tarixini yazan, yaradan və onu sabahki nəsil üçün yazılı abidəyə çevirən məhz Heydər Əliyev olmuşdur. Onun işi, peşəsi, əməlləri - bütövlükdə ömrü - Azərbaycan idi. 80 illik yaşınının 33 ilini bütün çaları ilə Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının olub. Sözü tam mənasında Heydər Əliyev - BÜTÖV AZƏRBAYCAN idi. O, bəşəriyyətə YENİ AZƏRBAYCAN bəxş edib.

“Əgər bütövlükdə bəşəriyyəti idarə etmək üçün bir prezident tələb olunardısı, o şəxsiyyət məhz Heydər Əliyev ola bilərdi. Ancaq neyləyəsən ki, taleyinə kiçik Azərbaycanı idarə etmək qisməti düşüb”. İlk dəfə 1995-ci ildə dilə gətirdiyim bu kəlmələr zaman gəldi, özünün təsdiqini tapdı.

“Heydər Əliyev təkcə Azərbaycanın deyil, bütün türk dünyasının yetişdirdiyi ən məşhur dövlət xadimlərinəndir” (*Süleyman Dəmirəl, Türkiyə*), “müasir zəmanəmizin görkəmli siyasi xadimlərindən biridir” (*Marqaret Tetçer, İngiltərə*), “XX əsr liderlər əsridir, Heydər Əliyev əsrimizin lideridir” (*Eduard Şevardnadze, Gürcüstan*), “Heydər Əliyev kimi rəhbəri olan xalq xoşbəxt xalqdır” (*İslam Karimov, Özbəkistan*) istilahlarnı “Heydər Əliyev” imzasının önünə “yazmaqqla” milli kimliyimizin qürur ünvanına çevrildi.

Adını əməlləri ilə dünyanın görkəmli şəxsiyyətləri sırasına yazan, haqq dünyasına bu nüfuzda qovuşması bəşəriyyətin diqqətini təzədən Azərbaycana yönəldən Heydər Əliyev öz ölümü ilə hətta ölümü də şöhrətləndirdi. Bəlkə də dünyanın bütün prezidentləri, yaxud bu gün hakimiyyətə gəlmək iddiasında olanlar da Heydər Əliyevə qibtə etdilər ki, dünyadan köçəndə də gərək dünya səni belə təm-taraqla haqq dünyana yola salsın.

İnanırıq ki, bu gün “mən azərbaycanlıyam” deyən hər kəsin ruhunda ağır yaşadacaq bir Heydər Əliyev itkisi, Heydər Əliyev boşluğu yaşanmaqdadır. Respublikamızda AXC-Musavat cütliyünün hakimiyyətdə olduğu və çox kişinin “Heydər Əliyev” adını çəkməyə iqtidarı çatmadığı bir zamanda şaxtılı qış günlərində paltosunun yaxalığında müasir Azərbaycanın Dövlət bayrağını və Heydər Əliyevin fotosunu qürurla gəzdirən, Heydər Əliyevin ölümünü bütövlükdə Azərbaycan üçün faciə qədərində qəbul edən, zamanında Dövlət Teleradio Verilişləri Şirkətinin efir koordinatoru işləmiş Zərnişan (Akifə) İsgəndərova deyir: “Bir atam Abduləzim, dayım İmran dünyadan köçəndə belə ağlamışam, bir də indi, Ümummilliyə lider Heydər Əliyev dünyasını dəyişəndə...”

Heydər Əliyev mənim yaddaşımda ömrüm boyu bu sayaq yazılı qalacaq: Azərbaycan Dövlət radiosunun koordinator otağına daxil olandakı kimi gülürüz! Şirin təbəssümü, xoş kəlmələri ilə insanın ruhuna rahatlıq gətirən, hər kəsə qayğı ilə yanaşan, hər kəsin həyatı, güzəranı ilə maraqlanan! Məndən hansı işin sahibi olduğumu soruşanda və mən qürurla, “Azərbaycan Dövlət Radiosunun efir koordinatoruyam” kəlmələri ilə onun sualını cavablandıranda, zərəfatyana söylədiyi “daha dəginən Azərbaycan radiosunun padşahıyam da” kəlmələri yaddaşımda əbədi yazılı qalıb.

Onun “Mən həyatımın qalan hissəsini də xalqıma bağışlayıram” deməsi təsadüf deyil. O, doğrudan da, bütün ömrünü xalqına həsr edib getdi. Elə bu səbəbdən də bu itki onunla ünsiyyətdə olanı da-olmayı da, daşı da, qayanı da göynədir. Azərbaycan dünyasında bu itkinin yeri hələ çox görünəcək. Onun ruhu hələ çox illər başımızın üzərində dolaşacaq, memarı və qurucusu olduğu Azərbaycanımızın bundan sonrakı tərəqqi yolunu bir növ nəzarətdə saxlayacaq.

Belə şəxsiyyətlər yüz, iki yüz ildə bir doğulur. Heydər Əliyev elə parlaq şəxsiyyətdir ki, onun yoxluğunu təsəvvür etmək mümkün deyil. O, xalqımız, dövlətimiz üçün özündən sonra elə əməllər, izlər qoyub ki, sadalamaqla tükənməz. Heydər Əliyev həm də xoşbəxt atadır. Ona görə ki, O, Azərbaycan xalqına İlham Əliyev kimi dünyagörüşlü, Heydər Əliyev siyasətinə tam yiyələnmiş, o “məktəb”dən dərs almış, müdrikləşmiş intellekt bir oğul bəxş edib“ [3.Ürək sözləri. 2003-cü il].

Kimliyindən asılı olmayaraq - istəyir iqtidar olsun, istəyir müxalifət - insan arxalı olanda (*qarşısında atasını gördükdə*) daha güclü-qüdrətli, daha dəyanətli-əzəmətli olur, atası ilə mübahisədən, mübarizə və münaqişələrdən həzz alır. Sizcə gücü, qüvvəti ona verən elə atanın özü deyilmi?

Mən Ayətəxan Ziyad bir söz, qələm sahibi olaraq Azərbaycanda “müxalifət” deyilən qüvvələrin qorxduğunu (*sarsıldığını*) iki dəfə müşahidə etmişəm.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

İlk dəfə ulu öndər Heydər Əliyev Klivlend klinikasında ürəyindən cərrahiyyə əməliyyatı keçirəndə... O vədələr müxalifətin üstünə elə bil su ələnmişdi. Üzünə sarılıq çökmüş, ürəyinə xof dolmuşdu. Bu, müxalifətin Heydər Əliyev kimi bir dühanı, mübarizələrdən yorulub-usanmaq bilməyən bir şəxsiyyəti siyasət meydanında itirmək qorxusu idi. İndi onlar özlərinin bacarmadıqlarını, araya-ərsəyə gətirə bilmədiklərini kimdən tələb edəcəkdilər? Çünki yer üzündə tələb etməkdən, müxalif mövqedə dayanmaqdan rahat olanı yoxdur. Tələb etməyə nə var?! Cəsarətin çatır tələb iddiasında olduğunun bircəciyini özünə hasilə yetir. Bax, çətini budur. Çətini xəyalında hər hansı mülkün, imarətin, sarayın layihəsini görmək yox, onun tikintisinə başlamaq, icrasına nail olmaqdır...

Müxalifətin ürəyinə xof düşdüyünü mən ikinci dəfə bir də 2003-cü il dekabrın 12-də gördüm – Ümummilli lider dünyasını dəyişəndə. Özünə “müxalifət” adını qoymuş düşərgənin nə qədər müddət hənirtisini içində boğub cıncırını çıxartmadığının hamımız müşahidəçisi olmadıq mı?

Heydər Əliyev kimi dühanın, mütəfəkkirin, siyasi xadim və dövlət qurucusunun Azərbaycan dünyası üçün itkisinin nə demək olduğunu hamı yaxşı dərk edir. Hamı yaxşı başa düşür ki, Heydər Əliyev itkisi yalnız Azərbaycanın deyil, bəşəriyyətin dövlət quruculuğu məktəbinin itkisidir.

İllər ötəcək. Bugünkü ağsaqqal və orta nəsil, hətta Heydər Əliyevlə əl tutub salamlamaq imkanı əldə etmiş o vaxtkı azyaşlılar belə Ulu öndərlə bağlı yaddaşlarında əbədi xatirə kimi yaşatdıqları həqiqətləri zaman-zaman nağıllara, əfsanələrə döndərəcək, tarixiləşdirəcəklər. Hər kəs ömrünün hansı anında işə hansı məsələninə həllini araşdırdığı zaman “papağını qənsərinə qoyub” özü-özünə sual edəcək: görəsən belə məqamda bu müdrik insan necə hərəkət edər, hansı mövqedə dayanardı?

Göründüyü kimi, tərcümeyi-hal insanı bəzəmir. Axı, Heydər Əliyev də dünyaya gələndə dünyamızın adi sakinlərindən, Azərbaycanın adi vətəndaşlarından biri olub: orta və ali təhsil alıb, yaşlıları kimi sıradan biri olaraq əmək fəaliyyətinə başlayıb. Ancaq zaman-zaman bu adiliyin çərçivəsini necə qırıb ondan necə ayrılıbsa, hansı sıçrayışla fenomen səviyyəsinə ucalıbsa Azərbaycan xalqı düz 33 il öz taleyini Heydər Əliyevdən, Heydər Əliyev də öz taleyini onun üçün hər kəsdən əziz olan doğma Azərbaycanından, Azərbaycan xalqından ayrı bilməyib.

Taleymizdə Heydər Əliyev yoxluğu hələ uzun illər zaman-zaman özünü daha dərinə göstərəcək. Axı Azərbaycan xalqının üç nəslinin tale yolu Heydər Əliyevin 33 illik tale yolundan keçib. Məqalə müəlliflərindən biri olan şəxsən mən Ayətəlxan Ziyadın 70 illik ömrünün bütün anlaşıqlı yaşam mərhələləri bu müdrik insanın hakimiyyətdə olduğu illərə düşüb, onun idrakından dərs alıb, onun ideologiyası ilə silahlanıb.

55 il geriyə qayıdaq, mənim orta məktəbi bitirdiyim 1969-cü ilə, daha dəqiq desək, həmin il iyul ayının 14-nə. Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərliyə göndərildəndə 46 yaş vardı. İnsan ömrünün həm kamil-ləşən, həm də tükənmək bilməyən enerjili yaş dövrü. Biz Heydər Əliyev enerjisinin tükənməz olduğunu həyatının sonrakı 33 ilində açıq-aşkar gördük. Bu 33 ilin 23 ilini bilavasitə doğma Azərbaycanın çiçəklənməsinə, dünyaya inteqrasiyasına və tərəqqisinə həsr edib, təqribən 5 ilində keçmiş SSRİ paytaxtında 15 respublikaya rəhbərlik edənlərdən biri olub. Zamanında dünyaya meydan oxuyan SSRİ hara, 7 milyonluq kiçik bir respublikanın (*Azərbaycanın*) övladı hara. Bu, rus xalqının Heydər Əliyev adı qarşısında etirafı, Azərbaycan xalqı önündə sitayışı idi - Moskva, Qızıl Kreml Azərbaycan oğlunun qarşısında əlinin arxasını yerə qoymuşdu...

Bu mənada deyə bilərik ki, Heydər Əliyev Azərbaycan dünyasında üç nəslin taleyindən keçib: I - 1969-cu ildə hakimiyyətə gələndə müdriklik yaşında olanlar onun ideologiyasından bəhrələnilər. II - həmin dövrdə, məsələn, mən Ayətəlxan Ziyad kimi 1969-cu ildə (yaxud bunabənzər zaman civarında) orta təhsilini başa vuranlar və deməli, bütünlüklə Heydər Əliyev ideologiyası ilə silahlananlar indi müdriklik yaşındadırlar. III – Heydər Əliyev ideologiyasından dərs alan o zamanın məktəbyaşlıları. Zaman gələcək, Onun zamanındakı məktəbyaşlılar da bizim hər birimiz kimi Heydər Əliyevin müasiri olmaqlıqları ilə fəxr edəcəklər [3.Ürək sözləri. 2003-cü il].

NƏTİCƏ

Məqalənin əvvəlində “əsl rəhbər necə olmalıdır? sualını Sokratla Platonun qənaətləri ilə cavablandırmışdıq. Platonun Homerə müraciətlə ünvanladığı mülahizələri təkrar xatırlayaq: “Homer, əgər sən belə müdriksən, de görək, nə vaxtsa bir gözəl qanun kodeksi yazmısanı? Hər hansı dövlət quruculuğu işinin

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

əsasını qoymusanmı? Elə bir müharibə olubmu ki, sənin köməyinlə qələbə ilə bitsin?”

Bu mühakiməyə Heydər Əliyevin baxışları ilə diqqət yetirək: “Mən öz üzərimə, dediyim kimi, böyük məsuliyyət götürmüşəm. Məsuliyyət də ondan ibarətdir ki, Azərbaycan dövlətini möhkəmləndirəm, onun müstəqil dövlət kimi yaşamasını təmin edim və Azərbaycan xalqını birləşdirim” [1.].

Heydər Əliyev qarşıya qoyduğu vəzifələri həyata keçirmək üçün neylədi?

İlk növbədə Vətəndaş müharibəsinin və yadelli işğalın, Atəşkəs`ə nail olmaqla 6 il uzanan (1988-12 may 1994) Ermənistan, Azərbaycan – Dağlıq Qarabağ münaqişəsində qan tökülməsinin qarşısı alındı. 1994-cü il sentyabrın 20-də “Əsrin müqaviləsi” imzalandı. Ardınca Bakı-Novorossiysk, Bakı-Supsa, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərləri, Bakı-Ərzurum qaz kəməri işə düşdü. Heydər Əliyev dövlət başçısı olaraq Azərbaycanın inkişaf yolunu bunda tapdı.

“Dünya iqtisadiyyatına uğurla inteqrasiya, ölkə daxilində iqtisadi liberallaşma, kredit reytingimizin artması, iqtisadiyyatımızın rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksək mövqedə olması, büdcəmizin və valyuta ehtiyatlarımızın ildən-ilə çoxalması 1993-cü ildən etibarən Heydər Əliyev tərəfindən yeni prinsiplər əsasında qurulan iqtisadiyyatın sabitliyinin bariz nümunəsidir. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun uğurla inkişaf etdirilməsi də Heydər Əliyevin uzaqgörənliyinin məntiqi nəticəsidir” [2.].

“Frontera Rosereses” şirkətinin direktorlar şurasının sədri, ABŞ-ın keçmiş Energetika nazirinin müavini Uilyam Layt`ın sözlərilə desək, “Heydər Əliyev Cənubi Qafqazda elə bir inkişafa təkan verdi, elə böyük strategiya hazırladı ki, praktiki olaraq Azərbaycan üçün bütün variantları açıq qoydu”. Çünki o, “Təkcə Azərbaycanın deyil, bütün bölgənin dayağı olub XX əsrdən XXI əsrə keçən bir xəzinədir” (*Akkan Suver, Türkiyənin Mərmərə qrupu Strateji və Sosial Araştırmalar Vəqfinin sədri*).

Bu kəlmələr isə İlham Əliyevin prezident olaraq öhdəliklərini necə yerinə yetirdiyinin göstəricisidir: “2003-cü ildə xalqa söz vermişdim ki, bu yoldan mən dönməyəcəyəm. Son 19 ilin hadisələri göstərir ki, Ulu öndərin bütün tapşırıqları, bütün tövsiyələri yerinə yetirildi. O öz siyasi vəsiyyətində demişdir ki, bir çox işlər görüldü, ancaq görə bilmədiyimiz işləri mənim davamçılarımla görərik və onu inkişaf etdirəcəyəm. Belə də oldu. Biz onun siyasi xəttini davam etdirərək və inkişaf etdirərək güclü Azərbaycan dövləti qurduq ki, sözün əsl mənasında hər bir azərbaycanlı bu dövlətlə, doğma dövlətimizlə fəxr edir” [1.].

“Heydər Əliyev – hakimiyyət ustasıdır, Heydər Əliyev – idarə etmək ustasıdır” (Bəxtiyar Vahabzadə) [5.].

Heydər Əliyev xalqının ürəyində, yaddaşında bu göstəriciləri ilə qalıb.

O göstəricilər ki, onların nəticəsi olaraq Heydər Əliyev öz ölkəsini dünyada tanıtmış, Azərbaycanımızı zamana görk (nümunə) etmişdir. Zaman da buna qarşılıqsız qalmamışdır. Son dərəcə həssas və ciddi, hər işə məsuliyyətli, hər sahədə nümunə, dövlətiidarəetmə işində xüsusi fitri istedad və səriştəyə malik bir “məktəb”, Azərbaycanın dövlət təhlükəsizliyi orqanlarında general-mayor rütbəsi almış ilk azərbaycanlı hərbiçi, keçmiş SSRİ-nin siyasi “mətbəxinə” yaxın iki azərbaycanlıdan biri olan Heydər Əliyevi xalqı üçün “Ulu öndər”, “Ümummillik lider”, “Heydər – xalq, xalq – Heydər”, “böyük dövlət xadimi”, “böyük siyasi lider”, “Azərbaycan üçün taleyin Tanrı payı” (*Mehrriban Əliyeva, Azərbaycan Respublikasının birinci vitse prezidenti*) siqlətində qəbul etmiş, dünya liderlərinin baxışlarında “müasir zəmanəmizin görkəmli siyasi xadimlərindən biri” (*Marqaret Tetçer*), “Mərkəzi Asiyanın Corc Vaşinqtonu” (*Qrerq Lafti*), “Atatürk qədər qüdrətli bir türk” (*Bülənd Ecevit*), “dünya miqyaslı dövlət xadimi” (*Leonid Kuçma*), “bütün türk dünyasının lideri” (*Namiq Kamal Zeybək*), “öz ölkəsinin müstəqilliyini qoruyub saxlamağı bacaran nadir şəxsiyyət” (*Riçard Şelbi*) ucalığına qazandırmışdır.

Heydər Əliyev TƏRCÜMEYİ-HALINA bu “naxışları” vurub. Yenidən ucaltmağa müvəffəq olduğu Azərbaycan bayrağı ilə həm doğma Azərbaycanın və Azərbaycan xalqının, həm də özünün əbədiyaşarlığını təmin edib.

Göründüyü kimi, tərcümeyi-hal insanı bəzəmir, insan tərcümeyi-halını bəzəyir.

Bu gün Azərbaycanda nə varsa, onun adı ilə bağlıdır: ölkədə sabitliyin qorunmasından tutmuş iqtisadiyyatın yüksəldilməsinə, Azərbaycanın dünyada tanınmasına qədərki bütün məqamlarda Heydər Əliyev adı məhək daşdır.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

“Hər xalqın özünə, öz tarixi köklərinə, əcdadları tərəfindən yaradılmış milli-mənəvi dəyərlərinə bağlılığı böyük amildir”, ... “Biz öz milli dəyərlərimizlə fəxr etməliyik. Bizim milli dəyərlərimiz əsrlər boyu xalqımızın həyatında, yaşayışında formalaşmışdır. Milli-mənəvi dəyərləri olmayan xalq həqiqi millət, həqiqi xalq ola bilməz”. ... “Siz düşünməyin ki, Azərbaycan bizim üçün nə edib, düşünün ki, biz Azərbaycan üçün nə etmişik, onda Azərbaycan da irəli gedər”. ... “Harada doğulmağın fərqi yoxdur, əsas odur ki, sən azərbaycanlısan, Azərbaycan dilinin, mədəniyyətinin daşıyıcısısan” ... “Hər bir insan üçün onun milli mənsubiyyəti qürur mənbəyidir. Həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam” [5].

Heydər Əliyevin zamanında səsləndirdiyi kəlmələr bu gün hər bir Azərbaycan övladının dilinin əzbəri, ürəyinin döyüntüsüdür.

Bütün bunlar deməyə haqq verir ki, Heydər Əliyev milli-mənəvi dəyərlər sistemini qoruyan, inkişaf etdirən və onu milli özünüdərk səviyyəsinə ucalsan fenomenal şəxsiyyət, milli kimliyimizin qürur ünvanıdır. Ulu öndərin tərcümeyi-halına diqqət yetirdikcə, məqam-məqam bu istilahlara təzahür formaları aydın müşahidə olunur.

Açar sözlər: milli kimliyimizin qürur ünvanı, tərcümeyi-hal, dövlətçilik konsepsiyası, müdrik, lider, dünyanı dərk etmək.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

- 1 @leylaaliyeva.
2. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 90 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin 2013-cü il yanvar ayının 21-də imzaladığı sərəncamdan.
3. Ürək sözləri. “Hakimiyyət və Xalq” qəzeti, 10 may 2003.
4. www.science.gov.az.
5. @heyder_aliyevfan

**MÜASİR TƏLİM TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİNƏ ƏSASLANAN YENİ
MƏZMUNLU TƏHSİL PROBLEMİ**

(mövzuya Akif Nəzərov baxışı müstəvisində yanaşma)

Ayətəxan ZİYAD (İsgəndərov)

ADPU-nun elmi işçisi, Azərbaycan yazıçıları və jurnalistlər birliklərinin üzvü

ORCID ID: 0000-0002-0034-6736

Əlvən CƏFƏROV

ADPU, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, böyük elmi işçi

ORCID ID: 0000-0003-0952-9093

GİRİŞ

Azərbaycan təhsilinin son yarım əsrlik inkişaf yoluna diqqət yetirdikdə iki tendensiya müşahidə edilir: strateji nəzəri səciyyə daşıyan akademik bilik və praktiki bilik və bacarıqlara yiyələnmə. Son onilliklərdə elmi-texnoloji tərəqqi, innovasiyalar və modernləşmə sayəsində praktik bilik və bacarıqlara yiyələnmənin üstünlük təşkil etdiyi göz önündədir. Ancaq bütün zamanlar üçün keyfiyyət problemi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Əsərlərini tədqiqata cəlb etdiyimiz və etmədiyimiz bütün pedaqoq-alimlər yekdil olaraq bu qənaətdədirlər ki, keyfiyyətin yüksəldilməsi bütün zamanlar üçün aktual olmuşdur. “Təhsil haqqında” AR Qanununda qeyd edildiyi kimi, “Təhsilin keyfiyyət səviyyəsi hər bir tarixi mərhələdə iqtisadi-siyasi, sosial-iqtisadi, elmi və mədəni inkişafı ilə bağlı tələblərdən irəli gəlir” [4. Fəsil 2, maddə 9.3]. QANUN-un IV maddəsində həmçinin bu da göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasında təhsilin əsas məqsədi

“4.0.1. Azərbaycan dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, xalqının milli ənənələrinə və demokratiya prinsiplərinə, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirmək;

4.0.2. milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnen, müasir tərəkürlü və rəqabət qabiliyyətli mütəxəssis-kadrlar hazırlamaq;

4.0.3. sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsini və ixtisasın daim artırılmasını təmin etmək, təhsilənləri ictimai həyata və səmərəli əmək fəaliyyətinə hazırlamaq”dır [4. I fəsil, maddə 4].

Məlumat üçün bildirək ki, “təlim texnologiyaları” istilahi pedaqoji texnologiyaların 4 ünsüründən biri olub, “bilik, bacarıq və vərdişləri formalaşdırmaq üçün əməliyyatlar sistemi”dir [3. s.18, abzas №14.] və Əməkdar müəllim Akif Nəzərovun təsnifatında (1. *Təlim texnologiyası*; 2. *Tərbiyə texnologiyası*, 3. *İnkişaf texnologiyası və diaqnostika texnologiyası*) I yerdə durur. O səbəbdən ki, təlim metodu pedaqoji prosesdə digər pedaqoji ünsürlərlə birlikdə çıxış edərək təlimin məqsəd və məzmununa xidmət edir, məqsəd və məzmun dəyişdikcə isə metod və texnologiyalar da dəyişir. O üzdən ki, “müasir dərslər yalnız tədris vasitələrinin deyil, təlim, tərbiyə və inkişafın bir-biri ilə əlaqədə olduğu kompleks vəzifələrin planlaşdırılmasını tələb edir” (3. s.21, abzas №3). Çünki (Akif Nəzərova görə), qeyri-səmərəli metodlarla yüksək təlim-tərbiyə nəticələrinə nail olmaq mümkün deyil.

Xüsusi qeyd etməyi vacib bilir ki, daha əvvəllər bu istilahi “təlim texnologiyası” adlanmayıb. “Proqramlaşdırılmış təlim” adı altında tətbiq olunub və çox da uzaq olmayan XX əsrin 70-ci illərinin “yadigarıdır”. Akif Nəzərovun araşdırmalarına əsaslanaraq deyə bilərik ki, yeni pedaqoji texnologiyalar dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində təlim metodları kimi proqramlaşdırıldığı halda, keçmiş SSRİ-nin

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

təhsil siyasətində düzgün qiymətləndirilməmiş və elə bu səbəbdən də uğurlu nəticə alınmamışdır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, - yazır A.Nəzərov, - “o illərdən başlayaraq tədricən yeni pedaqoji texnologiyalarla əlaqədar proqram tələblərinin şərtləri elmi-pedaqoji cəhətdən əsaslandırılmış və tətbiqinə dair tövsiyələr hazırlanmışdır. Belə ki, nəzərdə tutulmuş didaktik problemlər yüksək nailiyyətlər səviyyəsində elmi-nəzəri təhlil edilərək tətbiq imkanları dəqiqləşdirilir, müəllimin normal işləməsi üçün məntiqi iş ahəngdarlığının yaradılması yolları müəyyənləşdirilir, habelə tədris prosesində müəllim-şagird münasibətləri, birgə fəaliyyət, qarşılıqlı əməkdaşlıq strukturları formalaşdırılır”(3. s.22, abzas №1).

Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi vasitələrindən biri də Yeni Təlim Vasitələridir. Bu məqsəd üçün üçün hansı təlim vasitələri tövsiyə olunur və bu təlim vasitələri təhsilə hansı bacarıqları aşılayır? Məqalədə bu məsələlərdən bəhs olunur.

ARAŞDIRMA

Mütəxəssislərin yekdil qənaətinə görə, interaktiv təlim üsulları o halda müsbət nəticə verə bilər ki, öyrənənlər üçün müasir tələblərə cavab verən **öyrədici mühit** yaradılsın. Öyrədici mühit üç komponentdən ibarətdir: 1) sosial-psixoloji, 2) informasiya mühiti və 3) əşyavi mühit.

Sosial-psixoloji mühit öyrənənin həm özünün daxili dünyası ilə, həm də qeyri bir insanla olan münasibətidir. Bu münasibət əməkdaşlıq, açıqlıq, bir-birini başadüşmə, yaxud bir-birinə kömək tərzində olur. Nəticə olaraq təlim prosesinə emosionallıq gətirilir, öyrənəndə təhsilə meyli gücləndirir, başqa sözlə, təlimin effektivliyini artırır.

İnformasiya mühiti məlumat mənbələrindən ibarətdir. Ancaq təəssüf ki, çox zaman məlumat mənbələrindən əhatəli yox, məhdud çərçivədə istifadə edilir, əsasən də müəllimdən və dərslər vəsaitlərindən. Amma məlumat mənbələrinin bütün komponentlərindən, məsələn bədii, ensiklopedik, yaxud elmi-populyar ədəbiyyatdan, televiziya, kino, mətbuat, müşahidə formalarından (və s.) istifadə olunarsa, müəllim və təhsilə alan arasında münasibət daha səmimi olar, öyrənəndə daxili sərbəstlik artar, fəallıq nəzərə çarpacaq dərəcədə yüksələr.

Əşyavi mühit isə maddi-texniki resursları kompleks halında özündə birləşdirir. Akif Nəzərov maddi-texniki resursları məktəb əşyavi mühiti, təbii mühit və yaşayış mühiti olmaqla üç istiqamətdə tədqiqatə cəlb edir. Tədqiqatçıya görə, məktəb əşyavi mühitinə dərsləklər, didaktik vəsaitlər, texniki avadanlıqlar, stendlər; təbii mühitə canlı və cansız təbiət; yaşayış mühitinə ev, məişət, maddi-mədəniyyət və s. daxildir.

Maddi-texniki resurslar sırasında məktəb əşyavi mühiti daha çox, əhatəli istifadə olunan resursdur. Buna nümunə olaraq məktəb binasının divarlarında uşaqların öyrənmə motivasiyasını stimullaşdıran əyani və məlumatverici stendləri, uşaq əl işlərindən ibarət sərgiləri, mətbuat nümunələrinin (və s.) asılmasını misal gətirə bilərik. Təəssüf ki, təbiət mühitinin imkanlarından təlim prosesində çox az istifadə olunur. Lakin dərslərin açıq havada keçirilməsi və ekskursiyalar sisteminin tətbiqi, eləcə də, təbii mühitin öyrənilməsi ilə bağlı rəngarəng tapşırıq və məşğələlərin tədris proqramına daxil edilməsi vacibdir.

İnteraktiv təlim metodları ilə keçirilən dərslərdə təhsilə alanın inkişafını (*yaxud inkişaf səviyyəsini*) B.Blumun tansonomiyası ilə müəyyən etmək olar. İnteraktiv təlim metodları ilə keçilən dərslərdə B.Blumun tansonomiyasını mənimsəyən təhsilə alan a) biliklərin mənimsənilməsi, b) dərk etmə bacarığı, c) tətbiq etmə, ç) təhlil etmə, d) sintez etmə və e) qiymətləndirmə kimi 6 növ bacarığa yiyələnmiş olur.

Bura

- a) öyrəniləcək materialın konkret faktlardan bütöv nəzəriyyəyə qədər olan hər şeyi yadda saxlamaq və fikrini ifadə edə bilmək;
- b) öyrəndiyi materialı şərh edə bilmək, hadisələrin inkişafı ilə bağlı məntiqi fikirlər söyləmək, başqa sözlə dərk etmə;
- c) mənimsədiklərini konkret şəraitdə tətbiq edə bilmək;

- c) öyrəndiklərini tərkib hissələrinə ayırmaqla strukturunu müəyyən edə bilmək;
- e) sintez etmə bacarığı: elementləri kombinə etməklə tamı alması;
- a) öyrəndiyi materialın əhəmiyyətini müəyyən edə bilmək, başqa sözlə qiymətləndirmək **kimi bacarıqlar daxildir.**

Təcrübə göstərir ki, mövzunun tədrisi zamanı bir yox, bir neçə təlim texnologiyasından istifadə edildikdə, səmərəlilik daha yüksək olur.

İnteraktiv təlim özündə hansı metod və texnikaları birləşdirir? Akif Nəzərov **interaktiv təlimi** mahiyyətinə görə “beyin həmləsi”, müzakirə, rollu oyunlar, prezentasiya, tədqiqatın aparılması və təşkilatı olmaqla 6 qrupda təsnifatlandırır.

İnteraktiv təlim bura

1. “Beyin həmləsi” metodlarına hücum, BİBÖ, auksion, klaster, suallar, anlayışların çıxarılışı, söz assosiasiyaları, insert;
2. Müzakirə metodlarına müzakirə, diskussiya, debatlar, müzakirə xəritələri, Sokrat üsulu, akvarium;
3. Rollu oyunlar metodlarına rollu oyun, modelləşdirmə, səhnələşdirmə,
4. Prezentasiya metodlarına təqdimatlar, esse;
5. Tədqiqatın aparılması metodlarına problemin həlli, kublaşdırma, konkret hadisənin araşdırılması, Venn diaqramı, lahiyələrin hazırlanması, sorğu vərəqləri və müsahibələr, qərarlar ağacı, ideyalar xalısı, refleksiya;
6. Təşkilatı metodlara isə ziqzaq, karusel **kimi qaydaları daxil edir.**

Yeni təlim texnologiyalarının şəxsiyyətin formalaşmasında xüsusi yeri var. Yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi nəticəsində təhsilalanlar öz fikirlərini aydın, məntiqi ardıcılıqla ifadə etmək kimi vacib keyfiyyətlərə yiyələnmiş olurlar. Yeni təlim metodları öyrənənlərin yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafını təmin edir, onlarda yüksək ünsiyyət mədəniyyəti formalaşdırır.

Ancaq yeni təlim texnologiyaların tətbiqi heç də ənənəvi təlim texnologiyalarından tamamilə imtina etməyə əsas vermir. Bu, yolverilməzdir. Ənənəvi təlim texnologiyalarının müsbət tərəflərindən bəhrələnməklə yeni yanaşmalara, yeni təlim texnologiyalarının, innovasiyaların pedaqoji-psixoloji əsaslarını mənimsəmək və təlim-tərbiyə prosesinin elmi əsaslarının müasir tələblərə uyğun aparılmasına müvəffəq olmaq lazımdır. Bu gün Azərbaycan təhsilinin qarşısında duran aktual problem budur.

Təlimin məqsəd və məzmununun keyfiyyətlə icrası seçilmiş metodların praktik imkanlarından asılıdır. Bu imkanları məhz metodlar təmin edir və didaktik sistemin inkişaf sürətinə təkan verir. Təlim zamanı tətbiq edilən metodlar inkişafa nə qədər çox zamanət yaradarsa, təlimin səmərəsi bir o qədər yüksək olar. İnteraktiv təlim metodları bu mənada üstünlük təşkil edir.

Akif Nəzərov mütəxəssislərin bu fikrillə həmrəydir ki, interaktiv təlim metodları üç əsas funksiyayı yerinə yetirir: pedaqoji, psixoloji və sosial. **Pedaqoji funksiyaya** təhsilalanın inkişafına təsir göstərən mikromühit, kommunikasiyalar, şəxsi təcrübə və metod kimi amillər; **psixoloji funksiyaya** öyrənənlərin səyi, marağı, xarakterik xüsusiyyətləri; **sosial funksiyaya** əxlaq, əmək, elm, incəsənət, din və s. ilə əlaqəli bilik və bacarıqlar daxildir.

Respublikamız müstəqilliyini və suverenliyini bərpa edəndən sonra inkişafın xarakterinə uyğun olaraq təlim metodları da forma və məzmunca yenilənib. İndi təhsil müəssisələrinin qarşısında müstəqil düşünən, kamil, rəqabətəqabil şəxsiyyət, yaradıcı insan yetişdirilməsi məsələsi problem kimi qoyulmuşdur. Bu prosesdə isə, təbii ki, milli-mənəvi dəyərlər müstəsna dərəcədə nəzərə alınmalıdır.

Bütün bunlar “Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində İslahatı Proqramı”nda (15 iyun 1999-cu il) öz əksini tapmış, yeni təlim metodlarından, təlim texnologiyalarından istifadənin elmi, pedaqoji-psixoloji əsaslarının işlənməsini problem kimi qarşıya qoymuş, “İlkin müəllim hazırlığı, təhsilin məzmununun təkmilləşdirilməsi, idarəetmənin yeniləndirilməsi, maliyyələşmənin, qiymətləndirmənin yeni modelinin işlənməsi və s. durmuşdur” [2. s17].

Qənaətimiz bizi bu fikri qəbul etməyə sövq edir ki, yeni təlim metodları təfəkkür prosesinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır, nəticədə təhsilalanlar tədris olunanı daha mükəmməl mənimsəmək və müstəqil cavablandırmaq bacarıqlarına yiyələnmiş olurlar.

Bunu da qeyd edək ki, yeni texnologiyalar tədris strategiyasının yerinə yetirilməsi işinə istiqamətləndirildiyindən, nəzərdə tutulan məqsədə çatmaq işində müəllim əməyi təhsilalan üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Professor Ə.Ə. Ağayev yeni təlim texnologiyalarının üstünlüklərindən bəhs edərkən yazır ki, bu zaman “...dərs tam fəallıq şəraitində keçir, təkcə müəllim deyil, şagirdlər də yaradıcılıq axtarışında olurlar, müstəqil düşüncə tərzini formalaşdır, təşəbbüskarlıq, yeniliyə meyllilik güclənir”.

Bu isə nəticə etibarlı ilə özlüyündə müəllimin öhdəsinə düşən vəzifəni ona bir daha diktə etmiş olur, başqa sözlə müəllimə xatırlatmış olur ki, öyrənəni təlimin fəal iştirakçısı olmaq üçün hazırlamaq onun vəzifə borcudur. Müəllim öyrənənə dünyanı başa düşməkdə və qazandığı bilikləri həyatda tətbiq etməkdə yardımçı olmalıdır.

Ancaq bu da unudulmamalıdır ki, öyrənənlərin tədqiqat sahəsinə cəlb olunması, müəllim tərəfindən problemləli şəraitin yaradılması, biliklərin öyrənənlər tərəfindən müstəqil əldə edilməsi kimi bir sıra xüsusiyyətlər ənənəvi təlim metodlarında da olub. Fərq isə burasındadır ki, bu xüsusiyyətlər Ənənəvi Təlim Metodlarının heç də hamısında yoxdur.

Yeni təlim texnologiyaları təfəkkürün inkişafına səbəb olacaq konstruktivizm; şagirdlərin sosial inkişafına səbəb olacaq kooperativ təlim; biliklərin müstəqil əldə edilməsi üçün şəraitin yaradılması; bilik və bacarıqların müstəqil şəkildə əldə edilməsi; müəllimin təşkilatçı, koordinator, bəzi hallarda hətta arbitr simasında çıxış etməsi kimi prinsiplərə əsaslandığında öyrənənlərin yaradıcılıq qabiliyyətini daha çox inkişaf etdirmək imkanları yaranır.

Mütəxəssislər bu qənaətdədirlər ki, Yeni Təlim Texnologiyalarının tətbiq edildiyi dərslər qrup və kooperativ əsaslı öyrənmə halında olmaqla iki formada təşkil olunur. Bu dərslərdə üstünlük qrup formasına verilir. Qrupu təşkil edən şagirdlər verilmiş tapşırığı qarşılıqlı ünsiyyət və mülahizə zəminində yerinə yetirirlər.

Kooperativ təlim zamanı isə şagirdlər öz məqsədlərinə yalnız birgə fəaliyyət göstərdikləridigər şagirdlərlə eyni vaxtda çata bilərlər. Kooperativ əsaslı öyrənmə təlim tapşırığının elə təşkilini tələb edir ki, şagirdlər dərslərin məqsədinə özünün və kiçik qruplardakı yoldaşlarının səyləri nəticəsində nail olsunlar. Kooperativ təlimə aid öyrənmə modeli D.Conson və R.Conson tərəfindən yaradılmışdır.

Ənənəvi didaktikada isə kooperativ (əməkdaşlıq əsaslı) təlimdən fərqli olaraq təlim tapşırıqları frontal, qrup və fərdi olmaqla üç formada verilir.

Müasir təlim texnologiyalarının prinsipləri və onların tətbiq imkanları

Təlim prinsipləri didaktikanın mühüm vəzifələrinin həyata keçirilməsinə xidmət edir. Prinsiplər qarşıya elə vəzifələr qoyur ki, müəllim bunlara əməl etməklə şagirdlərin yüksək tədris uğuruna nail olmaq imkanını qazanır.

Təlim zamanı müəllimin fəaliyyətinin ümumi istiqamətini müəyyən edən prinsiplər pedaqoji ədəbiyyatda müxtəlif tərzdə təsnif edilir.

Məsələn, V.A.Slasteninin həmmüəllifliyi ilə nəşr olunan “Pedaqogika” dərslərində təlim prinsiplərinin təsnifatı aşağıdakı kimi verilmişdir: “elmlilik; tərbiyəedici təlim; təlimin tətbiqi; təlimin ardıcılığı və sistemliyi; təlimdə fərdi yanaşma; təlimdə yaşayışlıq; təlimdə yaradıcı inkişafın təmin edilməsi; təlimin çətinlik dərəcəsinin nəzərə alınması; əyanilik; mövzunun mürəkkəblik dərəcəsi asılı olaraq uyğunlaşdırılması [5. §15.2].

Y.K.Babanski isə təlim prinsiplərini aşağıdakı kimi təsnifatlandırır: elmlilik; təlimin həyatla əlaqələndirilməsi; sistemlilik və ardıcılıq; əyanilik; təlim prosesində müxtəlif metodlardan istifadə etmə və təlimin asan (anlaşıqlı) mənimsədilməsi prinsipləri.

B.Əhmədova görə, təlim prinsipləri sırasına təlim zamanı təlim materialının onun məqsədi zəminində seçilməsi; təlim vasitələrinin məzmununa görə seçilməsi; təlimdə şagirdin imkanının nəzərə alınması; elmlilik; şüurluluq; fəallıq və müstəqillik; sistemlilik və ardıcılıq; fənnin daxili məntiqinin gözlənilməsi; biliyin möhkəm mənimsədilməsi; reproduktiv və produktiv təfəkkürün vəhdəti; biliklə fəaliyyətin birliyi (və s.) kimi prinsiplər daxildir.

Yeni təlim texnologiyalarının prinsiplərinin təsnifatlanması işinə müxtəlif mövqələrdən yanaşmaların olması bizi istər ənənəvi, istərsə də müasir pedaqoji ədəbiyyatda olsun, fərq etməz, təlim prinsiplərinin hələ də konkret olaraq öz həllini tapmadığı qənaətinə gəlməyə sövq edir. Ancaq unudulmamalıdır ki, təlimdə müvəffəqiyyət qazanmaya gedən yol təlim prinsiplərindən keçir. Bu mütləqdir.

Yeni təlim texnologiyaları əsasında həyata keçirilən təlim prinsiplərini mütəxəssislər iki qrupda təsnifatlandırırlar: **a)** şagirdi rəqabətəqabil, sosial, hərtərəfli inkişafa hazırlayan təlim-tərbiyə prinsipləri və **b)** İnteraktiv təlim zamanı rəhbər ideyalar kimi qəbul edilməli prinsiplər.

A) öyrənəni rəqabətəqabil, sosial, hərtərəfli inkişafa hazırlayan təlim-tərbiyə prinsipləri “Azərbaycan Respublikasında Təhsil İslahatı Proqramı”nda əksini aşağıdakı kimi tapmışdır [1.]:

1. Demokratikləşdirmə təhsil prosesinin demokratikləşdirilməsində maraqlı olan bütün tərəfləri, dövlət strukturlarını və ictimaiyyət nümayəndələrini (*müəllim, şagird və valideynləri*) təhsil prosesində fəal iştirak etməyə cəlb etmə, tədris müəssisəsinin “şəffaflığı” prinsipinin həyata keçirilməsi deməkdir;

2. Təhsilin humanistləşdirilməsi öyrənənə münasibətin dəyişməsinə, yaradıcı inkişaf qabiliyyətli və humanist yönümlü şəxsiyyət formalaşdırılmasını; əqli və fiziki imkanlarından, öyrənmə qabiliyyətindən asılı olmayaraq öyrənənin şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşılmasını; onun qabiliyyət və təmayüllərinin aşkar edilməsini, hərtərəfli inkişafı üçün şərait yaradılmasını nəzərdə tutur;

3. Təlimin diferensiallaşdırılması prinsipi öyrənənin imkanlarının nəzərə alınması ilə qurulur;

4. Fərdiləşdirmə prinsipi tətbiq olunarkən, öyrənənin fərdi maraq və tələbatları nəzərə alınmalıdır;

5. Təhsilin inteqrasiyası - fənlərin öyrənilməsi zamanı fənlərarası əlaqələrin aşkar edilməsi əsasında qlobal təfəkkürün formalaşdırılmasının vəcbibliyini nəzərdə tutur;

6. Təhsilin humanitarlaşdırılması şəxsiyyətin yaradıcı inkişaf prosesinin şərti kimi çıxış edir və təhsilin məzmununun formalaşmasına yeni yanaşmanı nəzərdə tutur. Və bu ümumbəşəri dəyərlərin yaradılması ilə bağlı fənlərin rolunun artmasını, öz xalqının mədəniyyətinə birləşmə və dünya mədəniyyətinin dəyərləri ilə tanışlığı ifadə edir.

B) Digər qrupa daxil olan prinsiplər, başqa sözlə **praktikada interaktiv təlim üsullarının** tətbiqi zamanı istiqamətverici ideyalar kimi tətbiq edilməsi tövsiyə olunan prinsiplər:

1. Şagirdə yönəlmiş təlim prinsipi zamanı şagird təlim prosesinin mərkəzi obyekt mövqeyində çıxış etməlidir; təlim uşağın imkan və qabiliyyətinə, onun biliyinə, maraq və tələbatına yönəlməlidir;

2. Fəal təlim prinsipi tətbiq olunarkən isə tədris prosesi elə təşkil olunmalıdır ki, idrak fəallığını, təbii öyrənmə fəaliyyətini doğursun, şagird özünü təzə nə isə kəşf etmiş birisi kimi hiss etsin, onda yeni biliklərə yiyələnmək marağı oyansın;

3. İnkişafetdirici təlim prinsipinin tətbiqi zamanı təlim inkişafı qabaqlamalı (L.S.Vıqotskiy), uşağın “qarşdakı (yaxın) inkişaf zonasına” yönəldilməlidir. Yəni təlim uşağın özünün müstəqil fəaliyyətinin, yaxud böyükklərin köməyi nəticəsində aşkarlanan bilik və bacarığını üzə çıxarmaq imkanlarına istiqamətlənməlidir;

4. “Qabaqlayıcı təlim” prinsipi zamanı təlim cəmiyyətin inkişaf təmayüllərini əks etdirməli və yeni nəsilləri gələcək həyat üçün hazırlamalıdır;

5. Təlim-tərbiyə sisteminin çevikliyi prinsipi ictimai mühitin və şagirdlərin dəyişən tələbləri

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

nəzərə alınmaqla təlim proqramlarının məzmununun və tədrisplanlarının qurulmasının, eləcə də təlim-tərbiyə prosesinin təşkilinin və pedaqoji texnologiyaların seçilməsinin müntəzəm təzələnməsini,

6. Əməkdaşlıq prinsipi “müəllim-şagird-valideyn” münasibətində onların tərəf-müqabili kimi iştirak etməklərini,

7. Dialoji təlim prinsipi isə məsələlərin birgə həlli gedişində özünün və qrup yoldaşlarının fikirlərini, imkan və təcrübələrini müəyyən etməkləri və bundan faydalanmaları məqsədilə şagirdlərin hamısının müzakirələrdə və qrupun işində fəal iştirakının təmin edilməsini **nəzərdə tutur**.

NƏTİCƏ

Yekun olaraq bu qənaətə gəlmək olar ki, Yeni Təlim Texnologiyaları cəmiyyət üçün şəxsiyyət formalaşdırılması işində yaddaşa yox, təfəkkürə əsaslanır. Yeni təlim texnologiyaları ilə müstəqil şəkildə bilik əldə edən təhsilalanın nəinki təfəkkürü, yaradıcılıq qabiliyyəti də formalaşır inkişaf edir. Müsbət nəticə əldə etmək üçün, hər haldan öncə, öyrənənlər maddi-texniki resurslarla təmin olunmalı, onlar üçün müasir tələblərə cavab verən öyrədici mühit yaradılmalıdır. Belə olan halda Yeni Təlim Metodları öyrənənin mənimsəmə qabiliyyətini yüksəldər, yaddaşını itiləyər, onda hazır cavablıq qabiliyyəti formalaşdırar, onu ayıq-sayıq olmağa, baş verənlərdən düzgün nəticə çıxartmağa, nəzəri cəhətdən öyrəndiklərini həyatda tətbiq etməyə hazırlayar.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində İslahat Proqramı”. 19 iyun 1999-cu il.
2. Mehrabov A., Abbasov Ə., Zeynalov Z., Həsənov R. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı-2006.
3. Nəzərov Akif. Müasir təlim texnologiyaları (mühazirə xülasələri). Dərs vəsaiti. Bakı-ADPU-2012.
4. “Təhsil haqqında” AR Qanunu.
5. “Yeni təlim texnologiyalarının prinsipləri”. Dərslik. Bakı-2016.

**DƏDƏ QORQUD DASTANINDA TÜRK QADINI
TURKISH WOMAN IN DEDE GORGUD SAGA**

Mərziyyə NƏCƏFOVA

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun baş elmi işçisi, filologiya elmləri doktoru, dosent

Əsirlərlə türk qadınlarının adları qəhrəmanlıq dastanlarında, əfsanələrdə çəkilib. Tomris türk qadınlarının qəhrəmanlıq tarixinin başlanğıcı olub. Tutu Bikə, Mehrican xanım, Burla Xatun, Banuçiçək, Selcan xatun, Həcər və s. qadınlarımızın qəhrəmanlıq sənaməsini yazıblar. Türk qadınları dastanlarımızda ərləri-oğulları ilə birlikdə qəhrəmanlıq göstərməklə yanaşı ağıllı və cəsarətli fikir və düşüncələri ilə yadda qalıblar. Namusları, dürüstlükləri ilə türk qadını ismini yüksəkliklərə qaldırıblar. Dədə Qorqud dastanında türk qadını demək olar ki, ana xətt kimi hər zaman digər obrazları müdafiə edir, qoruyur, qiymətləndirir. Dastandakı hadisələri izləyərkən əsas bir ideyanın üzərində dayanmaq daha doğru olur. Türk qadınına olan bu qədər hörmət və ehtiram yəqin ki, türk qadınının xarakterini bu qədər müqəddəsləşdirir. Anam qadın, qadınım kimi ifadələr, başım taxtı, gözüüm nuru, ağbirçəkli, izzətli canım ana! Bu ifadələr türk erkəklərinin, ərlərinin türk qadınına verdiyi dəyər və ölçüsüz qiymətdir. "Ana haqqı Tanrı haqqıdır" deyərək qadını ucalardan uca tutmaq bəlkə də dastandakı qadın obrazlarının o gözəllikdə və paklığda əks edilməsinə təsir edən amillərdən olmuşdur. Qadın türk dastanımızda qəhrəmanı dünyaya gətirdiyi, ona döşlərindən süd verdiyi üçün müqəddəs varlıq olub, toxunulmaz olub. Burla Xatunun simasında türk qadının ərinin şərəfini, ləyaqətini necə bir mətanətlə qoruması dastanın ən təsirli yerlərindəndir. Qazan xanın namusuna xələl gəlməsin deyə min bir əzabla olsa da oğlu Turalın ölməsini gözə alır. "Oğlum Turalın ətindən hamı bir yesə də mən iki tikə yeyəcəm təki onlar mənəim Qazan xanın Xatunu olduğumu bilməsinlər, onların yatağına girməyim" deyən Burla xatun bir müqəddəslik rəmzidir. Dastanda türk qadınının daxili aləmi, yenilməzliyi, toxunulmazlığı gözəl və müqəddəs duyğular yaradır.

Açar sözlər: Dədə, qəhrəman, tarix

The names of captives and Turkish women are mentioned in heroic epics and legends. Tomris was the beginning of the heroic history of Turkish women. Tutu Bika, Mehrijan Khanum, Burla Khatun, Banuchichek, Seljan Khatun, Hajar, etc. wrote the heroic chronicle of our women. Turkish women have been remembered for their smart and brave ideas and thoughts in addition to being heroic with their husbands and sons in our sagas. They raised the name of Turkish women to heights with their honor and honesty. In the Dede Gorgud saga, the Turkish woman almost always defends, protects, and values other characters as the main line. When following the events in the epic, it is more correct to focus on one main idea. Such respect and reverence for the Turkish woman probably sanctifies the character of the Turkish woman. My mother is a woman, expressions like my woman, the throne of my head, the light of my eyes, my white-faced, glorious dear mother! These expressions are the value and immeasurable value that Turkish men and their husbands give to Turkish women. Holding a woman in high esteem by saying "Mother's right is God's right" was perhaps one of the factors influencing the beauty and purity of the female characters in the epic. In our Turkish epic, the woman became a holy being and was inviolable because she gave birth to the hero and gave him milk from her breasts. One of the most impressive parts of the epic is how a Turkish woman in the person of Burla Khatun protects her husband's honor and dignity. In order not to harm the honor of Kazan Khan, he risks the death of his son Tural, even if it is with a thousand pains. "Even if everyone eats one piece of my son Tural's meat, I will eat two pieces so that they don't know that I am Ghazan Khan's Khatu. My entering into their bed is a symbol of holiness," said Burla Khatu. In the epic, the inner world, invincibility, and inviolability of the Turkish woman creates beautiful and sacred emotions.

Keywords: grandfather, hero, history

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Misilsiz qəhrəmanlıqlarla ülvi məhəbbətin, qadın-ana ucalığından qovuşan bu əvəzsiz sənət əsəri yaranandan bu günə qədər hər dəfə oxuduqca öz oxucusuna daha bir gözəllik, daha bir yenilik verir. Amma bu dastanda misilsiz qəhrəmanlıqla bərabər çox böyük hikmətlər, adət-ənənə, sevgi, ailə-məişət məsələləri və türk dünyası üçün əsas örk olan xəzinələrin fərfinə varılır. Cəmiyyətin formalaşmasında, ailənin bütövləşməsində, övladların cəmiyyətə yararlı vətəndaş olmasında ana-qadın əsas və əhəmiyyətli bir varlıqdır. Dədə Qorqud dastanında da qəhrəmanlıq əsas dastanın ideyası kimi olduğu qədər də bu qəhrəmanı yetişdirən, lazım gələndə qoruyan, ona bəzi zamanlarda yol göstərən, yolunda özünü fəda edən qadındır-anadır. Qadın sevgisi, qadının ərinə, atasına, qardaşına verdiyi dəyər də bir çox qollarda əksin tapır ki, bu da gənc nəslin ailəyə münasibət məsələlərində önəmli rol oynayır. İstərdim elə Dədə Qorqud dastanında Dədə Qorqudun gəlin sözünü sonradan ayran adlandırması ilə bağlı fikirlərlə başlayım.

“Gəlinə ayran demədim mən Dədə Qorqud!” (1)

İfaadəsi ilə bağlı iki mülahizə haqqında oxuyuruq. Dədə Qorqudşünasların bəzilərinin fikirlərinə görə bu gəlinlərin gəldiyi evə ayrılıq salmasıdır. Gəldikdən sonra ailədə oğlu atadan, anadan ayrı salır. Prof. Ş. Cəmşidovun fikri diqqət çəkir “Dədə Qorqud ad qoymaqda səhv etməyib” adlı məqaləsində dəyərli fikirlər irəli sürür və Türk qadının böyüklüyünü, iradəsini, cəfəkeşdiyini bildirməklə qadını olduğu zirvəsində saxlayır. Məqalədə əsas ideya “Evə gələn gəlin evi dağıtmır, əksinə onu böyüdür, yeni bir ev ilə daha da gücləndirir.” (2)

Evə gələn qadın o evə yeni nəsil gətirir, o evin söykökünü daha da möhkəmləndirir. Başqa bir alimin-B. A. Əhmədovun və F.B. Sadıqovun fikri bu baxımdan dəyərli fikir yaradır. Alimlər yazırlar ki, Əslində gəlin sözü etimoloji baxımdan ayırmaq kəlməsi ilə yox, gəlmək feili ilə bağlıdır, evə gələn mənasındadır. Fikrimizcə alimlərimizin qadınlarımıza münasibəti, məhz elə bu ideyaya açıqlıq gətirərək, qadınlarımıza olan dəyərli fikirlərdən ibarətdir. Təbii ki, evə gələn ata-ana yanından gəlir, evindən, qayda-qanundan ayrılır və gəldiyi evə öyrənmək üçün zamana ehtiyac olur. Məqaləmdə bu dəqiqləşməyə münasibət bildirməklə ilkin vəziyyətdən yola çıxmaq istədim. Daha sonra dədə Qorqudu bir hikmət xəzinəsi kimi qəbul edirik. Məhz burada tərbiyə məsələsində anaya olan inam və güvən diqqət çəkir. “Qız anadan görməyincə öyüd almaz” ifadəsi də ailədə ana tərbiyəsinin əsas rolunu görmək olur.

Bütün dastan boyu ana-qadın obrazı diqqət çəkir. İlk öndə qadını dörd qrupa ayıran Dədə Qorqud əslində bütün dastan boyu qadını obrazlarla müqayisə edir və hər dəfə də türk qadını öz isməti, ərinə münasibəti, qoçaqlığı, mərdliyi ilə irəlində gedir. Bu da çox təbiidir, ona görə ki, qadın ailədə yaradıcı qüvvədir. Bir sözlə dastanlar boyu ana-qadın-sevgili çox böyük qürurla təsvir və təqdim edilir. Ana haqqı tanrı haqqına bərabər tutulur, ana qadın tanrı dərəcəsinə yüksəldilərək, müqəddəsləşdirilir. Ailədə ana hər zaman ailənin şərəfini qoruyan varlıqdır. Əsərdə də bütün boylarda kiçik bir nüansla da olsa qadın şərəfin və ləyaqətin və saf sevgi uğrunda çırpınan bir varlıq kimi əks edilir.

Əsas da odur ki, burada qadın-ana evin dirəyi, ərinin ən yaxın köməkçisi, sirdaşı və ailənin xilaskarı kimi təqdim edilir. Bu isə türk qadının əsl siması və yaşantısıdır. Dastan boyu qadınların qoçaqlığı. Qorxmazlığın müşahidə edirik, türk qadını hər zaman döyüşlərdə ərlərindən geridə qalmamış, ərlərini heç vaxt mübarizəlik yolunda tək qoymurlar. Dastana nəzər salaraq Türk qızlarının igid oğlanlara olan sevgisini müşahidə edirik. Məsələn Beyrəklə Banıçıçəyin, Qanturalı ilə Selcanın sevgisi dastanda xanımların igid oğlanlara olan sevgisinin bariz nümunəsidir. Belə ailələrdə başda Qazan xan və Burlaxatun obrazında əsil türk ailəsini görmək olur. Qadın ərinin şərəfini qorumaq uğrunda dünyaya gətirdiyi övladından belə keçməyə hazır olur, tək düşmən yatağına girib əri Qazan xanın şərəfini tapdalamasın. Hətta “Turalın ətini parçalayıb qara qovurma eləyəcəklər xanımlara gətirəcəklər, kim qovurmadan yeməsə o, Qazanın xanımdı, çəkib yatağına gətirin” sözlərini göz yaşı və dəhşətli xəbər kimi qarşılayan Burla xatun düşmən qarşısında başını dik tutaraq Türk qadının ər şərəfinə necə qiymət vermə səhnəsi dastanın ən təsirli hissələrindəndir. Dasanda ailələrdəki məhəbbət namus məsələsidir ki, bunu da ən çox “Salur Qazanın evinin yağmalanması” boyunda görmək olur. Burada oğulnan ana görüşməli olurlar, ana oğlunun ətindən yemək istəyini oğluna bildirməlidir. Onların görüş səhnəsi çox ağırlı olduğu qədər də qürur vericidir

Bu nə sözdür, çəkil, ana,

Qoy mənə çəngələ vursunlar,

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Qoy ətimdən çəksinlər,
Qara qovurma etsinlər.
Qırx qızın önünə gətirsinlər,
Onlar bir yeyəndə, sən iki ye,
Səni yağılar tanımasınlar, duymasınlar,
Ta ki, alçaq düşmənin məclisinə getməyəsən,
Atam Qazanın namusunu sındırmayasan. (3)

Bu dioloq, Türk dünyasının ailə tərbiyəsi məsələsində ən böyük zirvəsidir- düşək heç də yanılmırıq. Burada oğlunu da əsil kişi kimi yetişdirə bilən, ərinin namusunu, qeyrətini ucadan uca tutan böyük, idyal türk qadınının tam, bitkin portretini görürük.

Dastanda düşməne əsir düşmüş Uruz Salur Qazana geri dönüb ailəsinə sahib durmağa çağırır. Oğulun atasına sözləri türk qadınına olan hörmətlə yanaşı həm də ananın verdiyi tərbiyənin ən gözəl nümunəsidir:

Qayıt evimizə, ata, yaxşı yol,
Ağbirçək anama sən umidgah ol,
Qaraqözlü bacım qoy ağlamasın,
Oğul üçün ata ölsə eyibdir... (3)

Türk dünyasının mərdlik siması qadına münasibəti elə əslində ananın böyüklüyündən irəli gəlir.

Qadın mərdliyindən, sədaqətliyindən bəhs etmişkən Dədə Qorqud dastanında ən dəyərli qol “Dəli Domrul” boyudur. Bu boy sevənlərin örnək yeri olub və olmaqdadır. Müsiri zamanda Fəridə İlham sevgisi sanki bu obrazın davamıdır. Bu qəhrəmanlıq səhnəsi ədəbiyyatımızda da mükəmməl şəkildə yer alır. Burada qadın sevgisinin qarşısında dəhşətə gəlir. İki uşağı olan qadın gücü, dəyanəti əsirlər ötsə də bu səviyyədə əksin tapmayıb. Dəli Domrulun canına qarşı can taparsa ölümdən azad olması məsələsi açılır. Dəli Domrul ata-anasının yanına gəlir, onlara məsələni izah edir. Amma onlardan “Dünya şirin, can əziz, canımı qıya bilmərəm” deyimini duyunca gumanı qırılır, vidalaşmaq üçün iki uşaqlı xanımının yanına gəlir, uşaqlarından muğayyət olmasını istəyir, halalaşanda qadını ona yaxın gəlir:

Ərş tanır olsun, gürş tanır olsun,
Yer tanır olsun, göy tanır olsun,
Qadir tanrı tanır olsun,
Mənim canım sənə canına qurban olsun.(3)

Dəli Domrul bundan çox təsirlənir, o da qadınından ayrılı bilməyəcəyini hiss edir və tanrıya üz tutur” Alırsan ikimizin də canını birgə al”- deyir. Qarı-qoca arasındakı bu hörmət və sevgi Allah-tala tərəfindən mükafatlandırılır.

Onlara yaşamaq üçün 140 il əlavə ömür ərmağan edilir.

Dastanda qadınla, anayla bağlı qiymətli səhnələr yetərincədir. Elə əslində qəhrəmanlar dünyaya gətirib, onlara vətəni göz-bəbəkləri kimi qorumağı, üzərində can verməyə hazır olmağın ilk cüvərtləri ana bətnindən başlayır. Bu gün türk xalqları çox uğurdan, çox mübarizədən keçdilər. Azərbaycanda 30-illik Qarabağ iğtişası 2020-ci ildə oğullarımızın sayəsində sona çatdı. Biz mübarizliyimizi keçmişimizdən, dastanlarımızdan, yaratdıqlarımızdan öyrəndik. Torpağı sevməyi, yolunda canı qurban verməyi bizə ulularımız öyrətdi. Başda Ali Baş Komandan olmaqla Türk dünyası bir yumruq altında birləşdi birlik oldu, dəmir yumruq oldu, qalib oldu. Bundan sonrakı ədəbiyyatımız bu günümüzün zəfərindən yazacaq, igid oğullarımızı dünyaya gətirən Anaları vəsf edəcək. Ədəbiyyatımız belə xəzinə olan dastanlarımız üzərində yazılır və gələcəyimizə ərmağan edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

---

1. B.A.Əhmədov, F.B. Sadıqov, “Kitabi-Dədə Qorqud”dabir neçə sözün mənşəyi”, “Kitabi-Dədə Qorqud”-1300 elmi -praktik konfransın materialları, “Ünsiyyət”-2000-cu il, 137 s.
2. Cəmşidov Ş. Kitabi-Dədə Qorqudu vərəqləyərkən, Bakı:Elm, 1969, 116 s.
3. J. Allahverdiyev, “Dədə Qorqud” dastanlarında tərbiyə məsələləri”, “Kitabi Dədə Qorqud”-1300 Konfrans materialları, “Ünsiyyət”-2000,137 s.

**ŞƏHRİYAR YARADICILIĞINDA FOLKLOR İZLƏRİ
TRACES OF FOLKLORE IN SHAHRIYAR'S WORK**

HASANOVA Shahana Aliyannagi Gizi

*Doctor of Philosophy in Philology, Head teacher of the Department of Literature, Faculty of
Philology, Baku State University, Republic of Azerbaijan*

ORCID ID: 0009-0002-4647-2006

XÜLASƏ

Şəhriyar o taylı - bu taylı Azərbaycanın XX əsrdə yetirmiş olduğu ən görkəmli, nəhəng, qüdrətli şairlərdən biri, Azərbaycan və İran ədəbiyyatının fəxridir, ədəbi simasıdır. Onun adını və sənətini Azərbaycanın şimalı və cənubu ilə məhdudlaşdırmaq düzgün deyil. Şəhriyarın əsərləri, poeziyası artıq uzun illərdir ki, o taylı-bu taylı Azərbaycanın sərhədlərini aşaraq dünyanın azərbaycanlılar yaşayan bütün ölkələrində yayılmışdır.

Milli poeziyanın inkişafında və yeni zirvəyə qalxmasında Şəhriyarın xidmətləri danılmazdır. Şəhriyarın ədəbi istedadı əsasən iki mənbədən qidalanmışdır: doğma türk dilindəki ədəbi ənənədən və fars ədəbiyyatından. Fars dilində yazdığı nümunələr üstünlük təşkil edir. Fars dilindəki bir – birindən dəyərli, qiymətli əsərləri onu İranda, Hindistanda, Əfqanıstan, Tacikistanda, hətta bu dilə yaxın olan ərəb dünyası ölkələrində də tanıtmışdır. Azərbaycan dilində yazdığı əsərlərində Məhəmmədhüseyn daha çox milli, fars dilli şeirlərində isə bəşəridir. Buna baxmayaraq, Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın fars dilində yazdığı əsərlər də azərbaycanlı ruhunun poetik ifadəsidir. İki dildə əsərlər qələmə alan sənətkarlar bu dillərdən birində qələm aldıkları əsərlərlə məşğul olduğu halda, Məhəmmədhüseyn Şəhriyar hər iki dilin poetik zirvəsini fəth etməyi bacarmışdır. Güneydə Azərbaycan türkcəsində Xətəinin, Həbibinin, Saib Təbrizinin, Nəbatinin, Şükühinin, Möcüzün və digərlərinin yaradıcılığı ana dilli poeziya məktəbidir. Fars ədəbiyyatında Firdovsi, Rudəki, Hafiz, Sədi, Cami kimi klassiklərin əsərləri nümunə olmuşdur. Şəhriyarın yaradıcılığı həm məzmun, həm də forma etibarilə çox zəngin və rəngarəngdir. Onun doğma Azərbaycan dilində yaratdığı əsərlər milli poeziyanın inkişafına ciddi təsir göstərmişdir.

Açar sözlər: ədəbiyyat, milli poeziya, poetika, folklor, şair, ictimai fəlsəfi fikir, adət-ənənə.

ABSTRACT

Shahriyar o thaili - this thaili is one of the most prominent, huge and powerful poets that Azerbaijan produced in the 20th century, he is the pride and literary figure of Azerbaijani and Iranian literature. It is wrong to limit his name and art to the north and south of Azerbaijan. Shahriyar's works and poetry have been spreading across the borders of Azerbaijan for many years now in all the countries of the world where Azerbaijanis live.

Shahriyar's services in the development of national poetry and its rise to a new peak are undeniable. Shahriyar's literary talent was mainly nourished by two sources: the literary tradition in his native Turkish language and Persian literature. The examples he wrote in Persian prevail. His valuable and precious works in the Persian language have made him known in Iran, India, Afghanistan, Tajikistan, and even in the countries of the Arab world that are close to this language. In his works written in the Azerbaijani language, Muhammad Huseyn is more national, and in his poems written in Persian, he is more human. Nevertheless, the works written by Mohammadhuseyn Shahriyar in Persian language are also a poetic expression of the Azerbaijani spirit. While the artists who wrote works in two languages were busy with their works written in one of these languages, Muhammadhuseyn Shahriyar managed to conquer the poetic peak of both languages. In the south, the work of Khatai, Habibi, Saib Tabrizi, Nabati, Shukuhin, Mojuz and others in Azerbaijani Turkish is a native school of poetry. In Persian literature, the works of classics such as Firdowsi, Rudaki, Hafiz, Sadi, Jami were examples. Shahriyar's creativity

is very rich and colorful both in terms of content and form. His works in his native Azerbaijani language had a significant impact on the development of national poetry.

Keywords: literature, national poetry, poetics, folklore, poet, social philosophical thought, tradition.

GİRİŞ

Məhəmmədhüseyn Şəhriyar Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli klassiki, türk – müsəlman dünyası ədəbiyyatının nəhəng nümayəndəsidir və onun əbədiyaşar irsi dünya ədəbiyyatı və mədəniyyəti xəzinəsinin ədəbi sərvətidir. Şəhriyar yaradıcılığında folklor da müraciət etmişdir. Folklorun həm lirik, həm də epik növlərində bir – birindən dəyərli, mükəmməl əsərlər yaratmışdır. Xalq yaradıcılığı, ədəbiyyatı Şəhriyar sənətində ideya – məzmun və forma baxımından iki cür təzahür edir. Birincidə məzmun – ideya, ikincidə janr – forma oxşarlığı özünü əks etdirir. Şəhriyar xalqın psixologiyasını, adət - ənənələrini mühitini, arzu və istəklərini, xarakterini, dünya görüşünü, baxışını, yaşayış tərzini, milli düşüncə tərzini əks etdirmək üçün xalq ədəbiyyatından geniş şəkildə bəhrələnmişdir. Janrları düzgün surətdə, yerli – yerində işlətməyi bacarır.

ARAŞDIRMA

Şəhriyarın yaradıcılığında, şeirlərinin ritmində bir növ musiqi, melodiya vardır. Sənətkarın özündə də xalq mahnılarına rəğbət, sevgi hər zaman olmuşdur. Şairin saysız – hesabsız lirik və epik əsərləri bir növ mahnı üzərində yazılmışdır. [1]

Buna görə də hələ sağlığında Şəhriyarın bir sıra şeirlərinə mahnılar bəstələnmişdir. Yazıçı şeirlərinə mahnıların bəstələnməsini öz şeirində bu cür qələmə alır:

Mənim də o qızlarında gözüm var,

Aşıqların sazlarında sözüüm var [6, s.157]

Və ya,

“Bir sazlı, sözlü Şəhriyar var imiş, [6, s.174].

Və yaxud

“Heydərbaba” özün qatar sözlərə,

İçki kimi xumar verər gözlərə [5, s.174].

Onun yaradıcılığına daxil olan əsərlərdən biri də “Dünya nə yalan tapmacadır” şeiridir. Şeir bütünlüklə qəm – kədər motivi əsasında yazılmışdır. Can dostu Həsən Təqviminin zamansız dünyadan gedişini şeirdə elin dərdi, xalqın dərdi kimi qəbul edir. İstedadlı Şəhriyar şeirdə çox mükəmməl yoldan istifadə edir. O, şeirdəki qəmi, kədəri daha da çox artırmaq üçün “Apardı sellər Saranı” mahnısının bir misrasını şeirdə qeyd edir. Şair şeir, həmin misra daha orijinal olsun deyə bayaqkı misranı “apardı sellər Saranı” kimi yox, “sel Saranı qaçdı qaçırdı” kimi təsirli formada göstərir; “Bakıdan fanar gəlir” xalq mahnısının yazıldığı misra da eynilə bu şəkildədir:

Çox “Bakıdan fanar gəlir” oxurduq,

Son oduma yanar gəlir, oxurduq,

Gör başıma nələr gəlir, oxurduq.

İndi duydum onda gəlirmiş fanar,

Son gələcəymiş oduma bir yanar [6, s.109].

Yuxarıdakı bəndin məzmunu ilə “Bakıdan fanar gəlir” xalq mahnısının məzmunu arasında paralellik vardır. Xalq mahnılarında xalqın həyat və mənəviyyatında baş vermiş hadisələrin bədii əksini görürük. Nəticədə xalq mahnılarının motivindən, adlarından şeirində istifadə edən Şəhriyar həmin real zəminə xidmət edir:

Heydərbaba, dağın, daşın sərəsi,

Kəhlik oxur, dalısında fərəsi,

Quzuların ağı, bozu, qərəsi,

Bir gedəydim dağ-dərələr uzunu,

Oxuyaydım: “Çoban qaytar quzunu” [6, s.156]

Lakin Şəhriyar bəzi şeirlərində bəzi misraları xalq mahnılarına uyğunlaşdıraraq qələmə alır.

Aşığı deyər: Bir nazlı yar var imiş,

Eşqindən odlanıb yanar var imiş,

Bir sazlı, sözlü Şəhriyar var imiş,

Odlar sönüb, onun odu sönməyib,

Fələk çönüb, onun çarxı çönməyib [6, s.174].

Sənətkar ilk iki misranı ritm və ahəngcə qədim xalq mahnısına uyğunlaşdırır və bir çox mətləblərlə yanaşı, eşqin, sevginin, məhəbbətin daimiliyinə işarə verir. Sonuncu misralarda isə Şəhriyar yaratdığı, xalqa ərnağan qoyduğu əsərlərinin əbədiyaşar, sonsuz olduğuna inamını əks etdirir.

Şəhriyar xalq ədəbiyyatı nümunələrindən eynilə və hazır şəkildə istifadə etməklə yanaşı, həmin nümunələrə həm də janrın imkanları daxilində yaradıcı yanaşır. Məsələn, ədib bayatılar yazarkən şair bədii mətləbi bayatıların əsas ideyası ilə bağlaya bilir. Sel gələr, divar yıxa,

Qəm gələr, ürək sıxa,

Ev yıxan cavan dağı

Olur ki, yaddan çıxar? [5, s.126].

Bayatılara diqqətlə nəzər yetirsək, onların konkret İran – İraq müharibəsi dövrünün faciələri ilə bağlılığı tamamilə aydınlaşır.

Şəhriyar bayatı yaradıcılığında xalqın ictimai-fəlsəfi fikirlərini, təfəkkürünü əks etdirir. Həmin zaman müəyyən hallarda bölgü dəyişikliklərinə də yer verir.

Ürəyimin həmdəmiydin,

Hər sırımın məhrəmiydin

Özün yara almamışkən

Hər yaranın mərhəmiydin [6, s.27].

Şair xalq şeirinin bayatı janrının 8 hecalıq növlərindən, ənənəvilikdən kənara çıxır. Lakin buna baxmayaraq bayatının ideya – məna xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayır. Buna görə də onun bayatıları digərlərindən fərqlənir. Bu da onun istedadlı şairliyindən xəbər verir.

Şəhriyarın elə bayatıları vardır ki, onlar xalq bayatıları ilə məna ifadə etmək baxımından daha çox yaxınlıq təşkil edir:

Qərənfiləm qələmsiz,

Qərarım yoxdur sənsiz.

Yorğanına od düşsün

Necə yatarsan mənsiz [Xalq bayatısı]

Yarı kaş görmiyeydim

Günü xoş görmiyeydim

Öleydim yardan qaban

Yerin boş görmiyeydim [6, s.28].

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Sənətkarı bəzi şeirləri də mövcuddur ki, konkret bayatının məna, formasının təsirini qismən müşahidə etmək mümkündür.

Şair bayatı janrına hər zaman yaradıcı yanaşır. Onun qələmə aldığı bayatlar professional yazılı poeziyasının janrı kimi götürülür. Buna nümunə olaraq ədibin “Bacım oğlu Bəhrunun bayatları” adlı bayatlar silsiləsini göstərmək olar. Bu bayatlar silsiləsi bayatı motivində, ruhunda olsa da, 15 bəndlik bir şeirə bənzəyir.

“Bacım oğlu Bəhrunun bayatları”nı şair konkret hadisə ilə bağlı yazmışdır. Bayatılarda onun xalqın mümkün poetik dil imkanlarından lazımlı istifadə etməsi yaradıcılığında xəlqiliyin və milliliyin canlı sübutudur. Məsələn, bu bayatılarda folklor nümunələri olan alqış və qarğışların məqsədmüvafiq istifadə və ifadəsinə nəzər salmaq:” [5, s.240]

Səadət, Səidlərə

Lənət də Yezidlərə.

Ürək ki, xoş olmasın

Dünyada kaş olmasın.

Anacan, oğul yeri

Boşdursa, boş olmasın.

...Cavana qəbir verən

Qocaya səbir versin... və s. [6, s.128].

Bu tərzdə ifadələrin şeirdə əks olunması ilkin olaraq sənətkarın mənsub olduğu xalqın adət və ənənələrinə və sevgisi ilə izah oluna bilər. Həmin ifadələrdə Şəhriyar bacardığı qədər xalq deyimini əsas götürür. İkinci halda isə bu ifadələr üzərində uğurlu cilalama işi aparır. Şəhriyarın folklorun təsiri ilə yazdıqları adət - ənənələri əks olunan bütün şeirləri şairin poetikasının bədii keyfiyyətini təmin edən cəhətdir.

NƏTİCƏ

M.Şəhriyar Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli ədəbi simalarından biridir. Onun yaradıcılıq yolu zəngin və rəngarəngdir. İstər fars, istərsə də Azərbaycan dilində yazmasından asılı olmayaraq bütün hallarda Şəhriyar sənəti sırf milli ənənələr zəminində formalaşan, bu xüsusda özünün təşəkkül və təkamülünü tapan poeziyadır. Şəhriyar elə bir mühitdə yaşamışdır ki, həmin mühitin doğurduğu şərait və reallıq onun milli istək və arzularının ziddinə olmuşdur. Məhz bu baxımdan mühit və şəxsiyyət arasında olan ziddiyyət, kəskin mə'nada isə əqidə qarşılıqlı Şəhriyar poeziyasında xüsusi bir forma təzahüründədir. Usdad sənətkarın həm sənətinin, həm də şəxsiyyətinin böyüklüyünü təsdiqləyən amillərdən biri xalqın taleyinə, yaşadığı dövrə və bu dövrün ictimai hadisələrinə olan aktiv münasibətidir. Şəhriyar yaradıcılığının milli təkamülü bir sənətkar və şəxsiyyət kimi onun böyüklüyünün, vətəndaşlıq və vətənpərvərlik mövqeyinin tarixi - milli zəmində istiqamətlənmə və inkişafının göstəricisidir, Şəhriyarın sənəti ilə vətəndaşlığının milli - bədii vəhdətidir. Təbii olaraq bu hal sənətkar yaradıcılığının sənət idealını və estetik konsepsiyasını təşkil və tə'min edir. Tam mə'nada Şəhriyar yaradıcılığının İranda bir inqilab olması fikrinin təsdiqinə əsas verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Şəhriyar və ana dili, “Azərbaycan türkləri”, Ankara, 1990, № 1.
2. Əliqızı A. Güney Azərbaycan ədəbiyyatı. Mərhələlər, təmayüllər, etüdlər, Bakı, “BDU nəşriyyatı”, 1998
3. Seyid Əli Əkbər Ocaqnejad. İnsana inanın, Bakı, “Nafta-Press” nəşriyyatı, 2001. 112s.
4. Şeyda Y. Şəhriyar və Azərbaycan dilində əsərləri. Təbriz, “Nəşre Ərk”, 1360.
5. Şəhriyar. Yalan dünya, Bakı, “Azərbaycan Ensiklopediyası” Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, 1993. 496s.

**TÜRKİYE’DE GİRİŞİMCİLİK KÜLTÜRÜNÜN GELİŞİMİ: BALKAN VE KAFKASYA
GÖÇMENLERİ ETKİLEŞİMİ**

**DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURSHIP CULTURE IN TURKEY: INTERACTION
WITH THE BALKAN AND CAUCASUS IMMIGRANTS**

Adnan CELİK

Prof. Dr., Selcuk University, FEAS, Department of Business, Konya, Türkiye

ORCID ID: 0000-0002-8538-9937

Necdet SEZAL

*Asst. Prof. Dr., Mersin University, Mersin Vocational School, Department of Management, Mersin,
Türkiye*

ORCID ID: 0000-0001-6046-9597

ABSTRACT

Human communities can migrate for different reasons. In this study, forced migration has been at the forefront. Migration movements can closely affect demographic, social, political, societal and economic structures. Here, it is focused on the effects of immigration and immigrants on entrepreneurship culture. The study consists of three titles in itself. Before; entrepreneurship culture, entrepreneurship culture in Turkey and migration and immigration issues are explained. In addition, the historical course of the Balkan and Caucasian migrations is also listed. The second topic is about methodology. Finally, the findings and discussion took place. This section is limited to the migrations from the Balkans and the Caucasus to Anatolia. As a historical dimension, the last periods of the Ottoman Empire and the Republic of Türkiye were examined. As emphasized in the conclusion and general evaluation, significant information was shared.

Keywords: Entrepreneurship Culture, Entrepreneurship Culture in Turkey, Balkan and Caucasus Migrations, The Impact of Immigrants in Entrepreneurial Culture

ÖZET

İnsan toplulukları, değişik nedenlerle göç edebilirler. Bu çalışmada, zorunlu göç ön planda olmuştur. Göç hareketleri demografik, sosyal, siyasal, toplumsal ve ekonomik yapıları yakından etkileyebilir. Burada, göç ve göçmenlerin, girişimcilik kültürüne olan etkilerine odaklanılmıştır. Çalışma, kendi içinde üç başlıktan oluşmuştur. Önce; girişimcilik kültürü, Türkiye’de girişimcilik kültürü ile göç ve göçmenlik konuları açıklanmıştır. Ayrıca, Balkan ve Kafkasya göçlerinin tarihsel seyri de sıralanmıştır. İkinci başlık, metodolojiye ilişkindir. Nihayet, bulgular ve tartışma yer almıştır. Bu bölüm, Balkan ve Kafkaslardan Anadolu’ya olan göçler ile sınırlandırılmıştır. Tarihsel boyut olarak, Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemleri ve Türkiye Cumhuriyeti incelenmiştir. Sonuç ve genel değerlendirmede de vurgulandığı gibi, kayda değer bilgiler paylaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Girişimcilik Kültürü, Türkiye’de Girişimcilik Kültürü, Balkan ve Kafkasya Göçleri, Girişimcilik Kültüründe Göçmenlerin Etkisi

INTRODUCTION

Entrepreneurship culture has an important place among the general dimensions of culture. There are many factors involved in its formation. Family, education, society and other environmental factors are important. In the spirit of the entrepreneur, there is always the urge to try and do something new. Successful entrepreneurs get the reward of their success with socio-psychological satisfaction and

standard of living. A society may have spread its own entrepreneurial practices. Some of these may be accepted at the local level and some at the national level. There may even be various interactions originating from international environments. Migration can also be counted among them. Migration can come to the fore in the internal and external environment. These can be voluntary or mandatory. There is movement from one place to another.

Migration, which is considered in this study, is in the compulsory group. In other words, those who were subjected to occupation and genocide had to migrate out of necessity. Specific to our subject, the effects of immigrants on the entrepreneurship culture of the place they go to have been analyzed. Knowledge and skills transferred from one place to another with migration can be valuable. Those who carry business procedures and principles to another geography can also provide various benefits. When these changes are supported by organizational culture elements, very important opportunities can be obtained. In other words, the harmony between "ceremonies, ceremonies, rites, stories, myths, heroes, superstars, symbols, language, beliefs, attitudes, norms and values" is important.

This study consists of three separate parts in itself. First, the literature is introduced. Then the methodology was shared. In the third part, the development dynamics of the entrepreneurship culture in Turkey were searched. In particular, attention was drawn to the interaction of Balkan and Caucasian immigrants. At the end of the study, general evaluations were made.

1. LITERATURE REVIEW

1.1. Entrepreneurship Culture

Culture is all of the material and spiritual values that a society has. The society's lifestyle, way of thinking and behavior, values and behavior patterns are included in the concept of culture. Culture has a fundamental determinant role in many aspects from behavior to social characteristics. It is a product of the social structure and is formed as a result of historical accumulations. The cultural heritage of a society distinguishes it from other societies and makes it unique. The source of the greatest influence on people in society is culture. Culture is the common characteristics of the individuals in the group and is a learned lifestyle that is transferred from person to person (Kolasa, 1979: 341; Simsek & Celik, 2015: 39-60).

The aim in entrepreneurship is to make the best use of available resources. Perseverance is also important. The family effect is also great in the formation of the entrepreneurial spirit in the individual (TUSIAD, 1987: 13-19). The entrepreneur needs to adjust his working style according to the culture of the society. The business that continues to work in the community; that society's technological level, laws, etc. It can affect many environmental factors such as (Erdogan, 1997: 113-121). Successful entrepreneurs get the reward of their success with socio-psychological satisfaction and standard of living (Muftuoglu, 1991: 73).

The cultural climate in the organizations of successful entrepreneurs is related to the following types of values and indicators (Newstrom & Davis, 1993: 93): "1-Technical, 2-Economic, 3-Social, 4-Psychological, 5-Political, 6-Aesthetic, 7- Moral".

1.2. Entrepreneurship Culture in Turkey

In our country, the spirit of entrepreneurship is dominant. McClelland, who is famous for his motivation-based studies, researched the entrepreneurial abilities of nations in his book "The Achieving Society" and showed the Turkish society in the first place. The reason for this success is the high desire in Turkish society to establish one's own business, to work independently and to take initiatives on its own (McClelland, 1961; OKIK, 1993: 14).

Agricultural societies are agricultural product oriented. Industrial societies, on the other hand, have reached technical knowledge and prioritized machine production. Entrepreneurial cultures have also followed these lines. Business ownership is the basis of entrepreneurship in our country. The desire to work independently and establish one's own workplace is dominant (TUSIAD, 1987: 6-7; OKIK, 1993: 14). In the information society, the situation has completely changed. The digital age has arrived. Smart society is targeted. In other words, the culture of entrepreneurship had to develop accordingly.

The historical development of entrepreneurship in Turkey can be discussed in different periods. Firstly, before and after the Republic of Türkiye information can be given. First, the Ottoman Empire, and if we go back even further, we can talk about the Seljuks. In these periods, trade and industry were mostly carried on by foreigners. In the Republican era, Atatürk and his friends tried to create national entrepreneurs. Transitions from home economy to workshop order have increased. Afterwards, industrialization gained momentum. Small businesses have strived to become medium-sized businesses. SMEs type companies, on the other hand, aimed to be large-scale. Some of our businesses have turned to strategic alliances with global businesses. Thus, they started to produce and market on a world scale. With the legal regulations and public support, the way for women entrepreneurship has been paved. Importance of export has been learned. Professional teams started to form in foreign trade departments. The understanding of institutionalization and sustainable management is increasing (Sali, 1998: 35; Celik et al., 2013: 31-33).

1.3. Immigration and Immigrantion

Migrations can be classified as internal and external migrations. It can also be voluntary or compulsory (Sezik, 2017: 140). It is possible to get away from various problems, especially life anxiety. Security, political, social and economic reasons can force migration (Yusuf, 1998: 1879; Qasimova, 2017: 595). The concept of immigrant is also expressed with the word "muhacir" in Anatolia. Here, Hz. Muhammad's migration from Mecca to Medina is taken as a reference. In other words, there is a migration that occurs as a result of threatening freedom of belief and life (Tuysuz, 2019: 543-544).

When migration is made, not all of these problems are overcome. At first, there may be problems in adapting to new settlements. Statuses and roles are changing. Old possibilities and possibilities may also be lost. Planned migrations with international agreements is undoubtedly the best system. This situation is referred to as regular migration. However, migrations were not always like this. This is especially difficult during wars and similar disasters. On-demand migrations can be relatively easy. Whatever form it takes, a lot of regulation is needed (Altug, 1966: 857).

The following sentence is meaningful for migration; "The cultural, social, political and economic ties of the migrating people are dissolved. To be connected elsewhere, in another way... Maybe never connected...". Being resettled in immigrated places is another matter. It is important to determine the settlements of immigrants. Infrastructure opportunities should be created here. You have to mingle with the locals. It should also be aimed to generate resources economically and to fill the gaps in abandoned places (Karpas, 2019; Aslan, 2022: 1).

1.4. Historical Course of Balkan and Caucasian Migrations

The historical course of the Balkan and Caucasian migrations can be summarized as follows:

- After the 1768-1774 Ottoman-Russian War, Crimea was left to Russia. The people faced massacre. First, they migrated to the Balkans under Ottoman rule. After the 1877-1878 war (93 war), they fell on the Anatolian roads (Ortayli, 2017; Kirimli, 2017). The loss of Crimea also triggered Caucasian migrations. In the future, peoples living in the Caucasus such as Dagestanis, Chechens, Laz, especially Georgians and Circassians migrated (Goc, 2023). After another war (1806-1812) between Russia, the Treaty of Bucharest was signed. Thus, the Serbs, who were dependent on the Ottomans, became independent in their internal affairs. Again, when Russia supported the Greek independence movement, war broke out (1828-1829). After the defeat, the Treaty of Edirne was signed and Greece gained its independence.

- Mass migrations intensified between 1850 and 1870. In 1864, the "Great Circassian Exile" took place. Approximately 2.5 million Crimean Tatars, Georgians and Circassians migrated between 1850 and 1870 (Bilgi, 2006: 93; Karatas, 2014: 528; Sezik, 2017: 141-142; Efe, 2018: 21).

- After the 1877-1878 war with the Russians, the Berlin Treaty was signed. Serbia, Montenegro and Romania were granted independence. This was the reason for migration. There have been migrations from the Azerbaijan region since the beginning of the 19th century (Berber, 2011: 17-49; Yalvar, 2021; Bilgi, 2006: 93; Sezik, 2017: 141-142).

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

- In the First Balkan war (1912-1913); It was fought with the "Balkan Union". As the Western states fueled the "Crescent-Cross" fight, wars and land loss continued. Albania declared its independence (Cevad, 1329: 44; Gurbetoglu, 2012: 5-9). In the second war (1913), superiority was gained to Bulgaria and Edirne and Kırklareli were taken again. Some places with Bucharest, Istanbul and Athens agreements; It was left to Greece and Bulgaria. There have been migrations to Anatolia from Serbia and Montenegro, which has no borders. Many friendly nations (Albanian, Bosnian, Pomak) set out for Thrace or Istanbul.

- The "Allied States" in which they were included lost the First World War (1914-1918). After the Armistice of Mudros, the occupations started and the Ottoman Empire came to an end in 1918. Anatolia continued to be a safe harbor of refuge.

- Migrations continued in the Republican period as well. The Greek Prime Minister Eleftherios Venizelos' request for an agreement was approved by Mustafa Kemal Atatürk (1923-1938 Turkish-Greek exchange). Between 1923 and 1945, there were migrations from Yugoslavia, Romania and Macedonia. 1950-1951 for the Bulgarian Turks fleeing the massacre; 1969-1978; The 1984-1989 periods carry painful memories (Colak, 2013: 113; Sezik, 2017: 142; Zorbay, 2017: 323-324; Ortayli, 2017; Tekin, 2018: 249-250).

2. METHODOLOGY

2.1. Problem, Purpose and Importance of Research

XVII. From the end of the century, the Ottoman Empire began to weaken. The Turks and their brotherly peoples, who formed the basis of the empire, were adversely affected by this. Assimilation movements and massacres forced people to migrate. Anatolia has been the last castle to take shelter for everyone. The arrivals greatly affected the social, ethnic and cultural structure of the Ottoman and later Turkish Republic (Goc, 2023). In this study, immigration and immigrants; It is aimed to reveal the effects on entrepreneurship culture. The study is limited to the migrations from the Balkans and the Caucasus to Anatolia. As a historical dimension, the last periods of the Ottoman Empire and the Republic of Türkiye were examined. Revealing the contributions of immigrants in the development of entrepreneurship culture in Turkey has made the study noteworthy.

2.2. Research Method and Scope

Balkan and Caucasian immigrants; They have provided various added values to Anatolia. This study is mostly aimed at supports for the development of entrepreneurship culture. For the evaluations on this subject, literature review was preferred. First of all, the literature on "entrepreneurship culture, entrepreneurship culture in Turkey, migration and immigration, and the historical course of Balkan and Caucasian migrations" was reviewed. Then, the influence of Balkan and Caucasian migrations on the development of entrepreneurship culture was started. In the light of archive information and current evaluations; The last periods of the Ottoman Empire and the period of the Turkish Republic were analyzed separately. At the end of the study, a general evaluation is also included.

3. FINDINGS AND DISCUSSION

3.1. The Effect of Balkan and Caucasian Migrations on the Development of Entrepreneurial Culture: The Last Periods of the Ottoman Empire

Migration movements started from the end of the 18th century and continued intensely until the beginning of the 20th century. On today's Balkan map (in alphabetical order); There have been immigrants from countries such as "Albania, Bosnia-Herzegovina, Bulgaria, Croatia, Montenegro, Kosovo, North Macedonia, Romania, Serbia, Ukraine-Russia and Greece". There were even those who came from the present regions of "Hungary, Moldova, Poland, Slovakia and Slovenia". A large number of immigrants "Albanian, Bosnian, Circassian, Crimean Tatar, Macedonian, Pomak, Roman, Turkish, Vlach" came (Karpat, 2003: 112-266; Karpat, 2019: 13-17; Tayfur, 2012).

In today's Caucasus map; Such as "Abkhazia, Adjara, Adygea, Astrahab, Oblasti, Azerbaijan, Chechnya, Dagestan, Armenia, Georgia, Ingushetia, Kabardino-Balkaria, Kalmykia, Karachay-Cherkessia, Krasnodar, Ossetia-Alanya, Nakhchivan, Rostov, Russia, Stavropol and Volgograd" There has been a large number of migrations from the regions. There were even some people coming from the current

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

“Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Tajikistan and Turkmenistan” basin. A large number of immigrants “Abkhaz, Avar, Balkar-Karachay, Batumi, Chechen, Circassian-Adyghe-Ubih, Dagestan, Georgian, Kabardino-Kabartai, Karapapak, Kazakh, Crimean Tatar, Kumuk, Lak, Laz, Lezgi, Mingrelian, Nogai Tatar, Ossetian, Sukhumlu, Turk (Ahiska, Central Asia and Azerbaijan) and Terekeme” are scattered in Anatolian lands (Karpas, 2003: 113-265; Akyuz, 2008, 37-56; Qasimova, 2017: 589; Karpas, 2019: 13-17; Akkoyun, 2019: 248; Yalvar, 2021; Goc, 2023).

Among the regions where Balkan and Caucasian immigrants were settled, the following stood out; “Adana, Adiyaman, Afyonkarahisar, Amasya, Ankara, Antalya, Antep, Aydın, Balıkesir, Bilecik, Bitlis, Bolu, Burdur, Bursa, Çanakkale, Çankırı, Çorum, Denizli, Diyarbakır, Düzce, Edirne, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Eskişehir, Giresun, Gumushane, Hakkari, Hatay, Isparta, İstanbul, İzmir, İzmit, Kars, Kastamonu, Kayseri, Kırklareli, Kırşehir, Kocaeli, Konya, Kütahya, Malatya, Manisa, Maras, Mardin, Mersin, Muğla, Mus, Nevşehir, Niğde, Ordu, Osmaniye, Sakarya, Samsun, Sinop, Sivas, Tekirdağ, Tokat, Trabzon, Urfa, Van, Yalova, Yozgat and Zonguldak” (Tanoglu, 1953: 153-155; Akyuz, 2008, 37-56; Karpas, 2019: 13 -17; Akkoyun, 2019: 241-250; Yalvar, 2021; Goc, 2023).

Immigrants were allocated houses and lands. For agriculture; horses, oxen, tools and seeds were distributed. Tax exemptions are granted. Aid campaigns were organized. There are parliamentary resolutions on this subject. Thus, the cultivated land area expanded and agricultural production started to increase (Eren, 1966; 54-62; Pamuk, 2005: 103; Kale, 2015: 158-161; Akkoyun, 2019: 247-258; Goktepe, 2019: 219-237).

The socio-economic contributions of immigrants cannot be ignored. There were those who used gold and precious metals for the revival of agricultural and commercial life. Most of them have an agrarian culture. They have supported vineyard, garden and handicraft works. They have enriched the agricultural product pattern. Potato farming is a typical example. The workshops they opened triggered small industry entrepreneurship. Agricultural equipment production is a typical example in this regard. These works were previously done by foreigners. Balkan Turks, Crimean Tatars and Circassians also entered this area. They increased agricultural production by developing plows and reapers. Especially, the fact that they started to use horse-drawn plows had a revolutionary effect on production (Tekeli and Ilkin, 1988: 82; Bayraktar, 2007: 419; Kale, 2015: 161-166; Efe, 2018: 26; Inci, 2022: 142).

Some of the people who migrated to the Ottoman lands were "Son of the Conqueror", and some were made up of friendly nations. According to Ortaylı, “Rumelian immigrants have changed the face of Turkey”. Especially since 1912, the migration from Rumelia to Anatolia; It has made positive contributions to education, industry, health and urbanization. In the entrepreneurial culture, “industrialization” has gained momentum. In the beginning, small arts and assembly workshops became common. In the following periods, industrialization was started. Diversity and productivity in agricultural products have also become easier. It is admirable that our army was fed with our own grain for the first time in the 1895 Ottoman-Greek War. Migrations also had an impact on the development of the nation-state philosophy of the new Turkish Republic (Ortaylı, 2019; Ortaylı, 2021).

3.2. The Effect of Balkan and Caucasian Migrations on the Development of Entrepreneurial Culture: The Period of the Republic of Turkey

Migrations continued during the Republic of Türkiye as well. The “War of Races” against Turks and Turkish-friendly nations continued. Those who were worried about ethnic cleansing took refuge in Thrace and Anatolia as the remnants of the empire. Sadly, for Turks, Albanians and Bosnians who remained in the Balkans, this atrocity continued until the beginning of the 2000s. The Republic of Turkey has had to meet the migrations that have continued since the day it was founded and sometimes gained a mass character (Tayfur, 2012; Efe, 2018: 26). Those who came from many countries in Rumelia and the Balkans (Bosnia-Herzegovina, Bulgaria, Croatia, Montenegro, Kosovo, North Macedonia, Romania and Greece) were accepted. There are also people coming from the Caucasus and other countries (Afghanistan, East Turkestan, Iraq and Syria).

Migration in the period of the Turkish Republic can be handled in different dimensions in the historical process. In the first years, the effects of those who came to the entrepreneurship culture were mostly agriculture-based. Agricultural equipment production has developed. Home economies have revived. Here, the Turkish-Greek exchange (1923-1938), which took place under the control of Mustafa Kemal

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Atatürk, had remarkable results. Immigrants are settled in areas with low population density. Both security concerns have been resolved and the empty lands of the country have been "enjoyed" (Duman, 2009: 487; Efe. 2018: 26). There are also those who immigrated between 1950-1980. In these periods, in addition to tillage, home economic activities are also encountered. Finally, there are different effects of those who came after 1980 to the entrepreneurship culture. In other words, it was not contented only with tillage and workshop-based works. Entrepreneurial movements towards the requirements of the industrial society began to be seen. Some technical and social developments were also noted. For example, the layout of the houses, the hearth-oven sections in the courtyards, the cobblestones in the streets, and forestation activities have developed.

CONCLUSION AND GENERAL EVALUATION

Entrepreneurship culture in Turkey has historical foundations. In this, the Ahilik Organization has a great influence. Ahi culture is a socio-economic formation that has been carried to the present day. Within its scope, there are elements such as "traders, craftsmen, traders, human resources, customers, morality, justice, trust, sense of partnership, solidarity and environmental awareness". In the Ottoman state system, there was an effort to continue. In the following periods, workshop layouts have developed. Initially, production for agricultural tools and war industry was concentrated. Later, the textile business also developed. In other words, efforts to develop an entrepreneurial culture continued in the process.

This study is more focused on the interaction of migration and entrepreneurship culture. In particular, the effects of Balkan and Caucasian migrations in this direction were analyzed. The people here needed a safe environment. They made forced migration for their freedom of belief and life. For this reason, they saw the Ottoman Empire and later the Republic of Turkey as their own national state. They exhibited their knowledge and skills in a sense of belonging. They carried the idea of innovation and ways of doing business. They were also active in the transfer of historical social heritage to the national state formed after the Ottoman Empire. Their efforts to internalize geography, social values and socio-cultural structure are admirable.

Immigration has increased the number of new settlements in Anatolia. Most of the immigrants undertook agricultural work. There were also those who opened trade houses and workshops. They facilitated the transition from an agricultural society to an industrial society. Later, their migration from the settlements to the western provinces accelerated. They were active in the formation of big cities and the establishment of industrial facilities there. They showed their gratitude to the motherland with the added values they provided. This situation can be easily seen when many business lines or companies in our country are examined closely.

This study is based on the literature. In future research, field surveys and case studies can be done. Entrepreneurship success stories of Balkan and Caucasian immigrants can be evaluated separately. In addition, the current dimension can be revealed based on the records and experiences of businessmen's organizations operating in Turkey.

REFERENCES

- Akkoyun, T. (2019). "Kafkas göçlerinin Anadolu'daki kültürel etkileşime katkısı". (içinde) Göç ve Kültürel Etkileşim, Ed. M. M. İlhan & O. Albayrak. İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi yayını.
- Akyuz, J. (2008). Göç yollarında; Kafkaslardan Anadolu'ya göç hareketleri. *Bilig, Yaz/2008(46)*: 37-56.
- Altug, Y. (1966). Balkanlardan Anayurda Yapılan Göçlerin Mahiyeti. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 32(2-4): 846-857.
- Aslan, Z. (2002). "Genel hatlarıyla 19. yüzyıldan günümüze Türkiye'ye yapılan göçler, göçmenlik ve iskân". (içinde) 19. Yüzyıldan Günümüze Türkiye'ye Yapılan Göçler, Göçmenlik ve Sosyal Uyum, Ed. Z. Aslan. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Bayraktar, H. (2007). Kırım ve Kafkasya'dan Adana Vilayeti'ne Yapılan Göç ve İskânlar (1869–1907). *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2007(22): 405-434.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

- Berber, F. (2011). 19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya yapılan göçler. *Karadeniz Araştırmaları*, 8(31): 17-49.
- Bilgi, L. (2006). *Türk Romanında Savaş Sonrası Anadolu'ya Zorunlu Göçler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. T.C. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Celik, A. & Akgemci, T. & Simsek, S. M. (2013). *Girişimcilik ve Küçük İşletme Yönetimi*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Cevad, A. (1329). *Kırmızı Siyah Kitap 1328, I. Cilt*, İstanbul: Çiftçi.
- Colak, F. (2013). Bulgaristan Türklerinin Türkiye'ye göç hareketi (1950-1951). *Tarih Okulu Dergisi*. İlkbahar-Yaz/2013(XIV): 113-145.
- Duman, Ö. (2009). Atatürk döneminde balkan göçmenlerinin iskân çalışmaları (1923-1938). *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Bahar (2009): 473-490.
- Efe, H. (2018). Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de yaşanan göçler ve etkileri. *Sosyal Bilimler Metinleri*, 1(16): 16-27.
- Erdogan, İ. (1997). *İşletmelerde Davranış*, 2.Baskı, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Yayını, No.272.
- Eren, A. C. (1966). *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, İstanbul: Nurgök Matbaası.
- Goc (T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı). (2023). *Kitlesel akınlar*. <https://www.goc.gov.tr/kitlesel-akinlar>, Access: 01.06.2023.
- Goktepe, K. (2019). "Sosyoekonomik yönleriyle Osmanlı Devleti'nde göç ve kültürel etkileşim: Edirne vilayeti örneği (1856-1914)". (içinde) *Göç ve Kültürel Etkileşim*, Ed. M. M. Ilhan & O. Albayrak. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi yayını. pp.219-239.
- Gurbetoglu, A. (2012). Balkan felaketlerinin sosyokültürel nedenleri ve eğitimsel sonuçlarının değerlendirilmesi. *Türk Yurdu*, 101(303): 8-15.
- Inci, I. (2022). Tarihsel süreç içinde Türkiye'de tarımsal makine ve ekipmanların modernizasyonu (1948-1960). *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(13): 142-154.
- Kale, B. (2015). "Zorunlu Göçün 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu Üzerindeki Etkileri", (içinde) *Türkiye'nin Göç Tarihi, 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye'ye Göçler*. Ed. M. M. Erdogan & A. Kaya, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını.
- Karatas, O. (2014), *Karaçay Türklerinin Kafkasya'dan Anadolu'ya göçleri*. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX(2): 525-538.
- Karpat, K. (2003). *Osmanlı Nüfusu (1830–1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. A. B. Tirnakci, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Karpat, K. (2019). *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*. Çev. A. B. Tirnakci, 4.Baskı. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kirimli, H. (2017). *Kırım'dan Türkiye'ye Kırım Tatar göçleri*. Available at: <https://www.kirimderneği.org.tr/temel-bilgiler/kirim-dan-turkiye-ye-kirim-tatar-goçleri>, Access: 11.02.2023.
- Kolasa, B. J. (1979). *İşletmeler İçin Davranış Bilimlerine Giriş*, Çev. K. Tosun et al., İstanbul: İstanbul Üniversitesi İşletme İktisadi Enstitüsü Yayını, No.42.
- McClelland, D. C. (1961). *The Achieving Society*, Princeton: D. Van Nostrand.
- Muftuoğlu, T. (1991). *Türkiye'de Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler: Sorunlar ve Öneriler*, Ankara: Sevinç Yayınevi.
- Newstrom J. W. & Davis, K. (1993). *Organizational Behavior: Human Behavior at Work*, Ninth Edition, New York: Mc Graw-Hill.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

- OKIK (Orta ve Küçük Ölçekli İşletmeler Kurulu Raporu). (1993). Ankara: TOBB Yayınları, No. 251.
- Ortaylı, I. (2017). Her mübadele bir yaradır, izi kalır. Available at: <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/ilber-ortayli/her-mubadele-bir-yaradir-izi-kalir-40568075>, Access: 28.04.2023.
- Ortaylı, I. (2019). Balkanlar'a ve Balkanlar'dan Göçler (Osmanlı'dan Cumhuriyet'e)", Uluslararası Balkan Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (UBTAS), Trakya Üniversitesi, Edirne, 19 Eylül 2019.
- Ortaylı, I. (2021). "Rumeli'deki Anavatan'ın içinden gelen insanlar sizin mütalaanızın haricindedir. Haddinizi bilin!". Tarihin Akışı Nasıl Değişir Tv Programı, CNN Türk, 19 Temmuz 2021.
- Pamuk, S. (2005). Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913). 3.Baskı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt yayınları.
- Qasımova, S. (2017). XIX yüzyılda kuzey Kafkasya'dan Anadolu'ya göçler: Tarihçilik açısından göçün nedenleri, sorunları ve sonuçları. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, IV(XIII/Aralık/MMXVI): 589-624.
- Sali, A. (1998). Rekabet kurulu ikinci başkanı Prof. Dr. Tamer Müftüoğlu ile girişimcilik üzerine. Çerçeve Dergisi, Nisan 1998.
- Sezik, M. (2017). Yurt dışı zorunlu göçlerin Türkiye kentleri üzerindeki etkileri. KSÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 7(2): 139-156.
- Simsek, M. S. & Celik, A. (2015). Davranış Bilimlerine Giriş ve Örgütlerde Davranış, 9. Baskı, Konya: Eğitim Yayınevi.
- Tanoglu, A. (1952). Bulgaristan Türklerinin son göç hareketi (1950-1951). İ.Ü İktisat Fakültesi Mecmuası, 14(1-4): 129-161.
- Tayfur, K. (2012). Balkan Göçü: 1912-2012 yüz yıllık sürgün. Atlas Dergisi, Kasım 2012, Sayı.236; Available at: <https://www.atlasdergisi.com/kesfet/kultur/balkan-gocu-1912-2012-yuz-yillik-surgun.html>, Access: 03.05.2023.
- Tekeli, I. & Ilkin, S. (1988). "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları: Modernleşme Çabaları. (içinde) Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000), Eds. S. Pamuk & Z. Toprak, Ankara: Yurt Yayınları.
- Tekin, C. (2018). Yugoslavya'dan Türkiye'ye göçlerin nedenleri (1950-1958). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 2018(39): 249-261.
- TUSIAD (Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği). (1987). Türkiye'de Girişimcilik ile İlgili Sorunlar ve Çözümler, İstanbul: TÜSİAD Yayını, No. T/87.10.103.
- Tuysuz, A. H. (2019). "Osmanlı zorunlu göç tarihi üzerine bir kavramsal tartışma: Doğu Avrupa Yahudileri örneği". (içinde) Göç ve Kültürel Etkileşim, Ed. M. M. İlhan & O. Albayrak. İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi yayını.
- Yalvar, C. (2021). Milyonlarca Kafkasyalı göç yollarında. Derin Tarih. Available at: <https://www.derintarih.com/dosya/milyonlarca-kafkasyali-goc-yollarinda/#:~:text=Elimizdeki,Access: 21.06.2023>.
- Yusuf, S. (1998). Cumhuriyet döneminde Türkiye'ye yönelik dış göç hareketlerinin analizi ve bir öneri. Yeni Türkiye Dergisi. Cumhuriyet Özel Sayısı, 23-24(III): 1879-1892.
- Zorbay, T. (2017). 1950'ler Türk dış politikasında göç meselesi: Yugoslavya'dan Türkiye'ye serbest göç ve Köprülü/Titoveles ilçesi örneği. Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 7(1): 318-335.

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN ÜMUMİ MƏNZƏRƏSİ

Mətanət Mirzəxan qızı XUDİYEVA

*Azərbaycan Respublikasının, Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitoring Mərkəzinin baş mütəxəssisi
fil.üzrə f.d., Bakı, Azərbaycan*

XÜLASƏ

Məqalə XX əsrin əvvəllərində (1900-1920-ci illər) Azərbaycan ədəbi dilinin ümumi mənzərəsindən bəhs edir. Bu dövr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında xüsusi bir mərhələdir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilində aşağıdakı funksional üslublar mövcud idi: 1. Bədii üslub; 2. Publisist üslub; 3. Elmi üslub; 4. Dini (şəriət) üslub; 5. Rəsmi-epistoliar üslub. 1900-1920-ci illərdə də bədii üslub ədəbi dilin aparıcı qolu olmuşdur. Mütərəqqi romantizmə mənsub və ya ona yaxın olan sənətkarlar, ayrı-ayrı ədiblər bu cərəyanın Azərbaycandakı ideoloqu Əli bəy Hüseynzadə başda olmaqla Əhməd bəy Ağaoğlu, Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi, Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət, Divanbəyoğlu və b. müəyyən fərdi-üslubi xüsusiyyətləri ilə bərabər ümumi bir linqvo-poetik dil vasitələrindən istifadə edirdilər. Bu dövr bədii əsərlərinin lüğət tərkibini, əsasən, xalq dili materialı və alınma sözlər təşkil edirdi. Bu illərdə xalqın maariflənməsinə xüsusi diqqət verilir, dərsliklər yazılırdı, lüğətlər dərc edilirdi. Azərbaycan ədəbi dilinin bədii və publisist üslubları əsasən "Molla Nəsrəddin" və "Füyuzat" – iki müxtəlif xarakterli və dünyagörüşlü ədəbi məktəblərinin dil siyasətində öz əksini tapırdı. Hər iki ədəbi məktəbin nümayəndələri özlərinə məxsus şəkildə Azərbaycan dilinin, türk dillərinin ümumi ortaqlığından çıxış etməklə yüksək bədiiliyi, sadəliyi, aydınlığı, təmkinliyi uğrunda, habelə dilin lüğət tərkibinə əsaslanmaqla başlıca norma sistemi uğrunda mübarizə aparırdılar.

Açar sözlər: bədii üslub, Əli bəy Hüseynzadə, linqvo-poetik, romantizm, Məmməd Cəfər

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается общая картина азербайджанского литературного языка в начале XX века (1900-1920). Этот период является особым этапом в развитии литературного языка Азербайджана. В начале XX века в азербайджанском литературном языке существовали следующие функциональные стили: 1. Художественный стиль; 2. Публицистический стиль; 3. Научный стиль; 4. религиозный стиль; 5. Официальный эпистолярный стиль. В 1900-1920 годы художественный стиль был ведущей ветвью литературного языка. Некоторые художники, некоторые плодовитые романтики и некоторые писатели, в том числе Ахмед бей Агаоглу, Гусейн Джавид, Мухаммед Хади, Абдулла Шаиг, Аббас Сахат, Диванбайоглу и другие, возглавляемые Али Бей Гусейнзаде, идеологом этого направления в Азербайджане. они использовали общий лингвопоэтический язык, наряду с определенными особенностями индивидуального стиля. В этот период словарный запас его произведений складывался в основном из фольклорного материала и из уст в уста. В эти годы особое внимание уделялось обучению людей, были написаны учебники, изданы словари. Художественные и публицистические стили азербайджанского литературного языка были в основном отражены в лингвистической политике "Молла Насреддин" и "Фуюзат" двух разных характерных и литературных школ. Представители обеих литературных школ боролись за систему основных норм, основанную на их общем языке азербайджанском и турецком, за их высокую артистичность, простоту, ясность, сдержанность и словарный запас языка.

Ключевые слова: художественный стиль, Али бек Гусейнзаде, лингво-поэтическое, романтизм, Мамед Джафар

ABSTRACT

The article deals with the general picture of Azerbaijani literary language at the beginning of the twentieth century (1900-1920). This period is a special stage in the development of literary language of Azerbaijan. At the beginning of the twentieth century, there were the following functional styles in Azerbaijani literary language: 1. Artistic style; 2. Publicist style; 3. Scientific style; 4. Religious style; 5. Official epistolary style. These styles were interconnected each other. As always, in 1900-1920 the artistic style was the leading language of literary language. Some artists, some prolific romanticists, and some writers, including Ahmed bey Aghaoglu, Hussein Javid, Mohammad Hadi, Abdulla Shaig, Abbas Sahhat, Divanbayoglu and others, led by Ali Bey Huseynzadeh, the ideologist of this trend in Azerbaijan. In these years special attention was given to educating the people, textbooks were written, dictionaries were published. Azerbaijan's artistic and publicist styles show themselves especially in "Molla Nasreddin" and "Fyuzat" magazines. The topics of these two magazines are contradictory. But there are similarities in the language of the authors of both magazines. They preserved the commonality, high artistry, simplicity and clarity of Azerbaijani and Turkish languages.

Keywords: *artistic style, Ali bey Huseynzadeh, lingvo poetic, romantizm, Mammad Jafar*

Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin inkişaf tarixi üç mühüm dövrə bölünür: 1) XIII-XVIII əsrlər; 2) XIX əsrin əvvəllərindən XX əsrin 20-ci ilinə – Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulana qədər olan dövr; 3) Sovet dövrü [1, 8-9].

Akad. Ağamusa Axundov yazır ki, XX əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında üç meyil var idi:

“1. Ədəbi dili xalq dili ilə eyniləşdirmək meyl. Bu, özünün bariz əksini “Molla Nəsrəddin” jurnalının yazılarında, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev kimi yazıçıların əsərlərində tapmışdır;

2. Daha çox Osmanlı (türk) və əski Azərbaycan dilinin ənənəsinə söykənən ədəbi dil yaratmaq meyl. Bu, “Füyuzat” və “Həyat” kimi bir çox jurnal və qəzetlərin, Ə.Hüseynzadə kimi maarifpərvər yazıçıların dilində özünü göstərir. Bu dil o vaxtkı türk ədəbi dilindən, demək olar ki, seçilmirdi;

3. Hamı tərəfindən anlaşılan, ədəbi dil normalarına əsaslanan ədəbi dil yaratmaq meyl. Heç bir dialekt təsirini qəbul etməyən bu dili A.Şaiq, C.Cabbarlı, S.Hüseyn, A.Səhhət kimi şair və yazıçılar yaradırdılar. Ədəbi dil sahəsindəki bu vəziyyət əsrin əvvəllərindən 30-cu illərədək davam etdi” [2, 151-152].

Fikrimizcə, romantizm cərəyanına mənsub sənətkarlar Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafındakı yuxarıda göstərilən üç meyildən əsasən ikinci və üçüncü bölgüyə daxil idilər. Bu baxımdan Azərbaycan romantizminin ideoloqu və nəzəriyyəçisi Əli bəy Hüseynzadə, habelə görkəmli sənətkarlar Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi, Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət, Divanbəyoglu və b. romantiklər müəyyən fərqli xüsusiyyətləri ilə bir-birinə yaxın linqvo-poetik dil vasitələrinə üstünlük verirdilər.

Dünya ədəbiyyatındakı romantik cərəyanının milli-tarixi formalarından biri olaraq Azərbaycan ədəbiyyatında XX əsrin əvvəllərində yaranmış romantizm haqqında akad. Məmməd Cəfər yazdığı monoqrafik tədqiqatda göstərirdi ki, bu cərəyan əsasən dövrün inqilabi hadisələrinə fəal münasibət bəsləyir, cəmiyyətin mədəni və mənəvi həyatında milli-demokratik əhvali-ruhiyyəni ifadə edir, dini mövhumatı, fanatizmi, feodal-patriarxal adət-ənənələri qamçılayır, maarifi, millətlərarası dostluğu, azadlıq və mədəni tərəqqi ideyalarını təbliğ, xəyali gözəl gələcəyi tərənnüm edirdi [3, 54-57]. Bir qrup romantiklər “sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsini irəli sürürdüsə, digərləri – sənətkar hər şeydən əvvəl vətəndaşdır, xalqın köməkçisi, xidmətçisi fikrinin tərəfdarı idilər.

Hələ vaxtilə akad. Məmməd Cəfər də göstərirdi ki, “romantiklərin kütlədən uzaqlaşmaları, əsərlərini çox zaman geniş kütlələrin çətin başa düşdüyü bir dildə, Osmanlı dili təsiri altında, Türkiyənin özündə də köhnəlmiş olan bir ədəbi dildə yazmaları da bu uzaqlıqdan irəli gəlirdi” [3, 154].

Akad. Tofiq Hacıyev Əli bəy Hüseynzadə haqqında yazır: “Əli bəy Hüseynzadə XX əsr türkünün ən intellektual, ensiklopedik düşüncə sahiblərindən biridir. ...XX əsrin Turan ideologiyası Əli bəy Hüseynzadənin adı ilə bağlıdır. ...O, türkün etnik və dil mənşəyi (etno- və qlottogenezisi) ilə bağlı hərtərəfli bilik sahibi olub, bu haqda Şərqi və Qərbi qədim tarixi məlumatlarını və ən yeni kəşflərini bilib [4, 217]. Əli bəy türklər üçün ümumi ədəbi dilin mümkünüyü ideyasına yazdığı “Türklər kimdir

və kimlərdən ibarətdir” adlı möhtəşəm tədqiqatı zəminində ümidlə baxırdı. Onun türklərin miladdan iki min əvvəl tarix səhnəsinə qədəm qoymuş olması fikri bu gün türkologiyada qızğınlıqla müdafiə olunan və tərəfdarlar qazanan şumer-türk əlaqələri mövzusunun müqəddiməsidir” [4, 218-219].

Tanınmış ədəbiyyatşünas Şamil Vəliyev yazır: “Ə.Hüseynzadənin romantik ədəbiyyata dair düşüncələri, nəzəri-estetik konsepsiyası və “Füyuzat”da çıxan bədii ədəbiyyat materialları Azərbaycanda ədəbi prosesə ciddi təsir edə bildi. Bu təsir təkcə milli ədəbi fikirdə romantik təfəkkür tərzini və bədii metodunun reallaşması ilə nəticələnmədi, həm də M.Hadi, H.Cavid, A.Səhhət, A.Şaiq, A.Divanbəyov, S.Səlimi, Ə.Səbur, S.Mənsur və başqa romantiklərin yaradıcılıq uğurlarına səbəb oldu” [5, 113].

Azərbaycan romantiklərinin görüşlərində türkçülük, turançılıq, müasirlik ideyaları, mədəniyyətlərin sintezi, ədəbi dil və s. problemlər başlıca yer tuturdu. Romantiklərin yaradıcılığında ədəbi poetik dil problemi türkçülükdən ayrı deyildi, çünki bunlar kompleks halda ifadə olunurdu. Romantizm nümayəndələri türkçülük ideyalarını istər tarixi, istərsə də müasir olan türk həyatından götürməklə yanaşı, türk dili və ruhu ilə ifadə etməyə üstünlük verirdilər. Prof. Bədirxan Əhmədovun yazdığı kimi: “Romantizmin nəzəriyyəçilərindən olan Ə.Hüseynzadənin ayrı-ayrı türk şivələrini təkmilləşdirmək, osmanlı şivəsi əsasında ortaq bir ümumi dil yaratmaq istəyinin əsasında da məhz bu ideyalar dayanırdı. H.Cavidin poetik əsərlərini Azərbaycan türkcəsi ilə İstanbul ləhcəsinin əsasında yazması da romantiklərin ədəbi dil problemini həll etməsinin təzahürlərindən hesab etmək olar” [6, 139].

Bu dövrü səciyyələndirən cəhətlərdən ən başlıcası mətbuatın tam formalaşması və geniş dairədə fəaliyyət göstərməsidir. 1875-ci ildə böyük maarifpərvər və mütəfəkkir Həsən bəy Zərdabinin “Əkinçi” qəzeti ilə Azərbaycanda əsas qoyulmuş mətbuat üslubu XX əsrin əvvəllərində daha da inkişaf etdirildi. “Molla Nəsrəddin”, “Həyat”, “Qoç-Dəvət”, “Füyuzat”, “Zəbur” kimi mətbuat orqanları, dövrün ədəbi dilinin mətbuat üslubunu xalq dili zənginlikləri hesabına milli mətbuata çevirməsində mühüm addım oldu. Bu mətbuat orqanları XX əsrin əvvəllərində ana dili uğrunda mübarizə tribunası funksiyasını yerinə yetirirdi. XX əsrin əvvəllərində, konkret tarixi şəraitlə əlaqədar olaraq, ictimai amillərin müsbət təsiri o qədər güclənir ki, Azərbaycan dili daxilində bir neçə yüzillik ərzində davam edən proses qısa bir tarixi müddət ərzində əsasən başa çatdırılır, öz obyektiv həllini tapmış olur [1, 9].

Bu dövrün xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, həmin dövrdə türk –Azərbaycan dilinin öz daxili leksik və qrammatik imkanları, sözdüzəldici vasitələri yeni söz və terminlərin yaradılmasında əsas və aparıcı mənbəyə çevrildi. Müxtəlif səbəblər üzündən dildə mövcud olan istər leksik, istərsə də qrammatik paralelizmlər aradan qaldırıldı, Azərbaycan ədəbi dilinin demək olar ki, bütün sahələri üzrə qayda və qanunlar sabitlik kəsb etdi. Elm və texnikanın, mədəniyyətin sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan ədəbi dilinin üslubları da zənginləşdi, dilimizin təkmilləşməsi prosesində xüsusən ədəbi-bədii üslub və mətbuat üslubu əsaslı mövqə kəsb etdi.

Dövrün ictimai-siyasi və iqtisadi hadisələri yeni-yeni bədii məzmunlu əsərin yazılmasına şərait yaratdı. Klassik ədəbiyyatdan fərqli olaraq, XX əsrin başlanğıcında yeni məzmunlu bədii əsərlərə, yeni lüğət materiallarına ehtiyac hiss olunurdu. Bu ehtiyacı ödəmək üçün əsasən maarifçi-realistlər və bir qrup romantiklər xalq danışığı dilinə müraciət etməyə səy göstərirdilər. Klassik ədəbi dildə işlənən leksikonun bir qismi yeni ictimai şəraitin məzmununa uyğunlaşdırılır, söz yaradıcılığı yolu ilə ədəbi dilin lüğət tərkibi yeni söz və terminlərlə zənginləşirdi.

XX əsrin əvvəllərindəki bədii dilin leksik tərkibini üç qrupa bölmək olar:

1. Xalq tərəfindən işlənməyən ərəb, fars sözləridir. Bu sözlər bəzi üslublarda (mətbuat və elmi üslublarda) fəal işlənirdi.
2. Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibində türk dili sözləri də bir hissə təşkil edirdi.
3. Rus və rus dili vasitəsilə gələn Avropa mənşəli sözlər [1, 15].

Bu illərdə mütərəqqi düşüncəli, vətənpərvər, təəssübkeş şair, yazıçı və publisistləri, habelə qabaqcıl ziyalıları bütövlükdə alınma sözləri deyil, ana dilini korlayan əcnəbi material işlətməyi pisləyirdilər. Onlar Azərbaycan-türk dilinin mahiyyətini qorumağı daha vacib hesab edirdilər. Dövrün qabaqcıl alim və ziyalıları bədii yazılarda dil məsələlərinə dair fikirlər söyləyirdilər. Böyük maarifpərvər və ədəbiyyatşünas F.Köçərli “Ana dili” məqaləsində yazırdı: “Hər millətin özünəməxsus ana dili var ki,

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir. Həyatımın mənası mənziləsindədir. Ananın südü bədənin mayası olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır, hər kəs öz anasını və vətənini sevdiyi kimi ana dilini də sevir. Bizim Azərbaycan türklərinin dəxi özlərinə məxsus dili vardır” [7].

Görkəmli ictimai xadim və ədib N.Nərimanov isə yazırdı: “Ana dili. Nə qədər rəfiq, nə qədər ali hissiyyatı-qəlbiyyə oyandıran bir kəlmə. Nə qədər möhtərəm, müqəddəs, nə qədər əzəmətli bir qüvvə. Ana dili. Bir dil ki, mehriban bir vücud öz məhəbbətini, şəfqəti-mədərənəsini sənə o dildə bəyan ediblər. Bir dil ki, sən dəxi beşikdə ikən bir laylay şəklində öz ahəng və lətafətini sənə eşitdirib, ruhun ən dərin guşələrində nəqş bağlayıbdır. Bir dil ki, həyat və kainat haqqında ilk əvvəl bu dil sayəsində bir fikir hasil edibsən” [8].

Bu dövrdə 1873-cü ildə H.Zərdabi və onun tələbələri tərəfindən yaradılmış Azərbaycan teatrının, ümumən səhnə sənətinin inkişafı ədəbi dilin zənginləşməsi üçün ən əlverişli vasitələrdən biri idi. Səhnə, tamaşaçıları sözlün həqiqi mənasında gözəl danışmağa sövq edir, hər bir insanın öz nitqinə diqqətli olmağı aşılayırdı. Beləliklə, şifahi danışiq-nitq cilalanaraq ədəbi forma alırdı.

Milli ədəbi dilin hərtərəfli inkişafı üçün funksional üslubların tam fəaliyyətdə olması əsas şərtidir. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan ədəbi dilində bədii üslub, mətbuat üslubu, elmi üslub, rəsmi-epistolaryar üslub artıq geniş yayılmışdı. Bu dövrdə xalqın maariflənməsinə xüsusi diqqət verilir, dərsliklər yazılırdı. Dərsliklərin dilində leksik tərkib əsasən milli xarakter daşıyırdı. Dərsliklər, lüğətlər dərc edilir, ərəb və fars sözləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunurdu.

Deməli, 1900-1920-ci illərdə dilin sadəliyi, aydınlığı, təmizliyi uğrunda, habelə dilin lüğət tərkibinə əsaslanmaqla başlıca norma sistemi uğrunda mübarizə gedirdi. Bu dövrdə funksional üslublar bir-birilə bağlı olaraq inkişaf edirdi. Həmişə olduğu kimi, XX əsrin əvvəllərində də bədii üslub ədəbi dilin aparıcı qolu olmuşdur. Bədii dilin müxtəlif qollarında – hekayə, şeir, satiralarda xalq dili xəzinəsindən geniş istifadə edilirdi [1, 18-19]. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında, normalaşmış sabitləşməsində bədii ədəbiyyatın rolu artmış, yeni keyfiyyətlər qazanmışdır. Azərbaycan – türk dilinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində dövlət dili elan edilməsi, məcburi təhsilin tətbiqi, savadlanma uğrunda aparılan mübarizə, geniş xalq kütlələrinin mənəvi inkişafı üçün görülən tədbirlər bir tərəfdən ədəbiyyata marağı artırır, digər tərəfdən isə bədii ədəbiyyatın xidmət dairəsini, ictimai funksiyasını genişləndirir və ədəbi dil problemini siyasi məsələyə çevirirdi.

Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində – 1900-1920-ci illərdə dil məsələləri ictimai-siyasi münasibətlərin və sosial-mədəni hərəkətin tərkib hissəsinə çevrilmişdi. Dövrün qələm sahibləri, yaradıcı ziyalıları ideya və əqidəcə fərqli şəkildə, bəzən isə zidd qütblərdə dayanmış olsalar da, onlar aydın şəkildə dərk edirdilər ki, dünyanın digər dilləri kimi Azərbaycan dili də inkişaf etməli, ədəbi normalara əsaslanan ana dili olmalıdır. Bunun üçün Həsən bəy Zərdabi, Əli bəy Hüseynzadə, Firidun bəy Köçərli, Nəriman Nərimanov, Əhməd bəy Ağaoğlu, Ömər Faiq Nemanzadə, Üzeyir Hacıbəyli, Cəlil Məmmədquluzadə, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Abbas Səhhət, Məmmədəğa Şaxtaxtinski və başqaları öz ədəbi-estetik və dünyagörüşü çərçivəsində, xüsusən maarifçi realizm və mütərəqqi romantizm cərəyanlarına mənsub şair, yazıçı, dramaturq və publisistlərin hər biri öz ədəbi-estetik mövqelərindən və fərdi üslublarından çıxış edərək ana dilimizin milli əsaslarla inkişaf etməsi uğrunda ardıcıl mübarizə aparırdılar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Dörd cildə. IV cild. Redaktor: Sevil Mehdiyeva, fil.e.d., prof. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007.
2. Axundov Ağamusa. “Dil”. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. “Azərbaycan” cildi. Bakı, “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” Elmi Mərkəzi, 2007.
3. Məmməd Cəfər. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm. Bakı, Azərənşər, 1963.
4. Hacıyev Tofiq. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. II hissə. Bakı, “Elm”, 2012.
5. Vəliyev Şamil. Füyuzat ədəbi məktəbi. Bakı, “Elm”, 1999.
6. Əhmədov Bədirxan. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Üç cildə. I cild. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011.
7. “Molla Nəsrəddin”, 1913, №22.

8. "Həyat", 1906, №181.

**HASAN ERKEK'İN BOĞAÇ HAN ADLI ÇOCUK TİYATRO OYUN METNİ ÜZERİNE BİR
İNCELEME**

**AN ANALYSIS ON HASAN ERKEK'S CHILDREN'S THEATER PLAY TEXT NAMED
BOĞAÇ HAN**

Ayşe Derya ESKİMEN

Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Kütahya, Türkiye

ORCID ID: 0000-0002-9155-9971

ÖZET

Çocuk tiyatrosu müstakil bir sanat dalı olmakla birlikte eğitimsel açıdan da işlevleri olan bir alandır. Çocuk tiyatrolarında çocuklar eğlenerek, izleyerek öğrenirler. Çocuklar için yazılan ve oynanan tiyatro oyunları onların bilişsel, duyuşsal gelişimi açısından son derece önemlidir. Bu metinler yoluyla aktarılan iletiler, dilsel açıdan elde edilecek kazanımlar, çocukların bilişsel ve duyuşsal gelişimine katkı sağlar. Daha başka bir ifadeyle; çocuk tiyatro yoluyla eğitilir, öğrenir. “Çocuklar yetişkinlerin birer küçültülmüş örneği değil, dünyayı anlamak için kendilerine özgü alımlama yetisi olan ve farklı deneyimlere sahip küçük insanlardır” (Kuyumcu, 2000, s. 39). Çocuklar için yazılacak tiyatro oyun metinlerinin çocuk gerçekliğine ve çocuk edebiyatı esaslarına göre yazılması önemlidir. Çocuk tiyatrosu metinlerinin içerik, konu, dil özellikleri itibarıyla ele alınacağı bu çalışmada oyun yazarı Prof. Dr. Hasan Erkek'in sekiz yaş ve üzeri çocuklar için hazırladığı epik çocuk oyunu olan Boğaç Han çocuk tiyatrosu metni örneklem olarak seçilmiştir. Veriler nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi yoluyla toplanmıştır. Bir Dede Korkut anlatması olan Boğaç Han oyunu, çocuklara kültürel katkıları sağlaması dolayısıyla önemlidir. Oyunda barış iletisi, dans, türkü gibi kültüre ait estetik değerler çocuğa kültürel kazanım ve yaratıcılığını geliştirme fonksiyonlarıyla da önem arz eder. Eser, alan yazında yer alan tiyatro ve çocuk tiyatrosu metinleri incelemelerinde kullanılan öz ve biçim, dekor, zaman, kahramanlar ve işlevleri, olay dizisi, konuşma örgüsü ve iletiler başlıklarıyla ele alınmıştır. Çalışmadan elde edilen bulgulardan hareketle yorum ve öneriler sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Hasan Erkek, Çocuk Tiyatrosu Metni, Çocuk Edebiyatı, İnceleme

ABSTRACT

Children's theater is a field that has educational functions as well as being an independent art branch. In children's theater, children learn by having fun and watching. Theater plays written and performed for children are extremely important for their cognitive and affective development. The messages conveyed through these texts, the linguistic gains to be obtained linguistically contribute to the cognitive and affective development of children. In other words, children are educated and learn through theater. "Children are not diminutive examples of adults, they are little people who have their own unique perceptive ability to understand the world and have different experiences" (Kuyumcu, 2000, p. 39). It is important that the theater play texts to be written for children are written according to children's reality and the principles of children's literature. In this study, in which children's theater texts will be discussed in terms of content, subject and language features, the children's theater text of Boğaç Han, an epic children's play prepared by playwright Prof. Dr. Hasan Erkek for children aged eight and above, was selected as a sample. The data were collected through document analysis, one of the qualitative research methods. The play Boğaç Han, which is a Dede Korkut Story, is important because it provides cultural contributions to children. In the play, aesthetic values of culture such as the message of peace, dance and folk songs are also important with the functions of cultural acquisition and creativity development for children. The work was examined under the titles of essence and form, decor, time, heroes and their functions, event sequence, speech plot and messages used in the analysis of theater and children's theater texts in the literature. Based on the findings obtained from the study, comments and suggestions are presented.

Keywords: Hasan Erkek, Children's Theater Text, Children's Literature, Review

GİRİŞ

Çalışmada ele alınan ve sıklıkla vurgulanan çocuk, çocuk edebiyatı, çocuk edebiyatı türleri ve bu tür içerisinde yer alan çocuk tiyatrosu kavramlarına ilişkin alan yazında birtakım tanımlamalar yer almaktadır. Örneğin çocuk, “yetişkinlerin birer küçültülmüş örneği değil, dünyayı anlamak için kendilerine özgü alımlama becerisi olan ve farklı deneyimlere sahip küçük insanlar” (Kuyumcu, 2000, s. 39). Çocuk edebiyatı, “Henüz yetişkin olmayan ve eğitilmesi gereken, toplumumuzun en genç üyelerinin düşünce dünyasına seslenebilecek sözlü ve yazılı ürünlerin tümü” (Cıraoğlu,1998:9) olarak tanımlanmaktadır. Çocuk edebiyatı ürünleri içerisinde tekerleme, bilmece, gezi yazısı, anı, fıkra, masal, ninni, destan, şiir, mani, tiyatro vd. ürünler girmektedir. Bu türler içerisinde yer alan tiyatro ve konumuz olan çocuk tiyatrosu müstakil bir sanat dalı olmakla birlikte eğitimsel açıdan da işlevleri olan bir alandır. Çocuk tiyatrosu kavramı deyince akla ne gelmelidir? Çocuk tiyatrosu deyince, “Dille ve jestle, kostümlerle ve maskelerle dekorlarla ve aksesuarlarla birlikte tiyatro türünün araçlarını kullanan ve yaklaşık on dört yaşına kadar seyirciye seslenen gösterimler anlaşılmalıdır” (Schneider, 2005:66). Çocuk tiyatrosu “çocuklara yönelen, onların dünyasını, düşünce ve duygu yaşamlarını, yaratıcılıklarını, onların paylaşma ve katılma gereksinimlerini karşılayan tiyatrodur” (Karaca, 1987:569). Çocuk tiyatrolarında çocuklar eğlenerek, izleyerek öğrenirler. Dolayısıyla eğitsel işlevleri olan ve çocuklar için yazılan ve oynanan bu tiyatro oyunları onların bilişsel, duyuşsal gelişimi açısından son derece önemlidir. Bu metinler yoluyla aktarılan iletiler, dilsel açıdan elde edilecek kazanımlar, çocukların bilişsel ve duyuşsal gelişimine katkı sağlar. «Çocuk tiyatrosu çocukta estetik gelişme sağlarken; diğer taraftan da çocuğun kişiliğinin daha sağlam temeller üzerine kurulmasına yardımcı olmaktadır. Çocuk tiyatrosu, katılımcılara düşünerek yorumlamayı ve dayanışmayı sağlayarak çocuğa sorumluluk duygusunu aşılamaktadır. Çocuk tiyatrosunun kazandırdıkları bunlarla sınırlı değildir. Bunların dışında, çocuğa ileriki yaşamında yardımcı olacak beceriler de kazandırmaktadır. Örneğin; dil kaygısı, doğru ve güzel konuşmanın önemi gibi beceriler» (Nutku, 1998:141-142). Daha başka bir ifadeyle çocuk tiyatro yoluyla eğitilir, öğrenir, eğlenir ve eleştirel düşünme becerisine yönelir.

“Meşrutiyet döneminde çocuk tiyatrosu bilinci yavaş yavaş gelişmeye başlarken tiyatronun eğitimdeki önemi de fark edilmiştir. Bu kavramın okullara girmesi ve devlet kontrolünde yönetmeliklerin çıkarılması çocuk tiyatrosu açısından önemli gelişmeler arasında sayılmaktadır...1930’dan 1935’e kadar olan beş yıl içinde Almanya, İngiltere ve Rusya’daki çocuk tiyatrolarını inceleyen, çocuk tiyatroları otoriteleriyle görüşen Muhsin Ertuğrul, iyi bir hazırlık sürecinden sonra Türkiye’deki ilk ödenekli çocuk tiyatrosunun perdelerini açmıştır. Muhsin Ertuğrul, 15 Şubat 1935 tarihli Darülbeydi dergisindeki, “İpçeken” takma adıyla yazdığı yazıda Şehir Tiyatrosu’nun bir Çocuk Tiyatrosu açacağını şu sözlerle belirtmiştir: “Dün bir tiyatroydu bugün iki oldu. Önümüzdeki sene bir çocuk tiyatrosu şubesi daha yaparak üç olacak”. Fakat ilk resmi duyuru, Şehir Tiyatrosu’nun yayımladığı 1 Ekim 1935 tarihli Darülbeydi dergisinin arka kapağında yer almıştır. Bunun sonucunda ülkemizde profesyonel anlamda ilk çocuk oyunu, 1935 yılında Muhsin Ertuğrul tarafından profesyonel anlamda ilk çocuk tiyatrosu olan İstanbul Şehir Tiyatrosu bünyesinde oluşturulmuştur. M. Kemal Küçük’ün yazdığı ve yönettiği, Hasan Ferit Alnar’ın müziklerini bestelediği hazırlıkları on dört ay süren “Çocuklara İlk Tiyatro Dersi” bu anlamda sahnelenen ilk oyundur” (Nutku, 1998 akt. Bayrakdar, 2017: 29-30).

Prof. Dr. Hasan Erkek’in çocuk tiyatro metni olan Boğaç Han’ın ele alındığı bu çalışmada yazarın çocuk tiyatrosuna yönelik katkılarını, değerini hatırlatmak ve vurgulamak çalışmanın bir diğer amacıdır. Dolayısıyla yazarı yakından tanıyacak olursak; “Hasan Erkek, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tiyatro Bölümünden mezun oldu (1990). Aynı üniversitede, yüksek lisans (1994) ve doktorasını (1999) tamamladı. 1991’de, Anadolu Üniversitesi Devlet Konservatuarı Sahne Sanatları Bölümünde Araştırma Görevlisi olarak çalışmaya başladı. 2000 yılında Yardımcı Doçent olan Hasan Erkek, 2002’de Doçentlik, 2009’da Profesörlük unvanı aldı. Şair, oyun yazarı ve dram sanatı uzmanı olarak etkinlikte bulunan Prof. Dr. Hasan Erkek, bugüne kadar 20 ulusal ve uluslararası ödül aldı. 14

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

farklı ülkede (Türkiye, Fransa, Almanya, İspanya, Arnavutluk, Romanya, Bulgaristan, Rusya, Ermenistan, Azerbaycan, Hong Kong, Kamerun, Gürcistan, Hırvatistan) 26 sanatsal ve bilimsel kitabı yayımlandı. Akademik çalışmaları dram sanatı üzerine yoğunlaşmaktadır. Tiyatro oyunları, başta Türkiye Devlet Tiyatroları olmak üzere, birçok ülkede, 40 farklı tiyatrodaki sahnelendi. 20 dolayında radyo oyunu Türkiye ulusal radyolarında yayınlandı. Bazı senaryoları filme çekildi. Erkek, birçok uluslararası festival ve sempozyumda bildiriler sundu. Yüzden fazla makalesi çeşitli dergi ve gazetelerde yayımlandı. Hasan Erkek, Anadolu Üniversitesi, Sahne Sanatları Bölümü Başkanlığı, Oyun Yazarları ve Çevirmenleri Derneği Yönetim Kurulu görevlerinde bulundu. Şu an ARUCAD Müzik ve Sahne Sanatları Fakültesi Dekanı ve Oyunculuk Bölüm Başkanı olarak görev yapmaktadır.” <https://arucad.edu.tr/akademik-kadro/prof-dr-hasan-erkek/>. Yazarın çocuklar için kaleme aldığı diğer oyunlardan biri olan Çiçek Prenses, 2006 yılında uluslararası çocuk ve gençlik tiyatroları birliği, uluslararası tiyatro enstitüsü ve uluslararası oyun yazarları forumu tarafından ödüllendirilmiştir. Çiçek Prenses, Nurdan Tekerek’in ifadesiyle çocuklara, gençlere, büyülü ve çok renkli, düşsel bir dünya sunmaktadır. Çalışma konumuz ve bir Dede Korkut anlatması olan Boğaç Han oyunu, çocuklara kültürel katkıları sağlama dolayısıyla önemlidir. Oyun, barış iletisi, dans, türkü gibi kültüre ait estetik değerler çocuğa kültürel kazanım sağlama ve yaratıcılığını geliştirme fonksiyonlarıyla da önem arz eder. Çünkü yazarın bu eserlerinde hedef kitle çocuklardır.

Çalışmanın Amacı

Çocuk tiyatrosu metinlerinin içerik, konu, dil özellikleri itibarıyla ele alınacağı bu çalışmada, oyun yazarı Prof. Dr. Hasan Erkek’in sekiz yaş ve üzeri çocuklar için hazırladığı epik çocuk oyunu olan Boğaç Han çocuk tiyatrosu metni ele alınmıştır. Çalışmada Türk çocuk tiyatrosu sahasında değerli bir isim Hasan Erkek’in çocuk tiyatrosuna yönelik katkılarını, değerini hatırlatmak ve vurgulamak da çalışmanın bir diğer amacı ve önemidir.

YÖNTEM

Çalışma, nitel bir araştırmadır. Verilerin toplanmasında doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. “Doküman incelemesi; araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar” (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 187). Çalışmaya esas teşkil eden verileri, Hasan Erkek’in Boğaç Han isimli tiyatro metni oluşturmaktadır.

Çalışmada veriler alan yazında yer alan tiyatro ve çocuk tiyatrosu metinleri incelemelerinde kullanılan öz ve biçim, dekor, zaman, kahramanlar ve işlevleri, olay dizisi, konuşma örgüsü ve iletler başlıklarıyla ele alınmıştır. Buna ilişkin olarak eseri yazmış oldukları giriş yazısıyla değerlendiren Prof. Dr. Hülya Nutku’nun çalışması yol gösterici olmuştur.

BULGULAR VE YORUM

A1.Boğaç Han oyun metninin olay dizisi ve öz-biçim bulguları:

Bayındır Han’ın toyuna katılan Dirse Han’ın çocuğu olmadığı için kara çadıra (otağ) oturtulması üzerine hissettikleri ve sonrasında bir oğlunun olmasını (Boğaç Han) sonrasında büyüyen oğlanın yiğitlikleri (boğa ile dövüşüp onu yenmesi) ve Dede Korkut’un ona Boğaç adını koymasına ile kırk yiğitin Dirse Han ile oğlu Boğaç Han’ın arasını açmasını, iftiraya uğrayışını anlatır:

“Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu’nda (Tezcan ve Boeschoten, 2001: 35-49), Bayındır Han, bir toy verir, bir yere ak otağ, bir yere kızıl otağ, bir yere kara otağ kondurur, oğlu olanı ak otağa, kızını kızıl otağa konduklarını, kimin ki oğlu kız yok, kara otağa konduklarını, kara keçe altına döşemelerini, kara koyun yahnisinden önüne getirmelerini söyler. Oğuz beyleri toplanır. Bayındır Han’ın yiğitleri, oğlu kız olmayana Dirse Han’ı karşılar, kara otağa kondurur, kara keçe altına döşer, kara koyun yahnisinden önüne getirir. Buna gücenen Dirse Han yerinden kalkar, oğlu kız olmamasının nedenini öğrenmek için evinin yolunu tutar. Evine gelen Dirse Han, olanları hanımına anlatır ve oğlu kız olmamasının nedenini sorar. Dirse Han’ın hatunu, kocası Dirse Han’a, ziyafet vermesini, iyilik yapmasını, böylece bir ağzı dualının duasıyla çocuk sahibi olacaklarını söyler. Bunun üzerine Dirse Han, ziyafet verir, iyilik yapar ve çocuk sahibi olurlar. Oğlan büyür, Bayındır Han’ın ordusuna karışır. Bayındır Han’ın boğası ile erkek devesini dövüştürdükleri bir gün, üç kişinin sağ yanından, üç

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

kişinin sol yanından demir zincirle tuttıkları boğayı saraydan çıkarıp meydanın ortasına koyarlar. Bu sırada Dirse Han'ın oğlu, üç çocuk ile meydanda aşık oynuyordur. Boğayı koyuverince, üç çocuk kaçar ancak Dirse Han'ın oğlu kaçmaz, boğa ile dövüşür, onu yener. Bunun üzerine Dede Korkut gelir, oğlana Boğaç adını koyar. Boğaç Han, tahta çıkar, ancak babasının kırk yiğidini anmaz olur. Bunu çekemeyen kırk yiğit, Dirse Han ile oğlu Boğaç Han'ın arasını açarlar ve Dirse Han'a, avda oğlunu öldürmesini tavsiye ederler. Dirse Han, oğlunu ve kırk yiğidini yanına alarak ava çıkar. Dirse Han, av sırasında oğlu Boğaç Han'ı okla vurur, sonradan pişman olsa da, kırk namertın izin vermemesi sebebiyle, onu yerde yaralı bırakır ve evine döner. Bu sırada Boğaç Han'ın anası, oğlunun ilk avidir diye hazırlık yapar, ziyafet verir. Ancak gelenlerin arasında oğlunu göremeyince feryat eder, kocasından bunun nedenini sorar. Ardından kırk ince belli kızı da yanına alarak, oğlunu aramaya gider. Yerde yaralı yatan Boğaç Han'ın yardımına Hızır gelir, üç defa yarasını eli ile sıvazlar, bu yaradan ona ölüm olmadığını, dağ çiçeği ana sütünün yarasına merhem olduğunu söyler ve ortadan kaybolur. Boğaç Han'ın anası, yerde yaralı yatan oğlunu bulur. Boğaç Han, anasına, Hızır'ın geldiğini ve Hızır'ın belirttiği merhemi söyler. Kırk ince kız, dağ çiçeği toplar, oğlanın anası memesinden süt sıkar, oğlanın yarasına sürerler. Boğaç Han iyileşir, sapa sağlam olur, ancak babasının bundan haberi yoktur. Kırk namert bunu öğrenince, Dirse Han'ın kendilerini öldüreceklerini düşünür, Dirse Han'ı tutsak alırlar. Dirse Han'ın hanımı, oğlu Boğaç Han'a babasını kurtarmasını söyler. Boğaç Han, babası Dirse Han'ı kurtarır. Dede Korkut gelir, destan söyler, deyiş der, dua eder" (Eyüboğlu, 2019: 57-58).

Dede Korkut kitabında anlatmanın olay örgüsü bu şekildedir. Erkek'in çocuk oyunu metninde ise eser 13 epistot, ön oyun ve son oyun olarak başlıklandırılmıştır:

1. Episod Şölendeki tatsızlık
2. Episodda Dede Korkut'a danışma
3. Episod Çocuk dileği
4. Episod Beklenen bebekler
5. Episod Çocuklar büyürken
6. Episod Gençler adlarını kazanıyor
7. Episod Büyük başarı ve büyük kıskançlık
8. Episod Boğaç Hanla Aysu Hatun'un Karşılaşması
9. Episod Birinci kötü planın uygulanması ve acıklı sonuç
10. Episod Boğaç Han'ın ardından
11. Episod İkinci kötü planın yarım kalması
12. Episod Dirse Han'ın kurtarılması
13. Episod İyi sona doğru

Yazar anlatmanın orijinalinden farklı olarak oyun metninde Boğaç Han'ın karşısına Tilkiç isimli aç gözlülük, öfke ve kurnazlıkla yetiştirilmiş bir karakter koymuştur. Boğaç doğruluk, sevgi ve barışla bir taraftan da Dede Korkutla kopuz çalarak yetiştirilirken; Tilkiç ancak tilki gibi kurnaz olursa beylik sahibi olabileceğini düşünerek ve çevresine kötülerini toplayarak farklı yollara başvurmuştur. Oyunda, kahramanların ad alması ritüeli Boğaç Han'ın boğanın almasına yumruğunu dayaması ve boğanın yıkılışı ile Bayındır Han'ın ona bu adı vermesi, Tilkiç'in ise ormanda bir tilki öldürdüğünü ve kartallara yedirdiğini söyleyerek ad alması şeklinde anlatılmıştır. Eserde orijinalinden farklı olarak Boğaç Han'ın annesi ve Dirse Han'ın karısına Ayla Hatun ismi verilmiş; Boğaç'ın çeşme başında âşık olması ve âşık olduğu kişiye Aysu Hatun ismi verilmiştir. Dirse Han'ın karşısına Tilkiç'in babası Otsu Han isimli başka bir karakter konulmuştur. 40 namert ise kötü planları ile Otsu Han'a uyarak Dirse Han'ı oğlu Boğaç'a düşman etmeye çalışmaktadır. Bu süreçte Dirse Han bir av partisinde attığı okla Boğaç'ı ormanda vurur ve onu orada bırakarak obaya döner. Boğaç'ın annesi olarak verilen Ayla Hatun yanına Boğaç'ın sevdiği

ve Ayla Hatun'un da sırdaşı olan Aysu Hatun'u yanına alarak oğlunu aramaya ormana gidişi, Ayla Hatun'un oğlunu buluşu ve onun başında beklemesi, bu sırada nişanlısı Aysu Hatun'un Dede Korkut'a giderek durumu anlatması, Dede Korkut'un Boğaç'a saplanan oku çıkarması şeklinde devam eder. Bu süreçte kadınlar çiçekler toplar, bir taraftan Dede Korkut merhem hazırlar ve Boğaç'a sürer. Bir yandan Tilkiç'in babası Otsu Han kötülüklerine devam eder ve Dirse Han'ın çadırına girer Ayla Hatun bağırarak Boğaç'a haber verir. Bu sırada Boğaç ve yiğitleri ile namertler çatışır bu sahneler "müzikle beraber kılıç kalkan oyunuymuş gibi verilir" (Nutku, 2008: 11). Boğaç hepsini dize getirir. Dirse Han'da oğlunu tanıır ona sarılır onunla barışır yanlış anlama ortadan kalkar. Boğaç namertleri, otsu hanı bağışlar onlara "iyi insan olma fırsatı vermek ister" (Nutku, 2008: 11). Eserin en son epizotunda şenlik, şölen vardır. Boğaç Hanla Aysu Hatun'un nikahını kıyar Dede Korkut ve Bayındır Han'da oradadır. "Dirse Han'da yaşlandığını ifade ederek Boğaç'ı Oymakbaşı yapar. Dede Korkut'un dirlik, düzen, mutluluk dilemesiyle şölen başlar ve diğerleri de Boğaç Han'ı örnek almışlardır. Yeni ve dürüst bir hayata başlarlar. Son oyunda göstermecî bir şekilde oyuncular rollerinden sıyrılıp kendi kimliklerine bürünerek öyküyü tamamlarlar. Böylece oyun-öykü biter." (Nutku, 2008: 11).

Eserde büyük ozan ve küçük ozan anlatıcı görevindedir. "Zaten bir anlatı olan Dede Korkut hikayesine ozanlar ozanı Dede Korkut'u koyduktan sonra biri büyük diğeri küçük anlatıcı ekleyerek anlatı içinde anlatıyı pekiştirmiş, bir yandan da kendi deyişleriyle üç kuşak ozanı bir araya getirmiş, öte yandan da ozanlık geleneğinin günümüze kadar uzanan geleneğine dikkat çekmek istemiş. Üstelik çocuklara çok sempatik gelecek olan küçük ozanı bugünün kuşağına yakın bir anlayışla işlemiş ve ozanlık geleneğinin otantik sazı olan kopuzlarla da bunu desteklemiş" (Nutku, 2008: 12).

A2. Boğaç Han oyunu dekora ilişkin bulgular:

Eserde yer alan dekor unsurları, sahnede oyun kurmaya yarayan malzemeler, kostümler ve aksesuarlar hakkında Hasan Erkek önemli bilgiler vermiştir. Yazar bazı dekor unsurlarını belirtirken bunların gerçekleştirilmesini özellikle ister. Sahne tasarımına ilişkin ön oyunda yazar aksesuar ve dekorların nasıl olması gerektiğini yazmıştır.

Oyunda oyun kurmaca göstermecî bir nitelik taşır. Oyunu süsleyen renk-ışık oyunları, müzik-dans-şarkı ve türküler de önemli bir yer tutar. Ön oyunda ;

Farklı renklerdeki Türkmen çadırları, çadır direklere asılı kopuzlar, kavallar, davullar, kılıçlar, yaylar, at süsleri heybeler, Türkçen başlıkları, koyun postları gibi aksesuarlar ile adeta o dönem atmosferi yansıtılmaya çalışılmıştır.

A3. Boğaç Han oyunu zamana ilişkin bulgular: Tam yedi yüz yıl önce olup bitmiş. Olaylar Kuzeydoğu Anadolu'da, Oğuz boylarında Türkmenler arasında geçmiştir.

A4. Boğaç Han oyunu kahramanlar ve işlevlerine ilişkin bulgular

Oyunda kadınlar, erkekler ve çocuklardan oluşan figüran grubu dışında 23 ana rol olmakla birlikte yazar rolleri göstermecî anlatımın getirdiği olanaklardan yararlanarak 14 kişilik bir ekiple oynanabilecek şekilde sunmuştur. Boğaç Han, Aysu Hatun, Dede Korkut, Bayındır Han, Gün Hatun, Dirse Han, Ayla Hatun, Otsu Han, Tütsü Hatun, Tilkiç Han Rüzgâr (köpek), Boğa karakterini 2 erkek oyuncu canlandırmıştır. (Nutku, 2008: 8).

Dede Korkut kitabında yer almayan Aysu Hatun, Ayla Hatun, Tütsü Hatun orijinal eserde yer alan ama adları olmayan kadınlardır. Otsu Han, Rüzgâr gibi eserin aslında olmayan başka karakterler de oyunda yer almıştır.

A5. Boğaç Han oyunu dil anlatıma ilişkin bulgular:

Eserdeki dil kullanımı açık anlaşılır bir yapıdadır. Eserin çeşitli epizotlarında yer alan konuya uygun yazılmış oyunu hareketlendiren şarkıların oyunda yer almıştır. Şarkıların eserle bütünlüğü, dilin akıcılığı ve kafiyeli oluşu dil anlatımla bütünlüklü ve başarılı şekilde işlenmiştir. Oyunun ön oyun ve son oyun bölümlerinden dile ilişkin örnekler şöyledir:

Bir masalımız var size,

Geçmiş zamandan gelen.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Bir oyunumuz var size,
Bugünü de gösteren... s. 17

Oyunumuz burda bitti,
Çok teşekkür ederiz.
Masal tükendi gitti,
Güle güle gidiniz... s. 75

Eserde çocukların dil becerilerini ve kelime hazineleri geliştirmek üzere deyimlere, atasözü ve ikilemelere yer verilmiştir. Dil ve anlatımda kısa cümleler tercih edilmiştir. Oyunun ön oyun bölümünde dans ve müzik eşliğinde dinleyiciyi hikâyeye yönlendiren ve dikkat çeken kafiyeli, akıcı ve eğlenceli bir şiir söylenir. Oyun içerisinde özellikle Dede Korkut'un, Bayındır Han'ın konuştuğu bölümlerde bir şiir kahramanca gür bir söyleyişle aktarılır. Yazar, özenli, hikâyenin diline uygun coşkulu, gür ve epik bir söyleyiş dili kurgulamıştır. Oyun içerinden buna ilişkin örnekler şöyledir:

Dede Korkut:

Bu güzel dünyanın üzerinde,
Bu mavi göğün üstünde,
Bu güzel gençler birbirini sevmişler.
Kötülöklere birlikte karşı koymaya,
Tatsızlıkları birlikte tatlandırmaya,
Sevgilerini paylaşmaya karar vermişler. S. 70

Dirse Han:

Hanlar Hanının hanlığı altında,
Bayındır Han'ın buyruğunda,
Hüküm sürdüm bu oymakta...
Ama artık yaşlandım,
Saçım sakalım ağardı,
Gücüm azaldı,
Aklım bulandı...
Artık yerimi yetkimi
Devretmenin vakti geldi.s. 71

Bayındır Han (Ayağa kalkar.):

Uygundur Dirse Han, uygundur
Yarın çok geç olur, devir günü bugündür.
Bu gelimli gidimli dünyada,
Hepimiz sıramızı savacağız...
Yerimizi, çocuklara, gençlere bırakacağız...
Boğaç Han'ın Oymakbaşılığı kutlu olsun! S. 71

Yazar oyun dilini aslına uygun işlemeye gayret ettiğine ilişkin olarak şunları ifade eder: "Her şeyden önce Dede Korkut'un dilini korumaya ve onun diline yakın bir dil oluşturmaya çalıştım. Bunun için Boğaç han hikayesiyle yetinmedim. Öteki hikâyelerini okuyup onlardan da deyimler, deyiş ve söz

öbekleri derledim. Onları ve benim benzer biçimde oluşturduğum dili kullandım. Umarım dede korkutun dili ile benim oluşturduğum dil arasında büyük bir ayrım kalmamıştır” (Erkek, 2008: 5-6). Son oyunda da oyunun bittiğine ve son gelindiğine dair bir şiir okunmuş ve oyun tamamlanmıştır.

“Açık biçimin temel özelliklerinden biri olan anlatıcıyı sayısını artırarak oyunda kullanmıştır. Böylece zaten bir anlatı olan bu Dede Korkut hikayesine ozanlar ozanı Dede Korkut’u da koyduktan sonra biri büyük diğeri küçük olan iki anlatıcı ekleyerek anlatı içinde anlatıyı pekiştirmiş, bir yandan kendi deyişle üç kuşak ozanı bir araya getirmiş, öte yandan da ozanlık geleneğinin günümüze kadar uzanan geleneğine dikkat çekmek istemiş. Küçük ozanı bugünün kuşağına yakın bir anlayışla işlemiş ve ozanlık geleneğinin otantik sazı olan kopuzlarla da bunu desteklemiş” (Nutku, 2008: 12).

A6. Boğaç Han oyunu iletilerine ilişkin bulgular:

Yazar kadın erkek arasında sevgiye, aşka dayanan daha demokratik bir ilişki inşa etmeye çalıştığını ifade etmiştir. Eserin orijinalinde olmayan kadınlar eklediğinin ve olan kadınlara da isim verdiğini dile getirmiştir.

“Yazarın şiddete dayanan sahnelerdeki barışçıl yaklaşımı pedagojik açıdan çocuklara yönelik bir oyunda olumlu bir model oluşturuyor.... Dövüş sahnelerini, kılıç kalan oyunu estetiği içinde ele alması, samah, dans, türkü ile de sahne estetiğini zenginleştirmesi çocuğun yaratıcılık ve fantezi dünyasına hizmet eder niteliktedir.” (Nutku, 2008: 12). Yazarın şiddetin karşısındaki barışçıl tutumu oyun metni içerisindeki şu ifadelerinde görülebilir:

“Şiddet en kötüsüdür oğul

Yeter artık dünyanın kanla yoğrulduğu

Yeter artık dünyanın savaşla yandığı!

Oğuz beyleri bile birbirlerine düşman oldular

Kardeşler birbirlerini kırdılar,

Kavgadan, çatışmadan uzak dur” (Erkek, 2008: 35).

Boğaç Han: Ya saldırganları ne yapmalı dede?

Ben saldırmam da saldıranlara karşı ne yapmalıyım?”

Dede Korkut:

İşte denge burada oğul!

O dengeyi ara bul!

Kendini savunmayı öğren, kendini savun daima!

Sana gelen saldırıları akıllıca savuştur!

Ama saldırgan olma!

Dede Korkut’un bilgece konuşmaları sevgi, barış, kendini korumak ama saldırgan olmamak, tatminkâr olmak gibi iletiler taşır (Erkek, 2008: 35):

Rakipli bir dünya iyi bir dünya değil, oğul,

Bu korkuyla yaşama!

Dünyada herkese yetecek kadar ekmek, su, hava var,

Hayatını yenilme yenme üzerinde kurma!

İntikamcı olma intikam alma!

Aman dileyen el kaldırma!

Bunu bilgiyle başarırısın ancak...

Dersten sonra birlikte kopuz çalıyorlarmış. ..

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Dede Korkut'un güçlükleri, zalimleri akılla yenmeye ilişkin mesajları da şu şekilde verilmiştir:

En büyük güç bilgi gücüdür,

Bütün güçlükleri bunlarla aşarsın...

Zalimleri akılla durdurursun ancak... (Erkek, 2008: 36)

Hasan Erkek çocukların hayvanlara olan sevgisini göz önüne alarak oyuna Boğaç Han'ın köpeği Rüzgârı katmıştır. Köpek yerine kurt ya da at gibi hayvanlara da yer verilebileceği düşünülmektedir.

Sonuç

Hasan Erkek'in kaleme almış olduğu bu tiyatro oyun metni konu, dekor, kahramanlar, dil ve anlatım, taşıdığı iletiler; tarihe, kültüre ilişkin bilincin devam ettirilmesi yönüyle çok kıymetli ve değerlidir. Çünkü onun eserleri «çocuklara, gençlere, büyülü ve çok renkli, düşsel bir dünya sunmaktadır» (Tekerek, 2013).

Çocuk tiyatroları eğlendirici bir anlatım biçimi taşımakla birlikte, eğitici amaçlıdır. Yepyeni kuşakların yetiştirilmesi, belli bir kültürle yoğrulması açısından oldukça önem taşır (Çalışlar, 1995:148). Bir Dede Korkut anlatması olan Boğaç Han oyunu, çocuklara kültürel katkıları sağlaması dolayısıyla önemlidir. «Hasan Erkek'in Boğaç Han oyunu hem kendi kültürümüzün bir ürünü olan Dede Korkut anlatmalarından birini seçmiş olması bakımından ilginçtir, hem de kısa bir hikâyenin bir çocuk oyununa nasıl dönüştürülebileceğini görmek bakımından da ilginç bir örnektir. ...» (Nutku, 2008: 12). Yazarın kültürel ve tarihsel bir metni çocuk tiyatro metni olarak kurguladığı bu çalışması çocuk gerçekliğine ve çocuk edebiyatı esaslarına uygun olacak şekilde gösterdiği titizlik son derece dikkat çekicidir. Çalışma ayrıca bir çocuk oyun metni olarak bu yönde yapılacak başka diğer çalışmalar için yol gösterici mahiyettedir.

KAYNAKLAR

Aycan, E. (2011). Devlet Tiyatrolarında Sahnelenen Yerli Çocuk Oyunları Üzerine Bir İnceleme, İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Bayrakdar, E. (2017). Ankara Devlet Tiyatrosunda Sahnelenen Çocuk Oyunu Metinlerinin Çocuğa Görelik İlkesi Açısından İncelenmesi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü , Yüksek Lisans Tezi.

Ekici, M. (2019). 13. Dede Korkut Destanı: «Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi» Boyunu Beyan Eder Hanım Hey!, Millî Folklor, Volume: 16 Issue: 122, 5 – 13.

Ekici, Metin (2000). Dede Korkut Kitabı'nda Kadın Tipleri. Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni Bildirileri, Ankara, s. 123-138.

Ergin, M. (2017). Dede Korkut Kitabı. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Erkek, H. (2008). Boğaç Han. İstanbul: Mitos Boyut Yayıncılık

Eyüboğlu, D. C. (2019). Korkut. İstanbul: Cinius Yayınları.

Karış, H. (2009). Turgut Özakman'ın Çocuk Tiyatrosuna Katkısı. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Malatya.

Karnal, K. H. (1989). Türkiye'de Çocuk Tiyatrosu. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Köksal, A. Ü. (1979). Çocuk Oyunu Yazarlığı. Şener, S.(Editör). Çocuk Tiyatrosu. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık.

Kuyumcu, N. (2000). Çocuk Tiyatrosu. İstanbul: Mitos Boyut Yayınları

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI DERS KİTAPLARINDAKİ TİYATRO METİNLERİNİN
İŞLEVSELLİĞİ

İsmail ERBEK

Dr. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya, Türkiye

A. Derya ESKİMEN

Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Kütahya, Türkiye

ORCID ID: 0000-0002-9155-9971

ÖZET

Dil-edebiyat derslerinin ve bu derslerde ele alınan edebiyat ürünlerinin öğrencilerin dil becerilerini geliştirmekle beraber zihinsel ve duygusal açıdan gelişimine katkı sağladığı, hayal güçlerini desteklediği sıklıkla dile getirilir. Ders kitapları da bu bağlamda içerisinde barındırdığı metinler ve metin türleri ile eğitim-öğretim sürecine kılavuzluk eden en önemli ve ulaşılabilir kaynaklardır. Ders kitaplarında yer alan her metin türü nitelikleri ile öğrenciye bilişsel ve duyuşsal, dilsel açıdan farklı kazanımlar sunar. Bu türlerden birisi olan tiyatro ve tiyatro metinleri, öğrencilerin sözlü iletişim ve okuma becerilerinin gelişimine, duygusal ve estetik açılardan gelişimine katkı sunan eğitimsel açıdan işlevleri olan bir alandır. Bu metinler yoluyla aktarılan iletiler, dilsel açıdan elde edilecek kazanımlar, öğrencilerin bilişsel ve duyuşsal gelişimine katkı sağlar. *Bu kapsamda çalışmada* Türk dili ve edebiyatı ders kitaplarında yer alan yerli ve yabancı tiyatro metinleri içerik, konu, dil özellikleri, barındırdıkları iletiler ve bu metinlere ilişkin etkinlikler kazanımlar kapsamında ele alınmış ve incelenmiştir. Türk dili ve edebiyatı ders kitaplarında yer alan tiyatro metinlerinin ve bu metinlere yönelik etkinliklerin kazanımlar kapsamında ele alındığı bu çalışmada veriler nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi yoluyla toplanmıştır. Çalışmadan elde edilen bulgulardan hareketle yorum ve özellikle etkinliklere ilişkin öneriler sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Tiyatro metinleri, Türk Dili ve Edebiyatı öğretimi, metin etkinlikleri.

ABSTRACT

It is often stated that language-literature courses and the literary products dealt with in these courses contribute to the mental and emotional development of students and support their imagination as well as improving their language skills. In this context, textbooks are the most important and accessible sources that guide the education and training process with the texts and text types they contain. Each type of text in textbooks offers different cognitive, affective and linguistic gains to students. Theater and theater texts, which are one of these genres, are a field with educational functions that contribute to the development of students' oral communication and reading skills and their emotional and aesthetic development. The messages conveyed through these texts, the gains to be obtained linguistically contribute to the cognitive and affective development of students. In this context, in this study, local and foreign theater texts in Turkish language and literature textbooks were examined and analyzed within the scope of content, subject, language features, messages they contain and activities related to these texts. In this study, in which theater texts in Turkish language and literature textbooks and activities related to these texts were examined within the scope of achievements, data were collected through document analysis, one of the qualitative research methods. Based on the findings obtained from the study, comments and suggestions especially regarding the activities are presented.

Keywords: Theater texts, teaching Turkish Language and Literature, text activities.

GİRİŞ

Ortaöğretim Türk dili ve edebiyatı öğretimiyle; öğrencilerin edebiyatın doğasını, işlevini, birey ve toplum için önemini kavramaları, edebî metinler aracılığıyla Türkçenin inceliklerini, Türk edebiyatının

tarih içinde gösterdiği deęişim ve gelişimi tanımları, Türk edebiyatına ait eserler aracılığıyla millî, manevi, ahlaki, kültürel ve evrensel değerleri anlamaları, dinleme, okuma, yazma ve konuşma stratejilerini doğru ve uygun şekilde kullanarak etkili iletişimciler olmaları, metinler aracılığıyla okuduğunu anlama ve eleştirel okuma becerilerini geliştirmeleri ve okuma alışkanlığı kazanmaları, çeşitli kaynaklardan elde ettikleri bilgileri, soruları cevaplamak, çözüm önerileri üretmek, bulgularını paylaşmak vb. amaçlar için analiz etmeleri ve değerlendirmeleri amaçlanmaktadır (MEB, 2018: 12). Türk dili ve edebiyatı ders kitaplarındaki metinler bütün bu amaçların gerçekleştirilmesinde başat rol üstlenmektedir.

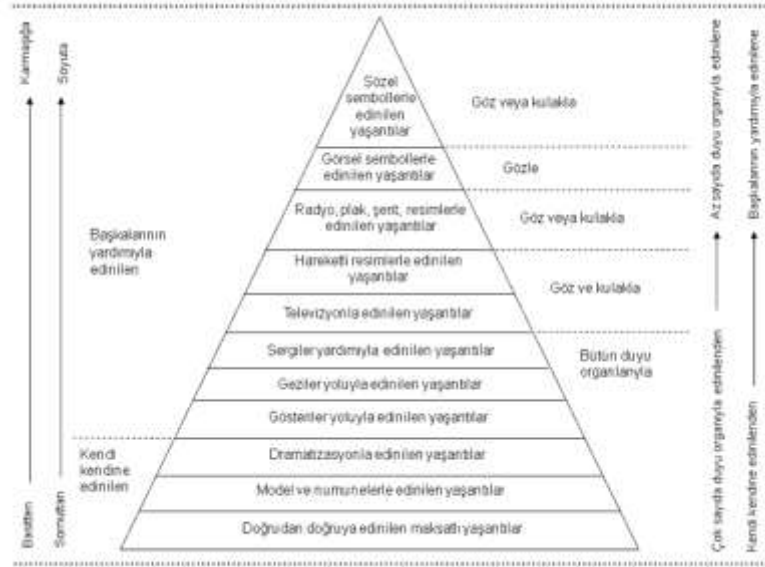
Türk dili ve edebiyatı ders kitaplarında öğrencilerin farklı metin türleriyle karşılaşması hedeflenmiş ve ders kitaplarında yer alacak metinlerin özellikleri ve ders işlenişinin kitabın içeriğinde nasıl yapılandırılacağı öğretim programında belirtilmiştir (MEB, 2018: 15). Türk Dili ve Edebiyatı Dersi kazanımları “Okuma”, “Yazma” ve “Sözlü İletişim” olmak üzere üç ana başlık altında toplanmıştır. Öğretim programı tür odaklı olduğu için “Okuma” bölümündeki kazanımlar, “Şiir”, “Öyküleyici (Anlatmaya Bağlı) Edebî Metinler”, “Tiyatro” ve “Bilgilendirici (Öğretici) Metinler” şeklinde sınıflandırılmıştır. Sözlü iletişim kazanımları ise “Konuşma” ve “Dinleme” şeklinde iki ana başlığa ayrılmıştır. (MEB, 2018, 18). Öğretim programında her sınıf düzeyinde (9,10, 11, 12) dört edebî tür (hikâye, roman, şiir ve tiyatro) ana edebî türler olmaları hasebiyle kesinlikle yer almış, diğer edebî metinler (destan/efsane, söylev, gezi yazısı, makale vb.) bütün sınıf düzeylerine dağıtılmıştır. Çalışmamızda söz konusu edebî türlerden tiyatro türüne yoğunlaşmış, tiyatro metinlerinin ders amaçlarına erişilmesindeki işlevselliği üzerinde durulmuştur.

Tiyatro Metinlerinin Dil ve Edebiyat Öğretiminde Kullanılmasının Önemi

Tiyatronun çocuk eğitiminde önemli işlevleri bulunmaktadır. Tiyatro; çocuklarda imgelemin, sanatsal duyarlılığın, anlatım yeteneğinin, yaratıcı gücün, eleştirici düşünmenin, uyanmasını sağlar. Çocukları çağdaş evrenin gerçeklerine, insana ilişkin büyük sorunlara hazırlar. Bazı yazarlar da çocuk tiyatrosuna ilişkin amacın ya da amaçlardan birinin bir anlamda tiyatroya erken yaşta başlatmak suretiyle geleceğin seyircisini oluşturmak, hatta tiyatroya değin bir yeteneğin uyanmasına yol açmak olduğunu savunurlar (Samarçay, 2008: 15).

Tiyatro ünitesinin işlenirken yapılan etkinlikler sırasında sahneye/ arkadaşlarının önüne çıkıp rol yapan öğrencinin özgüveni gelişir. Replikleri tekrar tekrar söylemesine binaen konuşması daha akıcı hale gelir. Kelime dağarcığı genişler. Düşüncelerini ifade etme gücü gelişir. İletişim yeteneği gelişir. Dinleme becerisinin kazanır zira oyun esnasında karşısındaki arkadaşının repliğini duyması gerekir. Şivelere, ağızlara aşinalığı gelişir. Toplumda, ortama/duruma göre konuşmayı öğrenir.

Dale’in yaşantı konisine göre dramatizasyonla edinilen yaşantılar çok sayıda duyu organıyla gerçekleştiği için öğrenme daha kalıcı olur. Zira tiyatro yoluyla verilen bilgi basitten karmaşığa, somuttan soyuta, çok sayıda duyu organını harekete geçiren ve kendi kendine edinilen bilgidir. Öğrencilerin Türk dili ve edebiyatı derslerinde kendi yazdıkları bir oyunu sergilemeleri onları doğrudan doğruya yaşantı yoluyla öğrenmeye sevk eder:

Şekil 1. Dale'in Yaşantı Konisi (Çetin, İnce Yakar ve Demiral, 2019:296)

Bilindiği üzere “Bilginin hatırlanmasında okuma %10, işitme %20, görme %30, görme ve işitme %50, söyleme %70, yapma ve söyleme %90 etkilidir.” (Demirel vd., 2011: 69; Yalın, 2010: 81). Bu bilgiye göre tiyatro metinleri vasıtasıyla yaptırılacak etkinlikler öğrenciler üzerinde çok ciddi etkiler yaratabilecektir. Zira tiyatro metinleri ve bu metinlere dayalı yaptırılacak etkinlikler; görme, okuma, işitme söyleme, yapma ve söyleme gibi bütün uyaranları ile eğitime hizmet etmektedir.

Tiyatro resimden, müziğe birçok alanda öğrencinin kendisini ifade etmesine olanak sağlar. Farklı alanlarda sorumluluk alan öğrenci, hem grubu oluşturan, hem de yönlendireni olarak gerçek anlamda demokratik bir çalışma ortamının parçası olur. Bu demokratik paylaşım ortamına fırsat vermesiyle de tiyatro önemli bir eğitim aracı görevi üstlenir. Tiyatro, herhangi bir didaktizme kaçmadan, gençlerimize bu dünyayı ve insanları bütün karmaşasıyla sorunları ve çözümleriyle gösterme, bir çeşit “dünyayı okuma” fırsatı verir. Dünyayı okuyabilme yetisi kazandırır. Kendilerine bakma, kendi kendilerini yargılamalarına ve değerlendirmelerine yardım eder (Kuyumcu, 2010:156).

Sahnelenmiş bir tiyatro eseri dinleyicilerde kulağa ve göze hitap etmesi açısından önemlidir. Ana dili ve yabancı dili öğreniminde sahnede bir tiyatro eseri dinleyenlerde kelimelerin vurgusundan tonlamalarına, telaffuzdan sesin kullanımına kadar birçok unsurun doğru algılanmasına katkıda bulunur. Bu nedenle dil öğreniminde hedef kitlenin seviyesine uygun olarak düzenli aralıklarla çeşitli konularda tiyatro izlenmesi dinleme becerisinin gelişimine katkıda bulunmakla beraber öğrenmeyi de hızlandıracaktır. Tiyatro insanı en çok etkileyen unsurlardandır. Dili kullanma, dile ait unsurları (söz kalıplarını, anlam olaylarını, örtük ve örtülün anlamları, mecaz anlamları vs.) kullanma ancak tiyatrodaki çok net bir şekilde görülebilir ve hissedilebilir. Kullanılan dile bakılarak karakterlerin yapısı, sosyo-ekonomik özellikleri, kültürel yapısı vs. hakkında bilgi edinilebilir. Bu noktada tiyatrodaki biçimlendirici dil öne çıkar. Dinleme, gözleme ve uygulama ile gerçekleştirilen bu etkinlik konuşma ile tamamlanınca bir bütünlük oluşturur ve anlamlı kılınır. Okuma aynı zamanda çok yönlü bir etkiliktir. Bu nedenle amaca göre yapılan okuma çalışmalarında kullanılan yöntem ve teknikler değişiklik gösterir. Okuma bilgi edinmenin yanı sıra dil becerilerini de geliştirmenin bir başka yoludur. Başka bir ifadeyle düzenli okuma çalışmalarının sonunda doğal olarak dil becerileri de gelişecektir. Dil öğreniminde bu nedenle edebi metinlerin okunmasının ve bu metinlerin değerlendirilmesinin önemi büyüktür, ayrıca dil öğreniminde temel dil becerilerinin geliştirilmesinde tiyatronun da önemli bir unsur olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Bu nedenle gerek sahnelenmiş gerekse sahnelenmemiş tiyatro eserlerinin okunması ve anlamlandırılması hem dil becerilerini geliştirecek hem de öğrenilen dile ait kültürel unsurlarla birlikte sözcük hazinesi de birey tarafından öğrenilecektir. Ana dilde yapılan okuma etkinliklerinin kazandıracağı her türlü fayda yabancı dil öğreniminde ve öğretiminde de geçerlidir. Bu tür çalışmalar aynı zamanda dili geliştirici özelliğe sahiptir (Altunbay, 2012: 754).

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Dil becerilerinin tümleşik olarak kazandırılmasına yönelik yapılacak çalışmalarda, yararlanılabilecek en önemli kaynaklardan birisi de şüphesiz tiyatro metinleridir. Tiyatro metinleri, dil ve iletişimin bütün unsurlarını barındırması, gerçek hayattan kesitler sunması ve birçok şahsın, zümrenin dili kullanma hususundaki tercihleri ile kullandıkları dilin özelliklerini izleyici, okuyucu veya dinleyiciye sunması bakımından oldukça önemli bir yere sahiptir (Ulutaş, 2018: 106).

Tiyatro, öğrencilerde toplumsal bilinci ve estetik sanat anlayışını geliştirmede de önemli rol üstlenmektedir. Ancak her öğrencide bu öğrenme düzeyi yakalanamaz. Öğrenmenin niteliği alıcının bilişsel alabilirliği, verici ile alıcı arasındaki iletişim niteliği, bilgilerin uygulanabilirliği ve vericinin ve alıcının güdülenmesi ile yakından ilişkilidir (Akgül, 2011: 980).

Okunan metinlerinde eksilti cümleler tereddütler, aralar ve söz kesmelerle tiyatro diyalogları günlük konuşmaları örneklendirmekle beraber konuşma dilinin katılım sırası ya da olay akışı gibi belli özelliklerini vurgulamak için de kullanılmaktadır. Söylenen sözlerin arkasındaki derin anlamı araştırmak, aslında ne söylenmek istendiğinin diğer olaylarla ilişkilendirilerek çözümlenmesini gerektirir. Tiyatro metinleri sınıf içinde diyalogların farklı vurgularla söylenmesi ve anlam ilişkisi üzerinde çalışmalara olanak tanır. Diğer yandan insanların birbirlerine söyledikleri sözlerden statüleri ve aralarındaki ilişki çözümlenebilmektedir: Mimikler ve vücut dili, birbirleri ile konuşurken aralarındaki mesafe ve göz temasında bulunma kişiler arasındaki ilişkileri belirten diğer unsurlardır. Mekâna, zamana ve sosyal rollere göre kişilerin konuşmalarının nasıl değiştiğini gösteren söylemler sunarlar. Öğrencilerin hayal güçlerini harekete geçirir. Diyalogların okunmasıyla öğrenci konuşmada akıcılığını geliştirecektir (Dilidüzgün, 2013: 348).

YÖNTEM

Bu araştırmanın amacı, Türk dili ve edebiyatı ders kitaplarında yer alan tiyatro metinlerinin 2018 Türk Dili ve Edebiyatı Öğretim Programındaki kazanımları ve tiyatronun öğrencilere sağlayabileceği faydaları öğrencilere ne ölçüde kazandırabileceğini saptamaktır.

Çalışmada nitel bir araştırma yöntemi olan doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Araştırmada lise düzeyindeki Türk dili ve edebiyatı ders kitaplarındaki tiyatro metinleri üzerinden yapılan etkinlikler belirlenmiş, bu etkinlikler tiyatro metinlerinin yukarıda belirtilen işlevleri bağlamında değerlendirilmiştir.

Evren ve Örneklem

Çalışma evrenini lise (9, 10, 11 ve 12. sınıf) Türk dili ve edebiyatı ders kitapları, örneklerimi ise kitaplardaki tiyatro metinleri oluşturmaktadır.

BULGULAR

Ortaöğretim Türk Dili ve Edebiyatı Öğretim Programı'nda Tiyatro türü üzerine kazanımlar şöyle belirtilmiştir:

“A.3. 1. Metinde geçen kelime ve kelime gruplarının anlamlarını tespit eder. Öğrencilerin bilmediği kelime ve kelime gruplarının anlamını metindeki bağlamından hareketle tahmin etmesi ve tahminini kaynaklardan yararlanarak kontrol etmesi sağlanır.

A.3. 2. Metnin türünün ortaya çıkışı ve tarihsel dönemle ilişkisini belirler. a. Metin türlerinin ortaya çıkmasında sözlü ve yazılı kültürün, toplumsal değişimlerin ve etkileşimlerin, teknolojinin etkisi üzerinde durulur. b. Geleneksel tiyatro (Karagöz, orta oyunu, meddah, köy seyirlik oyunları) ve tiyatro türleri (trajedi, komedi, dram) ile senaryodan bahsedilir.

A.3. 3. Metnin tema ve konusunu belirler.

A.3. 4. Metindeki çatışmaları belirler. Metindeki temel çatışmayı/karşılaşmayı ve bu çatışma etrafında metinde yer alan veya metnin ima ettiği diğer çatışmaları/karşılaşmaları/karşıtlıkları belirler.

A.3. 5. Metindeki olay örgüsünü belirler. a. Tiyatroda olay örgüsünün perde, sahne vb. bölümler etrafında düzenlendiği ifade edilir (Bazı metinlerde bu bölümlere

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

karşılık gelen meclis, fasıl gibi terimler bulunur.). b. Geleneksel tiyatronun yapı özellikleri de bu çerçevede belirlenir.

A.3. 6. Metindeki şahıs kadrosunun özelliklerini belirler. Oyuncuların/icracıların metni kendi tarzlarına ve kabiliyetlerine göre canlandırdıkları/yorumladıkları hatırlatılır.

A.3. 7. Metindeki zaman ve mekânın özelliklerini belirler. a. Mekân özellikleriyle bağlantılı olarak dekor/sahne düzenlemesi teriminden bahsedilir. Mekân ve dekorun geleneksel tiyatrodaki standart bir özellik göstermesine karşılık modern tiyatrodaki aynı eserin farklı temsillerinde, metinle ilişkili veya metinden bağımsız olarak farklı mekân ve dekor uygulamaları olabileceği belirtilir. b. Modern tiyatrodaki efekt, ışık vb. uygulamalardan bahsedilir. Bu uygulamaların metin çerçevesinde yazar, yönetmen, yapımcı, oyuncu, tasarımcı ve teknik ekip iş birliğiyle gerçekleştirildiği /yorumlandığı ifade edilir.

A.3. 8. Metnin dil, üslup ve anlatım/sunum özelliklerini belirler. Geleneksel tiyatronun dil, üslup ve anlatım/sunum özellikleri (seslenmeler, tekerlemeler, deyimler, gazeller, beyitler, şarkı-türkü-müzikler, yanlış anlamalar, taklitler, ağız özellikleri vb.) belirlendikten sonra bunların metnin türü ve içeriğiyle ilişkisi ele alınır. Modern tiyatrodaki ise yazara özgü üslup özellikleri ele alınacaktır.

A.3. 9. Metinde millî, manevî ve evrensel değerler ile sosyal, siyasi, tarihî ve mitolojik öğeleri belirler. a. Metinde, metnin yazıldığı dönemin gerçekliğini yansıtan unsurlara ve/veya metnin dönemin gerçekliğiyle ilişkisine değinilir. b. Bazı metinlerde içeriğin/göstergelerin genel anlamda doğal, toplumsal veya bireysel gerçeklikle ilişkisi incelenir. c. Bu hususlar değerler eğitimi çerçevesinde ele alınır.

A.3. 10. Metinde edebiyat, sanat ve fikir akımlarının/anlayışlarının yansımalarını değerlendirir. a. Bu kazanım 10,11 ve 12. sınıf düzeylerinde ele alınacaktır. b. Metnin; bağlı olduğu edebî dönem, akım, gelenek, topluluk vb. açısından değerlendirilmesi ve/veya metinde görülen edebî, felsefî, estetik anlayışın; diğer metinler veya yazarlarla bağlantılarının/etkileşimlerinin belirlenmesi sağlanır. c. Metnin aynı, benzer veya farklı anlayıştaki metinlerle karşılaştırılması sağlanır. ç. Modern tiyatro metinlerinde -varsayarak- geleneksel tiyatro unsurları/etkileri tespit edilir.

A.3. 11. Metni yorumlar. a. Metindeki açık ve örtük iletileri; metinle ilgili tespitlerini, eleştirilerini, güncellemelerini ve beğenisini metne dayanarak/gereğince değerlendirerek ilgili kazanımlar çerçevesinde ifade etmesi sağlanır. b. Türk sineması ve tiyatrosunda geleneksel tiyatro unsurları ve/veya tipleriyle benzerlik gösteren hususlara örnekler verilebilir.

A.3. 12. Yazar ve metin arasındaki ilişkiyi değerlendirir. a. Metnin yazarın ünlü eserlerinden biri olması, yazarın tanınmasına katkısı, metnin edebiyat ve/veya toplum hayatındaki akisleri vb. hususlar ele alınır. b. Yazarın diğer önemli eserlerinden bahsedilir.

A.3. 13. Türün ve dönemin/akımın diğer önemli yazarlarını ve eserlerini sıralar. a. Önde gelen, temsil edici diğer yazar ve eserlerden bahsedilir. b. Geleneksel tiyatrodaki ise kalıplaşmış ünlü oyunlara (Örnek: Kanlı Nigâr) ve ünlü meddah, kavuklu, pişekâr ve Karagözcülere (Kel Hasan, Abdürrezzak, İsmail Dümbüllü vs.) değinilir. c. Türün ve dönemin/akımın diğer önemli yazar ve eserleri 10,11 ve 12. sınıf düzeylerinde ele alınacaktır.

A.3. 14. Metinlerden hareketle dil bilgisi çalışmaları yapar.” (MEB, 2018: 23,24).

Önemli bir eğitim aracı olan tiyatro, ortaöğretimin bütün sınıf düzeylerinde şiir, roman ve hikâye ile birlikte ünite olarak yer almaktadır. Dolayısıyla ders kitaplarında da tiyatro metinleri her sınıf düzeyinde bulunmaktadır. Çalışmamızda ders kitaplarında yer alan tiyatro metinlerinin öğretim programındaki kazanımları ne ölçüde taşıdığı incelenmiş, aşağıdaki bulgulara ulaşılmıştır:

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Tablo 1. 9. Sınıf Türk dili ve edebiyatı ders kitabındaki etkinliklerin kazanımları gerçekleştirme durumu

	A.3.1	A.3.2	A.3.3	A.3.4	A.3.5	A.3.6	A.3.7	A.3.8	A.3.9	A.3.10	A.3.11	A.3.12	A.3.13	A.3.14
Kösem Sultan	X	X	X	-	-	X	-	X	X	-	-	X	X	-
Kaynana Çiğeri	X	X	X	X	-	X	-	X	X	-	X	X	X	-
Ocak	-	X	X	X	X	X	-	X	X	-	X	X	X	X

Kösem Sultan metninde A.3.1. sözcük kazanımı; metinden alınan 4 adet sözcüğün “lala, devlet ve kul” anlamlarının yazar tarafından verilmesi ve “buyurmak” sözcüğünün metindeki anlamının sorulmasıyla verilmiştir. Her ne kadar kazanım verilmeye çalışılmışsa da sadece bir kelimenin anlamını buldurma çalışması ile yetinilmesi eksikliklerdir.

A.3.2. “Metnin türünün ortaya çıkışı ve tarihsel dönemle ilişkisini belirler.” kazanımı; metin sonrasında tiyatroyun tarihi gelişimi, trajedi türü ve tiyatroyun unsurlarının metin sonrasında verilmesiyle ve Kösem Sultan’ın trajedi türüne ait olduğunun belirtilmesiyle gerçekleştirilmiştir.

A.3.3. kazanımı; “Metnin tema ve konusunu belirtiniz.” sorusuyla verilmiştir.

A.3.4. “Metindeki çatışmaları belirler.” kazanımı hiçbir şekilde verilmemiştir.

A.3.5. “Metnin olay örgüsünü belirler.” kazanımı verilmemiştir.

A.3.6. “Metindeki şahıs kadrosunu belirler.” kazanımı “Kişi kadrosunun özelliklerinin ve kişilerin tipi mi karakter mi olduklarının” sorulması ile verilmiştir.

A.3.7.” Metindeki zaman ve mekânın özelliklerini belirler” kazanımı hiç verilmemiştir. A.3.8. “Metnin dil, üslup ve anlatım/sunum özelliklerini belirler” kazanımı “Metnin dil ve anlatım özelliklerini belirtiniz.” şeklindeki bir soru ile verilmiştir. Burada da öğrencilerin metinden yola çıkılarak yönlendirilmemesi eksikliklerdir. Örneğin; “Metindeki karakterler halktan insanlar mı, üst düzey insanlar mı? Konuşmalarından bunu çıkarabiliyor muyuz? Bu konuşmalar trajedi türü ile paralel midir?” gibi bir soru sorulabilirdi.

A.3.9. “Metinde millî, manevi ve evrensel değerler ile sosyal, siyasi, tarihî ve mitolojik öğeleri belirler.” kazanımı “Millî, manevi, siyasi ve evrensel değerler” sorularak verilmeye çalışılmıştır. Ancak metinden yola çıkılarak öğrenciyi yönlendirecek bir yol izlenilmemesi eksikliklerdir.

A.3.10. . “Metinde edebiyat, sanat ve fikir akımlarının/anlayışlarının yansımalarını değerlendirir” kazanımı 10,11 ve 12. sınıf düzeylerinde ele alınacağı için değerlendirmeye tabi değildir.

A.3.11. “Metni yorumlar.” kazanımı hiç verilmemiştir.

A.3.12.”Yazar ve metin arasındaki ilişkiyi değerlendirir” kazanımı yazarın biyografisi ile verilmiştir. Ancak metinle ilişkisini belirginleştirecek sorulara yer verilmemiştir.

A.3.13. “Türün ve dönemin/akımın diğer önemli yazarlarını ve eserlerini sıralar.” kazanımı “Türün ve dönemin/akımın diğer önemli yazar ve eserleri 10,11 ve 12. sınıf düzeylerinde ele alınacağı için” değerlendirmeye alınmamıştır.

A.3.14. “Metinlerden hareketle dil bilgisi çalışmaları yapar.” kazanımı hiç verilmemiştir. Bu metne dayalı olarak yay araç, üç nokta, iki nokta çalışmaları yapılabilir.

Kaynana Çiğeri metninde A.3.1. Metinde geçen kelime ve kelime gruplarının anlamlarını tespit eder. Öğrencilerin bilmediği kelime ve kelime gruplarının anlamını metindeki bağlamından hareketle tahmin etmesi ve tahminini kaynaklardan yararlanarak kontrol etmesi sağlanır.” kazanımı, metinden alınan bir bölümde geçen deyimlerin anlamları sorularak verilmiştir.

A.3.2. “Metnin türünün ortaya çıkışı ve tarihsel dönemle ilişkisini belirler.” kazanımı, “komedi ve türleri”nin özelliklerinden bahsedilerek verilmiş.

A.3.3. “Metnin tema ve konusunu belirler.” ve A.3.4. “Metindeki çatışmaları belirler.”

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

kazanımı, sorulardan önce öğrenciye “oyunda gelin-kaynana, gelin-görümce çatışması halk söyleyişlerinden yararlanılarak verilmiştir” tümceleriyle verilmiştir.

A.3. 5. “Metindeki olay örgüsünü belirler.” kazanımı hiç verilmemiş. Bu kazanım oluşturulacak bir tabloda olay örgüsünü oluşturan bir iki olay verilip diğerlerinin buldurulması şeklinde verilebilir.

A.3. 6. “Metindeki şahıs kadrosunun özelliklerini belirler.” Kazanımı “Metindeki kahramanların ve tip mi kişi mi olduklarının belirlenmesi” istenilerek verilmiştir.

A.3. 7. “Metindeki zaman ve mekânın özelliklerini belirler.” Kazanımı için metinde hiçbir çalışma bulunmamaktadır. Bu bağlamda “Oyun metninde olayların geçtiği mekânla ilgili bilgiler mevcut mudur? Belirtiniz. “şeklinde bir soru sorulabilir.

A.3. 8. “Metnin dil, üslup ve anlatım/sunum özelliklerini belirler.” Kösem Sultan metniyle Kaynana Çiğeri metninin tür-biçim-üslup ve içerik karşılaştırması istenilerek sağlanmış.

A.3. 9. “Metinde millî, manevi ve evrensel değerler ile sosyal, siyasi, tarihî ve mitolojik öğeleri belirler.” kazanımı “metindeki toplumsal ve kültürel değerler” sorularak sağlanmış.

A.3. 10. “Metinde edebiyat, sanat ve fikir akımlarının/anlayışlarının yansımalarını değerlendirir.” kazanımı 10,11 ve 12. sınıf düzeylerinde ele alınacağı için değerlendirmeye tabi değildir.

A.3. 11. “Metni yorumlar. a. Metindeki açık ve örtük iletileri; metinle ilgili tespitlerini, eleştirilerini, güncellemelerini ve beğenisini metne dayanarak/gerekçelendirerek ilgili kazanımlar çerçevesinde ifade etmesi sağlanır” kazanımı “metindeki açık ve örtük iletileri belirleyiniz. Beğerni ve eleştirilerinizi belirtiniz.” İfadeleriyle verilmiştir.

A.3. 12. “Yazar ve metin arasındaki ilişkiyi değerlendirir. a. Metnin yazarın ünlü eserlerinden biri olması, yazarın tanınmasına katkısı, metnin edebiyat ve/veya toplum hayatındaki akisleri vb. hususlar ele alınır. b.Yazarın diğer önemli eserlerinden bahsedilir.” kazanımı yazarın biyografisi verilerek kısmen gerçekleştirilmiş. Ancak metin-yazar ilişkisine ve metnin yazarın edebî hayatındaki yerine değinilmemesi eksiklidir.

A.3. 13. “Türün ve dönemin/akımın diğer önemli yazarlarını ve eserlerini sıralar.” kazanımı “Türün ve dönemin/akımın diğer önemli yazar ve eserleri 10,11 ve 12. sınıf düzeylerinde ele alınacağı için” değerlendirmeye alınmamıştır.

A.3. 14. “Metinlerden hareketle dil bilgisi çalışmaları yapar.” kazanımı verilmemiştir. Metne dayalı olarak noktalama çalışmaları yaptırılabilir.

Ocak metninde A.3.1., A3.7. ve A.3.10. kazanımları verilmemiştir.

“A.3. 1. “Metinde geçen kelime ve kelime gruplarının anlamlarını tespit eder. Öğrencilerin bilmediği kelime ve kelime gruplarının anlamını metindeki bağlamından hareketle tahmin etmesi ve tahminini kaynaklardan yararlanarak kontrol etmesi sağlanır.” kazanımı sadece metinden birkaç sözcüğün anlamının verilmesi şeklinde yer almıştır. Öğrenciyi düşündürecek şekilde kelimenin anlamını bağlamından yola çıkarak tahmin etme tarzında bir çalışma mevcut değildir.

A.3. 2. “Metnin türünün ortaya çıkışı ve tarihsel dönemle ilişkisini belirler.” kazanımı, metin ve türle ilgili açıklamalar bölümünde “dram” türü ile ilgili bilgi verilmesi ve metnin dram türüne ilişkin taşıdığı özelliklerin sorulması suretiyle verilmiştir.

A.3. 3. “Metnin tema ve konusunu belirler.” kazanımı “Ocak metninin bir ailenin ekonomik sorunlar dolayısıyla yaşadığı sıkıntıları anlattığı” ifade edilerek belirtilmiş.

A.3. 4. “Metindeki çatışmaları belirler. Metindeki temel çatışmayı/karşılaşmayı ve bu çatışma etrafında metinde yer alan veya metnin ima ettiği diğer çatışmaları/karşılaşmaları/karşıtlıkları belirler.” kazanımı “metindeki karşılaşmalar, temel çatışma ve diğer çatışmalar” sorulmak suretiyle verilmiştir.

A.3. 5. “Metindeki olay örgüsünü belirler.” kazanımı, etkinlik bölümünde dramatik örgü ve dramatik örgünün metnin yapısıyla ilişkisinin sorulması suretiyle verilmiştir.

A.3. 6. “Metindeki şahıs kadrosunun özelliklerini belirler.”kazanımı, şahıs kadrosunun fiziksel ve psikolojik özellikler ile metnin yapısına etkileri” sorularak vermiştir.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

A.3. 7. “Metindeki zaman ve mekânın özelliklerini belirler.” kazanımı metinde verilmemiştir. Bu kazanım öğrencilere metnin giriş kısmında verilen mekân tasvirinin ifade ettirilmesi yoluyla verilebilir. Ayrıca olayların hangi zaman diliminde geçtiği, mekân ve zaman unsurlarının tiyatro için (genel olarak olay etrafında gelişen metinler için) önemi sorulabilir.

A.3. 8. “Metnin dil, üslup ve anlatım/sunum özelliklerini belirler. “ Ocak metni ile Kösem Sultan metninin tür, biçim, üslup ve içerik yönünden karşılaştırılması istenilerek verilmiştir.

A.3. 9. “Metinde millî, manevi ve evrensel değerler ile sosyal, siyasi, tarihî ve mitolojik öğeleri belirler. a. Metinde, metnin yazıldığı dönemin gerçekliğini yansıtan unsurlara ve/veya metnin dönemin gerçekliğiyle ilişkisine değinilir. b. Bazı metinlerde içeriğin/göstergelerin genel anlamda doğal, toplumsal veya bireysel gerçeklikle ilişkisi incelenir. c. Bu hususlar değerler eğitimi çerçevesinde ele alınır.” kazanımı “metindeki değerlerin yaşanılan dönemin değerleriyle karşılaştırılmasının istenmesi” şeklinde verilmiştir.

A.3. “10. Metinde edebiyat, sanat ve fikir akımlarının/anlayışlarının yansımalarını değerlendirir.” kazanımı 10,11 ve 12. sınıf düzeylerinde ele alınacağı için değerlendirmeye tabi değildir.

A.3. 11. “Metni yorumlar. a. Metindeki açık ve örtük iletileri; metinle ilgili tespitlerini, eleştirilerini, güncellemelerini ve beğenisini metne dayanarak/gerekçelendirerek ilgili kazanımlar çerçevesinde ifade etmesi sağlanır” kazanımı “metinde geçen açık ve örtük iletilerin belirlenmesinin istenmesi şeklinde verilmiştir.

A.3. 12. “Yazar ve metin arasındaki ilişkiyi değerlendirir. a. Metnin yazarın ünlü eserlerinden biri olması, yazarın tanınmasına katkısı, metnin edebiyat ve/veya toplum hayatındaki akisleri vb. hususlar ele alınır. b.Yazarın diğer önemli eserlerinden bahsedilir.” Kazanımı sadece sanatçının biyografisinin verilmesi ile sınırlıdır. Yazar ile metin arasındaki ilişki üzerinde durulmamış, metnin önemine vurgu yapılmamıştır.

A.3. 13. “Türün ve dönemin/akımın diğer önemli yazarlarını ve eserlerini sıralar.” kazanımı “Türün ve dönemin/akımın diğer önemli yazar ve eserleri 10,11 ve 12. sınıf düzeylerinde ele alınacağı için” değerlendirmeye alınmamıştır.

A.3. 14. Metinlerden hareketle dil bilgisi çalışmaları yapar.” Kazanımı bu metinde de dikkate alınmamış, dilbilgisi çalışmasına yer verilmemiştir.

SONUÇ VE TARTIŞMA:

9.sınıf Türk Dili ve Edebiyatı ders kitaplarında yer alan tiyatro metinlerindeki etkinliklerin MEB Türk Dili ve Edebiyatı 2018 Öğretim Programı’ndaki kazanımları gerçekleştirme düzeyine ilişkin yaptığımız araştırmada görülmüştür ki metinlerin sonunda verilen etkinlikler ya kazanımların hiçbirini içermemektedir ya da kısmen içermektedir.

Kitaptaki tiyatro metinlerinden yola çıkılarak yapılan çalışmalar tiyatro metinlerinin biçimsel ve içeriksel özelliklerini tam olarak ortaya koymamaktadır. Etkinlikler ile metindeki diyaloglar, kişilik özellikleri, mekan ve zaman unsurları, çatışmalar yeterince incelenmemekte ve irdelenmemektedir. Dolayısıyla metin bir ders materyali olarak işlevini tam manasıyla yerine getirememektedir. Özellikle tiyatro metnine dayalı şekilde öğrencilerin sözlü anlatım becerilerini geliştirilmesi, özgüvenlerinin artırılması mümkün iken öğrencilere rol yaptırma, metindeki diyalogları yaşıyormuşçasına, yaratıcı bir şekilde seslendirme gibi tiyatro metninin sağlayacağı olanaklardan yararlanılmamıştır. Ayrıca öğrencilerin tiyatro metninin nasıl oluşturulduğunu anlamalarını sağlayacak eksik diyalogları doldurma, verilen sahneyi devam ettirme, metni değiştirme, olayın akışını değiştirme gibi yaratıcı yazma etkinliklerine yer verilmemiştir. Sorular açılmaya, öğrencileri çok yönlü düşündürmeye uygun değildir. Son derece düz, yaratıcılıktan uzak, kısa cevaplı sorulardır.

Bu bağlamda 9. Sınıf TDE ders kitabında verilen Ocak metni işlenirken kazanımları öğrenciye verebilmek adına şu etkinlikler yapılabilir:

1. Tiyatro metninde altı çizili sözcüklerin anlamı ne olabilir? Bağlamından yola çıkarak belirtiniz:

“Potinlerini boyadın mı?”

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

“Kısım kısım kiraya verilen eski bir konağın ikinci kat sofası.”

“Yeter artık. Bıktım artık bu martavallardan.”

“Güvenli bir edayla ellerini çıkarpar.”

“Paşa sürgünde değil miydi Safiye?”

“Sen kendini mirasyedi sanıyorsun galiba.”

“Ben burada meteliğin hesabını yapıyorum.”

2. Metinden alınan şu cümlelerde geçen deyimlerin yerine aynı anlama gelecek hangi deyimleri kullanabilirsiniz?

Kukumav kuşu gibi canım sıkıldı.

İnsan kahrından ölür.

3. Metindeki rolleri aranızda paylaşıp metindeki diyalogları yaratıcı bir şekilde, yaşıyormuşçasına seslendiriniz. Rol dağıtımında kişilerin karakter özelliklerini göz önüne alınız:

Örneğin: Büyükanne, akıl sağlığı pek yerinde olmayan, yaşlı, geçmişte yaşayan, hala zengin olduğunu zanneden bir karakterdir. Tarık, evin babasıdır, yoksulluktan kurtulmanın hayaliyle yaşamakta, olmayacak çıkış yolları aramaktadır. Safiye, evin annesidir, derleyici toparlayıcı bir konumdadır.

4. Tiyatroda, “dram” terimi genellikle oyunun türünü ifade eder. **Dram**, tiyatrodaki ciddi ve duygusal konuların ele alındığı bir türdür. Genellikle trajik veya acı verici bir sonla biter ve izleyicileri düşündürür veya duygusal olarak etkiler. Bu tür, insan hayatının zorlukları, kişisel ilişkiler, aşk, kayıp, ölüm, yalnızlık, bağımlılık, hastalık, toplumsal sorunlar gibi konuları ele alır. Bu tür oyunlar genellikle gerçekçi, doğal ve duygusal bir dille yazılır ve karakterlerin iç dünyalarına odaklanır. 18. asırdan sonra, trajedi (tragedya) ve komedinin (komedya) dışında üçüncü bir tiyatro türü olarak çıkmıştır. İnsan yaşamını çirkin ve güzel yanlarıyla ortaya koymak amacıyla ortaya çıktı. Bu tiyatro türü, Romantizm döneminde doğduktan sonra, her dönemde varlığını sürdürdü. İlk örneklerini İngiliz Shakespeare’ nin verdiği türün ilkelerini Fransız Victor hugo belirlemiştir. Özellikleri şunlardır:

1. Kahramanlar her ekonomik katmandan seçilebilir.
2. Hem acıklı hem de güldürücü olaylar, bir arada bulunabilir.
3. Üç birlik kuralına uyma zorunluğu yoktur.
4. Şiir biçiminde ya da düzyazıyla yazılabilir.
5. Olay, tarihten ya da günlük yaşamdan alınabilir.
6. Perde sayısı, yazarın isteğine bağlıdır.

“Metinde dramın özelliklerinden hangilerini görüyorsunuz?”

4. “Metinde bir ekonomik sıkıntı yaşayan bir aile konu edilmiştir. Metinde anlatılanları özetleyiniz. Metnin başlığıyla konusu arasında nasıl bir bağlantı vardır?”

5. Çatışma “Aynı anda ortaya çıkan birbirine karşıt ya da eşit derecede çekici dilek ve isteklerin bireyde yarattığı ruhsal durum”, “Birbirleriyle uyuşmayan dilek, istek ya da ereklerin yarışmasından ortaya çıkan üzücü ya da kıvanç vermekten uzak bilinç durumu”, “Farklı düşüncelere, duygulara, isteklere, özelliklere sahip olmaktan veya hayat tarzından dolayı yaşanan anlaşmazlık/uyuşmazlık, zıtlık/karşıtlık, gerilim durumları” şeklinde tanımlanabilir. Edebi metinlerde iyilik-kötülük, güzellik-çirkinlik, yardımseverlik-bencillik, akıl-gönül, bilgelik-cehalet gibi kavramlar arasında çatışma olabilir.

“Metindeki temel çatışma, zengin-yoksul çatışmasıdır, diğer çatışmaları siz bulunuz.”

6. **Tiyatro metnindeki yapı unsurları dramatik örgü, kişiler, mekan, zaman ve çatışma olarak sıralanabilir.** Tiyatro metninde olay örgüsü, dramatik örgü olarak adlandırılır. Bu örgü, kişilerin çeşitli çatışmaları veya karşılaşmaları çevresinde oluşur.

Aşağıdaki dramatik örgü tablosunu tamamlayınız:

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Akıl sağlığı yerinde olmayan büyükannenin, uşakları olan zengin bir konakta yaşadığını sanması

7. Metnin giriş kısmında verilen mekân tasvirine göre olayların yaşandığı mekânı betimleyiniz. Olaylar hangi zaman diliminde geçmektedir? Mekân ve zaman unsurları tiyatro için neden önemlidir, dekor izleyicinin oyunun içerisine girmede nasıl bir fonksiyonu vardır? Belirtiniz.

8. Metnin dil, üslup ve anlatım/sunum özelliklerini belirleyiniz. Bildiğiniz gibi trajedilerde üst düzey, soylu bir üslup vardır. Komedi ise tam tersi bir durum söz konusudur. Bu durum dram için nasıldır? Örneklerle ifade ediniz.

9. “Ocak” isimli tiyatro oyunu 1960’lı yılların Türkiye’inde yedi kişilik bir işçi ailesinin, aynı evde dönemin ekonomik sıkıntılara ek olarak birlikte yaşamının getirdiği sorunları, her şeye rağmen aile fertlerinin birbirlerine tutunarak var olma mücadelelerini, dönemin toplumsal koşullarına da işaret ederek gözler önüne sermektedir. Metinden yola çıkarak dönemin sosyoekonomik profili ile ilgili neler söyleyebilirsiniz? Metne göre Türk toplumundaki insan ilişkileri, aile, toplumsal değerler vb. ile ilgili neler söyleyebilirsiniz?

10. Metindeki açık ve örtük iletileri; metinle ilgili tespitlerinizi, eleştirilerinizi ve beğeninizi metne dayanarak/gerekçelendirerek ifade ediniz.

11. Turgut Özakman, oyunları ile tiyatro edebiyatımıza önemli katkıda bulunan yazarlarımızdandır. İlk yazdığı Masum Katiller, Kanaviçe, Duvarların Ötesi gibi eserlerde olaylar arasında mantık bağı gözetilen klasik oyun kurgulama yöntemine başvurmuştur. Kendi türünde bir başyapıt olan Ocak’ta, öyküyü sağlam bir yapıya oturttuğu, karşılıklı konuşmaları gerçek bir alışveriş ve sürükleyici bir etki-tepki biçiminde örgütlediği, oyunun duygusal öyküsüne sevecen ve tatlı bir tavırla yaklaştığı görülür. Metne ilişkin bu bilgilerin yansımalarını metinden vereceğiniz örneklerle gösteriniz.

12. Metinden alınan aşağıdaki cümlelerde, kullanılan noktalama işaretlerinin kullanılma sebeplerini belirtiniz.

Tarık: (Donuk) Altın kupaları da çıkar (...) Üstelik biri ipsiz serserinin teki. Öteki dersen...

13. Arkadaşlarınızla kısa bir drama hazırlayıp sınıfta sergileyiniz.

14. Aşağıdaki tabloda verilen tiyatro terimlerini bulunuz.

D	U	B	L	A	J	K	F	B	Z
R	S	A	B	C	R	O	L	K	İ
A	G	L	K	P	D	R	S	M	K
M	P	E	P	İ	Z	O	T	E	U
S	S	T	E	R	E	V	Ü	D	R
A	K	İ	R	O	T	H	Ğ	D	G
H	E	R	D	L	V	R	M	A	U
N	Ç	A	E	R	E	J	İ	H	Ö
E	A	T	U	L	U	A	T	Y	O

KAYNAKLAR

Akgül, K. (2011). Tiyatronun toplum bilinçlendirme ve estetik sanat anlayışı geliştirmede işlevi ve önemi. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 8(1), 974-983.

Altunbay, M. (2012). Dil öğreniminde ve öğretiminde tiyatronun kullanımı ve tiyatronun temel dil becerilerine katkısı. *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7(49), 747-760.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

- Çetin, A., İnce Yakar, H. G. ve Demiral,H. (2019). *Türk edebiyatı öğretiminde araç ve gereç kullanımları. Dil ve Edebiyat Öğretim Yöntemleri içinde*. Ankara: Nobel.
- Çetin, İ. (Ed.) (2019). *Dil ve edebiyat öğretim yöntemleri*. Ankara: Nobel.
- Demirel, Ö. ; Altun, E.; Ateş, A.; Başboğaoğlu, U.; Çelik, L.; Çeliköz, N.; Erişen, Y.; Oral, B.;Taşlı, H.; Tekinarslan, E. ve Yağcı, E. (2011). *Öğretim teknolojileri ve materyal tasarımı*. Ankara: Pegem Yayınları.
- Dilidüzgün, Ş. (2013). Türkçe derslerinde tiyatro metinlerinin işlevselliği. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi Journal of Research in Education and Teaching*. Cilt:2 Sayı:2 Makale No:38 ISSN: 2146-9199
- Kuyumcu, Y. N. (2010). Eğitimde tiyatro ve gençler . *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* , 19 (1) , 156-165 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/cusosbil/issue/4383/60164>
- MEB Ortaöğretim Türk Dili ve Edebiyatı Dersi Öğretim Programı, 2018.
- Samurçay, N. (2008). Çocuk psikolojisi açısından tiyatro . *Tiyatro Araştırmaları Dergisi* , 26 (26) , 7-38 . DOI: 10.1501/TAD_0000000213
- Semercioğlu, B. (2020). Tarihsel gelişim sürecinde tiyatronun işlevi ve yöntemi. *Görünüm*, 8(8), 21-33.
- Ulutaş, M. (2018). Dil becerilerinin geliştirilmesinde tiyatro metinlerinden yararlanma. *Avrasya Dil Eğitimi ve Araştırmaları Dergisi* , 2 (2) , 85-103 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/adea/issue/41715/47198>
- Yalın, H. İ. (2010). *Öğretim teknolojileri ve materyal geliştirme*. Ankara: Pegem Yayınları.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

**YUNUS ƏMRƏ VƏ QAZI BÜRHANƏDDİN “DIVAN”LARINDA SÖZ YARADICILIĞI
(morfoloji yolla düzələn sözlər, feil düzəldən şəkilçilər)**

**WORD CREATION IN YUNUS EMRE'S AND GAZI BURHANEDDIN'S "DIVAN"'s
(morphologically formed words, verb forming suffixes)**

Gülzar Taryel qızı İSMAYILOVA

PhD Student, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS

XÜLASƏ

Türk dünyasının ünlü sənətkarları kimi tanınan Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddinin yaradıcılığında “Divan” özünün struktur özəlliyi, janr özünəməxsusluğu və ədəbi dil normalarının səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir.

Yunus Əmrə “Divan”ını Qazi Bürhanəddin “Divan”ından fərqləndirən əsas xüsusiyyətləri hər iki sənətkarın dünya görüşündə, təmsil olunduğu dini-fəlsəfi cərəyanların və yaradıcılıq təmayüllərinin estetikasında axtarmaq daha dürüst nəticələrə gəlməyə zəmin yaradır. Əlbəttə, burada ədəbi dil normaları və ondan istifadə imkanları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Yunus Əmrə sufi-təsəvvüf ideyalarının təbliğ və tərənnümçüsü, bu dini-fəlsəfi təmayülün təmsilçisi kimi məhsuldar bir yaradıcılıq yolu keçən sənətkardır. Onun ədəbi irsi XIII yüzilliyin ədəbi dilinin real mənzərəsini, lüğət tərkibinə məxsus səciyyəvi cəhətlərini özündə dolğun şəkildə əks etdirməkdədir. Şübhəsiz ki, şair-mütəfəkkirin dili birmənalı şəkildə milli sözlərdən ibarət deyil. Burada alınmalar, o cümlədən düzəltmə və mürəkkəb sözlərə də rast gəlinir. Belə xüsusiyyəti Yunus Əmrənin yaradıcılığında olduğu kimi, daha sonralar fəaliyyət göstərən sənətkarların həmçinin Qazi Bürhanəddinin də ədəbi dilində izləmək olur.

Bu mərhələdə meydana gələn divan ədəbiyyatı nümunələri bir çox hallarda mükəmməl şəkildə deyil, yarımçıq, ayrı-ayrı hissələr və variantlar halında günümüze gəlib çatmışdır. Şübhəsiz ki, belə natamamlıq ədəbi dil normalarının qorunub saxlanması və düzəltmə sözlərin işlənmə səviyyəsi barədə müfəssəl fikir söyləməyə, real mənzərəni bütün təfərrüatı ilə təqdim etməyə müəyyən çətinliklər də yaradır. Bu mərhələlərin təmsilçiləri olan sənətkarların yaradıcılığı nümunəsində ədəbi dildə gedən milliləşmə prosesi kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edən keyfiyyət dəyişmələrini, islahatların gerçəkləşməsini bütöv halda izləmək olur. Bir təcrübə kimi Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddinin “Divan”ları bu baxımdan çox əhəmiyyətlidir.

Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddinin “Divan”larının lüğət tərkibində düzəltmə feillər kəmiyyət etibarilə üstünlük təşkil edir. Bu, heç şübhəsiz ki, feil düzəldən şəkilçilərin söz yaradıcılığı prosesində tarixən fəal iştirakı ilə sıx bağlıdır. Ümumiyyətlə, feillər digər nitq hissələri ilə müqayisədə daha çox öz ilkinliyini və qədimliyini qoruyub saxlaması ilə əlamətdar keyfiyyətlər qazanır. Belə xüsusiyyəti müasir türk dillərində işlənən feillərə də şamil etmək olar.

Söz yaradıcılığı prosesində feil düzəldən şəkilçilərin tarixən işlənməsi baxımından Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddin “Divan”ları mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu yazılı abidələrdə düzəltmə feillər ad və feil köklərinə şəkilçilərin artırılması ilə əmələ gəlir. Şərti olaraq feil düzəldən şəkilçiləri adlardan feil düzəldən şəkilçilər və feillərdən feil düzəldən şəkilçilər kimi qruplaşdırmaq olar. Türk dillərində feillər başqa əsas nitq hissələrindən seçilərək öz daxilində morfoloji yollarla yeni feillər yaratmaq xüsusiyyətinə malikdir. Bu baxımdan feildən əmələ gələn feillər yalnız yeni leksik-semantik mənaya malik sözlər yaratmaqla məhdudlaşmış qalmır, eyni zamanda qrammatik mənənin yaranmasında da fəal surətdə iştirak edir.

Dilçiliyə aid ədəbiyyatlarda bu qəbildən olan şəkilçilər adətən funksional-qrammatik şəkilçilər altında qruplaşdırılmışdır.

Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddinin “Divan”larında adlardan feil düzəldən şəkilçi kimi: -la, -lə, -lan, -lən, -laş, -ləş, -at, -ət, -t, -sa, -a, -ə, -al, -əl, -l, -ar, -ər və s. , feillərdən feil düzəldən şəkilçi kimi isə -il, -

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

il, -ul, -ül, -in, -in, -un, -ün, -ış, -iş, -uş, -üş, -it, -it, -t, -dar, -dər, -dır, -dir, -dur, dür və s. şəkilçilərinə rast gəlinir.

Açar sözlər: Divan ədəbiyyatı, söz yaradıcılığı, morfoloji yolla yaranan sözlər, leksik şəkilçilər, qrammatik şəkilçilər, feil düzəldən şəkilçilər.

ABSTRACT

"Divan" created by Yunus Emre and Gazi Burhaneddin, who are known as the famous artists of the Turkish world, attracts attention with its structural peculiarity, genre specificity and the characteristic features of literary language norms.

Looking for the main features that distinguish Yunus Emre's "Divan" from Gazi Burhaneddin's "Divan" in the world view of both artists and in the aesthetics of the religious-philosophical currents and creative trends represented lays the groundwork for more honest conclusions. Of course, the norms of literary language and the possibilities of its use are also important here.

Yunus Emre is a preacher and glorifier of Sufi ideas, an artist who has a fruitful creative path as a representative of this religious-philosophical trend. His literary heritage fully reflects the real picture of the literary language of the 13th century, the characteristic features of the vocabulary.

Undoubtedly, the language of the poet-thinker is not unambiguously composed of national words. Borrowed words, including derivative and compound words are also found here. Such a feature can be noticed in the literary language of later artists, as well as in the literary language of Gazi Burhaneddin, as in the work of Yunus Emre.

In many cases, examples of divan literature created at this stage have not been perfect, but incomplete, in separate parts and variants. Undoubtedly, such incompleteness creates certain difficulties to give a detailed opinion about the preservation of literary language norms and the level of processing of correcting words, to present the real picture in full detail. In the example of the creativity of the artists who are the delegates of these stages, it is possible to observe the quality changes and the realization of the reforms as a whole, which are as important as the process of nationalization in the literary language. As an experiment, Yunus Emre's and Gazi Burhaneddin's "Divan"s are very important from this point of view.

In the vocabulary of "Divan"s of Yunus Emre and Gazi Burhaneddin, the derivative verbs are dominant in terms of quantity. This is undoubtedly closely related to the historically active participation of verb-forming suffixes in the process of word formation. In general, verbs acquire remarkable qualities by preserving their originality and antiquity more than other parts of speech.

Such a feature can be applied to the verbs used in modern Turkish languages.

Yunus Emre's and Gazi Burhaneddin's "Divan"s are of great importance in terms of the historical processing of verb-forming suffixes in the process of word creation. In these written monuments, the derivative verbs are formed by adding suffixes to noun and verb roots. Conventionally, verb-forming suffixes can be grouped as verb-forming suffixes from nouns and verb-forming suffixes from verbs. In Turkic languages, verbs are selected from other main parts of speech and have the characteristic of forming new verbs within themselves by morphological means. In this regard, verbs formed from verbs are not only limited to creating words with new lexical-semantic meaning but also actively participate in the creation of grammatical meaning.

In linguistic literature, such suffixes are usually grouped under functional-grammatical suffixes.

In Yunus Emre's and Gazi Burhaneddin's "Divan"s are found as suffixes forming verbs from nouns: -la, -lə, -lan, -lən, -laş, -ləş, -at, -ət, -t, -sa, -a, -ə, -al, -əl, -l, -ar, -ər, etc. , and as suffixes forming verbs from verbs: -il, -ıl, -ul, -ül, -in, -in, -un, -ün, -ış, -iş, -uş, -üş, -it, -it, -t, -dar, -dər, -dır, -dir, -dur, dür.

Keywords: Divan literature, word creation, morphologically formed words, lexical suffixes, grammatical suffixes, verb forming suffixes.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Türk dünyasının ünlü sənətkarları kimi tanınan Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddinin yaradıcılığında “Divan” özünün struktur özəlliyi, janr özünəməxsusluğu və ədəbi dil normalarının səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir

Yunus Əmrə “Divan”ını Qazi Bürhanəddin “Divan”ından fərqləndirən əsas xüsusiyyətləri hər iki sənətkarın dünya görüşündə, təmsil olunduğu dini-fəlsəfi cərəyanların və yaradıcılıq təmayüllərinin estetikasında axtarmaq daha dürüst nəticələrə gəlməyə zəmin yaradır. Əlbəttə, burada ədəbi dil normaları və ondan istifadə imkanları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Yunus Əmrə sufi-təsəvvüf ideyalarının təbliğ və tərənnümçüsü, bu dini-fəlsəfi təmayülün təmsilçisi kimi məhsuldar bir yaradıcılıq yolu keçən sənətkardır. Onun ədəbi irsi XIII yüzilliyin ədəbi dilinin real mənzərəsini, lüğət tərkibinə məxsus səciyyəvi cəhətlərini özündə dolğun şəkildə əks etdirməkdədir. Şübhəsiz ki, şair-mütəfəkkirin dili birmənalı şəkildə milli sözlərdən ibarət deyil. Burada alınmalar, o cümlədən düzəltmə və mürəkkəb sözlərə də rast gəlinir. Belə xüsusiyyəti Yunus Əmrənin yaradıcılığında olduğu kimi, daha sonralar fəaliyyət göstərən sənətkarların həmçinin Qazi Bürhanəddinin də ədəbi dilində izləmək olur.

Bu mərhələdə meydana gələn divan ədəbiyyatı nümunələri bir çox hallarda mükəmməl şəkildə deyil, yarımçıq, ayrı-ayrı hissələr və variantlar halında günümüzdə gəlib çatmışdır. Şübhəsiz ki, belə natamamlıq ədəbi dil normalarının qorunub saxlanması və düzəltmə sözlərin işlənmə səviyyəsi barədə müfəssəl fikir söyləməyə, real mənzərəni bütün təfərrüatı ilə təqdim etməyə müəyyən çətinliklər də yaradır. Bu mərhələlərin təmsilçiləri olan sənətkarların yaradıcılığı nümunəsində ədəbi dildə gedən milliləşmə prosesi kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edən keyfiyyət dəyişmələrini, islahatların gerçəkləşməsini bütöv halda izləmək olur. Bir təcrübə kimi Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddinin “Divan”ları bu baxımdan çox əhəmiyyətlidir.

Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddinin “Divan”larının lüğət tərkibində düzəltmə feillər kəmiyyət etibarilə üstünlük təşkil edir. Bu, heç şübhəsiz ki, feil düzəldən şəkilçilərin söz yaradıcılığı prosesində tarixən fəal iştirakı ilə sıx bağlıdır. Ümumiyyətlə, feillər digər nitq hissələri ilə müqayisədə daha çox öz ilkinliyini və qədimliyini qoruyub saxlaması ilə əlamətdar keyfiyyətlər qazanır. Belə xüsusiyyəti müasir türk dillərində işlənən feillərə də şamil etmək olar.

Söz yaradıcılığı prosesində feil düzəldən şəkilçilərin tarixən işlənməsi baxımından Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddin “Divan”ları mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu yazılı abidələrdə düzəltmə feillər ad və feil köklərinə şəkilçilərin artırılması ilə əmələ gəlir. Şərti olaraq feil düzəldən şəkilçiləri adlardan feil düzəldən şəkilçilər və feillərdən feil düzəldən şəkilçilər kimi qruplaşdırmaq olar.

Adlardan feil düzəldən şəkilçilər:

-la, -lə şəkilçisinin yaranması və mənşəyi barədə türkologiyada mübahisəli fikirlər mövcuddur. Dilçilərin bir çoxu bu şəkilçinin cəm şəkilçisi **-lar, -lər** vasitəsilə əmələ gəldiyini, bəziləri isim və sifət düzəldən **-lı⁴** şəkilçisindən törəndiyini irəli sürmüşlər. Müasir türk dillərində demək olarki bütün adlara qoşulan bu şəkilçi qədim türk yazılı abidələrinin dilində yer, zaman, alət və s. bildirən isimlərə qoşularaq həmin ismin semantikasi ilə əlaqədar olan feillər əmələ gətirir.

Türkoloji ədəbiyyatda **-la, -lə** şəkilçisinin mənası haqqında bir-birinə zidd olan iki fikir mövcuddur. Belə ki, türkoloqların bir qismi iddia edir ki, bu şəkilçilər müstəqil leksik mənaya malikdir. Digər qismin fikrinə görə isə **-la, -lə** şəkilçisinin əmələ gətirdiyi feilin mənası onun əmələ gəldiyi adın mənasından aslıdır.

Hadi Mirzəzadənin bu şəkilçi ilə bağlı irəli sürdüyü fikirlər də maraq doğurur. O, yazır: “Bizə görə, bu şəkilçilərin əsl *ol, elə* köməkçi feilləri ilə bağlıdır. Çünki müəyyən sözlərə əlavə olunan *ol, elə* feilləri ilə düzəlmiş mürəkkəb feillərin məzmunu ilə, yenə eyni sözlərin həmin mənşədən gələn ünsürlərlə birləşməsi nəticəsində düzələn feillər arasında məna yaxınlığı aydın surətdə nəzərə çarpır...” (4 s.128-129)

Hər iki “Divan”da **-la, -lə** şəkilçisinin türk dilinə mənsub olan sözlərlə yanaşı, ərəb və fars dilindən alınma sözlərə qoşulmasına da təsadüf edilməkdədir.

Yunus Əmrədə:

Miskin Yunus neyləsin derdin kime söylesin

Varsın dostu toylasın lezzətli nesnedir aşk (YƏ, s. 119);

Qazi Bürhanəddində:

İnci dişinin xəyalı düşəli könlümə,

Yüzümə yalduzlamışam sərbəsər abi-zəri. (QB, s. 22);

-lan, -lən şəkilçisi də əvvəlki şəkilçilər kimi, **-lə, -la** şəkilçisinin törəməsidir. **-lan, -lən** şəkilçisinin yaranması ilə bağlı Hadi Mirzəzadə belə qənaətə gəlir: “**-lən, -lan, -lə, -la** şəkilçisinin başqa bir variantı olan bu şəkilçi də feil düzəldir. Tərkib etibarilə iki hissədən **-lə, -la** şəkilçisi və feilin növ ünsürü (qayıdış, məchul) **-n**-dən ibarətdir.” (4, s.129)

Bu şəkilçinin, o cümlədən **-laş, -ləş** şəkilçisinin müstəqil bir forma əlamətlərinə malik olması yazılı abidələrdə özünü qabarıq şəkildə nümayiş etdirməkdədir.

-lan, -lən

Yunus Əmrədə:

Değmələr aydır Yunus'a katlan bugün yarın diye

Cəhd edeyim bugünümü yarına ir göreməzəm (YƏ, s. 124);

Qazi Bürhanəddində:

Ləli-ləbindən əm uman gərək ki, dərdə qatlana,

Zülfinə bu aparamı qatlanmayan şəbgirinə? (QB, s. 227);

Türk dillərində **-laş** şəkilçisinin iki şəkilçidən: **-la, -lə**-dən və qarşılıq-müştərək növü bildirən **-ş** ünsüründən əmələ gəlməsi haqqında fikirlər irəli sürülmüşdür. N. K. Dmitriyevin və A. N. Kononovun türk dillərinə həsr olunan monoqrafiyalarında bunu bariz şəkildə görmək mümkündür.

Yunus Əmrədə:

İki kişi söyleşir Yunusu görsem diye

Biri eydür ben gördüm bir aşık koca imiş (YƏ, s. 180)

Qazi Bürhanəddində:

Ərənlər düşmənləri avlaşurlar,

Qəmzələr bir-birini qovlaşurlar. (QB, s. 622)

İlkinliyi ilə seçilən **-at//-ət//t** morfeminin feil düzəldən **-la²** şəkilçisinə sinonim kimi işlədilmişdir. Bu şəkilçinin müasir Azərbaycan dilində iki sözün nümunəsində rast gəldiyini bildirən fikirlər mövcuddur. Hadi Mirzəzadə “*ayıt*” və “*gözət*” sözlərində belə tarixiliyin qorunub saxlanılmasını xüsusi olaraq qeyd edir.

Yunus Əmrədə:

Denizləri kaynatır mevse gelir oynatır

Kayaları oynatır küvvətli nesnedir aşk (YƏ, s. 119)

Qazi Bürhanəddində:

Gözün nə ox ki, ata kəmandan bəni gözət,

Ox atmağ ilə bari kim andan bəni gözət. (QB, s. 98);

-sa şəkilçisi tarixən qeyri-məhsuldar şəkilçi olub hər iki “Divan”da eyni sözün tərkibində “*susa*” sözünün tərkibində işlənmişdir. Bu şəkilçinin eyni sözün tərkibində işlənməsinə məhdud səviyyədə olsa da, başqa bir yazılı abidədə - Yusif Məddahın “*Vərqa və Gülşah*” poemasında rast gəlinir. (3, s.184)

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Azərbaycan dilində bu şəkilçi müxtəlif söz köklərinə qoşularaq işlədilməkdədir. Məsələn, *mənimsə, qəribəsə* kimi sözlər buna nümunə kimi göstərilə bilər.

Yunus Əmrədə:

Ab-ı hayat'ın çeşməsi aşıkların visalidir

*Sohbeti aşk ile eder **susamışları** yakmağa* (YƏ, s. 137)

Qazi Bürhanəddində:

*Bən ləbinə **susadum**, ol qanuma*

Ya rəb ürür cümləyi hacatına. (QB, s. 97)

-a, -ə şəkilçisi adlardan feil düzəldən şəkilçilər içərisində tarixi baxımdan seçilən morfevlərdən hesab olunur. Ad qruplu sözlərin - isim və sifət köklərinə qoşularaq düzəltmə feillər əmələ gətirən bu şəkilçiyə qədim türk yazılı abidələrində, o cümlədən “Orxan-Yenisey” abidələrində və qədim uйğur dilində rast gəlinir, özbək və Şərqi Türküstan yazılı mətnlərində isə bu şəkilçi artıq arxaikləşmiş və işləklik səviyyəsini məhdudlaşdırmışdır.

Hadi Mirzəzadə bu şəkilçinin vasitəsilə *boş+a, yaş+a, əl+ə* kimi düzəltmə sözlərinin əmələ gəldiyini qeyd edir.

Yunus Əmrədə:

Böyle latif bezeniben böyle şirin düzeniben

*Gönül Hakka özeniben **dilek** nədir neye muhtaç* (YƏ, s. 75)

Qazi Bürhanəddində:

*Artuxrağ oldu eşq odu,, **dilər** ki, kəf qıla,*

Ol oda varlığını qamusun ələf qıla. (QB, s. 37);

-al, -əl, -l şəkilçisinin məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçi olması haqqında türkologiyada mübahisəli fikirlər mövcuddur. Bu şəkilçini **-la²** morfemi ilə eyniləşdirən fikirlər də diqqəti cəlb edir. Törəmə fonetik variant kimi **-al, -əl** şəkilçisinin **-la²**-dan əmələ gəldiyini təsdiqləyən mülahizələrin bilavasitə yazılı abidələr üzərində aparılan araşdırmalardan çıxış edilərək irəli sürülməsi belə bir həqiqətdən soraq verir.

Yunus Əmrədə:

*Üç biçildi kefen donum hazrete **yönelttim** yönüm*

Aceb nice ola halim Allah sana sundum elim (YƏ, s. 89)

Qazi Bürhanəddində:

Pirü xərəf əqlümüz eşq ilə oldu yigit,

*Çün **qocala** adəmi ana gərəkdür tayaq.* (QB, s. 111);

*Belün **incəldügi** andandurur bil,*

Ki, çox girmişdürür badi-vəbalə. (QB, s. 98)

-ar, -ər məhsuldar şəkilçi olub hər iki “Divan”da yeni sözlərin yaranmasında fəal surətdə iştirak edir. Çox güman ki, vaxtilə bu şəkilçi **-al, -əl** -in fonetik dəyişməsi nəticəsində formalaşmış, söz yaradıcılığında sonralar müəyyən rol oynamışdır.

Dialekt və və şivələrdə öz işləkliyini qoruyub saxlayan **-var** şəkilçisinə nisbətən **-ar, -ər** şəkilçisi öz məhsuldarlığını və qədimliyini qoruyub saxlayan şəkilçilərdən biridir.

Yunus Əmrədə:

*Gazel yapraklayın benzim **sarardı***

***Karariban** ölem bu aşk elinden* (YƏ, s. 153)

Qazi Bürhanəddində:

Yanağunun ləbi ləlin qatında,

Suyu yox, məgər utanı, qızarı. (QB, s. 44);

-uğ şəkilçisinin “Divan”larda məhsuldar şəkilçi kimi işlənməsinə rast gəlinmir. Yunus Əmrədə bu şəkilçinin iştirakı ilə yaranan sözlərə rast gəlinməsə də, Qazi Bürhanəddində bu şəkilçi vasitəsilə əmələ gələn sözə yalnız bir nümunədə təsadüf edildi:

Məgər aya nəzər qıldum ki, gözün tolu qılmış ox,

Yeridür bu gözə hər nə ki, yoluğursa suçundan. (QB, s. 50)

Feillərdən feil düzəldən şəkilçilər. Türk dillərində feillər başqa əsas nitq hissələrindən seçilərək öz daxilində morfoloji yollarla yeni feillər yaratmaq xüsusiyyətinə malikdir. Bu baxımdan feildən əmələ gələn feillər yalnız yeni leksik-semantik mənaya malik sözlər yaratmaqla məhdudlaşmış qalmır, eyni zamanda qrammatik mənənin yaranmasında da fəal surətdə iştirak edir.

Dilçiliyə aid ədəbiyyatlarda bu qəbildən olan şəkilçilər adətən funksional-qrammatik şəkilçilər altında qruplaşdırılmışdır.

Yunus Əmrə və Qazi Bürhanəddinin “Divan”larında morfoloji yolla əmələ gələn feillərə geniş təsadüf olunur.

-il, -il, -ul, -ül şəkilçiləri hər iki “Divan”da təsirli feillərdən təsirsiz feillər yaranmasında iştirak edir. Əski Anadolu türkcəsində bu şəkilçinin mənşəyi və işlənmə tezliyi ilə bağlı belə qənaətə gəlinir ki: “Ünlüsü genelliklə “dar” olmasına rağmen, uyumdan dolayı “geniş” kullanıldığı örnekler de vardır. (5, s.154)

Yunus Əmrədə:

Yıkılmış sinleri dolmuş hep evleri harab olmuş

Kamu endişeden kalmış ne düşvar halleri gördüm. (YƏ, s. 57);

Qazi Bürhanəddində:

Divanə dəftərində ki, xublar yazıldılar,

Bənəm hesab anda ki, divanə düşmüşəm. (QB, s. 130);

Canum edə biləmi ki, eşqinə yaxıla,

Yanmax fəraqun odına şani degül isə. (QB, s. 210);

-in, -in (un, ün) və **-il⁴** şəkilçilərinin *ol* köməkçi feilindən törəndiyini təsdiqləyən mülahizələr var. *Ol, qıl* köməkçi feilləri arxaikləşərək müasir ədəbi dildə öz işlənmə dairəsini məhdudlaşdırmışdır. **-in, -in** şəkilçiləri feil kökü və əsasına artırılarkən sözün mənə və semantikasında elə bir dəyişiklik əmələ gətirmir.

-in, -in, -un, -ün

Yunus Əmrədə:

Kullarına va'deyledi yarın uçmak verem dedi

Ol dostların sevindiği yarınım bugündür bana (YƏ, s. 133);

Yunus Hak tecellisin senin yüzünden gördü

Çare yok ayrılmağa çün sende göründü Hak (YƏ, s. 118)

Qazi Bürhanəddində:

Hüsnünə, sığındı sənəmə, bu dəli könül,

Atmasun anı ahu gözün səydi-hərəmdir. (QB, s. 33);

-iş, -iş, -uş, -üş şəkilçisi leksik söz yaradıcılığında tarixən fəal iştirakı ilə yadda qalmışdır. Hər iki “Divan”da bu şəkilçi təsirli feillərə qoşularaq hərəkətin icrasının qarşılıqlı-müştərək yerinə yetirildiyini bildirir. Quruluşuna görə bu feillər düzəltmə feillərdir.

Yunus Əmrədən fərqli olaraq Qazi Bürhanəddin “Divan”ında **-iş⁴** şəkilçisinin **-ş** variantının işlənilməsinə də təsadüf olunmaqdadır.

Yunus Əmrədə:

*Çü alçaklık **erişti** kibr erine*

Bakadur bir kişiyi bin görüne (YƏ, s. 17)

Qazi Bürhanəddində:

*Qaçan **qonuşam** ol mah ilə deyü*

Əlümdə zicü üstürlab hər dəm. (QB, s. 24);

Hər iki “Divan”da **-it, -it, -t** şəkilçisi leksik-qrammatik şəkilçi olaraq işlənilmişdir. Əski Anadolu türkcəsində bu şəkilçidən istifadəyə təsadüf olunmamışdır.

Yunus Əmrədə:

İzzet ü erkan kamusu bunlardır dünya sevgisi

*Benim cevabım sen **ayıt** aşka izzetindir baha* (YƏ, s. 136)

Qazi Bürhanəddində:

*Axar sular xəyaliyyətin **axıdup**,*

Gözüm düzmüşdürür bir hücrə kaşı. (QB, s. 259);

-dar, -dər şəkilçisinin Əski Anadolu türkcəsində tarixən işlənilməsi haqqında türkoloji ədəbiyyatlarda müəyyən qeydlərə rast gəlinməkdədir. Bu adətən feildən feil düzəldən şəkilçi hesab edilir.

-dar, -dər

Yunus Əmrədə:

*Aşkdurur türlü bela **döndürür** halden hale*

Dost elinden piyale key melamet olmuşlar (YƏ, s. 109)

Qazi Bürhanəddində:

Eşq əhli bəni taşladı bənzüm saruluğu için

*Yaşımı **döndərdüm** qana kim yanağum rəngin ola.* (QB, s. 426);

-dır, -dur, -dür

Yunus Əmrədə:

*Od dahı geldi vü **kızdırdı** anı*

Çünkü kızdı cisme ulaştı canı (YƏ, s. 3);

Qazi Bürhanəddində:

*Bir **güldürür** isə, **ağladur** bin*

Bərq ola yağışa həm əlamət. (QB, s. 270);

ƏDƏBİYYAT

1. Abdülbaki Gölpınarlı, Yunus Emre - Hayatı ve bütün şiirleri, IX basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, 522 s.
2. Bürhanəddin Q. Divan, Tərtib edəni: Əlyar Səfərli, Redaktoru: Samət Əlizadə, Bakı: “Öndər nəşriyyat”, 2005, s. 21, 728 s.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

---

3. Qəhrəmanov C. V., Hacıyeva Z. T. Yusif Məddah “Vərqa və Gülşah”, Bakı: “Elm”, 1988, 184 s.
4. Mirzəzadə H. İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Dərslik, İşlənilmiş və əlavələr edilmiş ikinci nəşri, Professor T. Hacıyevin redaktəsi ilə, Tərtibçilər: pof. T. Hacıyev, filologiya elmləri namizədi Ç. Mirzəzadə, Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1990, s.55, (53-70), 376 s
5. Gülsevin Gürer. Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, Türk Dil Kurumu Yayınları, 4. Baskı (Gözden geçirilmiş), Ankara, 2017, s.154, 165 s.
6. Yunus Emre Aşk Yolçuluğu Hayatı ve Seçme Şiirleri, Hazırlayan Mustafa Tatçı, İstanbul, H Yayınları: 3. Basım, 2018, s. 289, 501 s.

**ПРОБЛЕМЫ ОСВЕЩЕНИЯ МЕЖГОСУДАРСТВЕННЫХ И МЕЖЭТНИЧЕСКИХ
КОНФЛИКТОВ: ПРЕДУБЕЖДЕНИЯ, НЕКОМПЕТЕНТНОСТЬ,
МАНИПУЛЯТИВНОСТЬ (НА ПРИМЕРЕ АРМЯНСКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО
ПРОТИВОСТОЯНИЯ)**

**PROBLEMS OF COVERAGE OF INTERSTATE AND INTERETHNIC CONFLICTS:
PREJUDICES, INCOMPETENCE, MANIPULATIVENESS (ON THE EXAMPLE OF THE
ARMENIAN-AZERBAIJANI CONFRONTATION)**

Mykola VAS'KIV

*Prof. Dr., Borys Grinchenko Kyiv University, Institute of Journalism, Department of Journalism and
New Media, Kyiv, Ukraine*

ORCID ID: 0000-0003-3909-1213

АННОТАЦИЯ

Объектом анализа в статье стали украинские публикации последних лет, в которых освещаются ход событий, причины и последствия азербайджанско-армянского противостояния, среди них эссе известного украинского писателя и общественного деятеля А. Любки, поэта и публициста Б. Херсонского, книга репортажей Т. Козак и А. Магазовой «Непризнанные истории» и другие. Отмечается внимание авторов публикаций к конкретным историям людей, их жизненным драмам и трагедиям (преимущественно армян), эмпатическое отношение к изображенному, что совпадает с рекомендациями и пожеланиями теоретиков репортажа как жанра.

Все без исключения авторы признают территориальную целостность Азербайджана, неотъемлемой частью которого является Нагорный Карабах. Но они постоянно приводят целый ряд ложных аргументов в пользу армян: у армян очень древняя и богатая культура; армяне испокон веков составляли большинство в этом регионе, не имевшем никакого отношения к азербайджанской истории; армяне очень страдают из-за конфликта, длящегося с конца 1980-х годов; армяне, как и украинцы, защищаются от более сильного агрессора, поэтому Украине необходимо солидаризироваться с Арменией. Вследствие этого делаются выводы, что Азербайджану необходимо договариваться с Арменией, искать компромиссы, «средние» варианты и напроць отказаться от военного разрешения конфликта. В статье развенчивается ложность каждого из этих аргументов.

Причиной такого видения являются бытующие в западном, постсоветском и украинском информационном пространстве распространяемые проармянским лобби предубеждения, а иногда и сознательные манипуляции. Авторы публикаций часто только изображают увиденное и/или услышанное, без надлежащей предварительной подготовки, которую ученые считают не менее важной для журналистов, чем эмпирическое отображение действительности. Они обязаны сами разобраться в сути происходящего, в его причинах и следствиях и, главное, помочь разобраться в этом реципиентам. А прежде всего усвоить самим и убедить в этом читателей (слушателей, зрителей), что основой любого освещения межгосударственных и межэтнических конфликтов должны быть нормы международного права, определение на его основе границ и административно-территориального деления.

Ключевые слова: Нагорный Карабах; межгосударственные и межэтнические конфликты; международное право; культура; журналистская некомпетентность; предубеждения; манипулирование; эссе; репортаж.

ABSTRACT

The object of analysis in the article is the Ukrainian publications of recent years, which highlight the course of events, the causes and consequences of the Azerbaijani-Armenian confrontation, among them

the essay of the famous Ukrainian writer and public figure A. Lyubka, the poet and publicist B. Khersonsky, the book of reportages by T. Kozak and A. Magazova “Unrecognized Stories” and others. The attention of the authors of publications to specific stories of people, their life dramas and tragedies (mainly Armenians), an empathic attitude to the depicted, which coincides with the recommendations and wishes of the theorists of reportage as a genre, is noted.

Without exception, all authors recognize the territorial integrity of Azerbaijan, of which Nagorno-Karabakh is an integral part. But they constantly cite a number of false arguments in favor of the Armenians: Armenians have a very ancient and rich culture; From time immemorial, Armenians constituted the majority in this region, which had nothing to do with Azerbaijani history; Armenians have suffered greatly because of the conflict that has been going on since the late 1980s; Armenians, like Ukrainians, are defending themselves against a stronger aggressor, so Ukraine needs to stand in solidarity with Armenia. As a result, it is concluded that Azerbaijan needs to negotiate with Armenia, look for compromises, “middle” options and completely abandon the military resolution of the conflict. The article debunks the falsity of each of these arguments.

The reason for this vision is the prejudices spread by the pro-Armenian lobby in the Western, post-Soviet and Ukrainian information space, and sometimes deliberate manipulation. Authors of publications often only depict what they saw and/or heard, without proper prior preparation, which scientists consider no less important for journalists than the empirical reflection of reality. They themselves are obliged to understand the essence of what is happening, in its causes and consequences and, most importantly, to help the recipients understand this. And first of all, to learn and convince readers (listeners, viewers) that the basis of any coverage of interstate and interethnic conflicts should be the norms of international law, the definition of borders and administrative-territorial division on its basis.

Keywords: Nagorno-Karabakh; interstate and inter-ethnic conflicts; international law; culture; journalistic incompetence; Prejudice; manipulation; essay; reportage.

ВСТУПЛЕНИЕ

Проблема многих журналистов и экспертов-«универсалов» состоит в том, что они в определенный момент, достигнув значительных успехов и славы в профессиональной деятельности, сами начинают верить в то, что являются специалистами во всех проблемах международных отношений, в частности и узкопрофильных, требующих глубокого владения фактажом, историей конфликта и т. п. К этому подталкивают часто и форматы информационных телеканалов, состоящие в общении с журналистом или политологом как экспертом по всем поточным вопросам. Показательной в этом плане является история с попыткой журналистов телеканала «112 Украина» во время эфира 6 февраля 2017 года получить от политического эксперта и блогера Сергея Дацюка комментарий относительно капризов природы в тот день, вместо рассмотреть актуальные текущие политические события. В знак протеста С. Дацюк покинул студию телеканала (Експозиція ситуації...). Однако это скорее исключение из правила, по которому эксперты комментируют чуть ли не все подряд. Отказ давать ответ из-за некомпетентности или незнания существа вопроса – большая редкость в общении со специалистами, приглашенными как знатоки узкого круга проблем, хотя такие отказы не являются одиночными и свидетельствуют лишь о профессиональном подходе журналиста или эксперта ко всему, что он публично озвучивает.

В значительной мере к стремлению комментировать и объяснять все, что происходит и происходило в мире, подталкивает поверхностное ознакомление с общими общественными убеждениями, общепринятыми нормами отношения к тем или иным фактам, событиям, явлениям и т. д. При этом забывается, что часто общепринятые убеждения и нормы могут быть как воспроизведением более-менее реального течения событий, так и результатом определенных предубеждений, а то и сознательных манипуляций.

Очень внимательными и осторожными надо быть в освещении межэтнических и международных конфликтов, как и любых других противоречий и противостояний. «Особенно внимательными

надо быть при освещении проблем, могущих вызвать **предубежденность по отношению к группам людей или отдельной личности по признакам расы, национальности, пола (или половых предпочтений), языка, религиозных убеждений** и т. п. Журналист должен следить, чтобы не стать жертвой негативных стереотипов, бытующих в сознании, и не сделать жертвами этих стереотипов героев своих материалов» (Иванов 2007, с. 10). Сейчас межгосударственные и межэтнические противостояния, конфликты, войны связаны с жертвами, преступлениями, разрушениями и закономерно порождают эмпатию у экспертов, а соответственно, и у реципиентов. Встает вопрос, к кому из участников конфликта должна быть эмпатия, без игнорирования или унижения другого участника противостояния, и на эти вопросы никогда не бывает однозначного ответа.

Очевидно, эмпатия должна быть ко всем невинным, а иногда и виновным жертвам, ко всем, с кем общается, например, репортер. Но журналист, эксперт и реципиент не должны становиться заложниками стихийной эмпатии. Они должны разобраться (или хотя бы стремиться это сделать) в том, что же является основой, предысторией конфликта. А главное – руководствоваться общеизвестным правилом: когда не знаешь, как поступать, поступай по закону. То есть международное право должно быть определяющим в освещении начала и течения конфликта и определении желанных (то есть прежде всего законных!) путей его разрешения. К сожалению, очень часто журналисты или эксперты не руководствуются нормами международного законодательства, не призывают придерживаться прежде всего его, а опираются на собственные субъективные видения сущности межгосударственных и межэтнических конфликтов и перспективы их разрешения. Для примера возьмем освещение «карабахского» конфликта, связанных с ним армянско-азербайджанских отношений в украинских (и не только украинских) масс-медиа.

Результаты и обсуждение. Первым к рассмотрению возьмем эссе (такое жанровое определение считаю наиболее соответствующим) «Дым над Карабахом» (Любка 2021). Его автор Андрей Любка – один из лидеров украинского общественного мнения, поэтому его публикация является показательной. Сначала эссе было опубликовано на сайте газеты «День» 4 декабря 2020 года, уже на следующий день – на сайте «Высокого Замка», 6 декабря – на сайте «Главкома», возможно, и на других ресурсах, то есть резонанс был большим. Но эссе требует очень пристального анализа, ибо кому много дается, с того много и спрашивается.

На первый взгляд, автор пытается учесть аргументы обеих сторон конфликта, убеждает, что он не пристаёт ни к одной из сторон. Завершающий абзац эссе звучит так: «Мой вывод прост: хорошо, что я не должен никого поддерживать в этом конфликте. Потому что разум говорит одно, а сердце сочувствует другим» (Любка 2021). Однако и сам вывод, и содержание публикации убеждают, что не таким уже беспристрастным был А. Любка. Ибо «сердце сочувствует другим» в эссе или в других формах выражения собственной мысли всегда весит больше, чем «разум говорит одно». Надо отдать должное: основной аргумент – требования территориальной целостности Азербайджана соответственно международному праву – становится основой «голоса разума А. Любки. Этот тезис, аргументированно доказывает автор, очень важен еще и сквозь призму того, что Украина тоже апеллирует к международному праву, опираясь на которое, имеет неоспоримое и неизменное намерение восстановить собственную территориальную целостность в границах 1991 года.

Однако далее в тексте идет изложение преимущественно субъективных размышлений, господствующих предубеждений о несправедливости истории, Турции и Азербайджана в отношении к Армении и армянам. Базис этих предубеждений в значительной мере сформировало мощное армянское лобби в Европе, прежде всего – Франции, и в США, хотя прибегать к выяснению, насколько определяющим было влияние этого лобби, не является заданием нашего исследования. Автор эссе имеет право на субъективное видение того, о чем он пишет, но он сам декларирует свою незаангажированность, поэтому рассмотрим его публикацию именно с точки зрения незаангажированности, непредубежденности.

В первом абзаце А. Любка указывает: «Война в Нагорном Карабахе подтолкнула меня пристальнее присмотреться к тамошним событиям, истории конфликта и геополитическому

контексту» (Любка 2021). Насколько пристально он присматривался и присматривался ли вообще? Или репродуцировал стереотипы и клише, ставшие господствующими, доминирующими в информационном поле, в частности и украинском? В пользу Армении и армян он приводит как основной аргумент древность и весомость армянской культуры в мировой истории, что «подтверждает древность и влияние армянского народа, безусловно – одного из самых важных в истории последних двух тысячелетий. Что там говорить: у армян была собственная письменность еще в те столетия, когда в Европе и не пахло славянами! А исследователи Библии утверждают, что это именно к вершинке армянской горы Арарат пристал Ноев ковчег...» (Любка 2021). Действительно, роль армянской культуры, истории является очень весомой и несомненной.

Хотя определение «одного из самых важных в истории» к армянскому народу намекает на не очень приемлемое деление этносов на «более важные» и «менее важные», а это приводит к определенным не очень приятным следствиям. Потому что ни одним словом не упоминается азербайджанский народ, его богатейшая и весомая культура и история, что выглядит немного странно в свете декларированного автором стремления быть непредубежденным. Могут быть разные причины того, что Андрей Любка не упомянул о культуре азербайджанцев и ее вкладе в культуру мировую. Самая простая – просто ничего не знает о ней, могут быть какие-то совсем другие. Но любая из них свидетельствует, что все-таки не слишком «пристально» автор «присматривался» к конфликту.

Результатом общепринятых предубеждений, на самом деле ничем не подтвержденных, было и следующее утверждение автора эссе: «На протяжении столетий армяне подвергались ужасным егнетениям и гонениям, квинтэссенцией которых стала большая резня 1915-го года, когда в Османской империи было совершено геноцид армян. Тогда было уничтожено свыше 1,5 миллиона армян» (Любка 2021). Такая или еще большая численность армянских жертв на протяжении событий 1915-го и последующих (!) лет преимущественно гуляет по просторам мировой паутины, откуда преимущественно первой попадает в руки не очень дотошных исследователей. Однако не надо было читать горы исторических работ разных – армянских, азербайджанских, восточных, западных ученых, – чтобы усомниться в достоверности такого количества жертв. Ибо самый доступный источник – Википедия – в статье «Армяне в Турции» (Вірмени в Туреччині), опираясь на англоязычную работу Шоу Д. Стенфорда, предоставляет информацию, что в 1914 году, то есть за год до «резни», в Османской империи численность армян «достигала 1 230 007 человек», то есть значительно меньше, чем А. Любка по неизвестным источникам считает уничтоженными. Если учесть, что «в 1919 году в Турции проживала 281 000 армян» (Вірмени в Туреччині), а статья «Геноцид армян» в той самой Википедии наряду с информацией о тех же 1,5 млн уничтоженных армян приводит информацию о том, что «Свыше 1 млн армянских беженцев было рассеяно по всему миру» (Геноцид Вірменів), то понятно, что количество убитых в «разных» публицистических источниках существенно превышают.

Это не значит, что 200 тыс., или большее, или меньшее число погибших армян заслуживают меньшего сочувствия, чем 1,5 млн. Каждая невинная жертва вызывает к справедливости, но не стоит передергивать факты. Можно бы добавить, что нет четких подтверждений, что уничтожение армян, а не их депортация были целенаправленной государственной политикой Османской империи, тем более – такие обвинения не имеют прямого отношения к руководству Турецкой Республики, что армяне часто переходили на сторону «единоверцев» из Российской империи, вместе с французами воевали против турков, так же убивали их, что с конца XIX века партия «Дашнакцутюн», другие объединения армян организовывали теракты против Османского государства, турков и тюрок (так до начала 1930-х называли теперешних азербайджанцев). Но это тоже не является заданием нашей статьи. Но А. Любка безапелляционно утверждает о «геноциде армян», хотя ни один официальный украинский орган власти не признал армянскую трагедию 1915 года геноцидом.

Переключение внимания с Нагорного Карабах, армянско-азербайджанских отношений на османско-армянские отношения, которые неоправданно представляются как чуть ли не синоним турецко-армянских взаимоотношений, могли бы показаться странными. Однако Андрей Любка

прибегает к такому информационному сдвигу ради эмпатии ко многострадальному армянскому народу. Из прошлого эта эмпатия переносится на современность. Сочувствие вызывает трагедия тех армян, которые вынуждены покидать родной кров в Карабахе, не желая жить под властью азербайджанцев, сжигают дома, чтобы они не достались ненавистным врагам. А. Любка прибегает к трогательному образу «дыма над Карабахом» от сжигаемых строений («Ибо невозможно со спокойным сердцем смотреть на то, как армяне перед отъездом сжигают свои дома, чтобы они не достались врагу. Дым над Карабахом – жгучий и страшный...») (Любка 2021)), который выносит в заглавие эссе. Закономерно симпатия к несчастным армянам «непроизвольно перерастает в сочувствие».

«Симпатия, сочувствие, возмущение очень уместны при описании конкретных ситуаций», «При освещении преступлений, катастроф, несчастных случаев журналист должен сочувствовать тем, кого эта трагедия непосредственно касается» (Иванов 2007, с. 13, 26), но «Он должен собирать и предоставлять все факты и взгляды, даже те, которые не совпадают с его личной точкой зрения» (Иванов 2007, с. 6). Почему же не вызывает симпатию и сочувствие горе, трагедия азербайджанцев, вынужденных покинуть до начала 1990-х годов свои жилища в Карабахе, а еще в семи районах прилегающих регионов Азербайджана, которые захватила Армения и объявила «буферной зоной безопасности»? Стоило бы также вспомнить, что очень часто сжигаемые армянами дома до распада СССР были родным кровом для азербайджанцев.

Еще одно «общеизвестное» предубеждение, которое распространяет и А. Любка, – это тезис о том, что Нагорный Карабах, а на самом деле и не Нагорный Карабах, а Арцах – исконно армянская земля, которую советско-коммунистическое руководство передало неожиданно в состав Азербайджанской ССР, руководствуясь какими-то причудливыми интенциями для создания постоянного межнационального напряжения: «исторически эта территория – Арцах – была заселена армянами, и только с появлением Советского Союза этот регион включен в состав Азербайджана» (Любка 2007). (Мимоходом замечу, что очень сомнительным с точки зрения уважения к международному законодательству является употребление топонимов «Арцах», «Нагорно-Карабахская Республика», «Степанакерт» вместо «Нагорный Карабах», «Ханкенди», без добавления хотя бы определения «так называемые», как в Украине добавляют его к «ДНР» или «ЛНР»; кстати, украинскоязычная Википедия на запрос «Ханкенди» почему-то выдает статью под названием «Степанакерт»).

На самом деле по меньшей мере от XVII в. Спорный регион принадлежал тюркскому государству и как часть Карабахского ханства вошел в состав Российской империи в 1805 году, в период наивысшего своего расцвета. Самым большим этносом, но не абсолютным большинством в Карабахском ханстве действительно были армяне, по Туркманчайскому миру из Персии сюда «временно» были переселены еще несколько десятков тысяч армян (Туркманчайский...), в последствии «временное» стало постоянным. Можно бы апеллировать, что армяне составляли на начало XX века уже абсолютное большинство среди карабахского населения, что извечно на этих землях проживали армяне (хотя исторические сведения относительно этого противоречивы), но в сознании ученых и чиновников Карабах воспринимался как часть тюркской государственности. Также этот край не растворялся автоматически в азербайджанском территориальном «море», а получил статус автономии.

И уже совсем странный тезис от публициста, декларирующего исповедование демократических европейских ценностей: «к тому же Армения – это христианская страна, и эту войну можно рассматривать также и в свете хантингтоновской идеи о конфликте цивилизаций, видеть здесь столкновение креста и полумесяца» (Любка 2007). Можно бы предположить, что А. Любка – фанатический христианин, но это – его личное дело, не дающее оснований противопоставлять близких по вере армян чужим, враждебным азербайджанцам-мусульманам.

Предполагаю, что все перечисленные выше эмоциональные позитивные к армянам и негативные (из-за умолчания) к тюркам-азербайджанцам и туркам предубеждения в эссе Андрея Любки не являются его сознательными интенциями и некритически репродуцируют распространенные среди общества предубеждения, сформированные армянскими, западными, советскими и постсоветскими информационными ресурсами. Но непредубежденный подход, который он

задекларировал, требует эмпатии не только к армянам, но и к обоим сторонам конфликта. Сверх того, стоит определить четкую государственническую позицию эссеиста относительно территориальной целостности Азербайджана, которая четко укладывается в русло международного права.

Репродуцирование общих предубеждений присуще не только публикации А. Любки. Бывает, что на их основе создаются уже новые причудливые предубеждения, по сути – совсем безосновательные. Так, Борис Херсонский, писатель и переводчик, чье имя стало широко известным в Украине после его представления на Шевченковскую премию 2022 года, об азербайджанско-армянском противостоянии в статье от 2 ноября 2020 года заявляет, что «В этой войне я безоговорочно на стороне Армении и Арцаха» (Херсонский. На мій погляд...). Он приводит два весомых аргумента («**В нашей стране – большая армянская диаспора, и азербайджанская тоже совсем не маленькая**» и «**Мы тяжело переживаем “оккупацию-ампутацию” Крыма и Донбасса** и все время помним о нерушимости государственных границ»), особенно нас интересует второй аргумент. Потому что вопреки ему писатель-публицист приходит странным образом, в духе русских вывернутых причинно-следственных толкований, к причудливому выводу: «мы понимаем, что лозунги не больше, чем заклинания, что силовое, военное решение наших проблем невозможно, поскольку наш враг многократно превышает нас с военной точки зрения. А политическое решение, к сожалению, при нынешнем режиме в России практически невероятно <...> мы забываем, что за Баку стоит по меньшей мере Стамбул, а за Украиной (и Арменией) не стоит никто. То есть мы интериоризировали военный конфликт между Арменией и Азербайджаном» (Херсонский. На мій погляд...).

Можно бы подумать, что у одессита Б. Херсонского оригинальный взгляд на армянско-азербайджанский конфликт в духе его земляка Остапа Бендера: «Я вижу мир иначе, чем вы». Но об априорной его проармянской и антиазербайджанской установке свидетельствуют и другие аргументы статьи, например, такой: «Мы совсем не заинтересованы в том, чтобы Украина стала для армян (а возможно, хотя и маловероятно, и для азербайджанцев) опасным местом. Одновременно стоит помнить, что отношение к обоим национальным группам в Украине неоднозначно. Не забудем и стандартный полицейский сленг “лицо кавказской национальности” (сюда попадало из-за неграмотности и Закавказье)» (Херсонский. На мій погляд...).

Добавим, что распространенным является стремление избегать четкой собственной позиции в конфликтах, когда это угрожает испортить отношения с любой из сторон конфликта. Но тогда мы не имеем права требовать четкой позиции относительно войны РФ против Украины от Азербайджана, других стран, борющихся, как и мы, за территориальную целостность, требовать их официальной поддержки и даже поставки нам оружия.

Еще в одной публикации от 28 сентября 2020 года, когда началось наступление азербайджанской армии (27 сентября), – «Заложница России. Что угрожает Армении» – Б. Херсонский вообще демонизирует азербайджанцев и турков, почти безапелляционно утверждая: «я уверен, что, если Азербайджан в союзе с Турцией проглотит Карабах, армяне будут или убиты, или изгнаны. Это недавний исторический опыт» (Херсонский. Заручниця...). Прошло уже более двух с половиной лет, а о каких-то убийствах или изгнаниях армян азербайджанским государством с возвращенных территорий, слава богу, ничего не слышно, разве что большинство армян по собственной воле покинули эти земли.

Правда, перед заявлениями о кровожадности азербайджанцев Б. Херсонский убеждает, что мы, украинцы, значительно цивилизованнее и поэтому «если возвращение Крыма Украине состоится, то никто не будет резать русских и татар в Крыму», заигрывая с читателями созданием идиллического образа украинцев. В противовес этому далее нагнетает настроения убеждениями в жестокости и недемократичности Азербайджана и его руководства: «надо подумать и о том, что из себя представляет режим в той или иной стране. В частности и “семейная демократия” династии Алиевых» (Херсонский. Заручниця...). Происходит традиционное смещение информационных акцентов от сути международного карабахского конфликта на внутреннюю политику Азербайджана. Несмотря на декларированное собственное стремление и призывы к читателям вроде бы дистанцироваться от обеих сторон конфликта, заявления Б. Херсонского

скорее направлены на ухудшение азербайджанско-украинских официальных и неофициальных взаимоотношений, абсолютно игнорируя законное право Азербайджана всеми возможными средствами, в частности и военными, восстанавливать собственную территориальную целостность.

А. Любка и Б. Херсонский не являются профессиональными журналистами, а скорее эссеистами, субъективными блогерами и т. д. Это не избавляет их, а тем более – медиа, опубликовавшие их тексты, от обязанности подавать всестороннее и сбалансированное освещение событий и явлений, особенно когда речь идет о межгосударственных и межэтнических конфликтах, когда каждая из сторон противостояния очень чутко реагирует на любые неточности или односторонность отображения конфликта, на отступления от норм международного права. Но допустим, что эссеисты, публицисты, блогеры не всегда знают об этом или убеждены в хорошей осведомленности относительно истории и современного состояния проблем (хотя это чаще всего совсем не так), поэтому из-за небрежности, предубеждения или некомпетентности искажают, сознательно или несознательно, правдивое отображение сути и течения конфликтов. Иногда это случаи прямой или скрытой манипуляции. Однако профессиональные журналисты должны знать, что такое стандарты журналистской деятельности, и придерживаться их.

Что они по преимуществу и делают, хотя объективные и субъективные трудности могут приводить к определенным отклонениям от стандартов. Для примера возьмем публикацию Валерии Куценко от 26 августа 2022 года «Почему каждый раз “вспыхивает” Нагорный Карабах – объяснение простыми словами» (Куценко), являющуюся симбиозом аналитической статьи и интервью. Журналистка осознавала, что хорошо изучить все перипетии азербайджанско-армянского противостояния ей очень сложно, поэтому значительно проще и, главное, продуктивнее – обратиться к экспертам или, в крайней мере, к одному эксперту. Им оказался азербайджанский журналист Фарид Шахбазли, пытавшийся как можно полнее и объективнее изложить перипетии конфликта. Но это был лишь один эксперт, да еще и представитель «заинтересованной» страны и нации. Армянское видение проблемы, вероятные контраргументы остались вне внимания журналистки и читателей.

Осознаем, что очень сложно найти экспертов – представителей обеих сторон конфликта, тем более – наладить между ними конструктивный диалог. Далее убедимся, что попасть одному журналисту и в Армению, и в Азербайджан или в теперешние две части Нагорного Карабаха, контролируемые непризнанной так называемой Нагорно-Карабахской республикой и Азербайджаном, почти нереально. Но освещение противостояния, военных действий, перспектив урегулирования конфликта сквозь призму видения, пусть и довольно объективизированную, лишь одного эксперта от «заинтересованного» этноса, является отклонением от норм правдивого, сбалансированного, непредубежденного отображения событий. Порождено такое отклонение, однако, не сознательной установкой журналиста и/или эксперта, а проблемами установления коммуникации с несколькими разными по видению сущности проблемы экспертами.

Олег Макаров сделал еще один шаг к более объективному видению армянско-азербайджанского конфликта в статье «Игра на руку Кремля: Армению делают жертвой конфликта в Карабахе, чтобы отвернуть мир от войны в Украине» (28.11.2022) (Макаров), в которой он прибегает к комментированию оценок тоже одного эксперта. Отличие от статьи В. Куценко состоит в том, что он опирается на точку зрения «незаинтересованного» эксперта – украинца Валентина Гладких. Эксперт объединяет отображение нагорно-карабахского конфликта с возможными его влияниями на течение российско-украинской войны. Он с позиций международного права четко определил суть конфликта и возможное его разрешение, указав на вредность для мировой политической мысли и для Украины попыток отдельных европейских политиков, прежде всего французских, выставить азербайджанцев агрессорами, а армян – жертвами («по мнению главы Центра анализа и стратегий Игоря Чаленко, попытки представить Армению в качестве жертвы неверны как в исторической ретроспективе, так и в международном плане»). Но и тут украинская заинтересованность в международных последствиях, прежде всего для Украины, закавказского конфликта, сосредоточенность на текущем моменте привела к определенной односторонности:

«армянское» видение проблемы, трагичность состояния, перспектив сотен тысяч армян остались вне внимания эксперта и журналиста.

Приведенные отклонения от журналистских стандартов освещения международных конфликтов или их нарушения на примере азербайджанско-армянского противостояния преимущественно не являются последствиями соответствующей сознательной установки их авторов, то есть подозревать в манипуляционных действиях можно разве что публикации Б. Херсонского. Однако бывают случаи априорного манипулирования аудиторией. Самым показательным в этом плане может быть русскоязычный телеканал RTVI, ведущий вещание на 159 стран, декларирующий себя как независимый, пребывая в собственности оппозиционных к российской власти олигархов (RTVI). Сейчас телеканал зарегистрирован в США, ведет оттуда вещание, хотя имеет и мощную московскую студию, 16 корпунктов в США, странах Европы и Азии, корреспондентов чуть ли не во всем мире, поэтому можно было бы надеяться на правдивость, всесторонность и непредубежденность освещения всех межгосударственных и межэтнических конфликтов, в частности и азербайджанско-армянского.

Но «не все так однозначно», точнее – все, наоборот, проармянски однозначно. В итоговых выпусках новостей «Большой Newstalk» на канале RTVI, где освещаются все самые важные мировые события и процессы, о течении конфликта в Нагорном Карабахе сообщается очень часто, по любому поводу, иногда – достаточно мелкому. Но рассказывает о них только один корреспондент, репортер, аналитик и эксперт – Артур Хачатрян. Можно по фамилии догадаться, что он армянин, не прибегающий к откровенным манипуляциям, но всегда высказывающий лишь армянское видение проблемы, считая виновниками любого нарушения договоренностей и обострения ситуаций только азербайджанскую сторону. Ни один раз к эфиру не подключались азербайджанские журналисты, эксперты или политики.

Можно бы объяснять такое состояние дел нехваткой финансирования на содержание двух корреспондентов на Закавказье («В октябре 2017 года из-за уменьшения финансирования было реструктуризирована сеть вещания» (RTVI)). Однако кажется, что причина в ином – в редакционной политике телеканала, на что косвенно указывает информация о собственнике RTVI: «5 октября 2019 года отдельные СМИ сообщили о смене собственника телеканала. Им стал американский бизнесмен армянского происхождения Микаэль Израэлян» (RTVI). Правда, поговаривают, будто он является лишь номинальным собственником, а фактически руководят каналом другие люди. Но очень большое количество на RTVI новостных сюжетов о событиях в Нагорном Карабахе, подготовленных исключительно А. Хачатряном сквозь призму исключительно проармянского видения, без какого-либо комментария с азербайджанской стороны, без любого синхрона с азербайджанцами, задействованными в противостоянии, пикетах и т. п., наталкивает на мысль о манипуляционном освещении азербайджанско-армянского конфликта.

На отдельное внимание заслуживает книга Татьяны Козак и Анастасии Магазовой «Непризнанные истории» (Козак, Магазова 2021), которой авторы дали подзаглавие «Путешествие в самопровозглашенную реальность Армении, Азербайджана, Грузии и Молдовы». Напечатана книга была относительно недавно, в 2021 году, но о посещении Нагорного Карабаха Т. Козак писала текст еще в 2016 году, А. Магазова о пребывании в Азербайджане – в 2018-м. материал не самый свежий, но он актуализирован книгой 2021 года издания, которую и до сих пор многие читатели воспринимают как самую новую информацию. Актуальности текстам придает еще и то, что они были написаны после 2014 года, то есть оккупации и аннексии Россией Крыма и Отдельных районов Донецкой и Луганской области (ОРДЛО). Соответственно, аналогии между российско-украинским и армянско-азербайджанском противостоянии напрашиваются сами собой, тем паче что оба автора были жительницами Крыма и после его аннексии выехали в «материковую» Украину.

Еще одним аргументом для анализа этой книги стало то, что ее авторами были профессиональные журналистки, в отличие, например, от писателей и общественных деятелей А. Любки и Б. Херсонского, не очень празднующих соответствующие профессиональные стандарты. Т. Козак и А. Магазова по образованию филологи, но с определенного времени

избрали журналистскую профессию, были обладательницами или номинантами на разные медийные премии, прежде всего – зарубежные. Еще раз повторим: кому много дается, с того много спрашивается.

Трудности в работе над «нагорнокарабахской» частью книги связаны с тем, что одному автору невозможно было посетить Армению и Азербайджан, чтобы с позиций одной методики исследования осветить две разные точки зрения. Т. Козак заехала в Нагорный Карабах со стороны Армении, что является незаконным как с точки зрения азербайджанского законодательства, так и международного права (точно так же украинское и международное законодательство считает нарушением правовых норм въезд в Крым со стороны российской федерации), что делало невозможным для нее, Татьяны Козак, посещение Азербайджана. Единственное оправдание – желание любым способом получить общественно важную информацию.

И это было не единственное нарушение азербайджанского и международного права. Так, в подзаглавии к первой части книги автор указывает: «Нагорный Карабах, Армения, 2016, Татьяна Козак». Не задумываясь над написанным, автор, вопреки всем официальным заявлениям государств и международных институций, признает Нагорный Карабах частью Армении, хотя этого не признали Россия и даже сама Армения, долгое время считая эту территорию отдельным государственным образованием – но никак не собственной частью.

В «Предисловии» А. Магазова так определила цель собственного (очевидно, и общего) исследования: «<...> я стремилась выйти за пределы взаимных обид и претензий разных сторон, а в центре оставить только человека и дать ему возможность говорить. Искала я также и ответ, вообще ли возможно найти путь к взаимопониманию между враждующими сторонами? <...> Я пыталась преодолеть эти трудности: не становиться на сторону любой из них, а лишь поставить человека и его исповедь в центр каждой истории» (Козак, Магазова 2021, с. 15, 16). Поэтому тексты книги строятся преимущественно как репортажи с отдельными вкраплениями очерка, интервью и т. д., и в них авторы пытаются быть прежде всего фиксаторами увиденного и услышанного. Хотя некоторые субъективные обобщения и оценки таки тоже встречались, и кажутся они проармянскими и антиазербайджанскими предубеждениями.

Ориентация на человека, на увиденное и услышанное в репортажах является важной, возможно, даже доминирующей. Это неоднократно отмечали исследователи, теоретики и практики жанра. Так, француз Ив Аньес, многолетний журналист газеты «Ле Монд» и автор учебника, утверждал, что обязательными чертами репортажа являются *«интересность и свежесть мыслей, настоящая способность удивляться, сочувствовать <...>; любовь к контакту с людьми, со всеми людьми; умение подойти к незнакомцу <...> Но сверх того – интересоваться людьми, чем они живут, о чем разговаривают; нельзя быть равнодушным к ближнему; чуткость, что позволяет остро чувствовать ситуации, вбирать в себя атмосферу, получать впечатления»* (Аньес 2013, с. 302–303). Дальше он добавляет: «Репортер, как фотопленка, должен впитывать в себя изображения, движения, шумы, тишину, запах, ароматы, ощущения <...> На месте событий журналист имеет право и задание быть субъективным, поддаваться волнению или энтузиазму, быть тронутым или возмущенным, бояться или смеяться. Он там именно для того, чтобы ощутить, а потом передать эти ощущения читателю» (Аньес 2013, с. 307). На сосредоточенности в репортажах на увиденном и услышанном, осязаемом, на человеческих мыслях, эмоциях и переживаниях акцентируют внимание и другие исследователи.

Приводя цитату классика репортерства Иоганна Готфрида Зойме за 1803 год, Мартин Халлер утверждает: «“Никто не может вещи и самого себя подать лучше, чем они есть на самом деле”. Итак, имеется в виду не эстетическое усовершенствование, а гуманная правда, которую следует показывать в увиденных ситуациях» (Галлер 2011, с. 27). Значит, гуманистическое отношение к конкретному человеку, каждому человеку, уже в начале XIX века ложится в основу репортажа как медийного жанра, и это не забывают подчеркивать в начале века XXI-го. Уже упоминавшийся И. Аньес в который раз указывает, что в репортаже самыми важными являются «люди, еще раз люди» (Аньес 2013, с. 309), не уставая повторять сентенцию: «Это (репортаж. – Н. В.) также и не описание, как в романе, и не простое перечисление увиденного и услышанного:

потому что главное – это персонажи» (Аньес 2013, с. 300). В этом смысле ориентация Т. Козак и А. Магазовой на изображение людей, их драм и трагедий, сочувствия к их горю, эмпатия являются достижениями их книги, и они достигли в этом значительных успехов.

Правда, Азербайджан А. Магазовой построен скорее как абстрактные размышления автора и интервьюированного ею журналиста; конкретных участников и жертв нагорнокарабахского конфликта с азербайджанской стороны мы так и не увидели, в отличие от яркого, выпуклого изображения бытия армян в Нагорном Карабахе, их мыслей, эмоций, стремлений и т. д. со стороны Т. Козак. Достижением Анастасии Магазовой можно считать то, что она, словами Асафа Гулиева, акцентировала внимание на российском участии и принципиальной заинтересованности в разжигании армянско-азербайджанского конфликта, на восприятии России как основной преграды для разрешения этого конфликта, о чем никоим образом не упоминает Татьяна Козак.

А. Магазова приводит две фотографии временного жилья азербайджанских беженцев из Армении, Нагорного Карабаха и оккупированных азербайджанских районов. Правда, сама она с беженцами не общалась, по крайней мере, не упоминает ни одним словом о контакте с ними. Когда она пишет об отсутствии у них права собственности на временное жилье, то утверждает: «Это один из факторов, который очень деморализует и угнетает вынужденных переселенцев и, очевидно, не содействует их полноценной интеграции в жизнь на новом месте» (Козак, Магазова 2021, с. 115). Гипотетически можно согласиться с логичностью такого вывода. Хотя сама журналистка делает определенную оговорку из-за вставного слова «очевидно», ибо подтверждения от вынужденных переселенцев, «очевидно», у нее нет. А что. Когда переселенцы рады от того, что их не бросили на произвол судьбы и предоставили приличное, пусть и временное, жилье? От того, что поддерживают их ожидания когда-то вернуться в родные места, вернуть себе все потерянное, в том числе и жилье?

А. Магазова сосредоточилась на мирных инициативах разных общественных объединений и отдельных лиц Азербайджана, а также на критике азербайджанского государства как недемократичного, как недостаточно заботящегося о переселенцах и недостаточно прикладывающего усилия для мирного решения конфликта, заикнувшегося на идее любым образом вернуть себе Нагорный Карабах. Вместо этого сущность конфликта, международно-правовые пути его разрешения остались в стороне. Произошло смещение акцентов: азербайджанское государство «какое-то не такое», а значит, не право, не стоит внимания в аргументах относительно решения нагорнокарабахского конфликта. Это приводит к значительному числу заявлений, утверждений (обоих, кстати, авторов «Непризнанных историй»), являющихся выходом за пределы международного права. В частности, и относительно решения не только армянско-азербайджанского противостояния, а и российско-украинского.

«<...> напомним – официальный Киев тоже придерживается мнения, что Нагорный Карабах является неотъемлемой частью Азербайджана. И это с точки зрения официального Баку кажется абсолютно естественным, ведь Украина тоже требует от других стран уважения к своей территориальной целостности» (Козак, Магазова 2021, с. 95). Это тезис А. Магазовой, под которым может поставить свою подпись любой официальный и неофициальный представитель любого государства. Однако его продолжение, вывод из него вызывает по меньшей мере много вопросов: «Впрочем, если отбросить политическую составляющую, будет ли способствовать такая однозначная позиция миротворческого сообщества построению диалога с армянской стороной?» (Козак, Магазова 2021, с. 95). Опосредованно продвигается мысль, что не только нерушимое желание Азербайджана восстановить территориальную целостность ставится под сомнение, но и такое же стремление Украины. Мол, надо договариваться, искать компромиссы, понимать «правду» каждой из сторон, не упоминая о нормах международного права, не апеллируя к мировому сообществу относительно неуклонного их поддержания.

Т. Козак, в свою очередь, пишет, например: «Люди (армяне. – Н. В.) вспомнили о зверствах, творившихся в 90-е. Именно такими были и мои детские воспоминания о тех военных годах в Карабахе, составлявшиеся из кадров, увиденных мною в выпусках новостей» (Козак, Магазова

2021, с. 51). Первое предложение – действительно репортажное воспроизведение услышанного. Второе – субъективное, эмпатическое комментирование первого. Но также и некритическое утверждение того, что азербайджанцы, и лишь азербайджанцы, «творили» «зверства» в конфликте, в котором преступления против человечности творились с обеих сторон. А сепаратистами-преступниками однозначно были армяне.

Почему таких тезисов немало со стороны как А. Магазовой, так и Т. Козак? Как уже отмечалось, ориентация на человека, на конкретные события, ситуации, человеческие истории, которую задекларировали авторы «Непризнанных историй», определяющая для репортажа. Однако сами по себе, без выяснения причин, предпосылок, сущности конфликтов, этих событий, ситуаций, историй, репортажи теряют ценность. Вместо помочь разобраться, сориентироваться в них, выстроить четкую, понятную систему координат, такие фиксации отдельных фрагментов, наблюдений еще больше дезориентируют реципиента. Будто подбивается вывод: четко не знаем, почему и как возник конфликт, какова относительно него законодательная база (или не желаем о них упоминать), в конце концов, большинство из этого забылось, затерлось через почти 30 лет; главное – договариваться, искать взаимопонимание на основе гуманистических ценностей, внимания к конкретным людям. Гуманизм, возложение его в основу разрешения конфликтов – очень важны, однако мы не можем забывать, что превалировать должно международное право.

Точно так же, как на гуманизме, сосредоточенности на конкретно-чувственном воспроизведении увиденного и услышанного («Главной функцией репортажного текста мы назвали “сделать участником” <...> Современный газетный репортаж опирается на журналистское стремление преодолеть социальные дистанции и институционные барьеры, чтобы заглянуть за фасады. <...> события должны представляться так, что читатели рассматривают игроков под углом зрения репортера и могут понять их действия» (Галлер 2011, с. 100, 121–122)), исследователи акцентировали на необходимости предварительной подготовки репортера, сбора и систематизации информации, чтобы разобраться самому в сущности проблем и помочь в этом читателю (слушателю, зрителю). «Они (читатели. – Н. В.) хотят быть проинформированными, чтобы ориентироваться» (Галлер 2011, с. 21). «Репортаж – не поверхностный жанр. Если он не предоставляет факты или значимые точки зрения, у него нет ценности. <...> отклонения, которых надо избегать: хорошо написанная, но “пустая” статья, в которой лишь немного затрагивается тема <...> Не надо считать, что хороший репортер едет на место событий без минимальной подготовки. <...> чаще всего нужно выделить определенное время на организацию. Благодаря этому достигается эффективная работа на месте событий и спокойствие в мыслях. <...> Большинство тем репортажей известны или избраны заблаговременно. Следовательно, можно узнать <...> о теме, контексте, действующих лицах» (Аньес, с. 301, 305). Это утверждают западные исследователи, на этой мысли настаивают и украинские авторитетные исследователи репортажа как жанра.

Так, Ольга Быкова указывает: «Автор современного газетного репортажа не только описывает факты, но и оценивает и комментирует их» (Быкова 2017, с. 44). Она утверждает, что одной из неотъемлемых обязанностей репортера является такая: «- **как можно детальнее изучить материал, связанный с темой, вникнуть в суть дела.** Написание репортажа – очень сложный и ответственный творческий труд, требующий от журналиста серьезной предварительной подготовки, всестороннего знания темы. Репортер не может писать материал, если у него нет приблизительного представления о деле. Однако журналист не может знать абсолютно всего, поэтому ему необходимо непрерывно, в процессе повседневной работы, компенсировать нехватку знаний» (Быкова 2017, с. 135). Как раз этого совсем нет в книге Т. Козак и А. Магазовой.

Кажется, причина этого кроется в отсутствии у авторов профессионального журналистского образования и повседневной работы в масс-медиа, когда редактор не пропустит в печать сырой, односторонний материал, заставит доработать его и дополнить информационной аргументацией. Такой ограниченности только на воспроизведении услышанного-увиденного в репортажах (или в очерках) М. Халлер дает собственное объяснение: «Именно молодые журналисты с еще меньшим репортажным опытом являются склонными игнорировать эту информационную сторону. Они бывают такими очарованными (для них новыми) возможностями субъективной

журналистики, что относятся небрежно к подготовительному расследованию сопутствующих обстоятельств, а иногда вообще опускают его» (Галлер 2011, с. 160). Не можем знать, именно ли приведенная Халлером причина, или какие-то другие причины привели к сосредоточенности Т. Козак и А. Магазовой на изображении эмпирически, чувственно воспринятого материала, или это была их сознательная установка, или несознательная. Но понимание сущности изображенного так и произошло (не только со стороны реципиентов, а кажется, и со стороны авторов), наоборот, еще более накопилось ошибочных предубеждений и заблуждений.

Так, например, уже на первых страницах своей части нагорнокарабахской истории Т. Козак замечает: «армяне Карабаха, составлявшие в регионе преобладающее большинство населения, жаждали воссоединения с Арменией. В 1921 году советская власть, руководствуясь геополитическими интересами, решила, что Карабах будет автономией в составе Азербайджанской ССР, – это усилило напряжение в регионе» (Козак, Магазова 2021, с. 20). Об обманчивости такого аргумента, который благодаря масс-медиа предыдущих десятилетий стал общим местом, уже велась речь, когда рассматривалась публикация А. Любки «Дым над Карабахом», поэтому не будем повторяться.

А через две страницы приводятся слова армянского нагорнокарабахского «добровольца»: «Украина а Карабах – похожи. Они хотят быть независимыми, – делает он вывод» (Козак, Магазова 2021, с. 22). И никакого комментария, дополнения со стороны автора-репортера – лишь фиксирование услышанного (понятно, что фиксируется не все услышанное. Поэтому в выборочной публикации высказываний есть определенная тенденциозность). То ли Т. Козак соглашается с таким выводом, то ли не знает, как к нему относиться, то ли оставляет на усмотрение читателя, как толковать написанное. Сомнительно, что читатели, по крайней мере – абсолютное большинство из них, проведут вместо журналистки поисковую работу и разберутся в сложных перипетиях многовекового армянско-азербайджанского противостояния вокруг Нагорного Карабаха.

М. Халлер повторяет, что «рекомендуется основательная подготовка» (Галлер 2011, с. 158) к репортажу со стороны журналиста, и это логично, ибо для чего тогда реципиенту читать такие репортажи, к которым он сам должен проводить «основательную подготовку». Именно репортер должен провести большую предварительную работу и сделать изображаемое в репортаже понятным для читателя (слушателя, зрителя). Поэтому «эта подготовка является завершенной, если репортер знает предварительную историю, ведущую к теме <...> может очертить сопутствующие обстоятельства темы <...> знает возможные параллельные и аналогичные случаи в собственной местности и/или в других, сравнимых местностях <...> при случае может очертить значение темы, ее проблематику и ее перспективы для читателя и подтвердить какими-то данными» (Галлер 2011, с. 159). Очевидно, что авторы «Непризнанных историй» такой основательной работы не провели, и это привело к поверхностности, односторонности освещения нагорнокарабахского конфликта, к распространению ложным мыслям и представлениям, вместо сориентировать реципиента.

Очень уместным кажется совет О. Быковой передавать не только собственные субъективные ощущения, но и собственные комментарии и суждения: «Автор современного прессового репортажа не только описывает факты, но и оценивает и комментирует их» (Быкова 2017, с. 44). Близкое по духу и содержанию пожелание высказывает и И. Аньес: «Всегда полезно оценивать события с нескольких точек зрения, давать им несколько разных толкований, особенно, если у вас есть достаточно времени» (Аньес 2013, с. 306). Кажется, у Т. Козак и А. Магазовой времени было более чем достаточно. В конце концов, эти и выше приведенные советы и наставления являются вполне уместными не только относительно книги «Непризнанные истории», а и относительно всех упомянутых в статье публикаций.

Выводы и перспективы. Освещение международных и межэтнических конфликтов требует придерживаться общих стандартов журналистики, в частности всесторонности и незаангажированности подачи информации, изображения драматизма и трагичности бытия отдельных лиц. Но самое важное в оценке истоков конфликтов, их протекания и перспектив – придерживаться норм международного права в определении границ, административно-

территориального деления и т. п. На примере публикаций А. Любки, Б. Херсонского об азербайджанско-армянском конфликте вокруг Нагорного Карабаха рассматривается передергивание аргументов со стороны авторов в пользу армян, несмотря на видимое признание законодательной нормы о территориальной принадлежности этого региона Азербайджану: у армян очень древняя и богатая культура; армяне испокон веков составляли большинство в этом регионе, не имевшем никакого отношения к азербайджанской истории; армяне очень страдают из-за конфликта, длящегося с конца 1980-х годов; армяне, как и украинцы, защищаются от более сильного агрессора, поэтому Украине необходимо солидаризироваться с Арменией. Все это является наследием сознательных и несознательных предубеждений, утверждавшихся в мировом и украинском информационном пространстве на протяжении последнего столетия. К определенному искажению реального состояния конфликта приводит обращение только к одному эксперту, особенно если этот эксперт – представитель одной из противоборствующих сторон.

Отдельно анализируется книга Т. Козак и А. Магазовой «Непризнанные истории: Путешествие в самопровозглашенную реальность Армении, Азербайджана, Грузии и Молдовы» (2015), в которой авторы декларируют установку только на беспристрастное репортажное изображение увиденного и услышанного, реальных лиц, событий, ситуаций в Нагорном Карабахе и Азербайджане. Исследователи жанра репортажа считают такую сосредоточенность на конкретике очень важной, однако они также требуют большой предварительной работы по сбору информации, выяснению причин конфликта и объяснению, толкованию сущности изображенного для реципиентов. Вместо этого авторы книги приводят те самые ложные аргументы, к которым прибегал А. Любка, Б. Херсонский и др. репортеры и публицисты, не разобравшись сами в предпосылках и протекании конфликта и не помогли это сделать читателям.

Произошло и определенное информационное смещение в «беспристрастном» воспроизведении конкретики. Т. Козак, побывав в Нагорном Карабахе, преимущественно пишет об общении с обычными гражданами региона, об их настроениях и переживаниях, готовности защищать свою так называемую Нагорно-Карабахскую республику до последней капли крови. А. Магазова, побывав в Баку, сообщает о большом количестве вынужденных переселенцев, беженцев из Армении и Нагорного Карабаха. Однако ничего не пишет об общении с ними (если оно было). Вместо этого акцентирует внимание на будто бы недемократичности власти в Азербайджане, на ее нежелании мирно, компромиссно разрешить конфликт и настаивании любым образом, в частности и вооруженным, то есть «негуманно», вернуть себе аннексированные территории Нагорного Карабаха (о прилегающих «буферных» районах оба автора совсем не упоминают).

Имеем еще один текст, в котором формулируется латентный вывод, что таки надо искать какой-то компромиссный вариант между общепринятыми нормами международного права и современным состоянием вещей. Такой вывод опасен также тем, что авторы – выходцы из Крыма – время от времени сообщают, что надо искать пути для компромисса, какого-то «срединного» варианта в противостоянии между Россией и Украиной (книга писалась и публиковалась до полномасштабного вторжения России в Украину, но по меньшей мере после 2015 года, когда россияне уже аннексировали полностью Крым и оккупировали ОРДЛО).

Украинское сообщество жаждет объективного, на основе международного права, освещения захватнической войны России против Украины. Однако и украинские журналисты, публицисты, лидеры общественного мнения должны руководствоваться международным законодательством, превыше всего ставить международно признанные границы и административно-территориальное деление при изображении и анализе территориально-этнических конфликтов в других регионах мира, в частности армянско-азербайджанского противостояния. А для этого необходимо основательно проработать соответствующие международные законодательные акты и нормы, причины, предпосылки, протекание, последствия и перспективы разрешения подобных конфликтов. Такой подход считают наиболее ответственным и правильным теоретики репортажа как жанра. Формирование такого непредубежденного подхода в Украине, к сожалению, пребывает только на стадии становления, что является неприемлемым и требует существенного улучшения ситуации.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

ЛИТЕРАТУРА

1. Аньєс І. Підручник із журналістики: Пишемо для газет. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2013. 544 с.
2. Бикова О. Репортаж: історія, теорія, практика : навч. пос. Київ : ВД КНУКіМ, 2017. 244 с.
3. Вірмени в Туреччині : [Електронний ресурс]. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Вірмени_в_Туреччині (Обращение – 19.06.2023)
4. Галлер М. Репортаж : навч. посібник. Київ : Академія Української Преси; Центр Вільної Преси, 2011. 348 с.
5. Геноцид вірменів : [Електронний ресурс]. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Геноцид_вірменів (Обращение – 19.06.2023)
6. Експозиція ситуації конфлікту експертів та гібридних каналів – Хвиля (Hvylya.net) : [Електронний ресурс]. URL: <https://hvylya.net/analytics/society/ekspozitsiya-situatsiyi-konfliktu-ekspertiv-ta-gibridnih-telekanaliv.html> (Обращение – 19.06.2023)
7. Іванов В. Стандарти новинної журналістики : навч. посіб. Київ : Академія Української Преси; Центр Вільної Преси, 2007. 72 с.
8. Козак Т., Магазова А. Невизнані історії. Подорож у самопроголошену реальність Вірменії, Азербайджану, Грузії і Молдови. Київ : Темпора, 2021. 272 с.
9. Куценко В. Чому щоразу «спалахує» Нагірний Карабах – пояснення простими словами : [Електронний ресурс]. URL: <https://telegraf.com.ua/ukr/statti/2022-08-26/5714633-chomu-shchorazu-spalakhue-nagirniy-karabakh-poyasnennya-prostimi-slovami> (Обращение – 19.06.2023)
10. Любка А. Дим над Карабахом // День. 2021. 04 грудня. [Електронний ресурс]. URL: <https://day.kyiv.ua/blog/suspilstvo/dym-nad-karabakhom>
11. Макаров О. Гра на руку Кремлю: Вірменію роблять жертвою конфлікту в Карабасі, щоб відвернути світ від війни в Україні : [Електронний ресурс]. URL: <https://glavred.net/world/igra-na-ruku-kremlyu-armeniyu-delayut-zhertvoyu-konflikta-v-karabahe-chtoby-otvlech-mir-ot-voyny-v-ukraine-10428719.html> (Обращение – 19.06.2023)
12. Туркманчайський мирний договір : [Електронний ресурс]. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Туркманчайський_мирный_договор (Обращение – 19.06.2023)
13. Херсонський Б. Заручниця Росії. Що загрожує Вірменії: Ніколи нічого не буде однозначним, якщо нами керує історична свідомість : [Електронний ресурс]. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/karabah-viyuna-shcho-bude-z-vironnami-ostanni-novini-50114613.html> (Обращение – 19.06.2023)
14. Херсонський Б. На мій погляд, будь-яка війна на пострадянській території – це наша війна принаймні з двох причин : [Електронний ресурс]. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/virmeniya-azerbaydzhan-u-chomu-vazhlivist-podiy-u-nagirnomu-karabasi-ostanni-novini-50121468.html> (Обращение – 19.06.2023)
15. RTVI : [Електронний ресурс]. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/RTVI> (Обращение – 19.06.2023)

References

1. Agnès, Y. (2013). Pidruchnyk iz zhurnakistyky: Pyshemo dlia hazet [Journalism Textbook: Writing for Newspapers]. Kyiv: VD “Kyuevo-Mohylians’ka akademiya”.
2. Bykova, O. (2017). Reportazh: istoriya, teoriya, praktyka: navch. pos. [Reportage: history, theory, practice: tutorial]. Kyiv: VD KNUKіM.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

---

3. Virmeny v Turechchyni [Armenians in Turkey]: [Electronic resource]. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Вірмени_в_Туреччини
4. Haller, M. (2011). Reportazh: navch. pos. [Reportage : tutorial]. Kyiv: Akademiya Ukrayins'koyi Presy; Tsentri Vil'noyi Presy.
5. Henotsyd virmeniv [Armenian Genocide]: [Electronic resource]. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Геноцид_вірменів
6. Ekspozytsiya situatsiyi konfliktu ekspertiv ta hibrydnykh kanaliv – Khvylya (Hvylya.net) [Exposition of the conflict situation between experts and hybrid channels – Wave (Hvylya.net)]: [Electronic resource]. URL: <https://hvylya.net/analytics/society/ekspozitsiya-situatsiyi-konfliktu-ekspertiv-ta-gibridnih-telekanaliv.html>
7. Ivanov, V. (2007). Standarty novynnoyi zhurnalistyky: navch. posib. [News Journalism Standards : A Textbook]. Kyiv: Akademiya Ukrayins'koyi Presy; Tsentri Vil'noyi Presy.
8. Kozak, T., Mahazova, A. (2021). Nevyznani istoriyi. Podorozh u samoproholoshenu real'nist' Virmeniyi, Azerbayjanu, Hruziyi i Moldovy [Unrecognized stories. Journey into the self-proclaimed reality of Armenia, Azerbaijan, Georgia and Moldova]. Kyiv: Tempora.
9. Kutsenko, V. Chomu shchorazu “spalakhuye” Nahirnyi Karabakh – poyasnennia prostymy slovamy [Why Nagorno-Karabakh “flashes” every time – explanation in simple words]: [Electronic resource]. URL: <https://telegraf.com.ua/ukr/statti/2022-08-26/5714633-chomu-shchorazu-spalakhuenagirniy-karabakh-poyasnennya-prostimi-slovami>
10. Liubka, A. (2021). Dym nad Karabakhom [Smoke over Karabakh]. In: Den' (Day). December 4. [Electronic resource]. URL: <https://day.kyiv.ua/blog/suspilstvo/dym-nad-karabakhom>
11. Makarov, O. Hra na ruku Kremliu: Virmeniyu robliat' zhertvoyu konfliktu v Karabasi, shchob vidvernuty svit vid viyny v Ukraini [Playing into the hands of the Kremlin: Armenia is being made a victim of the conflict in Karabakh to distract the world from the war in Ukraine]: [Electronic resource]. URL: <https://glavred.net/world/igra-na-ruku-kremlyu-armeniyu-delayut-zhertvoy-konfliktu-v-karabahe-chtoby-otvlech-mir-ot-voiny-v-ukraine-10428719.html>
12. Publitsystyka. Masova komunikatsiya: media-entsyklopediya (2007). [Journalism. Mass communication: media encyclopedia]. Kyiv: Akademiya Ukrayins'koyi Presy; Tsentri Vil'noyi Presy.
13. Turkmanchayskiy mirnyi dogovor [Turkmanchay Peace Treaty]: [Electronic resource]. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Туркманчайский_мирный_договор
14. Khersons'kyi, B. Zaruchnytsia Rosiyi. Shcho zahrozhuje Virmeniyi: Nikolyy nichoho ne bude odnoznachnym, yakshcho namy keruye istorychna svidomist' [Hostage of Russia. What threatens Armenia: Nothing will ever be unambiguous if we are ruled by historical consciousness]: [Electronic resource]. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/karabah-viyna-shcho-bude-z-virmenami-ostanni-novini-50114613.html>
15. Khersons'kyi, B. Na miy pohliad, bud'-yaka viyna na postradians'kiy terytoriyi – tse nasha viyna prynaymni z dvokh prychn [In my opinion, any war on post-Soviet territory is our war for at least two reasons]: [Electronic resource]. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/virmeniya-azerbaydzhanu-chomu-vazhlyvist-podiy-u-nagirnomu-karabasi-ostanni-novini-50121468.html>
16. RTVI [Electronic resource]. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/RTVI>

**İSA HÜSEYNOV YARADICILIĞINDA MÜHARİBƏ MÖVZUSU
THE THEME OF WAR IN THE WORKS OF İSA HUSEYNOV**

Günəl Hümətova (Pəniyeva) SALEH

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrasının müəllimi,
f.ü.f.doktoru*

ORCID ID: 0000-0002-8916-3484

XÜLASƏ

Keçən əsrin 50-ci illərin sonlarında Azərbaycanın ictimai və bədii təfəkküründə olduqca əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi. Azərbaycan nəsrində insan amilinin, onun psixoloji keyfiyyətlərinin ön plana çıxdığı belə bir dövrdə İsa Hüseynov da «Saz», «Tütək səsi», «Quru budaq», «Kollu koxa» və başqa povestləri ilə oxucuları sevindirdi. Yazıçının bu əsərləri əsasən Böyük Vətən müharibəsində arxa cəbhədə olan insan talelərini, onun tördətdiyi faciələri bütün rakuslardan canlandırmağa qabil oldu. Bu povestlərdə biz, ön cəbhəyə öhdəlikdən qat-qat artıq kömək etməli olan arxa cəbhənin acınacaqlı halının şahidi oluruq. Demək olar ki, kişi qüvvəsi olmayan bu kəndlərdə qadınlar həm ailələrini, həm də ön cəbhəni aclığın mənfəsindən qurtarmalıdır. Müharibənin ağır şəraiti böyükdən kiçiyə hamının psixologiyasına sirayət etmişdir. Bu qanlı illərdə hərənin özünəməxsus mənəvi iztirab yükü var: kiminin payına yaşlı vaxtında böyük ailəni dolandırmaq, kiminin payına atasız üç uşağı qışdan yaza çıxarmaq, kiminə isə bu ağır şəraitdə kolxoza rəhbərlik etmək düşüb. Lakin onların hanısını bir şey birləşdirir – müharibə!

«Saz» da, «Tütək səsi» də müharibə əleyhinə yazılmış, müharibəyə nifrət ideyası təbliğ edən əsərlərdir. Burada həm təsvir olunan həyat, hadisələr, həm də onların bədii həlli məhz bu ideyanın ifadəsinə və təsdiqinə xidmət edir.

Bu povestlərdə təsvir obyektinə kənd həyatı olsa da, ifşa, tənqid hədəfi onu saysız-hesabsız fəlakətlər, maddi-mənəvi çətinliklər qarşısında qoymuş müharibə kabusudur. Yazıçının təqdim etdiyi acı faktlar, işlətdiyi sərt və ağır boyalar məhz bu ifşa və tənqidin güclənməsinə, müharibəyə nifrət duyğusunun daha da böyüdülməsinə xidmət edir.

İ.Hüseynovun «Saz» povestində də məkan, hadisələr iştirakçılar minimum həddə endirilir, lakin məhz təsvirin keyfiyyəti sayəsində əsərin mənəvi yükü məhdud aləmə sığmır, müharibə illərinin mühüm mənəvi-əxlaqi problemləri qaldırılır. İsa Hüseynov nəticə və ümumiləşdirmələrində, izah və istinadlarında həmişə ölkəni, xalqı və dövrü nəzərdə tutduğu kimi, bu vüsətli miqyasların səciyyəvi əlamətlərini də konkret olaraq təsvir etdiyi mühitin reallığında daim izləyir və bədii inikas elə bu qüvvətli bağlılığın ideya – estetik şərtlərində, geniş imkanlarında tarixi-millə müəyyənlik, dərin mənalılıq kəsb edir.

Fikrimizcə, «Saz» povestindəki mübarizə sırf, mücərrəd mənəvi zəmində deyildir, çünki ictimai-tarixi reallıq da burada konkret olaraq təsvir edilmişdir. Bu mübarizə həm də məhdud təəssürat yaratmır, mənası etibarilə konkretlikdən kənara çıxır, bu günkü dövrümüzzlə də səsleşir. «Saz» povesti tarixi mövzunun müasirliklə üzvü bağlılığının əyani ifadəsinə ən uğurlu nümunədir.

Açar sözlər: təfəkkür, period, nəsr, insan amili, oxucular

Ключевые слова: мышление, период, проза, человеческой фактор, читатели

ABSTRACT

At the end of the 50s of the last century, significant changes took place in the social and artistic thinking of Azerbaijan. At a time when the human factor and its psychological qualities came to the fore in Azerbaijani prose, İsa Hüseynov pleased the readers with his stories "Saz", "Pipe Sound", "Dry branch",

"Kollu kokha" and others. These works of the writer were able to revive the destinies of people who were at the rear of the Great Patriotic War, the tragedies caused by it, from all angles. In these narratives, we witness the plight of the rear, who should help the front more than oblige. In these villages, where there is almost no male force, women have to save both their families and the front from the benefit of hunger. The harsh conditions of the war affected the psychology of everyone, from young to old. In these bloody years, everyone has their own burden of spiritual suffering: someone had to support a large family in their old age, someone had to take three fatherless children out of winter and spring, and someone had to lead a collective farm in these difficult conditions. But one thing unites them - war!

"Saz" and "Pipe Sound" are anti-war works that propagate the idea of hatred for war. Both the life and events described here, as well as their artistic solution, serve to express and confirm this idea.

Although the object of description in these narratives is rural life, the target of exposure and criticism is the nightmare of the war, which has faced countless disasters and material and moral difficulties. The bitter facts presented by the writer, the harsh and heavy colors used by him serve to strengthen this exposure and criticism, to increase the feeling of hatred for the war.

In I. Huseynov's story "Saz", the place, events and participants are reduced to a minimum, but thanks to the quality of the description, the moral burden of the work does not fit into a limited world, and important moral and moral problems of the war years are raised. As Isa Huseynov always considers the country, the people and the era in his conclusions and generalizations, explanations and references, he also constantly follows the characteristic features of these vast scales in the reality of the environment he describes concretely, and the artistic vision is in the ideological-aesthetic conditions of this strong connection, in its wide possibilities of historical-national it acquires certainty and deep meaning.

In our opinion, the struggle in the narrative "Saz" is not purely on an abstract moral ground, because the social-historical reality is also concretely described here. This struggle also does not create a limited impression, it goes beyond concreteness in its meaning, and resonates with our time. The story "Saz" is the most successful example of the visual expression of the historical subject's connection with modernity.

Keywords: thinking, period, prose, human faktor, readers

**İNGİLİS DİLİNDƏ CASE METODUNUN TƏSNİFATI VƏ TƏHLİLİ
CLASSIFICATION AND ANALYSIS OF THE CASE METHOD IN ENGLISH**

Aygün MƏMMƏDOVA

ADPU, Xarici Dillər Mərkəzi

XÜLASƏ

Müasir təlim fərdin idrak potensialının inkişafına, öyrənmə qabiliyyətinin artırılmasına, yeni bilik sistemlərinin mənimsənilməsinə, şəxsiyyətin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına və yaradıcılıq imkanlarının genişləndirilməsinə yönəlmişdir. Müasir təhsilin inkişaf tendensiyası müxtəlif interaktiv metodlardan istifadə edərək tələbələrə xarici dillərin öyrədilməsinə yeni tələb və yanaşmaları diktə edir. Eyni zamanda bu mühitdə müəllimin üzərinə böyük bir məsuliyyət düşür. Bu tip şəraitdə müəllim təlim proqramını təkmilləşdirməyin təsirli yollarını tapmağa və eyni zamanda ən uyğun tədris metodu və texnikalarını seçib dərslər zamanı onların tətbiq edilməsinə çağırılır. Xarici dillərin tədrisi metodologiyası tədrisə ənənəvi yanaşma ilə yanaşı, yeni təhsil modellərinə, pedaqoji yeniliklərə, texnologiyalarla birlikdə metodlara marağın artdığı çevik, eyni zamanda da genişlənən informasiya və təhsil mühitidir. Təlimin təşkili üçün yeni öyrətmə modeli və az öyrənilmiş üsullardan biri də Case (Keys) metodudur. Bu metodun mahiyyəti konkret problem və ya halları (keysləri) , başqa bir sözlə desək situasiyaları dərk etmək, təhlil və həll etməkdir. Keys müəyyən təcrübədə meydana gələn və onun tərkib hissəsi olan bir problemin həll edilməsinə tələb edən situasiyanın təsviridir. Keyslər ümumiyyətlə yazılı şəkildə hazırlanır və real insanların təcrübəsinə əsaslanaraq tərtib edilir.

Keyslərdə olan rolların yüksək konsentrasiyasına görə bu texnologiya oyun metodlarına və problem əsaslı təlimə yaxındır, hansılarda ki xarici dil dərslərində mədəniyyətlərarası linqvistik ünsiyyət bacarıqlarının formalaşması prosesi baş verir. Bu metodun vətəni Amerika Birləşmiş Ştatları, daha doğrusu, yenilikçi inkişafı ilə məşhur olan Harvard Universitetinin biznes məktəbidir. Bu tədris metodu ilk dəfə 1924-cü ildə kifayət qədər yerli bir peşə sahəsi - idarəetmə fənləri tədris edilərkən tətbiq edildi. Hal-hazırda iki klassik Case-Study məktəbi vardır - Harvard (Amerika) və Manchester (Avropa). Birinci məktəb çərçivəsində metodun məqsədi şagirdlərə yeganə düzgün həll yolunu tapmağı öyrətmək, ikincisi problemin həllinin çoxşaxəli olmasını nəzərdə tutur. Metodun nəzəri inkişafında və onun praktik tətbiqində aparıcı rol Amerika müəllimlərinə məxsusdur.

Bu metod təlimə konkret məsələnin həll yoluna - situasiyaya “Case həllinə” əsaslanır. Konkret situasiya metodu (Case metodu) oyunsuz aktiv imitasiyalı təlim metodlarına aiddir. Case metodunun birbaşa məqsədi konkret vəziyyətdə meydana çıxan tələbələr qrupu ilə birgə situasiyanın təhlil edilməsi və praktik həllin işlənməsidir; prosesin tamamlanması - təklif edilən alqoritmlərin qiymətləndirilməsi və qoyulmuş problem kontekstində ən uyğun olanını seçməkdir.

Açar sözlər: Metod, təlim, öyrənmə qabiliyyəti, termin.

ABSTRACT

Modern training is aimed at the development of the cognitive potential of the individual, increasing the learning ability, mastering new knowledge systems, developing the creative abilities of the personality and expanding the creative possibilities. The development trend of modern education dictates new requirements and approaches to teaching foreign languages to students using various interactive methods. At the same time, a great responsibility falls on the teacher in this environment. In this type of situation, the teacher is called to find effective ways to improve the training program and at the same time choose the most suitable teaching methods and techniques and apply them during the lesson. The methodology of teaching foreign languages is a flexible, at the same time, expanding information and educational environment, where interest in new educational models, pedagogical innovations, methods with technologies is increasing, along with the traditional approach to teaching. A new teaching model

and one of the less studied methods for organizing training is the Case method. The essence of this method is to understand, analyze and solve specific problems or situations (cases), in other words, situations. A case is a description of a situation that occurs in a certain practice and requires the solution of a problem that is part of it. Cases are usually written and based on the experiences of real people.

Due to the high concentration of roles in cases, this technology is close to game methods and problem-based learning, in which the process of formation of intercultural linguistic communication skills takes place in foreign language classes. The birthplace of this method is the United States of America, or rather, Harvard University's business school, which is famous for its innovative development. This teaching method was first applied in 1924 when teaching a fairly local professional field - management subjects. Currently, there are two classic Case-Study schools - Harvard (America) and Manchester (Europe). The goal of the method within the framework of the first school is to teach students to find the only correct solution, and the second involves multifaceted problem solving. The leading role in the theoretical development of the method and its practical application belongs to American teachers.

This method of training is based on the solution of a specific problem - "Case solution" to the situation. The concrete situation method (Case method) belongs to active simulation training methods without games. The direct goal of the case method is to analyze the situation together with a group of students in a specific situation and develop a practical solution; the completion of the process is to evaluate the proposed algorithms and choose the most appropriate one in the context of the given problem.

Keywords: Method, training, learning ability, term.

TƏHSİLİN HUMANİSTLƏŞDİRİLMƏSİ MÜASİR DÖVRÜN TƏLƏBİDİR

Aygün İdris qızı İSMAYILOVA

Dosenti, p.ü.f.d., ADPU, Xarici Dillər Mərkəzinin

ORCID ID: 0000-0003-1214-600X

XÜLASƏ

Təhsilin humanistləşdirilməsi pedaqoji prosesin müəllim-şagird əməkdaşlığına çevrilməsi, şagirdin əqli, fiziki və intellektual imkanlarının, meyl və marağının inkişaf etdirilməsi üçün şərait yaradır. Humanistləşdirmə şagirdlərdə müstəqillik, prinsiplilik və qətiyyətlik formalaşdırır.

Açar sözlər: təhsil, humanistləşdirmə, cəmiyyət, yenilik, müasir təlim.

РЕЗЮМЕ

Гуманизация образования создает условия для превращения педагогического процесса в сотрудничество учителя и ученика, развитие умственных, физических и интеллектуальных возможностей ученика, склонностей и интересов. Гуманизация формирует у учащихся самостоятельность, принципиальность и решительность.

Ключевые слова: образование, гуманизация, общество, инновации, современное образование.

ABSTRACT

The humanization of education creates conditions for the transformation of the pedagogical process into teacher-student cooperation, the development of the student's mental, physical and intellectual capabilities, inclination and interest. Humanization forms independence, principles and determination in students.

Keywords: education, humanization, society, innovation, modern education.

Aktuallıq: Təhsil cəmiyyət həyatının ən mühüm, ən vacib, ən əhəmiyyətli sahələrindən biridir. Təhsilsiz cəmiyyət yoxdur və ola da bilməz. Müasir dövrdə onun əhəmiyyəti daha da artmış və o, aparıcı yerlərdən birini tutmuşdur. İndi təhsil inkişafın, tərəqqinin əsas meyarına çevrilmişdir. Kimin təhsili güclüdürsə, o, qüvvətlidir və böyük gələcəyə malikdir. Çünki, qüdrətli iqtisadiyyata, elm və mədəniyyətə, sənaye və elmi-texniki potensiala malik olan ölkənin bunları təmin və idarə edəcək kadrları olmalıdır, mütəxəssisləri olmalıdır, güclü ordusu olmalıdır. Artıq dünya miqyasında tanınan, ən böyük dövlətlərlə diplomatik, iqtisadi, mədəni əlaqələr yaratmış Azərbaycan Respublikası özünün xarici ölkələrlə əməkdaşlığının inkişafında təhsillə bağlı istiqamətlərdə də uğurlar qazanmışdır.

Metod: Məqalədə nəzəri, müqayisəli, müşahidə və statistik metodlar tətbiq edilmişdir.

Annotasiya: Müasir dövrdə ölkəmizdə xarici ölkələrlə təhsil məsələləri ilə bağlı əlaqələr yaradılmışdır. Bu və ya digər istiqamətdə görülən işlərin məqsədi, başlıca qayəsi, dərin və hərtərəfli biliyə, bacarığa, mənəvi zənginliyə malik, Vətənə, xalqa bağlı, demokratik ruhlu Azərbaycan vətəndaşlarının yetişdirilməsi, tərbiyə olunub həyata hazırlanmasıdır. Məqalə məhz bununla bağlı problemlər və onların həlli yollarından bəhs olunur.

GİRİŞ

Müdrükrimiz çox gözəl deyiblər ki, zaman hər şeyin qiymtvericisidir. Danılmaz faktdır ki, Uluöndər Heydər Əliyevin quruculuq fəaliyyətinin son 30 ili Azərbaycanın həyatı ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Məhz onun sayəsində Azərbaycanda ilk dəfə olaraq təhsil sistemində dövlət səviyyəsində qayğı kökündən yaxşılaşdı. Azərbaycanın təhsil sistemi özünün ən yüksək inkişaf yolunu seçdi.

Tədrisdə yenilikçilik, daim axtarışlar etmək, onu kamilləşdirmək, islahatlar aparmaq, yenilik yaratmaq, dühalarımızın arzusu, qayəsi olmuşdur. Dahi Mirzə Fətəli üçün Avropa xalqları təkamülün müəyyən dərəcəsinə çatdıqları kimi bizim xalqın da müasir elm və mədəniyyətin yüksək zirvələrində durması əsas arzulardan biri idi.

Antik dünyanın filosoflarından biri, dövlətin başlıca məqsədini gənclərin tərbiyəsində görüb. Bu hikmətli fikirlərdə həqiqət var. Nəsillərin qurduğu və yaratdığı dövlətin sabahı, bugünkü gəncliyin təhsil səviyyəsindən, dünyagörüşündən, ümumbəşəri və milli-mənəvi tərbiyədən asılıdır. Təhsil qanununda əksini tapmış əsl insan yetişdirilməsi vəzifəsinin ciddiliyi və əsaslığı da buradan irəli gəlir. Xalqın yolu məktəbdən keçir və bu mənada müstəqillik yolunda ciddi maneələri ləyaqət və cəsarətlə keçən respublikada daxili siyasətin bir qolu sabahkı kadrların hazırlanması ilə bağlıdır. Odur ki, ölkə prezidenti İlham Əliyev xalq təhsilinə qayğı və diqqəti daim artırır.

Müstəqil Azərbaycan respublikasının siyasi- iqtisadi durumunda əmələ gələn ciddi müsbət dəyişikliklər, o cümlədən cəmiyyətdə gedən demokratikləşmə, vətəndaşların konstitusiya hüquqlarının müdafiəsi sahəsində atılan addımlar təhsil sisteminin yenidən qurulması üçün əlverişli zəmin yaratdı. Təhsilin humanistləşdirilməsi pedaqoji prosesin müəllim-şagird əməkdaşlığına çevrilməsi, şagirdin əqli, fiziki və intellektual imkanlarının, meyl və marağının inkişaf etdirilməsi üçün şərait yaradır. Humanistləşdirmə şagirdlərdə müstəqillik, prinsiplilik və qətiyyətlik formalaşdırır.

Qeyd edək ki, müasir təlim prosesinin əsas məqsədi tədrisin səmərəliliyini artırmaq, öz düşüncəsi, ağılı, potensial enerjisi, güclü məntiqi ilə fənləri dərinlən mənimsəyən və onu tətbiq etməyi bacaran, hər cür situasiyalarda işin məğzini tutub çıxış yolunu tapmağı bacaran yüksək intellektli gənclər yetişdirməkdir. Bu məqsədləri yerinə yetirmək üçün fəal-interaktiv təlim metodlarından istifadə edərək, təlim prosesi (müasir dərslər) belə aspektdə qurulmalı, keyfiyyətli tədris- təlim prosesinin təşkili təmin edilməlidir. Eyni zamanda müasir dərslərin planlaşdırılmasından sonra, dərslə qədər, dərslə prosesini və dərslədən sonrakı mərhələlərin geniş təhlili aparılmalı, dərslə məzmununa keçmədən əvvəl, mövzunun əhəmiyyəti, eləcə də onun öyrənməyə qarşısında qoyduğu məqsəd və vəzifələrə dair suallar formalaşdırılmalıdır.

Hazırda bütün dünyada təhsilin humanistləşdirilməsi və demokratikləşdirilməsi ideyası aktualıq kəsb edir. Humanistləşdirmə təhsil işinin bütün sahələrində, bütün mərhələ və pillələrdə təhsilin məzmununda, təşkilində, tərbiyəvi tədbirlərdə, müəllim-şagird(tələbə)münasibətlərində, ayrı-ayrı fənlərin tədrisində və s. nəzərdə tutulur. Humanitarlaşdırmanın məqsədi başlıca olaraq, təhsilin məzmununda-tədris planı, proqram və dərsləklərdə, bir sözlə, tədrisdə öz həllini tapmalıdır.

Humanistləşdirmə ümumbəşəri, ümumdünya mahiyyət kəsb edir. Təlim-tərbiyə işinin, ümumiyyətlə, təhsilin humanistləşdirilməsi ideyasının orta əsrlər dövründən başlayaraq həyata vəsiqə alması danılmazdır.

Təhsilin demokratikləşdirilməsi və humanistləşdirilməsi başlıca olaraq üç istiqamətdə öz həllini tapır:

1. Təhsilin idarə edilməsinə nəzarət və rəhbərlik.
2. Təlim prosesinin təşkili və həyata keçirilməsində ayrı-ayrı fənlərin imkanlarından səmərəli istifadə olunması.
3. Tərbiyə prosesinin təşkili və tərbiyəvi tədbirlərin həyata keçirilməsi zamanı bu üç istiqamətin eyni zamanda bir-biri ilə sıx əlaqədə və bir-birini tamamlama vəhdətində nəzərdə tutulması.

Müəllim-şagird, şagird-sınıf rəhbəri, şagird-məktəb rəhbəri, şagird-valideyn

münasibətlərində demokratiyanın, xoş mənəli münasibət və ünsiyyətin başlıca yer tutması.

Bu baxımdan gənc nəslin yetişdirilməsi, geniş mənada vətəndaş tərbiyəsinin böyük uğurlarının bünövrəsinə gətirib çıxarır. Bununla da mənəvi təkamülə nail ola bilir. Azərbaycanda təhsil islahatı

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

uğurla həyata keçirilir. Təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, cəmiyyət üçün inkişaf etmiş, beynəlxalq standartlara cavab verə biləcək şəxsiyyətin formalaşdırılması – sosial-iqtisadi və mədəni inkişafın əsasını təşkil edir.

Aydındır ki, dünya xalqlarının dilini, ədəbiyyatını, tarixini və s. humanist mövqelərdən, humanist məqsədlərlə mənimsətmək əsl humanistləşdirmə təhsilidir. Bu ideyaya sadıqlıq Azərbaycanda təhsil sisteminin mahiyyətini, xalqımızın mənəvi simasını aydın şəkildə təcəssüm etdirir. Hər şeydən əvvəl, müəllimlərimiz pedaqoji, psixoloji və metodik yenilikləri daima izlədikləri üçün təlim-tərbiyədə yenilik hissi ilə işləyirlər.

Aristoteldən qalma məşhur bir kəlam var: "Müəllim də, şagird də pedaqoji prosesin subyektləridirlər." Yəni, müəllim də, şagird də öyrənən, elm isə öyrəniləndir.

Təhsil sistemi ən geniş pedaqoji anlayış kimi, öz məzmununda həm təlimi, həm də tərbiyəni əhatə edir.

Müasir təhsil prosesinin məqsədi tələbələrin özünüidarəetmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək, analitik təhlil, sərbəst düşünmə, nəzəri bilikləri praktiki yollarla dərinləşdirmək və nail olduqları bilik və bacarıqları gələcək peşə fəaliyyətlərində tətbiq etməkdir.

Tədrisə müasir yanaşma təlim prosesinə yenilik, innovasiya gətirilməsinə yönəldilməlidir. Bu gün respublikamızın təhsil tarixində artıq tələbəyönümlü təhsil sistemi formalaşır. Cəmiyyətimizin ehtiyac və tələbatlarına uyğun belə sistemin qurulmasında demokratikləşmə, humanistləşmə, inteqrasiya, differensiaslaşma, fərdiləşmə mühüm pedaqoji prinsiplər kimi nəzərə alınır. Müasir təhsil konsepsiyası insanın daimi inkişafına əsaslanır.

Bu gün Azərbaycan dünya birliyi ölkələri ilə ictimai həyatın bütün sahələrində səmərəli əməkdaşlıq edən bir ölkədir. Buna görə də başqa fəaliyyətlərlə yanaşı, bir və ya iki xarici dildə ünsiyyət qurmağı, əlaqə saxlamağı bacaran şəxsiyyətin formalaşdırılması müasir məktəbin mühüm vəzifələrindən biridir.

Azərbaycan müstəqillik dövrünə qədəm qoyandan onun daxili və xarici siyasətində xeyli irəliləyişlər nəzərə çarpdı. Dövlətimizin xarici dövlətlərlə münasibətləri danılmaz dərəcədə genişləndi. Bu da ölkəmizin hərtərəfli inkişafının təməli oldu. Belə ki, əksər dövlətlərin ölkəmizdə səfirliyi, nümayəndəliyi, firma və şirkətləri açıldı. Bu da, təbii olaraq, əcnəbi dillərin öyrənilməsinə marağın artmasına ehtiyacı daha da artırdı.

Respublikamızda təhsili inkişaf etdirməklə yanaşı, şagirdlərin yüksək təkəkkürə malik olmasına çox böyük diqqət göstərilir. Əcnəbi ölkələrin təhsil sistemi ilə yaxından tanış olmaq, onlarla əlaqələr yaratmaq günün ən aktual məsələlərindən birinə çevrilmişdir.

Nəticə: Qloballaşan dünyada sivilizasiyanın ən mütərəqqi sahəsi sayılan təhsil prosesinin durmadan inkişafı, müasir tələblər səviyyəsində təkmilləşdirilməsi, yenidən qurulması tələb olunur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının XXI əsri «Təhsil əsri»-«İntellekt əsri» adlandırması heç də təsadüfi deyil. Bu son illərdə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində daha parlaq şəkildə nəzərə çarpan elmi-texniki nailiyyətlərin nəticəsindən, həyata tətbiqindən irəli gələn zərurətdir. Deməli, hazırkı dövrdə diqqəti cəlb edən qlobal problemlərdən biri «təhsil əsrinin» ilk illərindən başlayaraq yeni pedaqoji texnologiyalara, fəal təlim metodlarına istinad etmək və milli təhsil sistemimizin dünya təhsil sisteminə inteqrasiya olunmasına zəmin yaratmaqdır. Problemin bu şəkildə qoyulması milli təhsil sistemimizdə müvafiq parametrlərə əsaslanan islahatların həyata keçirilməsi zərurətini qarşıya qoyur.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

1. M. Mürşüdlü "Təhsilin humanitarlaşması: proqram və dərsliklər". "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, Bakı, 17 may 2019

2. F. N. İbrahimov, R. L. Hüseynzadə "Pedaqogika" dərsliyi, I cild, Bakı-2012

3. G. Novruzova. Məktəbli şəxsiyyətinin formalaşmasında fəal təlim metodlarından istifadənin rolu. (Metodik vəsait). Bakı. ADPU. 2011

4. Fəridə Hüseynova "Tədrisdə kommunikativ bacarıqların formalaşmasına dair "Azərbaycan məktəbi" jurnalı 2017/1

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

---

5. Мильруд Р. П., Максимова И. Р. Современные концептуальные принципы коммуникативного обучения ИЯ. // Иностранные языки в школе, № 4, 2000.

**İLKİN TOPLAMA MATERİALLARINDA FOLKLORUN JANR TƏYİNATI PROBLEMİ
ПРОБЛЕМА ЖАНРОВОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ ФОЛЬКЛОРА В ПЕРВИЧНО-
КОЛЛЕКЦИОННОМ МАТЕРИАЛЕ
PROBLEM OF GENRE ASSIGNMENT OF FOLKLORE IN PRIMARY COLLECTION
MATERIALS**

HÜSEYNOV Bilal Hüseynağa oğlu

*ADPU Cəlilabad filialının müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, NDU-nun elmlər doktorluğu üzrə
dissertantı*

ÖZƏT

Azərbaycan folkloru növ və janr xüsusiyyətlərinə görə ətraflı şəkildə öyrənilmişdir, lakin bu örnəklərin janrlararası tematik və struktural əlaqələri, janrdaxili dəyişmələri yetərinə araşdırılmamışdır. Mübahisəli janr probleminin modifikativ və assignmentativ tərəflərini müəyyənləşdirmək, janr təyinatını aparmaq, janrdaxili dəyişikliklərə məruz qalan nümunələri öyrənmək folklorşünaslıq elmi qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir.

Yazıya alınan və elmi tədqiqata cəlb olunan folklor örnəklərinin janr təyinatı prinsipləri gözləniləndə mübahisəli məqamlar yaranmır. Folklorlarda janrdaxili dəyişmələr anlayışı tamamilə fərqli xüsusiyyətlərlə bağlıdır. Buraya *janrın növ təyinatının, janrın hüdudlarının, janrın modulyativ cəhətlərinin, struktural oxşarlıqlarının və fərqlərinin, tematik uzlaşmalarının və sair poetik keyfiyyətlərinin kompleks şəkildə öyrənilməsi* daxildir. Həmçinin *bölgələr üzrə müxtəlif adlar altında söylənilən oxşar örnəklərin, yaxud eyni folklor nümunələrinin janr çalarları* da janrdaxili dəyişmələrdə mühüm rol oynayır.

Janrların formalaşması, cilalanması, təyinat hüququ qazanması mühüm tarixi mərhələlərdən keçir. Bəzi janrlar, o cümlədən nağıl, rəvayət və əfsanə assignmentativ xüsusiyyətlərinə görə təkmilləşmiş janrlar sayılır. Azərbaycan folklor örnəkləri arasında təyinat çətinlikləri olan janrlar da mövcuddur. Epik, lirik və dramatik növ təyinatının struktural hüdudlarına sığmayan, lakin tematik keyfiyyətlərinə görə oxşar janrlar çoxdur. Folklor örnəklərində struktural baxımdan təyinat problemi bu gün də yaşanır. Buna görə də mübahisəli folklor nümunələrinin janr xüsusiyyətlərinin dəqiqləşdirilməsi məqsədilə tematik təyinata üstünlük verilir.

Açar sözlər: Azərbaycan folkloru, folklorun toplanılması, folklorun janr təyinatı problemi

ABSTRACT

Azerbaijani folklore has been studied in detail according to its type and genre characteristics, but the inter-genre thematic and structural relations and intra-genre changes of these examples have not been sufficiently investigated. Determining the modifying and assigning aspects of the controversial genre problem, determining the genre, and studying the samples subject to intra-genre changes are one of the important tasks facing the science of folklore studies.

Controversial points do not arise when the principles of genre designation of folklore examples that are recorded and involved in scientific research are expected. The concept of intra-genre variations in folklore is related to completely different features. It includes a comprehensive study of the type determination of the genre, genre limits, modulatory aspects of the genre, structural similarities and differences, thematic harmony and other poetic qualities. Also, the genre nuances of similar examples or the same folklore examples told under different names across regions play an important role in intra-genre changes.

Genres are formed, polished, and acquired the right of designation through important historical stages. Some genres, including fables, narratives, and legends, are considered advanced genres due to their assignmative features. Among the examples of Azerbaijani folklore, there are also genres that are

difficult to define. There are many genres that do not fit within the structural boundaries of the epic, lyrical and dramatic genres, but are similar in their thematic qualities. In folklore examples, the problem of designation from a structural point of view is still experienced today. Therefore, for the purpose of clarifying the genre characteristics of controversial folklore examples, thematic designation is preferred.

Keywords: Azerbaijani folklore, collection of folklore, problem of determining the genre of folklore

РЕЗЮМЕ

Азербайджанский фольклор подробно изучен по его типовым и жанровым признакам, однако межжанровые тематические и структурные связи и внутрижанровые изменения этих образцов изучены недостаточно. Выявление модифицирующих и закрепляющих аспектов спорной жанровой проблемы, определение жанра, изучение образцов, подверженных внутрижанровым изменениям, - одна из важных задач, стоящих перед наукой фольклористики.

Спорных моментов не возникает, когда ожидаемы принципы жанрового обозначения фольклорных образцов, которые фиксируются и привлекаются к научному исследованию. Понятие внутрижанровых вариаций в фольклоре связано с совершенно иными особенностями. Она включает в себя комплексное изучение типовой детерминации жанра, жанровых границ, модуляционных аспектов жанра, структурных сходств и различий, тематической гармонии и других поэтических качеств. Также важную роль во внутрижанровых изменениях играют жанровые нюансы сходных примеров или одних и тех же фольклорных примеров, рассказываемых под разными названиями в разных регионах.

Жанры формируются, шлифуются и приобретают право наименования через важные исторические этапы. Некоторые жанры, в том числе басни, рассказы и легенды, считаются продвинутыми жанрами из-за их ассигминативных особенностей. Среди образцов азербайджанского фольклора есть и трудно поддающиеся определению жанры. Существует множество жанров, не укладывающихся в структурные границы эпического, лирического и драматического жанров, но сходных по своим тематическим качествам. В фольклорных примерах проблема обозначения со структурной точки зрения актуальна и сегодня. Поэтому с целью уточнения жанровой характеристики спорных фольклорных образцов предпочтение отдается тематическому обозначению.

Ключевые слова: *Азербайджанский фольклор, собрание фольклора, проблема определения жанра фольклора.*

Motiv. Folklorlarda mübahisəli janr probleminin modifikativ və assiqmentativ tərəflərini müəyyənləşdirmək, janr təyinatını, janrdaxili dəyişmələrə məruz qalan nümunələrin öyrənilməsini düzgün, çağdaş elmi səviyyədə təşkil etmək üçün yazıya alınan və araşdırılan örnəklərin nəzəri tərəflərini tədqiqatə cəlb etmək lazım gəlir. Toplama və nəşr, yazıya alınmış folklor örnəklərinin elmi araşdırılması folklorşünaslar qarşısında qoyulan ilkin vəzifə sayılır. Öz zənginliyi ilə fərqlənən Azərbaycan folkloru növ və janr xüsusiyyətlərinə görə ətraflı şəkildə araşdırılmışdır, lakin bu örnəklərin janrlararası tematik və struktural əlaqələri, janrdaxili dəyişmələri yetərinəcə araşdırılmamışdır.

Azərbaycan folklorunda janrdaxili dəyişmələrin ayrı-ayrı bölgələr üzrə araşdırılması fərdi və ekspedisiya yolu ilə həyata keçirilir. Həm fərdi, həm də ekspedisiya yolu ilə folklor örnəklərinin janrlar üzrə öyrənilməsində müəyyən bir prinsip gözlənilir. Bu prinsipə görə, əvvəlcə folklor nümunələri toplanılır, toplanmış nümunələr növlər və janrlar üzrə qruplaşdırılır, beləliklə, folklor fondu yaradılır, sonra bu örnəklərin nəşri həyata keçirilir. Bundan sonra həmin toplanmış və nəşr olunmuş folklor örnəklərinin janrlar üzrə elmi araşdırılmaları aparılır, assiqmentativ təyinatı həyata keçirilir.

Toplama və nəşr işinə AMEA Folklor İnstitutu rəhbərlik edir, bu iş Azərbaycanın bütün bölgələrini və Azərbaycandan kənarında məskunlaşmış azərbaycanlıların yaşayış məntəqələrini əhatə edir. Bu məqsədlə Güney Azərbaycan, Göyçə, Zəngəzur, Borçalı, Dərbənd, Naxçıvan, Muğan, Şirvan, Qarabağ, həmçinin ayrı-ayrı rayonların folklor örnəkləri toplanılmış və nəşr olunmuşdur. Bu sahədə qaçqın və köçkünlərin arasından folklor örnəklərinin toplanılması, nəşri və araşdırılması xüsusi önəm daşıyır. Bu iş də fərdi və

ekspedisiya yolu ilə həyata keçirilir. Fərdi qaydada folklor örnəklərinin öyrənilməsinə Əhməd Cəfəroğlunun Türkiyə ərazisində məskunlaşmış Azərbaycan türklərindən topladığı nümunələri, ekspedisiya qaydasında folklor örnəklərinin yazıya alınmasına Qarabağda və otuz ildən çox doğma vətənlərindən didərgin düşmüş qarabağlıların arasından toplanılan örnəkləri misal göstərə bilərik.

Araşdırma. Folklor örnəklərinin elmi araşdırılması da iki yolla (fərdi və kollektiv şəkildə) aparılmışdır ki, buraya dissertasiya işlərini, qəzet və jurnal məqalələrini, elmi jurnal məqalələrini, Respublika və beynəlxalq səviyyəli konfransların materiallarını daxil etmək olar. Yazıya alınan və elmi tədqiqata cəlb olunan folklor örnəklərinin janr təyinatı vacib prinsiplərdən biridir. Şübhəsiz, söyləyici folklor örnəyinin janrı haqqında elmi biliyə malik olmur, bu təyinatı toplayıcı aparır, buna görə də həvəskar və peşəkar toplayıcıların folklor nəzəriyyəsi haqqında kifayət qədər məlumatı olmalıdır.

Folklor nümunələrinin toplanılmasından söhbət açarkən, yazılı ədəbiyyatı da qaynaq kimi nəzərdən keçirmək vacibdir. Folklorşünaslıq elmi bu fikirdədir ki, Azərbaycanda folklor örnəklərinin toplanılması tarixi dəqiq məlum deyil: “Folklorun müxtəlif janrlarından ayrı-ayrı nümunələri qədim əlyazmalarda, cümlələrdə, yazılı abidələrdə mövcud olsa da, bunu ciddi və elmi toplama işi hesab etmək olmaz. Bəlkə də ayrı-ayrı söz xiridarları tərəfindən belə bir iş görülmüşdür, lakin bizə gəlib çatmamışdır” (**Orucova 2012: 51-52**). Belə ki, folklor örnəkləri sistemli şəkildə öyrənilməmişdən əvvəl ilk dəfə yazılı ədəbiyyat bu milli xəzinəyə üz tutmuş, bəhrələnməyə çalışmışdır. Bu prinsiplə yanaşdıqda, belə qərara gəlmək mümkündür ki, folklor janrlarının ilk təyinatı da yazılı ədəbiyyatda aparılıb. Xüsusən, Azərbaycanın klassik şairləri folklor örnəklərini nəzmə çəkməklə onların qeydə alınmasını həyata keçirmişlər. N.Gəncəvidə hekayətlər və məqalələr ayrı-ayrı poemaların fəsilləri şəklində təqdim olunsa da, folklorlardan gəlmə janrlar kimi özünü göstərir. Səhər Orucova yazır ki, Nizami Gəncəvi folklorlardan süzülüb gələn “hekayətlərin, əfsanə və rəvayətlərin, atalar sözü və məsələlərin” hamısını ağızdan eşidə bilməzdi, “yəqin onun əlində bu xalq əfsanə və dastanlarının toplanmış, yazıya alınmış nümunələri olmuşdur” (**Orucova 2012: 52**). Tədqiqatçının qənaəti də maraqlıdır: “Yaxud, tutaq ki, elə özü bunları xalq arasından toplamış, sonra da əsərlərində istifadə etmişdir və hər iki versiyada bunlar toplama faktıdır” (**Orucova 2012: 52**).

Poemalarındakı folklor dənəmə tematik motivləri və tekstoloji janr xüsusiyyətlərini əsas götürərək, belə qərara gəlmək mümkündür ki, əslində Nizami Gəncəvi həm də folklor toplayıcılarından biri olmuş, bu örnəklərdən yaradıcı şəkildə faydalanmışdır. Təkcə bu fakt təsdiq edir ki, folklor janrlarının dinamik mərhələsi və sabitləşmə dövrü yüzillikləri əhatə edir.

Hekayət janrından Azərbaycan klassik ədəbiyyatında müxtəlif şəkillərdə istifadə olunmuşdur. M.F.Axundov hekayətləri dram əsərləri üçün forma kimi seçir, C.Məmmədquluzadə isə öz nəsr əsərlərinin janr təyinatını hekayət şəklində reallaşdırır. Müqayisə etdiyimiz dram əsərində və nəsr nümunəsində hadisələrin yaranma, baş vermə səbəbləri, ifadəsi və nəticələri folklor janrının tələblərindən irəli gələn xüsusiyyətlərə əsaslanır. F.Köçərli isə hekayəti folklor janrı kimi təqdim edir. Həm nəsr, həm də nəzm hissəsi olan “Tülkünün hekayəti” adlı folklor nümunəsi nağılla təmsil arasında təyinat tapan bir janr üzərində qurulmuşdur (**Köçərli 1987: 35-36**). Məqalət forması isə tədricən ədəbi yaşam tərzini itirdi, daha doğrusu, Nizamidən sonra bu janra müraciət edən olmadı. Nizami yaradıcılığında və ondan sonra gələn Azərbaycan klassik şair və yazıçıların əsərlərində təmsil, rəvayət, əfsanə, məsəl və ata sözləri geniş yer almışdır. Təmsil janrı tədricən yazılı ədəbiyyatın ifadə formalarından birinə çevrilmiş, folklor əhəmiyyətini çox az saxlamışdır. Bunun əsas səbəbi kimi yazılı ədəbiyyatın ardıcıl olaraq bu janra müraciət etməsini göstərmək olar. Folklorlarda bu janrın əlamətləri heyvanlar haqqında nağıllarda qalmışdır. Halbuki, Azərbaycan folklorunun ilk tədqiqatçılarından biri, janr təyinatını daha dolğun və düzgün aparın F.Köçərli heyvanlar haqqında kiçik həcmli nağılları “Balalara hədiyyə” folklor toplusunda təmsil kimi təqdim etmişdir (**Köçərli 1987: 45-46**).

Yeri gəlmişkən qeyd etməyi vacib sayırıq ki, Azərbaycan folklor örnəklərinin “mükəmməl bir şəkildə, müəyyən elmi sistemə əsaslanaraq toplama qaydaları ilə” öyrənilməsi ilk dəfə “Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа” məcmuələrində həyata keçirilmişdir (**Orucova 2012: 68**). S.Orucova məcmuənin toplama, nəşr və tərcümə məsələlərini araşdırır, eyni zamanda, ayrı-ayrı janrlar üzrə toplanmış folklor örnəklərinin janr təyinatına diqqət çəkir. Elə folklor janrları vardır ki, ilk dəfə bu məcmuədə öz əksini tapmışdır (**Orucova 2012: 288-504**).

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Sözlü folklor nümunələrinin janr təyinatı, bu janrların növ mənsubiyyəti həmişə rahat araşdırmalarla yekunlaşmır. Bu halda müqayisəli təhlilə, oxşar və fərqli cəhətləri aydınlaşdırmağa böyük ehtiyac duyulur: “Xalq mədəniyyətini təşkil edən fakturanın təsnifində artefaktların, inancların, adət və ənənələrin əsas götürülməsi də mühüm əhəmiyyətə malikdir” (**Xavəri və b. 2016: 143**).

Paradiqmatik təsəvvürlərin janr təzahürlərini yozumlar və yorumlar təşkil edir. lakin bu ifadə formaları başqa janrlar üçün də keçərlidir. Məsələn, *yorumlar* türkçəçarçılərin də inanclarına güvənir. Belə bir yoruma diqqət yetirək: Ananın hamiləlik dövründə ağır və yüngül (ləngərli) hərəkətlərinə görə doğulacaq yeni uşağın oğlan, yaxud qız olduğu “təyin” edilir. Bəzən belə türkçəçarə yorumları rentgen müayinələri qədər dəqiq olur. Belə yorumlar İraq-türkmən folklorunda da özünə geniş yer alıb (**Qaybalyeva 2020: 138**).

Janr təyinatı çətinlikləri özünü daha çox böyük janrlarda göstərir. Dastan epik nümunədir, amma elə dastanlar var ki, əsasında aşıqların lirik söyləmələri dayanır, yəni əvvəl şeir, sonra onun üzərində nağıl, rəvayət, başagəldi qoşulub düzülür. Bu məqamda lirik-epik növ ikili təyinatı yetərlidirmi? Biz növ daxilində janr təyinatı aparırıq və görürük ki, növlərin sədləri itdiyi məqamda janrın təyinat hüdudları genişlənir. Hətta folklorşünaslar bu qənaətə gəlmişlər ki, “janr qavramı yazılı ədəbiyyat üçün xarakterikdir, bu qavram sözlü kultürün təbiəti ilə tam uyğunluq yaratmır” (**Bayat 2012: 102**). Folklorun janr özəlliyi bu anlayışın mətn, icra, yoxsa tətbiq üzərində qurulması ilə bağlıdır. Bu anlayışın sadə ifadəsi belədir: Folklor mətni sadəcə söylənilirmi? Əgər söylənilməklə tamamlanırsa, mövzu (məzmun) və söyləmə strukturu janrın hüdudlarını müəyyən edir. Folklor nümunəsi icra olunandırsa (oyun, yarış və sair formasında) həmin örnəyin janr təyinatı bu tələbləri ifadə etməlidir. Tətbiq olunan (türkçəçarə, mərasim tədbirləri və sair) folklor ənənələrinin janr təyinatı da bu prosesə köklənir. Yekun olaraq, demək olar ki, “janrın təyinedici özəlliklərinin başında *mövzu, funksiya, şəkil, icra ortamı* və sair gəlir” (**Bayat 2012: 106**).

Struktural keyfiyyətlər mifləri və ritualları da əhatə edir, “əsas məqsədi müxtəlif transformasiyalar zamanı dəyişməz qalan əlaqələr məcmusu kimi strukturun aşkarlanmasıdır” (**Xavəri və b. 2016: 102**). Göründüyü kimi, struktural tələblərə görə mətnin quruluşu sabitliyi sevir: “Strukturalistlər hər bir mətnə layları, hər bir informasiyada digər informasiya layları aşkarlayırlar” (**Xavəri və b. 2016: 102**). Kontekstual-performativ mətn seçimi tematik uyarlılığı əsas götürür, tematik janr təyinatı da bu əsas üzərində aparılır (**Xavəri və b. 2016: 110-115**).

Janrın klassik təyinat formasını “varlığın təsvir edilən hadisələrindəki özünəməxsusluqla və sənətkarın onlara münasibətinin səciyyəsi ilə şərtlənib, əsərdə təkrar olunan kompozisiya quruluşu vəhdəti” təşkil edir (**ƏTL 1988: 91**). Demək, janr və onun xüsusiyyətlərini bədii nümunənin “kompozisiya cəhətdən təşkil olunmasının tarixən qərarlaşmış forması”, “ədəbi konstruksiyaya çevrilmiş məzmun” və “ədəbi növlərə aid şəkillər” təşkil edir ki, bu variantları tam şəkildə folklor örnəklərinə tətbiq etmək mümkün deyil. Folklor nümunələrinin janr hədləri bu çərçivələri aşır.

Janr xüsusiyyətləri dəqiqləşdikdən sonra modulyasiyalara diqqət yetirmək lazım gəlir. Modulyasiyalar janr daxilində janr termini ilə qarışdırılmamalıdır. Modulyasiya janrlararası keçidlərdir. Məsələn, nağıl rəvayətdən, əfsanədən baş ala bilər. Yaxud başagəldi (rəvayətin bir növü) aşıq rəvayətinin yaranmasına səbəb ola bilər, sonra bu rəvayət aşıqlar tərəfindən dastan kimi genişləndirilib söylənilə bilər. Pişrov yalnız dastan daxilində olan janrdır. Aşıq rəvayətləri aşıq şeirləri, aşıq başagəldiləri əsasında yaradılır və yalnız dastan janrının daxilində olan, bəzi hallarda müstəqil söylənilən janrdır. Bu tipli nümunələr janrdaxili dəyişmələr sayılır. Demək, dastan janrının əsasında təkcə nağıl dayanmır, (pişrovlar da daxil olmaqla) janrdaxili dəyişmələr dastan janrının formalaşmasında, kamil şəkil almasında mühüm rol oynayır. Azərbaycan folklorşünaslığının problemlərinə diqqət çəkən Paşa Əfəndiyev dastanların yaranmasında aşıqlar arasında olan dəyişmələrin də mühüm rol oynadığını yazır: “Bu dəyişmələr, sonralar bizim dastanlarımızda təkmilləmiş, dastanların, xüsusilə məhəbbət dastanlarının əsas tərkib hissəsinə çevrilmişdir” (**Əfəndiyev 2011: 68**). Dastanın yaranmasında xalq qəhrəmanlarına qoşulan nəğmələrin, el məclislərində söylənilən əhvalatların, xatirələrin, epizodların da əhəmiyyəti böyükdür (**Əfəndiyev 2011: 69**). Məsələn, nağılların “süjet bölümlərinin öyrənilməsi” bu janrın sistemli şəkildə araşdırılmasına imkan yaradır. Ümumiyyətlə, “folklorun müxtəlif janrlarının oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq, onların janr sərhəddini müəyyənləşdirmək” həmin örnəklərin səciyyəvi cəhətlərini aydınlaşdırmaqdan çox asılıdır (**Əliyev 2019: 17**).

Janr daxilində janr isə iri janrlarda kiçik janrlardan bəhrələnmə kimi də başa düşülə bilər. Dastanda aşıq şeirləri, pişrovlar, təkərləmələr, atalar sözü, məsəl və sair janrlarda olan nümunələrə müraciət olunur ki, bu da əsas janra, yəni dastana xələl gətirmir, əksinə, bu janrı daha da təkmilləşdirir. “Kitabi_Dədə Qorqud” dastanından tutmuş son dastan nümunələrinədək bu epik janrın bütün sahələrində janr daxilində janr nümunələri ilə qarşılaşırıq. Məsələn, dastanlarda aşıq şeiri janrları geniş yer almışdır və ümumiyyətlə, dastanı qoşmasız və gəraylısız təsəvvür etmək mümkün deyil. Dastanı nağıldan fərqləndirən də onun tərkibində aşıq şeiri janrlarının məzmunu tamamlaması ilə bağlıdır: “Dastan irihəcmli olduğu üçün onun tərkibində lətifə, məsəl, atalar sözü, tapmaca, nəğmə və sair janrlarla yanaşı aşıq yaradıcılığının bədii nümunələrinin – bayatı, qoşma, gəraylı, təcnis, divani, ustadnamə, duvaqqapma və sair nümunələrin işlənməsi üçün münbit süjet xətti və təhkiyə imkanları var” (**Yurdoğlu 2022: 15**). Eləcə də, şeir, poema, hekayə, povest, roman və sair yazılı janrlarda da nisbətən kiçik folklor janrlarına müraciət oluna bilər və bu, təbiidir. Göründüyü kimi, janr daxilində janrların araşdırılması əlahiddə bir janrın xüsusiyyətlərinin tədqiqatından fərqlənir.

Folklorlarda janrdaxili dəyişmələr anlayışı tamamilə fərqli xüsusiyyətlərlə bağlıdır. Buraya *janrın növ təyinatının, janrın hüdudlarının, janrın modulyativ cəhətlərinin, struktural oxşarlıqlarının və fərqlərinin, tematik uzlaşmalarının və sair poetik keyfiyyətlərinin kompleks şəkildə öyrənilməsi* daxildir. Həmçinin *bölgələr üzrə müxtəlif adlar altında söylənilən oxşar örnəklərin, yaxud eyni folklor nümunələrinin janr çalarları* da janrdaxili dəyişmələrdə mühüm rol oynayır. Məsələn, *lətifə* Azərbaycanın qərb bölgəsində *gülməcə*, Borçalıda *şəbədə*, Naxçıvan bölgəsində isə *bədyə* adlanır. Maraqlıdır ki, *lətifə*, *gülməcə*, *şəbədə* və *bədyə* nümunələrini tutuşdurduqda, daha doğrusu, müqayisəli şəkildə araşdırdıqda janra xələl gətirməyən fərqləri müşahidə etmək mümkündür. Bir janrın bölgələrdə, hətta digər türk xalqları arasında müxtəlif cür adlanması qismən olan fərqli cəhətlərlə bağlıdır. *Lətifə* adıyla yazıya alınmış “Yedinmi, Bənövşə?” folklor nümunəsində arvadı xəstəlikdən müalicə alan laçınlı Baxış adlı sürücünün əziyyətlə hazırladığı çolpa şorbasının bankası xəstəxananın qapısı ağzında əlindən düşüb sınır. Baxış yerə dağılan yeməyə baxa-baxa deyir: “Yedinmi, Bənövşə?!” sonralar “Yedinmi, Bənövşə?!” deyimi Laçında zərb-məsələ çevrilir (**Laçın lətifələri 2014: 3**). Göründüyü kimi, mətnin janr təyinatı mübahisəlidir. Gülüş doğurduğuna görə *lətifə*dir, arxasında müəyyən bir mətn gizlənən deyim kimi xatırladığına görə məsəldir.

Komik janrlar silsiləsinə komik oyunlar (vodevillər), komik xalq tamaşaları, qaravəllilər, lətifələr, atmacalar və bu qəbildən olan folklor örnəkləri daxildir. Oyunlar və xalq tamaşaları dramatik növün janrları kimi öyrənilir. Qaravəllilər tamaşa ünsürlü olsa da, epik növün janrı sayılır. *Lətifələr* struktural və tematik təyinatına görə fərqlənir. Nəsrə və nəzmlə olan *lətifə* örnəkləri vardır ki, onların assiqmentativ təyinatını daha çox tematik keyfiyyətlərinə görə müəyyənləşdirirlər. Komik janrlar adı altında qruplaşdırılan folklor nümunələri mətnin sonunda gülüş doğurduğuna görə assiqmentativ təyinat alır. *Gülməcə*, *məzə*, *bədyə*, *şəbədə*, *atmaca*, *cıratma*, *lağlağı*, *ələsalma*, *dolama* və sair örnəklər komik janrlardır, lakin onların bir qismi epik, bir qismi isə lirik növün tələblərinə cavab verir.

Bayatıları köklü şəkildə öyrənən Əmin Abid *mani*, *aşulə*, *turqu*, *mahnı*, *dörtləmə*, *çobani*, *şikəstə*, *qitə*, *cır*, *tuyuq*, *çün*, *bədiyə*, *rübai*, *xoyrat*, *ağı* kimi nümunələri müqayisəli təhlilə cəlb edir, onların struktural eyniliyinin vahid janr çərçivəsi yaratmaması qərarına gəlir (**Abid 2007: 184-231**). Azad Nəbiyev də folklorun az öyrənilmiş janrlarının toplanılması, qruplaşdırılması və öyrənilməsi istiqamətindəki mövcud çətinliklərə aydınlıq gətirir. Onun məişət mərasimi nəğmələri tərkibində təqdim etdiyi ilkin təyinatını almamış əfsunlar, fallar, türkəçarələr, yalanlar, dualar, cadular janr baxımından müxtəlif növlərə aid edilir. Oxşar məzmunlu olsa da, dualar alqışlardan fərqli verilir. Hətta bu mətnlər nəğmələr kimi təqdim olunsada, onların içərisində epik nümunələrə də rast gəlmək mümkündür (**Nəbiyev 1983: 62-84**). A.Nəbiyev “Azərbaycan xalq ədəbiyyatı” dərslində tematik və struktural təyinatına görə fərqlənən atalar sözü və məsəllər, inanclar, andlar, alqış və qarğışlar, əfsunlar, yada nəğmələri, fallar, türkəçarələr, yalanlar, dualar, cadular, tapmacalar, yalvarış və yalvarmalar, söyüşlər, öyüdlər, təriflər, şərlər, sağlıqlar, başsağlıqları, təsəllilər kimi folklor nümunələrini “Mərasim folkloru ilə bağlı yaranan kiçik janrlar” adı altında təqdim edir (**Nəbiyev 2009: 279-358**). Bu tədqiqat işində paradigmatik təsəvvürlərin janr təzahürləri olan yuxular, göstərmələr, eymənmələr, qarabasmalar, ürəyədammalar “Etnopsixoloji düşüncə ilə bağlı yaranan janrlar” kimi təqdim olunur (**Nəbiyev 2009: 358-371**). El arasında “Bazar nəğmələri”, “Haylamalar” adıyla tanınan bazar folkloru nümunələri “iqtisadi münasibətlərin bədii ifadəsi” kimi təqdim olunur ki, bu da növ təyinatından kənara çıxır (**Nəbiyev 2009:**

394-600). Janrın təyinat problemi sayılan bu kimi hallar janrdaxili dəyişmələrin öyrənilməsini də  atinliklərl   z- z qoyur.

Nəticə. Janrların kamil ş kl  düşməsi, cilalanması, təyinat hüququ qazanması zamanın işidir. Nağıl, rəvayət, əfsanə kimi assiqnmentativ təkmilləşməsi tamamlanmış janrlarla yanaşı, təyinat  atinlikləri olan janrlar da mövcuddur. Epik, lirik v  dramatik növ təyinatının struktural hüdudlarına sığmayan, lakin tematik keyfiyyətlərinə görə oxşar janrlar çoxdur. Bir çox folklor örnəklərində struktural baxımdan təyinat problemi yaşıdığına görə janr x susiy tl rinin dəqiqləşdirilməsi məqsədilə tematik uralama aparılır.

ƏDƏBİYYAT

Abid 2007 - Abid  . Türk xalqları ədəbiyyatında mani n v  v  Azərbaycan “Bayatı”larının x susiy ti //Seçilmiş  s rləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 288 s.

Bayat 2012 - Bayat F. Folklor dərsləri. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 424 s.

Əfəndiyev 2011 - Əfəndiyev P. Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri. Bakı, Elm və təhsil, 2011, 336 s.

Əliyev 2019 - Əliyev O. Azərbaycan nağilları: janr, süjet v  obraz problemləri. Bakı, Elm və təhsil, 2019, 304 s.

 TL 1988 -  d biyyatş naslıq terminləri l g ti. İşlənilmiş v  təkmilləşdirilmiş 4-c  nəşri. Tərtib edəni  .M.Mirəhmədov. Bakı, Maarif, 1988, 268 s.

Xavəri və b. 2016 - Xavəri S, Quliyev H, Qarayev S. Folklorun funksional strukturu: multidissiplinar kontekst (baxış bucağında). Bakı, Elm və təhsil, 2016, 496 s.

K  erli 1987 - K  erli F. Balalara hədiyyə. Bakı, Gənclik, 1987, 124 s.

Qaybaliyeva 2020 - Qaybaliyeva S. İraq-türkmən folklor mühiti. Bakı, Elm və təhsil, 2020, 220 s.

Laçın lətifələri 2014: - Laçın lətifələri. Toplayanı İlham Qəhrəman. Bakı, “OL” MMC, 2014, 196 s.

Nəbiyev 2009 - Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I kitab. Ali məktəb tələbələri  c n dərslik. Təkrar nəşr. Bakı,  ıraq, 2009, 640 s.

Nəbiyev 1983 - Nəbiyev A. Azərbaycan folklorunun janrları. Dərs vəsaiti, I hissə. Bakı, Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşri, 1983, 88 s.

Orucova 2012 - Orucova S. Azərbaycan folklorunun toplama, tərcümə və nəşr problemləri (Q XTMT – SMOMPK materialları əsasında). Bakı, Elm və təhsil, 2012, 536 s.

Yurdoğlu 2022 - Yurdoğlu - Məmmədov E. Folklorlarda janr daxilində janr (Naxçıvan örnəkləri əsasında). Naxçıvan, “ c mi” NPB, 2022, 192 s.

**ANADOLUDA YAYILMIŞ BİR AZƏRBAYCAN DASTANI HAQQINDA
ABOUT AN AZERBAIJAN EPIC SPREAD IN ANATOLIA**

HACIYEVA Könül Həmid qızı

Fil ü. f. d., dosent, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

ÖZƏT

Dastanlar bir çox hallarda tarixi şəxsiyyətləri onların həyat və fəaliyyəti ətrafında yaradılan miflər, xalq tərəfindən onlara şamil edilən möcüzəvi məqamlar fonunda təsvir edir. Hər hansı hökmdarı, sərkərdəni, el sənətkarını və ya şairi qəhrəmanlaşdırmaq xalq dastanlarımızın mövzu və motivlərinin başlıca xəttini təşkil edir. “Əşrəf Bəy və Zöhrə Xan” da belə dastanlardandır. Dastanın Türkiyədə bir neçə variantının mövcud olmasına baxmayaraq, məzmunca Azərbaycanla əlaqədar olan bu xalq hekayəsi Azərbaycanda tanınmamışdır. Bu dastanın Türkiyədə nəşr olunmuş elmi-tənqidi mətnində XVII yüzillikdən bəhs edən bu xalq dastanı dərin və əhatəli şəkildə təhlil edilir. Araşdırmada indiyə qədər bilinməyən bir xalq hekayəsinin nəql edilmə tərzini, dili, üslubu, sənətkarlıq xüsusiyyətləri sistemli olaraq tədqiqatə cəlb edilmiş, müqayisələrə əsaslanılan mühüm qənaətlər əldə olunmuşdur. “Əşrəf Bəy və Zöhrə Xan” dastanı tarixi, dini, mifoloji, sosial, mədəni məqam və cəhətləri ilə diqqəti çəkir ki, bu da şifahi ədəbiyyatda rast gəlinən haldır. Dastanda hadisələr Gəncə xanlığına qarşı çıxan Murad adlı üsyançı bir gəncin ətrafına yığıldığı qaçaqlarla çevriliş edərək xanlığı ələ keçirməsi və xanlığın aid olduğu Səfəvi dövlətinin hökmdarı Şah Abbasın da bu vəziyyətlə razılaşmalı olması ilə başlayır. Gəncə xanlığının XV-XIX yüzilliklərdə Ziyadoğulları sülaləsi tərəfindən idarə edildiyini bilir. Sonuncu Gəncə xanı Cavad xanın ulu babalarından biri Murad adında bir Qarabağ sancaqbəyisi olmuşdur. Bu baxımdan dastandakı Murad xanın prototipinin tarixdəki həmin Murad adlı şəxs olduğunu ehtimal etmək olar. Murad xanın oğlu Əşrəf bəyə daim yardım edən Həbib bəy də dastanın müsbət obrazlarından. Tarixdən də Həbib bəy adlı bir şəxsin Şah Abbasın dövründə Türk Hind imperatorluğundan alınmış Qəndahara xan təyin edildiyi məlum olur. Göründüyü kimi, dastandakı obrazların bir çoxu tarixən mövcud olmuş şəxsləri əks etdirir. Dastanda hadisələr Murad xanın oğlu Əşrəf bəyin ətrafında cərəyan edir. Onun röyasında Şiraz xanının qızı Zöhrə xanımı görüb aşiq olması və ona qovuşmaq uğrunda qarşılaşdığı çətinliklər dastanın əsas mövzusunı təşkil edir. Dastan boyu Azərbaycan dilində daha çox işlənmə tezliyinə malik olan, sırf Azərbaycana məxsus söz və ifadələrin qarşımıza çıxması dastanın ilk qaynaq variantının azərbaycanlı aşıqlar tərəfindən yaradıldığını və bu variantın Azərbaycan ərazisində meydana gəldiyini deməyə əsas verir.

Açar sözlər: dastan, Azərbaycan, Gəncə, Anadolu, Əşrəf Bəy, Zöhrə Xan

ABSTRACT

In our article we will talk about one Azerbaijani epic. This story titled "Eshref Bey and Zuhre Han" attracts attention with its historical, religious, mythological, literary, social and cultural qualities. This popular story, which contains many important information about the mentioned period, is mostly referred to as Middle Age Azerbaijani cities and regions. All the cities we encounter in the names of the works are on the Historical Silk Road. Throughout the narrative of the epic, silk, fabric, spices, musical instruments, gold, silver etc. mentioning precious goods and emphasizing the movement of trade caravans between cities such as Ganja, Gandahar and Shiraz is another proof that the Silk Road had great commercial and cultural importance until the end of the 17th century. In this epic, where there is also a lot of important information about the period mentioned, the names of medieval Azerbaijan cities and regions are mentioned.

Keywords: epic, Azerbaijan, Ganja, Anatolia, Ashraf Bey, Zohra Khan

GİRİŞ

Xalq ədəbiyyatı türk xalqlarının keçdiyi mənəvi inkişaf yolunu, yaradıcı xüsusiyyətlərini, düşüncə tərzini əks etdirmə baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Folklor nümunələrinin, “Oğuznamə”lərin, mahnı və bayatların da ədəbiyyata əhəmiyyətli dərəcədə təsiri olmuşdur. Ədəbiyyatşünas alim A.Rüstəmov Azərbaycan ədəbiyyatının zənginliyinin qaynaqlandığı mənbələrdən bəhs edərkən yazırdı: “Bu qaynaqlardan biri Qədim və Orta Şərqdəki yazılar, tarixi abidələr və sənədlədirsə, digəri və daha vacibi xalqın şifahi ədəbiyyatı, möcüzəvi təsir qüdrətinə malik olan folklor nümunələridir”(Rüstəmov, 2014, s. 290) Bu mənada dastanlar da tarixi, etnoqrafik, milli mədəniyyət məsələlərini işıqlandırmaq baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Tarixi və ədəbi şəxsiyyətlərlə bağlı yaranmış xalq dastanları daim tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Folklorşünas alimlər M. Təhmasib, M. Qasımlı, B.Abdullayev, İ. Abbasov və digərlərinin bu sahədə geniş tədqiqatları mövcuddur. Dastanlar bir çox hallarda tarixi şəxsiyyətləri onların həyat və fəaliyyəti ətrafında yaradılan miflər, xalq tərəfindən onlara şamil edilən möcüzəvi məqamlar fonunda təsvir edir. Hər hansı hökmdarı, sərkərdəni, el sənətkarını və ya şairi qəhrəmanlaşdırmaq xalq dastanlarımızın mövzu və motivlərinin başlıca xəttini təşkil edir.

ARAŞDIRMA

“Əşrəf Bəy və Zöhrə Xan” da belə dastanlardandır. Maraqlıdır ki, dastanın Türkiyədə bir neçə variantının mövcud olmasına baxmayaraq, məzmunca Azərbaycanla əlaqədar olan bu xalq hekayəsi Azərbaycanda tanınmamışdır. Dastanın Türkiyədə nəşr olunmuş elmi-tənqidi mətnində XVII yüzillikdən bəhs edən bu xalq dastanı dərin və əhatəli şəkildə təhlil edilir. Araşdırmada indiyə qədər bilinməyən bir xalq hekayəsinin nəql edilmə tərzini, dili, üslubu, sənətkarlıq xüsusiyyətləri sistemli olaraq tədqiqata cəlb edilmiş, müqayisələrə əsaslanılan mühüm qənaətlər əldə olunmuşdur. Dastan tarixi, dini, mifoloji, sosial, mədəni məqam və cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir ki, bu da ədəbiyyatda izlənilən haldır. Görkəmli tədqiqatçı F. Köprülü istər, yazılı, istərsə də şifahi ədəbiyyatın cəmiyyətə təsir edən hər sahə ilə bağlı şəkildə inkişaf etdiyini vurğulayaraq yazır: “Hakikaten bir milletin coğrafi çevresiylə, sonra dini, iqtisadi, hukuki, ahlaki, bedii, siyasi həyatıyla edebiyatı arasındakı bağlantılar o kadar açıqdır ki, bu hususta izahatı bile fazla görüyoruz”(Köprülü, 2011 s.,27).Bəhs etdiyi dövrlə bağlı bir çox vacib məlumatların da olduğu bu xalq hekayəsində daha çox orta əsrlər Azərbaycan şəhərlərinin və bölgələrinin adı çəkilir. Dastanda hadisələr Gəncə xanlığına qarşı çıxan Murad adlı üsyançı bir gəncin ətrafına yığıldığı qaçaqlarla çevrilmiş edərək xanlığı ələ keçirməsi və xanlığın aid olduğu Səfəvi dövlətinin hökmdarı Şah Abbasın da bu vəziyyətlə razılaşmalı olması ilə başlayır. Gəncə xanlığının XV-XIX yüzilliklərdə Ziyadoğulları sülaləsi tərəfindən idarə edildiyini bilir. Sonuncu Gəncə xanı Cavad xanın ulu babalarından biri Murad adında bir Qarabağ sancaqbəyisi olmuşdur. Bu baxımdan dastandakı Murad xanın prototipinin tarixdəki həmin Murad adlı şəxs olduğunu ehtimal etmək olar. Murad xanın oğlu Əşrəf bəyə daim yardım edən Həbib bəy də dastanın müsbət obrazlarından. Tarixdən də Həbib bəy adlı bir şəxsin Şah Abbasın dövründə Türk Hind imperatorluğundan alınmış Qəndahara xan təyin edildiyi məlum olur. Göründüyü kimi, dastandakı obrazların bir çoxu tarixən mövcud olmuş şəxsləri əks etdirir. Dastanda hadisələr Murad xanın oğlu Əşrəf bəyin ətrafında cərəyan edir. Onun röyasında Şiraz xanının qızı Zöhrə xanımı görüb aşiq olması və ona qovuşmaq uğrunda qarşılaşdığı çətinliklər dastanın əsas mövzusunun təşkil edir. Burada daha iki məhəbbət hekayəsindən bəhs olunur.

Fikrimizcə, dastanı nə sırf məhəbbət dastanı, nə də tam bir qəhrəmanlıq dastanı adlandırmaq olar. Belə ki, burada məhəbbət və qəhrəmanlıq motivləri eyni dərəcədə üstünlük təşkil edir. Burada “Tahir və Zöhrə”, “Aşiq Qərib”, “Mahmud və Nigar”, “Şah İsmayıl” “Yaralı Mahmud” kimi dastanlarla mövzu və süjet yaxınlığını da görmək mümkündür ki, bu da dastan yaradıcılığında sıx-sıx rast gəlinən haldır.

Dastan boyu Azərbaycan dilində daha çox işlənmə tezliyinə malik olan, sırf Azərbaycana məxsus söz və ifadələrin qarşımıza çıxması dastanın ilk qaynaq variantının azərbaycanlı aşuqlar tərəfindən yaradıldığını və bu variantın Azərbaycan ərazisində meydana gəldiyini deməyə əsas verir. Belə ki, burada müasir türk dilində işlənməyən və bu səbəbdən də dinlənmərkən yanlış yazıya alınan bir çox sözlərə təsadüf etmək mümkündür. Dastanda “qol-boyun olaq” ifadəsinin “yol boyun olaq” şəklində, “hərəsi” sözünün “herisi”, “oğrun” sözünün “uğrun” olaraq yazılması, “xəzəl”, “ayıltmaq” kimi dilimizdə çox işlənən kəlmələrin mövcudluğu onun Azərbaycana aid olduğuna şübhə yeri qoymur. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, varlığını ehtimal etdiyimiz, Ş. Kuzucuların da “ana qaynaq”

adlandırdığı ən qədim variant hələlik əldə olunmayıb. Əsərin mövcud beş variantı üzərində dərin və geniş müqayisəli bir araşdırma aparan ədəbiyyatşünas alim Şahaməttin Kuzucular məlum variantlar arasındakı gözəçarpan fərqlilikləri, diqqət çəkən mühüm məqamları üzə çıxararaq dastanla müxtəlif yöndən tanış olmağımıza şərait yaratmışdır. Variantların hər biri müxtəlif el ozanlarının dilindən yazıya alınmışdır. Dastanı söyləyən hər bir aşiq da öz növbəsində bu məhəbbət hekayəsini daha əvvəl yaşamış el sənətkarlarından eşidib öyrəndiyini qeyd etmişdir. Aşiq sənətinin müasir dövrümüzdə qədər gəldiyi inkişaf yolunda nələrdən məhrum olduğu, bu dünyanın keşməkeşləri içərisində hansı mühüm keyfiyyətləri itirdiyini bu sözlər daha aydın ifadə edir: “Artık hikayelerimiz ezgisi unutulmuş bir türkünün sözlerine, fotoğrafında jestleri, mimikleri, ses tonu görülmeyen ölü bir meddaha benzer. Çalmayı bilmediğimiz “sedefli doğrama saz”, kokusu mazide kalan “misk-i anber”, artık içemediğimiz “engürü şerbetleri” kibidir”(Kuzucular, 2018, s. 218). Tədqiqatçıların da vurğuladığı kimi, aşiq sənətində mövcud olan dastan danışma ənənəsi əsrlər öncə daşdığı əhəmiyyəti, rəngi qoruya bilməmiş, saz-söz sənəti çağdaş günümüzə də müəyyən dərəcədə öz xüsusiyyətlərini dəyişdirmişdir.

QƏNAƏTLƏR

Müqayisə və qarşılaşdırmalar zamanı yalnız Sivas Çongar variantında diqqət və marağımıza səbəb olan bir məsələ də vardı ki, bu da Füzuli şeirinə nəzirə sayıla biləcək xüsusiyyətlərə malik bir şeir nümunəsinin mövcudluğu idi.

Yıxıl, yalan dünya yıxıl

Sən Əşrəfi etdin səfil

Məni zəmm eyləyən cahil

Yarın Haqqdan utanmazmı?(Kuzucular, 2018, s. 94]

Göründüyü kimi, şeir Füzulinin məlum “Məni candan usandırdı, cəfadən yar usanmazmı?” qəzəli ilə üslub və ifadə tərzini baxımından bənzərlik təşkil edir. Bir çox hallarda Füzulinin həmin şeirinin bəzi ədəbiyyatşünaslar tərəfindən qəzəl yox, xalq ədəbiyyatı nümunəsi olan “gəraylı” tərzində yazılması fikrinin ön sürüldüyünün də şahidi olur. Füzuli şeiri ilə yaxınlıq təşkil edən bu şeir parçasına bir xalq dastanında təsadüf edilməsi də həmin ədəbiyyat tədqiqatçılarının qənaətlərində haqlı olduqlarına bir sübutdur.

“Əşrəf Bəy və Zöhrə Xan” dastanının bütün variantlarında Şah Abbasın ədalətli, mərhəmətli, xalqını düşünən adil bir hökmdar olaraq qarşımıza çıxması onun tarixdəki prototipi ilə uyğunluqdan xəbər verir. Dastanda tez-tez adı çəkilən Gəncə şəhərində bu gün də xalqın sevgi və ehtiramla ziyarət etdiyi Şah Abbas məscidi mövcuddur. Diqqəti cəlb edən başqa bir cəhət də odur ki, dastanda adlarına rast gəldiyimiz bütün şəhərlər “Tarixi İpək Yolu”nun üzərindədir. Bu haqda oxuyuruq: XIV-XVIII yüzilliklərdə Böyük İpək Yolu üzərində yerləşən Azərbaycan şəhərlərinin rolu daha da artdı. Bu hal rus və ingilis tacirləri tərəfindən mənimsənilmiş Volqa-Xəzər ticarət yolunun inkişafı ilə bağlı idi. Bu zaman ərzində Şamaxı, Dərbənd, Bakı, Ərdəbil, Təbriz, Marağa, Gəncə, Naxçıvan kimi şəhərlər Şərqdən və Avropadan gətirilən malların yığılıb saxlandığı mərkəzlərə çevrilir. Rusiya, Avropa, Türkiyə, Mərkəzi Asiya, və Uzaq Şərqdən olan ticarətçilər məhz burada yığılırdılar”(Advantour, 2001). Dastan boyunca tacirlərdən, ipək, qumaş, ədviyyat, musiqi alətləri, qızıl, gümüş və s. qiymətli mallardan bəhs edilməsi, Gəncə, Qəndəhar, Şiraz kimi şəhərlər arasında ticarət karvanlarının hərəkət etdiyinin vurğulanması İpək Yolunun hələ XVII yüzilliyin sonlarına qədər ticarət və mədəniyyət baxımından böyük əhəmiyyət daşıdığını göstərir. Dastanın baş qəhrəmanı Əşrəf bəyə gəldikdə, onun bir şair-xalq aşığı olduğu məlum olur. Bildiyimiz kimi, xalq dastan və rəvayətlərinin bir çoxu ədəbiyyat tarixində də tanınan, bilinən şairlər haqqında yaradılır. Lakin aparılan axtarış və araşdırmalar tarixdə Əşrəf adlı belə bir şairin olduğu haqqında hər hansı bir məlumat əldə etməyə imkan vermədi.

NƏTİCƏ

“Əşrəf Bəy və Zöhrə Xan” dastanındakı bir çox cəhətlər bu xalq hekayəsinin Osmanlı torpaqlarında deyil, Azərbaycan və İran ərazisində yarandığını göstərir. Başqa sözlə, Türkiyədə dastanın beş variantının məlum olmasına baxmayaraq, orada cərəyan edən hadisələrin Azərbaycanla bağlılığı daha çoxdur. Dastanın Şah Abbasın zamanından bir qədər sonra yarandığı güman oluna bilər. Elmi tənqidi mətni hazırlayan ədəbiyyatşünas Ş.Kuzucular dastanın azərbaycanlı “qüdrətli” aşiq Abbas Tufarqanlı

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

---

tərəfindən təsnif edilə biləcəyi ehtimalını irəli sürmüşdür. Azərbaycanda yeni tanınmaqda olan bu xalq dastanının qəhrəmanları Murad, Əşrəf və digərlərinin tarixi və ədəbi kimlikləri ilə bağlı araşdırmalarımızın gələcəkdə daha qənaətbəxş nəticələr verəcəyinə inanırıq.

QAYNAQLAR

Köprülü, M.F. (2011), *Türk edebiyatı tarihi*. Ankara, Akçağ yayınları

Kuzucular, Şahamettin. (2018), *Eşref bey ile Zühre han”(metin-tenkit-inceleme)* İstanbul, Akıl Fikir yayınları

Rüstəmov, A. (2014) *Seçilmiş əsərləri*. I c., Bakı, Elm nəşriyyatı

<https://www.advantour.com/rus/silkroad/azerbaijan.htm>

**“KİTABİ - DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA OĞUZ QIPÇAQ MÜNASİBƏTLƏRİ.
İMAQALOGİYA YÖNÜNDƏN TƏDQİQLƏR**

Fərəh Cabbar qızı CƏLİL

f.e.d. prof, Mingəçevir Dövlət Universitetinin, Pedaqogika və psixologiya kafedrasının müdiri

İmaqologiya bu gün müasir komparativistikanın bir sahəsi kimi bu yöndə aparılan tədqiqat obyektlərinin əsasını təşkil edir. İmaqologiya (ingilis dilində hərfi mənada obraz) humanitar elmin bir sahəsi kimi milli təfəkkürdə “özünün”, “özgə” etnosların, ölkələrin, mədəniyyətlərin sabit stereotip obrazlarının öyrənilməsi predmetidir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da belə tarixi prototiplərlə qarşılaşırıq və bu obrazlar “özünün” və “özgəsi” qarşıdurmasında ortaya çıxır. “Özünün” anlayışı dastanda oğuzlarla bağlı keçsə də “özgəsi” anlayışı “qara donlu kafirlər”, “Qıpçaq Məlik”, “Şöklü Məlik” obrazları ilə bağlıdır. Bu obrazların dastana düşməsi bir təsadüf idimi, yoxsa bu adlar arxasında tarixi gerçəklikmi yatırır? Buna aydınlıq gətirmək üçün XI-XIII əsr Azərbaycan ərazisində və çevrəsində mövcud olan siyasi hadisələrə nəzər salmaq.

Tarixdən məlum olduğu kimi, XII əsrdə Səlcuqların tənəzzülə uğraması I Məlikşahın hakimiyyətə gəlməsinə səbəb olur. Ərazilərini genişləndirmək və dövlətini möhkəmləndirmək səbəbi ilə Məlikşah 3 dəfə Gürcüstana səfər edərək gürcü kralına Böyük Səlcuq Dövlətinin hakimiyyətini qəbul etdirdi(26). Burdan Səlcuq türklərinin başçısı Məlikşahın dastanda adı keçən Gürcüstan və gürcü təkürü Qara Təkürlə əlaqəsi bu və ya digər şəkildə öz əksini tapmışdır.

Tarixi faktlara nəzər saldıığımızda bir daha aydın olur ki, dastanda öz əksini tapmış Qazan xan obrazı Hülakü xanı tarixi şəxsiyyət Qazan xanın prototipidir. Bu səbəbdən də Qazan xan və bütünlükdə oğuz eli “özünün” “Qara donlu kafirlər”, Qıpçaq Məlik, Şöklü Məlik, Qara Təkür isə “özgəsi” obrazı olaraq ortaya çıxır. Onlar arasında baş verən qarşıdurmalar bu səbəbdəndir. Daha dəqiq desək, Şöklü Məliyin, Qıpçaq Məliyin qara donlu kafirlə yanaşı “özgəsi” titulluna sahib olması məhz həmin dövrdə qıpçaq-gürcü, qıpçaq-erməni paralelindən ortaya çıxmaqdadır.

**TÜRK ETNİK MƏDƏNİ DÜŞÜNCƏSİNDƏ TANRIÇILIQ PROBLEMİNİN TƏDQIQ TARİXİ
VƏ NƏZƏRİ ƏSASLARI**

**ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРОБЛЕМЫ
ТЕНГРИАНСТВО В ТЮРКСКОЙ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ МЫСЛИ**

RESEARCHING HISTORY AND THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE PROBLEM OF

Elchin GALIBOGLU

Ph.D. in philology, associate professor. ANAS Institute of Folklore, Leading researcher

ÖZƏT

Türkün mifoloji düşüncə sistemi heyrətamiz dərəcədə insana doğma təsir bağışlayır. Türk təbiətdə daim özünü görüb. Bu heyrətamizliyi müxtəlif formalarda vəsf edib. Bütün bu cəhətlər qədim türklərin inanc dünyasında Tanrıya tapınma kultunun ilahi bir ahəngini yaradıb. Türk Tanrısı ilə hədsiz doğma idi: bu doğmalığ onun canına, qanına hopmuşdu. Möhtəşəm fikir, ruh, ideyaçılığa, idraki və bədii vüsətə qadir olan türk habelə möhtəşəm dövlətçilik ənənəsi yaratdı, bu ənənəni minillər boyunca yaşatdı. Bu gedişdə Tanrıçılıq baxışları tədricən səngisə də, yox olmadı, bu və ya başqa biçimdə folklorlarda, ədəbiyyatda, dilimizdə, musiqimizdə, xalçaçılığımızda və s. yaşadı. Bu gün ruh yaddaşımızın işığında Tanrıçılığın izlərinə geniş rast gəlirik. Tanrıçılığın çağımızda folklorşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, etnoqrafik, tarix, siyasət, ümumən incəsənət və s. baxımdan daha geniş araşdırılması qaçılmaz görünür. Ona görə ki, bu yöndə araşdırmalar ulusal varlığımızın yaradıcı, ardıcıl təsdiqində ciddi rol oynaya bilər. Başqa tərəfdən Tanrıçılıq elmi probleminin ardıcıl araşdırılması fəlsəfi kontekstdə də yeni elmi qənaətlərə gəlməyə imkan yarada bilər.

Açar sözlər: Türk tanrıçılığı, Tanrıçılıq-Zərdüştcülük, tanrılaşdırma, tanrıçılıq – milli dəyərlər, Tanrıçılıq – Allahçılıq.

ABSTRACT

The mythological system of thought of the Turk has an innate influence on human to an amazing extent. Turk has always seen himself in nature. He or she described this amazingness in different forms. All these aspects created a divine harmony of the worship of God in the world of belief of the ancient Turks. He was very close to the Turkish God: this closeness was absorbed into his soul and blood. Capable of great thought, spirit, idealism, cognitive and artistic creativity, the Turk also created a great tradition of statehood, and kept this tradition alive for thousands of years. In this process, even though the views of God gradually subsided, they did not disappear. lived. Today, in the light of our spiritual memory, we find many traces of Godliness. In our age of theism, folklore studies, literary studies, ethnography, history, politics, art in general, etc. from this point of view, a wider investigation seems inevitable. Because research in this direction can play a serious role in the creative and consistent confirmation of our national existence. On the other hand, the consistent investigation of the scientific problem of Deity can make it possible to come to new scientific conclusions in the philosophical context.

Keywords: Turkish deity, Godliness-Zoroastrianism, deification, godliness - national values, Godliness.

РЕЗЮМЕ

Мифологическая система тюркского мышления оказывает поразительное воздействие на врожденное человеческое существо. Турок всегда видел себя в природе. Он описывал это чудо по-разному. Все эти аспекты создавали божественную гармонию поклонения Богу в мире верований древних тюрков. Обладая способностью большой мысли, духа, идеализма, научного и художественного творчества, тюрк также создал великую государственную традицию и сохранил эту традицию на тысячи лет. В этом процессе, хотя взгляды теизма постепенно угасли, они не

исчезли. Сегодня в свете нашей духовной памяти мы находим много следов благочестия. В наше время теизм Богини изучается в фольклористике, литературоведении, этнографии, истории, политике, искусстве в целом и т. д. С этой точки зрения более широкое исследование кажется неизбежным. Потому что исследования в этом направлении могут сыграть серьезную роль в творческом и последовательном обосновании нашего национального бытия.

Ключевые слова: тюркский бог-тенгрианство, тенгрианство-зороастризм, тенгрианство-национальные ценности, тенгрианство-божество.

GİRİŞ

Dünyanın, Həyatın, İnsanın dərki, dünyadakıların davranışlarının dəyərləndirilməsi minillərdir təhlil olunur, fərqli baxışlar sərgilənir. İnsan kimdir, onun dünyadakı yerini necə xarakterizə etmək olar, insanın yaşamasının məqsədi nədir? Bu suallar çağımızda da mübahisəli qarşılır, çox zaman bir məxrəcə gəlmək çətin olur. İnsanlığın aşkarlanmağa başladığı – insanın özünü anlamağa başladığı dövrlərdə dünya – təbiət – insan məsələsinin dərki idraki baxımdan qaranlıq idi. Dünyanı dərkin özülündə xalqın özünəməxsus təsəvvürü dayanır. Təsəvvürün özülü – kökü xalqdan gəlir, minillərlə müəyyən bir bölgədə, bölgələrdə yaşayan xalqın dil, ərazi, tarix birliyinin ifadəsi kimi özünü göstərir...

“Türk etnik mədəni düşüncəsində tanrıçılıq probleminin tədqiq tarixi və nəzəri əsasları” mövzusunun araşdırılması bəşər tarixinin ruh yaddaşının əhəmiyyətli bir hissəsinə mənəvi baxış deməkdir. Tarixdən ötə olan mifoloji yaddaş həm də bəşər tarixinin canlı, yaşanmış ömrünün sirli-sehrli ifadəsidir. Türk bəşər tarixində özünəməxsus, bənzərsiz iz qoymuş uluslardandır. Dünyaya, Təbiətə, Həyata, İnsana baxış fərqliliyi Türk ulusunun xarakterinin möhtəşəmliyindən irəli gəlir.

Həyatın öz təbii qayda-qanunları olsa da, həm də insanın iradəsi əsasında qurulur, var olur. Bu gedişat ana təbiətin ürəyində inadıyla var olan insanın əzmkar quruculuğunda tarix boyunca təsdiqini tapıb. Tarixin bağrında silinməz izini qoyan uluslardan olan Türkün varoluşunun ilkin qaynaqları onun yaradıcı düşüncəsində, təbiətdəkiləri müqəddəsləşdirməsində, bu gedişdə varlığını dəyərləndirməsində, ağılında, ürəyində yaratdığı Tanrıya tapınmaqla yanaşı, habelə özündə də Tanrılaşmaq gücü, qüdrəti tapmasındadır. Türk özü ilə Tanrı arasında möhtəşəm bir doğmalığa görür, ona qovuşur, mahiyyətə özü də tanrılaşır. Tanrılaşma, Tanrılaşdırma Türk üçün əslində aqibətdir, bu, onun xarakterindən gəlir.

Türk Tanrıçılığı ardıcıl mənəvi inkişaf xəttinə malik özünütəsdiq yönüdür, əbədi səbahlar üçün yaradıcılığın bitməyən inam üfüqlərinin yaranmasına təkan verir.

Türk - fitri təbiətçidir. Onun insana, həyata, dünyaya münasibəti həmişə fitri xarakterinin ucalığından irəli gəlib. O, həyata daim yaradıcı baxır, ruhunun gözü ilə insanilikdən soraq verən hər bir cəhəti ləyaqətlə dəyərləndirir. Bu cəhəti qoruyur, yaşadır, sabaha çatdırır. Hazırda müəyyən məqamlarda türkün fitrəti dərinliklərə çəkilsə də, bu ilahi cəhət onun daxilində tükənməz bir potensiya kimi mövcuddur.

Türkün təbiətə münasibəti onun dağı, daşı, səmanı, çayı, meşəni, təbiətdəki müxtəlif varlıqları ilahiləşdirməsi demək olub. O, ilkin mifoloji düşüncəsində fitrətən ilahi keyfiyyətlərini ifadə edib.

Türkün mifoloji düşüncə sistemi heyrətamiz dərəcədə insana doğma təsir bağışlayır. Türk təbiətdə daim özünü görüb. Bu heyrətamizliyi müxtəlif formalarda vəsf edib. Bütün bu cəhətlər qədim türklərin inanc dünyasında Tanrıya tapınma kultunun ilahi bir ahəngini yaradıb. Türk Tanrısı ilə hədsiz doğma idi: bu doğmalığa onun canına, qanına hopmuşdu. Ana sazımızda ifadə olunan möhtəşəm ruh sədası türkün uca ruhundan hər məqamda soraq verir. "Qaraçı", "Yanıq Kərəmi", "Misri" və başqa saz havacatlarında bu cəhətlər aydınca görünür, duyulur.

Möhtəşəm fikir, ruh, ideyaçılığa, idraki və bədii vüsətə qadir olan türk habelə möhtəşəm dövlətçilik ənənəsi yaratdı, bu ənənəni minillər boyunca yaşatdı. Bu gedişdə Tanrıçılıq baxışları tədricən sənəgisə də, yox olmadı, bu və ya başqa biçimdə folklorda, ədəbiyyatda, dilimizdə, musiqimizdə, xalçaçılığımızda və s. yaşadı.

Bu gün ruh yaddaşımızın işığında Tanrıçılığın izlərinə geniş rast gəlirik. Tanrıçılığın çağımızda folklorşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, etnoqrafik, tarix, siyasət, ümumən incəsənət və s. baxımdan daha geniş

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

araşdırılması qaçılmaz görünür. Ona görə ki, bu yöndə araşdırmalar ulusal varlığımızın yaradıcı, ardıcıl təsdiqində ciddi rol oynaya bilər.

Başqa tərəfdən Tanrıçılıq elmi probleminin ardıcıl araşdırılması fəlsəfi kontekstdə də yeni elmi qənaətlərə gəlməyə imkan yarada bilər, Tanrıçılıq-Şumerçilik, Tanrıçılıq-Zərdüştçülük, Tanrıçılıq-Xürrəmdinlik, Tanrıçılıq – Hürufilik, Tanrıçılıq-Muğam, Tanrıçılıq – Saz (Aşiq Sənəti) və s. istiqamətlərdə daha geniş, daha məntiqli qənaətlərə gəlməyə imkan verir.

Tanrıçılıq probleminin tədqiq tarixi və nəzəri əsasları

Təbiətdəki fəvqəltəbii qüvvələrə inam mahiyyətə təbiətə inam anlamındadır. Təbiətə münasibətdə fobik təsəvvürlər üstün görünsə də, bütün hallarda inam başlıca rol oynayır. İnsan inandığını ideallaşdırır. İnamın mayasında qarışıq əhvalların varlığı insanların təsəvvürlərinin ölçüsünü göstərir. Yəni naşı səviyyəyə naşı inamın soraqçısı olur. İnsan varlığını dərk etdikcə təbiətdəkilərdən zəif olmadığını anlayır, minillərlə çəkən proses nəticəsində davranışları yetkinləşir.

XI əsrdə yazılmış M.Kaşgarlının məşhur “Divanü lüğət-it-türk” ensiklopediyasında Tanrı // Tenğri və tanrıçılıqla bağlı faktlara yetərincə rast gəlinir: ““Yere batası kafirler göğə “Tenğri” derler. Yine bu adamlar böyük bir dağ, böyük bir ağac gibi gözlerine ulu görünen her şeye “Tenğri” derler. Bu yüzden bu gibi şeylere yükünürler (secde ederler). Yine bunlar bilgin kimseye “Tenğrigen” derler. Bunların sapıklıklarından Tanrıya sığmırız” (13, 377-378).

Məndə M.Kaşgarlının islam baxışına dayanaraq Göyə “Tenğri” deyənlərin ünvanına “kafir” deməsi diqqəti çəkir. Bir daha anlaşılır ki, əski türklər dağı, ağacı və b. kutsal saydıqlarını tanrı olaraq görürmüşlər. Alimin sığındığı Tanrı isə islam Allahıdır.

“Divanü lüğət-it-türk”də öygülər: “Tanrıya övgülər: “Uluglug Tengrige” // “Ululuk Tanrınıdır” (11,150). “Kudruk katıgtügdümüz, Tenğriğöküş ögdümüz, Kemiş atığ tegdimiz, Aldap yana kaçtımız” // “Kuyruğu sıkı düğdük, Tanrıyı çok öğdük, gemi çekerek atı özengiledik, aldatarak yine kaçtık” (11, 472). Qarğış: “Tenğri kargışı anıñ üze” // “Tanrının laneti onun üzerine”; Alqışlar: “Tenğri kargagınğa ılınma” // “Tanrının lanetine, kargışına uğrama” (12, 472).

Göründüyü kimi, Tanrıya öygülər, alqışlar, qarğışlar və s. gerçəklikdən üstün, güclü, yenilməz, insanın dar macalda dadına yetən, bütün qayğılarını həll edə bilən, Türkün Tanrı obrazı haqqında müəyyən bir təsəvvür yaradır.

İ.Qəfəsoğlu yazır, Tanrı türklərdə mənəvi gücün tək qaynağıdır (14, 310-466). A.Acalovun fikrincə, “Göy Tanrı” adındakı “göy” tərkibi yalnız göyün rəngini deyil, həm də onun müqəddəsliyi, ucalığı, sonsuzluğu, ululuğu, ucalığı, əzəmətini bildirir. Deməli, Göy Tanrı - Uca Tanrı, Ulu Tanrı anlamını bildirir. Tanrı səmavi allah anlayışı olub, bütün türklərə məxsus milli bir din sisteminin özəyini təşkil etmişdir (1, 41).

C.Bəydili isə hesab edir, prototürklərin etnik-mədəni tarixinin ən alt qatında belə var olan bu anlayış İslam dinindəki Allah mənasının qarşılığı olaraq işlənmişdir. Müsəlmanlığı qəbul edən türklər əski Tanrı adını və onun vəsflərini yeni dinlərinin tanrısı mənasında işlətməmişlər. Türk dini-mifoloji düşüncəsinin mahiyyətində duran tanrıçılıq “yazılıb-düzülüb göydən enən Tənri elmi” - kanonik mətnli göydən enmə kitabı, eləcə də peyğəmbəri olmayan bir dindir (5, 349).

Buradan Türkün Tanrısına münasibətdə daha bir özəlliyi - ərqli davranışı diqqəti çəkir. Aşağıdakı məndə bu ideyanın tamamilə sübutunu görürük.

V.Radlovun təqdim etdiyi “Dünyanın yaradılışı” adlı əfsanədən: “Dünya tamamlanmadan öncə yalnız su varıymış, torpaq yoxuymuş, göy üzü yoxuymuş, günəş və ay yoxuymuş. Tanrı ətrafda uçurmuş, insan ətrafda uçurmuş. İkisi də qara qaz şəklində dünyada uçurmuş. Tanrı heç bir şey düşünmürmüş. İnsan rüzgar oyudaraq suyu hərəkətləndirmiş və Tanrının üzünə su sıçratmış. İnsan Tanrıdan daha yüksəklərə çıxma biləcəyini düşünmüş, amma aşağı suyun içinə düşmüş. Yıxılınca boğulmağa başlamış, “Aman Tanrım, məni qurtar demiş!” Bundan sonra insan sudan çıxmış. Tanrı demiş ki, “Möhkəm bir daş meydana gəlsin”. Dənizin dibindən sərt bir daş çıxmış və üstündə Tanrı ilə birgə yaşayan insan oturmuşdur” (17,175).

Burada türk yaradılış konsepsiyası baxımından iki məqam diqqəti çəkir: yaradılışdan öncə yalnız suyun olması; Tanrı və insan qara qaz görkəmində olub, uçurmuşlar. Bu, kosmosdan – mövcud nizamlı dünyadan

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

əvvəlki vəziyyətdir (6, 33). Ancaq yaradılış prosesi dünyadakı suyun vasitəsilə baş verir. Əcdadın təsəvvüründə dünya yoxdan deyil, dünyadakından yaranır.

Daha sonra deyilir ki, Tanrı “Sən dənizin dibinə en və torpaq gətir!” demiş. İnsan aşağı endikdən sonra əliylə torpağı ovuculamış və torpağı alıb Tanrıya vermişdir. Tanrı o torpağı dənizin üzərinə səpərək “Yer üzünü olsun” demişdir. Bundan sonra yer üzünü yaratmışdır. Tanrı təkrar “Aşağı en və bir az daha torpaq gətir” demiş. İnsan öz-özünə “Əgər aşağı ensəm, özüm üçün də torpaq gətirəcəyəm” deyər düşünmüşdür. Suyun dibinə enmiş, düşünülüyü kimi, iki ovuc dolusu torpaq almış. Bir ovucundakını Tanrıya vermək üçün, digər əlindəkini isə Tanrıdan gizli olaraq yer üzünü yaratmaq üçün ağzında saxlayaraq yuxarıya çıxmışdır. Tanrı insanın gətirdiyi torpağı alıb yer üzərinə səpərək torpağı bir qədər də qalınlaşdırır. İnsan torpağı ağzına soxduğu üçün torpaq qabarmış və insan az qala boğulub ölsün. İnsan nə qədər uzaqlara qaçmağa səy göstərsə də, Tanrının yanında olduğunu görmüş və “Ulu Tanrı, məni qurtar” demişdir. Tanrı isə bu zaman ondan torpağı ağzında niyə saxlamasının səbəbini soruşduqda o cavab verir ki, “Torpağı yer üzünü yarada bilmək üçün ağzıma aldım”. Tanrı ona bu zaman “Tüpür onu ağzından” deyir və insan tüpürür. Bu zaman isə onun tüpürdüyü torpaqdan sulu çamur təpəcikləri yaranır. Bundan sonra isə Tanrı ona deyir: “Artıq günahkarsan, mənə pislik etməyi düşündün. Sənə itaət edən xalqın da ruhu eyni şəkildə pis olacaqdır. Mənə itaət edən xalqın ruhu isə qutsal olacaqdır. Onlar günəşi, işığı görəcklər, gerçək Kurbistan olaraq xatırlanacağam. Sənin adın Erlik olsun. Kim günahlarını məndən gizlətsə, o sənin olsun. Sənin günahından özlərini qoruyanlar mənim olsun” (17,175-176).

Məndə İnsanın Tanrı ilə yanaşı durmaq, dünya yaradıcılığında iştirak etmək haqqı, imkanı ilə yanaşı həm də “iblisvari” rolda iştirakını görürük. Dünya yaradılışında Tanrı-İnsan münasibətləri ənənəvi tipik dini baxışa uyğun anlaşılır. Bu, şübhəsiz, söyləyicinin münasibəti ilə bağlıdır.

S.Qarayevin fikrincə, burada aydınlıq gətiriləsi əsas motivlər aşağıdakılardır: Suyun arxasındakı ərəziyə – torpaq gətirməyə insan səfər edir; Oğurluq motivi, yəni insan Tanrının əmri ilə suyun altından torpaq çıxardarkən özünə də torpaq oğurlayır; İlk baxışdan destruksiya olunmuş “doğum motivi” və müvafiq cəza; Dünya üzərində hakimiyyət bölüşdürmə motivi” (7, 38).

Türk kosmologiyasına əsasən kainatın hissələri – yuxarı (göy, səma), yerüstü və yeraltı dünyalar kimi nəzərdə tutulur. Altaylıların təsəvvürlərinə əsasən Ülgen başda olmaqla əsas xeyir tanrıları və ruhları yuxarı dünyada (göydə) yerləşirlər. İnsanlar, onlarla yanaşı bərəkət və məhsul tanrısı Yer-su, tayfa tanrıları və hami ruhlar yerüstü dünyada, əcayib məxluqlar, insanlara zərər yetirən ruhlar və tanrılar (sonunculardan ən başlıcası Yerlik hesab edilir), həmçinin ölmüş adamlar yeraltı dünyada yaşayırlar (20, 540).

R.Qafarlının “Azərbaycan türklərinin mifologiyası (qaynaqları, təsnifatı, obrazları, genezisi, evolyusiyası və poetikası)” əsərində sadalanan nümunələr - ən qədim yazılı və maddi abidələr sırasında Zərdüştün “Avesta”sı gəlir. Minillərin o tayından gələn bu ideyaların xalq olaraq ömrümüzdə yaşayan ciddi izləri (təbiətə səcdəli münasibət, suyun, odun, yelin, torpağın tanrılaşdırılması, Xeyir və Şər arasında əbədi mübarizə və s.) bundan sonrakı gedişdə də həyatın hər bir sahəsində özünəməxsusluğumuzu ifadə etməyə geniş imkan verir. Əsərdə əsas məsələni (“Azərbaycan türklərinin mifologiyası” anlayışını) güvənli, ictimai şüurda ardıcılılaşdırın, doğrulaşdırın ideya olaraq müəllifin “Avesta”ya – Zərdüştlüyə münasibətidir. Zərdüşt Azərbaycan hadisəsi, Azərbaycan-türk mifoloji düşüncəsinin dünyabaxış səviyyəsində sistemləşmiş ifadəsi kimi təqdim edilir. Bu məsələyə münasibət çağımız və sabahımız üçün əsas mənəvi istiqamətlərdən biri, əslində birincisidir.

Dünyaya münasibətdə ikili yanaşmanın qaçılmazlığı - Xeyir və Şər anlayışlarının əcdad düşüncəsində aydınlığı, zaman-zaman bu əsasda Zərdüştün şəxsində bütün dünya dinlərinə, fəlsəfələrinə yön verən ilk, möhtəşəm dünyabaxışın yaranması – ulus adına dünyaya bənzərsiz sözümdür. Əsərdə Zərdüşt düşüncəsindəki Xeyir və Şər arasındakı mübarizənin qaçılmazlığı əsaslandırılır: “Atəşpərəstlikdə şər çoxbaşı əjdaha kimidir, bir başını kəsirsən, digəri onun yerini tutur və öz ardıcılığını, davamlılığını bütün hallarda qoruyub saxlayır. Çünki zaman xeyirlə şərin mübarizəsi ilə hərəkətə gəlmişdir: Ahur-Məzd nə qədər əzəmətli, böyük gücə malik olsa da, doğma qardaşı, əbədi düşməni Anhro Manyunu, onun icadlarını hər an aradan qaldırmaq imkanına malik deyildir. O, öz yardımçı göy varlıqları ilə şəri Yer üzündən bir müddətliyə uzaqlaşdırsa da, Şər Ruhun Yer altında öz xarakterinə uyğun məxluqlar yaradıb gücünü çoxaltmaqla böyük bəlaya çevrilməsinə qarşı heç bir əks qərar, hökm çıxarmağa qadir olmur. Xeyir qüvvənin təmsilçisi bircə şeyə əmindir ki, azğınlaşmış düşmənin hücumlarına qəflətən məruz qalacaq. Bu səbəbdən də təzə formalar axtarır, daha mütəşəkkil varlıqlar yaradır. Hər iki tərəfdəki daimi mübarizə əzmi

qanlı rəqabətə çevrildiyindən yeni-yeni yaranışların meydana gəlməsinə, inkişafın sürətlənməsinə geniş şərait yaranır” (9, 293).

Tanrıçılıq – qədim türk düşüncəsinin ifadəsi olub, əcdad düşüncəsində kutsal (müqəddəs) sayılan hər şeyin (Göy (Səma), Ağac, Su, Yel, Dağ, Od və s.) tanrılaşdırılmasıdır

Türk düşüncəsində ilahilik insaniliklə təndir. Əgər Tanrıçılıq olmasaydı, Zərdüştçülük də olmayacaqdı. Mahiyyətə Zərdüştçülük Tanrıçılığın davamıdır. Gerçəkdir ki, Zərdüştçülük dünyabaxış olaraq çoxlu təhriflərə məruz qalıb, ancaq bütün bunlara baxmayaraq mahiyyətini qoruyub saxlaya bilib.

Novruz düşüncəsi özündə Xeyir və Şər ideyalarının yaşarılığını aydınca göstərir. Təbiətin halında, həyatın gedişində mövcud olan ikili durum qədim insanları düşündürüb. Işıq-qaranlıq, isti-soyuq, məhsuldarlıq-qıtlıq və s. kimi bir-birinə zidd olan gerçəklik halları belə bir qənaət formalaşdırıb ki, bunların baş verməsi insandan asılı olmadığı dərəcədə çıxış yolu tapmaq ondan asılıdır. Əcdad inanıb ki, qaranlıq nə qədər qatı olsa da, işıq onu yaracaq. Başqa tərəfdən, çillələrin müddətinin yaza doğru azalması, əcdad düşüncəsində soyuğun (qışın) Şər, istiliyin (yazın) Xeyir obrazında canlandırılması xəlqi düşüncənin qədimliyini, müdrikliyini göstərir. Tanrıçılıqdan fərqli olaraq Zərdüştçülükdə əcdadın dünyanı, həyatı, insanı, təbiəti dərkin yeni səviyyəsinin ifadəsi özünü göstərir. Ancaq dünyanı dərkin açarını verən türk ulusu uzun yüzillər boyunca inam yaradıcılığı ilə məşğul ola bilmədi, müxtəlif dinlər onun ilkin – özününkü olan dünyabaxışından (Zərdüştçülükdəki Xeyir və Şər ideyalarından) bəhrələndi. Azərbaycan türklərinin, ümumən türk mifologiyasına aid örnəklərdə (mif mətnlərində) bu gün islam dininin təsirinin açıq-aydın görünməsi, bilinməsi zaman-zaman ulusal ənənəmizdən, ilkin mifoloji düşüncəmizdən ayrılmamızın, ərəb mifologiyasının ulusal ruhumuza diktəedicisi təsirinin ifadəsidir.

Zərdüştçülükdə Od ideyasına münasibət ayrıca araşdırılmalıdır. Məsələ burasındadır ki, Türk düşüncəsindən gələn oda ilahi – insançı münasibət Zərdüştçülükdə dünyabaxışın canı, rəmzləndirmə səviyyəsində mənalandırılıb. Hazırda belə bir qənaətlə daha çox rastlaşırıq ki, Novruzda odun üstündən tullanmaq var, ancaq Zərdüştçülükdə od müqəddəs sayıldığından ona üzünüqablı yanaşılırdı. Yəni “Zərdüşt düşüncəsinin Azərbaycan-türk ruhuna aid olmadığı” düşüncəsi əsasən bu nöqtədən başlayır.

Novruz çərşənbələrində və bayramda tonqalın üstündən atlanılması Tanrıçılıq görüşləri ilə bağlıdır. Burada odun insanı daxilən, ruhən təmizlədiyinə fitrətən yetkin inam var ki, indi də bu inanc hər bir soydaşımızın ağılında, ürəyində yaşamaqdadır. Od tanrılaşdırılır, Əcdad - Türk tanrılaşdırdığı ilə birdir, ondan qorxmur, iç-içədir, mənəvi birliyə yetir... Türkün Tanrısı dünyanın içindədir, dünyadan qıraqda deyil. Odun üstündən atlanmaq – köhnə mifoloji ildəki acı-ağrının odda yanıb yox olmasına inamdır. Burada çirkədən, günahdan Odun gücüylə təmizlənmiş insanın yeni ilə arınmış halda keçməsinə inam yaşayır.

Zərdüştün məşhur üçlü düsturu olan “Təmiz düşüncə, təmiz söz, təmiz əməl” həmin ilkin düşüncədən gəlir. İnsana bu ölçüdə ilahi yanaşma Türk insançılığının ifadəsi ola bilərdi. Sübutu fars ruhundan fərqli olaraq türk ruhunda, konkret Azərbaycan türklərinin ruhunda – yaradıcılığında ideyanın bütün çalarlarıyla (Azərbaycan muğamlarında, Azərbaycan sazında, bədiyyatında, incəsənətində və s.) yaşamasıdır. İslamın gəlişindən, oturuşmasından sonra Zərdüştün dünyabaxışı, konkret olaraq Od ideyasının ayrıca (xüsusi) səviyyədə kutsallaşdırılması xətti zəiflədi, ancaq daha əski düşüncədəki - Tanrıçılıqdakı oda münasibət Novruzda xəlqi kurallar səviyyəsində yaşamağa başladı. Bu da təbii sayılmalı idi. Artıq xəlqi düşüncədə Zərdüşt dünyabaxışı səviyyəsində odun kutsallaşdırılması imkanı İslamın basqısı ilə yoxa çıxarılmışdı. Başqa tərəfdən, dinlərdə, eləcə də İslamda odun İblis obrazında təqdimi ilə Türk düşüncəsində Oda ilahi-insançı, yaradıcı (daxili (iç) təmizləyici)) münasibətdən tamamilə fərqli bir yanaşmanın olduğunu görürük. Əgər Tanrıçılıqda Günəşin, Odun da tanrılaşdırıldığını nəzərə alsaq, o zaman Türkün Tanrıçılıq dünyagörüşü ilə İslam arasında paralellik, oxşarlıq “axtarıb tapmaq” istəyində uyğunluq məntiqinin olmadığını görürük. Odun türk əcdad təfəkküründəki ayrıca (xüsusi) rolu araşdırıldıqca xilasçı (qurtarıcı) funksiyası aydınlaşır. Novruz bayramındakı Odun ilk növbədə insan ruhunu təmizləyici rolu var. Ümumiyyətlə, əcdad düşüncəsində odun fiziki xassəsi əsasında (yandıqca cazibəliyini artırır, Xeyir soraqçısı sayılır, isidicilik xüsusiyyəti var, qaranlıqda sərbəst hərəkət etməyə imkan verir) mənalandırılması onun mənəvi keyfiyyətlərinin yaranmasını şərtləndirib. Ona görə ki, türk təbiətdəki hər şeydə, xüsusən də Odda Tanrı keyfiyyəti görüb, bunu ifadə edib.

Qamların günəşpərəstliyi – mahiyyətə işıqpərəstlik deməkdir. Günəşin şəfqətində əcdad düşüncəsində insan görülməsi, mənalandırılması Türkün tanrıçılıq görüşləri ilə də yaxından səsleşir.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Əsərdə qamlıq bağlantısının ciddi izləri “Kitabi-Dədə Qorqud”da axtarılır, ümumiyyətlə, Oğuznamələrə varılır: “Ehtimal ki, qamlar gələcəkdən xəbər vermək, varlıqlara ad qoyub şərh etmək qabiliyyətinə malik olduqlarından sözü məğzində “ışıqlandırmaq”, “aydınlaşdırmaq” dururdu. Deməli, hələ ictimai təbəqələşmə meydana gəlməmişdən qabaq tayfaya mənəvi ata – qam rəhbərlik edirdi. O, Göy Tanrının, ya da Günəş Atanın elçisi sayılırdı və iki funksiyanın daşıyıcısı idi – həm inacla bağlı mərasimlərin icraçısı, həm də toplumdaxili və toplumxarici əlaqələrin yaradıcısı, qayda-qanunun təminatçısı idi (9, 261).

Qədim türk (Orxon-Yenisey) yazılı abidələrində deyilir: “Təqri təg taqridə bolmuş türk bilgä kağan bu ödkä olurtım. Sabımm tiikāti esidgil: ulayu iniyigünüm, oğlanım, biriki oğuşım, bodunum, biriyä şadapıt bağlär, yıraya tarkat buyuruk bağlär, otuz... Təqri təg taqridə bolmuş türk bilgä kağan bu ödkä olurtım”.

Tərcüməsi: “Mən tanrı tək göydə yaranmış bilici türk xanı bu taxtda oturdum. Sözlərimi axıradək eşidin: arxamca gələn soydaşlarım (və ya tabeliyimdə olan xalqım), gənclərim, birləşən qəbilələrim, xalqım, sağda (duran) şadapıt bəyləri, solda (duran) tərhanlar, buyuruqçu bəylər, otuz doqquz oğuz bəyləri, xalqı, bu sözlərimi yaxşıca eşidin, diqqətlə dinləyin... Tanrının hökmü ilə, özümün bəxtim olduğuna görə xanlıq taxtında oturdum” (18, 188).

Burada Türk insanının – hökmdarın özünü Tanrı sayması – Tanrıya aid etdiyi keyfiyyətlərə özünün də çatdığına inamıdır. Bu cür yanaşmaya İslam düşüncəsində rast gəlmək təbiidir, mümkün deyil. Həm də burada seçimin Tanrının əlində olduğu görünür, bilinir. Türk Tanrısını ağılında, ruhunda (duygusunda) yaradır, göyür, yaşadır, Tanrı da Türkü yaradır, yaşadır...

Türk insanının tanrılaşdırma bilmək keyfiyyəti ayrıca araşdırılmalıdır, ona görə ki, bu məqam onun özünü anladığı çağdır. Mifoloji yaddaşda bu çağın əslində bitdiyi zaman yoxdur, ardıcıl inkişafı və yeni dərk olunma, təsəvvür ölçüsü var.

F.Bayatın “Türk dini-mifoloji sistemində tanrı (semantik funksiyası və etimologiyası)” adlı əsərində mövzuya hərtərəfli yanaşılır, maraqlı qənaətlərə gəlinir. Araşdırmada Göy Tanrı dini-mifoloji sistemi haqqında fikir yürüdüldü: “Göy Tanrı və ya Avropa türkologiyasında deyildiyi kimi, tanrıçılıq adlı dini-mifoloji sistem prototürk, yaxud Altay dil ailəsi dövründən mövcud olmuşdur. Bəsit şəkildə Göy Tanrı ilkin nominativ anlamıyla göy üzünün hakimi deməkdir. Göy rənginin qutsallıqla birlikdə mənşə bildirdiyi də məlumdur. Etnik-mədəni sistemdə Göy Türk, göy bürü, göy keçisi əslində bu varlıqların ilahi mənşəyini bildirir. Arxaik tipli dastan qəhrəmanlarının Tanrıoğlu olmaları da onların ilahi mənşələri ilə bağlıdır” (4, 76).

Buradaca F.Bayatın tanrıçılıqla şamanlığı qarşılaşdırması maraqlıdır. O, qeyd edir ki, Orxon-Yenisey abidələrində adı çəkilən Göy Tanrı və ya Türk Tanrısı konkret zaman və məkan strukturu olmayan yüksək sitayiş obyektidir. Şamanlığın geniş yayılmasıyla bir az arxa plana keçirilən Göy Tanrı mifoloji mətnlərdə və etnoqrafik ədəbiyyatda öz varlığını qoruya bilməmişdir. Ancaq şamanlar da hər nə qədər Tanrını arxa plana keçirənlər də, onun mütləq varlığını qəbul etmişlər (4,76).

***

Türk əcdad düşüncəsində Günəşi, Suyu, Dağı, başlıcası Göyü Tanrı saymaq gələniyi var. Bu, əcdadın ümumən dəyərləndirdiyi hər şeyi - mahiyyətə Dünyanı Tanrı saymasından irəli gəlirdi. Əsas səbəb budur ki, Türk özünü Təbiətdə (Doğada) tapa, yəni ifadə edə bilirdi, öz ruhu ilə Təbiət ruhu arasında birlik görə bilirdi. F.Bayat yüksək dərəcəli göy ruhlarının tanrı hesab edilməsinin adət halını aldığını bildirir. Onun fikrincə, bu, bir tərəfdən Göy Tanrı inancının arxa plana keçirilməsi və göy ruhlarının Tanrı olaraq qəbul edilməsinin nəticəsidirsə, digər tərəfdən məlum politeizm nəzəriyyəsinin təsiri ilə ortaya atılmışdır. Təbiət güclərinin, məsələn, məsələn, odun, ocağın, dağın, meşənin, suyun və s. ruhlarını və iyələrini müqəddəslik kateqoriyasına aid etmək başqa, onlara sitayiş etmək isə başqa məsələdir (4,76).

Tədqiqatçının gəldiyi qənaət diqqətçəkəndir: “Həm də hər bir müqəddəs olan şeyi Tanrı olaraq qəbul etsək, o zaman əski türklərin yüzlərcə tanrısı olduğunu və qısacası, politeizm nəzəriyyəsinə də qəbul etmiş oluruq. Halbuki əski Türklərin tək Tanrı inancında olduğu bütün tədqiqatçılar tərəfindən bu və ya digər şəkildə qəbul edilmişdir (4,76).

Əlbəttə, Göy Tanrı inancına aid edilən kutsal kitabımız əlimizdə yoxdur: Türk xalqı təəssüf ki, bu yöndə yaradıcılığını ardıcıl, axıradək inkişaf etdirə, kitablaşdırma bilməmişdir. Əslində onun bu yöndə yaradıcılığını inkişaf etdirmək üçün kifayət qədər imkanları olmuşdur.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

IV Papa İnoentius tərəfindən 1245-ci ildə Francisqan rahibi Cohannes de Plane Carpini Orxon çayı yaxınlığındakı Mo nqolustanın paytaxtı Qaraqum şəhərinə gəldiyi zaman yol boyu gördüyü xalqların adət-ənənələrinə dair topladığı məlumatları sonradan yazdığı kitabında vermişdir. Ona görə türklər görünən və görünməyən hər şeyi yaradan tək tanrıya inanırdılar (4,77). Bu yöndə başqa tarixi mənbələr də sadalanır. 1271-ci ildə Papanın elçisi sifətində böyük monqol xanı Kubilayın sarayında olan venedikli məşhur səyahətçi Marko Polonun verdiyi məlumatda da türklərin tək tanrıya sitayiş etdikləri, ancaq bəzi ruhlara da hörmət göstərdikləri qeyd edilir (4,77).

Bu və başqa faktlarda Tanrının hər şeyin üzərində, yaradıcısı olduğu faktı görünür, bilinir. Tanrı insan həyatının ziyəsidir, onun həyatının yönləndiricisidir. F.Bayatın araşdırmasında Tanrı obrazının keyfiyyətləri hərtərəfli təqdim edilir. Vurğulanır ki, baş sitayiş obyektı olan Göy Tanrı bütün tərəflərlə türklərin fəlsəfi sistemlərinin və mifologiyalarının ontoloji qaynağı olmuşdur. Türk milləti və türk dövrləri hər zaman Tanrı yarlıkadukun üçün (Tanrının inayətilə) var olduqlarının fərqi olmuş və hər zaman bu uca sitayiş kultuna sığınmışdır (4, 78). Göy Tanrıya həsr olunmuş dualardan göydə yaşayan ən böyük sitayiş obyektı olduğu, insanları və digər canlıları, göy qübbəsini yaradan, dünyanın düzenini, tarazlığını qoruyan, insan qədərini təyin edən uca varlıq olduğu anlaşılır. Həyat və artışı onun əlindədir. Yalnız yaxşılıq edən və hər şeyi biləndir. Buna baxmayaraq Göy Tanrı zamanla insanların hörmətsizliklərindən və unutqanlıqlarından asılı olaraq hiddət və qəzəb də nümayiş etdirməkdə, təbiət hadisələri, qıtlıq, sel və zəlzələ törətməkdədir (4, 79).

Tanrı adı, obrazı yayğındır, çox zaman Allah adının sinonimi kimi işlədilir. Azərbaycan Türklərində isə qədimdən bəri Tanrı adı habelə “Tari”, “Tari” kimi də işlədilib. Tanrı bir çox dinlərdə (xüsusilə monoteist dinlərdə) Ali Qüvvə və yaradıcı olaraq qəbul edilən varlıqdır. Fövqəlbəşər və insanlar üzərində suverenliyi olan varlıq, yaradıcı, ilahdır. Müxtəlif türk birliklərində Tanrı, Tənqri Tanqri, Tənqere, Tanqara, Teneqere, Tinqir şəklində istifadə olunur. Monqollar Tənqir və ya Tenqer deyirlər. Ulu Tanrı, Xan Tanqri kimi ifadələr də işlədilir. Bəzi türk boylarında qoruyucu ruhlər üçün də istifadə edilir: Su Teyrisi, Yer Teyrisi kimi. Əslində kainatın hər yanındakı bu ruhlər bir bütündür, bir-birinə bağlıdır. Tanrıçılıq sistemli bir quruluşa sahib olaraq bütün ictimai həyata işləmişdir. Türklər tanrıların adlarının sonuna Toyun və ya Bator sifətlərini gətirərkən monqollar daha çox Saqan (Saqağan) "ağ", Ulan (Ulağan) "qırmızı" sifətini istifadə edirlər. Etrusklarda Thanr adlı, digər tanrıların doğumunda rol oynayan üstün bir Tanrı vardır (19).

Burada Tanrı ilə bağlı keyfiyyətlər sadalandığında onun qədim türklər - əcdadlarımız üçün doğma bir obraz olduğunu görürük.

Tanrıya aid edilən keyfiyyətlər zamanüstülük kəsb edir. Tanrı obrazı gerçəklik içində gerçəklikdən öte anlaşılır, qəbul edilir. Ancaq “Bağışlayan”, “Əsirgəyən”, “Güdən”, “Bilən” kimi anamlar artıq Türk Tanrıçılığına deyil, İslam Allahçılığına aid keyfiyyətlərdir, ya da Tanrıçılıqla Allahçılığın qovuşağındadır.

“Tanrı” sözünün anlamı: (Dan/Tan) kökündən törəyib, “şaşıрма, heyret etmə” mənaları var. Şumer mənşəli olduğu bildirilir. Şumerçədə Dingir və ya Tingir adıyla mövcud olmuşdur. “Tanımaq”, “tan” kimi sözlərlə bağlıdır. Qədim türkcə, monqol və hətta tungus-mançur dillərində “saymaq, hesablamaq, bilmək, məlumat sahibi olmaq” mənalarını ehtiva edir. Monqolca olan “tenreh” feili “gücləndirmək”, “təngər” isə “göy” anlamı daşıyır (19).

F.Bayatın tədqiqatında “Tanrı” və ya “tanqara” termininin iki mənada işləndiyi vurğulanır. Abstrakt anlamda göy və göyün sahibi. Abstrakt mənə Göy Tanrı dini-mifoloji sistemini qurmaqda önəmli rol oynamışdır; Göy ruhləri. Şamanlığın iştirakı ilə sonradan tenqri termini konkretləşərək böyük göy ruhlərinə aid edilmişdir. Antropomorflaşma da bu ikinci bölgüylə bağlıdır (4, 79).

İ.Qəfəsoğlu başqa tayfələrdə gün, ay, ulduz tayfa olaraq bilindiği halda türk dilində göy üzündəki cisimlərin deyil, bütünlükdə Göyün simvollaşdığı tək Tanrı inancının təməl təşkil etdiyini yazır (14, 11). Tanrının insanlaşmış obrazı Türk tanrı inancında özünü bütünlüklə göstərir. Tanrı – Türkün mahiyyətə özüdür, ruhunun, cisminin yaradıcısıdır. Tanrıya inancın əhatə dairəsinin artması, genişlənməsi ilə obrazın antropomorflaşması prosesi yanaşı gətməyə başlayır. Türk mifoloji düşüncəsindən gerçək həyata gələn obraz zaman-zaman ictimai həyatda daha da hökmlü və yaşarı olmağa başlayır.

Tenqriçilik və ya Göy Tanrı dini Mərkəzi Asiyada yaranmış, şamanizm və animizmlə xarakterizə olunan dini inandır. Tanrıya ibadət etməklə yanaşı animizm, şamanizm və totemizm bu inancın əsas xəttini təşkil

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

edir. Tenqri sözü Tanrı sözünün qədim türk dilindəki deyiliş şəklidir. Orxon abidələrində ilk oxunan sözdür (19).

Göründüyü kimi, Tenqriçilik və ya Göy Tanrı dini şamanizm və animizmlə xarakterizə olunur. Habelə vurğulanır ki, Göyün ulu ruhu Tanrıdır. İnsanlar özlərini Göy ata Tanrı, torpaq ana Ötügen və insanları qoruyan atalarının ruhları arasında güvəndə hiss edib, onlara və digər təbiət ruhlarına dua edərmişlər. Böyük dağların, ağacların və bəzi göllərin güclü ruhları özündə saxladığına inanaraq dualar bəzən bu cisimlərə edilsə də, onlar tanrı olaraq qəbul edilmirdi. Sadəcə onun yerdəki varlığının göstəricisi idi. Göyün və yeraltının yeddi qatı olduğuna və hər qatda çeşidli ruhların mövcud olduğuna inanılırdı. İnsanlar təbiətə, ruhlara və digər insanlara hörmət bəsləyib müəyyən qanunlara riayət edərək dünyalarını tarazlıqda saxlamaları ilə fərdi güclərinin özünün zirvəsinə çatıb xaricə əks olunduğuna inanırdılar. Əgər bu tarazlıq pis ruhların hücumu və ya bir fəlakət səbəbindən pozulardısı bir şamanın köməyi ya da Tanrıya verilən qurban ilə yenidən nizamlanırdı (19). Bu mənbədə də Tanrı hər şeydən uca, güclü, yenilməz, yaradıcı sayılır.

***

Mənası “möhkəm” anlamına gələn “Türk” sözü xarakter etibarilə birsifətliyi, dəyişməzliyi, ölümlə öcəşməyi, ancaq öldürməyi sevməməyi, fitri döyüşkənliyi, fitri inancılığı, vətənsəvərliyiylə diqqəti cəlb edir. Deyə bilərlər ki, sadaladığımız cəhətlərin müəyyən qismi bu və ya başqa xalqda da var. Hər hansı bir xalq müəyyən dərəcədə bəşərlikdən soraq verir. Ancaq sadaladığımız xarakterik cəhətlər bütövlüylə ilə yalnız Türkə məxsusdur və bir nümunə kimi dünyaya təqdim olunmalıdır.

Möhtəşəm fikir, ruh, ideyaçıılığa, idraki və bədii vüsətə qadir olan türk habelə möhtəşəm dövlətçilik ənənəsi yaratdı, bu ənənəni minillər boyunca yaşatdı.

Mifoloji düşüncədə Türk-Əcdadın dünyanın yaradılışında iştirakını nəzərə almaq şübhəsiz, qaçılmazdır. Əcdadın Tanrıya münasibətindəki ərklilik yaradıcı xarakter kəsb edir, bu, dünya-insan bağlılığının doğmalığı əsasında olduğu anlaşılır, dünyanın yaradılışında Əcdad-Türkün iştirakı mifoloji məntiqlə əsaslandırılır.

Tanrıya inam və ayrıca olaraq ruhlara inam məsələsi şübhəsiz, diqqət yetirilməli məsələlərdəndir. Əcdad düşüncəsində ruha münasibət dedikdə nə anlaşılmalıdır? Bu məsələdə Tanrıdan asılılıq var idimi?

Tenqriçilikdə insanlar və heyvanların birdən çox ruha sahib olduğuna inanılır. Ümumilikdə insanın üç ruha sahib olduğu qəbul olunur, amma ruhların adları, xüsusiyyətləri və sayları fərqli toplumlarda müxtəliflik göstərə bilər. Buna nümunə olaraq Sibirin şimalında yaşayan monqol xalqlarından biri olan samodilərin qadınların dörd, kişilərin isə beş ruha sahib olduğuna inandığını göstərmək olar. Ruh adlarına gəlincə, Türk və monqollarda insan ruhları üçün bir çox fərqli adlar işlənir. Buna baxmayaraq bunların xüsusiyyətləri və mənalari hələ də tam araşdırılmayıb. Türklərdə Özü, Süne, Qut, Sür, Salkin, Tin, Körmös, Yula, monqollarda isə Sünesün, Amin, Qut və Süldə kimi ruh adları vardır. Jan-Pol Ru bu ruhlardan başqa uyğurların buddist olduqları dövrlərindən qalmış yazılarda adı keçən özqonaq ruhuna diqqəti çəkir (19).

Tenqriçiliyə inanılan bölgələrdə Tanrıdan sonra müqəddəs hesab olunan ən məşhur varlıqlar bunlardır: Umay — qədim türk mifologiyasında ev, heyvandarlıq və bərəkət tanrıçası hesab olunur. Tanrının qızı olduğu qəbul olunur. Ülgən — qədim türk mifologiyasında göy aləminin hökmdarı hesab olunur. Tanrının oğlu olduğu qəbul olunur. Erlük — qədim türk mifologiyasında yeraltı aləmin hökmdarı hesab olunur. Tanrının oğlu olduğu qəbul olunur (19).

Asif Ata yazır ki, günəşi insanlaşdırmaq, suyu insanlaşdırmaq, dağı insanlaşdırmaq, göyü insanlaşdırmaq - insanı dünyalaşdırmaqdır. Allah günəşə, suya, dağa, göyə sahib oldu, onları dünyanın əlindən aldı, insansızlaşan dünyada insan özünə o dünya axtardı (3, 50).

Burada Türk-Dünya birliyi məsələsi fəlsəfi sarıdan araşdırılır. Yəni günəşin, suyun, dağın, göyün, habelə torpağın və s. insanlaşdırılması insanın təbiətə ilahi-insani birliyinin yaradılması idi. Türkün Təbiətə yanaşmasında bu cəhəti aydınca görmək olur: “Qədim türk təfəkküründə təbiət insanlaşdı, insan təbiətləşdi. Sonradan obyekt – subyekt əlaqələrində təbiət insana qarşı, insan təbiətə qarşı qoyuldu, bu da insan – təbiət yadlığına yaradı” (3, 51).

Buradan belə qənaətə gəlinir ki, təbiətlə insanın mahiyyəti birdir. Türk yaşamında, ilk növbədə təbiətə ilahi yanaşmasında sözügedən birliyi ömründə təsdiq edirdi. Təbiətə insani münasibət cansız sayılanın, cansız olanın da canlandırılmasıdır, burada su, torpaq, hava, su, günəş, göy və s. canlı sayılır.

A.Atanın Tanrı-Allah fərqi ilə bağlı fikirləri də diqqətçəkəndir: “Tanrı dünyanı təmsil edir, bu səbəbdən də dünyadan asılı olur. Allah dünyanı idarə edir, bu səbəbdən də dünya Allahdan asılı olur. Tanrıçılıq – Dünyaçılıqdır əslində, Din – Allahçılıq. Qədim Türklər – Allahçı olmayıblar, dünyaçı olublar” (3, 52).

Burada ulusun təsəvvürünün onun yaşamında necə ifadəsini tapmasının qaçılmazlığı, gərəkliyi görünür, bilinir. Əcdad düşüncəsindəki Dünyanın təsəvvürü intuitiv olaraq insanlıq mahiyyəti ilə bağlı idi. Baxmayaraq ki, əcdadın ağılında, duyğusunda dünyanın, həyatın, insanın dərki ilə bağlı düşüncələr hətta daha çox primitiv səciyyə daşıyırdı, ancaq əcdadın fitrəti – ilkin duyumu bənzərsiz yaradıcı duyumdan xəbər verirdi.

Qədim türk təfəkküründə təbiət ruhu ilə insanın ruhu arasında möcüzəvi birlik, doğmalığ var

Əfsanələrin mayasındakı kosmoqonik yaradılışın əsasında əcdadlarımızın təbiət ruhunu insanlaşdırmaq, özülə, ruhuyla doğmalığ görmək istəyi dururdu. Türklər inanırdılar ki, onların ruhu ilə təbiətin ruhu arasında yadlıq yoxdur. Bu səbəbdən də təsəvvürdə, duyumda təbiətdəkilərə çevrilmə əcdadlarımız üçün təbii, qəbulolunan idi. Çünki insan təxəyyül vasitəsilə əfsanəvi çevrilmədə mahiyyətə yetirdi. Mahiyyətin dərki əfsanəvi biçim və məzmun tələb edirdi (6, 110). A.Ata Allahçılığı Tanrıçılığın davamı deyil, inkarı sayır. Onun fikrincə, Tanrıçılıqda insan dünyalaşır, Allahçılıqda bəndələşir: “Tanrıçılıq bu dünyanı sevdi, ona görə də o dünyaya ehtiyacı olmadı. Allahçılıq bu dünyanı sevmədi, ona görə də o dünyaya ehtiyacı oldu” (3, 54).

Daha bir qənaət Tanrıçılığın Allahçılıqdan üstün olduğu dərəcədə Mütləqçilikdən əksikliyədir, filosof burada dünyanın dünyalıq təməlinədən məhrum olduğunu bildirir: “Günəşi tanrı saymaq, suyu tanrı saymaq, dağı tanrı saymaq, göyü tanrı saymaq dünyanı tanrı saymaqdır. Günəşi insanlaşdırmaq, suyu insanlaşdırmaq, dağı insanlaşdırmaq, göyü insanlaşdırmaq insanı dünyalaşdırmaqdır. Allah günəşə, suya, dağa, göyə sahib oldu, onları dünyanın əlindən aldı, insansızlaşan dünyada insan özünə o dünya axtardı” (3, 54).

Bir daha ümumiləşdirsək, Tanrıçılıqda dünyanın dünyadakından yaranması diqqəti çəkir: Tanrı dünyadadır, dünyadan qıraqda deyil. Allahçılıqda isə Allah dünyadan qıraqdadır.

Türk Tanrısı türk insanına cəza verirmi? Hökm edirmi? Ümumiyyətlə, Türk Tanrıçılığında alın yazısı varmı? Tanrıçılığa tapınan tanrısından qorxurmu? Müxtəlif baxışlar olsa da, mahiyyətə türk tanrısı əcdad üçün qorxulu olmayıb. Əcdad Tanrısına tapınıb, ona ərqli davranıb, qorxmayıb. Əgər qorxsaydı, o zaman Tanrıya doğma oxşamalar yaranmazdı. Əslində folklorun bir çox janrlarında rast gəlinən inanc yönünün mahiyyətində əcdadın Tanrısına ərqli, inamlı yanaşması dayanır.

Hələ Tanrıçılıq dünyanı müqəddəsləşdirir, Allahçılıqda isə dünya faniləşir. Şübhəsiz, burada Tanrıçılıqla Allahçılıq arasında bərabərlik işarəsi qoymaq məntiqə sığmır. A.Ataya görə qədim türkün tanrısı təbiət idi: “Adamlar tanrısına yırtıcı münasibət bəsləyə bilməzdilər. Sonradan Tanrı Allahlaşdı və adamların təbiətə qarşı yırtıcılıq tüğyanı başladı” (3, 56).

Əcdad Türk üçün Tanrının konkret obrazı varmı? Tanrının sifətləri nədən ibarətdir? Təbiidir, ümumi təsəvvür var, yəni Tanrı yaradıcıdır, güclüdür, yenilməzdir və s. Ancaq Tanrının konkret obrazı dedikdə onun insanda, təbiətdə gerçəkləşməsi anlaşılır. Türk Tanrını mahiyyətə hər yanda görürdü: Göydə, Təbiətdə, yaşamında, davranışında...

Bəs Göy Tanrıya ibadət üçün müəyyən bir tikili forması olubmu? Əski və orta çağ qaynaqlarından alınan məlumatlara əsaslanaraq dövlətin və millətin kutvericisi, kosmosun və düzənin qaranı, haqqın qoruyucusu olan Göy Tanrıya ibadət məqsədilə tikilən tapınqların olmadığını da demək mümkündür (4, 81).

Göy Tanrı inancının, ümumiyyətlə, Tanrıçılığın zaman-zaman anlaşılma mərhələləri olmuşdur. Şübhəsiz, ilkin çağlardan fərqli olaraq Tanrının dərki, Türk insanı üçün mahiyyətə anlaşılma olması sonrakı çağların idraki düşüncəsinin məhsuludur.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

F.Bayat yazır, konkretləşmiş Tanrı teonimi yalnız şaman mifologiyasından təsirlənməklə meydana çıxmışdır. Abstrakt mənalı Göy Tanrı inamı dövlət törəsində, konkret Tanrı xan isə xalq törəsində təsirli olmuşdur (4, 82).

Şübhəsiz, burada idarəçilərin zaman-zaman qəbul edilmiş dinin kütlələrin ağılında, yaşamında daha da etkiləyici rolunu artırmaq üçün onu daha sirlə-sehrli, fəvqə qüdrəli, idarəçilərin isə Tanrı tərəfindən seçilmiş olması ilə bağlı təsəvvürlər yaratmaq çabası çox güclü olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, bu kimi təsəvvürlərə tarixi faktlarda da rast gəlmək olur. Ancaq türk ulusunun Tanrı obrazına ərkli, doğma münasibətinin kökü çox qədimlərdən gəlir.

***

Tanrıçılıq baxışları əcdad yaddaşında ardıcıl olaraq yenilənir, onu yaradıcı əhval üstə düşünməyə kökləyir. Türk insanı qədimdən bəri yol gələn doğma təsəvvürlərlə nəfəs alır, var olur. Ş.Albalıyev tanrıçılıqla bağlı düşüncələrini belə ifadə edir: "...Yerin Günəş ətrafındakı ziyarətinin rəmzi olaraq türklər Günəşə səcdə edib inam gətirmiş, Günəşi Allah sanıb, ona əski türkcə Tanrı (danrı), tankrı – Allah adı vermişlər. Elə o vaxtlardan da Günəş türk xalqlarının tanrısı olmuş, Günəşə ilahi don geyindirib atəşpərəst olmuşuq. Ona görə də Yerin mərkəzini – Günəşin ən qızğın nöqtələrini – Odlar diyarını (Günəşli Azərbaycanı, Qazaxıstanı və s.) türklər özlərinə yurd seçərək atəşpərəstləşmişlər. "Günəş haqqı" və s. andlarda, Odlar yurdu (Azərbaycan), Günəşli diyar (Azərbaycan, Qazaxıstan mənalığında) – toponimiyada bunun əksi özünü daşlamış halda saxlamışdır" (2). Ş.Albalıyev "Tanrı" sözünün etimologiyasında da bunu gördüyünü bildirir: "Tanrı – tan, dan (İşiq), rı-ər, kişi, yəni işiq əri, işiq kişisi (ər işiq-Günəş). Axı Günəş – işıqlar şahıdır, işıqlar kişisidir (əridir). "Tan"ın ("dan"ın) işiq mənası – dan üzü, dan yeri – yəni işiq yeri – Günəş çıxan Yer kimi anlaşılırsa, bu, "dan"ın Günəş, işiq mənasını göstərir. Dan üzü – dan izi, Günəş izi, Gün çıxan yerdir" (2).

M.Uraz qeyd edir, şamanlara görə ruhlar iki yerə ayrılır: bunlardan biri insanlar, heyvanlar, bitkilərlə birlikdə yaşayan ruhlar, digəri isə onlardan ayrı, başqa bir canlı və bitki ilə birlikdə yaşamayan ruhlardır. Xeyirxah tanrıların itaətində olan ruhlar insanlara yaxşılıq edən ruhlar, pislik edən tanrıların ixtiyarında olanlar isə pis ruhlardır. Hər bir insanın öz ruhu da var. Buna görə də şamanlar insanları bədən və ruh olmaqla iki varlıq halında qəbul edirlər (10, 79).

C.Bəydili yazır, Göy Tanrı dini-mifoloji sistemi monoteizmə çox yaxındır. Ancaq monoteizm səmavi kitabları, peyğəmbəri, ayin və mərasimləri olan dini bir sistem kimi tanrıçılıqdan fərqlənir. Türk etnoqonik miflərinin aparıcı obrazı Oğuz xanın İslamı qəbul elədiyi şəkildə göstərilən təkallahlığın özü də gerçək İslam deyildir və burada monoteist sistem kimi nəzərdə tutulan əslində türk tanrıçılığıdır" (5,104).

M.Məmmədovun fikrincə, Göy Tanrı dini-mifoloji sistemi türk mifologiyasının ən çox araşdırılan problemlərindəndir. Tanrı türk din düşüncəsi tarixi boyunca bilinən və prototiplərinin etnik-mədəni tarixinin ən alt qatında belə var olan əski anlayışdır: " "Göy-Tanrı" adındakı "göy" tərkibi heç də sadəcə göyün rəngini deyil, onun müqəddəsliyini, ucalığını anladan Səma rənginə bürünməyi, ənginliyi, sonsuzluğu və dərinliyi, Tanrının göylərlə bağlılığını, ululuğu, ucalığı və əzəməti bildirmişdir. "Göy Tanrı" - Uca Tanrı, Ulu Tanrı deməkdir. Ulu Ağ Ana adındakı "Ağ" tərkibi rəngi yox, məhz ulu varlığın müqəddəsliyini, ucalığını ifadə etdiyi kimi "Göy Tanrı" (Kök Tenqri) məfhumundakı "göy" də eyni mənani daşmışdır (15, 401).

Araşdırmaçı bu qənaətə gəlir ki, Türk tanrıçılığı türk dini inam sistemi kimi əsla çoxtanrılı bir tək tanrıçılıq deyil, əski türk tanrıçılığından danışılan zaman "panteon" anlayışının işlədilməsi yolverilməzdir: "Çünki burada tanrılar deyil, tək bir Ulu Yaradıcı qüvvət olan Tanrı var və bu qüvvətlə "ilahlar, tanrılar" kimi uydurma adlarla adlandırılan, əslində isə hami ruh - əy və ya övliyalar olan gizli təbiət gücləri arasında hansısa iyerarxik bir bağlılıq yoxdur. Əski türklər hər şeyin üstündə Tək Tanrı iradəsinin hakim olduğuna inandıqları üçün haqqı, ədaləti qorumağı da Tanrı əmri kimi başa düşürdülər. Kainatı bir bütün şəkildə qavrayan türklərin tanrıçı dünyagörüşündə Tanrı heç bir antropomorfik özəllik daşmamışdır. Türk mifoloji düşüncəsində sonsuzluq və ölümsüzlük yalnız Tanrıya yaraşdırılırdı. Bu düşüncəyə görə, Onda yaradılmışlara xas olan doğmaq kimi özəllik də yoxdur: Tanrı nə doğmuş, nə də doğulmuşdur. Heç bir zaman şəxsləndirilməyən görklü türk Tanrısının yalnız özünə bənzəri vardır. Tanrıçılıq ilahi qanunlarıyla aləmləri nizama salan Yaradan Ulu Tanrıya ruhu təmiz duyğularla dolu bir cəmiyyətin dini inam sistemi. Özünəməxsus inanc və davranış qəlibləri olan türk tanrıçılığının başlıca mahiyyəti doğum, ölüm, zəncirvari, silsiləli ölüb-dirilmələr və s. şəkildə öz əksini tapan əbədi həyat düşüncəsidir (15, 402).

M.Məmmədov qədim türk dastanları, Orxon-Yenisey abidələrində yaradıcı Tanrı insan ömrünün müddətini müəyyənləşdirən, xaqanlara müdriklik və hakimiyyət verən, onlara zəfər qazandıran, xaqanlara qarşı günah işlədənləri cəzalandıran, hətta xaqanlara əmr edərək dövlət və hərbi işləri həll edən ulu varlıq kimi canlandığını bildirir. O, qədim türk yazılı abidələrində Tanrı bir sıra funksiyaları yerinə yetirdiyini aşağıdakı kimi sistemləşdirir: a) Xaqana hakimiyyət bəxşetmə funksiyası; b) Hamilik funksiyası; c) İnsan taleyini, bəxtini müəyyənləşdirmə funksiyası; d) Cəzalandırıcı funksiyası (18, 401). Buradan belə qənaət yaranır ki, Tanrıçılıqda insanla Tanrı arasında hansısa vasitəçi, bir sözlə, peyğəmbərlik və ya ruhani institutu yoxdur. Türklərdə göyün ruhu sayılan, göyü və yeri yaradan ulu bir qüvvət bilinən Göy Tanrının adına böyük və ya kiçik olsun, heç vaxt tapınmaq ucaldılmamışdır. Çünki bütün bu yerlərin, göylərin əslində insanların könlündə qərar tutan Tanrının buyruğu altda olduğuna inanılmışdır (16,23).

F.Qasımovanın fikrincə, müxtəlif əşya və hadisələrin yaradıcıları, ayrı-ayrı mərasimlərin və ruhların hamisi sayılan mədəni qəhrəmanların, demiurqların xüsusiyyətləri də çox vaxt tanrıların simasında öz əksini tapırdı. İdarə etdikləri sahələrin miqdarından və mühümlüyündən asılı olaraq tanrılar da öz funksiyalarına görə böyük (Məsələn, Göy tanrısı, Günəş tanrısı, yerüstü və yeraltı dünyaların tanrıları və s.) və ya kiçik (Məsələn, Yol tanrısı, Meşə tanrısı və s.) tanrılara bölünürdülər. Deməli, tanrılar haqqındakı təsəvvürlər bilavasitə insanların dünya, kainat barədəki təsəvvürləri ilə bağlı idi. Qədim türklərin ən böyük tanrıları kimi tanınmış Tənqri, Yer-su, Ülgen və Yerlik (Erlık) də aşağıda görəcəyimiz kimi, ilk növbədə kainatın mənzərəsi barədə təsəvvürlərlə bağlı ortaya çıxmış, sonralar isə ayrı-ayrı dövrlərdə müəyyən transformasiyalara uğramışlar. Öz mənşəyini müxtəlif təbiət kultlarından götürmüş, ən mühüm təbiət cisimləri olan Ay, Günəş, Yer, göy, işıq, su kimi obyektlərlə bağlı olan bu tanrı adları öz mənşəyini təbiət kultlarından götürüb, əcdad (totemizm), ruh (animizm) mərhələlərindən keçərək, tanrı səviyyəsinə qədər yüksəlmişlər (8, 78-79).

Sonuc. Göründüyü kimi, qənaətlər çoxdur. Araşdırmada qənaətlərin hamısını vermək mümkünsüzdür. Tanrılaşma Türkü Təbiətlə doğmalaşdırır. Təbiətlə doğmalaşma Türk üçün sadəcə, yaşam tərzidir, əzəli mənəviyyatından gəlir. Türkün mənəviyyatında Tanrıçılıq özünü ilahiləşmiş duyğularının məcmuyunu, yetkin obrazı kimi göstərir. Deməli, Türk Tanrıçılığı Türk xarakterinin ifadəsi, Türk də ifadəçisi kimi var olur. Türk dünyaya öz inamıyla, idrakıyla, mənəviyyatıyla, iradəsiylə yanaşır. Türkün xarakteri insançıdır, burada antiinsani hallara yer yoxdur. Deməli, onun Tanrısı da özünə oxşamalıydı. Əslində Tanrıya tapınmaq – ilk növbədə Tanrını ağılda, duyğuda yaratmaqdan başlayır. Habelə Tanrı obrazı tarix boyunca insanların ruhunun ifadəsi olaraq özünü göstərmişdir. Araşdırmada problem mövzu ilə bağlı təhlil olunan Azərbaycan, türk, rus, Avropa alimlərinin fikirlərində ümumi qənaətlər sarıdan oxşarlıq olsa da, mübahisəli məqamlara da rast gəlinir. Hər halda bu yöndə qarşıda daha sistemli araşdırmalara gərək var. Fikrimizcə, qarşıdakı araşdırmalarda fəlsəfə ilə elmiliyin birliyi daha yaradıcı, yaşarı qənaətlərə gəlməyə imkan verəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Acalov A. Mifologiya / Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə. I cild. Bakı: Elm, 2004.
2. Albalyev Ş. Atəşpərəstliyimizin kökləri. “Suqovuşan” qəzeti. 11 oktyabr 1996-cı il, №40 (6730).
3. A.Ata. İçdən yaranma. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2014, 128 səh.
4. Bayat F. Türk dini-mifoloji sistemində Tanrı (Semantik funksiyası və etimologiyası). “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər”, Bakı, “Səda” nəşriyyatı, 2005, səh. 76-113.
5. Bəydili (Məmmədov) C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm, 2003.
6. Qaliboğlu E. Yaradılış mifləri və Azərbaycan əfsanələri. Bakı, Elm və təhsil, 2020, 180 səh.
7. Qarayev S.P. Azərbaycan folklorunda mifoloji xaos / Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 2015, 192 s.
8. Qasımova F. Türk mifologiyasında mədəni qəhrəman problemi. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012. 164 səh.
9. Qafarov R.O. “Azərbaycan-türk mifologiyası (qaynaqları, təsnifatı, obrazları, genezisi, evolyusiyası və poetikası)”. Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2010, 60 səh.
10. Uraz M. Türk mitologiyası. İstanbul: Hüsniyyə, 1967, 244s.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

---

11. Kaşgarlı M. (1998). Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi / Çeviren Besim Atalay. Cilt I, 1998, 150. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
12. Kaşgarlı M. Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi / Çeviren Besim Atalay. 1988, səh.288. Cilt II, 472 seh. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
13. Kaşgarlı M. Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi / Çeviren Besim Atalay. Cilt III, səh. 377-378. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998.
14. Kafesoğlu, İ. Türk milli kültürü. İstanbul: Ötüken. 1998, səh. 310-466.
15. Məmmədov M. Türk mifoloji düşüncəsində tanrı, funksiyaları və rəmzləri. Revifta Universidad u sociedad (12 (5) September 2020, səh. 399-403.
16. Məmmədov M. Yusif Balasaqunlunun “Qutadğu bilig” abidəsində Tanrı, Törə VƏ Kut// Qut əlaqəsi. Bakı Universitetinin Xəbərlər Humanitar Elmlər seriyası. N-2, 2021, səh. 23-34.
17. Radloff W. Türklerin Kökleri, Dilleri ve Halk Edebiyyatından Denemeler. Ankara: Ekvay Yayınlar, 1999, 458 səh.
18. Xudiyev N. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015, 596 səh.
19. Tanrı. Vikipediya (wikipedia.org)
20. Мифы народов мира. Энциклопедия (В 2 томах) / Гл. ред. С.А. Токарев. М.: Советская энциклопедия, 1982, Т. 2, К – Я, 720 с.

İNSAN-DOĞA İLİŞKİLERİNİN TARİHSEL KÖKÜ DEDE KORKUT DESTANI
ÖRNEĞİNDE

HISTORICAL ROOT OF HUMAN-NATURE RELATIONS ON THE EXAMPLE OF THE
DADA GORGUD EPIC

MAHMUDOV Yusif Magommed oglu

Ecologist, doctor of philosophy in history

ÖZET

Nüfusun çevredeki doğal çevreye karşı tutumu, oluşumunun ilk dönemlerinden başlar. Bunu maddi kültürde ve folklorda yaygın olarak buluyoruz. Eski ve orta çağlarda, ekoloji bilimi henüz mevcut olmadığına, insanlar çevrelerinde yaşadıkları çevresel faktörlerle (hava, toprak, su, iklim bileşenleri, canlılar) sürekli temas halindeydiler ve onları incelemeye çalıştılar. Doğayla iç içe geçmiş yaşayan oğuz türklere bu açıdan dikkat çekiyor. Ekolojinin ortaya çıkmasından önceki dönemde nüfusun çevreye karşı tutumu (XIX yüzyılın II yarısı) çeşitli çevresel fikirlere yol açmıştır. Araştırmamız, “Kitabi-Dede Korkut” destanında “doğanın inancını ve saygısını beslemek, yaşayan ve cansız varlıkları kutsallaştırmak”ın oğuzların çevreye karşı olumlu tutumunun en önemli göstergelerinden biri olduğunu göstermektedir. Ancak, şimdi olduğu gibi, nüfusun doğaya karşı olumsuz bir tutumuyla karşı karşıyayız. Doğaya karşı ikili tutum, Dede Korkut söylemelerinde, bireysel karakterlerin övünmesinde açıkça kendini gösterir. Uşun Koca Oğlu Seğrek Boyunda anlatılan doğa koruma alanına tutumla ilgili olarak, oğuzların sadece doğayı sevmekten değil, aynı zamanda ona teşebbüs etmekten de korkmadıkları açıktır. Destana göre, Oğuz'un cesur adamlarının neşeye, eğlenceye eğilimli olduklarını iyi bilen düşman, bunu ustaca kullanıyor. Alınca Kalesi'nde (Kara Takur) bir doğa koruma alanı yapıyor. “Bu çemberi kuşlardan kazlarla, tavuklarla, hayvanlardan geyiklerle, tavşanlarla doldurdu ve burayı oğuz cesur insanları için bir tuzak haline dönüştürdü”.

Dede Korkut, el yaşlısı olarak yaptığı açıklamada, doğaya olan sevgiyi vaaz ediyor, onu korumaya çağırıyor. Belki de bunun nedeni Oğuz yurtlarındaki ağaçların kesilmesi ve nehrin kuruması bir trajedi olarak görülmesiydi: “Gölgeli ağacım kesildi, Ozan, senin haberin yok!”. Bu nedenle ağaç dikmek, “kuru nehirlerle su bırakmak” asil bir mesele olarak görülüyordu. Onlar, bu tür iyilikler karşılığında, insanın tüm arzularının gerçekleşebileceğine inanıyorlardı.

Dede Korkutun yaptıklarından ötürü herkese bir isim verdiği, onları iyi olmaya çağırdığı, yanlış işler yapanları doğru yola çağırdığı bilinmektedir. Modern ekoloji biliminin temel amaçlarından biri, çevreye bu yaklaşımdır. İnsanın bir sorunu olarak insan ekolojisinin modern bilimin temel alanlarından biri haline geldiğine dikkat edilmelidir.

Yaptığımız araştırmalar, “Kitabi Dede Korkut” destanında birçok çevresel sorunun ele alındığını gösteriyor. Destan, doğaya karşı şefkatli ve insani bir tutumu canlı bir şekilde tasvir etmektedir. Makale, Oğuz türklere örneğinde nüfusun çevreye olan ilişkisinin tarihini araştırıyor.

Anahtar kelimeler: çevre, oğuz türklere, doğaya karşı özenli tutum, doğa koruma alanı, insan ekolojisi

RESUME

The attitude of the population to the surrounding natural environment dates back to the early periods of its formation. We find it widely in material and cultural and folklore examples. In ancient and medieval times, when the science of ecology did not yet exist, people were in constant contact with environmental factors (air, soil, water, climatic components, living beings), which they lived in their circle, trying to study them. Oghuz Turks, who live intertwined with nature, attract attention in this aspect. The attitude of the population to the environment in the period leading up to the emergence of ecology (II half of XIX century) has created various ecological ideas. Our research shows that in the “Kitabi-Dede Gorgud” epic belief and reverence of nature, sanctification of living and inanimate beings " was one of the main

indicators of the positive attitude of Oghuz to the environment. However, as now, we also find a negative attitude of the population towards nature. In the sayings of Dede Gorgud, in the statements of individual heroes, a dual attitude to nature is clearly manifested. From the attitude to the reserve, described in the boy “Ushun Qoca Ogli Segrek”, it is clear that the oguzes, along with loving nature, did not hesitate to encroach on it. According to the epic, the enemy, who knows well that the Oguz brave people are prone to pleasure and fun, skillfully uses this. He builds a reserve in the Alinja fortress (Kara Tekür). “To this circle from birds goose, chicken, from animals numb, rabbit stuffed, this place had made a trap for the brave of Oguz”.

Dede Gorgud, like the elder, preaches in his discourses the feeling of love for nature, calling for its protection. Maybe it was because cutting down a tree and drying up a river in Oguz land was considered a tragedy: “My shady tree has been cut down, Ozan, you don't know about it!”. Therefore, planting trees and “giving water to dry rivers” were considered meritorious deeds. They believed that in return for such meritorious deeds, all the wishes of a person can come true.

It is known that Dede Gorgud names everyone according to their deeds, calls them to be kind, calls those who commit wrong actions to the right path. One of the main goals of modern ecological science is to approach the environment in this way. It should be noted that human ecology as a human problem has become one of the fundamental fields of modern science.

Our research shows that “Kitabi - Dede Gorgud” epic deals with many environmental problems. In the epic, a caring and humane attitude towards nature is vividly described. The article studies the history of the population's attitude to the environment on the example of the Oghuz Turks.

Keywords: environment, Oghuz Turks, caring attitude towards nature, reserve, human ecology

GİRİŞ

Azerbaycan sözlü edebiyatının (XI-XII yüzyıllar) en eski yazılı anıtı olan “Kitabi-Dede Korkut”, fikirleri ve içeriği nedeniyle yüzlerce yıldır dünya bilim adamlarının ilgi odağı olmuştur.

“Kitabi-Dede Korkut”, zengin tarihimizin, kadim kültürümüzün, milli ve manevi değerlerimizin gurur verici örneklerinden biri olan kahramanlık destanıdır. Yani bütün bir Türk halkının kahramanlıklarını içinde barındıran bir destandır.

Dede Korkut'a göre kahramanlık yağmalama atıp-kırmak değil, vatanını yabancıların işgalinden korumaktır. Güçlünün güçsüzü sömürmesine engel olabilmek kahramanlıktır. Emeğin kahramanlığı, haksız bir savaşın kahramanlığından çok daha onurludur.

“Kitabi-Dede Korkut” aynı zamanda ahlak kitabımız, ahlak kurallarımız, çevreye karşı tutumumuzun en medeni, en özenli ve en olumlu örneğidir. Kısacası “Kitabi-Dede Korkut”, miras programımızla birlikte gelen ekolojik düşüncemizdir [10, s.249-250].

“Kitabi-Dede Korkut” destanının incelenmesi, destandaki “doğaya inanç ve saygı, canlı ve cansız varlıkların kutsallaştırılması”nın Oğuzların çevreye karşı olumlu tutumunu ifade ettiğini göstermektedir. Burada çevreyi etkileyen ekolojik faktörler, çeşitli canlı türlerinin yaşam koşulları, doğa rezervlerinin varlığı, doğa üzerindeki olumsuz etkinin sonuçları kapsamlı bir şekilde yorumlanmakta ve çevre korumanın derin tarihsel kökleri ortaya konulmaktadır.

Büyüklere saygı, baba ve anne sevgisi, vatana bağlılık, inanç, şeref ve gayret, aileye, toprağa ve suya saygı, bitki ve hayvanlara özen gösterme destandaki ana konular olarak dikkat çeker. Bu manevi nitelikler, insan ekolojisinin bir parçası olarak “Kitabi-Dede Korkut” destanında kapsamlı bir şekilde sunulmaktadır.

Ekolojik bilimin ortaya çıkışından önceki dönemlerde (19. yüzyılın II. yarısı) nüfusun çevreye karşı tutumunun, çeşitli ekolojik fikirlerin ortaya çıkmasına temel oluşturduğu belirtilmelidir.

İNCELEME VE BULGULAR

“Kitabi-Dede Korkut” destanında avcılık ve şövalyelikle ilgili nitelikleri yansıtan zoomorfolojik imgelere yaygın olarak rastlanmaktadır [5, 216-217].

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

“Akkaya kaplanı”, “beyaz vaşak aslanı”, “korkusuz kurt yavrusu”, “ak cılıbıt”ın adama dayandığını söyleyen Oğuz, bu hayvanların bir güç sembolü olduğunu ve kendisinin de onlara benzediğini hatırlattı. Onlar hakkında kesin bilgiye sahip olduğunu vurguluyor. “Kaplan geyik sürüsünü rahat bırakmıyorsa, aslan atını ovada otlatmıyorsa, çoban kurt korkusundan koyunlarını otlatmıyorsa, kaz ve ördek otlatıyorsa. serçe korkusundan suya çıkmamak” [5, s.217] sözü edilen hayvanların yırtıcı doğasının bir işaretidir. Görüldüğü gibi destanda hayvanlar arasındaki beslenme ilişkisine objektif olarak değinilmiştir.

Destanda, modern ekolojik terimlerle, türün habitatu ve ekolojik konumu hakkında birçok fikir vardır. Örneğin “Ganturali Oğlanın Kanlı İhtiyar Oğlu”nda “tüm kuşların sultanı” olarak tanımlanan kel karatavuğun ekolojisi şöyle anlatılır [5, s.188].

Sert kayaların üstünde yuva kuran,
Yüce Tanrı'ya yakın uçup kanat çırpışan,
Karanlık dağı delip yere inen,
Berrak gölün etrafını aydınlatan,
Suya dalan kuşu sersemleterek yükselen,
Karnı açan zaman kalkıp süzülen,
Bütün kuşların sultanı karatavuktur...

Buradan da anlaşılacaktır ki karatavuk yüksek ve sert kayalıklarda yaşayan, su tutarlara yakın yerlerde beslenen bir yırtıcı kuştur. Destanda, bu türün tipik morfolojisi, uçuşu, beslenme yöntemi vb. biyoekojik özellikler doğru bir şekilde tanımlanmıştır.

Proto-Oğuz fikirlerine uygun olarak büyük tabiat, özellikle ağaçlar, dağlar ve su şiirlerde [4, s.258] o dönemde yaşayan insanlar çevreye karşı tutumunun araştırma açısından özel bir öneme sahiptir. Suyun ve ahşabın değerli bir kaynak olarak değerlendirilmesi ayrıca korunmasını da gerektirir [5, s.192-1993].

Bahçe ile bağın süsü su!
Şahane atların içtiği su!...

veya,

Bir dev - büyük denizlerin gemisi, bir ağaç,
Büyük suların köprüsü bir ağaçtır..
Su Tanrı'nın yüzünü gördü,
Mekke ve Medine kapısı ahşaptır [5, s.46].
Kesilen ağaç bir tanrıdır [5, s.297].
Biniciler batarken dışarı çıkılamıyor
Geçilmez çamur ve sulu karlardır.
Ejderha yılanlarını parçalayamayan,
Sık ormanlardır, sık ormanlardır [5, s.249-250].

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Burada gemi ve köprülerin hazırlanmasında ahşabın önemine dikkat çekilmiştir. Suyun ve ahşabın (bitkinin) Allah katına yükseltilmesi, önemli bir yaşam unsuru olmalarından kaynaklanmaktadır. Yörenin sık ormanları ve sık ormanları nedeniyle zengin bitki örtüsüne sahip olduğu bilinmektedir.

İnsan sosyal hayatı için önemli olan bu kaynakların korunması, Dede Korkut'un hikâyelerine, kutsamalarına ve alkışlarına yansımıştır. Oğuz Boyu'nun büyüğü, bütün hikâyelerin sonunda “Yöredeki kara kemerler düşmesin, Gölgedeki kalın ağacı kesmeyin, içinden akan güzelim suları kurutmayın” gibi sözlerle görevini bitirir [5, s.185-187, 200-201, 242-243, 264-265].

Oğuzlar tabiata iman ve ümit gözüyle bakar, en zor anlarında ona yönelir, acılarını ve sevinçlerini onunla paylaşır, tabiatı insanla eş tutarlar. Oğuzca tabiat insandır, insan da tabiattır [5, s.271-272] :

Annemin adını sorarsanız Kaba Ağaç!

Babamın adını sorarsanız, - Kağan Aslan!

Doğanın kutsallaştırılarak (bazı bitki, hayvan ve yer adları şeklinde) insanlaştırılması korunma yollarından biridir. Bugün bile doğanın “anne” olarak adlandırılmasına sık sık rastlıyoruz. Natüralist bir dünya görüşü, tabiattaki intizamları sezmek ve onu övmek Oğuz boyunun hayat şartlarından ve hayat tarzından kaynaklanmaktadır [5, s.87].

“Kitabi - Dede Korkut”ta doğa sadece güzel ve kutsal bir biyososyal varlık olarak kalmaz, aynı zamanda nesneleştirilir - en büyük ödül haline gelir. 16 yıl kâfirler tarafından tutsak edilen Bamsı Beyrek'in dönüşünü babası Baybore'ye bildiren Banu Çiçeğin susması karşılığında şunları söylüyor [5, s.222].

Bu sözler doğru olsun gelinim!

Sağ salim geldiyse,

İlerideki yüksek dağlar ova olsun!

Soğuk su kaynağınız olsun!

Müjdeyle sevinen Baybörök, gelini Banu Çiçeğe yüksek dağların yaylası, yani temiz, temiz hava, bol sulu soğuk kaynaklar, yani sağlıklı gıda - sağlıklı yaşam, sağlıklı yaşam yani ekolojik temiz gıda ve temiz hava diler. Doğanın ve insanın varlığı için önemli olan “yüksek dağlar”, “gölgeli ağaçlar”, “temiz sular” kısa ömrü anlamlı kılmakta ve sağlıklı yaşamayı sağlamaktadır. Bu nedenle Dede Korkut, herkesi doğayı korumaya ve onu sevmeye çağırdı: “Doğayı koruyun ki onun temiz havasını rahat soluyasınız, saf doğal gıdası ile sağlıklı büyüyesiniz.”

Bize göre Oğuzlarda tabiat o kadar tanrılaştırılmıştır ki, sonraki dönemlerde var olan panteizm felsefi akımının temsilcileri ondan kaynak olarak yararlanmışlardır. Oğuz düşüncesinde ağaç, aslan ve solucanın kök olarak verilmesi tesadüf değildir, bu günümüzde de geçerlidir ve çevreye karşı olumlu bir tutumun oluşmasında büyük önem taşımaktadır. Dede Korkut'un sözlerinde canlı doğaya özen ön plana çıkarılmıştır. Ömürlerini at sırtında geçiren Oğuz beyleri, “boş ata binmeyi” haram sayarlar. Ancak süvari savaşlarında atsız gitmenin imkansızlığına rağmen Oğuz diyor ki [5, s.219-220]:

Yemin ederim ata binmeyeceğim

Binsem bile savaşımlara gitmem – diyor.

Bu hem sosyal hem de bilimsel kurallara uygundur. Oğuz'da kısırlık bir başarısızlık alameti sayılır ve kınanır. “Dede Korkut” filminde Alp Aruz çocuğu olmadığı için kara çadıra gönderilir. Oğuz beyleri, "kısır ata binmeyi" hakaret sayarlardı [5, s.162].

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Yemin ettim, kısır ata binmeyeceğim.

Savaşlara kısır atın sırtında gitmem.

“Kitabi - Dede Korkut” destanında su, bitki, hayvan ve mineral bakımından zengin "yüksek dağ" ile olan ilişkinin yanı sıra toprağın ve toprağın korunması vurgulanır. “Dede Korkut” filminde, Oğuzların mükemmel bir uzmanı olan ve gelecekte garip haberler veren Dede Korkut'un toprakla ilgili tavrı şöyle anlatılır: “Korumadığın toprak işlemeye, işlemediğin toprak korumaya değmez.” [1, s.279]. Bu nedenle toprak, sadece vatan anlamında değil, aynı zamanda insanların ihtiyaç duyduğu doğal bir kaynak olarak sunulmaktadır: “Köylülerin durumunu iyileştirmek ve onlara uygun bir ekonomik fırsat yaratmak için büyük özen gösterilmesi emredildi. haraç toplanmasına değil, toprağın işlenmesine ödenmelidir...” [6, s.2]. Oğuzların büyük dedesi Oğuz Kağan da toprağı takdir etmiştir [7, s.32].

Oğuz yöresinde doğaya olan güçlü inanç, onların iç güçlerini birleştirmiş, sabırlarını katbekat artırmış ve cesaretlerini artırmıştır. Destanda, Düşman Uruz'u yakalayıp darağacının (darağacının) dibine getirince, derdini ağaca anlatır ve kafirden değil, ağaçtan yardım ister [5, s.197]:

“Ağaç!” “Ağaç!” Desem korkma ağaç!

... beni senden ayırma ağaç!

Alırsan yiğitliğim seni yakalasin ağaç!

Oğuz kahramanı Uruz, doğanın varlığına inandığı için ağaca güvenir. Efsaneye göre böyle bir mucize gerçekleşir; İnfaz anında Oğuz beyleri gelir. Kâfirler kılıçtan geçirilir. Uruz kıtlıktan kurtulur. Oğuz beylerinin hiçbir zaman sebepsiz yere komşu topraklara saldırmadığı destandan anlaşılmaktadır. Genel olarak Oğuzlar, Dede Korkut'un tavsiyeleri doğrultusunda, kurnazlıktan ve düzenbazlıktan uzak, saldırganlığın doğasına karşı olumsuz bir tavır içindeydiler. Bu nedenle, ancak başkasının toprağına yapılan bir baskın sonucu esir alınan kız, gelinini, yağmalanan vatanını kurtarmak için karşı saldırıya geçmiş ve muzaffer bir ordu olarak geri dönmüştür. Bu onların işgalci olmadıklarını, aksine insani niteliklere sahip barışçıl bir Türk boyu olduklarını gösterir.

Dede Korkut'un şu sözlerinin canlı organizma için uygun olmadığı düşünülen zararlı sulara ve zehirli bitkilere karşı olumsuz bir tutum içerdiğini belirtmek gerekir [5, s.173-174]:

Atın yemediği acı ot büyüse daha iyi,

İnsanların içmediği acı suyu sızdırmamak daha iyidir!

O sırada zararlı bileşenler içeren akan su olması muhtemeldir. Dede Korkut, hoş olmayan kimyasal bileşikler (sülfürler, klorürler vb.) açısından zengin olan bu tür sulara "insanların içmediği acı sular" adını vermiştir. “Acı otlar”, alkol ve nikotin bileşikleri bakımından zengin bitkiler anlamına gelir. Dede Korkut, tabiatı diğer canlılar için olduğu kadar insanlar için de faydalı bir varlık olarak görmüştür. Doğaya olan sevgi ve bağlılık duyguları da buradan doğmuştur.

Dede Korkut'un sözlerinde de genetik düzenlilikler üzerinde durulmuştur. Oğuz ülkesinin lideri, sağlıklı ve güçlü belirtilerle doğmuş bir nesil diler: “Piç oğul babanın belinden inmesi ve düşünce ana rahminde doğmasa daha iyi” diyor. Korkut Dede, çocuklarında yiğit bir babanın karakterini ve özelliklerini görmeyi dört gözle bekliyordu: “Akıllı oğul, babanın adıyla yaşamak iyidir”, çünkü oğul, babanın yetimidir, iki gözünden biridir. Akıllı bir evlat ise, ocağının korudur” [5, s.173-174].

“Kitabi - Dede Korkut” ta doğaya ve doğal kaynaklara olan sevgi aşılır, ancak aynı zamanda kınama ve haksız lanet unsurları da vardır. “Dirse Han Oğlu Boğaç Boyu”nda oğlu Boğaç av yerinde kanlar içinde gören anne dayanamayıp yüzünü Gaz dağına çevirerek onun akan sularına, büyüyen otlarına,

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

akan geyiklerine lanet okudu: Aslana, kaplana ne olduğunu biliyor muydum oğlum?” - Doğada oğlunun düşmanını arayan anneye, oğlu Boğaç bunun doğanın suçu olmadığını söyler [5, s.182-184]:

Gaz dağı suçlanacak değil,
Sen lanet ediyorsun, lanet ediyorsun babama,
Bu suç, bu günah babamdandır dedi.

“Gazan Bey’in oğlu Uruz Bey’in esir düştüğü hikâye”de bu versiyonu görüyoruz. Avdan dönen Oğuz beyleri arasında oğlu Uruz’u göremeyen Burla Hatun kocası Gazan Han diyor ki [5, s.232-233]:

Karşı duran büyük dağdan,
Bir oğul uçurduysan, söyle bana,
Yıldırım ile yıktırdım. Coskulu akan yürekten,
Bir oğul uçurup - konuşturduysan, söyle bana,
Kökenini - soyunu dağıttım.

Çocuğu için “yüksek dağı” külle yok etmeye, “sıcak suyun kaynağını yok etmeye” hazır olan bir anne, sonunda doğanın suçlanmayacağını anlar. Bu insanın etkisidir (antropojenik faktör).

Uzun süren av törenleri Oğuz Türklerinin başlıca uğraşlarından biridir. “Yedi günlük erzak” ile ava çıkan yiğitler, yüksek dağlarda, yüksek ve güzel mavi çayırda çadır kurar, birkaç gün yiyip içerlerdi. Çeşitli av hayvanı türleri üzerindeki yoğun ve sürekli etki, gen havuzlarının azalmasına yol açtı. Ancak destanda totem sayılmayan hayvanlara bazen özenle davranıldığı anlar vardır. Vatani tarafından sorgulanan Kazan, “Salur Kazan’ın Evinin Yağmalanması Sırasında” da şunları söylüyor [5, s.190-191]:

Akraba ve kabilesiyle komşu olan yurdum,
Kurumlarla sığınak olmuş komşu yurdum!

Buradan da anlaşılmaktadır ki Oğuz Türkleri avlanırken av nesnesine karşı yıkıcı bir tavır sergilememişlerdir. “Gulan ve geyik yurdun komşuları” bu ilişkinin sonucuydu. “Avcılıkta kurallar ve kanunlar yokken av hayvanlarının sayısı bugünkünden daha fazlaydı. Çünkü hayvanların avlanması onları daha sık üremeye zorladı” [8, s.111]. Eski avcılar tarafından avlanan hayvan sayısı ne olursa olsun, doğal yaşam alanlarına dokunulmadı [9, s.110-111]. “Aniden Oğuz köyüne bir geyik sürüsü geldi. Bamsı Beyrek birini kovaladı” [5, s.204-205]. Burada iki konu dikkat çekiyor. Birincisi, mahallede yaşayan geyik ve ceylanların Oğuz yurduna olan nezaketleri öyledir ki, bu bölgede sürüler halinde hiçbir tehlike hissetmeden dolaşırlar. İkincisi, Bamsı Beyin ihtiyacı olduğu kadar çok, yani bir geyik avlar. Artık buna ihtiyacı yok. Bütün bunlar hayvanların korunmasını ve güvende olmasını sağladı.

Bahsettiğimiz gibi Oğuz Türklerinin doğaya karşı tutumları ikili bir konumun hakimiyetindeydi ve günümüzde de devam etmektedir. Bunu Korkut Dede’nin sözlerinde buluyoruz. “Uşun koca oğlu Seyrek Boyu”nda anlatılan tabiat parkından ve bu rezerve karşı takınılan tavırdan anlaşılmaktadır ki, Oğuzlar doğayı çok sevmekle birlikte bazen uyuşturucu uğruna oraya saldırmaktan çekinmemişlerdir. Düşman, Oğuz kahramanlarının eğlenmeye meyilli olduğunu çok iyi bilir ve bunu ustaca kullanır. Alınca Kalesi’nde (Kara Tekür) bir rezerv inşa eder. “Kuşlardan bu çembere, kaz, tavuk; “Mekani geyik ve tavşanlarla doldurup Oğuz yiğitlerine tuzak kurdu”. Uş’un büyük oğlunun yolu reisin grubuyla bu rezervin içine düşer: “Rezervin kapısını kırdılar. Sığın-keyik, kaz - tavuk kestiler, yediler - içtiler. Atlarının eyerlerini aldılar ve giysilerini çıkardılar. Kâfirler, ava bulaşan Oğuz soylularına ve avdan

aldıkları ilaçlara saldırıp onları öldürürler ve reisleri Seyre'yi yakalayıp Alınca kalesine hapsederler...” [5, s. 284].

Bundan, yaratılış amacı ne olursa olsun, Dede Korkut zamanında bile rezervlerin var olduğu bilinmektedir. Aynı zamanda, bu rezervlere karşı olumsuz bir tutum olduğu ortaya çıktı. Rezervdeki avcılar sadece hayvanları yok etmekle kalmaz, aynı zamanda oyunlarını pişirmek için ağaçları da keserek arkalarında rezervde yangın çıkma olasılığını artıran atık ve ateş izleri bırakırlar. Bu, destanda anlatılan keyfi toplu avlanma sürecine bağlanabilir. Kitle avı, bir genç için bir tür sınavdır. Seçilmiş kahramanların önünde gelecekteki savaşlara hazır olduğunu kanıtlamalı, bir isim kazanmalı, ”kafasını kesip kan dökmeli”. Bunlardan biri Kazan Han'ın oğlu Urus Bey'in ilk av töreniyle ilgili: “Bu çocuğu alıp ava çıkacağım. Yedi günlük erzakla çıkalım. Ok attığım, kılıçla kafa kestiğim yerleri bir görebilsem... O zaman çocuğun ihtiyacı olur beyler...” [5, s.226-227].

Avlanmanın çevreye olan olumsuz etkisi “İmran'ın Bekil Oğlu” destanında da görülmektedir. Burada doğaya karşı iki karşıt tavır, Dede Korkut döneminin bir özelliği olarak dikkat çeker. Oğuz boyunun bekçisi Bekil'in ince bir oyun için ok ve yay çekmediği, sadece kementle hayvanları yakaladığı ve tanınmaları için hayvanların kulaklarını deldiği destanda geçmektedir: “Bekil cılız geyiği öldürmedi, ama şişmansa boğar ve keserdi” [5, s.275-276]. Ancak Kazan Han'a gücendikten sonra sadece çıplak, zayıf, aynı zamanda yaralı bir geyiğin peşine düşer, onu gereksiz yere avlar ve incitir. Daha önce avladığı cılız geyiği kesemeyen Bekil, şimdi yaralı geyiği bile kendini kayadan aşağı atmaya zorlar. Böylece Kazan Han'ın servetine zarar verir. Bu nedenle doğanın kuralı tarafından cezalandırılır, “sol oluğu” sınırlıdır. Bu tesadüfen olmaz. Av hayvanlarını gereksiz yere avladığı için doğası gereği Bekil'e verilen uygun bir cezadır.

Eski Azerbaycan ve diğer Türkçe konuşan halkların inançlarına göre dağ, ağaç ve su koruyucudur - onlar anne ve babadır, ülkeyi ve halkı korurlar [11, s.24]. Bu nedenle destanın tüm av sahnelerinden sonra ceza tedbirlerinin uygulanmasına son verilmelidir [9, s.73 - 81]. Doğayla ilgili yasal düzenlemelerin olmadığı dönemlerde bile yasaklama unsurları mevcuttu. Yasak kurallarına uyulmaması durumunda ceza davaları başladı.

Oğuzların sadece vatan sevgisi değil çevre eğitimi de alkışları büyük önem arz etmiştir. Bu şekilde toprağa, doğal kaynaklarına karşı doğru tutuma sahip ve doğayı seven bir ruhla yetiştirildiler. İnsan ekolojisinin tipik bir örneği Dede Korkut'un eğitim konuları, alkışın bol kullanımı, hayırlara çağrıda gösterilebilir. Sadece canlıları (bitkiler, hayvanlar, insanlar) değil, cansız doğayı da (su, toprak, taş) sihirli güçler olarak kabul etmek, onlara inanmak ve güvenmek çevrenin korunmasında önemliydi. Oğuzların koruyucu güçlere olan güveni çok büyüktü. Sıradan ev köpeğine de aynı şekilde davrandılar, sadakatinden dolayı ona çok iyi baktılar. Oğuz kağanlarından biri, "Birine sadaka vereceksen, önce köpeğe ver" derdi. “Köpek üzülürse biz de üzülürüz” [7, s.45].

Oğuz yurdunda ağaç kesilip suların kurutulması büyük bir facia olarak kabul edilir: “Benim gölgeli ağacım kesildi Ozan haberin yok!” Bu nedenle ağaç dikmek ve “Kuru nehirlerle su bırakmak için” değerli kabul ediliyor. Böyle sevaplı işler karşısında insanın bütün isteklerinin yerine getirilebileceğine inanıyorlardı.

“Kitabi-Dede Korkut”ta çevrenin sağlıksız koşullardan korunması, halkın sağlığı için önemli koşullardan biri olarak vurgulanmaktadır. Buradan ekolojik çevreyi temiz tutmanın sadece günümüzün değil, tarihsel olarak tüm dönemlerin sorunu olduğu görülmektedir. Çünkü, “bulaşıcı hastalık etmenlerinin gelişiminin bir aşaması insanlarda, diğer aşaması da çevrede gerçekleşir. Bu nedenle çevre birçok hastalığın doğal kaynağı olarak kabul edilir” [2, s.323]. Bu bağlamda, “organizmanın sağlığının korunması öncelikle onu çevreleyen ortamın durumuna bağlıdır” [3, s.6]. Destanda şunu okuyoruz: “Salur Kazan'nın evinin yağmalandığı boy”, kâfirleri öldürdükten sonra Karaca çobanı “ölen kardeşlerini gömdü” Kâfirlerin cesetlerinden büyük bir tepe yaptı, bir meşale yaptı ve onu ateşte yaktı...” [5, s.190].

Oğuzların sağlıksız koşullara karşı verdiği mücadele burada açıkça görülmektedir. Karaca Çoban cesetleri toplayıp yakarak herhangi bir enfeksiyona neden olabilecek doğal bulaşıcı hastalık kaynaklarının oluşmasına izin vermiyor. Modern ekolojik düşünceye yaklaşırsak, bu, o dönemde yaşayan atalarımızın çevrenin sağlığına ve korunmasına özen gösterdiğini yansıtır [9, s.73 - 81].

SONUÇ

“Kitabi-Dede Korkut” destanı, eski çağlarda var olan bitki ve hayvan çeşitliliğini incelemek açısından yararlıdır: "Kantural baktı ve gördü ki kuğular, turnalar, kuğu, keklikler bu yerde uçuyordu..." [5, s.255]. Yukarıda isimleri sıkça geçen aslan, kaplan, geyik, sığın, boğa, buğra, kurt, tilki, tavşan, leylek, kaz, ördek, atmaca, kırlangıç, tavuk vb. Hayvanların; Pelin, yelam, azvii, huş ağacı vb. birçok bitkinin biyolojik özellikleri (tilkide hassasiyet, kurtta yırtıcılık, pelin ağacında yüzey kökleri, yeleda meyve bağlı), ekolojik koşullar (ovalarda ceylan, tarlalarda pamukçuk ve su kütlelerinin yakınındaki kayalarda karatavuk), tür kompozisyonu (ala kaz, kara kaz, ak sungur, boz karatavuk) denilmektedir. Çoğu hayvanın ve bitkinin adı şu ya da bu biçimde modernize edilmiştir.

Modern çağın ekolojik sorunlarının çözümü için bitki ve hayvanların ulusal adlarının öğrenilmesinin yanı sıra kapsamlı bir şekilde “Kitabi-Dede Korkut” kitabının araştırılması ve tanıtılması yararlı olacaktır. Ne yazık ki, çeşitli açılardan geniş çapta araştırılan bu destan, ekolojik açıdan henüz ciddi bir şekilde araştırılmadı. “Kitabi-Dede Korkut” destanının yaratılış dönemindeki halkın çevre ile karşılıklı ilişkilerini incelemek ve sonraki dönemleri etkilemek açısından incelenmesi gereken temel bir eser olduğu söylenebilir.

KAYNAKLAR

1. Anar. Seçilmiş əsərləri . I cild. Bakı: Azər nəşr, 1988, 400 s.
2. Əliyeva R.A., Mustafayev Q.T., Hacıyeva S.R. Ekologiyanın əsasları (dərslük). Bakı: “BDU nəşriyyatı”, 2006, 536 s.
3. Əsgərov Ə A., Mahmudov H.İ. İnsan və təbiət. Bakı: İşıq, 1992, 264 s.
4. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s..
5. Kitabi-Dədə Qorqud: əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
6. Qiyaslı Ə. Kitabi-Dədə Qorqudda sosial-iqtisadi həyat. ”Respublika” qəz., Bakı, 2000, 5 aprel
7. Rəşidəddin F. Oğuznamə. Bakı: Azər nəşr, 1992, 72 s.
8. Mustafayev Q. T. Ekologiyadan konspekt. Bakı: Şərq-Qərb, 1993, 184 s.
9. Mustafayev Q. T., Dirili (Mahmudov) Y. “Kitabi - Dədə Qorqud” eposunda ətraf mühitə münasibət // Bakı Universitetinin xəbərləri (Təbiət elmləri seriyası) Bakı: Bakı Universiteti, 2003, №1, s. 73 – 81
10. Mustafayev Q.T., Məmmədov A.T., Mahmudov Y.M. Ekologiyadan əvvəlki “Ekologiya” (monoqrafiya, tarixi-ekoloji aspektlər). Bakı: Elm və təhsil, 2017, 520 s.
11. Seyidov M.M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MOTİVLƏŞMƏ YOLU İLƏ FORMALAŞAN YEMƏK ADLARI
FOOD NAMES FORMED BY MOTIVATION IN AZERBAIJANI LANGUAGE**

MƏMMƏDOVA Svetlana Nəşib qızı

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Filologiya fakültəsi

XÜLASƏ

Semantik motivasiya metafora və metonimiya halı ilə bağlıdır. Bu, insanın düşüncə mexanizmi ilə bağlıdır.

Motivasiya yolu ilə yaranan yeməklərin adları üçün vacib bir xüsusiyyət bir obyektin adının digərinə köçürülməsinin inkişafıdır.

Motivasiya ən çox mürəkkəb söz və söz birləşmələri şəklində olan yemək adlarında müşahidə olunur. Bu birləşmələrin bəziləri hərəkətin, işarənin və digər əşyaların adlarından əmələ gəlir, daha doğrusu, hərəkətin, işarənin və digər obyektlərin, qabların adına adı çevrilir.

Motivləşmə mürəkkəb və söz birləşməsi şəklində olan xörək adlarında daha çox müşahidə olunur. Həmin birləşmələrin bir hissəsi hərəkət, əlamət və digər əşya adlarından düzəlir, daha doğrusu, hərəkətin əlamətin və digər əşyaların adları xörək adlarına çevrilir, keçirilir.

Motivləşmə dilin terminaloji leksikasını zənginləşdirən vasitələrdəndir. Azərbaycan dilində terminaloji vahidlərin əksər hissəsi bu proses nəticəsində yaranır. Xörək adlarının da bir qismi leksik-semantik köçürmə yolu ilə motivləşmə vasitəsilə formalaşır. Motivləşmə yolu ilə əmələ gələn xörək adları üçün səciyyəvi cəhət bir predmetin adının başqasının üzərinə köçürülməsi işlədilməsidir. Məlumdur ki, əşyalar və predmetlər arasında bənzəyiş, müqayisə kimi münasibətlər vardır. Ona görə də həmin xüsusiyyətlərin mövcudluğu bir əşyanın adını digəri üçün işlətməyə imkan yaradır. Beləliklə, bir şeyə uyğun əlamət və ya keyfiyyət başqa bir əşya üzərinə köçürülür. Belə bir cəhət, hər şeydən əvvəl, semantik cəhətdən qohum anlayışların yaxınlaşmasına əsaslanır.

Xörək adlarının təhlili nəticəsində məlum olur ki, xalqımız qədim kulinariya mədəniyyətinə malikdir. Bu mədəniyyəti özündə əks etdirən xörək adları qədim formaları qoruyub saxlamış, dövrümüzə qədər gəlib çıxmış, müxtəlif fonomorfoloji variantlarını dilimizin dialekt və şivələrində mühafizə etmişdir. Tədqiqat nəticəsində hər bir xörək adının məna daralması və məna genişlənməsi aydınlaşır, ilkin şəkli müəyyənləşir, yeni xörək adları müəyyən edilir, mürəkkəb söz yaradıcılığı prosesində fəal iştirakı açıqlanır, növdaxili əlaqələr aydınlaşır, dialekt və şivələrdəki çoxvariantlılığı, sinonimliyi aşkar edilir, Azərbaycan dilində işlənən xörək adlarının ümumtürk, ümumqafqaz kontekstində daha çox formalaşdığı faktlar əsasında dəqiqləşdirilir, Azərbaycan dilinin özünəməxsus fonetik-orfoqrafik normalarına uyğunlaşdırılması məsələsi də aydınlaşdırılır.

Açar sözlər: yemək, motivləşmə, söz və söz birləşməsi, dialekt

ABSTRACT

Names of Dishes in the Caucasian Areal which have appeared on the basis of motivation. Semantic motivation related with metaphor and metonymy. Its related with a mechanism of human thinking. The development of transcriptions of the names from one subject to another is the important feature for the names of dishes which have appeared by the way of motivation.

The motivation observes most in the names of dishes as forms of complex words and word combinations. Some of these combinations are formed from the names of movement, sign and other subjects. The name of movement, sign and other subjects passes to the names of dishes.

Motivation is more common in complex and compound food names. Some of those compounds are made from the names of actions, signs and other things, or rather, the names of actions, signs and other things are transformed into the names of dishes.

A characteristic feature of food names formed by motivation is that the name of one subject is transferred to another and used. It is known that there are relations such as similarity and comparison between objects and objects. Therefore, the presence of those features allows us to use the name of one thing for another. Thus, the characteristic or quality of one thing is transferred to another thing. Such an aspect is based, first of all, on the convergence of semantically related concepts.

As a result of the analysis of food names, it is known that our people have an ancient culinary culture. The names of dishes reflecting this culture have preserved their ancient forms, have come down to our time, and preserved their various phonomorphological variants in the dialects and dialects of our language. As a result of the research, the narrowing and expanding of the meaning of each dish name is clarified, its original form is determined, new dish names are defined, its active participation in the process of complex word creation is revealed, intraspecies relations are clarified, its multivariate and synonymy in dialects and dialects are revealed, the names of dishes used in the Azerbaijani language are universally Turkic. , is clarified on the basis of the fact that it was formed in the pan-Caucasian context, and the issue of adapting the Azerbaijani language to its unique phonetic and orthographic norms is also clarified.

Keywords: food, motivation, word and word combination, dialect

GİRİŞ

Semantik motivləşmə metafora və metonimiya hadisələri ilə bağlıdır. Bunlar insan təfəkkürünün mexanizmi ilə əlaqədardır. Belə ki, insan təfəkkürü varlıqda mövcud olan müxtəlif əşyalar arasındakı bənzər əlaqələri dərk edib onları eyni söz tərkibi ilə adlandırmağı bacarır. Bu isə metaforanın, eləcə də metonimiyanın geniş funksional diapozona malik olduğunu təsdiq edir. [1, s. 82]

ARAŞDIRMALAR

Əşya, əlamət və hərəkət adları mürəkkəb şəkildə olan xörək adlarının əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır. Bu cəhətinə görə sintaktik üsulla əmələ gələn xörək adlarını aşağıdakı qruplara ayırmaq olar.

1. Hərəkət adlarının motivləşməsi yolu ilə xörək adlarının yaranması. Hər hansı bir xörək növü müəyyən bir hərəkətin, prosesin, fəaliyyətin nəticəsi kimi meydana çıxır. Latış dialektində yemək adlarını tədqiq etmiş B.Buşmene yazır ki, bir çox yemək adları xörəyi hazırlayanın gördüyü işlə bağlı yaranır. Maraqlıdır ki, həmin sözlərin bir çoxu bir neçə xörək adını bildirir. Bu da eyni bir işlə bir neçə xörəyin hazırlanmasının mümkünlüyündən irəli gəlir. [3, s. 17]

Nümunələrə müraciət edək: çəkmək/çəkilmək hərəkət adıdır. Azərbaycan dilində plovun bir növü həmin hərəkətlə bağlı adlandırılmışdır: çəkməplov. *Çəkməplovun* bişirilmə texnikası aşağıdakı kimidir: Bu plov ət, süd, əvəlik və s. ilə bişirilir. Su qaynamağa başlayanda qabaqcadan yuyulmuş düyü qazana tökülüb qarışdırılır. Duz atılır. Düyü bir qədər bişəndə içinə şüyüd və limon duzu tökülüb qarışdırılır, suyu çəkilir, çəkmə plov əmələ gəlir. [4, s.23] Beləliklə, bu plovun adı suyun çəkilməsi, qurtarması ilə bağlı yaranmışdır.

Döşəməplov - döşəmək, yaymaq hərəkəti ilə əlaqədar adlandırılmışdır. Bu plovun üzərinə cürbəcür ədviyyat döşənir, yayılır.

Süzməxingəl adətən qurutdan (süzülmüş ayrandan) hazırlandığı üçün belə adlandırılmışdır. Adlandırmada süzülmə prosesi əsas götürülmüşdür.

Qiyməplov. Qiyməxəşil adları qiymələnmək, tikə-tikə doğranmaq hərəkəti ilə bağlıdır. Belə plovun üzərinə qiymələnməmiş ət parçaları qoyulur, xəmir də qiymə- qiymə, tikə-tikə kəsilir.

Əzməkartof - əzmək, əzilmək prosesi ilə əlaqədar adlandırılmışdır. Qaynadılmış kartof soyulur və əzilir.

Dönərkabab - dönmək, fırlanmaq; *döyməkabab* isə döymək, əzmək prosesi ilə bağlı əmələ gəlmişdir.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

2. Əlamət adlarının motivləşməsi yolu ilə xörək adlarının yaranması.

Mürəkkəb quruluşlu xörək adlarının nominasiyasında sifətlər də (əlamət bildirən sözlər) əsas yer tutur. Onlar, bir qayda olaraq, mürəkkəb quruluşlu yemək adlarının birinci komponentləri kimi işlənərək xörək adlarına xas olan səciyyəvi əlamətləri əks etdirir.

Mürəkkəb quruluşlu xörək adlarının əlamət bildirən birinci tərəfi sadə, düzəltmə və mürəkkəb sifətlərdən ibarət ola bilər:

a) sadə sifət: *xam bozbaş, şirin kələm dolması, şirin kətə, şirin südlüaş və s.*

b) düzəltmə sifət: *ətli kükü, südlü sıyıq, sulu küftə, südlü plov, ətli ərİştə, ətsiz ərİştə, ərİştəli plov və s.*

c) mürəkkəb sifət: *qır-qır plov, tər-çilov plov.*

3. Kənd təsərrüfatı məhsulları adlarının motivləşməsi yolu ilə əmələ gələn xörək adları. Xörək adlarının bir tərəfi *lobya, diyyü, yarma, soğan, badımcan, pomidor, xiyar, kələm, kartof, qulançar, ispanaq, pərpətöyün, paxla, əvəlik, kəvər, balqabaq və s.* tərəvəz və göyərti adlarından ibarət olur: milli xörəklərimiz həmin ərzaq məhsullarından hazırlanır.

Bir komponenti lobyaya sözündən ibarət olan xörək adları: lobyaya şorbası, lobyalı plov, lobyaya çıxırtması, qoyun əti ilə göy lobyaya və s.

Bir komponenti kələm sözündən ibarət olan xörək adları: kələm dolması, şirin kələm dolması, kələm salata və s.

Bir komponenti badımcan sözündən ibarət olan xörək adları: badımcan dolması, badımcan qızartması, badımcan çıxırtması və s.

Bir komponenti soğan sözündən ibarət olan xörək adları: soğan bozbaş, soğan suyu, soğança.

Bir komponenti pomidor sözündən ibarət olan xörək adları: pomidor dolması.

Bir komponenti xiyar sözündən ibarət olan xörək adları: xiyar dolması, xiyar salata və s.

Bir komponenti paxla sözündən ibarət olan xörək adları: paxlaplov.

Bir komponenti kartof sözündən ibarət olan xörək adları: kartof əzməsi, kartof püresi, kartof soyutması, kartof qızartması, kartof çıxırtması və s.

Bir komponenti qulançar sözündən ibarət olan xörək adları: qulançar qovurması.

Bir komponenti ispanaq sözündən ibarət olan xörək adları: ispanaq qovurması.

Bir komponenti pərpətöyün sözündən ibarət olan xörək adları: pərpətöyün qovurması.

Bir komponenti əvəlik sözündən ibarət olan xörək adları: əvəlikçilov, əvəlikplov və s.

Bir komponenti kəvər sözündən ibarət olan xörək adları: kəvər küküsü.

Bir komponenti balqabaq (boranı) sözündən ibarət olan xörək adları: balqabaq qutabı, boranı qutabı, boranı aşı və s.

Bir komponenti diyyü sözündən ibarət olan xörək adları: diyyü xəşili, diyyü supu, diyyü canaçəkməsi.

Bir komponenti noxud sözündən ibarət olan xörək adları: noxud şorbası.

Bir komponenti mərci (mərcimək) sözündən ibarət olan xörək adları: mərci şorbası, mərciməkli aş, mərciməkcliplov, mərciplov və s.

Bir komponenti bibər sözündən ibarət olan xörək adları: bibər dolması.

Bir komponenti göyərti sözündən ibarət olan xörək adları: göyərti qutabı.

Bir komponenti şüyüd sözündən ibarət olan xörək adları: şüyüdplov.

Bir komponenti darı sözündən ibarət olan xörək adları: darı sıyığı, südlü darı.

Bir komponenti qarabaşaq sözündən ibarət olan xörək adları: qarabaşaq sıyığı.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Bir komponenti *yerkökü* sözündən ibarət olan xörək adları: *yerkökü salata*.

Bir komponenti *buğda* sözündən ibarət olan xörək adları: *qırxbuğu (buğda) aşı*.

Bir komponenti *qabaq* sözündən və *-lı* şəkilçisindən ibarət olan xörək adları: *qabaqlı aş*.

Bir komponenti *zəfəran* sözündən ibarət olan xörək adları: *zəfəran plov*.

4. Meyvə adlarının və onların hissələrinin motivləşməsi yolu ilə yaranan mürəkkəb xörək adları. Bir komponenti *kişmiş* sözündən ibarət olan xörək adları: *kişmiş plov, kişmişli aş*.

Bir komponenti *yarpaq* (üzüm yarpağı) sözündən ibarət olan xörək adları: *yarpaq dolması*.

Bir sözü *nar*, *narlı* sözlərindən ibarət olan xörək adları: *nar qovurma, narlı aş*.

Bir komponenti *zoğal* sözündən ibarət olan xörək adları: *zoğalçilov*.

Bir komponenti *alma* sözündən ibarət olan xörək adları: *alma dolması*.

Bir komponenti *qozlu* sözündən ibarət olan xörək adları: *qozlu aş*.

5. *Heyvan və quş adlarının, onların məhsullarının adlarını bildirən sözlərin motivləşməsi ilə əmələ gələn xörək adları. Birinci komponenti toyuq sözüündən ibarət olan xörək adları: toyuq plov, toyuq qızartması, toyuq çığırtması, toyuq kababı, toyuq soyutması, toyuqla çəkmə plov, toyuq kotleti, toyuq şorbası, toyuq bulyonu, toyuq supu, toyuq ətindən çoxonbili, toyuq paşteti və s.*

Birinci komponenti cücə, çolpa sözlərindən ibarət olan xörək adları: cücə plov, çolpa supu, cücə şorbası, çolpa qovurması.

Birinci komponenti balıq sözündən ibarət olan xörək adları: balıq kürüsü, balıq kababı, balıq qızartması.

Birinci komponenti quzu sözündən ibarət olan xörək adları: quzuplov.

Birinci komponenti qoyun sözündən ibarət olan xörək adları: qoyun kababı, qoyun əti qızartması, qoyun ətindən bozartma, qoyun əti ilə göy lobyə, qoyun əti ilə qiymələnmiş kartof.

Birinci komponenti kəklikli, turaclı, qırqovul sözlərindən ibarət olan xörək adları: kəklikli aş, turaclı aş, qırqovul plov.

6. Ərzaq məhsullarının adlarından ibarət olan mürəkkəb xörək adları. Belə yeməklər heyvan və quşun ətindən və ya onun bir hissəsindən (heyvanın daxili orqanlarından) hazırlandığı üçün onlar müvafiq sözlərlə ifadə edilir. Məsələn: *tikə kabab, tikə taskabab, ət qutabı, qara ciyərdən ibarət paştet, ətli şorba, kəlləpaça, ətli dovğa, qara ciyər kababı, bağırsaqlı kababı, curum kababı, bağırbeyin* və s.

7. Birinci tərəfi mətbəx əşyalarının adlarından ibarət olan mürəkkəb xörək adları. Məlumdur ki, yeməklər müxtəlif ölçülü qazanlarda, tavalarda bişirilir. Bu avadanlıqla bağlı mürəkkəb quruluşlu xörək adları əmələ gəlir. Aşağıdakı yemək adları bu cəhətdən səciyyəvidir: *tava kabab, qazan kotleti, qazan kababı*.

8. Birinci tərəfi un məhsulları adlarından ibarət olan xörək adları: *xəmirəsi, un xəşili, yarma xəşili*.

9. Tərəflərdən biri süd məhsulları adlarından ibarət olan mürəkkəb quruluşlu xörək adları. Qoyunçuluq və maldarlıq məhsullarından hazırlanan ərzaqlar insanların qidaya olan tələbatının ödənilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Süd məhsulları bu baxımdan xörək adlarının yaranmasında fəaldır: *südlü sıyıq (yayma), dovğa, südlü aş, südlü plov, südlü darı sıyığı, atlama ovduq, ayrılanlı aş/ayranaşı*.

10. *Tərəflərindən hər ikisi yemək adlarından ibarət olan xörək adları: qovurma plov, səbz-qovurma plov, lülə kabab, qovurma bozbaş, küftə bozbaş, şilə plov, yarma plov.*

11. Birinci tərəfi peşə adlarından ibarət olan xörək adları: *çobanaşı, çobanquymağı*.

12. Birinci tərəfi xalq, millət və yer adını bildirən xörək adları. Məlumdur ki, hər bir xalqın özünəməxsus xörəkləri olur. Bu xörəklər onların öz adət və ənənəsinə, məişətinə uyğun bişirilir. Ona görə də bir xalqın yeməyini o birisindən fərqləndirmək üçün belə xörək adları işlənir. Məsələn: *özbək plovu* (bu plovu bişirmək üçün üç qaydaya əməl olunmalıdır: 1) yağ dağ edilməli; 2) zirvək hazırlanmalı;

3) düyü töküb plov hazırlamalı). [5, s. 20] Özbək plovunun bişirilməsi qaydası türk, türkmən plovuna şamil edilməz.

Rus dolması (Azərbaycan dolmasından fərqli olaraq həcmcə iri olur), *rus borşu*, *Şəki plovu*, *Şəki paxlavası*, *Tovuz xəngəli*, *gürcü xarçosu* kimi xörək adları da fərqləndirmə meyarına əsasən formalaşmışdır.

NƏTİCƏ

Azərbaycan dilində motivləşmə yolu ilə yaranan yemək adların əsasən aşağıdakı kimi formalaşmışdır:

- Xəmir - Xəmir hazırlanması və bişirilməsi ilə əlaqədar olan yemək adları motivləşmə yolu ilə təşkil olunur. Xəmir, düz xəmir, ərİştə, burma, düşbərə, qoğal, gözləmə, qutab, çörək, lavaş və s. kimi adlar bu kateqoriyadadır.

- Dolma - Dolma təşkil edən ədviyyat və ya doldurulmuş obyekt ilə əlaqədar olan yemək adları motivləşmə yolu ilə təşkil olunur. Yarpaq dolması, badımcan dolması, pomidor dolması, kabab dolması, qabarma dolması, ətin dolması və s. kimi adlar bu kateqoriyadadır.

- Kabab – hissə verilmiş ət, dəniz məhsulları və ya tərəvəz ilə əlaqədar olan yemək adları motivləşmə yolu ilə təşkil olunur. Lülə kabab, şaşlıq, dönər, toyuq kababı, balıq kababı və s. kimi adlar bu kateqoriyadadır.

- Plov - düyü, ət və ya tərəvəz ilə hazırlanan yemək adları motivləşmə yolu ilə təşkil olunur. Toyuq plov, xəmir plov, dəmir plov, üzüm plovu, balıq plovu, toyuq budu plovu və s. kimi adlar bu kateqoriyadadır.

- Quru - quru yeməklər ilə əlaqədar olan adlar motivləşmə yolu ilə təşkil olunur. Döş, paxlava, şirin çörək, biskvit, qurabiyə, paxlava, biskvit və s. kimi adlar bu kateqoriyadadır.

- Düşbərə - düşbərə Azərbaycanın məşhur yeməklərindən biridir. Düşbərə, işi ətə doldurulmuş kiçik xəmir parçalarından ibarət olan bir şorbadır. Düşbərə adı motivləşmə yolu ilə yaranmışdır.

- Balıq - Azərbaycan mətbəxində müxtəlif balıq yeməkləri mövcuddur. Sazan, xəngəl, ləvəngi, tava balığı, dolma balığı, qızılbalıq və s. kimi adlar balıqla əlaqədar yemək adlarının motivləşmə yolu ilə təşkil olunmasına nümunədir.

- Kükü - Kükü Azərbaycanın xalq yeməklərindən biridir. İçərisində ət, badımcan, qovun, pomidor və başqa tərəvəzlərdən hazırlanan yeməkdir.

- Dovğa - Dovğa qatıqdan hazırlanan, adi olaraq sarımsaq, qatıq və tərəvəzlərdən ibarət olan bir şorbadır. Dovğa adı da motivləşmə yolu ilə təşkil olunmuşdur.

Bu sadəcə bəzi nümunələrdir və Azərbaycan mətbəxində motivləşmə yolu ilə yaranan yemək adları daha çoxdur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1980, s.82.
2. Budaqova Z.İ. Metafora və müqayisə bədii təsvir vasitəsi kimi. – Oktyabr inqilabı və Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. “Elm” Bakı, 1969, s.103.
3. Бушмане Б.К. Названия кушаний в латышских говорах. АҚД, Рига, 1973, с.17.
4. Qocayev M. Gənclərə kulinariya məsləhətləri, s.23
5. Quliyeva M. Evdarlıq. Azərənşr, Bakı, 1993, s.200.

**“DƏDƏ QORQUD” DASTANININ MOTİVLƏRİ B.VAHABZADƏ YARADICILIĞINDA
МОТИВЫ ЭПОСА ДЕДЕ ГОРГУД В ТВОРЧЕСТВЕ Б. ВАГАБЗАДЕ
THE MOTIVES OF THE EPIC “DADE GORGUD” WERE CREA TED BY B. VAHABZADE**

Yeganə HÜSEYNOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Gəncə Dövlət Universiteti

ORCID ID: 0000-0001-7431-0325

ABSTRACT

The beginning of human culture, the first one goes through mythology. Mythology is the essence of man, in general, of peoples. When a people have folklore and this folklore existing this people is happy. The existence of folklore is the existence of the people that it depends on. It is impossible to speak of an ancient folklore.

Our authors have always appealed to myths - folklore literature and written literature examples, which have been an indispensable treasure of the Turkish world for many thousands of years. One of these examples is the epic "Kitabi-Dede Gorgud", which tells about Turks and ancestry of Turkic peoples. In the last century by the decree of nationwide leader Heydar Aliyev (1999) has been celebrated 1300th anniversary of Kitabi-Dede Gorgud, which has lived for centuries and has been concentrated of the centuries-old Turk's heroism and thinking brains. Bakhtiyar Vahabzadeh, who was prominent poet of the 20th century Azerbaijani poetry also wrote the work "The Sword cutting Ourselves" which is about the heads of state of Göyturks, known as the mighty state centuries ago and which is new victory of contemporary Azerbaijani drama where the subject and problems of the poet are very broad and addressed to the society. In the work, freedom and independence ideologies show all the splendor and magnitude, the heroes are constantly fighting for justice, looking for innovation. The work of "The Sword cutting Ourselves" is of particular interest and importance in terms of reflecting the truths of life and time, in some cases contradictions and contradictions with full philosophical judgments. The poet in the "The Sword cutting Ourselves", reflecting on the broad realities of life on the plan of the event and plot, and the active intervention in the events of the society is of a considerable fact of creation. In general, the sense of national identity and the return to national understanding is one of the main features of creative works of Bakhtiyar Vahabzade. The main issue in the work of "The Sword cutting Ourselves", is the heroes' relationships to their own people, their people, their homeland, to the community they belong to.

Keywords: Mythology, folklore, Turkish folk, Vahabzadeh

Наши писатели всегда ссылались на фольклорную литературу, являющуюся невосполнимым сокровищем тюркского мира на протяжении тысячелетий, в примерах нашей письменной литературы. Бахтияр Вагабзаде, оставивший свою подпись в азербайджанской поэзии XX века, также написал произведение «Меч, который режет нас самих», которое считается новой победой современной азербайджанской драматургии, о главах государства гойтюрков, которые были известны веков назад как непобедимое государство.

Темы и проблемы, заставляющие мыслить поэта, чрезвычайно широки, концептуальны, обращены к обществу. Здесь идеология свободы и независимости предстает во всем своем величии и широте, ее герои постоянно борются за справедливость и стремятся к инновациям. На самом деле поэт не только в «Мече, который режет нас самих», но и почти во всех своих произведениях заставляет ценить и оценивать события на уровне нового ракурса и мироощущения. Бахтияр Вахабзаде обобщает различные жизненные проблемы и человеческие отношения с позиций глубокого гуманизма и выделяет их как главный предмет суждения и отношения. Произведение «Меч, который режет нас самих» представляет особый интерес и

значение с точки зрения того, что в нем отражены истины жизни и времени, а в ряде случаев его противоречия и противопоставления полноценным философским суждениям.

В произведении «Меч, который режет нас самих» поэт выражает свое отношение к широким жизненным истинам в событийно-сюжетном плане, активное вмешательство в происходящие в обществе события представляет интерес как заметный творческий факт. В целом осмысление национального Я и возвращение к национальному Я являются основными чертами творчества Бахтияра Вагабзаде. В «Мече, который режет нас» главным вопросом, который ценится, является отношение героев к своей руке, народу, стране и обществу, к которому они принадлежат. В произведении отражено историческое прошлое древних тюркских народов, богатые традиции государственности. Хотя здесь упоминается тысячелетнее историческое прошлое тюрков, поэт подошел к событиям, происходившим тысячи лет назад, с новой точки зрения.

Ключевые слова: Деде Горгуд, фольклор, тюрк, народ, Вахабзаде.

Açar sözlər: Mifologiya, folklor, Türk, millət, Vahabzadə

“Kitabi-Dədə-Qorqud” eposu xalq ədəbiyyatının ən qədim yazılı abidələrindən olub, əsrlərdir ki, milli mədəni-mənəvi dəyərləri özündə əks etdirən abidədir. Ədəbiyyatda bu dastan haqqında həmişə yazılıb, ədəbiyyatşünaslar araşdırmalar aparıb, yazarlarımız müxtəlif əsərlər yaradıb. Ümumiyyətlə türk dünyasının min illər boyu əvəzədməz xəzinəsi olan folklor ədəbiyyatına, yazılı ədəbiyyat nümunələrimizdə yazarlarımız bir örnək kimi həmişə müraciət etmişlər.

XX yüzil Azərbaycan poeziyasına öz imzasını atmış Bəxtiyar Vahabzadə də əsrlər əvvəl yenilməz dövlət kimi tanınan göytürklərin dövlət başçıları haqqında müasir Azərbaycan dramaturgiyasının yeni qələbəsi hesab edilən “Özümüzü kəsən qılınc” əsərini qələmə alır.

Xalqın tarixi taleyi, bu taleyi özlərində, mübarizələrində əks etdirən insanların xarakteri və əməlləri, nəcib insani xüsusiyyətləri görkəmli şair Bəxtiyar Vahabzadənin dramaturgiyasının əsas fəlsəfi-estetik düşüncələridir. Bəxtiyar Vahabzadə dramaturgiyası mövzu cəhətdən tarixi və müasir həyatla bağlı olan pyeslər silsiləsinə şamil edilə bilər. Burada tarixilik və müasirlik vəhdət halında çıxış edir. Bu da böyük şairimizin milli dramaturgiyanın zəngin ənənələrini yaşatmaq əzmini göstərir. Əsər Bəxtiyar Vahabzadənin türk birliyinə səsləyən ideyalarının çağırışıdır. Vahabzadənin kamil cəhətlərindən biri də odur ki, şair əsərlərində tarixi müasirlik qədər yaşada bilir. Keçmişə görə əzab çəkmək, ona bu günün gözüylə baxmaq- Bəxtiyarın mövzu dairəsinin genişliyindən, mürəkkəbliyindən xəbər verir.

B.Vahabzadənin “Özümüzü kəsən qılınc” əsəri tarixi yaddaşımıza müraciət edərək oxucunu milli-mənəvi kimliyimiz və dəyərlərimiz üzərində düşüncələrə çəkir. Bu əsər müasir Azərbaycan vətəndaşını milli müstəqillik və bütövlük idealları ətrafında səfərbər etmək ideyası üzərində qurulub. Dünyanın təzadları, bir-birini təkzib edən ictimai-siyasi hadisələr, real gerçəkliklər də Bəxtiyar Vahabzadənin lirikasını, o cümlədən epik yaradıcılığını, dramatik kolliziyalarla, qarşıdurma və ziddiyyətlərlə yadda qalan dramaturgiyasını, vətəndaşlıq qayə və yangısı ilə qələmə alınan publisistik düşüncələrini ciddi narahat edən mövzu və problemlərə çevrilməsi heç də təsadüfi deyil. Dünyada baş verən dəyişiklikləri iti fəhmlə və intuisiya ilə qavramaq cəhdi onun qəhrəmanına xas olan başlıca əlamətlərdəndir. Məsələn, vaxtilə Azərbaycan cəmiyyətində qəliblənmiş standartları, ətalət və gözləmə mövqeyini şair həssaslıqla duyur və ona qarşı çıxaraq xalqı dəyişən dövrün və zamanın sınaqlarından dözümlü və mətanətlə, ağılı və milli düşüncənin köməyi ilə çıxmağa çağırırdı.

Yüksək vətəndaşlıq qayəsi, dünyanın və bəşəriyyətin bu günü və gələcək taleyi üçün nigarançılıq hissləri Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərində milli sərhədləri aşan mahiyyəti barədə geniş təsəvvür yaradır. Bu doğru qənaətdir ki, “Bəxtiyar Vahabzadənin narahatlığı – milli-ictimai məsuliyyətin təzahürüdür və buna fərdi-psixoloji əlamət kimi baxanlar tamamilə yanılırlar...” (1, 9).

Şairi düşündürən mövzu və problemlər son dərəcə genişdir, konseptualdır, cəmiyyətə ünvanlanmışdır. Burada azadlıq və istiqlal məfkurəsi bütün əzəmət və genişliyi ilə boy göstərir, qəhrəmanları daim haqq-ədalət uğrunda çarpışır, yenilik axtarır. Ümumiyyətlə, şair nəinki “Özümüzü kəsən qılınc” əsərində, demək olar ki bütün əsərlərində hadisələrə yeni bir baxış və münasibət müstəvisində dəyər və

qiymətləndirməyi zərurətə çevirir. Bəxtiyar Vahabzadə müxtəlif həyatı problemləri və insani münasibətləri dərin humanizm mövqeyindən ümumiləşdirərək əsas mühakimə və münasibət predmeti kimi müəyyənləşdirir. “Özümüzü kəsən qılınc” əsəri əslində həyatın və zamanın həqiqətlərini, bəzi hallarda ziddiyyət və təzadlarını dolğun fəlsəfi mühakimələrlə əks etdirməsi baxımından da xüsusi maraq və əhəmiyyət kəsb edir.

"Özümüzü kəsən qılınc" əsərində şair, hadisə və süjet planında geniş həyat həqiqətlərinə münasibət bildirir, cəmiyyətdə baş verən hadisələrə fəal müdaxilə nəzərə çarpan yaradıcılıq faktı kimi maraq kəsb edir. Ümumiyyətlə, milli məniyin dərki və milli məna qayıdış Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindəndir. “Özümüzü kəsən qılınc” əsərində əsas dəyər verilən məsələ qəhrəmanların öz elinə, xalqına, vətəninə, mənsub olduqları cəmiyyətə olan münasibətləridir. Əsər qədim türk xalqlarının tarixi keçmişini, zəngin dövlətçilik ənənələrini özündə əks etdirir. Burada türklərin minillik tarixi keçmişindən söz açılrsa da, şair minilliklər əvvəl baş verən hadisələrə yeni baxış bucağından yanaşmışdır. Başımıza gələn faciələri və onları doğuran səbəbləri məharətlə açıb göstərmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında və Şairin “Özümüzü kəsən qılınc” əsərində Azərbaycan milli mədəniyyəti üçün xarakterik olan vətəndaş obrazı öz əksini tapmışdır. Ədəbiyyatşünas Ramazan Qafarlı yazır ki: “Kitabi-Dədə Qorqud” yeganə əsərdir ki, millətin əlindən zorla alınmış, “həbs edilib”. Onu dilinə alanlar da türmələrdə çürüdülmüş” (4, səh.19). Türk xalqının əlindən alınmış “həbs edilən” bu dastana Bəxtiyar Vahabzadənin 1998-ci ildə yenidən müraciət etməsi heç də təsadüfi deyildir. Şair əsərdə Vətən tarixini öyrənməyin vacibliyini nümayiş etdirmişdir. Bəxtiyar Vahabzadə əsəri oxuyan hər bir kəsi türk birliyinə səsləyir.

"Özümüzü kəsən qılınc" əsəri 1450 il bundan əvvəl güclü bir dövlət kimi tanınan göytürklərin dövlət başçıları haqqında yazılmışdır. Bu əsərlə Bəxtiyar Vahabzadə son dərəcə təzadlı konfliktlərin bədii və obrazlı həlli vasitəsi ilə böyük bir tarixi dövrün ibrətamiz inikasını yaratmışdı. Əsərdə müəllifin qələmə aldığı bütün hadisələr oxucunu sonuna qədər dərin bir həyəcan içərisində saxlayır və onu düşünməyə, bu mürəkkəb və çətin hadisələrin həll edilməsi üçün yollar axtarmağa, çıxış yolu tapmağa çağırır.

“Özümüzü kəsən qılınc” əsərində xeyir və şər qarşı-qarşıya qoyulur, hər iki tərəfin mübarizəsi böyük bir hadisəyə çevrilir, burada hadisələrin gedişatı həyəcan doğurur. Oxucu böyük maraq və səbirsizliklə xeyrin şər üzərində təntənəsini gözləyir.

Bəxtiyar Vahabzadə bütün yaradıcılığı boyu sərt həyat həqiqətlərini, ictimai-məfkurəvi mahiyyəti ilə seçilən mətləbləri özünəməxsus kəskinliklə, gərgin dramatizmlə epik təhkiyənin münasibət müstəvisinə çıxarmağa üstünlük verir. Belə bir yaradıcılıq xüsusiyyəti şairin bütün əsərlərinə sirayət edən mühüm yaradıcılıq məziyyətləri kimi üzə çıxır. Tarixi sənədlər əsasında yazılan, 2 hissədən və 12 şəkildən ibarət olan pyesdə tarixi şəxsiyyət olan Gur Şadın Birinci Göytürk dövlətinin istiqlalı uğrunda mübarizəsindən söz açılır. “Özümüzü kəsən qılınc” (“Göytürklər”) faciəsində Bumin Xaqanla onun qardaşı İstemi Xaqanın hakimiyyətlərindən sonra zəifləmiş, dağılmaq təhlükəsi qarşısında qalmış Göytürklər dövlətinin ikinci dəfə yüksəlişi diqqət hədəfində olur.

Şair göstərir ki, Göytürk dövləti təhlükə qarşısındadır. Əsərdə köhnə düşmənləri çinlilər qohumluq əlaqəsindən istifadə edərək, Çulu xaqanın çinli zövcəsinin əli ilə Göytürk dövlətini içindən parçalayıb dağıtmaq üçün min hiyləyə əl atırlar (tarixə nəzər saldıqda görürük ki, yenilməz türk birliyi həmişə ocağına gətirdiyi qadınlar tərəfindən pozulub). Belə bir şəraitdə çox təəssüflər olsun ki, bu ağır, dövlətin müqəddəratı həll olunan bir zamanda göytürklər yumruq kimi bir olub, vətəni, dövləti göz bəbəyi kimi qorumaq əvəzinə, saray əhli arasında parçalanma baş verir, ölkənin müstəqilliyi, türkün şərəfi, ləyaqəti tamamilə unudulur. Yadların böyüklüyünə, ucalığına həmişə həsrətlə baxan türk özündən uzaqlaşır və özünə yadlaşan türk getdikcə cılızlaşır, kiçilir və asanlıqla düşmən tərəfindən məğlubiyyətə uğradılır. Şair bir daha sübut edir ki, türk özünə qayıdanda böyük və qüdrətli olur, dövlət müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilər. Əslində Bəxtiyar Vahabzadə tarixə müraciət etməklə, bu günümüzə səsləşən məqamlara, müstəqillik uğrunda çarpışmalara əngəl olan yaxın tarixin hadisələrinə də ayna tutur. Doğma qardaşı Çulu Xaqanın meyidi üstündə hakimiyyətə gələn Qara Xaqan xalqa arxalanmayan bir hakimiyyətin zəif, gücsüz olmasının fərqi deyil. Məğlubiyyətlərə son qoyan Gur Şad isə Bumin və İstemi xaqanların qurduqları səltənətin yolunda sırası döyüşçü kimi vuruşmağı xaqanlıqdan üstün tutur. Əsərin əsas ideyası da elə özümüzü kəsən gözəgörünməz qılıncın kimlərin əlində olduğunu üzə çıxarmaqdır. Göytürk dövlətini dağıtmaq üçün Çin imperiyasının əl atdığı üsullar qılıncdan daha təhlükəli və

kəsərli dir. Bunun məhz fitnəkarlıq, hiylə, riyakarlıq, xəyanət, siyasətdən ibarət olması pyesdən də, yaxın tariximizin hadisələrindən də bizə yaxşı bəllidir. Millətin qanını, dinini, dilini, əlifbasını dəyişməklə, düşüncəsini, mədəniyyətini dəyişmək, onu özünə yadlaşdırmaq bu günümüzə çox səsləşir.

“Özümüzü kəsən qılınc” əsərində Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycan cəmiyyətinin olduqca aktual mənəvi – psixoloji problemlərini qələmə alır. Tarixə müraciət B.Vahabzadə üçün həmişə öndə olan məsələlərdən olmuşdur. Əslində “Özümüzü kəsən qılınc” əsərində qaldırılan problemlər Dədə Qorqud dövründən üzü bu yana şairin yaşadığı dövrün, zamanın problemidir, şair tarixə bu günün gözü ilə baxır, müasir insanın dünyabaxışı ilə səciyyələndirir. Qeyd etməkdə haqlı olarıq ki, əsərə şair M. F. Axundzadənin verdiyi “resept” ilə yanaşmışdır. Şübhəsiz ki, keçmiş Sovetlər Birliyində gedən ictimai-siyasi proseslər kimi, bütün dünya miqyasında baş verən bir çox səciyyəvi hadisələr də B.Vahabzadənin ciddi və həyəcanla izlədiyi problem məsələlər sırasına daxil idi. Bəxtiyar Vahabzadə Türkiyədə nəşr olunan kitabına yazdığı “Qızım, sənə deyirəm gəlinim, sən eşit” adlı ön sözdə qələmə alır ki: “On doqquzuncu yüz ildə yaşamış böyük ədibimiz Mirzə Fətəli Axundzadə demişdir ki, əgər mövcud quruluşu açıq tənqid edə bilmirsənsə, zaman və məkan dəyişdir, ürək sözünü yaz, anlayan anlayacaq. Mən uzun illər böyük ədibimizin bu məşhur resepti əsasında yazmış, totalitar sistemə bu yolla öz etirazımı bildirmişəm” (3, 485). Bəzən ciddi senzura nəzarəti şəraitində bu məsələləri olduğu kimi vermək çətinliyi ilə üzləşməsinə baxmayaraq, B.Vahabzadə təsvir edilən hadisələrin coğrafiyasını başqa ərazilərə köçürməklə, ilini neçə yüz illər arxaya çəkməklə özünün dediyi kimi, vəziyyətdən çıxardır, gizli yollarla, işarə və rəmzlərlə oxşar situasiyaları elə öz yaşadığı “xalqlar həbsxanası”nda təsvir etməyə müvəffəq olurdu.

“Özümüzü kəsən qılınc” – yüz illər bundan əvvəl bir tarixə işıq salan bu əsər bütövlükdə müasir milli keçmişimizin möhtəşəm bir abidəsi kimi həllini taparaq, çağdaş mədəniyyətimizin bir parçasına çevrilmişdir. Tarixi şəxsiyyətlərə bədii-tarixi münasibət, tarixin qaranlıq səhifələrinin yeni nəsle yenidən çatdırılması və tanındılıb öyrədilməsi təqdirəlayiq hadisələrdəndir. Azərbaycan tarixinin yeni səhifələrinin yazıldığı bir zamanda Bəxtiyar Vahabzadə bu əsəri ilə tarixə, soykökümü zə qayıdış etdi.

“Özümüzü kəsən qılınc” pyesinin ilk tamaşasında iştirak edən ulu öndər Heydər Əliyev əsərə və tamaşaya yüksək qiymət verərək demişdir: “Tariximizi araşdırıb bu gün üçün əhəmiyyətli, dəyərli olan səhifələrini indiki və gələcək nəsillərə çatdırmağın özü xalq, millət, tarix və gələcək nəsillər qarşısında böyük xidmətdir. Bu xidmətə görə mən Bəxtiyar Vahabzadəyə xüsusi təşəkkür edirəm və hesab edirəm ki, millətimiz, xalqımız, cəmiyyətimiz də bu təşəkkür sözlərimə qoşulacaqlar və daim ona minnətdar olacaqlar”(2). “Özümüzü kəsən qılınc” əsərə, yadelli işğalçılara qarşı mübarizə aparən xalqın istək və arzularının təcəssümüdür. Əqidə bütövlüyü, vətənpərvərlik, mənəvi yenilməzlik əsərdə olduqca aktual və müasir planda verilmişdir. Əsərdə cərəyan edən hadisələr müasir dövrümüzə səsləşərək 1988-ci ildən üzü bəri xalqımızın qarşılaşdığı fəlakət və faciələri, xalqımıza, torpağımıza edilən haqsızlıqları, erməni təcavüzünü göz önünə gətir.

Ümumiyyətlə xalqımızın böyük söz ustası Bəxtiyar Vahabzadə xalqımızın yüz illər boyu təşəkkül tapmış yüksək milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması, adət-ənənələrimizin yaşadılması naminə yorulmadan yazıb, yaradıb. Şair azərbaycançılıq məfkurəsinə dərinə bağlı olan və özünüdərkə çağırən çoxsaylı əsərləri ilə ədəbiyyatımızın inkişafına töhfələr verib. Bəxtiyar Vahabzadə sözün əsl mənasında son nəfəsinə qədər vətənin, əqidənin və bədii sözün əsgəri olub. Şairin yaradıcılığının əsasını xalqın azadlığı, müstəqil dövlətçilik, vətəni qorumaq, tarixə ehtiram, gələcəyə inam təşkil edir. O cümlədən, qılıncdan da kəsərli olan fəlsəfi dramatik pyesi olan “Özümüzü kəsən qılınc” əsəri bu gün ədəbiyyatımızın zirvəsində dayanan əsərlərdəndir.

QAYNAQLAR

1. Cəfərov N. Bəxtiyar Vahabzadə. Bakı: Azərbaycan, 1996, 80 s.
2. Milli birliyi, dövlətçiliyimizi qorumağa səsləyən əsər. /Xalq qəzeti. Bakı: 14 aprel 1998, № 96
3. Vahabzadə Bəxtiyar Əsərləri: 12 cildə/Tərt.ön söz müəl.və red R. Qafarlı/ IX c., Bakı: Elm, 2009.
4. Vahabzadə Bəxtiyar Əsərləri, 12 cildə/Tərt.ön söz müəl.və red R. Qafarlı/, Bakı-2009, “Elm” nəşriyyatı, XI c

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

**AZƏRBAYCAN VƏ ANADOLUDA QIRXTÖKMƏ MƏRASİMİLƏ BAĞLI ADƏT-
ƏNƏNƏLƏR VƏ İNANCLAR**

**CUSTOMS AND BELIEFS REGARDING THE KHIRKTOKME CEREMONY IN
AZERBAIJAN AND ANATOLIA**

Məleykə Nizami qızı MƏMMƏDOVA

Doç.Dr., AMEA Folklor İnstitutu, Mifalogiya şöbəsinin aparıcı elmi işçisi

ORCID ID: 0000-0001-7714-4668

Qumral Nizami qızı MİRZƏYEVA

Mərasim folkloru şöbəsinin kiçik elmi işçisi

ORCID ID: 0009-0006-7304-1817

XÜLASƏ

İnsan həyatının üç əsas keçid dönəmi vardır. Bu dövrlər insanın müəyyən yaş dövrlərində dönüm nöqtəsi, keçid dönəmi, insiasiya mərhələsi olaraq öz funksiyalarına görə əhəmiyyət kəsb edir. Sözügedən keçid dövrləri doğum, evlənmə və ölüm olaraq üç əsas mərhələdən ibarətdir. Bu keçid mərhələləri sevinclə bərabər hər hansı bir təhlükə, narahatçılıq kimi hissləri də özü ilə gətirir. Bunun üçün də bu dövrlərdə müxtəlif rituallar və mərasimlər təşkil edilərək rahatlıq tapmağa çalışılır. Gerçəkləşdirilən keçid ritualları isə insanların günlük yaşamında sahib olduqları statuslarında əsaslı dəyişiklikləri ortaya qoyur. Məsələn; bir körpənin doğulması həm ailə, həm də uşağın özü üçün ictimai statusun dəyişməsinə gətirib çıxarır. Yeni dünyaya gələn uşaq isə, hansı cəmiyyətdə dünyaya göz açmasından asılı olaraq o cəmiyyətin adət və ənənələrini, inanclarını mənimsəyərək həmin toplumun bir parçasına çevrilir. Bu baxımdan yeni doğulan hər bir körpə üçün müəyyən yaş dövrlərində, zaman dilimlərində icra edilən ritual və mərasimlər bölgələrimizə görə müəyyən fərqliliklər göstərsə də folklorumuz, mədəniyyətimiz, adət-ənənələrimiz baxımından qorunması, araşdırılıb yazılı mətnlərdə saxlanılması və yaşadılması olduqca əhəmiyyət kəsb edir.

Məqalədə qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan Azərbaycan və Anadolunun müxtəlif bölgələrinə xas və eyni zamanda hal-hazırda yaşayan zəngin folklor nümunələrindən doğum ritualları içində xüsusi seçilən qırx tökmə mərasimi (yeni doğulan körpə ilə bağlı inanclar, qadağalar, qırxa düşmə, albasdı, qırxbasdı) müqayisəli şəkildə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Anadolu, doğum ritualları, qırxa düşmə, qırx tökmə, mərasim, adət-ənənə, inanclar.

ABSTRACT

There are three main transitional periods in human life. These periods play an important role due to their functions as a turning point, transition period, and initiation stage in certain age periods of a person. The transition periods in question consist of three main stages: birth, marriage and death. These transitional stages bring feelings of danger and anxiety along with joy. For this very reason, various rituals and ceremonies are organized during these periods in hopes of trying to find comfort. Rites of passage that are carried out bring about fundamental changes in the status of people in their daily lives. For example; the birth of a baby means a change in social status for both the family and the child himself/herself. A newly born child becomes a part of the society he/she was born in, by assimilating its customs, traditions and beliefs. Therefore, even though the rituals and ceremonies performed for each newborn baby in certain age and time periods show definite differences according to our regions, it is very important for them to be protected, researched and preserved in written texts and cherished in terms of our folklore, culture and traditions.

In the article, the khirktokme ceremony (beliefs and prohibitions about the new-born baby, khirka dushme, albasdı, khirkbasdı) which is specially selected among the birth rituals in currently existing folklore examples, typical of different regions of Azerbaijan and Anatolia, which are ancient cultural centers, is described in a comparative manner.

Keywords: Azerbaijan, Anatolia, birth rituals, khirka dushme (fall in 40), khirktokme, ceremony, traditions, beliefs.

GİRİŞ

İnsan həyatının üç əsas keçid dövrələrindən (doğum, evlənmə, ölüm) ilki onun dünyaya göz açması ilə başlayır. Uşağın hansı evdə göz açması onun gələcək qədərini müəyyənləşdirirdiyi üçün elə ilk gündən, hətta uşaq ana bətnindəyəkən ciddi tədbirlər, müəyyən rituallar, adət-ənənələr həyata keçirilməyə başlanılır. Körpə dünyaya göz açması ilə ana və uşağın sağlamlığı və pis auradan, bəzi varlıqlardan (cin, al anası), nəzərdən qorunması üçün müəyyən tədbirlər görülür. Bu tədbirlər zamanı ta qədimlərdən süzülüb gələn türk adət-ənənələri, inancları və ritulları icra edilir. Ana və uşaq üçün başlayan bu yeni dövərdə fiziki inkişafın tamamlanması nəticəsində ananın qoruması və nəzarətində keçiriləcək 40 günlük bir zaman yeni bir aləmin gətirdiyi mənfiliklərə qarşı mübarizə müddətidir. Bu müddət ərzində həm dinimizə, həm də adət-ənənələrimizə görə öncəliklə körpənin atası və ya babası sağ qulağına azan, sol qulağına iqamə oxuyaraq adını söyləməlidir. Onuna qədər adı qoyulmalıdır. Naxçıvan bölgəsindən (S9) toplanan məlumatlara görə, uşağa bələkdə ikən, yəni qırxı çıxmamış ad qoyulmasa onun yalnız olacağına inanılır. Oğlan uşağı üçün iki, qız uşağı üçün bir əqidə qurbanı kəsmək məsləhət görülür. Uşağın damağına şirin (xurma, bal vb.) sürtmək, 40-ı çıxmamış sünnət etmək lazımdır. Söyləyicidən (S4) alınan məlumata görə, körpənin qırxı çıxmamış saçının qırılması (bəzən bu müddət onuna qədər bilinsə də, bəzi bölgələrdə bir yaşından sonra həyata keçirilir) və miqdarınca pul sədəqə və ya nəzir vermək lazımdır. Həmçinin uşaq doğulan gündən ana və körpəni qırx gün yad adamların görməyi yaxşı sayılır. Bu həm də sağlamlıq baxımından da vacib sayılır. Ana və körpəsinin immun sistemi hələ zəif olduğundan həm tez zamanda xəstələnə bilər, həm də evə gələn adamların ağırlıqları uşağın üzərinə tökülə bilər. Həmin adamın ağırlığı zahı anaya ondan isə körpəyə keçə bilər (S6). Əvvəllər demək olar ki, qırxı çıxmamış uşaq yatan otağa, yəni uşağın üstünə üzərində hər hansı bir dua olan yad kimsənin gəlməsi, onun rənginin göyerməsinə və hətta ölümünə səbəb ola bilərdi. Lakin müasir dövrdə, xüsusilə şəhər yerlərində bu adət-ənənələrə çox əməl olunmur. Belə ki, körpə doğulan kimi onun şəkilləri telefon vasitəsilə sosial media hesablarında paylaşılaraq bütün qohum-əqrəbənin, dost-tanışların görməsinə şərait yaradılır. Eyni zamanda körpə doğum evindən xüsusi təntənə ilə çıxarılır. Yaxın qohumlar, tanışlar müxtəlif hədiyyələr, gül buketləri, tort, rəngli şarlarla körpəni qarşılamağa, xəstəxanadan çıxarıb evə aparmağa gəlirlər. Bu zaman video çəkilişlər edilir, şəkillər çəkdirilir. Körpənin atası avtomobilini uşağın cinsiyyətinə uyğun olaraq bəzəyir. Belə ki, oğlan uşağıdırsa, mavi rəngli bəzəkdən, qız uşağıdırsa, çəhrayı və qırmızı rənglərdən istifadə edilir. Evdə isə, körpə doğulmamışdan ona lazım olan hər şey alınıb otağı bəzədilmiş olur. Əvvəllər isə, bunu uşaq olmamışdan etməyə çəkinirdilər. Beşik, paltar uşaq olandan sonra alınırdı ki, düşər düşməzi ola bilər. Körpə doğulduqdan sonra adətə görə “qırx köynəyi”, “qırx papağı”, döşək, yorğan, beşik və s. nənə (qız anası) tərəfindən hazırlanırdı. İndi isə bütün bunlar tam hazır vəziyyətdə satılır və uşaq anadan olmamış hamısı alınıb hazır qoyulur. Dəyişən bir adət isə, uşağı əvvəllər bələkdə saxlayardılar, ancaq indi sərbəst geyindirirlər. Söyləyicidən (S4) aldığımız məlumata görə, əvvəllər uşaq anadan olandan onu qırx gün yaxşıca bələyərdilər. Uşağın əlləri, ayaqları elə bələnirdi ki, tərənə bilməsin. Uşaq bələkdə olanda onun başını tez-tez sağa, sola çevirmək lazımdır - yoxsa uşağın həm boynu əyri bitər, həm də başının forması pis olar. Uşağı bəyələn zaman əllərini üzünə vurub diysinmədiyini, dırnaqları ilə üzünü cızmadığı üçün həm rahat yatdığına, həm də ayaqlarının əyri olacağına qarşısının alındığına, həm də uşağın əsəblərinin sakit olacağına inanılır. Uşağın dırnağını ilk dəfə qırxıncı günü tamam olanda kəsirlər və bu ilk dırnağı ya hardasa basdırırlar, ya səliqəli şəkildə haradsa saxlayırlar, ya da kim istəsə, özündə saxlayır. Ordubadda belə bir adət var ki, ilk dəfə dırnağı kəsəndə körpənin ovcunun içinə pul qoyurlar. Bu pulu uşağın dayısı qoymalıdır. Dırnaq kəsildəndən sonra o pulu kasıb, imkansız birinə sədəqə kimi verirlər. Eyni zamanda qırx gün keçəndən sonra uşağa “qırx köynəyi”, “qırx papağı” kimi geyimlər geyindirirlər. İndi isə uşağı ilk gündən belə bələkdə saxlamırlar, rahat, sərbəst, yumşaq paltarlar geyindirirlər. Hal-

hazırda bir qisim insanlar qədim adət-ənənərimizə əməl etməyib müasir dəblə ayaqlaşsa da, bir qismi isə, nənələrdən görüdüüyü adətləri davam etdirməyə çalışır.

Qırxlı ana və uşaq üçün icra edilən adət-ənənələr və rituallar. Yeni doğmuş qadına Anadoluda “lohusa”, “loğsa”, “doğazkesen”, “emzikli”, “nevse” kimi adlar verilir. Azərbaycanda isə daha çox “zahı”, “zaha” (Gədəbəy, Tovuz) adı verilir. Dini ədəbiyyatda isə “nüfəsa” olaraq bilinir. Doğuştan sonra qadının dincəlmə müddəti yaşadığı cəmiyyətin adət-ənənələrinə və dövlətin rəsmi qoyduğu qaydalar görə müəyyənləşdirilir. Adət-ənənələrimizə görə 40 gün olsa da qadın bunun bir həftə, 10 günün yataqda keçirir. Kənd və rayon yerlərində diqqət edilir 40 gün məsələsinə. Şəhərlərdə isə buna o qədər əhəmiyyət verən yoxdur. Yəni ana özünə gələn kimi qırxının çıxmağını gözləmədən körpəsini hava almağa çıxarır. Zahılıq müddətinin ilk həftəsində göz aydınlığı verilir, ikinci həftəsindən hal-xətir soruşmaq üçün ziyarət edilir. Bu ziyarətlərdə Anadoluda zahı evinə sütlac, muhalləbi, qurabiyə, baxlava, piliç söğüşü, süd, çorba, peluzə, bürək, tatl, şəkər, pilov, çörək içində haşlanmış yumurta, al kurdələ ilə bağlanmış lohusa şərbəti, bal, halva kimi yeyəcək-içəcək, yemeni, başörtüsü, basma, havlu (dəsmal), kumaş (parça), tərlik, corab, namaz bezi, uşaq paltarları, çift pazı, oyuncaq tipli hədiyyələr gətirilir. Qonaqlara isə, lohusa şərbəti deyilən şəkərli və rəngli bir şərbət ikram edilir (8, s.200)

Doğuşun gerçəkləşməsinə qədər yerinə yetirilən adət-ənənələr, rituallar və inanclar ana və uşaq adına bir yerdə icra edilərkən, uşağın doğumu sonrasındakı ana və uşaq üçün həm ayrı, həm də daha çox uşaq üçün yerinə yetirilir. Uşaq anadan olduqdan sonra ilk olaraq göbək bağının kəsilməsi ilə müəyyən rituallar gerçəkləşdirilməyə başlanılır. Eyni zamanda uşağın ilk 40 gün boyunca icra edilən rituallar ta qədim Türk inanclarından, zəngin adət-ənənələrimizdən, zəngin mədəniyyət və folklorumuzdan xəbər verir.

Bizdən fərqli olaraq Türkiyənin bir çox bölgəsində uşaq dünyaya gələndə göbəyini kəsən kimi çimdirmədən öncə ilk olaraq duzlu suda saxlayırlar və ya yuyundurub sonra duzlu suyla da çimdirlirlər (3, s.42). Sonra uşağın göbəyi iplə bağlanır ki, üç günə düşsün. Göbək düşdükdən sonra da ona xüsusi baxım edirlər ki, mikrob düşməsin, yeri tez sağalsın. Göbəyin hara basdırılması məsələsi də mühüm bir ritual şəklində həyata keçirilir. Bu isə, öz növbəsində bölgələrə görə fərqlilik göstərir. Azərbaycanın bir çox bölgəsində uşağın gələcəkdə oxuyan, ağıllı, tərbiyyəli, xeyirli insan olması üçün göbəyi məktəbin həyatına basdırılır. Həkim və ya vəzifəli şəxs olmağı üçün isə göbək niyyətə görə ya xəstəxananın həyatına, ya da hər hansı bir idarənin bağçasına basdırılır. Türkiyənin Kars bölgəsində göbək basdırılma ritualı uşağın cinsiyyətinə görə dəyişir. Belə ki, uşaq qız uşağıdırsa, uzaq yerə ərə getməsin deyər evin yaxınına, oğlan uşağına aiddirsə, uzaq, eyni zamanda uyğun yerə basdırılır. Dəyər üçün, məktəb həyatına basdırıldığı da görülür. Eyni zamanda uşaq böyüyəncə evindən ayrılmasın deyər təndir başına da basdırılır, Qızlarda qapının ağzına, oğlanlarda məktəbin yanına basdırılır (3, s.43). Uşağa gələbiləcək zərərin qarşısının alınması məqsədilə ananın yoldaşı deyər bilinən cift təmiz bir bezə bükülüb torpağa basdırılır və ya təmiz axar suya atılır (3, s.43; 8, s.198). Ancaq Karsdan fərqli olaraq Qarabağ bölgəsində isə, axar suya atmaq, çay kənarına basdırmaq doğru hesab edilmir, gül kolunun dibinə basdırmaq məsləhət bilirdilər. Bu baxımdan körpə dünyaya göz açanda onun çiftinin qaydalara əsasən basdırılması əhəmiyyət kəsb edir. İnanclara görə, körpənin çiftinin harada basdırılması mühüm məsələ hesab edilirdi. Buna bir növ uşağın taleyinin həlli kimi də baxırdılar. Bununla bağlı Qarabağ bölgəsində müxtəlif inanclar var: “Uşağın çiftini çayın kənarında basdırmaq, axar suya atmaq olmazdı. Əgər atsa idin, hal anası xəbər tutub gələr və anaya zərər yetirərdi. Gül kolunun dibində basdırardıq ki, uşaq gül kimi təmiz olsun” (10, s.468; 6, s.368). Başqa bir inanca görə isə, cifti, yəni ananın “sonunu” təmiz yerdə, ağacın, kolun dibində basdırırdılar. Basdırmasan, it-pişik yesə, o uşaq böyüyəndə yaxşı uşaq olmaz idi. Naxələf uşaq olardı” (6, s.368). Söyləyicilərin (S1; S4) dediklərindən məlum olur ki, Ordubad bölgəsində isə, belə bir inanc var ki, uşağın çiftini basdırıldığı yer onun gələcəyi ilə əlaqəli olur. Yəni uşağın göbəyini daha çox ya məktəb damına atardılar, ya da məscid damına. Məktəb damına ondan ötrü atardılar ki, uşaq böyüyəndə savadlı, bilikli bir insan olsun. Məscid damına isə ona görə atardılar ki, uşaq imanlı olsun. Qırxlı uşağın göbəyi düşən kimi onu təhsil verən yerlərə atırsan ki, uşaq təhsilli savadlı olsun. Ancaq müasir dövrimizdə xəstəxanalarda gerçəkləşən doğuşlarda bu adət-ənənə demək olar ki, yerinə yetirilmir.

Uşağın göbəyinin basdırılması bir ritual şəklində həyata keçirilir. Belə ki, öncəliklə bu ritualın kökündə uşağın gələcəkdə kim və nəçi olması ilə bağlı bir inanc vardır. Ürəkdə tutulan bu niyyətlə yola çıxılır, nəçi və necə bir insan olacağına qərar verdikdən sonra “bismillah” deyilərək müəyyənləşdirilən yerə

uşağın göbəyi basdırılır: Məscid divarına və ya həyətinə basdırılır ki, dindar olsun. Oxuyub adam olsun deyə məktəbin divarına, bağçasına basdırılır, ya da atılır. Heyvansevər olsun deyə axıra, gözü çöldə-bayırda olmasın, evdə qalsın deyə evin içində bir yerə basdırılır. Dərzi olsun deyə tikiş maşının gözüne qoyulur. Qismətini eşikdə axtarsın, xasiyyəti su kimi təmiz olsun deyə suya atılır (8,s.197-198).

Doğumdan sonra zahı qadına ağırlarını azaltmaq məqsədilə və eyni zamanda südü yaxşı olsun deyə yemə-içməsinə çox diqqət edilir. Naxçıvan bölgəsində “zirətov” adı verilən halva yedirilir. Bu halvanın bənzəri Karsda isə “hasıdə” adı ilə tanınır və uşaq anadan olanda anaya yedirilir. Eyni zamanda zahı qadına Karsda qovurğa, ləbləbi, fındıq, ət, çorba, şiriniyyat, çay, su verilir. Sancı olmaması üçün isə yumurta, buğda, halva, bulqur pilovu, süd, qatıq yedizdirilir (3, s.47, 48). Azərbaycanda isə bölgələrə görə fərqlilik təşkil etdiyi görülür. Bəziləri qüvvət-güc verən hər nemətin yeyilməsi tərəfdarı ikən, bəziləri də həkim məsləhətinə uyğun olaraq köp və qaz verən yeyəcəklərdən uzaq durur. Hətta xalq arasında bilinən yumuru olan taxılların yeyilməsi südü artırır, su içmək, yaxşı yatmaq, əsəb və stressdən uzaq durmaq da südün artmasına səbəb olur. Analar süd yaxşı olsun deyə uşağı tez-tez əmizdirirlər. Südün azalmaması və kəsilməməsi üçün də süd verən anaya qarşı daha həssas davranıldığı da görülür. Bunun üçün də ananı qorxutmaq, ona pis sözlər söyləmək uyğun görülür. Bu həssaslıqlar həm Azərbaycan, həm də Anadolu bölgələri üçün eynilik təşkil edir. Eyni zamanda hər iki bölgədə qırxlı uşaqla bağlı müxtəlif inanclar, adət-ənənələr, rituallar və qadağalar vardır ki, körpəni qırxbasmadan, albasmadan, cindən, həməzətdən, mənfi auradan, nəzərdən vs. qorumaq və onu sağlam, gümrah və xoş əhval-ruhiyyədə böyütmək üçün mütləq eləmək lazımdır. Naxçıvanda belə bir inanc var ki, qırxlı uşağın ovcunun içini, barmaqlarının arasını yumaq olmazmış, onlara yuxuluq deyirlər, uşağın yuxusu sayılmış. Yuduqda uşağın yuxusu qaçırmış (S5). Həmçinin təzə doğulan uşağın boynunun arxasından öpməzlər, onda uşaq küsəyən olar.

Naxçıvan və Şərur (S8) bölgəsində 40 gün ərzində uşaq tək qoyulduğu zaman cin dəyişdirəcəyinə inanılır. Cinin dəyişdiyi uşağa “cin dəyişəyi” deyilir. Cin dəyişəyi həmişə sısqa qalar, nə artar, nə ağarar. Cin dəyişəyi olan uşaq üçün belə bir ritual həyata keçirilir: “Gərəh onu aparasan qəbirsandığa. Altı qəbir keçib, yeddincidə bədəninə yarısından azını basdırasan. Əyər uşax qışqırıp ağlasa bil ki öz uşağındı. Əyər ağlamasa bil ki, cin dəyişəyidi. Onda gərəh gözlüyəsən ki, cin dəyişəyi ağlasın, cin də dözmüyüb gəlib öz uşağını götürsün, səninkin də özünə qaytarsın” (1, s.42, 45; 11, s.301). Ordubad bölgəsində uşağı cin aparmasın deyə müəyyən tədbirlər görülür. Belə ki, 40 gün qəti olaraq uşağı otaqda tək qoymaq olmaz. Uşağın başının altına bıçaq, qayçı, çörək qoyarlar ki, qorxmasın. Uşağı cinlər aparmasın deyə bunu edirlər. Əgər cin aparsa, onda uşağı aparıb yeddinci qəbirə qoyurlar, uşaq biraz yatır, ayılır. Sonra uşağı götürürlər ki, artıq uşaq düzəldi (S10).

Yumurtanın uşağı kəm gözdən, pis nəzərdən qoruduğuna inanıldığı üçün Qarabağ bölgəsində uşaq anadan olanda onun yanına yumurta qoyma adəti yerinə yetirilir: “Deyillər uşağın yanına, özü də uşax anadan olanda, yumurta qoyallar. Deyirdi ki, yumurta uşağa dəyən gözü qaytarır, ağırrıq qaytarır, uşağı yüngülləşdirir” (5, s.250). Həmçinin qırxlı uşağın yanına 3 yumurta qoyma adətinə Şamaxı bölgəsində də rast gəlik (S11). Yumurtanın önəmi isə, əsas qida kimi ananın gücünün, enerjisinin bərpa olunmasında istifadə edilir. Belə ki, ana körpəsini dünyaya gətirən zaman onun bütün orqanları oyandığı üçün ona hərgün yumurtadan qayğanaq edib yedizdirilər ki, bel-buxunu bərkisin. Zahı qadına on gün müddətində hər gün yumurta bişirirlər (S3). Söyləyicinin verdiyi məlumata görə: “Qırxlı uşağı deyərlər ki, insanların göz nəzəri kəsir. Qırxlı uşağın başının altına möhür, təsbəh, daha sonra isə suyun içində bir yumurta qoyurlar beşiyinin altına. Yumurta göz götürür deyirlər. Ana isə həmzadlı sayılır. Onu da hərşeydən qorumaq lazımdır. Qırxlı ana qorxsa südü kəsilər, psixologiyası pozular. Qırxlı qadın və uşağın üstünə mundar, qüsulsuz adam gəlməməlidir. Qırxlı uşağın yaxasına sancaq vurulmalıdır. Cin sancaqdan qorxub qaçsın deyə” (S1).

Qırxlı uşağın paltarlarını yuyanda onu gün ərzində qurutmaq, hava qaralmadan ipdən götürmək lazımdır. Uşağın paltarları ulduz görməməlidir. Əgər qaranlığa qalsa onda uşaq sancılanar və yuxusu qaçar. Qırxı çıxmamış uşaq narahat yatırsa onda belə bir ritual icra edirlər: “Gedib dağlardan dovşan qığı yığib gətirər və uşağın balıncının altına qoyarlar. Bu zaman uşağın yuxusu normaya düşər (S4).

Pişiklər zahı qadının olduğu yerdən qırx basması deyə qovulur. Qırxlı qadının yuyulan paltarları tez içəri götürülər. Zahı qadının əlindən yemək yeyilməz. Bərəkəti qaçar deyə zahı qadının əlini bir şeyə vurmasına icazə verilməz. Zahı qadın ət yeməz, toya getməz, tək başına qoyulmaz. Qırxlı qadın quşların,

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

qurbağaların qırxı basar düşüncəsilə qəbiristanlığa getməz. Eyni zamanda əlinə iynə verilərək də bu dönəmin rahat keçirilməsinə inanılır (3, s.50).

Qırxbasması. Uşaq anadan olan ilk gündən 40 gün tamam olan müddətə qədər ana və uşaq qırxlı olaraq adlandırılır. Bu qırx gün müddətində ana və uşağı qırxbasmasından qorumaq üçün müəyyən adət-ənənələr və rituallar həyata keçirilir. Ümumiyyətlə xalq inanclarına görə nə zaman və nələr baş verdikdə qırxbasması olur?: Zahılıq müddətində ananın və uşağın doğuşdan sonrakı 40 gün içərisində xəstələnməyinə xalq arasında “qırx basması”, “qırx düşməsi”, “qırx qarışması”, “lohusa basması” deyilir. Bu cür narahatçılıqlara yol verməmək məqsədilə qırx gün içində ana və uşağı xəstəlikdən, nəzərdən, pis təsirlərdən qorumaq üçün müəyyən tədbirlər görülür. Azərbaycanın və Anadolunun demək olar ki, hər bölgəsində rastlanan bu rituallar, əsasən 40 gün içində ana və uşağı ziyarətə gələnlərdən qorunur, onların eşiyyə çıxmasına, özü kimi qırxlı uşaq və qırxlı qadınla qarşılaşmasına icazə verilməz. Hər iki bölgədə də qırxlı uşaq və ananı qırxbasmanın deyə evdə yalnız başına qoymayırlar. Yəni hər iki bölgənin xalq inanclarına əsasən, bu qırx gün müddətində çölə-bayıra çıxmaq, qırxlı uşaq və qadınla qarşılaşmamaq, müəyyən əşyaların otağa, yastıq və ya yataq altına qoyulması, ana və uşağa sancaq, göz muncuğu vb. taxılması geniş yayılmış adətlərdəndir. Qırx basmasının əsas xüsusiyyətləri isə uşağın narahatçılığı, çox ağlaması, yatmaması, rənginin saralıb solması, çığırması, bədənində qırmızı ləkələr, yaraların çıxması, titrəməsi vb. kimi əlamətlərlə müəyyənləşdirilir.

Naxçıvan zonasında qırxlı uşağı qırxbasmasından qorumaq üçün belə edirlər: “Qırxlı uşağın qırxı çıxana qədər başının altına bəyaz qoyullar, eşiyyə çıxardanda da duz-çörək. Eyni zamanda qırx gün gərək qırxlı uşaq ulduz görmüyə, görəndə onun yuxusu az olur. Qırxlı uşağı axşamçağı mal-heyvan gələndə açıb bəliyəllər ki, yuxusu şirin olsun” (1, s.42). Belə bir inanc var ki, qırxlı uşağın balıncının altına qayçı qoyarlar, bu cinlərdən, bəd qüvvələrdən uşağı qorumaq üçün edilir. Bunun qarşısını almaq üçün həm də körpənin geyimlərinə həmişə sancaq taxırlar. “Uşağın bələyinə iynə - sancaq təxməsən şəşə uşaqı vurur, uşax qərələr” (1, s.43). Qıx gün uşağın dırnağını kəsmək olmazdı.

Anadoluda bənzər şəkildə qırx basmasından qorumaq üçün öncəliklə qırxlı uşaq yalnız başına qoyulmaz. Eyni zamanda qırxlı qadınlar və qırxlı uşaqlar 40 gün boyunca çölə-bayıra çıxarılmamalı və bir-birlərilə qarşılaşdırılmamalıdır. Əgər ki, belə bir qarşılaşma olsa, qadınlar bir-birlərilə iynə, üzük, düymə, pul dəyişdirməlidirlər. Evə təzə ət, çörək, un, duz, naxışlı parça gətirilməməlidir. Eyni zamanda uşağın üstünə örtü örtülməli, qırmızı lent bağlanmalıdır. Uşağın və anasının baş ucuna Qur`an-ı Kərim qoyulmalıdır. Həmçinin uşağın baş ucuna və ya yatağının altına soğan, sarımsaq, bıçaq, qayçı, təbənə, yatağın altına süpürgə qoyulmalıdır. Evdən isə duz, od, iynə verilməməlidir (9, s.206-209). Azərbaycanda uşaq yeni anadan olarkən pambığı yandırır onun qarasını uşağın alınına vururlar. Bu zaman uşağa göz dəymir. Bir də belə deyirlər ki, uşağın qırxı çıxmamışdan qabaq onu görməyə gələnlər uşağa ağırlıq olmasın deyə, astanadan keçərkən anasının qucağında uşağın altından keçirlər (2, s.331). Anadoluda olduğu kimi Azərbaycanda da uşağı qorumaq üçün müəyyən əşyalar istifadə edirlər. Hətta bu əşyalar vasitəsilə uşağın gələcəkdə igid, cəsur, işgüzar, mərd, evdar və başqa bu kimi müsbət xüsusiyyətlərə sahib olacağına inanıldığını və bu inanca əsasən uşağın yan-yörəsinə, yastığının, beşiyinin altına müxtəlif əşyalar qoyulduğunu görürük: “Uşax dünyaya gələndə oğlan uşağının böyrünə puçax qoyallar, xənçər qoyallar ki, iyid olsun, vuran-tutan olsun, qoçu olsun. Qızın da böyrünə qayçı, iynə, sap qoyallar ki, evdar olsun, götürən-qoyan olsun” (10, s.470; 4, s.160).

Anadoluda evə ət, duz kimi şeylər gətirildikdə belə bir ritual həyata keçirilir: Uşağa “o səni basmadan sən onu bas” deyərək ayaqları yerə basdırılır (9, s. 208). Beləliklə uşağın qırx basmasından qorunduğuna inanılır. Naxçıvanda qırxlı uşağın üstünə çiy ət gətiriləndə onun ət kimi yəni xəstə olacağına inanırlar: Qırxlı uşaq ki gəlir evə, o evə on gün müddətində ət gətirməzlər. Deyərlər ki, uşaq onda ləm olar. Əgər işdi kimsə bilmədən ət gətirərsə, görsək o uşaq ləm kimidirsə, onda uşağı atasının qiçlərinin arasından keçirdərlər (S4). Eyni zamanda Naxçıvan bölgəsində əgər kimsə çiy ət gətirərsə, uşağa zərər gəlməməsi üçün tədbirlər görülür: “Əti (çiy) qırxlı uşağın üstünə gətirəndə uşax ət kimi olur. Əgər üstə ət gətirsələr tez bir parça ətdən kəsib uşağın üstünə tikillər” (1, s.42). Bu inanc Qarabağ bölgəsində isə belədir: “Uşaxlar qırxlı olanda, qaynanam hamıya tapşırırdı ki, evə ət alanda fikirləşin, bilin ki, evdə qırxlı uşax var. Çiy əti uşağın üsdünə gətirməzlər, özü də qırxı çıxmamış uşağın üsdünə. Onda uşaxda çoxlu səpgilər əmələ gəlir. Özü də nə deyirdi, hamısı çin çıxırdı” (5, s.250). Qarabağ bölgəsində də oxşar adət-ənənələr, inanclar yerinə yetirilir: “Qırxlı uşağın üstünə adam gələndə uşağı çıxardırdılar çölə, sonra evə keçirdildilər və qapı ağzına dəmir atardılar ki, gələnin ağırlığı orda qalsın” (6, s.368). “Bizim bir

adətımız var, qırxlı uşağın üstünə qoymurux adam gələ. Ayağı ağır adam gələndə də uşaq ağıyır, xəstələnir, təbdən təbə düşür. Həmzət elə şeydi ki, ağac meyvə gətirən vaxdı xain ürəknən gedəndə o ağac da quruyur” (7, s.289).

Qırxbasması zamanı uşaq yuyundurulur, ziyarətgahlara, pirlərə aparılır, dua yazdırılmaqla bərabər uşağı qırx basmasından çıxartmaq üçün Anadolunun müxtəlif bölgələrində fərqli rituallar da həyata keçirilir. Belə ki, Anadolunun Diyarbakır bölgəsində qırx basmış bir uşağı Hicazdan gələn qırx tasiyla çimdərrib bu tasdan su içdirilir. Əskişəhirdə isə, uşaq içində qırx çeşid şey (leylək sümüyü, çaxmaq daşı, muncuq, ilan sümüyü, üzük, açar, qızıl, düymə, mavi muncuq vb.) olan su ilə yuyundurulur” (9, s.210). Çanaqqala bölgəsində qırx basmadan qurtarmaq üçün uşaqdan başqa ev belə qırxlanır. Bir stəkanın içinə qırx daş qoyulur, üstünə də su tökülür. Bu su evin ətrafına səpilir. Urfa bölgəsində qara toyuğun yumurtası götürülür, içi boşaldılır, bu qabıqla uşağın başına qırx dəfə su tökülür. Aydında isə, istifadə edilmiş süpürgənin üzərinə itin balası qoyulur, üzəri ələklə örtülür, içinə 41 dənə daş qoyulduqdan sonra isidilmiş bir qabdan su götürülərək uşaq bu ələyin üzərində çimdərribilir. İt balası ölərsə, uşaq qırx basmasından qurtulmuş olar. Boluda qırx çubuq qırıntısı (ağac yonqarı) yığıb dəyirmən ağacından su gətirilir. Su qaynadılır və yonqarlar içinə atılır. Qaynanmış sudan 40 fincan dolusu tökülərək uşaq çimdərribilir. Tüncəlidə qırx gün tamam olduqdan sonra, uşağın başına ələk tutaraq üç tas su tökürlər və belə deyirlər: “Yer, göy şahid olsun, bunun qırxı çıxmışdır”. Sinopda uşağın evinin dam örtüyünün altından odun parçası götürülür. Bu parça yandırılır və üzərinə su qabı qoyulur, suyun qabının içinə də qırx ədəd dəmirdən açar. Uşaq bu su ilə yuduzdurulur (9, s.211). Kırşəhirdə günəş çıxmadan dəyirməndən gətirilən su ilə uşaq çimdirilir. Eyni zamanda uşağın köynəyi suya atılır. Düzcədə ölmüş itin başı 40 stəkan su ilə yuyulur. Sonra eyni su ilə uşaq yuyulur. Ağrıda çərşənbə uşaq çimdikdən sonra suyuna bal mumu tökülür. Orduda uşağın otağına hansı silahla girilibsə o silah üzərində yuyulur uşaq. Kastamonuda uşaq məzar daşı ilə, deşikli daşla, palçıqla, ağac parçaları ilə ayrı-ayrı çəkilir. Bingöldə qırx basmış uşaq tərəzinin bir tərəfinə qoyulur, o biri tərəfinə də təzək qoyularaq çəkilir. Bu təzək rütubətli bir yerə qoyulur. Təzək orda şişdikcə uşağın da inkişaf edəcəyinə inanılır. Afyonda təzək ilə çəkisi çəkilən uşaq tısağa üstündə yuyulur. Belə etdikdə tısağa ölərsə, uşağın üzərində qırxbasması olduğuna inanılır. Uşaq dəvə sümüyünün altından keçirilir (9, s.212). Ərzurumda edilənn başqa bir ritualda isə, uşaq təzək ilə çəkildikdən sonra həmin təzəklər sulu yerə qoyulur. Təzək suyu canına çəkdikcə uşaq da sağlamlaşır. Eyni zamanda bal mumu əridilər təşin baş tərəfindəki dəlikdən suya axıdılır. Nəyin, kimin qırxı basmışsa, onun şəkli suya çıxar. O su ilə uşaq çimdərribilir. Bir də kimin uşağın qırx basmışsa, o uşağın atasının çiş elədiyi yerdən bir daş götürülür və o daşın qoyulduğu su ilə uşaq çimdərribilir. Qırx basmış bir uşaq qəbiristanlığa aparılaraq qəbirin üstünə yatıdılır. Sonra bir başqası uşağı qəbrin üzərindən qaldırılır. Bursada edilən bu ritualın bənzəri Əskişəhərdə uşağı musalla daşının üzərinə yatıdaraq edilir. Trabzon bölgəsində şüphə nəyin və ya kimin üzərinədirsə, uşaq onun üzərinə basdırılır. Beləcə uşaq onu basmış olur (9, s.213).

Albasması. Qədim Türk inanclarından olan al, al ruhu xalq adət-ənənələri içində önəmli yer tutur. İnsan ilə heyvan qarışımı bir görkəmə sahib olan alqarısı öldürücü div, cin kimi bilinən, uzunboyulu, uzun barmaqları və dırnaqları olan, dağınıq saçlı, yağlı bədənli, əl və ayaqları kiçik, dişlək, bir dodağı yerdə, bir dodağı göydə, bəzən zənci sifətli, məmələrini nağıllardakı divlər kimi çiyinlərindən arxaya ata bilən, tərəsində gözü olan, çox çirkin, al köynək geyinən bir yaratıqdır. Qırxlı anaya və uşağa zərər verəcəyi, hətta öldürə biləcəyi düşünülən bir varlıq olan alabastıdan (alqarısından) onlara zərər gəlməsin deyə 40 gün tək qoyulmaz. Eyni zamanda alqarısını tutmaq və zərərsiz hala gətirmək üçün müəyyən üsullara əl atılır: Alqarısının üzərinə sancaq vurulur və ya təbənə batırılır, üzərinə qətran (zift) tökülür. Belə olduqda alqarısı götürdüüyü ciyəri sahibinə geri qaytarır. Onu yaxalayan şəxs də ocaqlı (alıcı) olur. İnanclara görə, alqarısı alıcı (ocaqlı) olan bir şəxsə və onun sülaləsinə toxunmadığı kimi, evlərində və üzərlərində onlara aid əşyaları olanlara da pislikləri dəyməzmiş. Xalq arasında talvar, samanlıq, viranəlik, su kənarı, çeşmə alqarısının gizləndiyi yerlər kimi bilinir. Alqarısının bilinən ən əsaslı işarəsi axırdakı atların saçının hörülməsidir. Albasmasının qarşısının alınması üçün müəyyən rituallar həyata keçirilir (8, s.201; 3, s.48-49). Belə ki, zahı qadının yatağının baş ucuna soğan, daraq, kişi paltarları, iynə, yaşlı nənələrin verdiyi muncuq, yastığın altına çörək qoyulur. Eyni zamanda qadına zərər verilməsin deyə zahı qadının yatağının dörd bir tərəfinə kəndir dolanır. Yaxasına da sancaq vurulur. Qırx gün boyunca uşağın paltarları eşiyə asılmaz, uşaq və ana tək qoyulmaz, işıq açıq qalar (3, s.49). Həmçinin Anadolunun müxtəlif bölgələrində qırxlı uşaq və ananı al basmaması üçün qırxlı ana və uşağın olduğu yerə süpürgə, Qur'an, soğan, sarımsaq, nəzərlik asılır. Yastıqlarının altına Qur'an, qıllınc, oraq, bıçaq,

maşa, dəmir, qayçı, çörək, soğan, kişi şalvarı və jileti, iynə, təbənə qoyulur. Zahıya kişi papağı, köynəyi geyindirilir, kişi qurşağı bağlanılır (9, 202). Alqarısından zərər görə qadınlar üçün isə, adətən iki əsas ritual icra edilir: “Əvvəlcə bu varlıqlardan bir şəkildə təması olduğu düşüncəsilə at gətirilir və zahı qadının önündə kişnətilir. Bu səslə diysinən qadının bütün sıxıntılarında qurtulacağına inanılır. Daha sonra pis ruhların daha çox zərər verməməsi və anaya yaxınlaşmaması üçün qadına sancaq taxılır. Bu ritual albasmadan öncə və sonra icra edilir” (3, s.50).

Ontökmə mərasimi. Qırxlı ana və uşağın qırx günü tamam olmamış doğumdan sonra ilk dəfə on günü tamam olduqda ontökmə qüsulu ritual şəklində icra edilərək təmizlənilib paklandırılır. Adətən Azərbaycanda zahı ana və qırxlı körpə ilk olaraq onu günü tamam olanda çimdirilərkən Anadoluda 3 və ya 7 gün sonra olduğu da görülür. Hətta Anadoluda yeni doğulan körpəni yağladıqları, duzladıqları da bilinməkdədir. İstər Azərbaycanda, istərsə də Anadoluda onuncu gün xüsusi mərasim şəklində təşkil olunduğu üçün bu ənənəyə “Ontökmə mərasimi” adı verilmişdir. Eyni zamanda qırxökmə mərasimi ilə bənzər xüsusiyyətlərə malikdir. Bölgələrə görə fərqli özəlliklərlə də seçilir. Söyləyicinin (S7) verdiyi məlumat görə, Ordubad rayonun, Yaycı kəndində Ontökmə mərasimi bu cür edilir: Uşağın onunda mövlud qüsulu verilir və onda uşağın ata nənəsi hazırlıq görür, bir qazan quymaq bişirir. Fərqli yeməklər, xüsusilə plov hazırlanır. Ana nənəsi həmin gün uşağın nəyi varsa alıb gətirir. Paltar, araba, beşik və başqa lazımlı nə varsa nənə tərəfindən alınır. Tək özü gəlmir, qohumlardan kim uşağı görmək istəyirsə, onlar da gəlirlər. Kim nə alıbsa onları xonçaya qoyub gətirirlər. Gələnlər yeyib-içib gedirlər, gedəndə də onlara bişirilən quymaqdan paylanır.

Başqa bir söyləyicidən əldə olunan məlumatlar əsasında uşağın ontökmə qüsulu bu şəkildə verilir: “Uşağı çimizdirəndən sonra qaba on qaşiq su töküb, birinci başına, sonra sağ və sol çiyinə tökürsən. Suyu tökəndə bu sözləri deyirlər: onun töküb, ondan çıxarıram. Eyni şəkildə ananın da onunu belə tökürlər” (S9).

Qırxökmə mərasimi: Azərbaycan və Anadolunun bütün bölgələri mərasimlərimizin özünə məxsusluğu ilə fərqlənir. Bu mərasimlər bölgələrimizə görə zəngin adət-ənənələri, inanc və ritualları ilə seçilir. Belə mərasimlərdən biri olan Qırxökmə həm Azərbaycan, həm də Anadolunun müxtəlif bölgələrinə görə bənzər və fərqliliklərlə xüsusi diqqət çəkir. Belə ki, yeni doğulan körpənin və ananın paklanması, təmizlənməsi, zahı qadını və uşağını qırx basmaması, müxtəlif neqativliklərdən təmizləmək məqsədilə həyata keçirilən Qırxökmə mərasimi (“qırxlama”, “qırx çıxarma”) adından da məlum olduğu kimi, körpənin dünyaya göz açmasının 40 günü tamam olanda qırxlı körpəni xüsusi mərasimlə yuyundurub qırxının tökülməsini gerçəkləşdirən bir ritualdır. Baxmayaraq ki, zəruri müddət 40 gündür, bu 40 günün içində Anadoluda (8, s.203) 7, 20, 30, 37, 39, 41, Azərbaycanda da 10 və 20, 30-cü günlər də diqqət çəkir. Yəni 40 gün içində bu günlərdə uşağın və ananın əşyaları yuyularaq ana və uşaq hər cür pisləkdən və sıxıntıdan uzaqlaşdırılmış olur. Su bu anlamda arındırıcı, təmizləyici olmaqla bərabər doğumun, bolluq və bərəkətin rəmzi olaraq da qəbul edilir. Uşağın qırxının çıxarması ilə bərabər uşaq bu zaman dilimində mücadələsində qalib gələrək həyata tutunmuş olur. Ana və uşağın yuyunması, arındırılması fərqli metodlarla, müəyyən rituallarla həyata keçirilir. Rituallar ilə zəngin olan Qırxökmə mərasiminin hal-hazırda adətlərinin çoxu şəhər mühitində rayonlardakı qədər həyata keçirilməsə də, rayonlarda, kəndlərdə öz rəngarəngliyini və orjinallığını qorunub saxlamışdır.

Qırx çıxarılarəkən əvvəlcə uşaq, sonra ana yuyundurulur. Çimdirmə işi evin bir böyüyü (daha çox nənə) tərəfindən gerçəkləşdirilir. Qırx çıxarma zamanı hazırlanan suya qırx arpa atılır və dualar oxunur. Bəzi ailələrdə suyun içinə qızıl, üzük, qırx fındıq da atılır. Kars bölgəsində söyləyicilərdən toplanan məlumatlardan aydın olur ki, qırx çıxarılarəkən yığılan pətək mumu qızardılır, isti su ilə qaynadılır, qazanın içinə böcək, ilan əlavə edilərək dərman hazırlanır. İnanclara görə, ana doğduğu zaman siçan, dovşan, ilan da doğurmuş. Pətək uşağın yanında boşaltılınca qırxı çıxarılmış olur və beləcə ilan, siçanın ağırlığı uşağa keçmiş olmaz. Qırx çıxarma zamanı çimdirən şəxs qırx dəfə əlini suya batırır və uşağı yuyundurur. Çimizdirdikdən sonra ana və uşağın paltarları dəyişdirilir və yuyulur. Qırxı çıxdıqdan sonra uşaq ağlayarsa, dönüb hərəkət edərsə, qırxı çıxmış, əksi təqdirdə qırxı çıxmamış olur. Qırxın çıxmaması halında qadınlar toplanıb dualar oxuyur, mövlud edirlər və uşaq gəzdirilərək qırxı dağıdılır. Bəzən qırxlama yirmisində və qırxında olmaqla iki dəfə edilir. Uşağın çox ağlaması halında qırxına bir həftə qala qırxının yarısı, digər yarısı isə qırx günü tamam olanda tökülür. (3, s.51)

S.V.Örnəyin (8, s.204) qeyd etdiyi kimi, Anadoluda qırxlama suyla və susuz olaraq iki şəkildə icra edilir: 1. Qırxlı ana və uşağın üzərinə içərisində qızıl, gümüş, bıçaq, yumurta, qırx ədəd arpa, buğda, çınqıl, lobyə, findıq, dəmir, açar vb. olan su tökülür. 2. Beşiyin altına cod bir döşək yerləşdirilir. Kəndin ağbırçəklərindən iki qadın beşiyin sağ və sol tərəfində oturur. Sağdakı qadının başı qıbləyə olacaq şəkildə oturur və uşağı qucağına alıb bu sözləri deyir: “Sallu salavat, sallu Muhəmməd deyəninin aqibəti xeyir olsun” söyləyərək uşağı beşiyin altından soldakı qadına tərəf yuvarladır. Soldakı qadın da tez uşağı sağdakı qadına doğru yuvarladır. Bunu üç dəfə təkrar edərək qırxçıxarma həyata keçirilmiş olur.

Əskidən qədim İstanbulda “qırx hamamı” deyilən bir adət isə belə idi: Qırxıncı günü ana və uşaq qonum-qonşu, qohum-əqrəbə ilə hamama aparılıb qırxı tökülərmiş. Qırxtökmə mərasimini hamamın çölündə çalğıcılar üç dəfə ana və uşağı müsiqi müşayəti ilə çalıb oynayaraq dolaşdırıb hamama soxardılar. Özləri də akşama qədər çalmağa davam edərmiş (8, s.204).

Naxçıvanda körpənin qırxının töküləcəyi gün səhər tezdən evdə quymaq hazırlanır. Başqa şirniyyatlar və yaxud müxtəlif yeməklər də hazırlana bilər. Həmin gün ana və uşaq ilk öncə paklanır. Buna bir nəfər şahidlik etməlidir, yəni ana tək başına bu işi görə bilməz. Ona kömək edəcək biri olmalıdır. İlk öncə bir qaba qırx qaşığı su qoyub həmin suya qırx ədəd düyü atırlar. Körpəni çimizzirdikdən sonra deyirlər ki: “Qırx qüsulu verirəm vacibən qürbətən illəallah”. Bu vaxt uşağın başına süzğəc tutulur və həmin içərisinə düyü qoyduğumuz suyu əvvəl başından ayağına, daha sonra üç dəfə sağ çiyinə, sonra isə üç dəfə sol çiyinə tökülür. Uşağı tez aparıb bələyirlər. Bu vaxtı ana hələ paklanmadığı üçün uşağı qucağına ala və ya süd verə bilməz. Ana təmizlənilib paklandıqdan sonra ona quymaq yedizdirirlər (S6).

Ordubad bölgəsində isə körpənin qırxını belə tökülür: “İlk öncə mövlud qüsulu verirəm vacibən qürbətən illəallah” deyirlər, 3 dəfə sağ, 3 dəfə sol çiyinə, sonra isə başından suyu tökülür. Sonra suyu qırxlayırlar - qırx dəfə sayırlar və deyirlər ki; “Qırxını tökürəm vacibən qürbətən illəallah”. Yenə də sağ çiyin, sol çiyin hərəsi 3 dəfə sonda isə başına suyu töküb çıxarırlar (S4). Eyni zamanda başqa bir söyləyicinin verdiyi məlumatda isə qırxlı körpəni sadəcə cümə günləri yuyundurduğunu öyrənirik: “Qırxlı uşağı yalnız cümə günləri çimizzirirlər. Lakin qırxına qədər qüsül vermirlər. Qırxıncı günü isə qənirə, kərisə, nifas qüsullarını verib uşağın qırxını tökülür” (S3).

Qarabağ bölgəsində bu mərasim belə icra olunurdu: “Qırxı çıxan uşağın qırx gününü keçirmək üçün ayrı qabda qırx suyu hazırlanır, içinə qırx ədəd daş qoyulur, ya da qırx ədəd arpa atırlar, qırx qüsulunu verib təmizləyirlər. Bundan sonra uşaq olur pak, üstünə kim istəsə gələ bilər” (6, s.368). Füzulidə (S12) isə, uşağın qırxını tökəndə suya qırx kibrit çöpü sayıb atırlar. Həmin suyu uşağın başına töküb deyirlər: “Pak olmaq üçün qırx tökürük vacibən qürbətən illəallah”. İlk öncə başdan, sağ çiyindən və sol çiyindən töküb uşağı paklayırlar. Naxçıvan bölgəsində isə, ana və körpə paklanıb təmizləndikdən sonra başqa adətlər də yerinə yetirilir. Belə ki, həmin gün yaxın qohumlar körpəni görməyə gəlirlər. Bu zaman onlar müxtəlif hədiyyələr, şirniyyatlar gətirirlər. Bu hədiyyələr içində daha çox parça və uşaq üçün paltar olar. Ailə arasında yaxın qohumlara süfrə açırlar. Yemək yeyirlər, çay içirlər uşağın hədiyyəsini verib gedirlər (S6). Bu mərasim Ordubad bölgəsində də keçirilir. Mərasimin keçirildiyi gün mütləq Ordubad qayğanağı bişirirlər. Daha çox isə, çay süfrəsinə üstünlük verərlər. Qonaqlıq günü uşağı ortaya gətirmirlər, heç kəslə görüşdurmürlər. Elə ki, camaat oturur, camaat oturandan sonra uşağı gətirirlər camaatın üstünə. Qırx gün evə kim gəlsə, mütləq o uşağı gətirirlər qapıya, sonra gələn adam girir içəriyə (S4). Ordubadda çox maraqlı bir adət daha vardır: “Əvvəllər qırxı çıxan uşağı görməyə gedəndə ora mütləq yumurta aparardılar. Bununla belə yanına uşaq üçün paltar, parça, şirniyyat, süd vs. kimin gücü nəyə çatırdı aparardı” (S6). Yumurta, təbiət və insanın canlanmasının simvolu hesab olunur. Yumurta bolluq-bərəkət rəmzidir. Yumurta, bir həyatı başlatmaq üçün lazım olan hər cür təchizata malik bir hüceyrədir. Yəni yaşamaq üçün, qidalanmaq üçün nə vacibdirsə bunların hamısı yumurtanın tərkibində vardır. Bol vitaminli qida məhsuludur. Elə buna görə də, zahı qadına yumurta yedirmək və pay olaraq yumurta aparılması adəti vardır.

Azərbaycan və Anadolunun müxtəlif bölgələrində Qırxçıxarmada icra edilən rituallar və inanclar birbirindən fərqli olsa da, eyni məqsədə xidmət edir. Belə ki, ananın və uşağın kritik dönməni atlatması və su ilə arındırılması həm arxaiq inancdan, həm dində, həm də mifologiyada suyun yaradılma, arındırma, təmizləmə kimi funksiyaları yerinə yetirir. Qadın 40 gün sonra su ilə arındırılarkən uşaq da dünyaya ayaq uydurması su ilə həyata keçirilir. Su yaradılışın ilk ünsürü olması səbəbilə və yaradılışdakı saflığı, nizamı xatırlatmaq üçün rituallarda çox istifadə olunur. Başqa tərəfdən qırxın arxaiq anlamı da

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

önəmlidir. Allahın Adəmin pəlçığı 40 gündə yoğurması, Mehdiyin dünyaya gəlidiyində 40 il qalacaq olması, ya da dirilişin 40 il çəkəcəyi kimi inanclarda qırx dönüşümün başladığı önəmli rəqəmdir (3, s.52).

Azərbaycan və Anadolunun müxtəlif bölgələrində Qırxökmə mərasimi zəngin adət-ənənələri, ritualları və inancları ilə müəyyən dəyişikliklərə uğrasa da, hələ də günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır və hələ də bir çox bölgələrimizdə yaşamaqdadır. Xalq ədəbiyyatı sahəsində yazılmış monoqrafiyalardan, Folklor İnstitutunun toplayıb nəşretdiyi antologiyalardan və söyləyicilərdən toplanan məlumatlar əsasında Azərbaycan və Anadoluda keçirilən Qırxökmə mərasimi və bu qırx gün müddətində qırxlı ana və uşağı qorumaq üçün icra edilən inanclarla zəngin rituallar və adət-ənənələr bizim mədəniyyətimizin, folklorumuzun zənginliyindən, qədim arxaiq köklərindən xəbər verir. Bu zənginliyin araşdırılması, toplanması, yeni nəsillərə miras kimi ötürülməsi, gələcəkdə bu sahədə elmi tədqiqat apararlara işıq tutması və yaşadılması baxımından isə olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir.

QAYNAQLAR

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. I kitab (Naxçıvandan toplanmış folklor örnəkləri). Naxçıvan: “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2010
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. XXIII kitab (Naxçıvandan toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, Elm və təhsil nəşriyyatı, 2012
3. Güven, F. Kars Halk Kültüründe Geçiş Dönemleri (Doğum, Evlenme, Ölüm). İstanbul: Kriter Yayınevi, 2021
4. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. III kitab (Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Tərtər, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər, Laçın və Şuşa rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: “Elm və təhsil”, 2012
5. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. IV kitab (Laçın, Qubadlı, Zəngilan rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: “Elm və təhsil”, 2013
6. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. VIII kitab (Kəlbəcər rayonundan toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2014
7. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. IX kitab (Beyləqan, İmişli, Tərtər, Bərdə və Cəbrayıl rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, 2014
8. Örnek, S.V. Türk Halk Bilimi, Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 2016
9. Örnek, S.V. Geleneksel Kültürümüzde Çocuk. Ankara: BilgeSu yayıncılık, 2015
10. Məmmədova, M. “Qarabağ folklorunda doğum ritualları və inancları” // Ziyalı İşığında Ramazan Qafarlı – 70 Beynəlxalq İctima və Mədəni Elmlər Konfransı, 15-16 iyul 2021, Azərbaycan-Bakı. Web: www.izdas.org/ramazan-gafarli-kongresi, s.465-471.
11. Məmmədova, M. “Qarabağda inisiyasiya ritualları ilə bağlı inanclar” // Karabagh International Congress of Modern Studies in Social and Human Sciences, June 17-19, 2021, Karabagh, Azerbaijan, s.298-306.

SÖYLƏYİCİLƏR

- S1. Abbasova Nailə Paşa qızı, 1982, Naxçıvan MR, Şərur rayonu, orta təhsilli, ev xanımı.
- S2. Dəmirova Gülşən Əzizbala qızı, 1967, Hacıqabul rayonu, Atbulaq kəndi, orta təhsilli, ev xanımı.
- S3. Əkbərova Sevinc Cavad qızı, 1971, Ordubad rayonu, Yuxarı Əylis kəndi, orta təhsilli, ev xanımı.
- S4. Əsədova Könül Hüsəməddin qızı, 1983, Naxçıvan şəhəri, ali təhsilli, Şahbuz rayon Qeydiyyat şöbəsinin rəisi.
- S5. Hüseynova Gözəl Adıgözəl qızı, 1945, Ordubad rayonu, Yuxarı Əylis kəndi, orta təhsilli, ev xanımı.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

S6. Hüseynova Şəhla, Marks qızı, 1961, Ordubad rayonu, Yuxarı Əylis kəndi, orta təhsilli, ev xanımı.

S7. Mehdiyeva Afət Bayram qızı, 1966, Naxçıvan MR, Culfa rayonu, Yayıcı kəndi, ali təhsilli, ev xanımı.

S8. Mirzəyeva Elmira İmran qızı, 1967, Naxçıvan MR, Şərur rayonu, Diyadin kəndi, orta təhsilli, ev xanımı.

S9. Mirzəyeva Lalə Yunis, 1963, Naxçıvan MR, Şərur rayonu, orta təhsilli, ev xanımı.

S10. Nəcəfova Səltənət Yusif qızı, 1961, Naxçıvan MR, Ordubad rayonu, Anabat kəndi, ali təhsilli, tibb bacısı.

S11. Tağıyeva Roza Abdulla qızı, 1959, Bakı şəhəri Ələt qəsəbəsi, orta təhsilli, ev xanımı.

S12. Xanlarova Günay Pənah qızı, 1988, Fizuli rayonu, orta təhsilli, ev xanımı.

**KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA MÜXTƏLİF DİNİ TƏSƏVVÜRLƏRİN BƏDİİ
ƏKSI**

**ARTISTIC OF DIFFERENT RELIGIOUS IDEAS IN THE EPIC “KITABI-DEDE
GORGUD”**

Günel ORUCOVA

*Teacher at full secondary school No. 2, Salyan city, Educational field: Dissertation student of
Nasimi Institut og Linguistics of ANAS*

ABSTRACT

Religion is the first abstract form of social consciousness in social philosophy. As man's imagination in relation to nature and society expands, he has not forgotten to prepare a presentation of it. This concept, which is at the bottom of the old thought, was embodied in cultural monuments in an exhausted way, along with creating an initial description of the social exchange and dynamics of the existence, as well as ability to organize its vision.

Folk literature, including epic art, can be characterized as the most magnificent example of this literary-artistic sphere. Therefore, the “Kitabi-Dede Gorgud” epic, which is the main source of turkic bodu thought in the field, has a special weight among the Oguznamas.

Unlike the first “Oguznamas” Gorgud Dada's saga is considered to be more of a badu epic of religious worldviews. At first glance, the performance of islamic religious rituals attracts attention, but the existence of older rituals cannot be denied here.

The historical quality of the epic and the historical processes that took place in the 1st millennium of our era place of action, duration, inter-tribal relations, political as a result of all this society and environment of man against the background of the struggle for superiority. Although islamic traditions are immediately noticeable, in fact, traces of many more ancient rites are visible here. For example, various forms of early turkish thought such as shamanism, totemism and zoroastrianism appear here. Even if it is not attributed to turkish psychology, it contains elements of hannibalism.

Of course, although the formation period of the epic ended at the end of the complete islamization of the tribes here, on the contrary, it is more reasonable to mention that muslim beliefs were added to the epic by some scribes much later, we should not have encountered the implementation of other approaches and the mass of expressions included in the linguistic area. Blessing to the names of islamic saints, which are found in all ages, drinking socks of heroes, fire ceremonies, appeals to totem beings, free movement of the oath in the community on one side of the structure, give to the image of Khidr nabi confirms what is said.

The goal here is to preserve the antiquity in the history of the saga. Then we can say that the islamic elements in the text of the epic were purposely placed in the versions that were copied after the first copy. It is appropriate to evaluate this as a logical step of the secretaries in order to preserve the examples of folk literature in the palace environment.

Keywords: multiculturalism beliefs initial traces of creation in artistic consciousness social philosophy

Açar sözlər: multikulturalizm, inanclar, yaranışın bədii şüurda ilkin izləri, sosial fəlsəfə

Din ictimai şüurun sosial fəlsəfədə ilk mücərrəd formasıdır. İnsanın təbiət və cəmiyyət əlaqələrində təsəvvürü genişləndikcə o bunun bədii təqdimatını da hazırlamağı unutmamışdır. Əski düşüncənin altqatında dayanan bu anlayış varlığın sosial mübadiləsi və dinamikası haqqında ilkin tərif

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

yaratmaqla bərabər, onun bədii inikasını da düzənleyərək ən bitkin şəkildə mədəni abidələrdə təcəssüm etdirmişdir.

Ədəbi-bədii sferanın ən möhtəşəm nümunəsi kimi xalq ədəbiyyatını, o cümlədən dastan sənətini bu mövzuda müxtəlif cür xarakterizə etmək olar. Sözügedən sahədə türk bədii düşüncəsinin ana qaynağı olan “oğuznamə”lər içərisində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının xüsusi çəkisi vardır.

İlk “oğuznamə”lərdən fərqli olaraq Qorqud Dədənin dastanı digərləri ilə müqayisədə bir neçə dini dünyagörüşlərinin bədii epopeyası hesab edilir. İlk baxışda islam dini ayinlərinin icrası diqqəti cəlb eləsə də, amma burada daha qədim ayinlərin mövcudluğunu da danmaq olmaz. Əslində bəzi islam mərasimlərinin keçirilməsi dastanın sonrakı inkişaf mərhələlərinə əlavə kimi görünür.

Dastanın tarixi keyfiyyəti e.ə və bizim eranın I minilliyində baş verən tarixi proseslərin cərəyan yeri, müddəti, tayfa-qəbilələrarası münasibətlər, bütün bunların sonucunda siyasi üstünlüyün əldə olunması uğrunda aparılan mübarizələrin fonunda insanın toplum və ətraf aləm haqqındakı qədim fəlsəfi düsturu dayanmışdır. İslam ənənələri tez nəzərə çarpsa da, əslində burada bir çox daha qədim ayinlərin izləri özünü göstərir. Məsələn, burada şamanizm, totemizm, zərdüştlük kimi ilkin türk düşüncəsinin müxtəlif formaları çıxış edir. Hətta türk psixologiyasına aid edilməsə də, hannibalizmin də elementləri ehtiva olunur.

Əlbəttə, dastanın formalaşma dövrü I minilliyin sonlarında başa çatsa da, buradakı qəbilələrin islamlaşma halının tam sübutu yoxdur, əksinə, müsəlman inancları dastana çox sonralar üzü köçürülərkən bəzi katiblərin əlavəsi kimi qeyd olunması daha ağılabatandır. Dastanın tədqiqi tarixindən məlumdur ki, iki dəfə üzü köçürülmüşdür; XIV və XV əsrlərdə.) (VIII, səh.29) (N.Xudiyev isə son əlyazmanın XVI əsrə aid olduğunu qeyd edir (V, səh. 81). XV, yaxud XVI əsrə aid əlyazma, şübhəsiz ki, Osmanlı imperiyasının saray kitabxanasında üzü köçürülmüş və saxlanılmışdır. Ən azından demək olar ki, islamlaşma prosesi baş vermiş ictimai toplumlarda bu qədər başqa yanaşmaların icrasına və linqvistik areala daxil olan islamdankənar ayinlərin ifadə kütləsinə rast gəlməməli idik. Bütün boylarda rast gəlinən islam müqəddəslərinin adlarına salavatın çəkilməsi, namaz qılma adətlərinin yanınca qəhrəmanların şərab içməsi, od mərasimləri, totem varlıqlara müraciət, qadının cəmiyyətdə azad icraçı strukturun bir tərəfində dayanması, Xıdr nəbi obrazına yer verilməsi deyilənləri təsdiq edir. Od mərasimləri zərdüştlüyün təcəssümüdür. Tonqalın sayının müəyyən mənalara ifadə etməsi atəşpərəstliyin səciyyəvi əlamətidir. Yuxuyozma ənənələri, toyu olacaq igidin atdığı oxun düşdüyü yerdə özünə ev-alaçıq tikməsi şamanizmin ən çox rast gəlinən əlamətidir. Ümumiyyətlə, oğuz igidlərinin çoxunda bunun şahidi olmaq olar. Elə təkcə “ol zamanlar bəglərin sözü söz idi, hər nə “ol” desələr, olurdu “ cümləsi kifayət edir ki, şamançılığın qədim inanc olduğu öz-özünü təsdiqləsin. Dədə Qorqudun özündə (Dəli Qoçərə dediyi kimi “məni vurur olsan, əlin qurusun” dediyində həqiqətən, Dəli Qoçərin əlinin quruması) şaman əlamətləri aşkar duyulur. Totemizm də oğuz igidlərinin güvənc yeri, inanc mənbəyi hesab edilirdi. Dağın müqəddəsliyi (“Qazılıq” dağı,) ağaca müraciət (Uruzun edam ayağında ağacla “söhbəti”, qurdun ən çox işlənən totem varlığı olması buna işarədir. Hətta “qurd üzü mübarək olar” deyiminin də mövcudluğu bu silsilənin davamıdır.

Bu yazıda məqsəd dastanın tarixində qədimliyin qorunması məsələsidir. Aydınır ki, hadisələr dastanın formalaşma prosesindən daha əvvəllər baş verir. O zaman deyə bilərik ki, eposun mətnindəki islam elementləri ilk nüsxədən sonra üzü köçürülən variantlara məqsədli şəkildə yerləşdirilmişdir. Xalq ədəbiyyatı nümunələrinin saray mühitində hiifz olunması üçün bunu katiblərin məntiqli addımı kimi dəyərləndirmək məqsəduyğundur. Rast gəlinin islam inancları da iki cür təsir bağışlayır. Biri ondan ibarətdir ki, Osmanlı katibləri məzhəbcə sünnü olduqları üçün burada yalnız peyğəmbərlə bağlı onomastik vahid əsas yer tutmalı idi. Amma eyni zamanda Məhəmməd peyğəmbərin əhli-beytinin də adları və onlara olan etiqadla bağlı hissələr bunu deməyə əsas verir ki, dastanın mətninə şiə katiblər də müdaxilə etmişlər. Bunun Fridrix Fon Ditsin dastanın əlyazmasını elm aləminə təqdim etməsindən əvvəl, yaxud sonra baş verdiyini söyləmək çətindir, (baxmayaraq ki, elmi-tənqidi mətn də mövcuddur) amma məsələ burasındadır ki, bu əlavələrin dastanın ilk, yəni orijinal mətnində olmamasını əminliklə söyləmək mümkündür.

Bəzən tədqiqatçılar elə güman edir ki, oğuzlarda islamlaşma tam başa çatmamışdı, ona görə belə “pərakəndəlik” müşahidə edilir. Bu fikir o zaman doğru sayılardı ki, eyni toplum içərisində

müxtəlif inanclı adamlar öz etiqadlarına hələ də sadıq qalıblar. Amma burada vəziyyət mübahisə doğurur. Belə ki “müsəlmanlığı” qəbul etmiş oğuz övladı necə ola bilər ki, həm islam ayinlərinə riayət etsin, həm də müxtəlif dini ayinlərin də icrasını həyata keçirsin? Məsələn, Qazan xan məclis təşkil edib şərab içir, yurdunu soruşmaq üçün su, qurd, yurd, köpəyə müraciət edir, amma düşmənlə mübarizədən əvvəl namaz qılıb “adı gözəl Məhəmmədə salavat” çəkir. Bu situasiya digər obrazların da həyatında rast gəlinir. Məntiqə əsasən, müsəlmanlığı qəbul etmiş insanlar buraxdığı ayinləri unutmaları idilər, ya da icrasında xeyli məhdudiyətlər mövcud olmalı idi. Amma odun müqəddəsliyi, işıq inancının qorunması və s. hallar insanların yalnız bəsit təfəkkürü ilə bağlı deyildi, burada etnik dünyagörüşünün stimulyasiyası da özünü göstərir. Hətta müqəddiminin “Rəsul əleyhissəlam zamanında...” başlanğıcı da dediklərimizi təkzib edə bilmir. Üstəlik belə bir girişdə Məhəmməd peyğəmbərin adı çəkilmərsə, ondan əvvəl digər peyğəmbərin də ola bilməsini düşünmək olar. Bir də ki bütün peyğəmbərlər Allahın “rəsulu”dur.

Dastanın dil-üslub xüsusiyyətlərinə nəzər saldıqda tez-tez “kafir” leksik vahidini görmək olar. Ərəb mənşəli bu sözün mənası “yad dinə etiqad edən” deməkdir. Dastanda düşmən “kafir” adlanır, amma onların islam deyil, hansı dinə inandıqları bəlli deyil. Bəzilərinin xristian, buddist olması şübhəsizdir. Amma burada baş verən hadisələrin əsasən Qafqaz, Mərkəzi Asiya, Kiçik Asiya əraziləri olduğundan tarixdən məlumdur ki, adı çəkilən ərazilər türklərin məskunlaşdığı yerlərdir və o dövrdə türklər arasında hələ islamı qəbul etməyənlər az deyildi və bu qarşıdurmalarda türklərin bir-birinə qarşı vuruşmadıqlarını söyləmək də sadələşmədir. Bir faktı da qeyd etmək ki, yazıçı Anar “Dədə Qorqud” filminin ssenarisini yazarkən oğuz elinin düşməni “Qıpçaq Məlik” adlandırır, qıpçaqların türk mənşəli olduğu gizli deyil. Deməli, dastana görə “kafir” yalnız yaddinli deyil, ümumiyyətlə, düşmən olanlara deyilirdi. Yaxud “kafir”lər arasında islamı qəbul edənlər də ola bilərdi. Yeri gəlmişkən, dastanın dilində ərəb (350), fars (136) mənşəli sözlər işlənmişdir ki, Ə.Dəmirçizadə bu sözlərin Sasanilərin vaxtında oğuz-türk dilinə daxil olduğunu yazır (islamlı bağlı ifadələr istisna olmaqla) (II,səh.125). Bu fakt da dastanın yenə islamı qabaqladığını təsdiq edir.

Eposun mətnində hannibalizm (adamətiyəmə) də rast gəlinir (“Qazan xan evinin yağmalanması” boyunda Uruzla bağlı kafirin qərarı). Hannibalizm haqqında ilk yazan Herodot olmuşdur, o bunun Şərqi xalqlarının inancında yer aldığını qeyd edir. (mənbə; <http://sherg.az/arxiv/41084>) Deməli, e.ə. yaşamış Herodot bu barədə faktın şərqi xalqlarında rast gəlinməsi deyirsə, bu, dastanda süjet elementlərinin daha qədimliyini xarakterizə edir. Belə olan halda adı çəkilən dövrdə (islam dövrü) müsəlmanlaşmış, hətta digər dinlərdən olan adamlar da adam əti yeyə bilməzdilər. Bu, cəmiyyətin müəyyən bir dönmədə olub, sonra tərki edilən (şərqi xalqlarında tərki edilsə də, qəbilə halında yaşayan bəzi toplumlarda hələ də qaldığı iddia edilir (mənbə:<http://sherg.az/arxiv/41084>) vəhşi adətlərdən biri idi. Düşünürük ki, boyların çox qədimliyini açıq sübut edən ən tutarlı faktlardan biridir.

Əlbəttə, araşdırıcıların hər birinin qeyd etdiyi kimi dastandakı hadisələrin müxtəlif dövrlərə, o cümlədən e.ə. də aid olunması təkzib edilmir. “Əsərin dili və hadisələri təsdiq edir ki, boylar müxtəlif dövrlərdə yaranmış, həm də bu yaranma müddətləri arasında əsrlərdən ibarət məsafə var (VII, səh. 60). Bunu Dədə Qorqudun dilində də görürük: Onlar dəxi bu dünyadan gəldi, keçdi, Əcəl aldı, yer gizlədi, Fani dünya kimə qaldı?!”

Dastanın qədim süjetlərindən biri Təpəgözlə bağlıdır. Alman şərqişünası Fridrix Fon Dits məhz bu boyu alman dilinə tərcümə etdikdən sonra bu qənaətə gəlir ki, “buradakı bəzi mifoloji süjetlər, məsələn, Təpəgöz süjeti qədim Yunanıstanda yaranmış analoji süjetlərə qida vermişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Təpəgöz obrazı Homerin “Odisseyə” dastanındakı Polifem obrazı ilə müqayisədə daha qədimdir” (mənbə;<http://www.anl.az/down/meqale/525/2016/yanvar>). Alman şərqişünasının bu təhlili isə o deməkdir ki, dastanın bu boyu Homerin (təqribən e.ə.IX əsr) yaşadığı zamanla müqayisədə daha qədimdir və bu da öz növbəsində “Kitabi-Dədə Qorqud” hadisələrini min ildən də çox geriyyə aparır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının tarixini qədimlərə çəkən məqamlardan biri üstüörtülü də olsa, ailədaxili nikahın olmasının mümkünlüyüdür. Bu barədə tədqiqatlarda belə deyilir: “Oğlu Buğac haqqında Dirsə xana namərdlər belə bir xəbər verirlər: ”Qalxıbanı, Dirsə xan, sənin oğlun yerindən uru durdu, al şərabın itisindən alıb içdi. Anasıyla söhbət elədi. Atasına qəsd elədi, əl uzatdı...” Dirsə xan bu xəbərə inanır, oğlunu öldürmək qərarına gəlir. Görünür, dastanın yaranması

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

zərdüştlüyün hökm sürdüyü dövrə aiddir, ya da zərdüştlükdən yeni ayrılmışlar, hələ o unudulmayıb. Əgər oğulun anası, bacısı ilə, ərin qızı ilə yaşamaq hüququnu qanuni sayan bidət bu mühitə yad olsa idi, Dirsə xan bu xəbərə inanmazdı. Və heç namərdlər də belə böhtana lüzum görməyib, ağlabatan ayrı bir böhtan uydurardılar” (VII, səh.62).

Bunlar əsas verir ki, deyək dastanının formalaşması ilə hadisələrin cərəyan etdiyi dövrlər tamamilə fərqlidir.

Dastandakı onomastik vahidlərin də işlənməsi müəyyən tarixi gerçəkliklə bağlıdır. “ Dədə Qorqud boyları obrazlarının Qazan, Qambecan//Baybecan, Aqaraq//Əkərək//Əkrək adları VII yüzillikdən çox qabaq Azərbaycan xalqının soykökündə duran qəbilə, qəbiləbirləşmələrini mifik görüşləri ilə bağlı olmuşdur. Zaman keçdikcə, dəqiq deyilsə, V-VII yüzilliklərdə, ola bilsin, ondan da qabaq “Qazan xan” tarixi şəxsiyyət adı kimi, “Qambecan// Baybecan”, “Aqaraq//Əkərək//Əkrək yer, çay, qala adı kimi işlənmişdir. Dədə Qorqud boyları qəhrəmanlarının bir sırası çox əskilərlə səsləşir. Odur ki, onların kökünü V- VII yüzillikdən qabaqlarda araşdırmaq gərəkdir.(VI, səh.129).

Dastanların aid olduğu xalqlarının etnik və bədii düşüncəsinin məhsulu olduğunu düşünərək qərarlıyıq ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi sənət abidəsi türklərin poetik tərcümeyi-halıdır və bu yazılı ədəbi-bədii nümunə yalnız yarandığı dövrün deyil, türklərin daha qədim olan böyük epoxa və salnaməsi kimi tükənməz gizli-aşkar tarixini hifz etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı” 1994
2. Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi I hissə Maarif-1979
3. “Kitabi-Dədə Qorqud” “Çaşıoğlu”2000
4. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının qrammatik tədqiqi “Elm” nəşriyyatı 2018.
5. N.Xudiyev Azərbaycan ədəbi dili tarixi “Maarif”1993
6. M.Seyidov Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən Bakı “Yazıçı” 1989
7. T.Hacıyev K.Vəliyev Azərbaycan dili tarixi “Maarif”1983
8. Ə.Səfərli X.Yusifli Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı Bakı 1981

**DEDE KORKUT DESTANLARINDA KARACA ÇOBAN İSMİNİN "SIRRI"
THE "SECRET" OF THE NAME KARACA CHOBAN IN DEDE KORKUT EPİCS**

Minaxanın Nuriyeva TƏKLƏLİ

Filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.

ORCID ID: 0000-0002-4985-8134

XÜLASƏ

"Dədə Qorqud" dastanlarında öz gücü, qüvvəsi ilə diqqətimizi cəlb edən dastanın əsas qəhrəmanlarından biri olan Qaraca Çobandır. Bu surət "Dədə Qorqud" eposunda Oğuz cəmiyyətinin yüksək aristokrat təbəqəsinə mənsub qəhrəmanlarla yanaşı, aşağı təbəqənin mərd adamları haqqında da təsvirlər vardır. Belə qəhrəmanlardan biri də Qaraca çobandır. Qaraca çoban öz mərdliyi, cəsurluğu, sədaqəti ilə seçilir. Oğuz elinə düşmənlər hücum edən zaman Qaraca çoban yurdunun müdafiəsinə qalxır, düşmənin hərbə-zorbasından qorxmur, onların təklif etdiyi var-dövlətdən də imtina edir. Biz onunla Dastanın "Salur Qazanın evi yağmalandığı boyı bəyan edər" boyunda qarşılaşırıq. Ona əziz olan bir çox dəyərlərini itirən Qazan bəyin yurd ilə xəbərləşdiyi parçalarda öz parlaq ifadəsini tapan torpaq, yurd sevgisindən döğən hüznü, dərdi, kədəri qarşısında Qaraca Çoban fədakarlığı da eynən o dərəcədə güclü təsir buraxmaqdadır. Müşahidəmizə görə bütün dastanların qəhrəmanı Qazan xandırsa da, burada onun qədər də qüvvətli işlənmiş Qaraca Çoban obrazıdır. Məruzəmizdə xalq qəhrəmanının adı barədə nüfuzlu qaynaqlar və güvəlinir faktlar əsasında araşdırma nəticələrimizi çatdıracağıq. Düşünürük ki, Qaraca çobanın adı qara və ya qapqara anlamı ilə deyil, xalq arasında "əlli-ayaqlı, dırnaqlı" ifadəsilə bərabərləşən qaraca (qar "əl" buradandır) Qaraca çoban sədaqəti, tədbirliliyi ilə yanaşı gücü, bu gücün verdiyi güvən və cəsarət qazanmışdı. Böyük düşmən birliyi üzərinə gedərkən yanına aldığı qardaşlarının adı da (Qaban güc, Dəmir güc) güc, qüvvət ilə bağlıdır. Tarixən şəxs adı olan Qaraca adının da mənəblərdə rənglə yox, əl sözü ilə bağlı olduğu göstərilir. Bu qədim söz indi Qaraca/Karaca soyadı kimi yaşayır və əlli-ayaqlı, zəhmətkeş, döyüşkən, zirək, cəsur mənalarını saxlayır. Dilimizin qədim qatlarında, habelə əski çağ türkcəsində də kar~qar əl demək idi və qarış, qarama (qapaz), qarmaq (əl barmağına oxşar tutacaq) sözlərində, əllə bağlı qarımmaq (boğma çıxarmaq), qarmalamaq, qarpmmaq, qarpmmaq, qarışdırmaq, qarpmmaq feil köklərində bu söz özünü saxlamışdır. Məruzəmizdə qaraca sözünün qar/kar "əl" ilə bağlılığına dair fikrimizi genişləndirən və təsdiqləyən faktlarla ehtimallarımızı gerçəkləşdirməyə çalışacağıq

Açar sözlər: Qaraca çoban, əl, kar/qar, dastan, Qazan xan

ABSTRACT

In "Dada Gorgud" sagas, one of the main heroes of the saga, Karacha Choban, who attracts our attention with his strength and power. In the epic "Dada Gorgud", there are descriptions of heroes belonging to the high aristocratic class of Oguz society, as well as men of the lower class. One of such heroes is the Karacha shepherd. The Karacha shepherd is distinguished by his courage, bravery, and loyalty. When the enemies attacked the Oguz province, the Karacha shepherd stood up for his homeland, he was not afraid of the enemy's tyranny, and refused the wealth offered by them. We meet him in the poem "Salur declares that the house of Gazan has been looted". The selflessness of Karacha Choban in the face of the sadness, pain, and sadness of the love of land and country, which finds its bright expression in the pieces in which Ghazan bey communicates with the country, who has lost many of the values that are dear to him, leaves an equally strong impact. According to our observation, although the hero of all epics is Khandar Ghazan, here the character of Karacha Choban is developed as strongly as him. In our report, we will present our research results based on authoritative sources and reliable facts about the name of the national hero. We think that the name of the Karacha Choban does not mean black or black, but the Karacha, which is popularly equated with the expression "hand-footed, hoofed" (This is where the word "hand" comes from), the Karacha Choban gained strength, confidence and courage given by

this strength along with loyalty and prudence. The name of his brothers (Boar power, Iron power) that he took with him while going against the great enemy unit is related to strength and power. Historically, the name Karacha, which is a personal name, is not related to color, but to the word hand, according to the sources. This ancient word lives now as the surname Karacha/ Gharacha and retains the meanings of hard worker, hardworking, warlike, clever, brave. In the ancient layers of our language, as well as in ancient Turkish, kar~gar meant hand and related to hand -gharish, gharama(hit on the head), gharmaq (hook), gharmalamag, gharpinmag, gharpmag, gharishdirmag, gharpishmag this word has been preserved in verb roots. In our report, we will try to make our assumptions come true with facts that expand and confirm our opinion about the connection of the word Karacha with kar/kar "hand".

Keywords: Karacha Choban, hand, ghar/kar, epic, Ghazan Khan

Sözün tarixi – törənişi və inkişafı eynilə bir çox sirlərin, izi itmiş naməlum hadisələrin öyrənilməsi kimi çox zəruri olan məsələlərin tədqiqində istifadə olunan ən mötəbər və zəngin mənbələrdəndir(13, 20) Adların mənası: sirləri və bu sirlərin açması, şərh istəyi bizi birbaşa onun mənşəyini öyrənməyə istiqamətləndirir. Bunun kimi də hər hansı bir sözün ad kimi istifadə olunmağa başladığı andan bəri keçən əsrlərin gizlədiyi çağlara aparır. Əlbəttə, demək olar ki, müasir adların bir çoxunun dilin qədim qatlarından götürülməsi ilə saxladığı mənə çox vaxt bizdən gizli qalmışdır. Hazırda şəxs adı kimi xidmət edən sözün mənalarnı tapmaq işinə filologiya ilə tarixin kəsişməsində yaranmış adlar elmi – onomastika üzrə ixtisaslaşmış dilçilər kömək edirlər. Adın mənşəyi, bir qayda olaraq, əfsanə və sirlərlə əhatə olunsa da, digər tərəfdən, adın mənşəyi konkret şəkildə tarixi və mədəni ənənələrlə bağlı ciddi, əhəmiyyətli bir fakt kimi hər dövrdə aktuallığını saxlayan araşdırılmağa layiq mövzu olaraq qalmaqdadır.

Şəxsi ad - sosial-lingvistik vahid, bir növ xüsusi ad, insanın və ya hər hansı bir canlı varlığın əsas şəxsi lingvistik identifikatorlarından biridir. Eynilə antroponimin bir növü olan ləqəb də insanın xarakterik xüsusiyyətinə və ya peşəsinə, həyatını müşayiət edən şəraitə və ya hər hansı analogiyaya uyğun olaraq ətrafdakı insanlar tərəfindən ona verilən əlavə ad kimi qiymətləndirilir.(16, 60)

Bu mənada türk xalqlarının tarixində böyük tarixi-ədəbi önəm daşıyan Dədə Qorqud Kitabında zəhmətkeş, qeyrətli dastan qəhrəmanlarından olan **Qaraca** çoban adının izahı “əlli, zirək” ola bilər; dildə “dırnaqlı adam”, əlli-ayaqlı, əldən iti, əllə bağlı bu sözlər cəldliyi, zəhmətkeşliyi bildirir. Tarixi şəxs adlarından olan Qaraca adının da mənbələrdə rənglə yox, əl sözü ilə bağlı olduğu aşkar görünməkdədir.(15, 153). **QEYD.** *Ad hər yerdə Qaraca Çoban adıyla keçmir. Dastanda Qaraca Çobanın adı 45 dəfə Qaracıq, Qaracıq, Qaracıq şəkillərində çəkilib* (11, 13). Əksəriyyətlə “qara” sözünün “böyük, güclü” mənasında işlənməsi rəyinə bir çox etimoloqlarla ortaq fikir ifadə edən Əzizxan Tanrıverdi isə “Qaraca//Qaracıq//Qaracıq” antroponimində qara “qüdrətli”, “cəsur”, “güclü” mənasındadır(19, 118) qənaətini təsdiqləyir. Prof. Fikrət Xəlqov həmin fikrə tərəfdar çıxmaqla yanaşı haqlı olaraq buradakı -ca şəkilçisini -cuq kimi eynən şiddətləndirmə funksiyasında izah etmişdir (9,44)

Fikrimizin üzərində dayanırıq və problem addım-addım açmağa çalışırıq: bu qədim söz indi **Qaraca/Karaca** soyadı kimi yaşayır və əlli-ayaqlı, döyüşkən, zirək, cəsur mənalarnı saxlayır. Bu mənada dastandakı **Dəli Qarcar** “qaraca-ər” igid, qəhrəman anlamlı “ər” apelyativi əsasında yaranıb. Bu izahlar onu göstərir ki, “Dəli Qar - çar” modelindəki hər üç söz mərdlik, igidlik simvolludur (22, 79). Etnik tarixin güzgü kimi əks olunduğu şivə - canlı dil faktlarından saydığımız “**Qaraçı**”**aşiq havasının** adı nə qədər yanlış yozulsa da (“uydurma etimologiya”və ya “xalq etimologiyası” tərzində) əl ilə bağlı olduğu görülür; ifa zamanı əl (qar) çox fəaldır. Belə ki, sazın əl gəzməyən pərdəsi qalmır “Beçə” pərdədən başlayır “Divani” pərdəsinə qədər hamısında əl gəzir. Demək, aşiq hasının adı“Qaraçı” deyil, “**Qaraca**” deməkdir əslində. Bəzən həmin ada müvazi işlənən “Dərvişi” (gəzərgi) adı da həmin mənayla bağlıdır. (13, 24)

Qar-arxaik sözüümüz öz müstəqil işlənmə qabiliyyətini itirsə də söz tərkibində öz mənasınca yaşayıb durmaqdadır; **qarınca** və **qarışqa** adı da əllə bağlıdır; “əlli” yəni zirək, zəhmətkeş anlamında əlli-ayaqlı mənasında dildə simvollaşması da onun bu xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Rus dilindəki türk sözü karman “cib” kar/qar - əllə bağlıdır. **Karman** adlanan kiçik əl çantaları zaman keçdikcə paltara tikilmişdir. (8, 2. 201; 15, 153) Qədim çuxanın ciblərinə baxın, o paltara tikilməyib; əvvəllər bu böyük çiblər beləcə çanta kimi ayrıca bağlanırdı paltara. Bu ciblər türkcələrdə karman

(qarman) adlanırdı. (rus dilində əskidən işlənməkdədir və bunun ustası xüsusi olurdu; o, karmannik, karmanşik adlanırdı). Tarixi rus onomastikasında da xüsusi mövqeyə malikdir. Belə ki, rus tarixi şəxsiyyətləri arasında Karman adlı, soyadlı Yaroslavlı Karman Savlukov(1568), Tulada 1590-cı il qeydlərindəki Osip Karman, Novqorod valisinin (posadnik) adı Karman məlumdur.(1343-cü ilə aid II Pskov salnaməsində qeyd olunur) Yenə həmin zamanlarda Karmannik ləqəbi daşıyan daha bir məşhur şəxsiyyət olmuşdur.(14, 97, 98) Mərkəzi Rusda (Kaluqa, Kostroma, Novqorod, Tula, Tver, Smolensk, Kursk bölgələrində) Karmanovo adlı 11 kənd, ayrıca Moskva vilayətində -Taldom və Zaraysk rayonlarına bağlı iki kənd, Moskvanın özündə isə şəhər mərkəzində öz qədim adını saxlayan Karmanitski küçəsi vardır (15, 148-149). **Qaracuuq** adının coğrafiyasına gəldikdə Trkmənistanda Qızıl Arbat yaxınlığında, Diyarbəkirdə, Mosul ətrafında, Mil düzündə, Xorasanda dağ, Naxçıvanda Araz üstə qədim kənd adıdır(20, 334)

Türkiyə türkcəsində isə **karaca** şəklində əski mənalarında “əlin yuxarı hissəsi”(5, 83) deməkdir. Türk dillərində əllə bağlı icra olunan feil köklərindəki kar/qar hissəciyinin qarü sözü ilə bağlı olduğunu ilk dəfə Rus etimoloqlarından Radlov, Dmitriyev və Malov irəli sürmüşlər. Müasir dilimizdə arxaikləşən kar/qar vahidinin türk dillərində, xüsusən, onun əski çağlarında “əl” mənasında işlənməsini izlədikdə Dədə Qorqud Kitabında: /Bəkil/ çomağı omuzuna biraqdı, yayı **qarusına** keçürdi(10, 104); Mahmud Kaşqari lügətində qarü “əlin ovuc hissəsi”(3.223); Klassiklərimizdə - Qazi Bürhanəddində:

Zülfeyni ilə **qarularum** bağlamışam bən

Bən ana fəda bu ola qarum nedərəm bən(12, 391)

şəklində təzahürlərini görəcəyik.

Niyə əlin açıq şəklinə qarış deyilir? Bu sözün qar “əl” ilə əlaqəsi varmı? Əlbəttə, türk dillərində qar, çağatayca isə qarac əl deməkdir; **qarış** (qarinc) sözünün kökündə olan qar hissəciyi də tarixən müstəqil söz olub əl mənasını bildirirdi (17, 2, 132, 150”; 5,83); “qol, baş, dirsək” kimi bədən üzvlərilə bir sırada ölçü (uzunluq) vəzifəsini icra edirdi. (17, 2, 129, 147). Tarixən Ərəb ləhcələrində də öz əski şəklinə görünür(2, 84) Yenə bu sözdən doğan tarixi çağ türkcəmizdə – **qaraqlamaq** “əsir almaq, tutmaq, himayəsinə almaq, ixtirarını almaq” feilində özünü mühafizə edən qaraq (cığatayca qarağ “əl, dirsəksönrakı qar “əl”; şəklinə düşən sözün ilk şəklidir.

Nola mərdümlük eyləsə gözi,

Bizi **qaraqlamasa**, qarə qıla(12, 82)

Bu sözdən yaranan qaraxçı – “əsir alan, döyüşçü, əsgər(1, 99):

Ləbinin qanuna dişüm bu gecə dilər ki, girə

Ki **qaraxcı** gözlərindən nişə gər dilər qanuma(12 s.204)

Qarucuuq “əlcək” əli zədələnmədən, yaralanmaqdan qorumaq üçün ələ sarılan, yaxud geyilən aksesuar; qoruyucu zireh, əlcək qapaq, bazubənd(fars), yen, qarucık – qolçaqların digər adları (18,112). “Dizcik, qarucıq bağlandı.”(KDQ)

Kar/qar qədim türk dili abidələrində əl, bilək, həmçinin qarış uzunluq ölçüsü, (dirsək, qulac, qol kimi) – ölçü bildirmək keyfiyyətinə görə “bir qarış yer, bir qarışlıq, qarış boyda, qarışlamaq” kimi bir sıra ifadələri də meydana gətirmişdir:

Hələ **qarğ**u “mızraq” əldə istifadə olunan silah kimi işlənmişdir. (1, 99; 7, 422, 426). Dəmirçizadə qulp-qurp “dəstək, sap” sözünün də kökünün qarış sözündə olduğu kimi qar “əl” ilə bağlı olduğunu göstərir: bu sözün ilk nümunəsinə Elam dilində yazılmış mixi yazılarında rast gəlirik. Orada qarpi/qurpu şəklində işlənmiş bu sözün “əl” anlamında olduğunu həmin kəlmənin əvəzində fars dilindəki tərcüməsində “dəstə” yazılması sübut edir(6, 59) Bu vahidə müasir dilimizdə əllə bağlı qarmalamaq, qarpmmaq, qarpinmaq (qaşınmaq), qarışdırmaq, qarpişmaq (əllə vuruşmaq) feillərində bu söz özünü saxlamışdır.

Müasir dilimizdə **qarmalamaq, qarpmmaq, qarpinmaq** (qaşınmaq), **qarışdırmaq, qarpişmaq** (vuruşmaq), **qarmaqarışq etmək, qarımmaq** (qapaz vurmaq və ya bunun əl ilə işarəsi) feillərindəki iş bütünlüklə əllə icra olunur və və əl (qar) sözündən törəmişdir. Dilimizdə də qar (kar) əlin iştirakı olan feillər

sırasındadır: (17, 2. 213, 317; 578; 5, 2.93; 2.223; 4, 40) Bunun kimi **qarış**, **qarınca/qarışqa**, **qarmaq**, **qarama** (əllə vurulan zərbə; qapaz), **qarucuq** (əlcək) isimləri də əllə bağlı meydana çıxmış, **qar/kar** sözü özünü saxlamışdır. Yaxud, bizim Gəray sayaq tələffüz etdiyimiz başqırd, kazax, tatarlarda yüksək titulu **qar+ay** əlli ayaqlı igid, cəsur (adam) olmaqla gətirdiyimiz örnklər sırasını zənginləşdirə bilər.

Canlı dildə görünən qarama (əllə vurulan zərbə, qapaz), eləcə də günümüz üçün arxaik söz olan **qarımaq** “(boğma çıxarmaq), əllə vurmaq işarəsi göstərmək”(Tükəz əli ilə ərini **qarıyır** (M.F. Axundov. “Hacı Qara”) fellərindəki iş bütünlüklə əllə icra olunur və və əl (qar) sözündən törəmişdir.

“Alaqollu sapandlı, qızılıq dəyənəkli, əyri başlı çövkənli” Qaraca Çoban hərtərəfli işlənmiş mükəmməl bir qəhrəman tipidir. Qazan xandan da qüvvətli işlənmiş xalq qəhrəmanı Qaraca Çoban bir obraz kimi, o bütün insani xüsusiyyətlərə malikdir(21,174). Beləliklə bizim Dədə Qorqud dastanlarında rast gəldiyimiz ən qüvvətli xalq qəhrəmanı – həm fiziki, həm mənəvi gücü ilə azman Qaraca çobandır. Dastanın ikinci boyu olan “Qazan xanın evinin yağmalanması” boyunda bizim qarşılaşdığımız bütün dastanların qəhrəmanı – “Türküstanın dirəyi” kimi şöhrətli adla bərabər “Qaraçuğun qaplanı” vəsfləndirilmiş Qazan xan ilə eyni tutduğumuz şücaətdə və mənəvi gözəllikdə onunla tən gələn qürur yerimiz qəhrəman Qaraca.

Xüsusi adlar sisteminə, ayrıca da şəxs adlarına diqqət onların dildəki xüsusi mövqeyi ilə müəyyən edilir. Şəxs adları, istər ləqəblər, istərsə də soyadları təbii ki, dilin leksik sisteminin tərkib hissəsidir, onun qanunları ilə fəaliyyət göstərir. Və eyni zamanda, xüsusi adlar leksik komponentlə yanaşı, öz konseptual məzmununa etnoqrafik, tarixi, sosial, mədəni məlumatları da daxil edir. Bu mənada çoxtərəfli zəngin məlumatları adında əks etdirdiyini düşündüyümüz Dədə Qorqud Kitabının “xalq qəhrəmanı” Qaraca çobanın adının geniş kontekstdə tədqiqi onun etimoloji və tarixi şərh üçün böyük imkan yaradır, çünki tədqiq olunan mətndə adın semantikasının öyrənilməsindən başlayaraq bu adla (soyadlarla, ləqəblərlə) bərabər yaranan toponimlər, ləqəblər və apelyativlərlə əlaqəsi də tapılmış oldu.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulkadir Donuk. İdari-askeri ünvan ve terimler, TDAV Yayınları, İstanbul, 1988
2. Aytac Bedrettin. Arap lehçelerindeki türkce kelimeler, TDAV, İstanbul, 1994
3. Baba Məhərrəmli. Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf (müqayisəli-tarixi istiqamətdə), Elm və təhsil, Bakı, 2012
4. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения, Язычы, Баку, 1992
5. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка (в четырех томах), Гос.изд. Иностранных и национальных словарей, Москва, 1955.
6. Dəmirçizadə Əbdüləzəl. 50 söz, Gənclik nəşriyyatı, Bakı, 1968
7. Древнетюркский словарь (под ред. В.М. Неделева, Д.М. Насилова, Э.П. Тенишева, М.М. Щербака), Наука, Ленинград, 1969
8. Фасмер Макс. Этимологический словарь русского языка (в четырех томах), Прогресс, Москва, 1986-1987.
9. Fikrət Xalıqov. Folklor onomastikası, Bakı, 1998
10. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Yazıçı nəşriyyatı, Bakı, 1988
11. Uğur. Xocavənd rayonundan toplanmış folklor mətnləri - Mədəniyyət qəzeti, 28 iyul 2018
12. Qazi Bürhanəddin. Divan, Bakı, Azərneşr, 1988
13. Mınaxanım Təkləli N. “Rus dilindəki “karman” sözünün terminləşmə imkanları. AMEA Terminologiya Məsələləri, №1, May, 2022. (s. 19-25)
14. Mınaxanım Təkləli N. Türk İmzası, Nurlar nəşriyyatı, Bakı, 2007
15. Mınaxanım Təkləli N. Mərkəzi Rusiyanın türk coğrafiyası, Bakı, 2018

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

---

16. Парфенова, Н. Н. Из истории антропонимических терминов: фамилия, прозвище, прозвание // Русский язык: вопросы теории и методики преподавания Сургут, 2000, (с.60-68).
17. Радлов, В.В. Опыт словаря тюркских наречий, (в 4-х томах), СПб. 1893-1911
18. Səbuhi Əhmədov. "Döşlük, sinəbənd, qolçaqlar" – Hərbi Bilik, 2000, №1. (s.111-112)
19. Tanrıverdi Əzizxan. "Kitabi-Dədə Qorqud"un söz dünyası, Bakı, 2006
20. Tanrıverdi Əzizxan. Dədə Qorqud Kitabının obrazlar aləmi, Bakı, 2013
21. Tahirə Vağirova Uşaq ədəbiyyatında Qaraca Çoban obrazı – Humanitar və ictimai elmlər üzrə I Beynəlxalq elmi konfransı materiaları(24 iyul 2020-ci il)Bakı, 2020 kitabında (s.172 – 175)
22. Веселовский С. Б. Ономастикон Древнерусские имена, прозвища и фамилии, Изд-ство "Наука", Москва,1974

**ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN RUSİYA TƏRƏFİNDƏN ZƏBT EDİLMƏSİ.
OCCUPATION OF NORTHERN AZERBAIJAN BY RUSSIA**

Aliaga JAFAROV

Doctor of philology, professor direktor of the "Akademkitab" house of ANAS

Osmanlı imperiyası və İran şahlığı , Azərbaycan xanlıqları və Gürcüstan ilə həmsərhəd idi və küllü miqdarda sərvəti olan iki dəniz arasındakı bu ərazilərdə hər birinin öz geosiyasi maraqları vardı. Avrasiya qitəsinin yarıdan çoxu rus imperatorluğunun əsgərlərinin tapdığı altında idi, avropalıların «jandarm imperiyası» adlandırdıqları bir imperiyanın sərhədlərini genişləndirməsinə Qafqazın, Gürcüstanın və İranın yeraltı, yerüstü sərvətlərini ələ keçirməsini və daha da varlanmasını istəmirdilər.

O illər İrəvan xanlığının əhalisinin içərisində ermənilər kiçik qruplar halında yaşayırdılar. Rus ordusu İrəvan qalasının içərisində onlara işləyəcək casuslar tapıb formalaşdırma bilməmişdi. Bu, rusların İrəvan azərbaycanlılarını ilk müharibədə məğlub edə bilməməsinin əsas səbəblərindən biri oldu.

Beləliklə, general Sisianovun komandanlığı ilə Azərbaycan xanlıqları ələ keçirildi... Azərbaycan xanlarının biri-biri ilə əlaqəsi olmasa da, hər bir xanlığın öz əhalisi döyüşlərdə mərdliklə, son damla qanınadək vuruşurdu.

Açar sözlər: işğal siyasəti, imperiyanın maraqları, Azərbaycan xanlıqları, parçalanma, əsarət

ABSTRACT

The Ottoman Empire and the Iranian kingdom were bordered by the Azerbaijani khanates and Georgia, and each had its own geopolitical interest in these areas between the two rich seas. More than half of the Eurasian continent was under the control of the Russian Empire's soldiers. Who did not want the Caucasus, Georgia, and Iran to seize and enrich the underground resources of an empire that the Europeans called the "gendarmier empire"

In those years , Armenians lived in small groups among the population of the Iravan khanate. The Russian army was unable to find and train spies to work for them inside the Iravan fortress. This was one of the main reasons why the Russians could not defeat the Azerbaijanis of Iravan in the first war.

Thus, under the command of general Sisianov, the Azerbaijani khanates were captured. Although the Azerbaijani khans had no connection with each other, the population of each khanate fought valiantly in battles to the last drop of blood.

Keywords: occupation policy, interests of the empire, Azerbaijani khanates, division, slavery

ŞAGİRD LƏRİN MİLLİ DƏYƏRLƏR RUHUNDA TƏRBİYƏSİNDƏ

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANININ YERİ

**THE PLACE OF THE EPIC "KITABI-DADE GORGUD" IN THE EDUCATION OF
STUDENTS IN THE SPIRIT OF NATIONAL VALUES**

Aynur Afet GAFARLI

*Junior researcher of the Scientific Research Center, Azerbaijan State Pedagogical University, Doctor
of Philosophy in Pedagogy*

XÜLASƏ

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposu Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatında misilsiz xalq yaradıcılığı hadisəsi olaraq ən möhtəşəm yazılı abidəmizdir. Ulu babalarımız Oğuz türklərinin bədii düşüncə məhsulu olan bu tarixi abidə uzun illərdir ki, dünya alimlərinin diqqət mərkəzindədir. Min ildən çox yaşı olan bu abidədə Oğuz türklərinin həyat tərzini, qədim adət-ənənələri, Oğuz igidlərinin mərdlik səhnələri, ismətli qız-gəlinlərin gözəlliyindən tutmuş, abır-həya səhnələri, yurda, obaya, elə, ata-anaya, övlada sevgisi, bütövlükdə ailə münasibətləri, dövlətçilik təfəkkürü, Dədə Qorqud qopuzu və alqışları 12 boyda geniş əksini tapmışdır. Epik növə daxil olan bu dastanda həyat hadisələri nağıllanma – təhkiyə yolu ilə əks etdirilir. Oğuz türkləri onların yurdlarına vaxtaşırı basqın edən, var-dövlətlərini yağmalayan, günahsız, silahsız insanları qətlə yetirən amansız düşmənlə – “qara donlu kafirlər”lə döyüşməyə məcbur olurlar. Savaşa aman diləyən düşməni öldürmür, insanlıq nümunəsi göstərərək bağışlardılar.

“Dədə Qorqud” eposunda Dirsə xan, Qazan xan, Beyrək kimi Oğuz igidləri ilə yanaşı, Burla xatun, Banuçiçək kimi qəhrəman qadın surətləri də yaradılmışdır. Dastanı ilk dəfə qopuzda söyləyən, boyları düzüb-qoşan, ozanlar ozanı Dədə Qorquddur. Epos bir neçə əsr şifahi olaraq söyləndikdən sonra yazıya alınmış, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı yaranmışdır.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin nəşr etdiyi ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün Ədəbiyyat fənni dərslində “Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı” bölməsində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy” və “Qazılıq Qoca oğlu Yeynək boyu” haqqında məlumat verilmişdir. Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslində isə “Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı” bölməsində “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu və “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy” haqqında məlumat verilmişdir.

Vətənə layiq, düşmən qarşısında çıxma biləcək övladların yetişməsi, tərbiyə edilməsi oğuzları daim ciddi düşündürmüşdür. Bu keyfiyyətlər dastanın bütün boylarında öz əksini tapır. Hal-hazırda da ümumtəhsil məktəblərinin başlıca vəzifəsi Vətənə layiqli vətəndaş yetişdirməkdir. Bu dastanların bəzi boylarının dərslərdə verilməsi tərbiyəedici əhəmiyyət daşımaqla yanaşı, həm də nə qədər qədim tarixə malik olduğumuzun bariz nümunəsidir.

Açar sözlər: Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu, Oğuz türkləri, vətənpərvər, dərslər.

ABSTRACT

"Kitabi-Dade Gorgud" epic is our most magnificent written monument as an unparalleled event of folk creativity in ancient Azerbaijani literature. This historical monument, which is the product of the artistic thinking of our great-grandfathers Oghuz Turks, has been the focus of world scientists for many years. In this monument, which is more than a thousand years old, the way of life of the Oghuz Turks, ancient traditions, bravery scenes of the Oghuz heroes, from the beauty of beautiful brides and brides to the scenes of modesty, love for the home, family, parents, children, family relationships as a whole. , the thinking of statehood, Dede Gorgud's speech and applause are widely reflected in 12 stories. Epik növə daxil olan bu dastanda həyat hadisələri nağıllanma – təhkiyə yolu ilə əks etdirilir. In this saga, which

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

---

belongs to the epic type, life events are reflected through storytelling. The Oghuz Turks are forced to fight with the merciless enemy - the "black-robed infidels" - who raid their homes from time to time, loot their wealth, and kill innocent, unarmed people. They would not kill the enemy who begged for peace in the war, they would forgive them by showing an example of humanity.

In the "Dade Gorgud" epic, along with Oghuz heroes like Dirsa Khan, Gazan Khan, and Beyrak, heroines like Burla Khatun and Banuchichak were also created. It was Deda Gorgud, the poet of the poets, who first told the epic in the gopuz. After several centuries of oral recitation, the epic was written down, and the "Kitabi-Dada Gorgud" epic was created.

In the literature subject textbook for the 8th grade of general education schools published by the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan, in the section "Ancient Azerbaijani literature", information about the story "Kitabi-Dade Gorgud" from the epic "Kazan bey oğlu Uruz bey was imprisoned" and "Gazilig Goca oğlu Yeynak boy" given. In the textbook on Literature for the 10th grade of general education schools, in the section "Azerbaijan literature of the ancient period", information is provided about the epic "Kitabi-Dada Gorgud" and "The story of the looting of Salur Ghaza's house".

The upbringing and upbringing of children who are worthy of their homeland and who can stand up to the enemy has always made the Oguz think seriously. These qualities are reflected in all the lengths of the epic. Currently, the main task of general education schools is to educate citizens worthy of the Motherland. The fact that some parts of these epics are given in textbooks is not only educational, but also a clear example of how ancient history we have.

Keywords: Ancient period Azerbaijani literature, "Kitabi-Dade Gorgud" epic, Oghuz Turks, patriot, textbook.

**ABİDƏLƏRİN QORUNMASINDA YARANAN PROBLEMLƏR
PROBLEMS ARISING IN THE PROTECTION OF MONUMENTS**

Səadət ƏLİYEVƏ

*Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, "Avey" Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğunun direktoru, Azərbaycan
Respublikası, Qazax şəhəri*

ORCID ID: 0000-0002-5370-3178

Zibeydə HACIYEVƏ

"Avey" Dövlət Tarix-Mədəniyyət qoruğu, Aparıcı elmi işçi Azərbaycan Respublikası, Qazax şəhəri,

ORCID ID: 0009-0006-6580-2102

XÜLASƏ

Müharibə! Bu söz deyiləndə yurd-yuvasından qovulmuş insanlar, dağıdılmış ev-eşik, viran qoyulmuş şəhər və kəndlər göz önünə gəlir.

Müharibə! Bu söz deyiləndə həm də məv edilmiş, yandırılmış, yağmalanmış mədəni irsimiz, dağıntıya məruz qoyulmuş, təbliğ edə bilmədiyimiz abidələr göz önünə gəlir.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları təkcə Qarabağla məhdudlaşmamış, Qarabağdan 100 km-lə uzaqda yerləşən Qazax rayonunun 7 kəndinə qarşı da edilmişdir. Qazax rayonunun 7 kəndi 1990-cı illərin əvvəlində işğal olunmuşdur. Kəndlərdə yerləşən tarixi abidələrimiz dağıdılmış və məhv edilmişdir.

Müharibə nəticəsində dağıntılara məruz qalmış ərazilərdən biri də "Avey" Dövlət Tarix-Mədəniyyət qoruğunun filialı, Qazax rayonunun uzun müddət işğal altında qalmış 7 kəndindən biri Yuxarı Əskipara. 31 ilə yaxın işğal müddəti ərzində bu kəndin insanları didərgin, abidələri isə əsir düşmüşdür. Kənd 8 iyun 1992-ci ildə Ermənistan Silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilmişdir.

Yuxarı Əskipara kəndində məbəd, qədim qala divarları, Xal-xal şəhərinin qalıqları, yeraltı yol, yeraltı su kəməri, V-VIII əsrlərə aid edilən Alban məbədi, qüllə, Qalakənd qalası, Qatır körpüsü, Kazım körpüsü, Qulucanlı körpüsü və bir çox tarixi abidələr buranın qədim və zəngin yaşayış bölgəsi olmasından xəbər verir.

Bu səbəbdən də qoruğun "Yuxarı Əskipara" filialının ərazisinə daxil olan çox sayda tarixi abidələrimiz erməni vandalizminin qurbanına çevrilmişdir. Qoruğun "Yuxarı Əskipara" filialı 2783 hektar ərazisi olmaqla bütöv kəndi əhatə edir. Yuxarı Əskipara kəndi-dağətəyi ərazidədir. 1949-50-ci illərdə qədim abidələri öyrənmək üçün təşkil edilmiş xüsusi elmi heyət bu ərazilərdə V-VI əsrlərə aid edilən şəhərcik qalıqları aşkar etmişdirlər. Daş Salahlı kəndində olan Şiş qayanın ətrafındakı Xalxal şəhərinin bir hissəsi də Yuxarı Əskipara kəndinə qədər uzanmış və burada Şəhərgah adı ilə qeydiyyatda alınmışdır. Tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, Yuxarı Əskipara kəndindəki evlərin, tikililərin bir çoxu qədim yaşayış məskənlərinin üzərində tikilmişdir. Burada tarixi tam bəlli olmayan qədim dövrləri əhatə edən böyük şəhər yeri aşkarlanmışdır. Karvan yolu bu ərazidən keçirmiş. Burada Albanlara məxsus əlifba və müxtəlif naxışlarla olan qəbir daşları, həmçinin tikililərdən düşmüş daşların qalıqları varmış. Çox təəssüf ki, qonşu ermənilər hələ 80-ci illərdə müxtəlif bəhanələrlə həmin daşları da, şəhər yerindən çıxan antik əşyaları da ələ keçirib aparmışlar. Qoruğun Yuxarı Əskipara filialında dövlət qeydiyyatına götürülmüş 14, qeydiyyatda alınmamış onlarla abidələr var.

Hal-hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdəki tarixi abidələrin erməni işğalçıları tərəfindən zəbt edilməsi, buradakı mədəni irsimizin mənimlənməsi, dağıdılıb yerlə-yeksan edilməsi, alban abidələrinin ermənilər tərəfindən özünüküldürülməsi vəziyyəti ilə tanışıq. Abidələrimizi yenidən əvvəlki görünüşünə qaytarmaq, onların bərpası və konservasiyası məsələləri, həmçinin yerli və

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

---

beynəlxalq arenada təbliği, yetişməkdə olan gənc nəsli bu məsələlərlə məlumatlandırmaq qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir.

Açar sözlər: Avey, mədəni irs, Yuxarı Əskipara, işğal

ABSTRACT

War! When this word is said, people who have been expelled from their homes, destroyed houses, destroyed cities and villages come to mind.

War! When this word is mentioned, our cultural heritage that has been destroyed, burned, looted, monuments that have been subjected to destruction and which we cannot promote come to mind.

Armenia's territorial claims against Azerbaijan were not only limited to Karabakh, but also against 7 villages of Gazakh district, located 100 km away from Karabakh. 7 villages of Gazakh region were occupied in the early 1990s. Our historical monuments located in the villages were destroyed and destroyed.

Yukhari Eskipara, a branch of the "Avey" State Historical-Cultural Reserve, one of the 7 long-occupied villages of the Gazakh region, is one of the areas destroyed by the war. During the nearly 31-year occupation period, the people of this village were displaced, and its monuments were captured. The village was occupied by the Armenian Armed Forces on June 8, 1992.

In the village of Yukhari Eskipara, there is a temple, ancient fortress walls, the remains of the city of Khal-Khal, an underground road, an underground aqueduct, an Albanian temple dating back to the V-VIII centuries, a tower, Galakand Castle, Catyr bridge, Kazim bridge, Gulujanli bridge and many historical monuments. indicates that it is an ancient and rich residential area.

For this reason, a large number of our historical monuments, included in the territory of the "Yukhari Eskipara" branch of the reserve, became victims of Armenian vandalism. The "Upper Eskipara" branch of the reserve covers the entire village with an area of 2783 hectares. Upper Eskipara village is in the foothills. In 1949-50, a special scientific team organized to study ancient monuments discovered the remains of a town belonging to the V-VI centuries in these areas. A part of Khalkhal city around Shish rock in Dash Salahli village also extended to Yukhari Eskipara village and was registered here under the name Shahergah. During the research, it became known that many of the houses and buildings in the village of Yukhari Eskipara were built on ancient settlements. Here, a large city site covering the ancient times, whose history is not fully known, was discovered. The caravan route passed through this area. There are gravestones with Albanian alphabet and various patterns, as well as remains of fallen stones from buildings. It is a pity that the neighboring Armenians seized those stones and antiques from the city in the 80s under various pretexts. There are 14 state-registered and dozens of unregistered monuments in the Yukhari Eskipara branch of the reserve.

Currently, we are familiar with the occupation of historical monuments in our freed territories by Armenian invaders, appropriation of our cultural heritage, destruction and razing of Albanian monuments by Armenians. Returning our monuments to their former appearance, their restoration and conservation issues, as well as promoting them in the local and international arena, informing the young generation about these issues is one of the important tasks ahead.

Keywords: Avey, cultural heritage, Yukhari Eskipara, occupation

**QAZAX RAYONUNUN TARİXİ ABİDƏLƏRİNDƏ APARILAN ELMI
TƏDQİQATLARIN AKTUALLIĞI
RELEVANCE OF SCIENTIFIC RESEARCH CONDUCTED IN HISTORICAL
MONUMENTS OF KAZAKH REGION**

Səadət ƏLİYEVƏ

*Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, "Avey" Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğunun direktoru, Azərbaycan
Respublikası, Qazax şəhəri*

ORCID ID: 0000-0002-5370-3178

XÜLASƏ

Azərbaycan ərazisi tarixi abidələrlə zəngin bir bölgə olmaqla yanaşı qədim tarixə və mədəniyyətə malikdir.

İstər Sovet dövründə istərsə də müasir dövrümüzdə respublikamızın ərazisində aparılan elmi tədqiqatlar Azərbaycan ərazisinin qədim insan məskəni olduğunu sübut etmişdir.

Azərbaycan ərazisində beynəlxalq səviyyədə aparılan kompleks araşdırmalar zamanı ibtidai insanların 2,5 milyon il bundan əvvəllərdən məskunlaşmağa başlamaları arxeoloji materiallar əsasında sübuta yetirilmişdir.

Halbuki 1953-cü ilə qədər respublikamızın ərazisində qədim insan düşərgələrinin olmadığı və burada ibtidai insanların yaşamadıqları göstərilirdi. Ancaq Azərbaycan arxeoloqlarının apardıqları elmi tədqiqatlar bu fikrin yanlış və əsassız olduğunu göstərdi, respublikamızın ərazisinin insanın yarandığı və formalaşdığı ərazilərdən biri olduğu elmi materiallar əsasında sübuta yetirildi.

Belə ki, Məmmədli Hüseyinovun rəhbərliyi altında 1953-1957-ci illərdə Qazax rayonu ərazisində olan Damcılı mağara düşərgəsində arxeoloji qazıntı işləri aparılmış və paleolit mədəniyyətinə aid zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri tapılmışdır.

60 ildən sonra Damcılı mağara düşərgəsinin ətrafında arxeoloji qazıntılara yenidən start verilmişdir. Belə ki, Yaponiyanın Tokio Universitetinin daş dövrü mütəxəssisi professor Yoşihiro Nişikinin rəhbərliyi ilə böyük bir heyət Avey dağı ətlərlərində kəşfiyyat xarakterli axtarış aparmaq üçün qoruq ərazisinə dəvət olunmuş və "Avey" Dövlət Tarix-Mədəniyyət qoruğu, AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, Yaponiyanın Tokio Universiteti Universitet Muzeyi arasında üç tərəfli uzunmüddətli beynəlxalq memorandum imzalanmışdır.

Ərazidə elmi-tədqiqat işləri bu günədək davam etməkdədir. Beynəlxalq ekspedisiyanın məqsədi ərazinin qədim insan məskəni olmasını təsdiqləmək, bundan başqa neolitdən əvvəlki dövrlərə aid maddi sübutlar əldə etməkdir. Qazıntılar zamanı buna nail olunmuşdur.

Rayon ərazisində Damcılı ərazisindən sonra arxeoloji tədqiqata cəlb olunmalı ərazilərdən biri də Göyüzən dağıdır.

Qazax rayonunun sərhəd bölgəsində olduğunu, rayonun 7 kəndinin Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildiyi, erməni işğalçıların zaman-zaman torpaq iddiaları bu ərazilərdə arxeoloji tədqiqatları aktual edən əsas səbəblərdən biridir.

Düzdür, 70-ci illərdə Göyüzən dağı ərazisində Cəfərqulu Rüstəmov və Firuzə Muradova tərəfindən ərazidə sırf qeydiyyat işləri aparılsa da, ilk dəfə 2021-ci ildə AMEA-nın Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya institunun arxeoloqu Pərviz Qasimovun rəhbərliyi ilə Göyüzən dağının ətrafında arxeoloji elmi-tədqiqat işləri aparılmışdır.

Elmi-tədqiqat işləri zamanı ərazidən qafqaz albanlarının xristian nekropolu aşkar edilmişdir. Göyüzən dağının ətlərlərində yerləşən qala qalıqlarının ilkin olaraq tarixi VIII-X əsr olaraq

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

---

müəyyənləşdirilmişdir. Qaladan 200 metr yüksəklikdə yerləşən tikililər isə daha qədim dövrlərə aid edilmişdir.

Bölgədə daima aparılan elmi-tədqiqat işləri, arxeoloj qazıntıların buranın daş dövründən bu günə qədər arasıkəsilmədən yaşayış yeri olmasını bir daha sübut edir. Bu ərazilərin insanları tarixən buranın daimi sakinləri olduğu elmi-dəlillərlə sübuta yetirilir.

Açar sözlər: tarix, abidələr, elmi-tədqiqatlar.

ABSTRACT

Besides being a region rich in historical monuments, the territory of Azerbaijan has an ancient history and culture.

Both in the Soviet era and in our modern era, scientific research conducted in the territory of our republic has proven that the territory of Azerbaijan is an ancient human settlement.

During the complex research conducted at the international level in the territory of Azerbaijan, it was proved on the basis of archaeological materials that primitive people began to settle 2.5 million years ago.

However, until 1953, it was shown that there were no ancient human camps on the territory of our republic and primitive people did not live here. However, the scientific research conducted by Azerbaijani archaeologists showed that this idea is wrong and unfounded, it was proved on the basis of scientific materials that the territory of our republic is one of the territories where man was born and formed.

Thus, under the leadership of Mammadali Huseynov, in 1953-1957, archeological excavations were carried out in the Damcili cave camp in the territory of Gazakh region, and rich material and cultural samples of the Paleolithic culture were found.

After 60 years, archaeological excavations around the Damcili cave camp have been restarted. Thus, a large team led by Professor Yoshihiro Nishiaki, a Stone Age expert from the University of Tokyo, Japan, was invited to the reserve area to conduct an exploratory search at the foothills of Mount Avey, and "Avey" State Historical and Cultural Reserve, ANAS Institute of Archeology and Ethnography, University Museum of the University of Tokyo, Japan a tripartite long-term international memorandum was signed between.

Scientific-research works in the area continue to this day. The purpose of the international expedition is to confirm that the area is an ancient human settlement, and also to obtain material evidence of pre-Neolithic times. This was achieved during excavations.

Goyazan Mountain is one of the areas that should be involved in archaeological research after the Damcili area in the region.

The fact that the Gazakh region is in the border region, 7 villages of the region are occupied by the Armenian armed forces, and the land claims of the Armenian invaders from time to time are one of the main reasons that make archaeological research in these areas relevant.

It is true that in the 1970s Jafargulu Rustamov and Firuza Muradova carried out purely registration works in the area of Goyazan Mountain, but for the first time in 2021, under the guidance of archaeologist Parviz Gasimov of the Institute of Archeology, Ethnography and Anthropology of ANAS, archaeological research works were carried out around Goyazan Mountain. was conducted.

A Christian necropolis of Caucasian Albanians was discovered in the area during scientific research. The remains of the castle located at the foot of the Goyazan mountain were originally dated to the 8th-10th century. The buildings located at a height of 200 meters from the castle belong to more ancient times.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

The scientific-research works conducted in the region, archeological excavations once again prove that this place has been a place of continuous habitation from the Stone Age to the present day. It is proven by scientific evidence that the people of these areas are permanent residents of this place historically.

Keywords: history, monuments, scientific researches

**M.Ə.SABİR VƏ MÜASİRLƏRİNƏ NƏZİRƏ (MƏHƏMMƏDZADƏ İMZALI ŞAİR)
M.Ə.SABİR VƏ MÜASİRLƏRİNƏ NƏZİRƏ (MƏHƏMMƏDZADƏ İMZALI ŞAİR)
A TRIBUTE TO M.A. SABİR AND HIS CONTEMPORARIES (POET SIGNED BY
MAHAMMADZADE)**

Ulduz Farhad gizi KAHRAMANOVA

Doctor of Philosophy in Philology, senior teacher at the "Literature" department of ADPU

XÜLASƏ

M.Ə.Sabir klassik şairlərlə yanaşı öz dövründə yaşayan müasir şairlərdən də sözün geniş mənasında təsirlənərək nəzirələr yazmışdır. Bu təsirlənmə xarakteri əvvəlki klassik sənətkarlardan fərqlənərək **münaqişə** şəklini alıbdir. Sabir bu və ya başqa müasirinin yanlış mülahizəsini tənqid edərək öz fikrini oxucuya çatdırmaq istəyirdi. Belə ədəbi mübahisə və münaqişədə məqsəd şəxsiyyətin, yəni hər hansı **müasir şairin tənqidi** deyildir. Sadəcə olaraq müasir şairin yol verdiyi nöqsanları oxuculara başa salmaq məqsədi daşıyırdı.

Ümumiyyətlə, Məhəmmədzađənin şeiri hər cəhətdən zəif şeirdir. Bu zəif şeir Sabir üçün öz şeirini yazmağa əslində bir bəhanə olmuşdur. O, bu şeir ilə İran inqilabçılarının sadələvhlüyünə rişxənd edir. Şair onları ayıq olmağa, bir Atabəyi öldürməklə məqsədə çatmaq imkanına inanmağa, irtica ilə mübarizəyə daha ciddi hazırlaşmağa çağırır. Məhəmmədzađənin şeiri Sabir üçün nəinki nəzirə, və ya təhzil yazmağa, hətta cavab verməyə belə dəyməz bir əsərdir.

Quru formalistlərin bu iki şeirin şəkli bənzəyişlərinə əsaslanaraq Sabirin şeirini Məhəmmədzađənin şeirinə nəzirə saymaları kobud səhvdir. Nəzirə və təhzildə olduğu kimi cavab yollu şeirlərdə də əsas şeirin formasına riayət etmək bir qayda olaraq şərt olduğu üçün Sabir də bu şeirin bəzi formal cəhətlərini öz şeirində saxlamışdır.

Açar sözlər: şair, satira, Sabir, nəzirə, cavab, Məhəmmədzađə imzalı

ABSTRACT

M.A. Sabir was influenced by classical poets as well as modern poets living in his time and wrote vows in the broadest sense of the word. The character of this impression has taken the form of a conflict, different from the previous classical artists. Sabir wanted to convey his opinion to the reader by criticizing the wrong judgment of this or that contemporary. In such a literary debate and conflict, the goal is not to criticize a personality, that is, any modern poet. It was simply intended to make the readers understand the mistakes made by the modern poet.

In general, Mohammadzade's poem is weak in all respects. This weak poem was actually an excuse for Sabir to write his own poem. With this poem, he ridicules the naivety of Iranian revolutionaries. The poet urges them to be vigilant, to believe in the possibility of achieving the goal by killing an Atabay, to prepare more seriously for the fight against the reaction. For Sabir, Mohammadzade's poem is not worth writing a vow or study, or even an answer.

It is a gross mistake for dry formalists to compare Sabir's poem to Mohammadzade's poem based on the similarities of these two poems. Since it is generally necessary to follow the form of the main poem in responsorial poems as well as in vows and tahzil, Sabir also kept some of the formal aspects of this poem in his poem.

Keywords: poet, satire, Sabir, vow, response, signed by Mahammadzade

GİRİŞ

M.Ə.Sabir klassik şairlərlə yanaşı öz dövründə yaşayan müasir şairlərdən də sözün geniş mənasında təsirlənərək nəzirələr yazmışdır. Bu təsirlənmə xarakteri əvvəlki klassik sənətkarlardan fərqlənərək **münaqişə** şəklini alıb. Sabir bu və ya başqa müasirinin yanlış mülahizəsini tənqid edərək öz fikrini oxucuya çatdırmaq istəyirdi. Belə ədəbi mübahisə və münaqişədə məqsəd şəxsiyyətin, yəni hər hansı **müasir şairin tənqidi** deyildir. Sadəcə olaraq müasir şairin yol verdiyi nöqsanları oxuculara başa salmaq məqsədi daşıyırdı.

ARAŞDIRMA

M.Ə.Sabirin “Loğalaşib o görməmiş, çox da belə fırladama!” satirasının ideyası arxayınçılıq idi. Sabirin bu hücumu müəllifini tanımadığı və bilmədiyi bir şairin şeirinə qarşı yazılmışdır. Hansı ki, müəllifi naməlum olan bu şair yazdığı şeirində arxayınçılığı təbliğ etmişdir. Bu şeirin digər adı bu şəkildədir: “İki cavablara bir cavab”dır. İlk dəfə “Molla Nəsrəddin” jurnalında 2 oktyabr 1907-ci ildə № 37-də imzasız çap olunmuşdur. Birinci və ikinci nəşrdə “Tazə həyat” qəzetində Məhəmmədzadə imzalı “Sən deyən oldu, mən deyən nəqəratlı şeirə cavab” adı üçüncü və dördüncü nəşrlərdə “Sən deyən olmayıb hələ” adı ilə, son iki nəşrdə isə sərlövhəsiz verilmişdir”. (3, 360)

“M.Ə.Sabirin “Hə, de görüm, nə oldu bəs, ay balam, iddiaların?” misrası ilə başlayan satirası “Molla Nəsrəddin” jurnalında 12 may 1907, № 19-da çap ediləndən sonra “Tazə həyat ” qəzetində həmin satiraya şeirlə iki cavab yazılmışdır. Cavablardan biri qəzetin 1907-ci il 29 avqust tarixli №107-də “Məhəmməd Məhəmmədzadə” imzası ilə, digəri isə sentyabrın 6-da çıxan №113-də “Müsəlman” imzası ilə çap olunmuşdur”. (3, 360-361)

MƏHƏMMƏDZADƏ

Hə, a balam, a özgəyə verməyən öz əlindəkin,
Söyləyərik gecə-günüz iş görəən əncüməndəkin.
İndi necə görür gözün əncümən əhlinin təkin,
Eyləmişən necə güman, sən deyən oldu, mən deyən?

Bu şeirə nəzirə yazılmış ikinci cavab belə başlayır:

Həmə görisən, a Molla əmu, birbəbir iddiamızı,
Gör necə müstəcəb edib tanrı bizim duamızı,
Verdi kəməli-lütf ilə mətləbi müddəamızı,
İndi necə oldu, Molla əmu, mən deyən oldu, sən deyən?

M.Ə.Sabir isə belə nəzirə yazmışdır:

Loğalaşib, a görməmiş, çox da belə fırladama!
Tərbiyəsiz uşaq kimi boş-boşuna hırıldama!
Baş-qulağın düzəlməyib, çox da basıb-guruldama!
Dinmə, danışma, yat balam, sən deyən olmayıb hələ!

Yaxud:

Dari-şəfayi-Tehranın get elə bir səyahətin,
Mirzə Əbülhəsən xanın gör rəvişi-təbabətin,
Tən yarı böldü zəhr ilə yeksər əcəm cəmətin!
Dinmə, danışma, yat balam, sən deyən olmayıb hələ!

Qeyd edək ki, bu misralardakı Mirzə Əbülhəsən xan kəmsavad bir adam idi. Dostluq və müəyyən vasitə ilə iş başına keçmişdi. Şair bununla müxtəlif vasitələrlə hakimiyyəti əlinə alan bəzi İran hakimlərinə işarə etmişdir.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

“M.Ə.Sabirin “İki cavablara bir cavab” satirası jurnalda dərc ediləndən sonra M.Məhəmmədzadə “Tazə həyat” qəzetində 12 oktyabr 1907, №144-də yenidən Sabirə cavab vermişdir. Cavabın ilk bəndi belədir:

“Hə, de, a bəxtəvər, dağıt dərdü qəmü mələlimi,
Tərbiyəsiz uşaq ilə, xoştər elə xəyalımı,
Vardı nə eybi, yoxlarıq biz də sənün kəmalımı,
Mən dediyim olub, olar, sən deyən olmaz olmasa!

“Hophopnamə”nin 1948 və 1954-cü illər nəşrlərində isə Sabirin bu şeiri başlıqsız verilmişdir. Məhəmməd Məhəmmədzadənin şeiri “Tazə həyat” qəzetinin 1907-ci il 29 avqust tarixli №19-da “Molla Nəsrəddin”də “Cavab” başlığı ilə nəşr edilmişdir. Bundan anlaşılır ki, Sabirin bu şeiri cavaba cavabdır. Bəlkə də şair əsərini buna görə “İki cavablara cavab” adlandırmışdır. “Hophopnamə”nin həm köhnə, həm təzə tərtibçiləri Sabirin çox şeirlərində etdikləri kimi bu şeirin də şairin öz sərlövhisini ehmal etmişlər. Qarşılaşdığımız hər iki şeir eyni vəzndə və təxminən eyni şəkildə yazılmışdır, mövzuca da bir-birinə yaxındır.

Əkrəm Cəfər “Sabirin yaradıcılığında təhzil, nəzirə və bənzətmələr” adlı məqaləsində göstərmişdir ki, M.Ə.Sabir Məhəmmədzadənin bir şeirinə cavab yazmışdır. Sabirin cavab yollu şeirlərindən biri də “İki cavablara bir cavab” adlı şeiridir. Bu şeiri Abbas Səhhət və Ə.İ.Cəfərzadə tərtib etdikləri “Hophopnamə”lərdə, “Tazə həyat” qəzetəsində Məhəmmədzadənin “Sən deyən oldu, mən deyən!? nəqəratlı şeirinə cavab” adlandırırlar.

NƏTİCƏ

Əkrəm Cəfərə istinadən demək olar ki, Məhəmmədzadənin şeirində vəzncə şikəst misralar var. Belə ki, misranın birinci yarısı məfAilün məfAilün, yəni həzəc bəhrinin beşinci növü ölçüsündədir, halbuki bunun vəzni müftəilün məfAilün, yəni münsərih bəhrinin ikinci növüdür. Bu şeirdə qafiyə nöqsanı da var, dilcə həm yoxsul, həm də kələ-kötürdür.

Ümumiyyətlə, Məhəmmədzadənin şeiri hər cəhətdən zəif şeirdir. Bu zəif şeir Sabir üçün öz şeirini yazmağa əslində bir bəhanə olmuşdur. O, bu şeir ilə İran inqilabçılarının sadələşməyə rişxənd edir. Şair onları ayıq olmağa, bir Atabəyi öldürməklə məqsədə çatmaq imkanına inanmağa, irtica ilə mübarizəyə daha ciddi hazırlaşmağa çağırır. Məhəmmədzadənin şeiri Sabir üçün nəinki nəzirə, və ya təhzil yazmağa, hətta cavab verməyə belə dəyməz bir əsərdir.

Quru formalistlərin bu iki şeirin şəkli bənzəyişlərinə əsaslanaraq Sabirin şeirini Məhəmmədzadənin şeirinə nəzirə saymaları kobud səhvdir. Nəzirə və təhzildə olduğu kimi cavab yollu şeirlərdə də əsas şeirin formasına riayət etmək bir qayda olaraq şərt olduğu üçün Sabir də bu şeirin bəzi formal cəhətlərini öz şeirində saxlamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfər Ə. Sabirin yaradıcılığında təhzil, nəzirə və bənzətmələr // M.Ə.Sabir haqqında tədqiqlər. Bakı: “CBS”, 2012, s.130-208
2. Xəndan C. Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri. Bakı: Azərnəşr, 1962, 434 s.
3. Sabir M. Ə. Hophopnamə. Tərtib edən, müqəddimə və şərhlərin müəllifi Məmməd Məmmədov. I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 478 s.
4. Sabir M. Ə. Hophopnamə. Tərtib edən, müqəddimə və şərhlərin müəllifi Məmməd Məmmədov. II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 383 s.
5. Sabir M. Ə. Hophopnamə. Tərtib edən, müqəddimə və qeydlərin müəllifi Alxan Bayramoğlu. Bakı: Təhsil, 2012, 552 s.
6. Şərif Ə. Sabirin nəzirələri // Azərbaycan jurnalı, 1962, № 5, s. 89-96.
7. Şərif Ə. Sabir və Molla Nəsrəddin // Sabir (Məqalələr məcmuəsi). Bakı: Az SSR EA, 1962, s. 69-92

**TƏRBIYƏ VƏ ÖZÜNÜTƏRBIYƏ
EDUCATION AND SELF – EDUCATION**

Rüstəmovə ZÜLFİYYƏ Rufət qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ORCID ID: 0000-0002-2763-3671

ÖZET

Tərbiyə idarə olunan bir prosesdir. Tərbiyə prosesi ona görə idarə olunan prosesdir ki, onun məqsədi, motivləri, funksiyaları və gözlənilən nəticələri mövcuddur. İnsanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında tərbiyə əvəzolunmaz rola malikdir. Cəmiyyəti tərbiyə prosesi olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. İngilis filosofu Con Lokk "tərbiyə hər şeyə qadirdir" deyirdi. O, həmçinin insanlar arasında fərqləri də məhz tərbiyənin yaratdığını göstərirdi. Böyük filosof Platon bu barədə yazırdı: "Tərbiyə və öyüd - nəsihətlər insan həyatının ilk günlərindən başlanır və ömrünün sonuna qədər davam edir". Tərbiyə həm xarici, həm də daxili idarəetmə imkanlarına malikdir. Xarici idarəetmə tərbiyə onunanlardan asılı deyildir. Burada əsas rol tərbiyə edənlər oynayır. Bu zaman biz tərbiyəçilərdən, müəllimlərdən, valideynlərdən danışırıq. Daxili idarəetmə isə özünütərbiyə prosesində həyata keçir. Özünütərbiyə insanın şüurlu olaraq qarşısına qoyduğu məqsədə, ideal və inamlarına müvafiq olaraq öz şəxsiyyətində dəyişikliklər etməyə yönəlmiş fəaliyyətindən ibarətdir. İnsanın arzu etdiyi keyfiyyətləri özündə inkişaf etdirməsi və ya malik olduğu şəxsi keyfiyyətləri dəyişdirməkdən ötrü özünə müntəzəm surətdə təsir etməsi, rəftar və davranışını təkmilləşdirmək qayğısına qalması özünütərbiyə adlanır. Özünütərbiyənin həyata keçməsi üçün şəxsiyyətin müəyyən inkişaf səviyyəsinin, eləcə də özünü daim təkmilləşdirmək vərdişlərinin olması tələb edilir.

Özünütərbiyə bir növ özünüidarə deməkdir. Həm də özünütərbiyə özünüidarənin ən ali forması kimi özünü göstərir. Özünütərbiyə şəxsiyyətin müəyyən inkişaf mərhələsində meydana gəlir və onun inkişafına təsir göstərir. İlk gncilik özünütərbiyə fiziki, iradi və mənəvi özünütəkmilləşdirməyə xidmət edir. Yaş artdıqca özünütərbiyənin məqsədi də dəyişir. Ümumiyyətlə özünütərbiyə özünüinkişaf amili kimi qocalıq dövrünə qədər özünü göstərir.

Araşdırıb təhlil etdiyimiz psixoloji, pedaqoji ədəbiyyatlardan aşağıdakı nəticələrə gələ bilirik:

- Tərbiyə prosesinin tarixi çox qədimlərə dayanır;
- Hər bir xalqın, millətin, etnosun özünəməxsus tərbiyəyə baxışı, tərbiyə üsulları, dəyərləri olmuşdur;
- Tərbiyə dialektik prosesdir;
- Tərbiyə kompleksli prosesidir;
- Tərbiyə mürəkkəb dinamik prosesdir;
- Tərbiyə dəyişkən, qeyri-müəyyən prosesdir;
- Tərbiyə prosesinin nəticəsini qabaqcadan söyləmək olmur;
- Tərbiyə ikitərəfli prosesdir;
- Tərbiyə mürəkkəb və ziddiyyətli prosesdir;
- Tərbiyə şəxsiyyətin inkişafı və formalaşması prosesidir;
- Tərbiyə fasiləsiz, uzun sürən prosesdir;
- Tərbiyə prosesi çoxçalarlı, dinamik və dəyişkən prosesdir;
- Tərbiyə fasiləsiz prosesdir və planlı, mütəşəkkil tərbiyə özünütərbiyə ilə nəticələnir;

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

- Özünütərbiyə - tərbiyə prosesinin ən ali səviyyəsidir;
- Özünütərbiyə - insanın özündə zehni, mənəvi, fiziki və estetik keyfiyyətləri, adət, rəftar və davranışı təkmilləşdirməyə yönəldilmiş şüurlu və müntəzəm fəaliyyətdir.

Açar sözlər: tərbiyə, özünütərbiyə, proses, cəmiyyət, fəaliyyət

ABSTRACT

Education is a controlled process. It is impossible to imagine society without the process of education. English philosopher Jone Locke said that, "education is omnipotent". Peter Drucker wrote that "education is a life long process". Education has both external and internal management capabilities. Internal management is carried out in the process of the self - education. Self - education requires a certain level of personality development, as well as habits of constant self - improvement. Self - education is a kind of the self - control.

We can come to the following conclusions from the psychological and pedagogical literature that we have researched and analyzed:

- The history of the education process dates back to ancient times.
- Each nation, ethnic group has its own views to the education, methods of education, and values.
- Education is a dialectical process. Education is a complex process. Education is a dynamic process.
- Education is a variable, uncertain process.
- The result of the education process can not be predicted.
- Education is a two way process.
- Education is a complex and contradictory process.
- Education is the process of personality development and formation.
- Education is a continuous, long - lasting process.
- The process of the education is a multifaceted, dynamic and changing process.
- Education is a continuous process and planned, organized education results in self - education.
- Self - education is the highest level of the education process.

Keywords: education, self - education, process, society, activity

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

**TOPLUMU BÜTÜNLEŞTİREN DEĞERLER EĞİTİMİNDE DEDE KORKUT FELSEFESİ
VE YAKLAŞIMI NASIL OLMALIDIR?**

**IN VALUES EDUCATION THAT INTEGRATE SOCIETY DEDE KORKUT PHILOSOPHY
AND HOW SHOULD I APPROACH?**

Mustafa KARAAĞAÇLI

*Dr. Lecturer Member of G.Ü Gazi Education Faculty Department of Educational Sciences Technical
Schools Beşevler, Ankara, Türkiye*

ÖZET

Problem durumu: Toplumu bütünleştiren değerler; “aile birliğine önem verme, adil olma, bağımsızlık, barış, özgürlük, bilimsellik, çalışkanlık, duyarlılık, dürüstlük, estetik, hoşgörü, misafirperverlik, sağlıklı olma, saygı, sevgi, sorumluluk, temizlik, vatanseverlik ve yardımseverlik” değişkenlerinden oluşmaktadır. Bu değerler soyut ve duyuşsal eksenli olduğundan kazandırılması, etkili bir eğitim yaklaşımını, felsefesini ve somut bir örnek rol model gereksinimini gündeme getirmektedir. Sözkonusu gereksinimleri karşılamada ise erdem ve hoşgörü temelli Dede Korkut Felsefesi evrensel bir adres olmaktadır.

Çünkü; Manas ve Oğuz destanları ile edebi ürünler olarak somutlanan Dede Korkut Felsefesi; (1)Destansı temalar, (2)Özlü sözler, (3)İnsana özgü deyişler, (4)Manevi iklimli rehberlikler ve (5)Sosyolojik ilkelerden oluşmaktadır. Dede Korkut Felsefesi'nin Türk Dünya'sına ve gezegene evrensel edebi ışıklar tuttuğu ve Türkler'in İslamiyeti kabullerinden sonra manevi formasyonlarla zenginleştikleri bulgusundan hareketle, Dede Korkut'un (1)Rol Model olarak rehber alınması ve (2)Dede Korkut Felsefesinin formal eğitimle kazandırılması, toplumu bütünleştirme ve iyi vatandaş yetiştirme için yaşamsal önemde görüldüğünden, bu çalışmanın problematliğini, “toplumu bütünleştiren değerler eğitiminde Dede Korkut Felsefesi ve Yaklaşımı nasıl olmalıdır? sorusu oluşturmaktadır.

Amaç: Çalışma, genelde toplumu bütünleştiren değerleri özelde ise toplumu bütünleştiren değerleri kazandırmada Dede Korkut Felsefesi ve Yaklaşımını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Gereke ve önem: Çalışma, toplumu bütünleştiren değerler ve iyi vatandaş yetiştirme ilişkisine dikkat çekmesi ve toplumu bütünleştiren değerlerin kazandırılmasında Dede Korkut Felsefesinden yararlanma yaklaşımı tanıtmayı yönüyle önem taşımaktadır.

Yöntem: Betimsel türde alanyazın verilere ek olarak araştırmacının postpozitivist gözlem ve görüşlerine dayalı olarak gerçekleştirilen çalışmada, niteliği gereği genelden özele giden bir anlayışla önce ilgili problem durumu betimlenmekte sonra ayrıntılara geçilmektedir. Tümdengelim düşüncesi içinde çalışmada toplumu bütünleştiren değerler, kapsam ve işlevler yönüyle ortaya konulduktan sonra toplumu bütünleştiren değerler ile iyi vatandaş yetiştirmede Dede Korkut Felsefesinin ilişkisine ve öğretimsel yaklaşımına özel önem verilmektedir.

Sonuçlar: Çalışmada, toplumu bütünleştiren değerlerin sosyolojik yapının temellerini oluşturduğu, toplumu bütünleştiren değerler ile iyi vatandaş yetiştirmenin doğrudan ilişkili olduğu ve toplumu bütünleştiren değerlerin kazandırılmasında Dede Korkut Felsefesinden yararlanmanın gerekliliği sonuçlarına varılmaktadır.

Öneriler; Çalışmada, toplumu bütünleştiren değerler eğitiminin sadece duyuşsal bir konu olarak ele alınmaması, toplumu birarada tutmanın yapı taşları olarak eğitime ve yaşama yansıtılması, toplumu bütünleştiren değerlerin kazandırılmasında ise Dede Korkut Felsefesi temelinde (1) Eylem öğrenme, (2)Gözlem, (3) Değer açıklama, (4) Değer analizi ve (5) Ahlaki muhakeme yaklaşımlarına yer verilmesi önerilmektedir.

Anahtar kelimeler: Toplumu bütünleştiren değerler ve Dede Korkut Felsefesi

ABSTRACT

Problem Statement: Values that integrate society; It consists of the variables “giving importance to family unity, being fair, independence, peace, freedom, being scientific, industriousness, sensitivity, honesty, aesthetics, tolerance, hospitality, being healthy, respect, love, responsibility, cleanliness, patriotism and helpfulness”. Since these values are abstract and affective, the need for an effective educational approach, philosophy and a concrete role model is brought forward. Dede Korkut Philosophy, which is based on virtue and tolerance, becomes a universal address in meeting the aforementioned needs.

Because; Dede Korkut Philosophy embodied as literary works with Manas and Oghuz epics; It consists of (1) Epic themes, (2) Quotations, (3) Human idioms, (4) Spiritual climate guidance and (5) Sociological principles. Based on the finding that Dede Korkut Philosophy sheds universal literary light on the Turkish World and the planet and the Turks enriched with spiritual formations after their conversion to Islam, (1) Taking Dede Korkut as a role model and (2) introducing Dede Korkut Philosophy through formal education. The problem of this study is, “How should Dede Korkut Philosophy and Approach be in values education that integrates the society? poses a question.

Purpose: The study aims to reveal the Dede Korkut Philosophy and Approach in gaining the values that integrate the society in general and the values that integrate the society in particular.

Rationale and importance: The study is important in that it draws attention to the relationship between values that integrate the society and raising good citizens, and introduces an approach to benefiting from the Dede Korkut Philosophy in gaining values that integrate the society.

Method: In the study, which is based on the postpositivist observations and views of the researcher in addition to the descriptive literature data, first the relevant problem situation is described with an understanding that goes from general to specific due to its nature, and then the details are passed. In the deductive study, after the values that integrate the society in terms of scope and functions are revealed, special importance is given to the relationship and doctrinal approach of Dede Korkut Philosophy in raising good citizens with values that integrate the society.

Conclusions: In the study, it is concluded that the values that integrate the society form the basis of the sociological structure, that the values that integrate the society and raising good citizens are directly related, and that it is necessary to benefit from the Dede Korkut Philosophy in gaining the values that integrate the society.

Suggestions; In the study, values education that integrates the society is not only considered as an affective subject, it is reflected in education and life as the building blocks of keeping the society together, and the values that integrate the society are based on Dede Korkut Philosophy (1) Learning Action, (2) Observation, (3) Value. explanation, (4) Value analysis, and (5) Moral reasoning approaches are recommended.

Keywords: Values that integrate the society and Dede Korkut Philosophy

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

**ABİDƏLƏRİN QORUNMASI, TƏBLİĞATI VƏ BU İSTİQAMƏTDƏ GÖRÜLƏN İŞLƏR
PROTECTION OF MONUMENTS, PROMOTION AND WORKS DONE IN THIS
DIRECTION**

Saadat ALİYEVA

*Doctor of Philosophy in Pedagogy, Director of the “Avey” State historical and cultural reserve,
Azerbaijan, Gazakh district*

ORCID ID: 0000-0002-5370-3178

Jahan OSMANOVA

“Avey” State Historical and Cultural reserve, Tourism agent Azerbaijan, Gazakh district

XÜLASƏ

Qazax rayonu ərazisində müxtəlif dövrlərə aid çoxsaylı abidələr mövcuddur. Bu abidələrin qorunması və təbliğati üçün 1989-cu ildə Nazirlər Sovetinin 99 № li qərarı ilə “Avey” Dövlət Tarix-Mədəniyyət qoruğu yaradılmışdır. Qoruq hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi yanında Mədəni İrsin Qorunması inkişafı və Bərpası Üzrə Dövlət Xidmətinin tabeliyində fəaliyyət göstərir. Qoruqda üç filial - Yuxarı Əskipara, Damcılı, Göyüzən filialları fəaliyyət göstərir.

Qoruq ərazisində dövlət qeydiyyatına alınmış 56 tarixi abidə, qeydiyyata alınmamış, qoruq əməkdaşları tərəfindən yeni aşkar olunmuş onlarla abidə mövcuddur.

Bu abidələr bir çox dövrləri əhatə edir və bu ərazilərdə xalqımızın minilliklər boyu yaşadığını sübut edir. Qoruq ərazisində yerləşən abidələr ətrafında mütəmadi olaraq qoruğun dəvəti ilə mütəxəssislər tərəfindən elmi-tədqiqat işləri aparılır. Bunlardan “Damcılı mağara düşərgəsi” ətrafında 2016-cı ildən bu günə kimi yaponiyalı və azərbaycanlı arxeoloqların birgə apardıqları arxeoloji qazıntıları, 2021-ci ildə Göyüzən dağı ətrafında aparılmış elmi-tədqiqat işlərini qeyd etmək olar.

Aparılan bu tədqiqatlar və əldə edilən uğurlu nəticələr qoruq ərazisində yerləşən abidələrin tanındılması, turistlərin cəlb edilməsi, gənclərin asudə vaxtının səmərəli keçirilməsi üçün yay, payız məktəblərinin təşkili, hər il qazıntıların sonunda əldə edilən nümunələrin sərgisi abidələrin təbliğati istiqamətində atılan addımlardan biridir.

Qazax rayonu iki qonşu dövlət - Gürcüstan və Ermənistan respublikaları ilə sərhəddə yerləşir. Bu amillər qoruğun abidələrinin təbliğində müəyyən problemlər yaradır. Qoruğun “Yuxarı Əskipara” filialı bütövlükdə “Yuxarı Əskipara” kəndini əhatə edir və 31 ilə yaxındır ki Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal altındadır. Bu ərazidə yerləşən abidələrimiz erməni işğalçıları tərəfindən dağıdılır və məhv olmaq təhlükəsi qarşısındadır.

Qoruq ərazisinə daxil olan abidələrin bəziləri Ermənistan Respublikası ilə sərhəd bölgəsində yerləşir. Avey dağının 922 metr hündürlüyündə yerləşən VII əsrə aid edilən Alban məbədi də bu abidələrdən biridir. Abidənin sərhəd zolağında yerləşməsi buraya gediş-gəlişi məhdudlaşdırır və ekskursiyaların təşkil edilməsinə çətinlik yaradır.

Avey qoruğu olaraq belə abidələrin təbliğati istiqamətində də müəyyən işlər görülür. Abidələr haqqında videoroliklər hazırlanıb, rayon ərazisində yerləşən universitetdə, kollecdə və məktəblərdə tələbələrə, şagirdlərə nümayiş olunur və sosial platformalarda yayımlanır. “18 aprel Beynəlxalq Abidələr və Tarixi Yerlər günü”, “18 may muzeylər günü”, “Avropa İrs günləri” və digər əlamətdar günlərdə qoruq ərazisində “Açıq qapı” günləri təşkil olunaraq tələbələr, məktəblilər, gənclər və müxtəlif yaş qrupundan olan insanlar qoruq ərazisinə dəvət olunur. Onlara digər abidələrlə yanaşı işğal altında, sərhəd bölgəsində yerləşən abidələr haqqında məlumatlar verilir, buklet və flayerlər paylanılır, videoroliklərlə tarix dərsləri təşkil edilir.

Açar sözlər: abidə, təbliğ, Avey, mədəni irs

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

ABSTRACT

There are many monuments belonging to different periods in the territory of Gazakh region. "Avey" State Historical-Cultural Reserve was established in 1989 by the decision of the Council of Ministers No. 99 for the protection and promotion of these monuments. The reserve currently operates under the Department of Cultural Heritage Protection, Development and Restoration under the Ministry of Culture of the Republic of Azerbaijan. There are three branches in the reserve - Yukhari Eskipara, Damcili, Goyezan branches.

There are 56 state-registered historical monuments in the territory of the reserve, dozens of unregistered monuments newly discovered by the reserve staff.

These monuments cover many eras and prove that our people lived in these areas for millennia. Scientific-research works are regularly conducted by experts at the invitation of the reserve around the monuments located in the territory of the reserve. Among them, the archaeological excavations conducted by Japanese and Azerbaijani archaeologists from 2016 to the present day around the "Damjili Cave Camp" and the scientific-research works conducted around Goyazan Mountain in 2021 can be mentioned.

These studies and the successful results obtained are one of the steps taken in the direction of promotion of the monuments.

Gazakh region is located on the border with two neighboring states - the republics of Georgia and Armenia. These factors create certain problems in promoting the monuments of the reserve. The "Yukhari Eskipara" branch of the reserve covers the entire village of "Yukhari Eskipara" and has been occupied by the Armenian armed forces for almost 31 years. Our monuments located in this area are being destroyed by the Armenian invaders and are in danger of being destroyed.

Some of the monuments included in the reserve are located in the border region with the Republic of Armenia. One of these monuments is the 7th century Albanian temple located at the height of 922 meters on Mount Avey. The location of the monument in the border lane limits access to it and makes it difficult to organize excursions.

Certain works are being done in the direction of promoting such monuments as Avey reserve. Videos about the monuments have been prepared, they are shown to students and pupils at universities, colleges and schools located in the region and broadcast on social platforms. Students, schoolchildren, young people and people of different age groups are invited to the reserve area on "April 18 International Monuments and Historic Sites Day", "May 18 Museum Day", "European Heritage Days" and other significant days. Along with other monuments, they are given information about the monuments located in the border region under occupation, booklets and flyers are distributed, and history lessons are organized with videos.

Keywords: monument, promotion, Avey, cultural heritage

**“MADDİ – MƏNƏVİ İRSİMİZ VƏ TARİXİ DƏYƏRİMİZ GÖYƏZƏN QALASI”
"OUR MATERIAL - SPIRITUAL HERITAGE AND HISTORICAL VALUE GOYAZAN
CASTLE"**

Saadat ALİYEVA

*Doctor of Philosophy in Pedagogy, Director of the “Avey” State historical and cultural reserve,
Azerbaijan, Gazakh district*

ORCID ID: 0000-0002-5370-3178

Gulmira BAKHSHIYEVA

“Avey” State Historical and Cultural reserve, Researcher, Azerbaijan, Gazakh district

XÜLASƏ

Azərbaycanın qərb qapısı sayılan Qazax rayonu qədim tarix və mədəniyyət abidələri ilə zəngin bir bölgədir. Ərazidə yerləşən abidələrin hər biri tarixi dövrü, təbii və estetik quruluşu, memarlıq üslubu baxımından çox önəmlidir.

Bu abidlərdən biri ən məşhur, maraqlı və ecazkarı təbiətin öz əli yaratdığı Qazax rayonu Abbasbəyli kəndində yerləşən Göyüzən dağıdır.

Göyüzən dağı Qazax şəhərindən 20 km solda, Ağstafa çayının qolu olan Coğaz çayının sol sahilində yerləşən vulkanik mənşəli dağdır.

Bir zamanlar qəzəblə püskürən və zamanla sönmüş vulkan daşlaşaraq füsunkar Göyüzən dağı yaratmışdır. Zamanın və iqlimin təsirinə məruz qalaraq aşınmış, kiçilmişdir. Dəniz səviyyəsindən hündürlüyü 900 m-ə yaxındır.

Göyüzən dağının ətəklərində müxtəlif dövrlərdə bir çox qalalar, hörgülər və yataq yerləri tikilmişdir. Həmin tikililərin qalıqları indi də mövcuddur. Burada yerləşən IX-XII əsrlərə aid yeddibürcü qala divarı və dördkünc qala bina qalıqları həmçinin bir neçə aşkar olunmuş mağara öz möhtəşəmliyi ilə buranın bir qala-şəhər olduğunu söyləməyə imkan verir.

Göyüzən dağında erkən orta əsrlərdə Alban xristian məbədi və bu dövrə aid qəbiristanlıq da mövcud olmuşdur. Onların qalıqları indi də qalmaqdadır.

Göyüzən dağının yaxınlığında qəbiristanlıq qalıqlarına çox da uzaq olmayan məsafədə aşkar olunmuş üstü naxışlı, üzərində xaç və ornamentlər həkk olunmuş məzar daşı 2015-2016-cı illərdə ərəziyə dəvət edilmiş mütəxəssislərin fikrincə Qafqaz Albaniyası dövrünə aiddir. Qəbirüstü daşın VII- VIII əsrlərdə inşa olunmuş möhtəşəm Avey dağının zirvəsindəki alban məbədinə bilavasitə yaxın olan bir ərazidə tapılması, onun məhz ilk orta əsrlər dövrünə məxsus Alban qəbrinə aid olduğunu söyləməyə daha çox əsas verir. Qəbir abidəsinin üzərindəki xaçın alban xaçı olması heç bir şübhə doğurmur. Naxışlar isə gözəllikdə və zəriflikdə xalça ilmələrini xatırladır. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əgər hansısa ərazidə qəbiristanlıq varsa orada yaşayış məskəni də olmuşdur. Bu tarixi abidələr Göyüzən dağının ərazisində də qədim yaşayış məskəninin olmasını bir daha sübut edir.

Açar sözlər: Göyüzən qalası, abidə, qəbir daşı, yaşayış məskəni

ABSTRACT

Gazakh region, which is considered the western gate of Azerbaijan, is a region rich in ancient history and cultural monuments. Each of the monuments located in the area is very important in terms of historical period, natural and aesthetic structure, and architectural style.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

One of these monuments is the Goyazan mountain located in Abbasbeyli village of Gazakh district, created by nature's own hands, the most famous, interesting and wonderful.

Goyazan Mountain is a mountain of volcanic origin located 20 km to the left of Gazakh city, on the left bank of the Jogaz River, a tributary of the Agstafa River.

The volcano, which once erupted furiously and died down over time, petrified and created the fascinating Goyazan mountain. It has eroded and shrunk due to the influence of time and climate. Its height above sea level is about 900 m.

At the foot of Goyazan mountain, many castles, fortifications and sleeping places were built in different periods. The remains of those buildings still exist today. The seven-pointed fortress wall and quadrangular fortress building remains located here from the 9th-12th centuries, as well as several discovered caves, make it possible to say that this place is a fortress-city.

In the early Middle Ages, there was an Albanian Christian temple and a cemetery from this period on Goyazan mountain. Their remains still remain.

According to experts who were invited to the area in 2015-2016, the tombstone with a pattern on top, carved with a cross and ornaments, found not far from the remains of the cemetery near Goyazan Mountain, belongs to the period of Caucasian Albania. The fact that the tombstone was found in an area immediately adjacent to the magnificent Albanian temple on the top of Mount Avey, built in the 7th-8th centuries, gives more reason to say that it belongs to an Albanian grave belonging to the first medieval period. There is no doubt that the cross on the grave monument is an Albanian cross. The patterns are reminiscent of carpet loops in beauty and elegance. From this we can come to the conclusion that if there is a cemetery in some area, there was also a settlement there. These historical monuments once again prove the existence of an ancient settlement in the territory of Goyazan mountain.

Keywords: Goyazan Castle, monument, tombstone, settlement

**“SORUŞ” QƏZETİ VƏ ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN MƏQALƏLƏRİNDƏ MİLLİ-
İDEOLOJİ DÜŞÜNCƏLƏR**

QƏRİBOV Mahir Heydər oğlu

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

XÜLASƏ

XX əsrdə Azərbaycan ictimai-siyasi fikrinin görkəmli nümayəndələrindən olan Əhməd bəy Ağaoğlu dürüst, islahatçı, cəmiyyətin inkişafı üçün misilsiz xidmətlər göstərən ziyalılardan idi. Türkiyəyə mühacirət etdikdən sonra 1909-cu ildə İstanbulda nəşrə başlayan “Soruş” qəzetində onun olduqca dəyərli məqalələri nəşr olunmuşdu. Bu məqalələri yazmaqda onun bir məqsədi vardı. Xalqı gerilik və cəhalətdən xilas etmək, onun milli inkişafını təmin etmək. Əhməd bəy Ağaoğlu “Sürüş” qəzetində yazıları ən çox dərc olunan yazarlardan biri idi.

Açar sözlər: Azərbaycanda mətbuat tarixi, milli mətbuat və azadlıq, Soruş qəzeti və Əhməd bəy Ağaoğlu, Azərbaycan mətbuatı və Əhməd bəy Ağaoğlu

ABSTRACT

Ahmed Bey Agaoglu, one of the outstanding representatives of Azerbaijani socio-political opinion in the 20th century, was an honest, reformist, intellectual who provided unparalleled services for the development of society. After going to Turkey, his very valuable articles were published in the "Sorush" newspaper, which was published in Istanbul in 1909. He had only one goal in writing these articles. To save the people from backwardness and ignorance, to ensure their national development. Ahmet Bey Agaoglu was one of the editors whose articles were published the most in "Sorush" newspaper.

Keywords: Press history in Azerbaijan, national press and freedom, Sorush newspaper and Ahmed bey Agaoglu, Azerbaijani press and Ahmed bey Agaoglu

Anahtar kelimələr: Azərbaycanda basın tarixi, ulusal basın ve milli özgürlük, Soruş gazetesi ve Ahmet Ağaoğlu, Ahmet Ağaoğlu ve Azərbaycan basını

Əhməd bəy Ağaoğlu Azərbaycanın və ümumilikdə Türk dünyasının XIX-XX əsr ictimai-siyasi fikir xəzinəsini zənginləşdirən bir insan idi. 1909-cu ildə Türkiyəyə mühacirət etdikdən sonra onun Osmanlı dövlətində məqalələrinin nəşr olunduğu mətbuat orqanlarından biri, İstanbulda fars dilində çıxan “Soruş” qəzeti olmuşdur. Bu qəzetdəki məqalələrində o, daha çox tənqidi məqalələrə yer verir, dövrün çətinlikləri, irtica rejimi, zülm və istibdadı tənqid edirdi. Tehranın tanınmış məşrutəçilərindən və yazarlarından olan Dehxoda İrandan qaçdıqdan sonra 30 iyun 1909-cu ildə İstanbulda “Soruş” qəzetini nəşr etdirir. Onun İran zülmünə qarşı mübarizəsi və fəaliyyəti “Soruş”un səhifələrində öz əksini tapır. Əhməd bəy Ağaoğlu da Türkiyəyə gedəndən sonra “İttihad və Tərəqqi” nümayəndələri ilə yanaşı Əli Əkber Dehxoda ilə əməkdaşlıq edir və “Soruş” qəzetində məqalələr dərc etdirir.

Dehxoda, Ağaoğlu haqqında öz qəzetində yazırdı: “Cəmiyyətimizin insanları kortəbii mühit içində olduğu bir vaxtda bu böyük mütəfəkkirimiz İslam dünyasındakı insanlara maarifçilik yolunu gətirdi.” Dehxodanın fikrincə, Ağaoğlunu digərlərindən fərqləndirən onun mehribanlığı, pak niyyəti və əməli xidmətləri idi. “Çox müdrik insan, “Həyat”, “İrşad”, “Tərəqqi” qəzetlərinin baş redaktoru olan Əhməd bəy Ağayevin adı İranda, Qafqazda və Türkiyədə İslam dünyası üçün göstərdiyi xidmətlərə görə məşhurdur”. [1: “Soruş” qəzeti, 1909, s. 1]

Əhməd bəy Ağaoğlunun “Soruş”dakı ilk məqaləsi qəzetin 6-cı sayında, 1909-cu il sentyabrın 1-də nəşr olunur. Ağaoğlunun bu yazısı həm forma, həm də məzmunca Parisin “Nouvelle Revue” jurnalında

yazdıqlarını xatırladırdı. Əhməd bəy Ağaoğlu ilk məqaləsində İranda itirilmiş milli kimlik, ancaq mərsiyə və yas tutan kədərli fars rejimini təsvir etməklə son 150 ildə İranda yaşayan bütün xalqları aşağılayan “despotizm əjdahası”nı tənqid edir, İranlıları tiranlığa qarşı mübarizəyə səsləyirdi. Ağaoğlu bu mübarizəni Musanın Fironla, Allahın şeytanla yeni mübarizəsi kimi izah edirdi. O, həmçinin “zülümün köklərinin vərdişlərimizdə, davranışlarımızda, susqunluğumuzda və hətta dinimizdə qalacağından ehtiyatlanırdı”. [1: “Soruş” qəzeti, 1909, s. 2]

Ağaoğlunun “İran hökuməti hanı?” adlı ikinci məqaləsi “Soruş”un yeddinci sayında dərc olunub. O, Təbriz Şəhər Şurasının (Əncümən) “Sabah” qəzetinə göndərdiyi teleqrama istinad edərək, beynəlxalq ictimaiyyəti Rusiyanın qanun pozuntularına qarşı mübarizəyə çağırır, İranın xaotik vəziyyətini şiddətlə tənqid edir, eyni zamanda Tehran hakimiyyətini məsuliyyətsizliyə görə tənqid edir. Həmin dövrdə Məhəmməd Əli şah rejiminin devrilməsinə baxmayaraq, məclis hələ də çağırılmamışdı. Bəzi bölgələrdə qubernator yox idi, digərlərində isə konstitusiyaya zidd şəxslər qubernator təyin edilmişdi. Ağaoğlu iddia edirdi ki, Tehranı azad edənlər dövlət işlərini təşkil etmək yerinə öz maraqlarını güdürlər. “İranlıların bədbəxtliyi həmişə ondan ibarət olub ki, biz iranlılar titulların, adların, ambisiyaların əsiri oluruq, lakin bizə həvalə olunmuş vəzifə və məqsədləri lazımi səviyyədə yerinə yetirmirik. Tehran hazırda sui-qəsd, hiylə, yaltaqlıq və riyakarlıqla idarə olunur”. [2: “Soruş” qəzeti, 1909, s. 3]

Ağaoğlu “Soruş”un səkkizinci sayında “İranın şərtləri” adlı üçüncü məqaləsində Monteskyenin “De L'esprit des Loix”, (“Qanunların ruhu haqqında”) əsərində avtokratiya ilə konstitusionalizm arasındakı fərqi izah edir, diktaturanın qorxu və zülm üzərində qurulduğunu və bu iki ünsürün ailə münasibətlərindən tutmuş tərbiyə metodlarına qədər ictimai həyatın bütün sahələrini kölgədə qoyduğunu qeyd edir. Daha sonra müəllif bildirir ki, “despotizm ünsürləri” bizim qəlbimizdə və ruhumuzda dərin kök salıb, ona görə Məhəmməd Əli şah rejiminin süqutu İran xalqlarının üzərində beş min illik zülmün başa çatması demək deyil. Ağaoğlunun fikrincə, diktatura irsinin tamamilə məhv edilməsi yalnız konstitusionalizm prinsiplərini təbliğ edən, həm də xalqın mənafeyini avtokratik prinsiplərdən təmizləyən qurumların yaradılması ilə mümkün ola bilər. Lakin İrandan gələn xəbərlər yeni dövlət adamlarının bir-birinə zidd olduğunu və mənfəət əldə etməkdən başqa heç bir maraqlarının olmadığını göstərirdi. İtaliya, Fransa və Osmanlı inqilablarında Qaribaldi, Robespierre və Mahmud Şövkət Paşa kimi liderlərin rollarına diqqət çəkən Ağaoğlu tənqidlərini Tehrandakı yeni hökumət məmurlarının faydasızlığına yönəldir. Müəllif, Osmanlı İmperiyasından nümunələr verərək, “O zaman onların içində olduqları şərtlər bizdən qat-qat pis idi”. Tehranı azad edənlər arasında ixtilaf və ixtilaf barədə xəbərdən təsirlənən Ağaoğlu yazır: “Doğrudan da biz intihar edib, özümüzü məhv edirik! Lakin beş min illik tarixin öhdəsindən gələn millət bir neçə təkəbbürlü insana da qalib gələcək” [3: “Soruş” qəzeti, 1909, s. 2].

Ağaoğlu, “Soruş” qəzetinin 10-cu sayında “İranlıların Məsuliyyətləri” başlıqlı başqa bir məqaləsində Tehrandakı yeni hökumətin qurulması ilə bağlı son xəbərləri qiymətləndirərək, yeni hökumətin qurulmasının özlüyündə mövcud vəziyyətin yaxşılaşmasına zəmanət verməyəcəyi barədə xəbərdarlıq edir. Onun nöqtəyi-nəzərindən dövlətlə millət bir-birini tamamlayan və gücləndirən amildir. Dövlət xalqın tələbinə uyğun hərəkət etməli, xalq dövlətlə həmahəng olub ona bağlı olmalıdır. İnqilabdan sonrakı İran şəraitində dövlət öz vətəndaşlarının təhlükəsizliyini və əmin-amanlığını qorumaq vəzifəsini yerinə yetirməli, xalq isə formalaşan hökumətə itaət etməli idi. Ağaoğlu isə İranda dövlətlə -millətin qarşılıqlı əlaqəsi qarşısında böyük maneələr olduğunu göstərir: “Biz təbii anarxistik; İttiham edilən şahdan tutmuş ilk azadlıq döyüşçüsünə qədər hamımız anarxistik”. İstər Şah rejimi olsun istərsə də konstitusiyaçı, İranda həmişə qanunu ilk pozan qanunverici olur. Bu birləşmənin açarını qanunlara və qaydalara tabe olmaqda görən Ağaoğlu İranlıları “nəfslərinə qarşı mübarizəyə” çağırır. [4: “Soruş” qəzeti, 1909, s. 3]

“Soruş”un 12 və 14-cü saylarında dərc olunan məqalələr arasında A.A. imzası ilə iki yazı çap olunub. Yeri gəlmişkən, sözügedən böyük hərfləri Ağaoğlunun jurnalistlik karyerası boyu digər yazılarının altında da görmək mümkündür. Bu iki yazının ümumi məzmunu onların Ağaoğlu tərəfindən yazıldığını göstərir. Məqalələrdə Rusiya əleyhinə ağır ifadələr yer aldığı üçün ola bilsin ki, müəllif kimliyini gizli saxlayıb. Onun “İran və Rusiya” sərlövhəli ilk məqaləsi Rusiya hakimiyyətinə, xüsusən də “satqın”, “azadlıq qatili” kimi təhqiramiz ifadələrlə təsvir edilən İran-Kazak Briqadasının komandiri polkovnik Vladimir Liaxova qarşı sərt tənqidi yazılardır. Görünən odur ki, onun Qafqazda hələ də əlaqələri olması və nə vaxtsa Rusiyaya qayıtmaq barədə fikirləri Ağaoğlunu bu mövzuda daha ehtiyatlı davranmağa

vadar edib. Yazının birinci hissəsində Rusiyanın İrandakı ambisiyalarına diqqət çəkən Ağaoğlu daha sonra ruslara qarşı müqavimətin önündə gedən Azərbaycan bölgəsindəki vətənlərə müraciət edərək, onların İran konstitusionalizminin bərpasında mühüm rol oynadıqlarını vurğulayır və göstərir ki, əslində bu gün İrana konstitusionallığı verən Azərbaycan olub. İndi Rusiya öz təhlükəsizliyi təmin etmək bəhanəsi ilə İrana hərbi müdaxilə etmək istəyir. Azərbaycanlılar “əcdadlarımızın saf torpağı” Azərbaycanı rus qoşunlarının çirkli ayaqları altında tapdalanmaqdan qorunmalıdırlar; “Azərbaycanlılar həqiqəti düzgün dərk etməlidirlər; İranın azadlığının və müstəqilliyinin açarı indi onların əlindədir; Onlar ya İrani nəfəssiz qoyacaq, ya da dirçəldəcəklər.” Buna görə də müəllif belə nəticəyə gəlir ki, “Azərbaycan bölgəsində çəşqinlik və qarışıqlıq yaradan şəxslər təkə Azərbaycanca və İrana xəyanət etmir, həm də Allaha və İslamın əziz Peyğəmbərinə xəyanət etmiş olurlar”. [5: “Soruş” qəzeti, 1909, s. 3] “Soruş”un 23 noyabr 1909-cu il tarixli 14-cü sayında Ağaoğlunun şimali Azərbaycan bölgəsinin rus ordusu tərəfindən işğalından bəhs edən “Böyük fəlakət” adlı məqaləsi yer almışdır. Müəllif hesab edirdi ki, bu fəlakəti qabaqcadan görmək olardı. Həmçinin rus dövlət xadimlərinə qəzəblənməməli və onları qınamamalıdır, çünki onların pasifizminə və tənbelliyinə görə günahı məhz İran rəhbərlərinə çəkmək lazımdır. 14-cü sayı “Soruş”un son buraxılışı oldu. [6: “Soruş” qəzeti, 1909, s. 2] Məhəmməd Əli şahın devrilməsi və konstitusiya rejiminin canlanması ilə Dehxoda və Muazid’ül-Seltene kimi siyasi mühacirlər İrana qayıtdılar. Lakin Əhməd bəy Ağaoğlu İstanbulda ictimai- siyasi fəaliyyətini davam etdirdi. 1910-cu ildə o, Osmanlı dövlətinin vətəndaşı oldu və İstanbulda bir məktəbə müfəttiş təyin edildi. Əhməd bəy Ağaoğlu Bundan sonrakı dövrdə öz məqalələrini artıq Osmanlı dövləti nöqtəyindən nəzərdən yazmağa başladı.

Ağaoğlunun milli kimlik anlayışı baxımından diqqətçəkən məqam Türk tarixi tezisi baxımından orijinal olduğuna inandığımız millət-dövlət-hökumət ayrımını bütün tarixi prosesə yaymasıdır. Onun fikrincə, millət, dövlət və hökumət bir-birinə qarışıb, hər bir sülalə ayrıca dövlət kimi qəbul edilib. Ancaq onun yanaşmasına görə, Türklərin tarixdə vahid dövləti olub (Səlcuqlar, Osmanlılar kimi) və yalnız dəyişən zaman və idarəçiliklər idi.

“Türklük bölünmə qəbul etməyən bir tamdır. Harada olursa olsun ona xidmət etmək mübarəkdir, müqəddəsdir” [7: s. 73] deyən Ağaoğlu üçün Türkcülük düşüncəsi, milli Azərbaycançılıq ideologiyasının ilkin mərhələsi olaraq xalqımızın istiqlal tarixində mühüm rol oynadı. 1918-ci ildə Tiflisdə elan olunan Azərbaycan Xalq Cünhuriyyəti şərqdə ilk demokratik respublika olaraq adını tarixə yazdırdı və bu işdə Əhməd bəy Ağaoğlunun xidmətləri misilsizdir.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. “Soruş” qəzeti, № 6, 1 sentyabr 1909-cu il.
2. “Soruş” qəzeti, № 7, 22 sentyabr 1909-cu il.
3. “Soruş” qəzeti, № 8, 9 oktyabr 1909-cu il.
4. “Soruş” qəzeti, № 10, 13 oktyabr 1909-cu il.
5. “Soruş” qəzeti, № 12, 2 noyabr 1909-cu il
6. “Soruş” qəzeti, № 14, 23 noyabr 1909-cu il
7. A. Ağaoğlu, Mütareke ve Sürgün Hatıraları, İstanbul 2010, 163 s.

«KİTABİ-DƏDƏ QORQUD» DASTANININ TƏDRİSİNİN TƏRBIYƏVİ ƏHƏMİYYƏTİ

HƏSƏNOVA Leyla Ziyafət qızı

Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrasının müəllimi, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

XÜLASƏ

Azərbaycan dastanlarının tarixi və mədəni əhəmiyyəti çox böyükdür. Eyni zamanda, onların müstəsna tərbiyəvi əhəmiyyəti də vardır. Dastanlar təşəkkülü və fəal mövcudluğu dövrünün özünəməxsus xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bu janrın əsərləri dövrün ruhunu, xalqın dəhşətli sınaq illərindəki əhval-ruhiyyəsini çatdırır. Onlar xalqın arzu və ideallarını ifadə edirdilər. Bu cəhətdən "Kitabi- Dədə Qorqud" dastanı xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Dastanda doğma torpağa məhəbbət, onun sərvəti, qüdrəti və gözəlliyi ilə fəxr hissi çox güclü olduğundan, bu dastanın tədrisi gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi baxımından xüsusi ilə diqqəti cəlb edir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı xalqın milli kimliyinin formalaşmasına və inkişafına öz töhfəsini verir.

Açar sözlər: dastan, Dədə Qorqud, tədris, tərbiyə.

ABSTRACT

The historical and cultural significance of Azerbaijani epics is very great. At the same time, they have an exceptional educational value. The epics reflected the unique characteristics of the period of organization and active existence. The works of this genre convey the spirit of the time, the mood of the people during the years of terrible trials. They expressed the wishes and ideals of the people. In this regard, the epic "Kitabi-Dada Gorgud" is of special importance. Since love for the native land, pride in its wealth, power and beauty is very strong in the saga, the teaching of this saga attracts special attention from the point of view of educating young people in the spirit of patriotism. "Kitabi-Dada Gorgud" saga contributes to the formation and development of the national identity of the people.

Keywords: epic, Dede Korkut, education, nurture.

РЕЗЮМЕ

Историко-культурное значение азербайджанских эпосов очень велико. В то же время они имеют исключительную воспитательную ценность. Эпосы отразили уникальные особенности периода организации и активного существования. Произведения этого жанра передают дух времени, настроение народа в годы страшных испытаний. Они выражали желания и идеалы народа. В этом отношении особое значение имеет эпос «Китаби-Деде Горгуд». Так как в саге очень сильна любовь к родному краю, гордость за его богатство, мощь и красоту, учение этой саги привлекает к себе особое внимание с точки зрения воспитания молодежи в духе патриотизма. Сага «Китаби-Дада Горгуд» способствует формированию и развитию национального самосознания народа.

Ключевые слова: дастан, Деде Коркут, обучение, воспитывать.

Şifahi xalq yaradıcılığı əsərləri qiymətli tarixi material, xalq həyatının canlı təsvirləri, xalq fantaziyasının oyunu və həyati dəyərlər sistemi sayıla bilər ki, onların arasında həmişə doğma torpağa məhəbbət, rəmzi mənada ən mühüm yer tutur. Xalq ədəbiyyatı şagirdlərə cəsərət, qorxmazlıq, dürüstlük, vətən sevgisi, xalqın mənəvi dəyərlərinə hörmət, təbiəti sevmək və qorumaq kimi nəcib hissləri aşılamaq baxımından müstəsna imkanlara malikdir.

Bu gün təhsilin qarşısında duran ən vacib məsələlərsən biri, bəlkə də elə birincisi şagirdlərin hər birində vətənpərvərlik hissənin inkişaf etdirilməsidir. Bu məsələ hər dövrdə öz aktuallığını qoruyub saxlaya bilmişdir. Xalqımız yeni nəslin el-obasına, ulu babalarının adət-ənənələrinə, öz soykökünə və

ən əsası da vətəninə sevgi, məhəbbət ruhunda tərbiyə olunmasına həmişə məsuliyyətlə yanaşmışdır. Bu işə həyatı əhəmiyyətli məsələ kimi dəyər vermişdir. Vətənpərvərlik şüuru bir millətin digər millətlərdən fərqlənməsində, onun digər dövlətlər tərəfindən tanınmasında ən əsası isə yaratdığı dövlətin suverenliyi, varlığı ilə ölçülür.

Azərbaycan ədəbiyyatının ən gözəl incilərindən biri olan Kitabi-Dədə-Qorqud” (bütöv adı “Kitabi-Dədəm-Qorqud əla lisani taifeyi- Oğuzhan) dastanında isə bu sadalanalar hər biri bu və ya digər dərəcədə öz əksini tapır. Bu cəhətdən dastanın tədrisi hər bir dövr üçün gənclərə vətənpərvərlik duyğularının aşılmasında nüfuz əhəmiyyət kəsb edir. Soykökümüzdə qayıdıqda, milli-mənəvi şüurun yüksəlişində “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanının oyada biləcəyi təsiri başqa şifahi və yazılı abidələrdə görmək demək olar ki, mümkün deyil. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan türklərinə öz milli mənşəyi, mənəvi dəyərləri ədəbiyyatı, folkloru, həyat təzi və dünyagörüşü baxımından məxsusluğunu hər cəhətdən sübut edir. Eposun milli tutumu onun özündən sonrakı dövrlərdə də, Azərbaycan xalqının düşüncə gücünün inkişafına, şifahi xalq ədəbiyyatının genişlənməsinə qüvvətli təsir göstərə bilib. Dastanda bir şəxsiyyətin fiziki, əqli, mənəvi və estetik cəhətdən formalaşmasına kömək edən bir çox dəyərli öyüd və nəsihətlər, aforizmlər vardır. “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanı epos olmaq baxımından bu gün cəmiyyətimizdə güclü aktual mövqeyə malikdir. Abidə ümumi epos təfəkküründə yeni mərhələyə bir növ keçid sayılır. Belə demək olar ki, tarixi abidə ümumi türk xalqlarının əsas və ana kitabıdır. Dastanda zamanla real olmayan, xəyal gücünə uyğun yaradılmış nümunələri real həyat hadisələri və qəhrəmanları əvəz etmişdir. Hazırda qəhrəmanlıq dastanının Drezden kitabxanasındakı nüsxəsi bir müqəddimə və on iki boy, Vatikan nüsxəsi isə bir müqəddimə altı boydan ibarətdir. “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanı müəyyən tarixi dövrdə etnoslararası müharibələrin və münaqişələrin nəticəsi olaraq meydana gəldiyindən onun ən əsas məzmununu qoçaqlıq, qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik kimi dəyərli mövzular təşkil edir. Dastanın tədrisinin ən əsas məqsədlərindən biri də gənclərin mənəvi cəhətdən güclənməsinə, onun daxili dünyasının zənginləşməsinə kömək etməkdir. Müstəqilliyimizin, mili yaddaşımızın güclənməsində, böyüməkdə olan yeni nəslin milli və mənəvi dəyərlər əsasında yetişdirilməsində, tarixən formalaşmış bu dəyər və ənənələrin gələcək nəsillərə ötürülməsində “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanının zəngin imkanları vardır. Dastandakı igidlərin vətənpərvərlik tərbiyəsi, Vətən, el-obanın müdafiəsi yolunda əzabları müasir dövrümüz üçün əsl tərbiyə və nümunə məktəbidir. Hal-hazırda bu dastan haqqında məlumatı olmayan hər hansı bir alim türk xalqlarının tarixi, mədəniyyəti psixologiyası, etnoqrafiyası, folkloru, mənəvi dünyası və ən əsasında qəhrəmanlığı, vətənpərvərliyi haqqında hər hansı bir tədqiqat işini, araşdırmanı apara bilməsi mümkün deyil.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı böyük ədəbi-bədii dəyərə, dərin ideya məzmununa malik çox qiymətli bir əsərdir . Bədii sözün ecazkar gözəlliyi və qüdrətli təsirini yaşadan bu dastan gənc nəslə vətənpərvərlik, mərdlik, doğruluq, beynəlmiləçilik, təbiət gözəlliklərinə məhəbbət kimi keyfiyyətlərin aşılmasında qiymətli mənbə və təsirli vasitədir.

Kitabi-Dədə Qorqud” eposunu estetik dəyərlər məcmuəsi şəklində xarakterizə edən B. Nəbiyev qeyd edir ki, “dünyada ən mükəmməl oğuznamə kimi etiraf və təqdir edilən “Dədə Qorqud kitabı” tarixçi üçün xalqımızın tarixi, ədəbiyyatçı üçün onun epopeyası, etnoqraf üçün milli əlamətlər toplusu, psixoloqlar üçün xarakterlər xəzinəsi, estetiklər üçün gözəlliklər qalereyasıdır”

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda qəhrəmanlıq dastanlarının tədqiqi və şagirdlərin tərbiyəsində ədəbiyyat nümunələrindən istifadə tarixi qədimdir. Hələ qədim zamanlardan xalq müdrikliyinin, çoxəsrlik həyat təcrübəsinin bədii ifadəsi olan folklor yeni nəsillər üçün həyat dərslərinə çevrilmiş, maarifləndirmə işində mühüm rol oynamışdır. Dastanlar yetişməkdə olan nəslin dünyagörüşünə və mənəvi dünyasına ciddi təsir göstərmişdir.

Dastan xalqımızın tarixini, onların şanlı zəfərlərini özündə əks etdirməklə yanaşı, tərbiyəvi mahiyyəti ilə də günümüzdə özünü doğruldur. Bu gün istər orta məktəblərdə, istərsə də ali təhsil müəssisələrində”Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının tədrisi proqramlara uyğun olaraq aparılır.

KEŞİKÇIDAĞDA KURQAN MƏDƏNİYYƏTİ
MOUND CULTURE IN KESHIKCHIDAGH

Musa MURSAGULIYEV

Director of the “Keshikchidagh” State historical and cultural reserve

ORCID ID:0000-0003-4438-5252

Fazila HUSEYNOVA

Senior researcher of the “Keshikchidagh” State historical and cultural reserve

XÜLASƏ

Arxeoloji ədəbiyyatda kurqanların qədim tayfaların ərazi-mülkiyyət, coğrafi koordinat göstəricisi kimi dəyərləndirilməsi barədə fikirlər mövcuddur. Tarixi etnoqrafiyaya görə, kurqanların cəmləşdiyi ərazilər həmin torpaqlarda yaşamış tayfa və xalqlar tərəfindən sakrallaşdırılıb. Kurqanaltı dəfn ənənəsinin ən geniş yayılması tunc və ilk dəmir dövrünə (e.ə. III–I minilliyin əvvəlləri) düşür. Bu dövrün kurqanları Naxçıvanda, Qərbi Zəngəzurda, Kiçik Qafqaz sıra dağları və ətəkləri boyunca, Şəki-Zaqatala zonasında, Dağlıq və Aran Qarabağda, Mil-Muğan düzündə, Xəzər dənizinin qərb sahilləri boyunca və ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasının sərhədləri daxilindəki əksər ərazilərdə qeyd edilib. Kurqan tipli qəbir abidələrini ucaltmaq ənənəsi e.ə. III minillikdən eramızın I minilliyi də daxil olmaqla böyük bir zaman kəsiyində də davam edib. Ümumiyyətlə, bu dövr üçün kurqan dəfn ənənəsi bütün Avrasiya məkanında qeyd olunur. Bu dövrdəki kurqanaltı dəfnlər əsasən köçəri həyat tərzini sürən maldar tayfalara məxsus olub. Alimlər tərəfindən kimmer, iskit, sarmat, hun, həmçinin, eramızın I minilliyinə aid xəzər, qıpçaq və d. türk tayfalarının kurqanları təsnif edilib. Kurqanın örtüyü (süni təpə) sırf torpaqdan, daşlardan və ya qarışıq şəkildə təbii materiallardan da ucaldılırdı. Kurqanların ölçüləri, dəfn edilənin sosial, siyasi, hərbi-inzibati statusundan, həmçinin, kurqanı ucaltmış qədim populyasiyanın adət və ənənələrindən asılı olurdu. Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində ən erkən kurqanların Qafqazda eneolit (xalkolit, e.ə. VI-IV minilliklər) dövrünə aid edildiyini qeyd edən P.Qasımov Azərbaycanda bu dövrün kurqanlarının Ağstafa rayonunda daha yaxşı tədqiq edildiyini deyir. Ağstafa rayonunda yerləşən Keşikçidağ Kurqanlar Vadisində aşkarlanmış kurqanın ətrafındakı daşlar kromozin formalı düzülüşdür ki, bu da günəşi xatırladır. Bu daşlar kurqandan 20 kilometr aralıda yerləşən dağlardan gətirilmiş qaltan daşlarıdır ki, bu daşların daşınmasında da çox güman ki taxta arabalardan istifadə olunmuşdur. Qəbrin içərisi isə Sac dağında bitən dağdağan ağaclarının gövdəsindən hazırlanmışdı.

Açar sözlər: süni təpə, qaltan daşı, türk tayfaları

ABSTRACT

In the archaeological literature, there are ideas about the assessment of mounds as indicators of territory-ownership and geographic coordinates of ancient tribes. According to historical ethnography, the areas where the mounds are concentrated were consecrated by the tribes and peoples who lived in those lands. The most widespread tradition of mound burial falls on the Bronze and Early Iron Age (beginning of the 3rd-1st millennium BC). Mounds of this period were noted in Nakhchivan, Western Zangezur, along the mountains and foothills of the Lesser Caucasus range, in the Sheki-Zagatala zone, in Nagorno-Karabakh and Aran Karabakh, in the Mil-Mughan plain, along the western shores of the Caspian Sea, and in general in most areas within the borders of the Republic of Azerbaijan. The tradition of erecting mound-type grave monuments dates back to BC. It continued for a long period of time from the 3rd millennium to the 1st millennium AD. In general, the mound burial tradition for this period is noted throughout Eurasia. Burials under the mound in this period mainly belonged to cattle-raising tribes leading a nomadic lifestyle. By scientists, Cimmerians, Scythians, Sarmatians, Huns, as well as Khazars, Kipchaks, etc., belonging to the 1st millennium AD. mounds of Turkic tribes were classified. The cover of the mound (artificial hill) was built purely from land, stones or mixed natural materials. The size of

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

---

the mounds depended on the social, political, military-administrative status of the buried person, as well as the customs and traditions of the ancient population that erected the mound. Noting that as a result of archaeological research, the earliest mounds in the Caucasus belong to the Eneolithic (Chalcolithic, VI-IV millennia BC), P. Gasimov says that the mounds of this period in Azerbaijan are better studied in Aghstafa district. The stones around the mound discovered in the Keshikchidag Mound Valley located in Agstafa region are arranged in a chromosine shape, which resembles the Sun. These stones are galtan stones brought from the mountains located 20 kilometers away from the mound, and wooden carts were probably used to transport these stones. The interior of the tomb was made from the trunks of sugarberry trees growing on Saj mountain.

Keywords: artificial hill, Galtan stone, Turkic tribes

**KEŞİKÇİDAĞ MAĞARALARI
THE CAVES OF KESHIKCHIDAGH**

Musa MURSAGULIYEV

Director of the "Keshikchidagh" State historical and cultural reserve

ORCID ID:0000-0003-4438-5252

Ulviyya GURBANOVA

Senior researcher of the "Keshikchidagh" State historical and cultural reserve

XÜLASƏ

Azərbaycanda çoxlu sayda təbii və süni mağaralar mövcuddur ki onlar əsasən dağların başında, qaya üstlərində, yer səthindən xeyli yüksəkliklərdə yerləşmişdir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, ilk memarlıq nümunələri sayılan bu yaşayış yerlərində - mağaralarda insanlar 1.5 milyon il bundan öncə yaşayıblar. Mağaralar ilk insan məskəni olduğundan, onun yaranmasında zehni və fiziki əmək sərf edilib. Mağaralar təkcə insanların daldalanacaq yeri deyildi, həmçinin orada yaşayan digər canlılardan fərqli həyat tərzi keçirmələrinə və beləliklə, sivilizasiyanın inkişafına bir işarə idi. Bu mağaralarda ilkin həyatın izləri daş dövrünə qədər gedib çatır. Neotektonik proseslər nəticəsində üzə çıxmış sıldırım qaya zolağının altında təbii və süni yolla əmələ gələn gəlmiş Keşikçıdağ mağaralar kompleksi kortəbii şəkildə yaşayan əcdadlarımızın vəhşi heyvanlardan, təbiətin şiltaqlıqlarından qorunmaq üçün üz tutduğu məkanlardan biri olmuşdur. "Keşikçıdağ" Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğu Ceyrançöl ərazisindəki dağların cənub və cənub-şərq tərəfindəki qum dağlarından ibarət sıldırım qayalıqlarda yerləşir. Qoruq ərazisində dünya əhəmiyyətli yaş minilliklərə gedib çatan 7 təbii və ilkin orta əsrlərə aid 69 süni mağara mövcuddur. Mağaraların bir hissəsi yerli əhalinin genetik yaddaşında saxlanılaraq müqəddəsləşdirilən ziyarət yerlərinə çevrilmişdir. Yerli əhali bütperəstlərə - aya, günəşə tapınanlar dini baxışlarını hiyf etmək, hücumlardan daldalanmaq üçün bu dağlara çəkilib həyat sürmüşlər. Daha sonra atəşperəstlər dini etiqladlarını davam etdirmək məqsədilə bu mağaralarda yaşamışlar. Qədim insanların təbii mağaralar üzərində apardıqları belə genişləndirmə işləri sonrakı dövrlər süni mağaraların yaradılması ilə nəticələnmişdir. Bu mağaraların geniş tədqiqi bölgədə qədim insanların məskunlaşma tarixininin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Açar sözlər: məskən, qayalıq, mağara

ABSTRACT

There are a large number of natural and artificial caves in Azerbaijan, which are mainly located at the top of the mountains, on the tops of rocks, at great heights above the earth's surface. The conducted studies show that people lived in these dwellings - caves, which are considered the first examples of architecture, 1.5 million years ago. Since caves were the first human habitation, mental and physical labor was spent on their creation. Caves were not only a place for people to shelter, but also a sign that they had a different way of life from other creatures living there and thus the development of civilization. Traces of early life in these caves go back to the Stone Age. The Keshikchidagh caves complex, which was formed naturally and artificially under the steep rock strip exposed as a result of neotectonic processes, was one of the places where our living ancestors turned to protect themselves from wild animals and the whims of nature. "Keshikchidagh" State historical and cultural reserve is located on the steep cliffs of sand mountains on the south and southeast side of the mountains in the Jeyranchol area. There are 7 natural and 69 artificial caves dating back to the early Middle Ages in the territory of the reserve.

Some of the caves have been preserved in the genetic memory of the local population and turned into places of pilgrimage. The local population, pagans - those who worshiped the moon and the sun -

retreated to these mountains to protect their religious views and avoid attacks. Later, fire worshipers lived in these caves in order to continue their religious beliefs. Such expansion works carried out by ancient people on natural caves resulted in the creation of artificial caves in later periods. The extensive study of these caves will be important for the study of the history of the settlement of ancient people in the region.

Keywords: dwelling, cliff, cave

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

**AĞSTAF A RAYONUNUN CEYRANÇÖL ƏRAZİSİNDƏKİ KEŞİKÇİDAĞ TOPONİMİNİN
MƏNŞƏYİ HAQQINDA**

**ABOUT THE ORIGIN OF KESHİKCHIDAGH TOPONYM IN JEYRANCHOL AREA OF
AGHSTAF A DISTRICT**

Valeh NASIBLI

Docent of the Gazakh branch of Baku State University, doctor of philological sciences

Unnab PASHSHANOVA

Leading researcher of "Keshikchidagh" State historical and cultural reserve

XÜLASƏ

Ceyrançöl düzənliyi Azərbaycanın qərb sərhəddi sayılan Ağstafa rayonunun Gürcüstan Respublikası tərəfindən başlayaraq, Gəncə, Samux torpaqlarına qədər böyük bir ərazini əhatə edir. Sovetlər dönməndə yeni Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazanana qədər bu ərazilərə gediş-gəliş, burada yerləşən tarixi abidələr haqda hər hansı bir məlumat olmamışdır. Buna səbəb 1948-ci ildən həmin ərazilərdə Sovetlər Birliyinin hərbi qornizonlarının yerləşməsi onların orada daim hərbi təlim keçməsi olmuşdur. 1990-cı ildən isə həmin ərazilər artıq Azərbaycan xalqının doğma torpağı kimi öz sahibinin tam səlahiyyətinə keçdi və bu vaxtdan o yerlərdə geniş miqyaslı araşdırmalar, tədqiqat işləri aparılmağa başlandı. Bu ərazinin şah əsəri Qatardağ silsəsinin sıldırım dik qayalıqların qılıcında müdafiə məqsədi ilə inşa edilmiş "Keşikçi qala" tarix memarlıq abidəsi hesab edilir. Azərbaycanda el arasında indiyə qədər bu qalanın adı "Keşik qalası" adlandırılmışdır. Bildiyimiz kimi Azərbaycan dilində Keşik sözü xristian məbədlərində qulluq edən rahiblərə deyilir. Lakin bu da məlumdur ki, Keşikçi qala həmin ərazidə xristianlıq dini yayılmazdan xeyli əvvəllər inşa edilmişdir. Yəni bu qalanın xristianlıqla hec bir əlaqəsi olmamışdır və bu qala təbii ki, keşik çəkmək məqsədi ilə tikilmişdir. Keşik sözünün el arasında keşik kimi səslənməsi hətta bu formada da ədəbi dildə də (nağıllarımızda dastanlarımızda və.s) rast gəlinməsi aşağıdakı kimi elmi izah oluna bilər. Azərbaycan dili digər dillərdən fərqli olaraq ahəng (dəmir) qanununa daha çox riayət edən dildir. Bu səbəbdən Keşikçidağ ifadəsində Keşik sözünün son "k" samiti ilə dağ sözünün birinci "d" samitinin birgə tələffüzündən bir ortaq şövlü "ş" samiti yaranmışdır. Bu məsələni həmdə keşik çəkmək ifadəsinin yerinə keşik çəkmək ifadəsinə dil hadisəsinə şamil etmək olar. Məsələ burasındadır ki, Keşik son "k" samiti dil arxası samitdir, dağ çəkmək sözlərində ki, "d" və "ç" samitləri olduğundan keşik dağı, keşik ifadələri çətin olub. Onların yerinə Keşik dağı, keşik çəkmək işlənmişdir. Ceyrançöl ərazisinin bundan başqa Sacdağı, Qaltan dərəsi, Sarıyoş, Ceyranxuxur, Qarasoy və.s kimi əsrarəngiz məkanlarında vardır ki, onların hər birinin mənşəyinin, etimologiyasının öyrənilməsinə çox böyük ehtiyac vardır, çünki bu torpağın altında yerləşən çoxsaylı qəbir abidələri kimi onların üzərlərində olan yer adları da danışıq bizlərə çox şey söyləyirlər.

Açar sözlər: Keşikçi qala, keşik çəkmək, toponim

ABSTRACT

The Jeyranchol plain covers a large area, starting from Aghstafa district which is considered the western border of Azerbaijan, border with the Republic of Georgia, to the lands of Ganja and Samukh. During the Soviet period, that is, until the Republic of Azerbaijan gained independence, there was no information about the travel to these areas and the historical monuments located here. The reason for this was the location of military garrisons of the Soviet Union in those areas since 1948, and they constantly underwent military training there. Since 1990, those areas have already been transferred to the full authority of their owner as the native land of the Azerbaijani people, and since then, large-scale investigations and research works have been carried out in those places. The masterpiece of this area is considered to be the "Keshikchigala" historical architectural monument, which was built for the purpose of defense on the edge of the steep cliffs of the Gatardagh ridge. In Azerbaijan, the name of this tower

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

---

has been called "Keshish gala" until now. As we know, the word "Keshish" in Azerbaijani called to monks who serve in Christian temples. However, it is also known that Keshikchigala was built long before the spread of Christianity in that area. That is, this tower had nothing to do with Christianity, and this tower was built for the purpose of guarding. The fact that the word "keshik" (guard) sounds like a "keshish" even in this form in the literary language (in our fairy tales, in our epics, etc.) can be scientifically explained as follows. Unlike other languages, the Azerbaijani language is a language that adheres more to the law of harmony. For this reason, in the phrase "Keshikchidagh", a common consonant "sh" was formed from the joint pronunciation of the last consonant "k" of the word "Keshik" and the first consonant "d" of the word "dagh". This issue can also be applied to the linguistic phenomenon of "keshish chekmek" instead of "keshik chekmek". The point is that the last consonant "k" in the word "keshik" is a back-of-the-tongue consonant, and in the words "dagh chekmek" there are consonants "d" and "ch", so the expressions "keshik daghi" and "keshik" are sounds difficult for people. The expressions "Keshish daghi" and "keshish" were used instead of them. In addition, the area of Jeyranchol has mysterious places such as Sajdaghi, Galtan valley, Sariyokhush, Jeyranchukhur, Garasoy, etc., and there is a great need to study the origin and etymology of each of them, because the names of the places on them, like the numerous grave monuments located under this land, they also talk, they tell us a lot.

Keywords: Keshikchigala, guard, toponym

KOREYA VƏ AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA OXŞAR XÜSUSİYYƏTLƏR

(Hvanq Sok Yonqun "Şahzadə Bari" romanı əsasında)

SIMILARITIES IN KOREAN AND AZERBAIJANI FOLKLORE

(Based on the Novel "Prince Bari" by Hwang Sok-yong)

Xuraman KƏRİMOVA

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Folklor İnstitutunun "Dədə Qorqud" şöbəsinin aparıcı
elmi işçisi*

ÖZƏT

Son illər Koreya ədəbiyyatından Azərbaycan dilinə bədii tərcümə sahəsində aktivlik xeyli artmışdır. Bu araşdırma Hvanq Sok Yonqun Koreya dilindən tərcümə edilmiş "Şahzadə Bari" romanı üzərində aparılmışdır. Romanı oxuyarkən Koreya xalqının keçmiş və müasir həyat tərzini, dünyagörüşü, məişəti, mental dəyərləri, psixologiyası, adət-ənənəsi və s. haqqında oxucuda geniş təsəvvür yaranır. Bu iki xalqın düşüncə tərzində, psixologiyasındakı oxşarlıqlar, folklorla, miflə bağlı orta xüsusiyyətlər daha qabarıq nəzərə çarpır. Tədqiqat işində romanda istifadə olunmuş folklor nümunələri seçilərək təhlil edilir, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının müxtəlif nümunələri, xüsusən "Dədə Qorqud" dastanı ilə oxşar məqamlar müqayisə edilir, hər iki xalqın folklorunda əksini tapmış milli-mənəvi dəyərlərinə, psixologiyasına nəzər salınır. Müxtəlif folklor janrlarından olan nümunələr: inanclar, yasaqlar, yalanlar, atalar sözləri, nağıllar müqayisə edilir, evlənmə, yas adətləri, şər qüvvələrdən qorunmaq üçün icra edilən ayinlər araşdırılır, obrazların dilində işlədilən xalq ifadələri təhlil edilir. Əsərdə şaman nənə obrazı vasitəsilə təqdim olunan Koreya xalqının mifik təsəvvürləri Azərbaycan mifologiyasında oxşar mətnlərlə qarşılaşdırılır. "Şahzadə Bari" əsərində qarşılaşdığımız xalq yaradıcılığı nümunələrinin Azərbaycan xalqının min illər boyunca düzüb-qoşduğu folklor mətnləri ilə oxşarlığı, bəzən eyni olması hələ qədim zamanlardan xalqlarımızı birləşdirən bağların mövcudluğundan xəbər verir.

Açar sözlər: Koreya, folklor, inanc, mif, adət-ənənə, yasaq

ABSTRACT

In recent years, there has been a significant increase in literary translation from Korean literature to Azerbaijani. This research focuses on the Azerbaijani literary translations of the novel "Prince Bari," originally written in the Korean language. The reading of this novel evokes a vivid imagination in the reader regarding the historical and contemporary lifestyle, worldview, socio-economic aspects, psychology, customs, and traditions of the Korean people. Notably, striking similarities in the thought patterns, psychology, folklore, and mythical characteristics between the two cultures are observed. The research delves into the folklore samples utilized in the novel, drawing a comparison with various examples from Azerbaijani oral folk literature, particularly with the epic "Dede Qorqud." Furthermore, it pays special attention to the national and spiritual values and psychology present in both cultures' folklore.

Different genres of folklore, such as beliefs, prohibitions, lies, ancestral sayings, and legends, are compared. Additionally, marital customs, mourning rituals, and protective rites against malevolent forces are explored. The study analyzes folk expressions used in the narrative. In the novel, the portrayal of the shaman grandmother figure reflects the mythical perceptions of the Korean people, which are compared with similar motifs present in Azerbaijani mythology. The existence of parallel texts in Azerbaijani folklore with examples of creative expressions encountered in "Prince Bari" suggests the historical connection that has united our peoples for centuries.

Keywords: Korea, folklore, belief, myth, customs, prohibition.

Son illər Koreya ədəbiyyatından Azərbaycan dilinə bədii tərcümə sahəsində aktivlik nəzərə çarpır. Görkəmli Koreya yazıçılarında olan Şin Qyonq-Suqun “Anam sənə əmanət”, Han Kangın “Vegetarian”, Hvanq Sok Yonqun “Şahzadə Bari”, Kanq Conq-yonun “Məşğul ailə” əsərlərinin, eləcə də Koreya xalq ədəbiyyatından seçmələr olan “Koreya xalq nağılları”nın dilimizə tərcüməsi və özünə geniş oxucu kütləsi qazanması Azərbaycanda Koreya ədəbiyyatına marağın yüksək olduğunu göstərir. Bu əsərləri oxuyarkən Koreya xalqının keçmiş və bugünkü həyat tərzini, dünyagörüşü, məişəti, mental dəyərləri, psixologiyası, adət-ənənəsi və s. haqqında oxucuda geniş təsəvvür yaranır. Diqqət çəkən əsas məqam odur ki, çox da sıx əlaqələri olmayan bu iki xalqın düşüncə tərzində xeyli oxşarlıqlar var və bu ortaq xüsusiyyətlər folklorla, miflə bağlı məqamlarda daha qabarıq şəkildə duyulur. Yuxarıda adları çəkilən hər bir əsərdə bu iki xalqın yaşam tərzini və həyata baxışlarında ortaq elementlərə rast gəlirik. Amma “Şahzadə Bari” romanı xalq həyatının və məişətinin təcəssümü baxımından digər əsərləri geridə qoyur.

Ümumiyyətlə, “Şahzadə Bari” əsəri folklor, etnoqrafiya və mifoloji elementlərlə zəngindir. Romanda milli ənənələrlə yanaşı, qaçqınlıq, miqrasiya kimi siyasi hadisələrdən də bəhs olunur. Əsərin bütün səhifələrində sadə insanların real həyatı əks olunmuşdur və bu insanların yaşamında folklor onlarla həmahəng addımlayır. Bizcə, belə demək doğru olardı ki, Azərbaycan ədəbiyyatında Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin “Qan içində” romanı folklorlardan istifadəyə görə hansı mövqeyə malikdirsə, Koreya ədəbiyyatında “Şahzadə Bari” romanı da ona bərabərdir. Kitab “Arıranq” adlanan Koreya xalq mahnısından götürülmüş epiqrafla başlayır. Epiqrafda deyilir:

Aydın mavi səmada kiçik ulduzlar qədər

Bizim həyatımızda kədər də çoxdur (Hvanq Sok Yonq: 2020, s. 3).

Əsərin leytmotivini təşkil edən bu misralardan aydın olur ki, oxucu qarşıda necə insan taleləri ilə baş-baş qalacaq. Əsərin əsas obrazı Baridir. Lakin romanda hadisələrin inkişafı və açılmasında xüsusi rolu olan, Koreya xalq həyatını, məişətini, adət-ənənəsini, düşüncə tərzini daim hiş edib yaşadan, hətta ölümündən sonra da tez-tez xatırlanan şaman nənə obrazı var. Bu, Barinin nənəsidir. Nəvəsinin həyatında xüsusi rolu olan bu qadın Barinin bütün ömrünü öz mifik qüvvəsi ilə proqramlaşdırır, idarə edir. Xalqın mifik təsəvvürləri, folklor nümunələri, dünyagörüşü haqqında məlumatlarla daha çox bu obraz vasitəsilə tanış oluruq. O, tez-tez nəvəsinə nağıllar danışır, müxtəlif ayinlər icra edir, ölümündən sonra Barinin yuxusuna gələrək onu idarə edir, yol göstərir. Ruhlarla çağırmağı, onlarla danışmağı, onları idarə etməyi bacaran nənə bunları nəvəsinə də öyrədir. Nənənin ona danışdığı “Şahzadə Bari” nağılı həm süjet, həm də hadisələrin gedişi baxımından Azərbaycan nağıllarını xatırladır. Bari çox sonralar – nənəsi həyatda olmayanda da tez-tez onu yuxuda görür və bu yuxularda nənəsi gələcək həyatı üçün ona göstərişlər verir. Bundan başqa Barinin Çilsonq adlı ölmüş iti də ürəyində onunla danışır, məsləhətlər verir, dayaq olur.

Əsərin əvvəlində nənə yuxuda səmadan pərinin onların evlərinin damına düşüb, oradan həyəətə yuvarlandığını görür. Azərbaycan folklorunda (əsasən nağıllarda) pəri qız obrazına daha çox rast gəlinir. Qanadları olan bu pərilər uçaraq qəhrəmanın məkanına – yerə gələ bilirlər. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “Basatın Təpəgözü öldürdüüyü boy”da da belə bir məqamla rastlaşırıq: “Uzun bulaq” deyilən məşhur bir bulaq vardı. O bulağa pərilər qonmuşdu. Birdən qoyunlar ürkdü. Çoban qabaqdakı təkəyə hirslandı, irəli getdi. Gördü ki, pəri qızlar qanad-qanada bağlayıb uçurlar (Kitabi-Dədə Qorqud: 1988, s.196).

Romanda nənə göydən enmiş bu pəriyə deyir: “Ruhsansa, geri çək, insansansa, yaxın gəl!” Bu, Azərbaycan folklorunda qulaq cingildəyən zaman söylənilən “Ölüsən, rəhmət; şeytansan, lənət” deyimini yada salır. Nənə həmin hadisəni aydınlaşdırır: “O (pəri – X.K.), Nefrit imperatorunun əmrinə müntəzir pəri olduğunu və çiçək bağına qulluq edərkən yanlış suladığı və bu səbəbdən güllərin solub töküldüyü üçün cəza olaraq yerə düşdüyünü dedi. Həyəətə baxanda yerdə düz yeddi ədəd gül gördüm” (Hvanq Sok Yonq: 2020, s.17). Pəri onları bir-bir götürüb nənəyə uzadır. O, güllü almaq istəyəndə pəri qaçıb uzaqlaşır. Nənə də onun arxasınca qaçır. Həsirdən hasarı olan evin qarşısına çatanda nənə yuxudan oyanır. Yuxuda gördüyü yolun apardığı istiqamətə gedir və gələcək gəlininin yaşadığı ünvana gəlib çıxır. Bu həyətdə pion çiçəyinə bənzəyən bir qızın mahnı oxuduğunu görür. Qız nənənin ürəyinə yatır, keçiləsi bir qız olmadığını düşünür və mütləq onu oğluna alacağına qərar verir. Deməli, pəri gələcək gəlininin ünvanını nişan vermək üçün nənənin yuxusuna gəlibmiş. Bu süjet bizə məhəbbət

dastanlarımızda qəhrəmana yuxuda buta verilməsini xatırladır. Lakin burada fərq yuxunu görənin bəy deyil, onun anası olmasındadır. Nənə həmin qıza gəlini olmağı təklif edir və bu evliliyin Tanrının onlara yazdığı tale olduğunu bildirir. Azərbaycan folklorunda “Novruz və Qəndab”, “Abbas və Gülgəz”, “Əsli və Kərəm”, “Qurbanı”, “Aşıq Qərib” kimi məhəbbət dastanlarında da yuxuda aşıqə buta verilərkən evlənəcəkləri qızın ünvanı dəqiq bildirilir.

Oğlunun evlənmə mərasimində “Nənəm haradansa uşaq şəlləmək üçün lazım olan uzun bir qurşaq tapıb halqa düzəldərək birini atamın, digərini isə anamın ayağına keçirir” (Hvanq Sok Yonq: 2020, s.16) (Mövzu ilə əlaqəsi olmasa da, burada Barinin fikrini aydınlaşdırmaq üçün işlətdiyi “uşaq şəlləmək üçün qurşaq” ifadəsi diqqətimizi çəkir. Bu, azərbaycanlı qadınların körpə uşağı bir sıra təhlükələrdən qorumaq üçün ehtiyat tədbiri kimi kürəyinə bağlayaraq ev işləri görməsi mənzərəsini göz önünə gətirir). Ana bu ayini icra etməklə oğlunun ayağını kəndirləyir, onu evinə-ailəsinə bağlayır. Bu qurşaq birgəliyin, ailə bağının rəmzidir. Azərbaycan xalq deyimlərində də “ayağını kəndirləmək”, “başını bağlamaq” kimi ifadələr “evlənmək” sözünün sinonimi kimi işlənir. Məşhur “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “Uşun qoca oğlu Səyrək boyu”nda qardaşının “ölü, ya diri olduğunu bilməyincə, ölübsə qanını almayınca Qalın Oğuz elinə qayıtmaram!” deyən Səyrəyi ata-anası bu yoldan çəkindirə bilməyəndə Qazan xandan məsləhət istəyirlər. “Qazan dedi: “Ayağına ət tuşağı vurun”. Sonuncu ifadəyə dastanda belə izah verilir: “Qədim oğuz məsəli: “Ayağına ətdən buxov vurun” (yəni evləndirin) (Kitabi-Dədə Qorqud: 1988, s. 210). Deməli, “ayağını kəndirləmək” ifadəsi istər Koreyada, istərsə də Azərbaycanda eyni mənada başa düşülür.

Əsərdə yeddinci dəfə qız doğduğu üçün ərinin tənələrinə dözməyən ana çağanı aparıb meşəyə atır. Azərbaycan folklorunda qız övladının sevilməməsinə, onun ailədə artıq, gərəksiz hesab edilməsinə, ailədən kənarlaşdırılmasına aid xeyli misal çəkmək olar. Azərbaycan xalq nağıllarından “İstənilməyən övlad” nağılında buna oxşar süjetlə qarşılaşırıq. Səfərə çıxan kişi hamilə arvadına tapşırır ki, qızı olarsa, başını kəsib, qanını bir şüşəyə doldursun (Azərbaycan nağılları, I c.: 2005, s.349-352).

Nənə tapıb yenidən ailəyə qayıtdığı atılmış bu qızı Bari adlandırır. “Bari” Koreya dilində “atmaq, tullamaq” anlamına gəlir. Qız övladı çox doğulan Azərbaycan ailələlərində də onlara Yetər, Bəsti, Kifayət, Tamam, Qızıyetər, Qızbəs, Qıztamam, Nəhayət kimi adların qoyulması bu doğruluşa etirazdan, narazılıqdan xəbər verir. Ailədə təkrar qız övladının doğulmasının istənilməməsi, faciə kimi qarşılanması tipik azərbaycanlı ailəsindən də tanış psixoloji mənzərədir. Azərbaycanda toy mərasiminə aid çox yayılmış olan bir ənənə bu gün də yaşamaqdadır. Gəlin köçən qızın ata evindən çıxarkən qayını belini qırmızı lentlə bağlayaraq söyləyir:

Anam-bacım qız gəlin,

Əl-ayağı düz gəlin.

Yeddi oğul istərəm,

Bircə dənə qız, gəlin.

Bu söyləmə yeni qurulan ailədə daha çox oğlan övladının doğulmasının arzu edilməsinə, bircə qızın isə kifayət olmasına işarədir.

Bir çox Azərbaycan atalar sözlərində qız övladının aşağılandığını, onlara dəyər verilmədiyini görürük: məsələn, “Qızı itə də versən, de ki, aldatdım” (qızın dəyərsiz, gərəksiz olması anlamını verir). “İtə daş atırsan, qıza dəyir” (qızın daha çox doğulmasına, ailələrdə sayca üstünlük təşkil etməsinə işarədir). “Sən Allahdan oğul istə, qız nağdıdı” (ailədə qız doğulması ehtimalının çox olmasını bildirir). Mühüm bir iş üçün getmiş adamdan nəticəni öyrənmək məqsədilə ona verilən sual: “Oğlan gəlmisən, ya qız?” (oğlan uğur, qız isə uğursuzluq rəmzi hesab olunur). “Bəxtim olsaydı, oğlan olardım” (Dünyaya oğlan olaraq doğulmaq bəxtin uğuru hesab edilir), “Qız yükü, duz yükü” (burada qıza çəkilən xərcin çoxluğu, gəlin köçərkən verilən cehizin maddi problem olması nəzərdə tutulur) və s. Hətta nazlama janrında da neqativ yanaşmanı görmək mümkündür:

Qız gözə oxdu,

Dərd-səri çoxdu.

Atın o yana,

Bir xeyri yoxdu (AFA, III c.: 2009, s.614).

Bütün bu ifadələr xalq psixologiyasında qız övladına yanaşmanın təzahürüdür.

Lakin Azərbaycan xalq təfəkküründə övladın qız doğulmasına yalnız neqativ münasibət olduğunu söyləmək olmaz. Ailədə qızın yaraşlıq, kömək, ailənin dayağı, sirdaş, nəslə davam etdirən, adət-ənənəni qoruyub yaşadan, vəfa, etibar, sədaqət, dözümlü, əmin-amanlıq rəmzi olması əksər Azərbaycan folkloru mətnlərinin mövzudur. “Dədə Qorqud kitabı”nda “Dirsə xan oğlu Buğac xan boyu”nda Bayındır xanın dilindən “Oğlu olanı ağ otağa, qızı olanı qırmızı otağa, oğlu-qızı olmayanı qara otağa yerləşdirin” (Kitabi-Dədə Qorqud: 1988, s.132) deyimi də qız övladına yüksək dəyər verildiyini bildirir. Burada “qırmızı otaq” ifadəsi qız övladı olan ataya ehtiramı əks etdirir və bu əslində qız övladına verilən dəyərin ifadəsidir. “QIZSIZ ana, duzsuz ana”, “Qız qızıla dönübdü, xəbəri yox oğlanların” və ya:

Qızdı bu, nazdı bu,
Min tümənə azdı bu.
Min tümən gətir,
Bu qızı götür.
Vermərəm ha, vermərəm –

nazlaması yuxarıda verilmiş qıza neqativ münasibət bildirən nümunələrlə ziddiyyət təşkil edir. Sonuncu nümunələrdən görmək olur ki, Azərbaycan xalqı qız övladına həm də kifayət qədər dəyər vermişdir. “Nazlı və onun yeddi qardaşı” adlı xalq nağılı belə başlayır: “Ailədə yeddi oğul var idi. Amma *bədbəxtlikdən* bu valideynlərin qızı yox idi. Onların oğlanları da ürəkdən istəyirlər ki, bacıları olsun” (SMOMPK, XIX buraxılış: 1894, s.199-206). Nağıldan götürülmüş bu kiçik fraqmentdən görmək olur ki, ata-ana qız, qardaşlar isə bacı həsrətindədirlər. Koreya dilindən bədii tərcümə əsərləri sayca azlıq təşkil etdiyi və həmin tərcümələrdə sözügedən mövzuya yalnız bu əsərdə toxunulduğu üçün Koreya folklorunda qız övladına münasibəti haqqında əhatəli fikir söyləyə bilmirik. Lakin “Şahzadə Bari” əsərində, folklor nümunəsi olmasa da, qız övladının sevilən olduğunu göstərən bir nüans diqqətimizi çəkir. Barinin qızı doğulur. Onun müsəlman Əlidən dünyaya gətirdiyi övladına gözəl ad verirlər. Öz valideynlərindən fərqli olaraq, Bari qızını sevə-sevə bəsləyir. “Baba uşağın adını Hürriyyə qoydu. Mən babadan soruşdum:

– Hürriyyənin mənası nədir?
– Azadlıq deməkdir.

Mən Koreya dilində “Cayu...” deyə mızıldandım” (Hvanq Sok Yonq: 2020, s.245) “Cayu” həmin dildə “Azadlıq” deməkdir.

Əsərdə koreyalıların inanc, yasaq, sınımaları ilə tez-tez rastlaşırıq. Qayımana ilə gəlinin dialoqundan yalan danışmağın xalq təfəkküründə günah, yasaq, həm də təhlükəli olduğunu görürük. Uşağın meşəyə atılmasından nənənin xəbəri olmur. O, çağanı yerində görməyəndə gəlinindən israrla “Nəvəm haradadır?” deyər soruşur. Gəlin isə ona “Bilmirəm” cavabını verir. Bu zaman nənə deyir: “Yalan demə, ildırım vurar səni” (Hvanq Sok Yonq: 2020, s.6). Bu məndə yalan danışmağın təhlükəli, qorxulu olması, söz sahibinin zərər çəkəcəyi vurğulanır. Azərbaycan folklorunda yalan mövzusunda, demək olar ki, əksər janrlarda rast gəlirik. Atalar sözü, inanc, lətifə, qaravəlli və s. janrlarda bu mövzuda xeyli mətnlər mövcuddur. “Yalan demə, səni cin çarpar”, “Yalan danışma, dilinə dilbər çıxar”, “Yalan ayaq tutar, amma yeriməz”, “Yalançının evi yandı, heç kəs inanmadı, “Yalançını Allah belindən vursun” və ya:

Yalançı bəndə,
Gəlmə bu kəndə.
Dərini soyarlar,
Samana qatarlar və s.

nümunələri yalanın xalqın düşüncəsində yerini dəqiq göstərir, belələrinin lənətləndiyini, aşağılandığını, etibardan düşdüyünü bəlli edir. Hər iki xalqda yalan danışmanın şərəf məruz qalacağı, gözəgörünməzlər tərəfindən cəzalandırılacağı diqqətə çatdırılır.

“Siz ümitsiz olduğunuza görə Tanrı kədərlidir” (Hvanq Sok Yonq: 2020, s.297) yozumuna qarşılıq olaraq Azərbaycan folklorunda “Allahdan ümid kəsilməz”, “Naümid şeytandır”, “Allah verən ümidin üzülməsin!” (Kitabi-Dədə Qorqud: 1988, s.51) nümunələri işlənmişdir. “Əli qoynunda (bikef – X.K.) durmaq olmaz”, “Günün dalınca (axşamşağı – X.K.) ağlamaq olmaz” ifadələri, ümumiyyətlə, ümitsizlik ifadə edən bütün məqamlar Allaha etiraz kimi düşünülür və Allaha xoş getməyən hərəkətlər kimi qəbul edilir.

Əsərdə Bari nənəsi ilə bağlı belə bir xatırlatma edir: “Qəfil yuxudan oyanan nənəm ətrafına əl gəzdirəndə başının üstündə nə isə əlinə dəymişdi. Lampanı yandıraraq ətrafa nəzər yetirəndə paltar şəkafinin qapılarının taybatay açıq olduğunu, ərinin əsgərliyə getməmişdən əvvəl çıxarıb qoyduğu sırıqlı yun şalvarla içərisi dovşan tükündən olan gödəkçəsinin yerə düşdüyünü görmüşdü. Həmin gecə nənəm təlaşla bir şüşə içki, sayd balığı və bir neçə meyvə taparaq sadə bir dəfn mərasimi edirmişcəsinə atababa ayinlərini yerinə yetirmiş və babamın paltarlarını yandırmışdı (Hvanq Sok Yonq: 2020, s.12-13). Ölü paltarının yandırılması, basdırılması, yəni evdən kənarlaşdırılması çox qədim zamanlardan Azərbaycanda da mövcud olan yas adətlərindəndir və müasir dövrdə də icra edilməkdədir (Süleymanova: 2008, s.152).

Bari nənəsinin dua etmə anlarını belə xatırlayır: “O, atam balaca olarkən evin arxa tərəfində quyudan su götürərək göyün və yerin Tanrısına dua edərmiş. Lakin dövlət bu kimi şeylərə qadağa qoyandan sonra nənəm duasını çölə çıxmadan mətbəxdə yerə çömbələrək əllərini birləşdirib edərmiş” (Hvanq Sok Yonq: 2020, s.13). Barinin nənəsi dua edərkən deyirdi: “Ey Tanrım, artıq şəri bu evdən uzaqlaşdır” (Hvanq Sok Yonq: 2020, s.7). Azərbaycan alqış və duaları sırasında şərdən qorunmaq üçün söylənilən xeyli sayda mətnlər var. Məsələn, “Allah, sən bizi şər şeytandan, quru böhtandan, məkri-zənəndən qoru”, “Başımın, dişimin ağrısı xeyrimi qoyub, şərimi danışana getsin” (nübar meyvə yeyərkən söylənilir).

Romanın bir yerində Bari nənəsinə ağ paltarlı bir qızın gəldiyini, “bu ev deyil” deyib tez qayıtdığını söyləyəndə nənəsi soruşur:

- Onunla göz-gözə gəldin?
- Hə, evə girməmişdən əvvəl mənə tərəf baxdı.

Nənəm başını bulayaraq saçımı sığalladı. ... İndi mən sənə dediklərimi et. Yerə üç dəfə tüpür, sonra sol ayağımla onu üç dəfə tapdala. ... O, yatalaq kabusudur” (Hvanq Sok Yonq: 2020, s.21-22). Azərbaycanın, demək olar ki, bütün bölgələrinə məxsus folklor mətnlərində tüpürməklə müxtəlif rituallar həyata keçirildiyinə rast gəlirik. Ziyarətgahlarla bağlı mətnlərdə müxtəlif dəri xəstəliklərində bədənin xəstə nahiyəsinə tüpürməklə sağaldılması, şər qüvvələrdən qorunmaq, şeytanın şərindən, bədnəzərdən yayınmaq məqsədilə icra edilən “üç dəfə tüpürmək” ayini mövcuddur. Yola çıxarkən, bir iş başlayarkən qarşısından qara pişik keçərsə, üç dəfə tüpürüb, sonra ayağı ilə tapdamaq, bədnəzərdən qorunmaq üçün sol çiyini üstündən arxaya çevrilərək üç dəfə tüpürmək kimi ayinlər bu gün də yaşamaqdadır. İlandan danışılarkən söhbət zamanı “tfu, xalasına lənət” deyərək tüpürmək də geniş yayılmış rituallardandır.

Hər iki xalqda şər qüvvələrdən qorunmaq üçün hər kəsin öz davranışlarına müəyyən məhdudiyət və qadağalar qoyduğunu görürük. Bari uzun müddət müharibədə olan həyat yoldaşı Əlidən heç bir məlumat almırsa da, onun sağ-salamat olduğuna inanır. Lakin bu fikirlərini heç kəslə bölüşmür və bunun səbəbini belə izah edir: “Uşaqlıqdan bütün səmimiyyətimlə istədiyim iş, yaxud əldə etməyə çalışdığım əşya ilə bağlı danışsam, uğurun məndən uzaqlaşacağını və istəyimə daha gec çatacağını böyüklərdən öyrənmişdim” (Hvanq Sok Yonq: 2020, s.256). Bu gün Azərbaycan xalqı arasında da işlək olan, demək olar ki, hər kəsin inandığı və riayət etdiyi bir inanc var: “Qabaqcadan demək mənə düşmür”. Görməli olduğu bir iş haqqında əvvəlcədən danışarsa, həmin iş alınmaz, uğursuzluqla nəticələnər. Bunun kökündə dayanan inanc belədir ki, insan gələcək planları haqqında danışarkən şeytan eşidir və bu işin reallaşmasına mane olur. Şər qüvvələrdən himz olunmaq üçün gərək görüləcək işlər haqqında danışmayasan. Bu cür yanaşma da hər iki xalqın düşüncə tərzindəki eyniyyətdən xəbər verir.

Beləliklə, “Şahzadə Bari” əsərindən seçdiyimiz folklor nümunələrinin Azərbaycan folklorunda uyğun olan qarşılıqlarını göstərməyə çalışdıq, müəyyən müqayisələr apardıq. Bütün bu araşdırmalardan belə qənaətə gəlmək olur ki, hər iki xalqın mənəviyyatında, təfəkkür tərzində, həyat hadisələrinə yanaşmasında müəyyən uyğunluqlar, oxşarlıqlar var. “Şahzadə Bari” əsərində qarşılaşdığımız xalq

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

---

yaradıcılığı nümunələrinin Azərbaycan xalqının min illər boyunca düzüb-qoşduqları ilə oxşarlığı, hətta bəzən eyni olması hələ qədim zamanlardan xalqlarımızı birləşdirən bağların mövcud olmasından xəbər verir. Əsərdən seçilmiş inanc, yasaq, nağıl, alqış, sınınamalar, bədnəzər və digər şər qüvvələrdən qorunma, evlənmə və yas mərasimləri ilə bağlı icra edilən ayinlərin Azərbaycan folkloru nümunələri ilə müqayisəsində bu uyğunluq və oxşarlıqlar aşkar görünməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. AFA, Göyçə, III c. Tərtib edən: İsmayılov H. – Bakı: Nurlan, 2009, – 684 səh.
2. AFA, Zəngəzur, XII c. Tərtib edənlər: Əsgər Ə., Kazımoğlu M. – Bakı: Səda, 2005, – 464 səh.
3. Azərbaycan nağılları, 5 cildə, I c., Tərtib edən: Zeynallı H. – Bakı: Şərq-Qərb, 2005, – 360 səh.
4. Hvanq Sok Yonq. Şahzadə Bari. Tərcüməçilər: Kamilzadə K., Babazadə R. – TEAS Press Nəşriyyat evi, 2020, – 308 səh.
5. Kitabı-Dədə Qorqud. Tərtib edənlər: Zeynalov F., Əlizadə S. – Bakı: Yazıçı, 1988, – 265 səh.
6. Süleymanova, L. Şəkiddə yas adətləri // “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplusu, 2008, – №4, (29), – s.146-152.
7. Назлы и семь братьев её (сказка) // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. XVIII. Тифлис, 1894. II отдел, с.199-206

NAXÇIVANDA YAS MƏRASİMİ İLƏ BAĞLI ADƏT-ƏNƏNƏLƏR VƏ İNANCLAR
TRADITIONS AND BELIEFS ABOUT DEATH CEREMONY IN NAKHCHIVAN

Qumral MİRZƏYEVA Nizami qızı

Mərasim folkloru şöbəsinin kiçik elmi işçisi, AMEA Folklor Institutu

ORCID ID: 0009-0006-7304-1817

XÜLASƏ

Azərbaycan xalqı hər zaman öz adət-ənənə və inanclarına bağlı olması ilə digər xalqlardan seçilmişdir. Xalqımız həyatın hər bir anında mərasimlərinə xüsusi diqqət ayıraraq, adət-ənənələri yerinə yetirərək yaşamışdır. Mərasimlər bizə ən yaxınlarımız, dostlarımız və ailələrimiz haqqında dərin düşüncə və hisslərimizi ifadə etməkdə kömək edir. Toy mərasimləri ilə yanaşı yas mərasimləri də həyatımızın böyük və mühüm hissəsini təşkil edir. Dəfn mərasimlərində icra edilən adət-ənənələr vəfat edən şəxsə hörmət əlaməti olaraq yerinə yetirilir. Dinindən, dilindən asılı olmayaraq bütün dünyada ölüm mərasimləri və adətləri əksər hallarda oxşar məqsəd daşıyır. Yas mərasimlərinin təşkil olunmasında əsas məqsəd insanları bir araya gətirmək, yaşlı insanların kədərinə şərik olmaq, onları bu acıdan uzaqlaşdırmaqdan ibarətdir.

İnsanın laylalarla əzizlənərək dünyaya göz açması, ağılar söylənərək son mənzilə yola salınması onun həyatının başladığı kimi sona yetdiyini göstərir. Doğumla ölüm arasında oxşarlıq olsa da, doğum mərasimi sevinclə, ölüm mərasimi isə böyük kədər və hüznə qarşılıqlıdır. Məqalədə Azərbaycanın digər bölgələrindən fərqlənən Naxçıvanın özünə xas olan yas mərasimləri və onların necə təşkil olunmasından bəhs edilir. Naxçıvanın müxtəlif rayonlarında təşkil olunan yas mərasimlərində yerinə yetirilən adət-ənənələr və inanclar folklor antologiyalarının araşdırılması ilə yanaşı söyləyicilərdən toplanan materiallar əsasında tədqiq edilmişdir. Yas mərasimlərində (biri, üçü, yeddisi, qırxı vb.) icra olunan adətlər və inanclar öyrənilib araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Naxçıvan, yas, mərasim, ağı, inanc, adət-ənənə

**TÜRK DÜNYASI TARİXİ ARAŞDIRMALARI BAKI DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
ALİMLƏRİNİN TƏDQİQATLARINDA
TÜRK DÜNYASI TARİXİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ BAKI DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
TARİX FAKÜLTƏSİNİN ROLU
TURKISH WORLD HISTORICAL RESEARCH IN THE RESEARCH OF BAKU STATE
UNIVERSITY SCIENTISTS**

Shahla MAHYADDINLI

Baku State University 4th year student of History Faculty

Türk dünyası araşdırmaları müxtəlif ölkə tədqiqatçılarının daim diqqət mərkəzində saxlanılan məsələlərdən biri olmuşdur. Bu baxımdan müxtəlif Türkoloji mərkəzlər yaradılmış, qurultaylar çağırılmış, konfranslar keçirilmiş, tədqiqatlar aparılmışdır. Azərbaycanlı araşdırmaçılar tərəfindən də həm Çar Rusiyasının, həm də SSRİ-nin tərkibində olduğu zamanlarda bu istiqamətdə müəyyən tədqiqatlar aparılmışdır. Lakin XX əsrin 90-cı illərində dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra türk dünyası araşdırmaları xüsusilə intensivləşmişdir. Bu sahədə Bakı Dövlət Universiteti alimlərinin tədqiqatları xüsusilə təqdirə layiqdir. Belə ki, bəhs olunan dövrdə, Azərbaycan ali məktəbləri arasında ilk olaraq 1992-ci ildə məhz BDU-nun Tarix fakültəsində “Türk xalqları tarixi” kafedrası yaradıldı, Türk tarixinin tədrisinə başlandı. Türk tarixi üzrə ilk proqram və dərsliklər, ilk elmi araşdırmalar da hazırda Azərbaycanın mühüm tədris və tədqiqat mərkəzlərindən olan bu kafedrada yerinə yetirildi.

104 il əvvəl sadəcə 2 fakültə, 44 nəfər professor-müəllim heyəti və 1094 tələbə ilə fəaliyyətə başlayan Azərbaycanın ilk ali təhsil müəssisəsi olan Bakı Dövlət Universitetində hazırda 16 fakültə, 120 kafedra, 3 elmi-tədqiqat institutu, Tədqiqat, İnkişaf və İnnovasiyalar üzrə Mükəmməllik Mərkəzi, elmi-tədqiqat laboratoriyaları, 2 milyondan çox kitab fondu olan Elmi kitabxana, 5 muzey, 5 beynəlxalq institut və mərkəz, 1 filial və 1 litsey fəaliyyət göstərir. Universitetdə ali təhsilin bütün səviyyələrində 25 mindən çox tələbə təhsil alır, 3 mindən çox əməkdaş, o cümlədən 1500 nəfərə qədər professor-müəllim heyəti və elmi işçi çalışır. Onlardan 250-dən çoxu elmlər doktoru, professor, 1000 nəfərə yaxın əməkdaş isə fəlsəfə doktoru, dosentdir. Bakı Dövlət Universiteti ilə yaşlı olan, Tarix-Filologiya fakültəsi adı ilə fəaliyyətə başlamış Tarix fakültəsi zamanla yüksək ixtisaslı tarixçi kadrlar hazırlayan nüfuzlu tədris və elm mərkəzinə çevrilmişdir. Tarix fakültəsi yarandığı ilk gündən etibarən fakültənin professor-müəllim heyəti tarix elminin müxtəlif sahələrinə və dövrlərinə aid qiymətli tədqiqat əsərləri yazıb çap etdirmişlər. Fakültə alimlərinin elmi əsərləri təkcə ölkə miqyasında deyil, ölkə hüdudlarından kənar da yüksək qiymətləndirilmişdir.

BDU alimləri Türk dünyasını müxtəlif aspektlərdən araşdırırlar: Türk dünyasının tarixi Tarix fakültəsinin; folkloru, mədəniyyəti, ədəbiyyatı Filologiya və Şərqsünaslıq fakültələrinin; coğrafiyası, təbii sərvətləri və s. Coğrafiya fakültəsinin; ictimai-siyasi və sosial əlaqələri Beynəlxalq münasibətlər və iqtisadiyyat fakültəsinin tədqiqat obyektinə olmuşdur.

Hazırkı məqalədə Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin alim və professorlarının Türk dünyası tarixi araşdırmalarını tədqiq etməklə kifayətlənəcəyik. Bu tədqiqat işində tarixin öyrənilməsində istifadə edilən bir çox tədqiqat metodlarından, daha çox tarixi-genetik və müqayisəli-tarixi metoddan istifadə edilmiş, bunun üçün müvafiq ədəbiyyatlara müraciət edilmişdir.

Açar sözlər: Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi, Türk xalqları tarixi kafedrası, Türk dünyası tarixi araşdırmaları.

Studies of the Turkic world have been one of the issues that are constantly focused on by researchers from different countries. In this regard, various Turkological centers were established, congresses were convened, conferences were held, and researches were conducted. Certain studies in this direction were carried out by Azerbaijani researchers during the time when it was part of Tsarist Russia and the USSR.

However, after the restoration of state independence in the 90s of the 20th century, the studies of the Turkic world became especially intense. The researches of Baku State University scientists in this field are especially worthy of appreciation. Thus, in the mentioned period, the department of "History of Turkish peoples" was created in 1992 in the Faculty of History of BSU, and the teaching of Turkish history was started among Azerbaijani higher schools. The first programs and coursebooks on Turkish history, as well as the first scientific researches, were carried out in this department, which is currently one of the important educational and research centers of Azerbaijan.

Baku State University, the first higher education institution of Azerbaijan, which started its operation 104 years ago with only 2 faculties, 44 faculty members and 1094 students, now has 16 faculties, 120 departments, 3 research institutes, Center of Excellence for Research, Development and Innovation, scientific research laboratories, Scientific library with more than 2 million books, 5 museums, 5 international institutes and centers, 1 branch and 1 high school operate. More than 25,000 students study at all levels of higher education at the university, more than 3,000 employees, including up to 1,500 professors and scientific workers work. More than 250 of them are doctors of science, professors, and about 1000 employees are doctors of philosophy, associate professors. The Faculty of History, which is the same age as the Baku State University, started its activity under the name of the Faculty of History and Philology, and over time, it has become a prestigious educational and scientific center that prepares highly qualified historians. Since the first day of the establishment of the Faculty of History, the professors and teachers of the faculty have written and published valuable research works related to various fields and periods of historical science. The scientific works of faculty scientists have been highly appreciated not only at the national level, but also outside the borders of the country.

BSU scholars study the Turkic world from various aspects: the history of the Turkic world has been the object of research of the Faculty of History, folklore, culture, literature of the Faculty of Philology and Oriental Studies, geography and natural resources of the Faculty of Geography, socio-political and social relations of the Faculty of International Relations and Economics.

In the current article, we will limit ourselves to researching the historical research of the Turkic world by scientists and professors of the Faculty of History of Baku State University. In this research work, many research methods used in the study of history, mostly historical-genetic and comparative-historical methods were used, and relevant literature was consulted for this.

Keywords: Baku State University, Faculty of History, Department of History of Turkic Peoples, Turkish world historical studies.

GİRİŞ

Qədim tarixə malik Türk Dünyası tarixinin, mənəvi dəyərlərinin öyrənilməsi Tarix elmi qarşısında dayanan əsas məsələlərdən biridir. Hazırkı dövrdə türk dünyası tarixinin tək-cə hər hansı konkret milli türk zəminində (məs., qazax, qırğız, türkmən və s.) yox, ümumtürk anlayışları səviyyəsindən öyrənilməsi vacibdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, türk xalqları öz zəngin mənəvi aləmindən uzun müddət nəinki uzaq düşüb, həm də tarix boyu qazandıqları müəyyən siyasi tələb və təzyiqlər şəraitində onlar üçün saxtalaşdırılıb. Bu prosesdə hər şey tarixin unudurulmasına, yaddaşlardan silinməsinə xidmət göstərib. Konkret olaraq Sovet hakimiyyəti illərində türk xalqları tarixinin tədrisi və öyrənilməsinə gəldikdə deməliyik ki, bu dövrdə türk xalqlarının tədrisi tarixi-milli və ümumtürk kontekstindən yox, sovet ideoloji prinsipləri baxımından başqa ad altında (SSRİ tarixi) həyata keçirilib. Nəticədə bu tarixin özünəməxsus inkişaf yolunun işıqlandırılması, onun yaranma və formalaşması, minilliklər şanlı tarixə malik türklərin mədəni, iqtisadi, siyasi coğrafiyasının bugünkü vaxta qədər keçdiyi yol, qazandığı uğur kölgədə qalıb. Odur ki, uzun illər xalqlar belə bir mənəvi boşluğun doldurulmasına daxilən ehtiyac duyub və onun reallaşmasını hər an düşünüb. Bu baxımdan, uzun illər ərzində əvvəlcə çar Rusiyasının, sonra isə SSRİ-nin tərkibində olduğu zaman dilimində milli kimliyinin unudurulmasına cəhd edilmiş türk xalqlarının tarixinin tədqiqi, təbliği və tədrisi mühüm əhəmiyyətə malikdir. SSRİ-nin ittifaq respublikalarından biri olmuş Azərbaycanda türk xalqlarının tarixi ümumilikdə "SSRİ tarixi" fənni çərçivəsində, çox səthi olaraq keçilirdi. Həm də qeyd edilməlidir ki, türk xalqları öz adları ilə (yəni, "türk xalqları" olaraq) deyil, azərbaycanlı, qazax, qırğız, özbək, türkmən, tatar və s. adı ilə təqdim olunurdular. Sovet dövlətinin türk xalqlarının milli kimliyinin

unutdurulması istiqamətindəki siyasətinin nəticəsidir ki, yeri gəldi-gəlmədi türk xalqlarına “türkdilli xalqlar” deyilmişdir. Bu siyasətin nəticəsidir ki, günümüzdə də “türkoloq” deyərək, yalnız dilçilik sahəsində alimlər, onların tədqiqatları anlaşılır. Hətta günümüzdə də dövlətlərarası səviyyədə, ümumilikdə dil məsələsinin xatırlanmasına ehtiyac belə hiss edilmədiyi yerlərdə “türkdilli dövlətlər” sözü işlədilir. Dünyanın yeniləşdiyi, sovet rejiminin dağıldığı, ayn-ayrı suveren və müstəqil dövlətlərin yarandığı mərhələdən sonra digər xalqlar kimi türklər də özünün mədəni və siyasi tarixini yenidən öyrənmək (həm də yazmaq), obyektiv işıqlandırmaq, təbliğ etmək imkanı və hüququ qazana bildi. 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkə həyatının digər sahələrində olduğu kimi, təhsil sisteminin də inkişaf etdirilərək dünya standartlarına uyğunlaşdırılması, ictimai və humanitar elmlərin tədrisinin müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq təkmilləşdirilməsi prosesinə başlandı. 1992-ci ildə Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsinin strukturunda müəyyən dəyişikliklər edildi, yeni kafedralar yaradıldı. Bu kafedralardan biri "Türk və Qafqaz xalqları tarixi" kafedrası oldu. Keçmiş Sovetlər Birliyində nə türk xalqlarının, nə də Qafqaz xalqlarının tarixi müstəqil fənn kimi tədris olunmur, bu xalqların tarixi ilə bağlı məsələlər əsasən Rusiya tarixinə üstünlük verilən SSRİ tarixi fənni çərçivəsində tədris olunurdu. Bu baxımdan, yeni yaranmış şəraitdə türk və Qafqaz xalqlarının tarixinin müstəqil fənn olaraq tədrisinin zəruri olduğu hesab edildi. "Türk və Qafqaz xalqları tarixi" kafedrası "SSRİ tarixi (sovet dövrü)" kafedrasının əsasında təşkil olundu. Kafedraya 1992-1994-cü illərdə tarix elmləri doktoru, professor, əməkdar elm xadimi Aslan Atakişiyev; 1994-1999-cu illərdə tarix elmləri doktoru, professor Tahir Baxşəliyev rəhbərlik etdilər. 1999-cu ildən kafedraya tarix elmləri doktoru, professor, "Sara Xatun" mükafatı laureatı Əsməd Muxtarova rəhbərlik edir. 2012-ci ildə rektorluğun növbəti əmri ilə "Türk və Qafqaz xalqları tarixi" kafedrasının əsasında 2 müstəqil kafedra – "Türk xalqları tarixi" və "Qafqaz xalqları tarixi" kafedraları yaradıldı. Kafedrada Türk Xalqlarının ən qədim dövrlərindən günümüzədək tarixi müxtəlif aspektlərdə araşdırılır, tədqiq edilir, kafedranın professor-müəllim heyəti tərəfindən müxtəlif arenalardan təmsil edilir.

ARAŞDIRMALAR

Uzun illər ərzində əvvəlcə çar Rusiyasının, sonra isə SSRİ-nin tərkibində olduğu zamanlarda milli kimliyinin unutdurulmasına cəhd edilmiş türk xalqlarının tarixinin tədqiqi, təbliği və tədrisi, XX əsrin 90-cı illərində dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra daha da intensiv xarakter almışdır. Bu missiyanın həyata keçirilməsində Bakı Dövlət Universitetinin fəaliyyəti danılmazdır.

BDU-nun şanlı, şərəfli tarixinin ən böyük nailiyyətlərindən biri xalqımızın milli təfəkkür və düşüncəsinin formalaşmasında, inkişafında misilsiz xidməti olan, bu təhsil ocağı ilə eyni vaxtda yaranan və bu günümüzə qədər birgə addımlayan, bütün çətinlikləri birgə həll edən Tarix fakültəsidir. Avropa və Asiyanın qovşağında, Azərbaycan xalqının tarixinə yazılan yeni parlaq səhifənin ilk sətirləri Tarix-filologiya fakültəsi oldu. Noyabrın 15-də fəaliyyətə başlayan Universitetdə ilk mühazirə Tarix-filologiya fakültəsində Ümumi tarix fənnindən olmuşdur. Tarix fakültəsi 1930-cu ildə Universitet bağlanana qədər müxtəlif adlar ilə (İctimai elmlər fakültəsi, Pedaqoji fakültə) fəaliyyətini davam etdirmişdir. 1934-cü ildə Universitet yenidən təşkil edilərkən Tarix fakültəsi müstəqil fakültə olaraq yaradılmışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə tərəqqipərvər ziyalıların təşəbbüsü ilə yaradılmış Tarix fakültəsinin Azərbaycan xalqının milli mənlük şüurunun formalaşmasında misilsiz xidmətləri olmuşdur. 1930-cu illərin repressiyaları Azərbaycanın tarix elminə və tarixçi kadrların formalaşmasına da ağır zərbə vurmuşdur. Həmin çətin şəraitdə belə Tarix fakültəsində struktur dəyişiklikləri aparılır, kadr hazırlığı davam etdirilir və təkmilləşdirilirdi. Keçən əsrin 70-80-ci illəri Tarix fakültəsinin inkişafında yeni mərhələ hesab edilir. 1980-ci illərin sonlarından başlayaraq, milli-azadlıq hərəkatının önündə olan Tarix fakültəsi Azərbaycanda gedən ictimai-siyasi proseslərin həmişə mərkəzində olmuş, milli ideologiyanın formalaşması, milli dövlətçiliyin, sabitliyin və əmin-amanlığın qorunub saxlanılmasında fakültənin professor-müəllim və tələbə heyəti öz sözünü demişdir. Bu dövrdə Tarix fakültəsi respublikada mühüm demokratik fikir mərkəzinə çevrilmişdi. Tarix fakültəsi kollektivinin təşəbbüsü və Elmi Şurasının təklifi ilə Universitetin tarixi adı – Bakı Dövlət Universiteti adı bərpa edilmişdi.

Tarix fakültəsi yarandığı gündən fakültənin professor-müəllim heyəti dünya və Azərbaycan tarix elminin müxtəlif sahələrinə və dövrlərinə aid qiymətli elmi nəticələr əldə etmiş və tədqiqat əsərləri yazıb çap etdirmişlər. Ali və orta məktəblər üçün tarix dərslərinin hazırlanması prosesinə Tarix fakültəsində

başlanılmışdır və bu gün də fakültənin professor-müəllim heyəti dərslərlər və ali məktəblərə qəbul proqramlarının hazırlanması prosesində fəal iştirak edirlər. Tarix fakültəsində yerinə yetirilmiş mühüm elmi-tədqiqat işlərinin nəticələri AMEA-nın illik hesabatlarına daxil edilir. 1941-ci ildə Azərbaycan tarixi kafedrasının yaradılması bütünlükdə Azərbaycan tarix elmində və fakültənin həyatında mühüm hadisə oldu. Sovet dövründə milli respublikaların tarixinin öyrənilməsi və tədrisinə çoxsaylı əngəllərin olduğu ağır şəraitdə bu, mühüm nailiyyət və riskli addım idi. Kafedranın tərkibi müəyyən edildikdən sonra Universitetin bütün fakültələrində Azərbaycan tarixinin tədrisi tətbiq edildi. Tarix fakültəsi 104 illik tarixi dövründə yüksəkixtisaslı tarixçi kadrlar hazırlayan nüfuzlu təhsil və elm mərkəzinə çevrilmiş, Azərbaycanda tarix elminin və mədəniyyətin inkişafına güclü təkan vermişdir.

1991-ci ildə Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin bərpa olunması həyatın bütün sahələrində olduğu kimi tarixçi kadrların hazırlanması sahəsində də keyfiyyətə yeni mərhələnin başlanğıcını qoymuşdu. Bu səbəbdən də, XX əsrin 90-cı illəri – XXI əsrin əvvəllərində fakültədə islahatlar aparılır, struktur dəyişikləri edilir. Bu dövr Tarix fakültəsində təkcə elmi-pedaqoji kadr hazırlığı sahələrində deyil, həm də yüksəkixtisaslı tarixçi kadrlar hazırlanması sahəsində xüsusi mərhələ təşkil edir. Müasir dövrün tələblərinə cavab verən tarixçi kadrların hazırlanması istiqamətində yeni mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdi: tarixçi tələbələrin dil və kompüter hazırlığına, nadir ixtisaslar üzrə (tarixi demoqrafiya, mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq, muzeyşünaslıq, diyarşünaslıq, etnologiya) mütəxəssislər hazırlanmasına diqqət artırılmış, bu məqsədlə yeni elmi bölmələr, mərkəzlər və kafedralar yaradılmış, Tarix fakültəsinin qəbul planı artırılmışdır. Yarandığı dövrdən başlayaraq, Tarix fakültəsinin respublikanın tarixçi kadr hazırlığı istiqamətində rolu danılmazdır. Burada alimlik dərəcəsi verən İxtisaslaşdırılmış Elmi Şura fəaliyyət göstərir və şuralar tarix elminin bütün sahələri üzrə elmlər namizədi, elmlər doktorları hazırlanmasında mühüm rol oynamışdır. XXI əsrin ilk onilliklərində müstəqil Azərbaycanın dövlət quruculuğunun durmadan inkişaf etdirilməsini, müstəqilliyinin əbədiliyini, gələcək xoşbəxtliyini təmin edəcək gənc kadrların yetişdirilməsi yolunda Tarix fakültəsi öz üzərinə düşən tarixi missiyasını şərəflə, ləyaqətlə davam etdirməkdədir.

YENİLİKLƏR

“Türk Xalqları Tarixi” kafedrası

Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsi “Türk Xalqları Tarixi” kafedrası sırf Türk Dünyası Tarixinin öyrənilməsi ilə məşğul olur. 1992-ci ilin may ayında postsovet məkanda ilklərdən biri olaraq, Azərbaycanda Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsində “Türk xalqları tarixi”nin müstəqil fənn kimi tədris olunması haqda qərar qəbul edildi (3, s.4-5). Bu məqsədlə fakültə Elmi Şurasının qərarı ilə “Türk və Qafqaz xalqları tarixi” (2012-ci ildən “Türk xalqları tarixi”) kafedrası yaradıldı. Hazırda həmin kafedranın müdiri türk xalqlarının qədim dövr - orta əsrlər tarixi və dövlətçilik tarixi problemləri üzrə araşdırmaçı, tarix elmləri doktoru, professor Əsməd Muxtarovadır. Kafedranın 8 nəfərlik professor-müəllim heyəti tərəfindən türk xalqları tarixi dövrlər və müxtəlif problemlər üzrə tədris edilir (4). “Türk xalqları tarixi” fənni Tarix fakültəsində - “tarix”, “tarix müəllimi”, “Qafqazşünaslıq”, “Amerikaşünaslıq” ixtisaslarında; Beynəlxalq Münasibətlər və İqtisadiyyat fakültəsində “Beynəlxalq münasibətlər” ixtisasında; Kitabxanaçılıq və İnformatika fakültəsində “Kitabxanaşünaslıq” ixtisasında tədris olunur.

TÜRK XALQLARI TARİXİ KAFEDRASININ ELMİ İSTİQAMƏT VƏ TƏDQIQAT MÖVZULARI

Fənn çərçivəsində hazırda müstəqil olan türk dövlətləri (müstəqil fənn kimi tədris olunan “Azərbaycan tarixi” istisna olmaqla) ilə bərabər, digər dövlətlərin türk subyektləri, həmçinin dövlət qurumu olmayan türk xalqlarının tarixi, başqa sözlə desək, bütünlükdə türk dünyasının tarixi tədris edilir. Aşağıdakı məsələlərə xüsusi önəm verilir: (11).

- Türk xalqları qədim dövrlərdən günümüzdə aktual problemləri (rəhbər. Əsməd Muxtarova)
- Türklərin Qafqaz yürüşləri
- Terminlərlə Osmanlı tarixi
- Türkiyə-Rusiya münasibətləri

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

- Türklərin Şimali Qafqaza axınlarının yerli xalqların etnogenezinə təsiri və s. Məsələlər araşdırma mövzudur. Prof. Əsməd Muxatora
- Başqırdistan mədəniyyəti (XIX – XX əsrin əvvəlləri) Prof.Nisbət Mehdiyeva
- Hun xaqanlığı ilə Bizans arasında münasibətlər kəskinləşməsi nəticəsində Atilla'nın Katalaun döyüşü və Roma səfəri məsələləri əsas araşdırma mövzudur.Prof.İsmayıl Məmmədov
- Xarəzmşahlıq dövlətinin yaranması, dövlət quruluşu, daxili və xarici siyasət məsələlərini araşdırmaq qarşıya məqsəd qoyulmuşdur. Dos.Sənubər İsmayılova
- Osmanlı tarixində olan terminlərin mahiyyətinin açılması və kəsb etdiyi mənə və s. məsələləri araşdırmaq qarşıya məqsəd olaraq qoyulmuşdur. Dos.Sevinc Ruintən
- XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəllərində Türkiyə-Rusiya iqtisadi münasibətlərinin əsas xüsusiyyətləri və s. məsələlər araşdırma mövzudur. Dos.Turan Axundova
- İşin məqsədi Kimakların qədim türkdilli tayfalar əsasında təşəkkül tapması və onların bir xalq kimi formalaşmasının XV-XVIII əsrlərə aid edilməsi məsələsidir.Müəll.Elmar Axundov
- Müasir türk dünyası anlayışı – müstəqil türk dövlətləri (6+1: Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Şimali Kipr Türk Cümhuriyyəti); Rusiya Federasiyası (Volqaboyu, Şimali Qafqaz və Sibirdə) və Çin Xalq Respublikasının (Sintzyan Uygur Muxtar Vilayəti) türk subyektləri; digər dövlətlərin tərkibində yaşayan türk xalqları; türk diasporası. Türk dünyasının problemləri (krım tatarları, ahısxa türkləri, uygurların problemləri; mövcud münaqişələr, təhlükəsizlik problemləri və s.)
- Türk xalqlarının dünya tarixində yeri və rolu – türk xalqlarının dünya tarixinə, elminə, mədəniyyətinə verdiyi töhfələr; tarixi abidələri; tarixdə və günümüzdə tanınmış, görkəmli insanların, elm xadimlərinin türklər haqda fikirləri, onlara verdikləri dəyər və s.
- Tarix elmində türk xalqlarının anayurdu ilə bağlı nəzəriyyələr; türk xalqlarının tarixini saxtalaşdırmaq cəhdləri və onların ifşası; türk xalqlarının tarixi üzrə mənbələr;
- Türk xalqlarının dövlətçilik tarixi; tarixdə mövcud olmuş türk dövlətləri; onlar arasında əlaqələr, problemlər; türk dövlətlərinin qonşu dövlətlərlə münasibətləri;
- Türk xalqlarının islamaqədərki dini inancları; İslamın türk xalqlarının ictimai-siyasi həyatında yeri və rolu məsələləri;
- Türk xalqlarının çar Rusiyasının və SSRİ-nin tərkibində olduğu dönmə tarixi;
- Türk xalqlarının hərbi tarixi; dünya müharibələrində iştirakları məsələləri;
- Türk xalqlarında ictimai-siyasi fikrin inkişafı, milli mətbuat, milli ideologiyanın formalaşması; milli hərəkət tarixi;
- Türk xalqlarının mədəniyyət tarixi;
- Türk xalqlarının postsovet dönmə durumu. Türk dünyasının müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində yeri, ümumdünya proseslərdə iştirakı və s.

TÜRK XALQLARIN KAFEDRASI TƏDRİS VƏSAİTLƏRİ

BAKALAVRİAT

Dərslik

- Əsməd Muxtarova. Türk xalqlarının tarixi (qədim dövr və orta əsrlər). Bakı, Adiloğlu, 2014, 604 s. (Dərslik ilk nəşrdən sonra, 1999-cu ildə "Sara Xatun" Ədəbi məclisinin qərarı ilə "Sara Xatun" mükafatına layiq görülmüşdür) (2).
- Nisbət Mehdiyeva. Türk xalqları tarixi. Yeni dövr (XIX – XX əsrin əvvəlləri). Bakı, Adiloğlu, 2010, 352 s. (Dərslik Türkiyə Cümhuriyyətinin görkəmli ictimai-siyasi xadimi Süleyman Dəmirələ təqdim olunmuş və onun tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir). (6)

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

- İsmayıl Məmmədov. Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı: Azərbaycan Tarixi: Eski Çağlardan Günümüze. İstanbul, Ötüken, 2009, 853 s.

Metodik vəsaitlər

- Sevinc Ruintən. Türk xalqları tarixi (yeni və müasir dövrlər). Bakalavr təhsil pilləsində tədris üçün. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2012, 39 s. (9).
- Altay Göyüşov. Rusiyada monarxiyanın süqutundan SSRİ-nin yaranmasına qədər olan dövrdə müsəlman-türk xalqlarının milli-azadlıq mübarizəsi (1917-1921). Metodik vəsait. Bakı, 2002, 119 s. (1).
- Əsməd Muxtarova. Türk xalqlarının tarixi (qədim dövr və orta əsrlər). 2 cildə. Bakı, 1994.
- Nisbət Mehdiyeva. Türk xalqlarının tarixinə dair materiallar (metodik tövsiyələr). Bakı, BUN, 1994, 46 s.

MAGİSTRATURA

Dərs vəsaitləri

- Sevinc Ruintən. XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri dünya dövlətlərinin maraqları sistemində. “Türk dünyası tarixi” ixtisası üzrə magistratura təhsil pilləsində tədris üçün dərs vəsaiti. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2014, 242 s. (10).
- Əsməd Muxtarova. Türk xalqlarının dövlətçilik tarixi (qədim dövr və orta əsrlər). Bakı, Adiloğlu, 2002, 135 s. (3).
- İsmayıl Məmmədov. Hunlar. Bakı, 1998.

DOKTORANTURA

Tədris proqramlar

- “Ölkəşünaslıq” ixtisası üzrə işçi proqram və suallar

1992-ci ildən bu günə qədər kafedrada yerinə yetirilərək müdafiə edilmiş bir neçə namizədlik və doktorluq dissertasiyalarının adlarını qeyd etmək istərdik:

1. “Müstəqil Azərbaycan dövlətinin formalaşmasında və möhkəmlənməsində Heydər Əliyevin rolu” - İ.M.Hüseynova (2004, doktorluq dissertasiyası)

2. “XIX-XX yüzilliyin başlanğıcında Şimali Azərbaycanda nəqliyyatın inkişafı” - Q.Ə.Əliyev (2003, doktorluq dissertasiyası)

3. “Orta Asiyada müstəqil türk dövlətlərinin yaranması və Türkiyə ilə qarşılıqlı əlaqələr (XX əsrin 90-cı illəri)” - N.A.Məmmədli (2005, namizədlik dissertasiyası)

4. “Skif problemi rus və sovet tarixşünaslığında (tarixi-arxeoloji tədqiqat)” - A.Q.Hüseynova (2005, namizədlik dissertasiyası)

5. “Azərbaycanın müstəqil türk dövlətləri ilə siyasi münasibətləri (XX əsrin 90-cı illəri)” - S.F.Ruintən (2007, namizədlik dissertasiyası)

6. “XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda separatizm” – R.Ş.Hüseynov (2009, namizədlik dissertasiyası)

7. “Türkiyə - ABŞ münasidətləri (1991-2007-ci illər)”- G.S.Əliyeva-Məmmədova (2009, namizədlik dissertasiyası)

8. “Azərbaycan - Türkiyə idman-turizm əlaqələri (1991-2008-ci illər)” – E.C.İsmayılova (2014, namizədlik dissertasiyası)

ELMİ TƏDBİRLƏR

- M. K. Atatürk - 135. Türkiyə Cümhuriyyəti azərbaycanlı gənc tədqiqatçıların araşdırmalarında. Respublika tələbə-gənclər konfransı, 19-20 may 2016-ci il
- "Azərbaycanda türk xalqları tarixinin tədqiqi və tədrisi məsələləri" mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransı, 18-19 may 2017-ci il
- "Türk Dünyasında orta q tarix düşüncəsinin formalaşması: problemlər perspektivlər" elmi seminar, 12 dekabr, 2018-ci il
- 24 may 2021-ci il tarixdə Türk xalqları tarixi kafedrasında "Türk xalqları tarixinin aktual problemləri: XIX-XX əsrlərdə Balkanlarda etnik təmizləmə siyasəti" mövzusunda elmi seminar keçirilmişdir.
- Azərbaycan Yazıçılar Birliyi, Milli Məclisin Mədəniyyət komitəsi, Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu, Beynəlxalq Türk Akademiyası, TÜRKSOY, TÜRKPA, Bakı Dövlət Universiteti, Türkiyənin Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin Xaricdə Yaşayan Türklər və Əqrəba İcmaları İdarəsi, Yunus Əmrə İnstitutu, İLESAM və Azərbaycan Yaradıcılıq Fondunun təşkilatı dəstəyi ilə Bakı Dövlət Universitetində (BDU) 26-28 may 2022-ci il tarixində birinci Türk Dünyası Ədəbiyyat və Kitab Festivalı keçirilib. 3 gün davam edən tədbirin birinci günü "Şuşa Günü", ikinci günü "Türk Dünyası Günü", üçüncü günü isə "Dədə Qorqud Günü" adlandırılıb. Tarix fakültəsinin dekanı, dosent Azad Rzayevin çıxışından sonra Türk xalqlarının tarixi kafedrasının müdiri, professor Əsməd Muxtarova "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yadigarı – 98 yaşlı Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan Respublikası ilə yaşlı olan Türk xalqları tarixi kafedrası" mövzusunda məruzə edib. BDU-nun professoru Qabil Əliyev tariximizin araşdırılmasında və təbliğində əvəzsiz xidmətləri olan "Tarix və onun problemləri" jurnalının 20 illik fəaliyyətindən bəhs edib. Sonra konfrans işini bölmə iclaslarında davam etdirib. 12 bölmədə 57 məruzə dinlənilib.

KAFEDRANIN PROFESSOR-MÜƏLLİM HEYƏTİNİN TÜRK DÜNYASI TƏDQİQATLARI.

Kafedranın professoru Əsməd Muxtarova 1999-cu ildə postsovet məkanda ilk olaraq ümumiləşmiş "Türk xalqlarının tarixi (qədim dövr və orta əsrlər)" dərsliyini hazırlayaraq nəşr etdirmişdir (5). Sonrakı illərdə dərslük düzəliş, əlavə və dəyişikliklərlə təkrar nəşr edilmişdir. Müəllif dərsliyin nəşrinə görə "Sara Xatun" mükafatına layiq görülmüşdür.

Əsərləri:

- Əsməd Muxtarova, Nisbət Mehdiyeva, Altay Göyüşov. Türk xalqlarının tarixi (qədim dövrlərdən günümüzə qədər). Vahid proqram. Bakı: Adiloğlu, 2012
- Əsməd Muxtarova. Türk xalqlarının dövlətçilik tarixi. Təhsilin magistratura pilləsi üçün proqram. B., 2002
- Əsməd Muxtarova. Qafqaza türk axınları. Təhsilin magistratura pilləsi üçün proqram, B., 2008
- Əsməd Muxtarova. Türk xalqları tarixinin tarixşünaslığı // "Tarix və onun problemləri" jurnalı, 2005, №4.
- Əsməd Muxtarova. Судебная система и судопроизводство в Азербайджане и России // "Tarix və onun problemləri" jurnalı, 2006, №2. (həmmüəllif)
- Əsməd Muxtarova. Türk xalqlarının dövlətçilik tarixinə dair (qədim dövr və erkən orta əsrlər) // Bakı Universiteti Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, №4.
- Əsməd Muxtarova. Türk xalqlarının dövlətçilik tarixinə dair (qədim dövr və erkən orta əsrlər) // Bakı Universiteti Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2007, №1.
- Əsməd Muxtarova, Sənubər İsmayılova. Dünya və milli mədəniyyətin korifeyləri // Tarix və onun problemləri, 2010, №4, s.13-19 (rus dilində)

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

- Əsməd Muxtarova, Sənubər İsmayılova. Türk xalqlarının orta əsrlərdə məişəti və mənəvi mədəniyyəti // Tarix və onun problemləri, 2011, №2, s.5-11 (rus dilində)
- Əsməd Muxtarova, Gülnar Useynova. Krım tatarlarının Vətənə geri gönmək uğrunda mübarizəsi // Tarix və onun problemləri, 2012, №3, s.72-80 (rus dilində)
- Əsməd Muxtarova. *Azərbaycanın müasir türk dünyasına integrasiyası prosesi və Heydər Əliyev* // Tarix və onun problemləri, 2013, №2 (Ümummilli lider Heydər Əliyev – 90), s.34-40
- Əsməd Muxtarova, Sənubər İsmayılova. Orta əsrlərdə Türkmənistan xalqlarının mədəniyyətinin və elminin inkişafı // Tarix və onun problemləri, 2013, №4, S.5-11 (rus dilində)
- Əsməd Muxtarova. *Bakı Dövlət Universiteti “Türk xalqları tarixi” tədrisinin mərkəzidir* // Tarix və onun problemləri, 2014, №4 (Bakı Dövlət Universitetinin 95 illik yubileyinə həsr olunmuş XÜSUSİ BURAXILIŞ), S.17-26
- Manixeizmin qəbulu və Uyğurların sosial-mədəni həyatında təsiri. Tarix və Onun problemləri N1, səh, 26-312016
- Türk Xalqlarının Mədəniyyət tarixində ibtidai dinlərin rolu. Tarix və Onun problemləri N 3. Bakı.2017 5-11
- “Türk xalqlarının tarixinə dair mənbələr (Qıpçaqlar haqqında məlumat verən mənbələr)”. Türk Tarixi jurnalında (Turkish Historical Review 2017 .8.294-306) - Türk xalqlarının mədəniyyət tarixində ibtidai dinlərin rolu (“Tarix və onun problem-ləri” jurnalı 2017, № 3, s. 18 – 22)
- Qədim Türklərdə Totemizm və Onqon kultu (“Tarix və onun problem-ləri” jurnalı 2017.№ 41, s. 18 – 22)
- XIX əsrin II yarısında Osmanlı İmperiyasında Ermənilərin ingilis-rus rəqabətindən yararlanmaq cəhdləri: Erməni məsələsi-nin meydana gəlməsi. hımmüəllif Şəbnəm Cəfərova. Tarix və Onun Problemləri №1, 2018, s. 41 - 51.
- Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Təhsil Sahəsində ən Böyük Nailiyyətdir. həmmüəllif Prof. Anar Kərimov. Tarix və Onun Problemləri, 2019, N3, s.94-99

KITABLAR

- Türk xalqlarının tarixi (qədim dövr və orta əsrlər). Bakı, 1999. -Dərslik (2008-ci ildə əlavələr edilmiş və təkmilləşdirilmiş yeni nəşr).Türk xalqlarının dövlətçilik tarixinə dair (qədim dövr və orta əsrlər). Bakı, 2002. Təhsilin magistratura pilləsi üçün dərs vəsaiti.

2003-cü ildə kafedranın digər professoru Nisbət Mehdiyeva “Türk xalqlarının tarixi.Yeni dövr (XIX – XX əsrin əvvəlləri)” dərsliyini hazırlayaraq nəşr etdirmişdir (6). Professor N.Mehdiyevanın həmçinin Türkmənistan və Özbəkistanda türkmən, özbək, rus və ingilis dillərində məqalələri nəşr olunmuşdur:

1.Достлук гатнашыклары. Совет эдебияты. Туркменистан Языжылар Союзынын органы, 1988, №4, с.173-175 (türkmən dilində)

2.XX асрнинг 60-80-йилларида Озарбайджан-узбек маданий алокалари. MOZİDAN SADO (Эхо истории). Daşkənd, 2010, №2-3, s.74-75 (özbək, rus, ingilis dillərində).

Prof.N.Mehdiyeva 2011-ci ildə Bakıda “Türk dünyası: dünəni və bu günü” mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransda “XIX əsrin birinci yarısında qazax xalqının milli-azadlıq hərəkatı” adlı məruzə ilə iştirak edib:

XIX əsrin birinci yarısında qazax xalqının milli-azadlıq hərəkatı. “Türk dünyası: dünəni və bu günü”. 23-24 may 2011-ci il. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. I c. B., VİKTORİ, 2012, s.105-110.

BEYNƏLXALQ SEMİNAR, SİMPOZİUM VƏ KONFRANSLARDA İŞTİRAKI

2020 – ci il

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

1. XIX. Yüzyıl sonu – XX. Yüzyıl başlarında Kazakistan`da bilim // I. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi. Ankara, 2020, s. 14 – 21

Tezislər

1. XIX. Yüzyıl sonu – XX. Yüzyıl başlarında Kazakistan`da bilim // I. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi. Ankara, 2020, s. 11
2. Население, быт и культура Восточного Туркестана в трудах С.Г.Кляшторного // «Тюрко – монгольский мир в прошлом и настоящем». Международная научная конференция, посвященная памяти С.Г.Кляшторного. 12 – 13 февраля 2020 г., Санкт – Петербург, 2020, с. 23

2021 – ci il

Məqalələr

1. Алишер Навои в контексте взаимного влияния узбекско – азербайджанского литератур // «Алишер Навоий дунё шарқ,шунослари нигоҳ,ида» мавзуидаги Халқ,аро конференция илмий туплами. Тошкент: ТДШУ, 2021, 5 – 6 февраль, б. 21 – 25
2. Путь к независимости: Алматинские события // Материалы XVIII Международного евразийского научного форума «30 лет независимости Республики Казахстан: исторический курс, вехи развития и перспективы». НҰр – СҰлтан. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2021, б. 143 – 149

2021 – ci il

Məqalələr

1. Достижения искусства в Казахстане (XIX – начало XX веков) // Актуальные проблемы современной педагогики и психологии в России и за рубежом. Выпуск IX. Сборник научных трудов по итогам международной научно-практической конференции. 11 февраля. Новосибирск, ИЦРОН, Россия, 2022, с. 36 – 43
2. From the history of struggle of national liberation of Kazakhs // Материалы Республиканской научно – практической конференции на тему «Актуальные вопросы истории Отечества в период независимости», посвященной 75-летию со дня рождения доктора исторических наук, профессора Куанышбека Сулейменовича Каражана. Алматы: К,азак, университети, Өл-Фараби атындағы К,азак, Ұлттық, Университеті, Казахстан, 24 февраля 2022 г., б. 108 – 117

2023 – cü il

Məqalələr

1. XIX. Yüzyılın ilk yarısında Özbekistan`da tarım // 5. International Food, Agriculture and Veterinary Sciences Congress. March 17 – 19. Kars, Turkiye, 2023, s. 206 – 210
2. Başqırdıstanda maarif (XIX – XX əsrin əvvəlləri) // Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı: Mütərcim, № 1, 2023, s. 385 – 390
3. Türk dövlətlərinin mədəni əlaqələri (2004 – 2022) // Tarix və onun problemləri. Bakı: Adiloğlu, s. 195 – 200
4. Türk xalqları tarixi (yeni və müasir dövr) // II kurs bakalavr səviyyəsi üçün proqram. Bakı: Mütərcim, 2023, 2 ç.v.
5. Azərbaycan – Özbəkistan əlaqələri (1991 – 2020 – ci illər) // “Dünya azərbaycanlıları və müasirlik” mövzusunda IV Beynəlxalq elmi konfransın tezisləri. Bakı: BDU, 2023, s. 246 – 252 (Azərbaycan və ingilis dillərində)

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

- Türk xalqlarının tarixi. Yeni dövr (XIX-XX əsrin əvvəlləri). Ali məktəblər üçün dərslik. B., Adiloğlu, 2003.
- XIX əsrin ikinci yarısında Rusiyanın Türkünstanın idarəetmə sistemində etdiyi dəyişikliklər // Elm və Təhsil Mərkəzi «Təfəkkür» Universiteti. Elmi əsərlər. VI buraxılış. B., TNPM, 2003.
- XIX-XX əsrin əvvəllərində Türkünstanda məktəb və mədrəsələr // Elm və Təhsil Mərkəzi «Təfəkkür» Universiteti. Elmi əsərlər. VI buraxılış. B., TNPM, 2003.
- XIX əsrdə Türkünstanda elmin inkişafı. Elmi-praktik konfransın materialları. B., MAU, 2003.
- Türk xalqlarının tarixi. Ümumi kursun proqramı. B., Adiloğlu, 2004 (müştərək).
- XIX əsrdə Mərkəzi Asiya və Qazaxıstan xalqlarının ədəbiyyatı. Elmi-praktik konfransın materialları. B., MAU, 2004.
- Yeni tarix. 10-cu sinif. Ümumtəhsil məktəbləri üçün dərslik (rus dilində). B., Çaşoğlu, 2004 (müştərək).
- XIX əsrin birinci yarısında Kokand, Xivə və Buxara xanlıqlarının inzibati quruluşu. Pedaqoji tədqiqatlar (Elmi məqalələr məcmuəsi). B., ADPU, 2005.
- XIX əsrdə Mərkəzi Asiya və Qazaxıstanda incəsənətin nailiyyətləri // Elmi-praktik konfransın materialları. B., MAU, 2005.
- XIX əsrdə Türkünstan xalqlarının mədəniyyəti. Birinci Türkoloji qurultay - 80. Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. 2006, № 2. B., BUN, 2006.
- XX əsrin əvvəllərində Türkünstanda maarif. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələrin məcmuəsi. III buraxılış. B., Mütərcim, 2006.
- XIX əsrdə Tatarıstanda maarif. MAU. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 83-cü ildönümünə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları. B., Elm, 2006.
- XIX əsrin ikinci yarısında Türkünstanda elmi cəmiyyət və təşkilatlar // Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. 2007, №3. B., ADPU, 2007.
- XX əsrin əvvəllərində Türkünstanda dövrü mətbuat və mədəni-maarif müəssisələri. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. II buraxılış. B., Mütərcim, 2007. (7)
- Türkmənistan İncəsənəti (XIX-XX əsrin əvvəlləri) Tarix və Onun Problemləri №1, 2017, s.18-22
- “XIX əsrdə Qazaxıstanda dini və dünyəvi təhsil” (“İslam həmrəyliyi elm və təhsildə: hədəflər və çağırışlar”. Respublika elmi konfransının materialları, s. 18 – 20)
- “Kazakistan ve Azərbaycan`nın Sanat Alanında Besteciler Birliđi`nin Rolü (1960-1980`li yıllar). «Үлы дала» II – ші ГУМАНИТАРЛЫК ҒЫЛЫМИ ФОРУМЫ-НЫН МАТЕРИАЛДАРЫ. Астана, 2017, s. 289 – 299)
- Роль музеев в историко – культурном наследии в евразийском контексте (70 – 80 гг. XX века) (Российская Федерация, Алтайская Республика, г. Барнаул)
- -“XIX əsrdə Qazaxıstanda dini və dünyəvi təhsil” (“İslam həmrəyliyi elm və təhsil-də: hədəflər və çağırışlar”. Respublika elmi konfransının materialları 2017, s. 18 – 20) (tezis)
- Исследования С.Г. Кляшторного об изучении Восточного Туркестана русскими учеными и путешественниками. // Тюрко-Монгольский мир:история и культура. Материалы международной научной конференции, посвященной 90-летию со дня рождения С. Г. Кляшторного. Москва, Наука-Восточная литература, 2019

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

- Azərbaycan-Özbəkistan Əlaqələri (1991-2020-ci illər) / Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin bərpası və 31 Dekabr Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Günü kimi təsis edilməsinin 30 illik yubileyinə həsr olunmuş. Dünya Azərbaycanlıları Tarix və Müasirlik mövzusunda IV Beynəlxalq elmi konfransın tezisləri Bakı, 29-30 dekabr 2021-ci il. Bakı - 2023 s. 246-252

MƏMMƏDOV İSMAYIL MƏHƏMMƏD OĞLU

- İlk azərbaycanlı tarixçi olaraq xarici ölkələrdə “Azərbaycan tarixi” adlı kitabları çap olunub və bu kitabların təqdimatı xarici ölkələrdə keçirilmişdir.
- Azərbaycanda, o cümlədən MDB ölkələrində ilk dəfə olaraq 4 dildə (azərbaycan, rus, ingilis, türk dillərində) “Azərbaycan tarixi” kitabı yazmışdır. Bu əsərlər dünyanın bir çox ölkələrində oxunulur, Azərbaycanın tarixi ilə bağlı əsərlər yazılarkən bu kitablara istinad olunur.
- İlk azərbaycanlı tarixçi olaraq dərslikləri xarici ölkələrin ali məktəblərində dərslik kimi istifadə olunur (Özbəkistan, Qazaxıstand v.s.).
- Məmmədov İ.M. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan və Türkiyə xalqlarının qarşılıqlı əlaqələrinin tarixindən// Tarix və onun öyrənilməsi problemləri jurnalı, Bakı, 1995, IV buraxılış
- Məmmədov İ.M. Qərbi Hun imperiyası tarixinin bəzi məsələləri // Məqalələr toplusu, Bakı, 2002
- Məmmədov İ.M. Metenin vaxtında Hun-Çin müharibələri (e.ə. 209-174-cü illər) // Tarix və onun problemləri jurnalı, Bakı, 2003, № 4
- Məmmədov İ.M. Saklar // Tarix və onun problemləri jurnalı, Bakı, 2008, № 5
- Məmmədov İ.M. Hunların Türkiyəyə yiyələnməsi // ABU-nun “Xəbərlər” jurnalı (xüsusi buraxılış), Bakı, 2009
- Məmmədov İ.M. Atillanın xarici siyasəti // Tarix və onun problemləri jurnalı, Bakı, 2017, № 4

Konfrans materialları (xaricdə çap edilmiş)

- Məmmədov İ.M. Müasir dövrdə Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri// Türkiyə, Dumlupınar Universiteti, 2006(ingilis dilində)

Monoqrafiyalar (xaricdə çap edilmiş)

- Məmmədov İ.M. Türk Kafkazında siyasi və etnik yapı. Eski çağlardan günümüzdə kədər Azərbaycan tarixi // Türkiyə, İstanbul , Ötüken, 2009, 853 s.
- Məmmədov İ.M. The History of Azerbaijan // London, 2014
- Məmmədov İ.M. Ethnic and Political history of Azerbaijan // Rally, 2018, (Yeni Korolina ştatı, ABŞ)
- Məmmədov İ.M. Historical maps of Azerbaijan. // Rally, 2018, (Yeni Korolina ştatı, ABŞ)

Monoqrafiyalar (respublikada çap edilmiş)

- Məmmədov İ.M. Hunlar // Bakı, 1997
- Məmmədov İ.M. Hökmdarlardan .... filosoflaradək // Bakı, 2002
- Məmmədov İ.M., Məmmədova L.İ. Azərbaycan Dövlətləri və Hökmdarları // Bakı, 2020

Dərslik, dərs vəsaiti, tədris-metodik vəsaitlər

- Məmmədov İ.M..Hunlar //Metodik vəsait, Bakı, 1995
- Məmmədov İ.M. Böyük Hun imperiyası //Dərs vəsaiti, Bakı, 1997

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

- Məmmədov İ.M. 80-ci illərin sonu 90-cı illərdə Azərbaycanda müstəqillik uğrunda mübarizə. Azərbaycanın Dövlət müstəqilliyinə nail olunması və onun daha da möhkəmləndirilməsi.// “Siyasi tarix” II hissə, Dərs vəsaiti, Bakı, 1998
- Məmmədov İ.M. XIX əsrin sonu XX əsrdə Dünyanın ictimai-siyasi inkişafının başlıca yekunları və dərsləri // “Siyasi tarix” II hissə, Dərs vəsaiti, Bakı, 1998 (4).
- Məmmədov İ.M. Azərbaycan tarixi // Bakı, 2005, Dərslik
- Məmmədov İ.M. История Азербайджана // Bakı, 2009, Dərslik
- Məmmədov İ.M. История Азербайджана // Bakı, 2020, Dərslik.

İSMAYILOVA SƏNUBƏR ABDULLA QIZI

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

- Qazax xalqının etnogenezi // «Tarix və onun problemləri» jurnalı, 2003, №4 (rus dilində)
- Erkən orta əsrlərdə türk xalqlarının mədəniyyəti. Qədim türk yazıları // «Tarix və onun problemləri» jurnalı, 2004. №4 (rus dilində)
- Türk xalqlarının islamaqədərki mədəniyyəti // «Tarix və onun problemləri» jurnalı, 2006. №4 (rus dilində)
- Türk xalqlarının qədim eposları // «Tarix və onun problemləri» jurnalı, 2007. №4 (rus dilində)
- Sibir və Volqaboyu türkdilli xalqların mədəniyyəti (həmmüəllif) // «Tarix və onun problemləri» jurnalı, 2008. №4
- Kafedra əməkdaşları tərəfindən Tarix fakültəsində tədis üçün hazırlanmış və 2004-cü ildə nəşr olunmuş "Türk xalqları tarixi (qədim dövrlərdən müasir dövrə qədər)" Vahid proqramın qədim dövr bölməsinin rus dilinə tərcüməsi. Adiloğlu MMS. 2008.
- Источники- Ценные факты об изучении истории Тюркских Народов, rus dilində Tarix və Onun problemləri Bakı, №3, 2016. (8).
- Развитие Просвещения В Центральной Азии Во Второй Половине XIX Века народов // Tarix və onun problemləri, №3 2016, səh.32-39, müəl. E.F.Axundov ilə həmmüəllif
- Tariximizin ilk diplomat qadını- Sara Xatun. Azərbaycanda türk xalqları tarixinin tədqiqi və tədrisi məsələləri. Respublika elmi-praktik konfransı. 18-19 May 2017. Bakı Dövlət Universiteti. Bakı, 2017, s.106-108.
- 18-19 May 2017-ci il tarixlərdə Bakı Dövlət Universitetində keçirilmiş BDU-nun Türk xalqları tarixi kafedrasının 25 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azərbaycanda türk xalqları tarixinin tədqiqi və tədrisi məsələləri” mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransında iştirak. Məruzə mövzusu: “Tariximizin ilk diplomat qadını- Sara Xatun” məsələsinin Azərbaycanda araşdırılma səviyyəsi.
- Племена, кочевавшихся из Центральной Азии в Европу в средние века,(rus dilində) Tarix və Onun Problemləri №1, 2018, s. 20-26
- Тюркские Племенные Объединения в Восточной Европе: Кыпчаки, Tarix və Onun Problemləri, s.7-12, N2, 2019
- Şərqi Avropada Türk Tayfa Birləşmələri. Uzlar. həmmüəllif Elmar Axundov. ifTarix və Onun Problemləri, 2019 N3, s.14-19
- Традиции и Обычии у Гагаузов в Восточной Европе // BDU humanitar elmlər seriyası, N3, 2020, s. 56-63.

RUİNTƏN SEVİNC FƏRRUX QIZI

Beynəlxalq seminar, simpozium və konfranslarda iştirak

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

- **1-30 may 2018** - Uludağ Universiteti (Bursa, Türkiyə) “İktisadi və İdari Bilimler Fakültesi” Uluslararası İlişkiler bölümünün “Siyasi tarix” kafedrasında stajkeçmə
- **2014/2015** - Bakı Dövlət Universitetində keçirilən “Universitetdaxili 50+50” grantda professor müəllim heyəti arasında “Türk xalqları tarixi tədrisi kabinetinin yaradılması” layihəsi ilə Tarix fakültəsi üzrə qalib
- **Aprel – may 2013** - Uludağ Universiteti (Bursa, Türkiyə) “İktisadi və İdari Bilimler Fakültesi” Uluslararası İlişkiler bölümünün “Siyasi tarix” kafedrasında stajkeçmə
- **11-13 iyun 2013-cü ildə** Qırğızıstan – Türkiyə Manas Universiteti “Türk Uyarlığı və Araştırma Merkezi”ndə (Bişkek, Qırğızıstan) “Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqil türk dövlətləri ilə münasibətləri” mövzusunda seminar keçirmiş; 2009-cu ildən Türkiyədə keçirilməsinə başlanmış “Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu”nda məruzələrlə iştirak etmişdir (“Günümüzdə “Türk tarixi”nin tədrisi problemləri” məruzəsi ilə, 2009-Ərzurum, Türkiyə; “Tarih derslərinin milli kimliyimizin oluşmasında rolü” məruzəsi ilə, 2012 - Trabzon, Türkiyə).
- **2009/2010** - Bakı Dövlət Universitetində keçirilən “Universitetdaxili 50+50” grantda professor müəllim heyəti arasında “XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri dünya dövlətlərinin maraqları sistemində” layihəsi ilə Tarix fakültəsi üzrə qalib (http://beti.bsu.edu.az/az/content/universitetdaxili_qrantlar)
- **Iyul-Avqust 2009** - Londonda yay məktəbində iştirak
- **Mart - Aprel 2006** - ABŞ Dövlət Departamentinin və Təhsil və Mədəniyyət məsələləri bürosunun birlikdə həyata keçirdikləri "Xarici qonaqlar liderliyi proqramı"nda iştirak. Proqram çərçivəsində "Din və təhsil" məsələləri ilə bağlı ABŞ-ın 7 şəhərində olub

Elmi jurnalların nəşrində iştirak

- **1997 - hal-hazır qədər (2022)**

“Tarix və onun problemləri” elmi, nəzəri, metodik jurnalın nəşrə hazırlanmasında iştirak. Jurnal Azərbaycan Respublikası Ali Attestasiya Komissiyasının tanıdığı nüfuzlu jurnallar siyahısına daxildir, 2019-cu ilin sonuna qədər 96 sayı nəşr olunub
- **2014 - 2019**

Türkiyənin “Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi”nin (“Uludag University International Journal of Social Inquiry”) Danışma Kurulunun üzvü. Jurnal 2007-ci ildən Uludağ Üniversitesi Sosial Elmlər İnstitutu tərəfindən ildə 2 say olmaqla nəşr olunur. Beynəlxalq indeksli online jurnaldır (ISSN: 1307-9999). Türk və ingilis dillərində məqalələr nəşr olunur.
- **2017-ci ildən** Nəşrinə başlanmış “Türk dünyası gənc tədqiqatçılar dərnəyinin Araşdırmaları” jurnalının baş redaktoru
- Türkiyənin İqtisadi, Siyasi və Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin (Ekonomik, Siyasal və Stratejik Araşdırmalar Merkezinin, TESAM) orqanı olan, ildə 2 dəfə türk və ingilis dillərində məqalələrin nəşr olunduğu “TESAM AKADEMİ DERGİSİ”nin (ISSN: 2458-9217) Hakim və Danışma Kurulunun (Board of Reviewing Editors) üzvüdür
- Türkiyənin Ankara Hacı Bayram Veli Universitetində nəşr olunan “Turkish Studies – Sosial Sciences” jurnalında Hakem (eISSN: 2667-5617)
- 2021-ci ildən - “Sosiologiya. Sosial psixologiya. Siyasət” adlı beynəlxalq elmi araşdırmalar jurnalının redaksiya heyətinin üzvü (ISSN: 2709-7846)

AXUNDOVA TURAN RAMİZ QIZI

BEYNƏLXALQ SEMİNAR, SİMPOZİUM VƏ KONFRANSLARDA İŞTİRAKI

- 2004-cü ildə Elmlər Akademiyasının «Azərbaycan Cümhuriyyətinin 86-cı ildönümünə həsr olunmuş Respublika Elmi konfransında iştirak etmişdir

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

- 09.06.2017-ci ildə “Almanlar Cənubi Qafqazda 200 il”. Beynəlxalq dialoq və inkişaf alyansının təşkilatçılığı ilə konfrans keçirilmişdir.

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

- К вопросу о системе образования в немецких колониях Азербайджана в XIX-XXвв» Tarix və onun problemləri, 2004, №1
- «Налоговая политика царизма в немецких колониях Азербайджана в XIX-XXвв». Tarix və onun problemləri, 2004, №2
- «Культурная жизнь в немецких колониях». Tarix və onun problemləri, 2008, №4
- Современная история стран Европы и Америки, Bakı, 2015. 2 ç.v. proqram
- “XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində almaniyalı mühacirlərin Azərbaycanda etno-mədəni həyatının bəzi aspektləri haqqında” // Qafqaz və dünya / №2, 2016
- Ümummillə lider H.Əliyevin anadan olmasının 93-cü ildönümünə həsr olunmuş konfrans.Məruzə: “XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda alman koloniyalarının təsərrüfatı”.
- О некоторых аспектах этно-культурной жизни немецких колонистов в Азербайджано (XIX-XX). «Международный научный журнал Кавказ и мир».№22.2017
- Восточный Вопрос в Международных Отношениях 40-х первой половины 50-х гг. XIX века. Tarix və Onun Problemləri, 2019, N4, s.27-30

AXUNDOV ELMAR FAMIL OĞLU

ÇAP OLUNMUŞ ƏSƏRLƏRİ

- Qədim Türklərdə Animist Düşüncələr və Ruhlara sitayiş. həmmüəlif, // Tarix və Onun Problemləri, N3, 2018 s. 11-15

CƏFƏROVA ŞƏBNƏM ŞAİQ QIZI

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

- Şəbnəm HACIYEVA.XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəlində Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Cumhuriyyəti arasında hərbi əməkdaşlıq məsələləri // Ümummillə Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 87-ci ildönümü münasibətilə tarix fakültəsi professor-müəllim heyətinin və magistrın elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, 2010, s. 130-133.
- Şəbnəm HACIYEVA. Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığı beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində // Tarix və onun problemləri, 2011, №2, s. 201-205.
- Şəbnəm HACIYEVA. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü problemi Türkiyə KİV-də // Tarix və onun problemləri. Bakı: 2011, №3, s. 259-263.
- Şəbnəm Hacıyeva. Türkiyə-Ermənistanın sərhəd problemində Azərbaycan amili // Tarix və onun problemləri. Bakı: 2011, №4, s. 123-128.
- Şəbnəm HACIYEVA. Azərbaycan və Türkiyənin ortaq problemi “erməni məsələsi” // Tarix və onun problemləri. Bakı: 2012, №1, s. 90-95.
- Şəbnəm HACIYEVA. Türkiyə-Azərbaycan iqtisadi əlaqələri. Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası), № 2, 2012
- Şəbnəm HACIYEVA. Türkiyə Cumhuriyyəti və Azərbaycan Respublikası arasında siyasi əlaqələrin qurulması. // Tarix və onun problemləri. Bakı, 2012, №3.

NƏTİCƏ

Tarixi olmayan xalq yoxdur. Lakin xalqların bir-birindən fərqi onların tarixlərinin qədim, mədəniyyətlərinin zəngin olması ilə müəyyənləşir. Tarix milli kimliyin formalaşmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Uzun illər ərzində əvvəlcə çar Rusiyasının, sonra isə SSRİ-nin tərkibində olduğu

zaman dilimində milli kimliyinin unudurulmasına cəhd edilmiş türk xalqlarının tarixinin tədqiqi, təbliği və tədrisi mühüm əhəmiyyətə malikdir. SSRİ-nin ittifaq respublikalarından biri olmuş Azərbaycanda türk xalqlarının tarixi ümumilikdə “SSRİ tarixi” fənni çərçivəsində, çox səthi olaraq keçilirdi. “Hər hansı bir xalqı məhv etmək üçün, ilk növbədə, onu müstəqil xalq deyil, bir törəmə olduğuna inandırmaq lazımdır” prinsipindən istifadə edilərək, türk xalqları öz adları ilə (yəni, “türk xalqları” olaraq) deyil, azərbaycanlı, qazax, qırğız, özbək, türkmən, tatar və s. adı ilə təqdim olunurdular. Sovet dövlətinin türk xalqlarının milli kimliyinin unudurulması istiqamətindəki siyasətinin nəticəsidir ki, yeri gəldi-gəlmədi türk xalqlarına “türkdilli xalqlar” deyilmişdir. Dünyanın yeniləşdiyi, sovet rejiminin dağıldığı, ayn-ayrı suveren və müstəqil dövlətlərin yarandığı mərhələdən sonra digər xalqlar kimi türklər də özünün mədəni və siyasi tarixini yenidən öyrənmək (həm də yazmaq), obyektiv işıqlandırmaq, təbliğ etmək imkanı və hüququ qazana bildi. 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkə həyatının digər sahələrində olduğu kimi, təhsil sisteminin də inkişaf etdirilərək dünya standartlarına uyğunlaşdırılması, ictimai və humanitar elmlərin tədrisinin müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq təkmilləşdirilməsi prosesinə başlandı. 1992-ci ildə Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsinin strukturunda müəyyən dəyişikliklər edildi, yeni kafedra yaradıldı. Bu kafedralardan biri "Türk və Qafqaz xalqları tarixi" kafedrası oldu. Keçmiş Sovetlər Birliyində nə türk xalqlarının, nə də Qafqaz xalqlarının tarixi müstəqil fənn kimi tədris olunmur, bu xalqların tarixi ilə bağlı məsələlər əsasən Rusiya tarixinə üstünlük verilən SSRİ tarixi fənni çərçivəsində tədris olunurdu. Bu baxımdan, yeni yaranmış şəraitdə türk və Qafqaz xalqlarının tarixinin müstəqil fənn olaraq tədrisinin zəruri olduğu hesab edildi. "Türk və Qafqaz xalqları tarixi" kafedrası "SSRİ tarixi (sovet dövrü)" kafedrasının əsasında təşkil olundu. "Türk xalqları tarixi" fənni çərçivəsində hazırda müstəqil olan türk dövlətləri (müstəqil fənn kimi tədris olunan "Azərbaycan tarixi" istisna olmaqla) ilə bərabər, digər dövlətlərin türk subyektləri, həmçinin dövlət qurumu olmayan türk xalqlarının tarixi, başqa sözlə desək, bütünlükdə türk dünyasının tarixi tədris edilir. "Türk xalqları tarixi" kafedrasının professor-müəllim heyəti tərəfindən Türk Dünyası Tarixi müxtəlif aspektlərdə araşdırılır, tədqiq edilir və zəngin soykökünə malik Türk Dünyası tarixi həqiqətləri müxtəlif arenalarda dünyaya çatdırılır. Mövcud olduğu 31 il ərzində kafedra əməkdaşları tərəfindən Azərbaycanda türk xalqları tarixinin tədqiqi, təbliği və tədrisi istiqamətində bir sıra mühüm işlər görülmüş, bu işlər nəticəsində kafedra sözün həqiqi mənasında Respublikada türk tarixinin tədqiqi və tədrisinin mühüm mərkəzinə çevrilmişdir və bu yönümdə fəaliyyətlər hər daim davam etdirilir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Altay Göyüşov. Rusiyada monarxiyanın süqutundan SSRİ-nin yaranmasına qədər olan dövrdə müsəlman-türk xalqlarının milli-azadlıq mübarizəsi (1917-1921). Metodik vəsait. Bakı, 2002, 119 s.
2. Əsməd Muxtarova. Bakı Dövlət Universiteti "Türk xalqları tarixi" tədrisinin mərkəzidir // Tarix və onun problemləri, №4 2014, s.17-26.
3. Əsməd Muxtarova. Türk xalqlarının dövlətçilik tarixi (qədim dövr və orta əsrlər). Bakı, Adiloğlu, 2002, 135 s.
4. İsmayıl Məmmədov, XIX əsrin sonu XX əsrdə Dünyanın ictimai-siyasi inkişafının başlıca yekunları və dərsləri // "Siyasi tarix" II hissə, Dərs vəsaiti, Bakı, 1998
5. Nisbət Mehdiyeva, XX əsrin əvvəllərində Türkünstanda dövrü mətbuat və mədəni-maarif müəssisələri. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. II buraxılış. B., Mütərcim, 2007.
6. Nisbət Mehdiyeva. Türk xalqları tarixi. Yeni dövr (XIX – XX əsrin əvvəlləri). Bakı, Adiloğlu, 2010, 352 s.
7. Sənubər İsmayılova, Erkən orta əsrlərdə türk xalqlarının mədəniyyəti. Qədim türk yazıları // «Tarix və onun problemləri» jurnalı, 2004. №4 (rus dilində)
8. Sevinc Ruintən Источники- Ценные факты об изучении истории Тюркских Народов, rus dilində Tarix və Onun problemləri Bakı, №3, 2016.
9. Sevinc Ruintən. Türk xalqları tarixi (yeni və müasir dövrlər). Bakalavr təhsil pilləsində tədris üçün. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2012, 39 s.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

---

10. Sevinc Ruintən. XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri dünya dövlətlərinin maraqları sistemində. “Türk dünyası tarixi” ixtisası üzrə magistratura təhsil pilləsində tədris üçün dərs vəsaiti. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2014, 242 s.
11. Tarix fakültəsinin rəsmi internet saytı <http://history.mamedov.co/>

AZƏRBAYCANI ƏSARƏTDƏN HÜRİYYƏTƏ APARAN YOLUN TARİXİ (1828-1918-ci illər)

Lətafət BEYBUTOVA Ələsgər qızı

*Quba şəhərində “Soyqırımı Memorial Kompleksi” Elmi araşdırmalar, ekspozisiya və fond
şöbəsinin müdiri*

Azərbaycan tarixində 1828-ci ilin fevral ayının 10-da Rusiya və İran arasında imzalanmış Azərbaycanın iki yerə bölünməsinə qəti şəkildə rəsmiləşdirən Türkmənçay müqaviləsi bir xalqın ruhuna, mənliliyinə edilən amansız təcavüz idi. Bu müqavilə vahid Azərbaycan dövlətini iki imperiya arasında parçalanmasının və ərazilərimizdə qəsd edilən gələcək fəlakətlərin əsasını qoydu.

Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının kulminasiya nöqtəsi sayılan 1918-ci ilə qədərki dövrü bir neçə əsas mərhələyə ayırmaq olar. Birinci mərhələ 1828-1875-ci illərdə Rusiyanın istilasından sonra ölkədə bərqərar olan işğal rejimi - komendant üsul-idarəsi, çarizmin milli ucaqlarda həyata keçirdiyi cəza əməliyyatları Azərbaycanın bir çox bölgələrində (Gəncə, Zaqatala, Quba, Şəki və s.) xalq üsyanları ilə müşahidə olunmağa başladı. 1875-1905-ci illərdə Azərbaycanda maarifçiliyin əsasını qoyan ikinci mərhələ ölkəmizin sonrakı taleyinin müəyyənləşməsində həlledici rol oynayan görkəmli fikir adamlarının yetişdiyi və fəal ictimai-siyasi həyatın formalaşdığı dövrüdür. Üçüncü mərhələ isə artıq müstəqil dövlətçilik ideyasının, onun sosial-fəlsəfi bazasının və kadr potensialının formalaşdığı 1905-1917-ci illəri əhatə edir.

Xalqımızın azadlıq və müstəqillik mübarizəsi tarixinə qızıl hərflərlə həkk olunmuş 1918-ci il mayın 28-i hər bir Azərbaycan vətəndaşının milli qürur hissi duyduğu bir gündür. Əsrlərlə azadlıq və müstəqillik amalı ilə yaşayan Azərbaycan xalqı ötən əsrin əvvəllərində bu işıqlı may günündə arzusuna qovuşdu. Şərqdə ilk dəfə azad, demokratik, dünyəvi dəyərlərə söykənən parlamentli bir respublikanın yarandığı dünyaya bəyan edildi. Xalqımız 1918-ci il mayın 28-də çar Rusiyasının bir əsrdən artıq davam edən müstəmləkə əsarətindən azad oldu, Şərqi ilk demokratik respublikasının təməlini qoydu. Həmin gün Azərbaycan Milli Şurasının iclasında İstiqlal Bəyannaməsi qəbul edildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması XX əsrdə xalqımızın həyatında yeni bir mərhələ, tarixi hadisə oldu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə Azərbaycanın ilk parlamenti və hökuməti, dövlət aparatı təşkil edildi, bayrağı, himni və gerbi yaradıldı, ana dili dövlət dili elan edildi, maarif və mədəniyyətin inkişafına xüsusi diqqət yetirildi, Azərbaycanın ilk universiteti təsis olundu. Bundan əlavə, mən deyərdimki ən başlıcası qadınlara seçmək və seçilmək hüququ verilməsi eyni zamanda milli, dini mənsubiyyətə fərq qoyulmadan respublikanın bütün vətəndaşlarının hüquq və azadlıqları təmin edilirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti respublikada demokratik dəyərlərin, o cümlədən söz və mətbuat azadlığının təmin olunmasını özünün təməl prinsiplərindən biri kimi bəyan etmişdi. Bugünkü müstəqil Azərbaycan Respublikası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi və hüquqi varisidir. Biz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bütün demokratik ənənələrinə sadıq və bu ənənələri yaşadıırıq.

Müstəqil Azərbaycan azad, demokratik ölkə kimi uğurla inkişaf edir. Qısa müstəqillik tarixində respublikamızda hüquqi dövlət quruculuğu yolunda çox vacib uğurlar qazanılıb. Ölkədə söz, vicdan azadlığı, sərbəst toplaşmaq azadlığı, siyasi plüralizm tam təmin edilib. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinə, onun həyata keçirdiyi tədbirlərə yüksək qiymət verən dahi öndər Heydər Əliyev Cümhuriyyətin dərslərindən də nəticə çıxarmağı tövsiyə etmişdir: “1918-1920-ci illərdə Xalq Cümhuriyyətinin həyatında olmuş çəkişmələr, didişmələr, hakimiyyət mübarizəsi və şəxsi mənafeyinə görə ümummillə mənafeyə zərbələr vurulması acı həqiqətdir. Biz keçmişimizdən ibrət götürməliyik, keçmişimizin zərərli tərəflərinin yenidən cücməsinə yol verməməliyik”. Əlbəttə, Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyət göstərdiyi dövrü tarixi şərait baxımından tamam fərqli və çətin bir dövr idi. Buna görə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi düzgün təhlil edilməlidir.

Açar sözlər: işğal, milli mübarizə, söz azadlığı, müstəqillik

HÜSEYNQULU ƏLİYEVİN YARADICILIĞINDA HEYDƏR ƏLİYEV OBRAZI

Fatma MƏMMƏDOVA Adil q.

*AMEA Naxçıvan Bölməsi, İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat institutu Təsviri və Dekorativ sənətlər şöbəsi
Kiçik elmi işçi*

Ulu Öndər Heydər Əliyevin fəaliyyəti, iradəsi və xalqa arxalanması, xalqın da öz Müdrik Liderinə güvənməsi və geniş xalq məhəbbəti vəhdətdə birləşdiyindən, ölkəmizin müstəqil dövlət kimi təbii sərvətlərinə sahib çıxması, milli mənafeyini, iqtisadi və strateji maraqlarını müdafiə etmək gücünə malik olması, məhz Ümummilli Lider Heydər Əliyevin müdrik siyasətindən qaynaqlanıb. Odur ki, müasir Azərbaycanın milli inkişafı xalqımızın dahi oğlu və Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Onun zəngin idarəçilik təcrübəsi Azərbaycanı inkişaf edən bir ölkəyə çevirdi. Bu baxımdan Heydər Əliyev obrazı rəssamlıqda ən çox müraciət olunan obrazlardandır. Hüseynqulu Əliyev də Heydər Əliyevin obrazını xüsusi məhəbbətlə rəsm edib. Dünya şöhrətli dövlət və siyasi xadim, ümummilli lider Heydər Əliyevin nurlu siması rəssam-heykəltəraşın yaradıcılığında qırmızı xətt kimi gəlib keçir. O, istər rəssamlıq əsərlərində, istərsə də müxtəlif materiallardan hazırladığı baryef və büstlərdə tək-cə portret oxşarlığına nail olmamış, eyni zamanda Ulu Öndərin mənəvi aləmini də verə bilmişdir. Xalq rəssamının mahir fırçası ilə yaratdığı “Ümummilli lider” portretində görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycan dövlətini dünyada tanımaq uğrunda apardığı mübarizə istedadla seçilmiş detallarla ifadə olunmuşdur. Baş üzərində dalğalanan dövlət bayrağımızın və addımlamaqda olan Yer kürəsinin təsviri ümummilli liderin mübariz ruhunu və dünya şöhrətini çox dolğun şəkildə mənalandırır. Xalq rəssamı Hüseynqulu Əliyev ulu öndərin istər kompozisiya, istərsə də üz cizgilərinin ifadəli olması baxımından maraqlı obrazlarını yaratmışdır. Onun yaratdığı obrazlar təbii, həyatı xarakter daşımaqla yanaşı, həm də tamaşaçılarda unudulmaz, parlaq təəssürat formalaşdırır. Ərtəgin Salamzadə və Xəzər Zeynalovun həmmüəllif olduğu “Təsviri sənətdə Heydər Əliyev obrazı” adlı monoqrafiyada rəssamın əsərlərindən söz açılib təhlil edilib[3.].

Rəssamın ulu öndər Heydər Əliyevi sanki dünyanın üstündə təsvir etdiyi kompozisiya mükəmməl tərzdə işlənməsi və rəmzi məna daşması ilə diqqəti cəlb edir. Əsərin kompozisiya əsasında ulu öndərin yenilməz sürəti dayanır. Təbii ki, bu cəhət rəmzi xarakter daşıyır; bununla da Heydər Əliyevin fenomenal, dünya səviyyəli siyasi lider olması bədii formada öz ifadəsini tapır. Əsərdə simvolik xarakterli başqa bir detal da vardır. Bu, Heydər Əliyevin insanları salamlayaraq yuxarı qaldırdığı sağ əlindən sanki qalxıb uçan üçrəngli Azərbaycan bayrağıdır. Belə bir təsəvvür yaranır ki, Heydər Əliyev Azərbaycan bayrağını planetin başı üzərində dalğalandırır. Bu cəhətin özü də rəmzi məzmunu malikdir; belə ki, məhz ulu öndərin müdrik siyasəti nəticəsində Azərbaycan dünya birliyinin nüfuzlu təmsilçisinə çevrilmiş, Azərbaycan həqiqətləri bütün dünyanın diqqətinə çatdırılmışdır. Əsərin ideya əsasında məhz bu dəst – xətt dayanır. Vaxtilə Heydər Əliyev deyirdi: “Azərbaycan dünyaya günəş kimi doğacaq”. Əsərə baxdıqca ulu öndərin böyük vüqarla, şəxsiyyətinə xas azmanlıqla dünyanın üstündən təmkinlə addımladığını gördükcə onun sanki bu əminliyini həyata keçirməsinin şahidi oluruq.

Əsərin kolorit əsasını göy rəngin müxtəlif çalarları təşkil edir. Heydər Əliyevin göy kostyumu mavi səmanın fonunda aydın nəzərə çarpır. Onun qırmızı qalstukunu, eləcə də üçrəngli bayrağın orta, qırmızı hissəsi soyuq göy rənglə gözə xoş gələn ahəngdarlıq yaradır. Realizmlə simvolizmin qovşağında qərarlaşan bu tablону Heydər Əliyevin boyaboy işlənmiş portretləri arasında ən məzmunlu əsərlərdən biri kimi hesab edə bilərik.

Hüseynqulu Əliyevin ulu öndərə həsr etdiyi başqa bir əsər “Sərgidə” adlanır. Burada Heydər Əliyevin və Naxçıvan Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbovun Naxçıvanda, sərgidə olmaları öz əksini tapır. Qoşa portret kimi səciyyələndirilən bu tabloda sərgi ilə tanışlığın canlı, səmimi bir epizodu təsvir edilib. Əsərin kompozisiyası yaxın planda, xətti formada qurulmuşdur. Ön və iri planda işlənmiş hər iki surətin – Heydər Əliyevin və Vasif Talıbovun diqqəti baxdıqları kompozisiyaya yönəlmişdir. Tamaşaçı bu kompozisiyanı görmür, lakin hər iki obrazın məmnun, bir qədər gülümsər simalarından əsərin onlara xoş təsir bağışladığı anlaşılır. Maraqlı olan cəhət arxa planda Azərbaycan xəritəsini əks etdirən şəkil –

eksponatın yerləşməsidir. Sənətşünas Səyyarə Sadıqovanın qeyd etdiyi kimi “Sərgidə” əsəri rəmzi xarakter daşıyan xüsusiyyətlərə malikdir [1].

Üçrəngli bayrağın fonunda verilmiş, Azərbaycan xəritəsini bu rəmziliyin nümunəsi kimi dəyərləndirmək olar.

Tablonun kolorit həlli əsasən sarı və qəhvəyi tonlardan ibarətdir. Onun kompozisiyası da realist məkan həllinə malikdir. Hər iki baxımdan “Sərgidə” tablosu ulu öndərin planet üzərindəki təsvirindən xeyli fərqlənir [3, s.81-85].

Dahi şəxsiyyətin obraz yaradıcılığına çoxsaylı rəssamlar tərəfindən dəfələrlə müraciət olunmuşdur. Hər bir rəssamın özünəməxsusluğu, fərdi yaradıcılıq üslubu hər nə qədər özünü göstərsə də, bütün bu portret nümunələrini birləşdirən yeganə cəhət vardır ki, o da xalqımızın qürur mənbəyi olan böyük insanın vətən sevgisinin, qüdrətinin öz əksini tapmasıdır. Məsələn, xalq rəssamı Sakit Məmmədovun böyük siyasi xadim Heydər Əliyevin tərənnümünə həsr edilmiş əsərini nümunə göstərərək qeyd edə bilərik ki, burada kabinet daxilində verilmiş obraz təntənəli məkanda öz sadəliyində uzaqlara dalmış nəzərləri ilə xalqına olan qayğı və sevgisini, böyük məhəbbətini dərin baxışlarında dolğun şəkildə əks etdirməkdədir. Yaxud görkəmli sənətkar, SSRİ xalq rəssamı Tahir Salahovun 1984-cü ildə yaratdığı rəngkarlıq əsərində ulu öndərin qəlbində gizlənmiş böyük, əvəzsiz xalq sevgisinin izləyicisinə dikilmiş nəzərlərində parlaq ifadəsi özünü göstərməkdədir.

Hüseynqulu Əliyevin yaradıcılığına məxsus qeyd edilən əsərdə də bu sevgi və qayğı ilə yanaşı, gələcəyə inama baxan əzəmətli simanın bədii əksi ilə rastlaşırıq. Əsasən göy və mavi kimi tonlarda həll edilmiş əsərdə Azərbaycan bayrağını qürurla bütün dünya üzərində dalğalandıran dahi şəxsiyyətin obrazı eyni zamanda rəssamın şəxsi münasibətini, sonsuz hörmət və ehtiramını da aydın şəkildə əks etdirir.

Ümumiyyətlə, Hüseynqulu Əliyevin portret janrında yaratdığı əsərlərində dərin psixoloji yanaşmasının nəticəsi olaraq, obraza olan şəxsi münasibətinin özünü aydın şəkildə büruzə verdiyinin şahidi oluruq. Bu gün Azərbaycanla yanaşı, dünyanın bir çox ölkələrinin rəssamları və heykəltəraşları da Azərbaycançılığın daim canlı, əbədi simvolu olan Heydər Əliyev mövzusunda müraciət edirlər. Bir çox ölkələrin şəhərlərində Heydər Əliyevin adını daşıyan parkların, xiyabanların, mövcud olduğunu görür, onun əzəmətli heykəlləri ilə qarşılaşırlar”(5).

ƏDƏBİYYAT

1. Bəhrüz bəy Kəngərlinin Davamçıları, Ziyadxan Əliyev, canveten.az/az/news/id-2542.
2. Salamzadə, Ə. Təsviri sənətdə Heydər Əliyev obrazı / Ə. Salamzadə, X. Zeynalov. – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Memarlıq və İncəsənət İnstitutu, – 2019
3. Sovet Azərbaycan incəsənəti. Təsviri sənət (1959-80). – Bakı: “ADK”, – 1986. – 115 s.
4. Quluzadə Musa. Azərbaycanı Qüdrətli Dövlətə Çevirən Heydər Əliyev Dühası
.Azərbaycanı qüdrətli dövlətə çevirən Heydər Əliyev dühası – VƏTƏN QƏHRƏMANLARI (vetenqehremanlari.az)
5. Cəfərli T. Təsviri sənətdə dahi Heydər Əliyev obrazı: Təsviri sənətdə dahi Heydər Əliyev obrazı | "Nuhçixan" İnformasiya Agentliyi (nuhcixan.az)

Şəkil 1.2.1. “Ümummilli lider”, 2014, k.y.b., Naxçıvan şəhəri, şəxsi kolleksiya

QARABAĞIN HİKMƏT XƏZİNƏSİNDƏN – ATALAR SÖZLƏRİ
ИЗ СОКРОВИЩА МУДРОСТИ КАРАБАХА - СЛОВА ПРЕДОВ
FROM THE TREASURE OF WISDOM OF KARABAKH - WORDS OF THE
FOREFATHERS

Gülxarə ƏHMƏDOVA

AMEA Folklor İnstitutu, Dədə Qorqud şöbəsinin elmi işçisi

XÜLASƏ

Atalar sözləri folklorun ən çox istifadə edilən janrlarındandır. Azərbaycan atalar sözləri forma və mövzu zənginliyi ilə seçilir. Hər bölgənin folklorunda özünəməxsus nümunələr işlənmişdir. Bu məqalə hal-hazırda Qarabağda mövcud olan atalar sözləri haqqındadır. Bölgədən toplanmış nümunələr müxtəlif aspektdən araşdırılır, rus, Kıbrıs atalar sözləri ilə müqayisə edilir. Məqalədə Qarabağda işlənən, eyni zamanda digər bölgələrdə də mövcud olan, lakin Qarabağda leksikasına görə fərqlənən və ya variant olaraq istifadə edilən atalar sözləri təhlilə cəlb edilir. Eyni atalar sözünün əksər xalqlarda da işləndiyi qənaətinə gəlinir.

Açar sözlər: Qarabağ, folklor, hikmət xəzinəsi, atalar sözləri

ABSTRACT

Proverbs are one of the most used genres of folklore. Azerbaijani proverbs stand out for their richness of form and subject matter. In the folklore of each region, unique examples are developed. This article is about proverbs that currently exist in Karabakh. Examples collected from the region are examined from different aspects, compared with Russian and Cypriot proverbs. In the article, the proverbs used in Karabakh, which also exist in other regions, but differ in terms of their lexicon or are used as variants in Karabakh, are included in the analysis. It is concluded that the same proverb is used in most nations.

Keywords: Karabakh, folklore, treasure of wisdom, proverbs

РЕЗЮМЕ

Пословицы – один из наиболее часто используемых жанров фольклора. Азербайджанские пословицы отличаются богатством формы и содержания. В фольклоре каждого региона разработаны уникальные образцы. Эта статья о пословицах, существующих в настоящее время в Карабахе. Примеры, собранные в регионе, рассматриваются с разных сторон, сравниваются с русскими и кипрскими пословицами. В статье в анализ включены употребляемые в Карабахе пословицы, которые существуют и в других регионах, но отличаются по своей лексике или используются в Карабахе как варианты. Делается вывод, что одна и та же пословица используется у большинства народов.

Ключевые слова: Карабах, фольклор, кладезь мудрости, пословицы.

ATALAR SÖZLƏRİ

Atalar sözləri folklorun geniş yayılmış və dildə sıx-sıx istifadə olunan janrlarındandır. Həyatın həlledici anlarının yekunu olaraq söylənmiş qısa nəticələr atalar sözlərində daşlaşmışdır. Ünsiyyət zamanı öylənələn fikrin daha qısa şərhi üçün bu nümunələrdən yeri gəldikcə istifadə edilməsi həmin mətnləri unudulmaqdan qoruyur, daim yaddaşlarda təzələnilir, beləliklə, yaşamını davam etdirir. XV-XVI əsrlərdə üzü köçürülən əlyazma əsasında hazırlanmış “Oğuznamə” adlanan ilk atalar sözü və məsəllər kitabında bu janr haqqında deyilir: “Atalar sözi Qurana girməz, amma quran yanında yalın-yalın

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

yalışur”(Oğuznamə: 1987, s. 18). Bu gün Qarabağda işlədilən atalar sözlərinin çoxunun “Oğuznamə”də verildiyini görürük. Mətnlərdə leksik baxımdan müəyyən fərqlər olsa da, ifadə olunan fikir, məntiq isə, demək olar ki, dəyişməz qalmışdır. Diqqət edək:

Allah sağ əli sol ələ möhtac eləməsin – Allah sağ gözi sol gözə möhtac eyləməsün (Oğuznamə, s.19).

Yer oturanın, söz götürənin – At binənidir, qılıç qurşanandır (s. 24).

İti öldürənə sürüdərlər – İti öldürən sürüyü bilür (s. 35).

Ətlə dırnağın arasına girən iyənib çıxar – Ət ilə dırnaq arasına girən yeyip çıxar (65).

Quduran qırx gün gedər – Quduzun ömri qırx gündür (146).

Qonaq qonağı istəməz, ev yiyəsi heç birin – Qonaq qonağı sevməz, ev issi ikisini də sevməz (148).

Kim eşşək olursa, biz də ona palan – Kim eşək olursa, biz səməriyüz (166).

Köçən yurdun qədrini düşən yurdda bilərlər – Köçdügün yurdun qədri qonduğun yurtda bilinər (168).

Görkəmli alim Samət Əlizadə bu janrın xüsusiyyətlərini belə xarakterizə edir: “Atalar sözü xalqın tarixə, tarixin də xalqa verdiyi dərsinin hamı tərəfindən qəbul və təsdiq edilən elə nəticəsidir ki, düzlüyünə və dəqiqliyinə şübhə yeri yoxdur. Paremik vahid, birinci növbədə, öz ədalətli ruhu ilə şüurlara hakimdir. Onun aksiomatik səciyyə daşması hökm səviyyəsində ifadə olunan məntiqi fikrin böyük ümumiləşdiricilik qüvvəsi ilə əlaqədardır. Bu “ümumiləşdirmə” müxtəlif nəsillər tərəfindən aparılmış, mətləbin-məzmunun aydın və sərrast ifadə səviyyəsinə görə ən son həddə çatmış, kristallaşmış ümumiləşdirmədir” (S.Əlizadə, “Müdrikliyin sönməyən işığı” (Oğuznamə), s.11).

“Əmsali-türkanə” (türk atalar sözləri) kitabında toplanmış atalar sözləri XVIII əsr Azərbaycan folklorunun qiymətli nümunələridir. Bu kitab xalqımızın folklorunun tarixinin öyrənilməsi, eləcə də qiymətli söz xəzinəmlə tanışlığı baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu gün xalq arasında işlənən atalar sözlərinin əksəriyyətinin “Amsali-türkanə”də mövcud olduğunu görürük. Qarabağ bölgəsində ən çox istifadə olunan xalq hikmətlərinin sözügedən kitabda işlənmiş variantlarına nəzər salaq:

Əyri oturaq, düz danışmaq – *Əgri əglənüb doğrı danışmaq gərək.*

Gözəllik ondur, doqquzu dondur – *Adam ondur, doqquzu dondur.*

Allah kərimdir – *Almanı gögə atdun, yerə gəlincə Allah kərimdir.*

Ölünün də, dirinin də yiyəsi gərək – *Ölünün dirisi gərək.*

Bugünkü işini sabaha qoyma – *Bugünkü fürsəti danlaya qoyma.*

İsti aşma soyuq su qatma – *Bişmiş aşı su salmaq olmaz.*

Dost bir isə azdır, düşmən min isə çoxdur – *Dostluğa min adam azdur, düşmənlığə bir çox.*

Örtülü bazar, dostluğu pozar – *Dost ilən bazar, dostluğu pozar.*

Dağ Məhəmmədə sarı gəlməsə, Məhəmməd dağa sarı gələr – *Dağ yeriməsə, abdal yerür.*

Toyuq ölsə, bir çəngə tükdür, dəvə ölsə, adı özünə yüküdü – *Dəvə ölsə, dərisi eşşəgə yüküdür* (Əmsali-türkanə, s. 7-47).

Bu gün dilimizdə işlənən əksər atalar sözlərinin digər xalqlarda da fəal işləndiyini görürük. Kıbrıs türklərində işlənən nümunələrdə bunu görə bilərik. Məsələn, Kıbrıs türk ata sözləri:

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Anasına bax qızın al, qırağına bax bezin al – Anasına bak, kızını al, kənarına bak bezini al.

Odnan pambığın bir yerdə nə işi var – Ateşle pamuk yan-yana durmaz.

Başım hara – ayağım da ora – Baş nereye giderse ayak da oraya gider.

Öz gözündə tiri görmür, özgəsində tük axtarır – Kendi gözündəki merteği görməz de el gözündeki çöpü görür.

Sirkə nə qədər tünd olsa, öz qabını çatladar – Keskin sirke kendi kabına zarar verir (Kıbrıs türk ata sözləri, 158-172).

XVIII-XX əsr rus əlyazmaları əsasında hazırlanmış “Atalar sözləri, deyimlər, tapmacalar” kitabında Azərbaycan atalar sözləri ilə eyniliklər xüsusi diqqət çəkir. Bəzi nümunələrin dilimizdə mövcud olan mətnlərin variantı və ya ekvivalenti olduğunu görürük. Məsələn:

Bədbəxtlik bədbəxtlik gətirər – Беда беду родит (24).

Təzə süpürgə təmiz süpürür – Новый веник чисто метет (32).

Yüz manatın olunca, yüz dostun olsun – Не имей сто рублей, а имей сто друзей (159).

İt hürər, karvan keçər – Собака лает, а ветер носит (34).

Asta gedən çox gedər – Тише едешь – дальше будешь (132).

Cidanı çuvalda gizləmək olmaz – Шила в мешке не утаишь (38).

Gözdən uzaq, könlüdən iraq – Далеко от очей – далеко и от сердца (42).

Milçəkdən fil düzəltmə - Из блохи делает делает верблюда (83).

Dünənki sərçə bugünküne “cik-cik” öyrədir – Курицу да яйца учат! (90).

Məhəbbətin gözü kordur – Любовь слепа (94).

Ölümdən qaçmaq olmaz – От смерти не уйдешь (105).

Hər şeyin təzəsi, dostun köhnəsi – Старой друг лучше новых двух (111).

İş ustasından qorxur – Дело мастера боится (123).

Nə ətdi, nə balıq – Ни рыба, ни мясо (136).

Yüz ölç, bir biç – Семь раз отмерь – один отрежь (177).

Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən toplanmış atalar sözlərinin mətnlərində müəyyən regional fərqliliklər nəzərə çarpır. Məsələn, əksər bölgələrdə “Ağ ayrıntı itə tökərlər, qara kişmişi cibə tökərlər” kimi işlənən atalar sözü Ağdamda təhrif edilmiş formada işlədilir:

Ağ kişmişi itə tökərlər, qara kişmişi cibə tökərlər.

Xalq danışığı dilində aktiv şəkildə işlənən bir çox atalar sözlərinin Ağdamda işlənmə tərzinə nəzər salmaq:

Adamın yerə baxanı, suyun lal axanı – Suyun lal axanı, adamın yerə baxanı (inversiya).

Alaş dağlara da qar yağarmış – Sənə güvəndiyim dağlar, sənə də qar yağarmış.

Azar cana tonnan girər, misqalnan çıxar – Azar batmannan gələr, misqalnan çıxar.

Bar verən ağaca daş atarlar. Digər bölgələrdə bu nümunə “Bar verən ağaca daş atmazlar”; “Bar gətirən ağaca balta çalmazlar” kimi işlənir.

Bəyə, xana baxıb fikir eliyincə, kora, şilə bax, şükür elə – Aşağıya baxıb fikir eləyincə, yuxarıya baxıb şükür elə.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Bəzənmişən, bəydən qorxursan, bəzənirsən, xanımnan – Bəzənirəm, xanımnan qorxuram,
bəzəmmirəm, ağadan.

Flankəs çoxbilmişdiyinnən ala saxsağana papax tikər – Şeytana papış tikər.

Gözdən qıraq olan könüldən də qırağ olar – Gözdən uzaq, könüldən iraq.

Hər yarağım düzəlmişdi, qalmışdı saqqal darağım – Düzəlib hər yarağım, qalib saqqal darağım
və s.

Kavab iyinə gəlmişdi, gördü eşşək dağlanır – Getdim kabab iyinə, gördüm eşşək dağlanır.

Qananın da quluyam, qammazın da, dad yarımçıq əlinnən – Sayanın quluyam, saymayanın ağası.

Qarışqa şirəyə gələr – Milçək qana gələr.

Meşədə armudun yaxşısını ayı yeyər – Armudun yaxşısını meşədə çaqqal yeyər.

Oğru elə danışdı, doğru divara qısıldı – Oğru elə qışqırdı, doğrunun bağı yarıldı.

Su aparın saman çöpünnən yapışar – Suda boğulan saman çöpünnən yapışar.

Tamahı Murtuzəli qılincınnan itidi – Nəfsi Həzrət Əlinin qılincından itidi.

Ucuz şorbanın dadı olmaz – Ucuz ətin şorbası olmaz.

Yağ yağnan qaynıyar, yarma da yarmaynan – Yağ yağla qaynayar, yarmalar yavan qalar.

Ümumiyyətlə, Ağdam bölgəsində işlənən atalar sözlərinin mətnlərində inversiyaya daha çox rast gəlinir.

Topladığımız materiallar içərisində yalnız Qarabağ – Ağdam bölgəsinə məxsus hesab etdiyimiz nümunələr də var. Həmin nümunələrə nə “Oğuznamə”, nə “Əmsali türkanə”, nə M.Qəmərlinin “Atalar sözləri”ndə, nə də digər bu qisim kitablarda rast gəlinir. Həmin nümunələrdən bəzilərinə nəzər salaq:

Andına inanıram, amma xoruzunun quyruğu görükdir.

Aşağı, aşağı, qatıxlı aşdan da aşağı.

Aşağıda kəsən varsa, yuxardan da baxan var.

Aşix dualı yerdə (bir iş görəndə xeyir-dua almağın gerek olduğu vurğulanır).

Ayı qandı, sən qanmadın.

Belinə çöpdən dirək (güvənsizlik, etibasızlıq məqamında söylənilir).

Bəndə bəndiyə rəhm eləsə, Allah da hər ikisinə rəhm eliyər.

Bir ağacın altında yüz qoyun kölgələnər.

Bu iti vurdum, sinsidi, o it də bu itin cinsidi.

Bunnan soruşan var ki, Avdal, eşşəyin haralıdı? (Digər regionlarda işlənən “Səndən soruşan var ki, bu gün ayın neçəsidir?” nümunəsinin ekvivalentidir).

Çəkin ağırdı: bu daş, bu tərəzi.

Dağdan gələn bağdakını qovur.

Dan bəyquşu kimi tezdən durmusan.

Deyir ki, qarğa mənim toyuğumdu (Yersiz iddia edərkən söylənilir).

Dəli dəlini görəndə dəyənəyin dalına qısar.

Dilimi gödək eliyən mənim xaçımdı.

Döymə taxda qapımı, döməyim dəmir qapını.

Düz yerdə yeriyə bilmir, şumda şıllax atır.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Elə gedirsən ki, elə bil Saybalı yasa gedir (Saybalı Ağdam rayonunda kənd adıdır. Kəndin arvadları birbirini çağırır-çağırır, yolda söhbət edə-edə yasa gedərlərmiş. Onların ləng hərəkətlərindən yaranmış fikirdir. Saybalılı sözü xalq dilində şəkilçisini itirərək Saybalı kimi söylənir).

Elin ağzı çuval deyil yığasan.

Erməni deyir, musurmanın sonku ağılı məndə olaydı.

Eşşək nədi, döşək nədi.

Eşşək özünsən, tükün də məxmər çalır.

Eşşəyə dedilər mərifətini göstər, palçığa girib ağnadı.

Əlin yarpaq xınadadı?

Gələndə mələk, gedəndə kələk.

Götürənin əlin kəsmirlər, görəninin gözün tökürlər.

Xanım sındıran qabın səsi çıxmaz.

İlan sürünsün, balası da dalınca.

İş tərs gətirəndə quymax da diş çıxarır (başqa variantlarda quymaq əvəzinə xəşil deyilir).

İtin quyruğun kəsməknən qoyun olmur.

Qarğa uçdu, qaz qondu.

Qazan örtülü qaynasın.

Qonaq gəlməyən evə həkim gələr.

Molladan ayıf (biri başqasına eyib tutanda deyir).

Ölmüşdü Xankişi kartofu duzsuz yeyə (Bu atalar sözünün birinci hissəsi – “Ölmüşdü Xankişi”, demək olar ki, bütün bölgələrdə bu şəkildə işlənir. Lakin “kartofu duzsuz yeyə” hissəsi isə sırf Ağdam bölgəsində işlənir).

Şələni götürən Məmmədəli, aşan Məmmədhasən (Biri əziyyət çəkir, o biri heç nə etmədiyi halda əldən düşür) və s.

Qarabağ bölgəsindən toplanmış bir sıra atalar sözlərində dialekt əlamətləri söyləyicinin məhz Qarabağdan olduğunu diqtə edir. Məsələn:

Ağıllı oluf dərt çəkincə, dəli ol, dərdini çəksinlər.

Evdə bişmiyif, qonşudan gəlmiyif.

Gen qaz, dərin qaz, özün düşəssən.

Hajıdan gələn mən, xəbər verən sən.

Kavab iyinə gəlmişdi, gördü eşşək dağlanır.

Kor kora deyir, “çirt” bərki gözüne.

Qazan deyir dibim qızıldı, çömçə deyir, bulanıf çıxmışam.

Namusu itə atıflar itdə yemiyif.

Sifarişlə haj qəbul olunmur.

Toyuğa dedilər niyə eşlənirsən, dedi tökülmüşüm öyrənif.

Tökülsün o göz ki, dəyə qaxınan qoza.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Mövzu üzrə araşdırmalar zamanı bu qənaətə gəldik ki, Qarabağ bölgəsində atalar sözlərindən nitqdə fəal şəkildə istifadə olunur. Müşahidələrimizdən aydın oldu ki, bu bölgədə mətnlər daha çox inversiyaya edilmiş şəkildə söylənir. Sırf regional səciyyə daşıyan, lokal şəkildə istifadə edilən atalar sözləri də mövcuddur ki, bu da yerli əhalinin yaradıcı təfəkkürünün göstəricisidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Пословицы поговорки загадки (в рукописных сборниках XVIII-XX веков).
Издательство Академии Наук СССР Москва-Ленинград, 1961, 289 стр.
2. Dədə Qorqud (elmi-ədəbi toplu) / Kıbrıs türk ata sözləri. I (18) Bakı, 2006 (s. 157-173).
3. Oğuznamə. Tərtib edən: Əlizadə S. Bakı, Yazıçı, 1987, - 223 s.
4. Abasqulu Marağai. Əmsali-türkanə (türk atalar sözləri). Köçürən və tənzim edən Böyük Rəsul oğlu. Bakı, Qartal, 1996, 50 səh.
5. Oğuznamə. Çapa hazırlayan: S.Əlizadə. Bakı, Yazıçı, 1987, 223 səh.

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD”DA DÖYÜŞ MƏRASİMLƏRİ
БОЕВЫЕ ЦЕРЕМОНИИ В "КІТАБІ-ДАДЕ ГОРГУД"
“BATTLE CEREMONIES IN "KITABI-DADE GORGUD

Nizami ADIŞİRİNOV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Folklor İnstitutu

ORCID ID: 0009-0003-0865-2855

ÖZƏT

“Kitabi-Dədə Qorqud” ümumtürk epik dastan təfəkkürünün şah əsərlərindən biridir. Məlum məsələdir ki, qəhrəmanlıq dastanlarında qəhrəmanın fəaliyyəti, səfərləri, döyüşləri, qələbələri əsas məsələ kimi diqqət çəkir. Bu mənada qəhrəmanlıq dastanlarında döyüşə hazırlıqla bağlı, döyüşün təşkili, döyüşün gedişi ilə bağlı, o cümlədən döyüşdən sonra keçirilən mərasimlər maraq doğurur. Məqalədə dastanda olan döyüş ritualları ilə bağlı bu məqamlar diqqətə çatdırılır. Oğuz igidləri düşmənlə döyüşdən əvvəl hər zaman “arı sudan abdest alır. Ağ alnını yerə qoyub iki rükət namaz qılır. Adı gözəl Məhəmmədə salavat gətirir. Allaha sığınır və Allahdan kömək umaraq düşməyə hücum edir”. Dastanın bir çox boylarında döyüşdən əvvəl bu mərasimin icrası bunun bir ritual olmasını təsdiqləyir. Oğuz igidləri döyüşə hazırlaşarkən, döyüşdən qabaq mütləq “alaylar bağlanır” və qoşunlar müəyyən nizama uyğun düzülürdü. Bundan sonra “borular çalınır, davullar dögülürdü”. Bu mərasim bəzən dastan mətnlərində “kös uruldu, boru ötdü” şəklində də ifadə olunur. Döyüşə başlayanda isə oğuzlar “gümbür-gümbür nəqaralar dögürlər. Burması altın tac borular çalırlar”. Dastanda müşahidə edilən hər b mərasimlərdən biri də türkün qədim döyüş texnikası ilə bağlıdır. Oğuz qəhrəmanları döyüşdə ayıra şəklini almaqla düşməyə 3 fərqli istiqamətdən – sağdan, soldan və mərkəzdən hücum edirdilər. Dastanda işlənən döyüş rituallarından biri də “qırım”la bağlıdır. Buna dastanın bir neçə boyunda rast gəlirik. Döyüş meydanında qarşılaşan qəhrəmanlar özlərinə döyüşmək üçün qarşı tərəfdən rəqib(qırım) seçərdilər. Bu qarşılaşma döyüş başlamazdan əvvəl keçirilirdi və döyüşün taleyini həll edirdi. Dastanda işlənən “taraqa çatlatmaq” ifadəsi də döyüşdən əvvəl tərəflərin bir-birini qorxutmaq üçün etdikləri hər bə-zorba kimi başa düşülməlidir. Dastan boylarında döyüş ritualı ilə bağlı daha bir maraqlı məqam “oğuz bəgləri qalaba toyum oldu” ifadəsinin işlənməsidir. Bu ifadə döyüşdən sonra icra edilən hər b mərasiminin dastanda daşlaşmış qalığıdır. Oğuzların hər b qanunlarına görə, döyüşdən sonra əldə olunan qənimətdən mütləq Bayındır xana da pay ayırır, “pəncik çıxarırdılar”. Döyüş əsnasında aman diləyib təslim olan düşməyə toxunmazdılar. Əsirlərlə ədalətli davranırdılar. Hətta dastan qəhrəmanları ən xoş günlərində bəzən qulları azad edirdilər. Və ən əsası oğuz igidləri qələbədən sonra mütləq öz yurdlarına geri qayıdırlar.

Açar sözlər: döyüş, ritual, toyum, qırım, taraqa, pəncik, epos, Dədə Qorqud

ABSTRACT

"Kitabi-Dede Gorgud" is one of the masterpieces of all-Turkish epic thinking. It is known that in heroic epics, the hero's activities, journeys, battles, and victories are the main issues. In this sense, in heroic epics, the preparations for the battle, the organization of the battle, the progress of the battle, including the ceremonies held after the battle are of interest. In the article, these points regarding the battle rituals in the epic are brought to attention. Oghuz braves always "bee ablutions from water" before the battle with the enemy. He puts his white forehead on the ground and prays two rakats. The name brings blessings to the beautiful Muhammad. He takes refuge in God and attacks the enemy hoping for God's help." The performance of this ceremony before battle in many parts of the saga confirms that it was a ritual. When Oghuz braves were preparing for battle, before the battle, "regiments were closed" and the troops were lined up according to a certain order. After that, "pipes were played and drums were beaten." This ceremony is sometimes expressed in epic texts in the form of "kose hit, pipe passed".

When the battle begins, the Oghuz "beat drums". They play pipes with golden crowns. One of the military ceremonies observed in the saga is related to the ancient fighting technique of the Turks. Oghuz heroes attacked the enemy from 3 different directions – from the right, left and center, taking the shape of a crescent in battle. One of the battle rituals used in the saga is related to "crime". We find this in several chapters of the saga. The heroes who met on the battlefield would choose an opponent from the other side to fight. This encounter took place before the battle began and decided the fate of the battle. The expression "to crack the comb" used in the saga should be understood as the bullying that the parties do to scare each other before the battle. Another interesting point related to the battle ritual in the epic is the development of the phrase "Oghuz Begg became my wedding". This phrase is a fossilized remnant of the military ceremony performed after the battle. According to the military laws of the Oghuzs, the Bayindir Khan must share the spoils obtained after the battle, and "they took out pancik". During the battle, they would not touch the surrendering enemy. They treated the captives fairly. Even the epic heroes sometimes freed slaves in their best days. And most importantly, after the victory, the Oghuz heroes definitely return to their homeland.

Keywords: battle, ritual, wedding, crime, taraga, pancik, epos, Dede Gorgud

РЕЗЮМЕ

«Китаби-Даде Горгуд» — один из шедевров общетюркского эпико-эпического мышления. Известно, что в героических эпосах главными вопросами являются деятельность героя, его путешествия, сражения и победы. В этом смысле в героических эпосах представляют интерес подготовка к битве, организация боя, ход битвы, в том числе и обряды, проводимые после битвы. В статье обращено внимание на эти моменты, касающиеся боевых обрядов в эпосе. Огузские храбрецы всегда перед схваткой с врагом совершают «пчелиное омовение из воды». Он опускает свой белый лоб на землю и совершает молитву в два ракаата. Имя приносит благословение прекрасному Мухаммеду. Он прибегает к Богу и нападает на врага, надеясь на Божью помощь». Совершение этого обряда перед битвой во многих частях саги подтверждает, что это был ритуал. Когда огузские храбрецы готовились к битве, перед битвой «полки смыкались» и войска выстраивались в определенном порядке. После этого «играли на свирели и били в барабаны». на барабанах». Они играют на свирели с золотыми коронами. Один из воинских церемоний, наблюдаемых в саге, связан с древней боевой техникой тюрков. Герои-огузы атаковали врага с 3-х разных направлений – справа, слева и по центру, принимая в бою форму полумесяца. Один из используемых в саге боевых ритуалов связан с «преступлением». Мы находим это в нескольких главах саги. Это столкновение произошло до начала битвы и решило судьбу битвы. Выражение «расколоть гребень», использованное в саге, следует понимать как издевательство, которое стороны делают, чтобы напугать друг друга перед битвой. Еще одним интересным моментом, связанным с боевым ритуалом в эпосе, является развитие фразы «Огузбеки стали моей свадьбой». Эта фраза представляет собой окаменелый остаток воинской церемонии, совершавшейся после битвы. По военным законам огузов Байындыр-хан должен был разделить добычу, добытую после битвы, и «вынесли панчик». Во время боя они не тронули сдавшегося врага. С пленными обращались справедливо. Даже эпические герои иногда освобождали рабов в свои лучшие дни. И самое главное, после победы огузские богатыри обязательно возвращаются на родину.

Ключевые слова: битва, обряд, свадьба, преступление, тарaga, панчик, эпос, Деде Горгуд

GİRİŞ

Fritz Neumarkın belə bir ifadəsi var ki, "türkləri tarixdən çıxartsaq, ortada tarix deyə bir şey qalmaz" (Aydoğan 2006: 5). Doğrudan da, qədim dövr və orta dövr tariximizin, mədəniyyətimizin elə bir mərhələsi yoxdur ki, Oğuzlar haqqında dastanlar oraya nüfuz etməsin (Əsgər 2022: 5). Oğuzlar haqqında dastanlar şifahi xalq yaradıcılığımızın ən mühüm hadisələrindən biri kimi, həm də türkün qəhrəmanlıq salnaməsi, külliyatıdır. Çünki türkün tarixini qılıncsız və sözsüz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Folklorşünas alim Məhərrəm Qasımlı yazır ki, "bütün tarixi dövrlərdə türk oğlu qılıncı

qolunun, sazı isə ürəyinin davamı bilmişdir” (Qasımlı 2003: 117-118). Bu mənada, “Kitabi-Dədə Qorqud” da ümumtürk epik dastan təfəkkürünün şah əsərlərindən biri sayıla bilər desək, mübaliğə etmiş olmarıq. Təsadüfi deyil ki, böyük türk alimi Fuad Köprülü də bu fikri təsdiqləyərək demişdir ki, bütün türk ədəbiyyatını tərəzinin bir gözünə, “Dədə Qorqud”u digər gözünə qoysaq, “Dədə Qorqud” ağır gələr. “Dədə Qorqud” dastanı türk xalqları ilə oxşar təfəkkür tərzinin və ortaq həyat tərzinin məhsulu olduğu üçün dastan mətninin dərin qatlarında türkən əski mifoloji dünyagörüşünü əks etdirən bir çox ritualların poetik ifadəsini görürük.

Dastan XI əsrdə yazıya alınarkən katiblərin müdaxiləsi nəticəsində sonradan islamla bağlı bir çox məsələlər də dastan mətnlərinə əlavə olunmuşdur. Akademik Nizami Cəfərov dastana sonradan edilən bu əlavələri dastanın əsas ideya-istiqləmətlərindən biri hesab edir (Cəfərov 1999: 62). Lakin dastan mətnlərində islami motivlərlə yanaşı, türkən əski dünyagörüşünün ifadəsi olan bir çox mərasimlər də maraqlı doğurur. Belə mərasimlərdən biri dastan mətnlərində işlənən döyüş mərasimləri ilə bağlıdır. Məlum məsələdir ki, qəhrəmanlıq dastanlarında qəhrəmanın fəaliyyəti, səfərləri, döyüşləri, qələbələri hər zaman əsas məsələ kimi diqqət mərkəzində olur. Bu mənada qəhrəmanlıq dastanlarında döyüşə hazırlıqla bağlı, döyüşün təşkili, döyüşün gedişi ilə bağlı, döyüşdən sonra keçirilən mərasimlər maraqlı doğurur. Məqalədə dastanda olan döyüş ritualları ilə bağlı bir neçə məqamı qeyd etmək istəyirik.

TƏDQIQAT

Hər şeydən əvvəl qeyd etməliyik ki, oğuz igidləri düşmənlə döyüşdən əvvəl hər zaman “arı sudan abdest alır. Ağ alını yərə qoyub iki rükət namaz qılır. Adı gözəl Məhəmmədə salavat gətirir. Allaha sığınır və düşməne ondan kömək umaraq hücum edir”. Dastanın bir çox boylarında müşahidə olunması bunun bir ritual olmasını təsdiqləyir.

Oğuz igidləri döyüşə hazırlaşarkən, döyüşdən qabaq mütləq “*alaylar bağlanır*” (KDQ 2004: 169) və qoşunlar müəyyən nizama uyğun düzülürdü. Bundan sonra “*borular çalınır, davullar döğülürdü*” (KDQ 2004: 169). Bu mərasim bəzən dastan mətnlərində “*kös uruldu, boru ötdü*” şəklində də ifadə olunur. Döyüşə başlayanda isə oğuzlar “*gümbur-gümbur nəqaralar döğürlər. Burması altın tac borular çalınır*” (KDQ 2004: 50). Döyüşdən qabaq “*gümbur-gümbur nəqaraların döyülməsi, boruların çalınması*” hər b mərasiminə qazax qəhrəmanlıq dastanı olan “Koblanlı batır” dastanında da rast gəlinir. Bu bir tərəfdən orduya döyüşə başlamaq əmri idisə, digər tərəfdən düşmən cərgələrində vahimə, çəşqinlik yaratmaq məqsədi daşıyırdı. “Qazan bəgin tutsaq olub oğlu Uruz çıxardığı boy”da da eyni hadisənin şahidi oluruq: “*Oğuz ərləri alay-alay gəldi. Köpük-köpük davullar, nəqaralar çalındı*” (KDQ 2004: 160). “Bamsı Beyrək boyu”nda da “*gümbur-gümbur nəqaralar döğülür*”, yalnız bundan sonra qoşun döyüşə başlayır, hücumu keçir.

Dastanda müşahidə edilən hər b mərasimlərindən biri də türkən qədim döyüş texnikası ilə bağlıdır. Oğuz qəhrəmanları döyüşdə aypara şəklində almaqla düşməne 3 fərqli istiqamətdən – sağdan, soldan və mərkəzdən hücum edirdilər. Boyların məzmunundan məlum olur ki, mərkəzdə hər zaman Qazan xan özü döyüşürdü. Dastanın ikinci boyunda oxuyuruq ki, “Daş Oğuz bəgləri ilə Dəli Dondar sağdan dəpdi. Cılasın yigitləri ilə Qaragünə oğlu Qarabudaq soldan dəpdi. İç Oğuz bəgləri Qazan dopa dəpdi”. Bu döyüş nizamından məlum olur ki, ordunun sağ cinahı Daş Oğuzun nəzarətində idi. Sol cinaha və mərkəzə isə İç Oğuzlar nəzarət edirdi. “Bamsı Beyrək boyu”nda da biz həmin nizamın şahidi oluruq. Qazan mərkəzdə Şöklü Məliyi atdan yərə salır. Sağda Dəli Dondar Qara Təkürü qılınclayır. Solda Qara Budaq Qara Arslan Məliyi atından yərə salır.

Dastanda müşahidə olunan döyüş rituallarından biri də “*qırım*”la bağlıdır. Buna dastanın bir neçə boyunda rast gəlirik. Döyüş meydanında qarşılaşan iki tərəfdən adlı-sanlı, tanınmış qəhrəmanlar özlərinə döyüşmək üçün qarşı tərəfdən rəqib seçirdilər. Bu qarşılaşma döyüş başlamazdan əvvəl keçirilirdi, adətən, döyüşün müqəddaratını həll edirdi. İki sərkərdə, qoşun başçısı arasında baş tutan bu döyüşdə məğlub tərəfin əsgərləri döyüşü davam etdirməmiş. “Dədə Qorqud”da bu hadisəyə sonuncu boyda şahid oluruq. Aruz özünə qırım(rəqib) kimi İç Oğuzdan Qazanı seçir. Daş Oğuzdan olan Əmran İç Oğuzdan rəqib kimi Tərsuzamışı seçir. Daş Oğuzdan olan Alp Rüstəm də özünə qırım kimi Ənsə qoca oğlu Oqçını seçir (KDQ 2004: 169). Qazanla Aruz qarşılaşmasında Qazan Aruzu məğlub etdikdən sonra Daş Oğuz bəyləri döyüşü davam etdirməyib Qazandan aman diləyirlər. “Qazılıq qoca oğlu Yegnək boyu”nda da Bayındır xandan “aqın” diləyən Qazılıq qoca Düz mürd qalasına gəlib döyüşə

başlayır. Qalanın təkuru qaladan çıxıb döyüşmək üçün özünə ər diləyir. Təkbətək döyüşdə Qazılıq qocanı məğlub etdikdən sonra oğuz igidləri döyüşü davam etdirmir.

“Qazan xanın evi yağmalandığı boy”da da Qazan düşməndən anasını istəyəndə kafir Qazana belə cavab verir ki, “...qarıcıq ananı gətirmişiz. Sana verməziz, Yayxan Keşiş oğluna verəriz. Yayxan Keşiş oğlundan oğlu doğar. Biz anı sana qırım qoruz” (KDQ 2004: 48). Boyun məzmunundan da göründüyü kimi, kafir Qazanı alçaltmaq üçün deyir ki, anası Yayxan Keşiş oğlundan oğul doğsa, onu Qazana qırım qoyacaqlar. Dastanın digər boylarında da düşmən tərəfindən qardaşın qardaşa(Əgrək və Səgrək), atanın oğula(Qazılıq qoca və Yegnək) qarşı qoyulduğunu görürük. “Uşun qoca oğlu Səgrək boyu”nda düşmən Əgrəyi aldaraq qardaşı ilə savaşıdırmaq istəyir.

Bütün göstərdiyimiz nümunələr deməyə əsas verir ki, “*qırım*” seçmək ritualı da oğuz qəhrəmanlarının döyüşlə bağlı icra etdikləri ritualardan idi. Ümumiyyətlə, bu qırım ritualı təkə türk dastanları üçün yox, bir sıra xalqların qəhrəmanlıq dastanları üçün xarakterik olmuşdur. Bunu düşmənlər də bildiyi üçün ikinci boyda Qazanın anası ilə bağlı yuxarıdakı ifadəni işlədirlər.

Bəkil oğlu Əmran da döyüş meydanında kafirlə üz-üzə gəlir. Kafir Əmranı qorxutmaq istəyir, lakin buna nail ola bilmir. Kafir Əmrandan kim olduğunu soruşanda, Əmran Bəkilin oğlu olduğunu deyir və kafiri təkbətək döyüşə çağırır: “Mən Bəkilin oğluyam, mərə kafir! Bəri gəl, döğüşəl! – deyir” (KDQ 2004: 142). Kafir təkür da qarşılığında cavab verir ki, “qatlan, mərə qavat oğlu, mən sana varayım”. Təkbətək döyüşün nəticəsində Allahın da köməyi ilə Əmran kafiri məğlub edir və təkür müsəlman olur. Qalan kafirlər isə bunu biləndə “meydan salub qaçirlar”.

“Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu”nda da kafirlə döyüşdə “Selcan xatun at salıb, qırımın basır” (KDQ 2004: 113).

Dastan boylarında rast gəlinən hərbi rituallarından biri də döyüşdən əvvəl qarşı tərəflərin bir-birinə *hərbə-zorba gəlməsidir*. Bu hadisə dastanın “Qazan xanın evi yağmalandığı boy”unda kafirlə çoban arasında baş verir. Kafir çobana təslim olmağı əmr etsə də, çoban təslim olmur kafirin təriflədiyi atını keçisinə bənzədir. Kafirin altmış tutam göndərini özünün dəyəniyi ilə müqayisə edir. Kafirin qılincını özünün əyri başlı çovkanı ilə müqayisə edir. Kafirin doxsan oxunu özünün sapanı ilə müqayisə edir (KDQ 2004: 39). “Bəkil oğlu Əmran boyu”nda da biz kafirlə Əmran arasında buna bənzər hərbə-zorbanın şahidi oluruq. Təkür Əmranı Bəkil zənn edir və deyir ki, “əgər gələn Bəkil olsa, sizdən qabaq mən qaçaram”. Daha sonra gələnin Bəkil olmadığını görəndə kafir təkür Əmranı qorxudub döyüş meydanından qaçırmaq üçün deyir ki, “*yüz adam seçilün, taraqa çatladın, oğlanı qorqudun*” (KDQ 2004: 140). Kafirlər Əmranı qorxutmaq üçün Əmranın al aygırını - arıq, qara polat üz qılincını - gödək, əlindəki süğüsünü - sınıq, ağ tozlu yayını – qısa, yanındakı yoldaşlarını - çılpaq adlandırır. Əmran isə cavabında deyir ki, “altımda Al aygırım səni gördü, oynar. Qara polat üz qılincım qının doğrar. Ağca tozlu qatı yayım zarı-zarı inlər. Sadaqda oxum kişin dələr. Yanımda yigitlərim savaş dilər” (KDQ 2004: 141). Deməli, “*taraqa çatlatmaq*” ifadəsi də döyüşdən əvvəl tərəflərin bir-birini qorxutmaq üçün etdikləri hərbə-zorba kimi başa düşülməlidir.

“Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”un Vatikan nüsxəsində hərbi mərasimi ilə bağlı “*carhaçılar döğişdi*” ifadəsi işlənir: “Sayılmaqla Oğuz bəgləri dükənsə olmaz, həp gəlüb yetdilər... *Küpür-küpür davullar çalındı, borular ötdi. Qiyamətin bir günü qopdu əcəb. Şahbaz atlar yügürdü nalı düşdi, qılıclar çalındı yalmanı düşdi. Oqlar atıldı, dəmrəni düşdi. Sancaqlar götürüldü, carhaçılar döğişdi. Bəg nökarindən, nökar bəgindən ayrı düşdi*” (Ergin 1994: 114). “*Carhaçılar döğişdi*” ifadəsində türk əski döyüş sisteminin izi ifadə olunmuşdur. *Carhaçılar* döyüşdə, hərəkət halında olan türk ordusunun önündə gedən seçilmiş, xüsusi süvari dəstələrdən təşkil olunurdu. Bu dəstələr əsas ordudan bir qədər qabaqda gedirdi və əsas vəzifəsi aramsız hücumlarla düşməni yorma, döyüşü daha da qızıdırmaq idi.

Dastan boylarında döyüş ritualı ilə bağlı daha bir maraqlı məqam “*oğuz bəgləri qalaba toyum oldu*” ifadəsi ilə bağlıdır. Bu ifadə dastanın bir neçə boyunda – “Salur Qazanın evi yağmalandığı boy” (qalın oğuz bəgləri toyum oldu) (KDQ 2004: 50), “Daş Oğuzun İç Oğuzası asi olduğu boy”da (yigit bəglər toyum oldu; Vatikan nüsxəsində “yigit bəglər qalaba toyum oldu”, “Uşun qoca oğlu Səgrək boyu”nda (qalaba toyum oldu), “Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boy”da (qəza mübarək oldu. Oğuz bəgləri toyum oldu) (KDQ 2004: 93).

Göründüyü kimi, boylarda işlənən bu ifadə məhz döyüşlə bağlı icra olunan ritualın dastandakı poetik ifadə şəklidir. Professor Əfzələddin Əsgərov “*toyum oldu*” ifadəsi ilə bağlı qeyd edir ki, bu ifadə qədim döyüş mərasiminin dastanımızda daşlaşmış qalığıdır. Mərasimin adı saxa yaddaşında “tuom” şəklindədir və hərbi yürüslərdən qabaq keçirilən mərasim idi (Dədə Qorqud.elmi-ədəbi jurnal 2006\1: 3-9). Biz bu ifadənin hərbi mərasimi ilə bağlı olması fikrində professor Ə.Əsgərovun fikri ilə razılaşıırıq, lakin bu hərbi mərasiminin hərbi yürüslərdən öncə yox, hərbi yürüslərdən sonra təşkil edildiyini düşünürük. Məsələn “Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boy”da bu ifadə “qəza mübarək oldu” ifadəsindən sonra işlənir. Digər boylarda da oğuz igidləri qələbə çalıb düşməni məğlub etdikdən sonra “*oğuz bəgləri toyum oldu*” ifadəsi işlənir. Əgər bu ifadə döyüşdən əvvəl işlənən “*kös uruldu*”, “*gumbur-gumbur nəqaralar çalındı*”, “*borular çalındı*” ifadələri ilə yanaşı deyil, oğuz igidləri döyüşdə qələbə qazandıqdan sonra işlənirsə, deməli, bu hərbi mərasimi döyüşdən əvvəl yox, döyüşdə qazanılan qələbədən sonra icra olunurdu.

Həm “Dədə Qorqud” boylarında, həm də “Koroğlu” dastanında qopuz (saz) qəhrəmanların qılıncı ilə təndir. Oğuz igidi yuxuda olarkən belə qılıncı kimi, qopuzu da öz yanından ayırmırdı. “Uşun qoca oğlu Səgrək boyu”nda Əgrək yuxuda olan qardaşına əlindəki qopuzun hörmətinə toxunmur (KDQ 2004: 151). Hətta tarixi mənbələrdən məlumdur ki, ozanlar hərbi yürüslərdə də iştirak edərək “ərənləri” vəsf edir, əsgərlərin döyüş ruhunu qaldırırdılar (Əsgər 2013: 167). Deməli, qılınc oynatmaq kimi, qopuz çalmaq da hərbi mərasimin bir parçası hesab olunurdu.

Sonuncu boyda diqqətimizi çəkən daha bir döyüş ritualı Qazan və qardaşı Qaragünə ilə bağlıdır. Döyüş meydanında dayısı Aruzla üz-üzə gələn Qazan xan dayısını məğlub edib atdan yıxandan sonra onu özü öldürmür. Qardaşı Qaragünəyə deyir ki, başını kəssin. Bəs nə üçün Qazan Aruzun başını özü kəsmir, qardaşı Qaragünəyə tapşırır? Fikrimizcə, bu da oğuzlar arasında mövcud olan əski hərbi mərasimi ilə bağlı olmuşdur. Bu, daha çox qəhrəmana olan sonsuz etimadın göstəricisi sayılırdı. Və ya bahadırlığının təsdiqlənməsi üçün qəhrəmana yenidən verilən şans kimi də dəyərləndirilir. Dastanda Qazan da bu işi oğlu Uruza tapşırır bilərdi. Bəs nə üçün Aruzu öldürməyi oğluna yox, qardaşına həvalə edir? Ola bilsin, aralarında olan qan qohumluğu səbəbindən gənc Uruz bu işdə tərəddüd edə bilərdi. Qazan məhz buna görə bu işi oğluna yox, qardaşına həvalə edir. Görünür, bu da hansısa qədim hərbi mərasiminin dastanımızda daşlaşan qalıbidir. Dastanda Bəkil də düşmənlə döyüşmək üçün məhz öz yerinə oğlunu göndərir. Məhz öz yerinə göndərir deyirik, çünki belə olmasa, Əmran atasının döyüş paltarlarını geyməzdi, atasının döyüş atını minməzdi və düşməni Əmranı Bəkil zənn etməzdi.

Dastan qəhrəmanlarının döyüşdən sonra icra etdikləri hərbi rituallardan biri də tutduqları *qalaların kilsəsini yıxıb, yerinə məscid tikmələri*, uca Allahın adına xütbələr oxutmalarıdır: “*Qalanın kəlisəsini yıqıb yerinə məscid yapdılar. əziz Tanrı adına qütbə oqutdular*” (KDQ 2004: 77, 124).

Dastan qəhrəmanlarının döyüşdən sonra icra etdikləri hərbi rituallarından biri də *qənimət toplamaqla* bağlı idi. Döyüşdən sonra düşməndən əldə olunan qənimətdən mütləq Bayındır xana da pay çıxılırdı. “Qam Börənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda oxuyuruq: “*Quşun ala qatını, qumaşın arusını, qızın gögçəğini doquzlama çirğab çuxa xanlar xanı Bayındır xana pəncik çıxardılar*” (KDQ 2004: 77). Dastanın “Qazılıq qoca oğlu Yegnək boyu”nda da eyni hərbi mərasiminin şahidi oluruq (KDQ 2004: 124). Oğlu düşmənlə qalib gəldikdən sonra Bəkil də “*ağ alınılı Bayındır xana pəncik çıxardır*”, pay aparır (KDQ 2004: 143). Deməli, oğuzun hərbi qanunlarına görə, döyüşdən sonra əldə olunan qənimətdən mütləq Bayındır xana ayırırdılar. Dastanın heç bir boyunda oğuz qəhrəmanları aman diləyənlə əl qaldırmır. Bu, düşməni belə olsa, türkün hərbi yasında aman diləyənlə, çarəsizə əl qaldırmaq yoxdur.

NƏTİCƏ

Nəticə olaraq, dastan boylarında döyüşlə bağlı mərasimlərə nəzər saldıqda görürük ki, döyüşdən əvvəl “davullar döyülür, köslər, borular çalınır, alaylar bağlanır”. Oğuz igidləri döyüşdən qabaq mütləq təmiz sudan abdest alır, alınlarını yerə qoyub iki rükət namaz qılır. Dastan qəhrəmanları da düşmənlə ya toplu halda 3 istiqamətdən hücum edirlər, ya da döyüşdən əvvəl özlərinə seçdikləri “qırımla”(rəqiblə) döyüşürlər və döyüşün taleyini məhz bu həll edir.

Döyüşdə qələbə çaldıqdan sonra oğuz igidləri mütləq “toyum” adlı hərbi mərasimini icra edirlər. Dastan qəhrəmanları düşməni qalasını tutduqdan sonra *kilsələri yıxıb yerinə məscid tikirlər. Tanrı adına xütbə oxudurlar.*

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Döyüşdən əldə olunan qənimətdən mütləq xanlar xanı Bayındır xana da “pəncik çıxardırlar”.

Döyüş əsnasında aman diləyib təslim olan düşmənə toxunmazdılar. Əsirlərlə ədalətli davranırdılar. Hətta dastan qəhrəmanları ən xoş günlərində bəzən qulları azad edirlər. Və ən əsası oğuz igidləri düşmən üzərində qələbədən sonra mütləq öz yurdlarına geri qayıdırlar.

ƏDƏBİYYAT

Aydoğan M (2006). Türk uyqarlığı. İzmir, Umay yayımlar, 338 s.

Cəfərov N (1999). Eposdan kitaba. Bakı, Maarif, 220 s.

“Dədə Qorqud kitabı”nda qədim bir hərbi qələbə mərasiminin izi. Bakı, Səda, 210 s.

“Dədə Qorqud”. Elmi-ədəbi toplu (2006\1) // Əsgər Ə. “Qalın Oğuz bəyləri toyum oldu”-

Ergin M (1994). Dede Korkut kitabı. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 375 s.

Əsgər Ə (2013). Oğuznamə yaradıcılığı. Bakı, Elm və təhsil, 340 s

Əsgər Ə (2022). Oğuznamə araşdırmaları (məqalələr). Bakı, Elm və təhsil, 160 s.

Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 376 s.

Qasımlı M (2003). Ozan-aşıq sənəti. Bakı, Uludağ, 304 s.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. <https://www.sabah.com.tr/sozluk/tarih/suvari-birliklerinden-carhaci>.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

**TARİHTE ARAS NEHRİ'NİN JEOPOLİTİK VE JEOSTRATEJİK BAĞLAMINDA KAFKASYA-
DOĞU ANADOLU ARASINDAKİ SİYASİ VE KÜLTÜREL İLİŞKİLERİN TETKİKİ**

**EXAMINATION OF POLITICAL AND CULTURAL RELATIONS BETWEEN THE CAUCASIA
AND EASTERN ANATOLIA WITHIN THE GEOPOLITIC AND GEOSTRATEGIC CONTEXT
OF THE ARAS RIVER IN HISTORY**

Sinan DOĞAN

Uzman, MEB, Türkiye

ORCID ID: 000000028242-0820

ÖZET

Bingöl Dağları'nın kuzey yamaçlarında doğan Aras Nehri, Mescitli Boğazını geçerek, Pasinler Ovası'na iner, Erzurum Kars Platosu'na ulaşır. Aras Nehri Ermenistan'ı geçtikten sonra Azerbaycan'da Kura Nehri ile birleşir, Hazar Denizi'ne dökülür. Aras Nehri'nin geçtiği bölgeler, ilk çağlardan beri çeşitli uygarlıkların ve yerleşim merkezlerinin kurulduğu bir bölgedir. Oğuz Hanları, Aras boyunda yer alan Armavir'i kışlak, Arpaçay'ın Aras Irmağı ile birleştiği yer dolayındaki Ağca Kale'yi yaylak merkezi olarak kullanmışlardır. Aras Nehri, tarihi ipek yolu güzergâhında olduğu için Anadolu'yu Orta Asya'yı birleştiren önemli geçit güzergâhıdır. Aras Nehri'nin jeopolitik ve jeostratejik öneminden dolayı, tarihi ve siyasi misyon da taşımaktadır. Aras Nehri, Anadolu'yu Orta Asya'yı birleştiren jeopolitik yapısında etkin rol oynamıştır. Orta Asya'dan garba göç eden Türk boylarının, umûmî yolu üzerindedir. Karaz kültürü, Kura-Aras havzası, Erzurum ve çevresinde görülmüştür, Aras Nehri, Asya'dan Garb'a uzayan ve "kavimler köprüsü" olarak tanımlanmıştır. Aras Nehri, Doğu Anadolu ile Orta Asya arasındaki kültürel ve siyasi ilişkilerinde kilit rolü oynadığını düşünülebilir. Kur ile Aras arasında kalan yerleşim bölgesine "Taoklar", "Taolar" Tay-ili adı verilmektedir. M.Ö.9-6.Yüzyıllar arasında Urartu Krallığı döneminde, Doğu Anadolu Bölgesi'nde inşa edilen düzenli yolların, Doğu Anadolu ile Kur-Aras arasında, daha önce başlayan ekonomik ve sosyal kültürel bütünleşme ve gelişimini hızlandırmıştır Kur-Aras boylarına, Türk boyların yerleşmesi, bölgede kesintisiz Türk siyasi ve kültürel varlığın ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Aynı zamanda Anadolu üzerinden Orta Asya işgaline karşı yönelik güvenlik politikalar oluşturulmuştur. Kur-Aras boylarında ortaya çıkan "Türk Siyasi Hayat" merkezi, siyasi egemenlik mücadelesine, Doğu Anadolu'da dâhil etmiştir. Erzurum/Karayazı İlçesi'nde yer alan Cunni Mağarası'nda; Türk boylarına ait 50 adet damga, işaret ve resimler, Aras Türk Siyasi merkezlerinin, Orta Asya Türk Hakanlığı'na bağlılığı belirtmek amacıyla kullanıldığı anlaşılmaktadır. Akçakale mezarları ile Orta Tunç Çağına ait Trialeti ve Meshet'de görülen mezarlarla benzerlik taşımaktadır. Sasanilerin Orta Asya Türk merkezi ile Aras Türk Siyasi merkezi arasındaki stratejik ilişkiyi engelleme ve Türklerin akınlarından kendileri korumak için Bab-ı Sul Seddi, Temişe Seddi yapmışlar. Aras boylarında Türk boylarının hâkimiyet mücadelesi kapsamında, sosyal ekonomik ve kültürel alanda teşkilatlanmalar gerçekleştirilmiştir. Aras Nehri'ne sitem, duyulan özlem ve beslenen muhabbet, Anadolu Türklüğü ile Orta Asya Türklüğü arasındaki ilişkilerin manevi yönünü yansıtmaktadır. Bu konuda ortaya çıkan bilgi ve belgeleri birlikte değerlendirildiğinde; Türk boyları, Aras Havzası'nda siyasi ve kültürel mücadelesinde etkin rol oynadığını düşünülebilir. Malazgirt Zaferine kadar Aras Havzası'nın, Orta Asya –Doğu Anadolu arasındaki kilit rolünün, Aras havzasında oluşturulan Türk Siyasi Hayatı'nın ve sosyo kültürel etkilerinin temellendirilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Türk boyları, Aras Havzası, Kültür, Jeostratejik

ABSTRACT

Aras River, which rises on the northern slopes of Bingöl Mountains, passes the Mescitli Strait and goes down to Pasinler Plain. After the Aras River crosses Armenia, it joins with the Kura River in Azerbaijan and flows into the Caspian Sea. The regions where the Aras River passes are a region where various civilizations and settlements have been established since ancient times. Oghuz Khans, winter quarters in Armavir, located on the Aras clan, They used Ağca Kale, which is around the place where Arpaçay joins the Aras River, as a plateau

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

---

center. Aras River is an important passage route connecting Anatolia to Central Asia as it is on the historical silk road route. Due to the geopolitical and geostrategic importance of the Aras River, it also carries a historical and political mission. Aras River played an active role in its geopolitical structure uniting Anatolia with Central Asia. It is on the common road of Turkish tribes immigrating from Central Asia to Garba. Karaz culture has been seen in Kura-Aras basin, Erzurum and its surroundings, The Aras River has been defined as the "bridge of tribes" extending from Asia to Garb. It can be thought that the Aras River plays a key role in the cultural and political relations between Eastern Anatolia and Central Asia. The settlement area between Kur and Aras is called "Taoks", "Taos" Tay-ili. During the Urartu Kingdom between the 9th and 6th centuries BC, Regular roads built in the Eastern Anatolia Region, It has accelerated the economic and social cultural integration and development between Eastern Anatolia and Kur-Aras, which started earlier. The settlement of Turkish tribes to the Kur-Aras tribes and the emergence of the uninterrupted Turkish political and cultural presence in the region has prepared the ground. At the same time, security policies were created against the invasion of Central Asia over Anatolia. The "Turkish Political Life" center that emerged in Kur-Aras tribes, Eastern Anatolia also included it in the struggle for political domination. In the Cunni Cave located in Erzurum / Karayazı District; It is understood that 50 stamps, signs and pictures belonging to Turkish tribes are used to indicate the loyalty of Aras Turkish political centers to the Central Asian Turkish Khanate. It bears similarities with the Akçakale tombs and the Trialet of the Middle Bronze Age and the tombs seen in Meshet. In order to prevent the strategic relationship between the Central Asian Turkish center of the Sassanids and the Aras Turkish political center and to protect themselves from the incursions of the Turks, they built the Bab-ı Sul Wall, the Temişe Great Wall. Within the scope of the struggle for domination of the Turkish tribes in the Aras tribes, social, economic and cultural organizations were carried out. Reproach, longing and fondness for the Aras River reflect the spiritual aspect of the relations between Anatolian Turkishness and Central Asian Turkishness. When the information and documents revealed on this subject are evaluated together; It can be thought that Turkish tribes played an active role in the political and cultural struggle in the Aras Basin. Until the Malazgirt Victory, the key role of the Aras Basin, between Central Asia and Eastern Anatolia, It is aimed to base the Turkish Political Life created in the Aras basin and its socio-cultural effects.

Keywords: Turkish tribes, Araz Basin, Culture, Geostrategic

**"KİTABI-DƏDƏ QORQUD"UN TƏDQIQI TARIXI VƏ DREZDEN NÜSXƏSİ
HISTORY OF THE STUDY OF "KITABI-DADE GORGUD" AND THE DRESDEN COPY**

Nuray ALİZADE

Baku State University, Faculty of philology, German language and literature

XÜLASƏ

Dünya xalqlarının qədimliyini, ilkinliyini təsdiqləyən faktlardan biri epos ənənəsinin mövcudluğu, xüsusilə xalq dastanlarının qədim və orta əsrlərdə yazı yaddaşına köçürülməsi, mədəniyyətin sonrakı dövr nümunələrində həmin mənəvi sərvətin izlərinin qorunub saxlanması hesab olunur. Dünya ədəbiyyatında Azərbaycan ədəbiyyatı öz qədimliyi ilə seçilir. Azərbaycan xalqının dünya ədəbiyyatına bəxş etdiyi nadir incilərdən biri də "Kitabi-Dədə Qorqud"dur. Xalq ədəbiyyatımızın qədim yazılı abidələrindən olan "Kitabi-Dədə Qorqud" milli-mənəvi dəyərlərimizi və bir sıra özünə məxsus ənənələrimizi ehtiva edən qəhrəmanlıq abidəsidir. Bu dastan nəinki Azərbaycan xalqının, bütün Türk dünyasının möhtəşəm və əzəmətli tarixini yaşadan, onu bu günümüzdə qovuşduran ulu sənət nümunəsidir. Bu bədii söz xəzinəsi türk xalqlarının tarixi salnaməsi, həyat ensiklopediyasıdır. Azərbaycan Respublikasının ümumilli lideri Heydər Əliyev "Dədə Qorqud" dastanı haqqında bu fikirləri söyləmişdir: "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı Azərbaycan xalqına, bütün türk dünyasına məxsusdur. Ancaq onun vətəni Azərbaycandır. Azərbaycan xalqının mühüm tarix və mədəniyyət qaynaqlarından biri olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının yaranmasından 1300 il keçir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının fəvqəladə əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o bizim tariximizin 1300 illik dövrünü həm əks etdirir, həm də bir daha təsdiq edir. O, tarixi köklərimizi dünyaya göstərir. Oğuz, türk mənşəyimizi və zəngin tariximizi sübut edir".

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə xalqımızın möhtəşəm ədəbi abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunun 1815-ci ildə Almaniyanın Drezden Kral kitabxanasında aşkara çıxarılmış ən mükəmməl nüsxəsi bu günədək orada saxlanılmaqdadır.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un III nüsxəsi-dastanın Qacar dövrünə aiddir. Bu nüsxə Azərbaycan dilində yazılmış variantdır. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının III nüsxəsi 2018-ci ildə Tehran kitabxanasında tapılmışdır. Əsər Vatikan və Drezden əlyazmalarında olmayan, Salur Qazanın 7 başlı əjdahanı öldürməsi ilə bağlı 13-cü boyu əhatə edir. Yeni dastan "Kitabi-Dədə Qorqud" hekayə söyləyiciliyinin və yazmalarının XVIII əsrə qədər mövcudluğunu qoruya bilməsini bir daha təsdiq edir. Məhz bu əsər vasitəsi ilə Azərbaycan dilinin geriyyə doğru-XVIII əsrə qədər vəziyyətini müşahidə etməyə bir başa zəmin yaradır. Bunu, əsərdəki toponimlər, onların yaranmasında iştirak edən topoformantlar, həmçinin dilin bütün səviyyələrini əhatə edən fonetik və sintaktik vahid, izləmə, paralellik və struktur xüsusiyyətləri təsdiq edir.

Açar sözlər: "Kitabi-Dədə Qorqud", epos, azərbaycan dili, xalq, dastan

ABSTRACT

One of the facts confirming the antiquity and originality of the peoples of the world is the existence of the epic tradition, especially the transfer of folk epics to written memory in the ancient and middle ages, and the preservation of the traces of that spiritual wealth in later examples of culture. In the world literature, Azerbaijani literature is distinguished by its antiquity. "Kitabi-Dade Gorgud" is one of the rare pearls that the Azerbaijani people gave to the world literature. "Kitabi-Dada Gorgud", one of the ancient written monuments of our folk literature, is a heroic monument that contains our national-spiritual values and a number of our own traditions. This epic is a great example of art that not only preserves the great and glorious history of the Azerbaijani people, the entire Turkic world, but also brings it to the present day. This artistic vocabulary is a historical chronicle of the Turkish people, an encyclopedia of life. The national leader of the Republic of Azerbaijan, Heydar Aliyev, expressed these

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

---

thoughts about the epic "Dade Gorgud": The epic "Kitabi-Dade Gorgud" belongs to the people of Azerbaijan, to the entire Turkic world. However, its homeland is Azerbaijan. 1,300 years have passed since the creation of the "Kitabi-Dade Gorgud" epic. The extraordinary importance of the "Kitabi-Dade Gorgud" epic is that it both reflects and reaffirms the 1,300-year period of our history. It shows our historical roots to the world. Our Oghuz, Turkish origin and rich proves our history".

By the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan, the most perfect copy of the great literary monument of our nation "Kitabi-Dada Gorgud" was discovered in the Royal Library of Germany in Dresden in 1815 and is kept there until today.

The III copy of "Kitabi-Dada Gorgud" belongs to the Qajar period of the epic. This copy is the version written in Azerbaijani language. The III copy of "Kitabi-Dada Gorgud" saga was found in Tehran library in 2018. The work includes the 13th verse about Salur Ghaza's slaying of the 7-headed dragon, which is missing from the Vatican and Dresden manuscripts. The new epic "Kitabi-Dada Gorgud" once again confirms that the story-telling and writings were able to maintain their existence until the 18th century. It is through this work that it creates a basis for observing the state of the Azerbaijani language going back to the 18th century. This is confirmed by the toponyms in the work, the topoformants involved in their creation, as well as the phonetic and syntactic unit, tracking, parallelism and structural features covering all levels of the language.

Keywords: "Kitabi-Dada Gorgud", epos, Azerbaijani language, folk, epic

**AZƏRBAYCANDA QAÇQIN TEATRLARININ MÜBARİZƏ YOLUNDA DÖVLƏTİN XÜSUSİ
QAYĞI VƏ DİQQƏTİ**

Gülxarə ƏHMƏDOVA

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin Teatr və mədəniyyətşünaslıq kafedrasının müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent, Azərbaycan Respublikasının əməkdar mədəniyyət işçisi*

ORCID ID: 0009-0007-7150-9700

Azərbaycan teatr tarixinin inkişaf yolu son dərəcə keşməkeşli və çətin olsa da xalqımız bu kontekstə önəmli addımlar atmışdır. Xüsusilə qaçqın teatrları çox ağır siyasi və mənəvi problemlərlə vuruşaraq öz varlığını qoruyaraq gələcəyə addımlamışlar. Qaçqın teatrlarının fəaliyyətində, onların repertuarının formalaşmasında və bir çox dəyərli sənətsünasın, aktyorun fəaliyyətləri olmuşdur.

Tarixən və indinin özündə də, Azərbaycanın ədəbi-mədəni mühiti həm də, Şərqlə həm də Qərbdə tanınmışdır. Azərbaycan xalqının başına gətirilmiş ağır faciələr, deportasiyalar, genosidlərin nəticəsində xalqımız qədər, ölkəmizdə yaradılan elm-təhsil müəssisələri, dövlət qurumları, muzeylər, təbiət abidələri, mədəniyyət ocaqları zərər görmüşdür. Bu zərər sadəcə maddi deyildi, eyni zamanda mənəvi idi. Azərbaycan xalqının böyük oğlu, ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin diqqət və qayğısı nəticəsində ölkəmiz böyük mübarizə verirdi. Bu aspektdən teatrların mübarizə yolu son dərəcə önəmlidir. "Qaçqın teatrlar" deyimi son illərdə həyatımıza daxil olan, səslənməsindən tutmuş, mübarizə yollarının izlənmədinədək insanda kədər oyadan termindir. Erməni təcavüzü yalnız Dağlıq Qarabağda və ətraf rayonlarda yaşayan soydaşlarımıza deyil, eyni zamanda bizim mədəniyyətimizə böyük zərbə vurub. Ermənilərin törətdiyi terror aktları, separatçılıq və genosidlərin nəticəsində mədəniyyət ocaqlarımız dağıdılıb, teatrlarımız məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşib. Erməni zülmündən xilas olan teatrlar qaçqın taleyi yaşamağa məcbur qalıb.

Şuşa Musiqili Dram Teatrı, Ağdam Dövlət Dram Teatrı, Füzuli Dövlət Dram Teatrı qaçqın vəziyyətdə fəaliyyətini davam etdirir. Erməni təcavüzü böyük ənənələrə malik olan hər üç teatrın inkişafına sözsüz ki, zərbə vurub.

Azərbaycandakı bütün mədəniyyət sahələrinin inkişaf tarixinə nəzər saldıqda onun ümummillə liderin adı ilə bağlı olduğunu görürük. Ulu öndərin yaşadığı dövrdə ədəbiyyata yüksək qayğı və etiram mövcud idi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı inkişaf etdirən insanların əməyini yüksək qiymətləndirir, onların daim qayğısını çəkirdi. O deyirdi: "Azərbaycanda yazıçı daim böyük hörmətə layiq olmuşdur. Bu, bizim tarixi ənənəmizdir, əcdadlarımızdan bizə gəlib çatmış gözəl bir xüsusiyyətdir"¹, - deyən Heydər Əliyev ümumən intellektə, ağıl və zəkaya böyük qiymət verirdi. Çünki o özü XX əsr Azərbaycan tarixinin yetişdirdiyi böyük zəka, intellekt sahibi idi. Hələ sovetlər dönməndə Heydər Əliyev Azərbaycanda mədəniyyətin maddi-texniki bazasının möhkəmlənməsinə xüsusi diqqət yetirirdi, bu amal ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra daha nəhən layihələr, sərəncam, qərar və müqavilələr, əlaqələrlə möhkəmləndirildi.

Onun ciddi səyi ilə kinoteatr binaları, muzeylər inşa olundu. Ədəbiyyat-mədəniyyət adamlarının, şair-yazıçıların adın amuzeylər ev muzeyləri yaradıldı. Mədəniyyətimizin kadr potensialını inkişaf etdirib gücləndirmək üçün SSRİ-nin ən nüfuzlu incəsənət yönlü ali məktəblərində Azərbaycan gənclərinin təhsil almasına şərait yaradıldı. Sankt-Peterburqun, Moskvanın teatr, rəssamlıq, musiqi üzrə ali təhsil ocaqlarını bitirmiş gənclər dövlət hesabına maliyyələşdirildi. Ulu öndər yaxşı bilirdi ki, milli dövlətçilik dəyərlərinin əsasını mədəniyyət təşkil edir.

Mənbələrdən oxuyuruq: "2003 cü ildə isə respublikamızın mədəniyyət müəssisələrinin sayı xeyli dərəcədə artmışdır. Həmin dövrdəki məlumatlara görə, ölkəmizdə 27 peşəkar teatr, 13 konsert müəssisəsi, 4124 kitabxana, 3066 klub müəssisəsi, 210 mədəniyyət və istirahət parkı, 159 muzey, 30-

¹ Əfəndiyev.T. Heydər Əliyev fenomeni və milli mədəniyyətimiz:
http://www.anl.az/down/meqale/herbi_and/2020/fevral/703737.htm

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

dan çox dövlət rəsm qalereyası və bədii sərgi salonu, 232 uşaq musiqi və incəsənət məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Ümummillə liderimiz Azərbaycan xalqının milli mədəniyyətinə, onun tarixi qaynaqlarına həmişə böyük diqqətlə yanaşmış, millətin qan yaddaşına hopmuş tarixi şəxsiyyətlərimizin zaman-zaman yaşaması üçün öz qaygısını əsirgəməmişdir"².

Bülbülün, Qara Qarayevin, Niyazinin, Fikrət Əmirovun, Səməd Vurğunun, Mirzə İbrahimovun ayrı-ayrı yubiley tarixlərinin təkcə Bakıda deyil, digər yerlərdə də keçirildi.

Üzeyir Hacıbəylinin, Cəfər Cabbarlının ev-muzeylərinin, Nəriman Nərimanovun, Bülbülün xatirə muzeylərinin, Natəvanın abidəsinin, Şuşada Molla Pənah Vaqifin məqbərəsinin inşası kimi bu işlərin uğurla başa çatdırılmasına bilavasitə rəhbərlik etmişdi. Qara Qarayev, Fikrət Əmirov, Niyazi, Süleyman Rüstəm, Süleyman Rəhimov, Rəsul Rza kimi ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərinin SSRİ-nin ən yüksək fəxri adına - Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görülmələri məhz Ulu Öndərin təqdimatı ilə reallaşmışdı. İmadəddin Nəsiminin, Nəriman Nərimanovun, Cəfər Cabbarlının heykəllərinin ucaldılması, digər monumental sənət əsərlərinin yaradılması, "Gülüstan" sarayı, Opera studiyası, Xoreoqrafiya məktəbi kimi memarlıq abidələri mədəniyyətimizə diqqət və qayğının mühüm təzahürləri idi.

Qeyd edək ki, Ulu Öndərin rəhbərliyi ilə mədəniyyət sahəsinin inkişafına xidmət göstərən 10-dan çox qanun qəbul edilmişdir. "Mədəniyyət haqqında" (1996-cı il), "Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında" (1998-ci il), "Kinematografiya haqqında" (1998-ci il), "Memarlıq fəaliyyəti haqqında" (1998-ci il), "Kitabxana işi haqqında" (1998-ci il), "Milli Arxiv Fondu haqqında" (1999-cu il), "Muzeylər haqqında" (2000-ci il), "Nəşriyyat işi haqqında" (2000-ci il) və s. qanunlar bu sahənin kompleks inkişafında böyük rol oynadı.

Bu getdikcə mədəniyyət sektorunda yeni əhval-ruhiyyə yaratdı. Azərbaycan mədəni həyatında hərəkətlənmə başladı. Həvəslə bu sektorda çalışanlar yeni-yeni ideyaları ortaya qoydular. Azərbaycanın mədəni sektoru xaricə inteqrasiya olundu, ölkəmizlə yanaşı, beynəlxalq aləmdə Mədəni irsimizin, görkəmli ədiblərin, mədəniyyət xadimlərinin yubileylərinin xarici ölkələrdə nüfuzlu təşkilatlarda qeyd olunması bu sahəyə göstərilən diqqət və qayğıdan xəbər verirdi.

Uzun və şərəfli tarixi yol keçmiş Azərbaycan teatrının inkişafında son illər xüsusilə yaddqalandır. Bu inkişafın yeni mərhələsidir. İlk növbədə, bu gün ölkəmizdə teatrların maddi-texniki bazasının müasir dünya standartlarına uyğun möhkəmləndirilmiş, kollektivin yaradıcılıq axtarışları yeni istiqamətdə davam edərək yeni maraqlı tamaşaların hazırlanmasında, nüfuzlu Qərb, o cümlədən Avropa teatrları ilə təcrübə proqramları genişləndirilmişdir. Şübhəsiz, teatrlarımızın yeni inkişaf yoluna çıxmasında ölkəmizə rəhbərliyinin bütün dövrlərində daim mədəniyyət və incəsənətin böyük hamisi kimi bu sahədə çalışanların sonsuz rəğbətini qazanmış Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əliyevin xidmətləri misilsizdir. Bu gün bu şanlı amal Müzəffər Ali Baş Komandan, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. İlham Əliyevin 1 mart 2013-cü il tarixdə "Azərbaycanda peşəkar milli teatrın yaradılmasının 140 illiyi haqqında" imzaladığı sərəncamda deyilir: "XIX əsrin ikinci yarısından etibarən baş verən ictimai-siyasi hadisələr fonunda Azərbaycanın mədəni həyatındakı dəyişikliklər ənənəvi xalq teatrının peşəkar dünyəvi teatra çevrilməsinə zəmin hazırladı. O, yarandığı gündən Şərq islam aləminin ilk professional teatr sənəti ocağı kimi öz zəngin repertuarında daim yüksək idealı və dərin ictimai məzmunlu əsərlərə geniş yer verdi. Ölkəmizdə indi bütünlükdə milli dəyərlər sisteminə əsaslanan yeni teatr tipi və səhnə mədəniyyəti ilə seçilən aktyorlar məktəbi vardır. Əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnmiş vətənpərvər ruhlu yeni nəsillərin formalaşmasında bu teatrın xidmətləri əvəzsizdir"³.

² Əliyev Y, Şabanov R. Heydər Əliyev fenomeni milli mədəniyyətimizi daim zənginləşdirir. Mədəniyyət.- 2010.- 7 may.- S. 5.

³ Xəlilzadə F. [Kəsməkəşli tale, şərəfli tarix](https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/kesmekesli-tale-serefli-tarix-21619) : <https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/kesmekesli-tale-serefli-tarix-21619>

Bu dəstək təkcə Bakıda və regionlarda yaradılan teatrları əhatə etmir, eyni zamanda 90-cı illərdə Azərbaycanın əraziləri mənfur Ermənilər tərəfindən işğal edildikdən sonra həmin ərazilərdən Bakıya köçürülən teatrları da öz çoxşaxəli inkişafına daxil edir. Qeyd edək ki, həmin illərdə 1 qaçqın, 3 məcburi köçkün teatrları paytaxtda fəaliyyətə başlamışdır. İrəvan, Şuşa, Ağdam və Füzuli Dövlət Dram Teatrlarının bundan sonrakı taleyi beləliklə Bakı ilə bağlanmışdır. Uzun illər bir neçə dəfə ünvanlarının dəyişməsi teatrların fəaliyyətini çətinləşdirsə də, onlar bu yolda davam etmək zərurəti hiss edir və daim öz üzərlərində çalışaraq mübarizələrinə davam edirdilər.

“Azərbaycan teatrları 2009-2019-cu illərdə” dövlət proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin sərəncamında qaçqın və məcburi köçkünlük şəraitində fəaliyyət göstərən dövlət teatrlarının yerləşdiyi binalarda təmirbərpa və yenidənqurma işlərinin aparılması üçün zəruri tədbirlərin görülməsi ilə bağlı xüsusi bənd mövcuddur. İlham Əliyev dövlətlərarası mədəni əməkdaşlıq haqqında ikitərəfli sazişlərə uyğun olaraq respublika teatrları xarici ölkələrdə keçirilən müxtəlif festivallarda uğurla çıxış etdiyini sözləyərkən eyni zamanda, teatr sənətinin inkişafı ilə bağlı bir sıra problemlər də mövcudluğuna toxunmuşdur. “Ölkəmizə Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrları, Şuşa, Füzuli, Ağdam dövlət dram teatrları qaçqın və məcburi köçkünlük şəraitində fəaliyyət göstərirlər”⁴- deyərək qaçqın teatrlarının mübarizə yoluna diqqət çəkmişdir.

İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrlarının 140 illiyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamında deyilir: “Azərbaycanlıların tarixən köklü yaşadığı mühüm elm, maarif və mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi tanınan İrəvan mahalında 1882-ci ildən etibarən fəaliyyətə başlayan Teatr sonrakı dövrlər ərzində özünün zəngin repertuarında milli ədəbi-bədii fikrin nailiyyətlərinə daim xüsusi yer verərək tamaşaçıların rəğbətini qazanmış və mədəniyyət salnaməmizə yaddaqalan səhifələr yazmışdır. Azərbaycanın görkəmli səhnə ustalarından bir çoxunun yaradıcılıq taleyi peşəkar milli teatrlarımızın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilən bu qocaman sənət ocağı ilə sıx bağlıdır”⁵.

Beləliklə şanlı mübarizə yolu keçən qaçqın teatrlar hər zaman dövlətin ciddi nəzarəti altında olmuşdur. Onlara mütəmadiyyənlə diqqət qayğı göstərilmişdir. .

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan teatrları 2009-2019-cu illərdə” dövlət proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin sərəncamı <https://e-qanun.az/framework/17639>
2. Əfəndiyev.T. Heydər Əliyev fenomeni və milli mədəniyyətimiz: http://www.anl.az/down/meqale/herbi_and/2020/fevral/703737.htm
3. Əliyev Y, Şabanov R. Heydər Əliyev fenomeni milli mədəniyyətimizi daim zənginləşdirir. Mədəniyyət.- 2010.- 7 may.- S. 5.
- 4.Xəlilzadə F. Keşməkeşli tale, şərəfli tarix : <https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/kesmekesli-tale-serefli-tarix-21619>
5. İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrlarının 140 illiyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. <http://az.baku-art.com/az/irevan-dovlet-az-rbaycan-dram-teatrlar-n-140-illiyinin-qeyd-edilm-si-haqq-nda-az-rbaycan-respublikas-prezidentinin-s-r-ncam>

---

⁴ “Azərbaycan teatrları 2009-2019-cu illərdə” dövlət proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin sərəncamı <https://e-qanun.az/framework/17639>

⁵ İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrlarının 140 illiyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. <http://az.baku-art.com/az/irevan-dovlet-az-rbaycan-dram-teatrlar-n-140-illiyinin-qeyd-edilm-si-haqq-nda-az-rbaycan-respublikas-prezidentinin-s-r-ncam>

**ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNİN İNTEQRATİV FORMADA QURULMASININ ƏHƏMİYYƏTİ
VƏ YOLLARI**

**THE IMPORTANCE AND WAYS OF BUILDING LITERATURE LESSONS IN AN
INTEGRATIVE FORM**

Ayten HEYBETOVA

Teacher, Department Filology, Azerbaijan State Pedagogical University

ORCID ID: 0000-0001-5338-7550

XÜLASƏ

Məqalədə ədəbiyyat dərslərində fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyanın bədii mətnin qavranılmasında rolundan söhbət açılır. Məlumdur ki, ədəbiyyat fənni bir çox humanitar fənlərlə sıx əlaqəlidir. Təbiət və texniki elmlərlə də ədəbiyyatın bu və ya digər dərəcədə əlaqəsi mövcuddur. Müəllimin üzərinə düşən vəzifə bu inteqrasiyanı düzgün qurmaq və tədrisi paralel şəkildə aparmaqdır. Ədəbiyyat fənninin ən sıx əlaqəsi təbii ki, Azərbaycan dili və tarix fənni ilə hesab olunur. Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin öyrəndiklərini mütləq bədii mətn üzərində göstərməklə möhkəmlətmək olar. Məsələn, cümlə, onun quruluşu, xitab, alliterasiya, assonans barədə məlumat verən müəllim bəllidir ki, onu nümunə üzərində göstərməlidir. Buna görə bədii mətnlər Azərbaycan dili fənni üçün də obyekt rolunu oynayır.

Ədəbiyyatın digər sıx əlaqədə olduğu digər elm sahəsi tarixdir. Tarixi hadisələrin ictimaiyyətin həyatında nə kimi dəyişikliklər yaratdığı məhz bədii əsərlərin köməyi ilə daha aydın təsvir oluna bilər.

Dərslərin inteqrativ formada qurulması digər adi dərslərdən fərqlənir. Öyrənənlər inteqrativ dərslərdə öz bacarıqlarını nümayiş etdirməyə daha geniş imkanlar qazana bilərlər və sərbəst işləmək onlar üçün artıq çox maraqlı üsul hesab olunur. Bu da şagirdlərin bilik və düşüncə səviyyəsinə təsir göstərir, dünyagörüşlərinin formalaşmasında müsbət rol oynayır. İnteqrativ dərslərdə istifadə olunan materialların rəngarəngliyi və zənginliyi dərslərin keyfiyyətinə təsir edən müsbət amillərdəndir. Şagirdlərin idrak fəaliyyətinin fəallaşmasına təsir edən bu tipli dərslərin qurulması nəinki ədəbiyyat fənni üçün, bütün fənlər üçün səmərəli nəticələrin əldə olunmasında müəllimə geniş imkanlar verir.

Fənlərarası inteqrasiyanın təmin edildiyi dərslər adi dərslərdən fərqləndirən cəhətlərdən biri də psixoloji mühitdir. Şagirdlər üçün yeni fərqli situasiyaların qurulması müəllimin peşəkarlığından asılı olan məsələdir. Öyrəniləcək obyektin, yəni təlim materialının düzgün seçilməsi inteqrativ dərslərin düzgün qurulmasının başlıca əlamətlərindən sayılır. Yeni təlim texnologiyalarından istifadə, əməkdaşlığın yaradılmasına xidmət edən fəaliyyət, seçilən mövzuya hərtərəfli şəkildə bələd olmaq dərslərin inteqrativ formada qurulmasının əsas vasitələridir.

Açar sözlər: ədəbiyyat, fənn, səmərəli, inteqrasiya, şagird.

ABSTRACT

The article discusses the role of intra-subject and interdisciplinary integration in the comprehension of literary text in literature lessons. It is known that the subject of literature is closely related to many humanitarian subjects. There is a relationship between literature and natural and technical sciences to one degree or another. The task of the teacher is to establish this integration correctly and conduct the teaching in parallel. Of course, the closest connection of the subject of literature is with the subject of Azerbaijani language and history. In Azerbaijani language lessons, what the students have learned can be reinforced by showing it on the literary text. For example, a teacher who provides information about a sentence, its structure, address, alliteration, and assonance should clearly show it on an example. Therefore, literary texts play the role of an object for the subject of the Azerbaijani language.

Another field of science with which literature is closely related is history. What kind of changes historical events have caused in the life of the public can be more clearly described with the help of artistic works.

The construction of lessons in an integrative form differs from other ordinary lessons. Learners can get more opportunities to demonstrate their skills in integrative lessons, and working independently is already considered a very interesting method for them. This also affects the level of knowledge and thinking of students, and plays a positive role in the formation of worldviews. The variety and richness of the materials used in the integrative lessons are positive factors that affect the quality of the lesson. The construction of this type of lessons, which affects the activation of students' cognitive activity, gives the teacher ample opportunities to achieve effective results not only for the subject of literature, but for all subjects.

One of the aspects that differentiates a class with interdisciplinary integration from regular classes is the psychological environment. Creating new and different situations for students is a matter that depends on the teacher's professionalism. The correct selection of the object to be studied, i.e. the learning material, is considered one of the main signs of the correct construction of integrative lessons. The use of new learning technologies, activities that serve to create cooperation, and comprehensive familiarity with the selected topic are the main means of building the lesson in an integrative form.

Keywords: literature, subject, effective, integration, student

GİRİŞ

Təhsildə inteqrativlik anlayışı

Yeni təhsil proqramına verilən əsas tələblər dərslin fəal və interaktiv şəkildə qurulmasıdır – desək səhv etmərik. Müasirləşən dünyanı, sürətli inkişaf edən insan zəkasını artıq köhnə tədris üsulları təmin etmir, tələblərə uyğun olaraq yeni metodlar təklif edilir, sınaqdan keçirilir, pilot layihələr formasında lokal tətbiq olunur, özünü doğrultduqdan sonra standartlara əlavə olunur.

Şagirdlərin bilik və bacarıqlarının möhkəmləndirilməsi üçün öyrəndiklərinin həyatla əlaqələndirilməsi çox vacibdir. Buna görə də inteqrativlik yeni təhsil proqramı – kurikulumun əsas prinsiplərindən biri sayılır. Məlumdur ki, yeni təhsil proqramı tərtib olunarkən onun prinsipləri də müəyyən olunmuşdur. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

1. Şəxsiyyətyönümlülük
2. Şagirdyönümlülük
3. Nəticəyönümlülük
4. Tələbyönümlülük
5. İnteqrativlik
6. Qiymətləndirmə standartları

İnteqrasiya latın dilində “integratio”- “bərpa edilmə, doldurma, yerinə gəlmə, tamamlama”, “unteger” “bütöv, tamam” sözündən götürülmüşdür. 1, s.9.) Yəni öyrənən əldə etdiyi biliyi bütövləşdirmək, tamamlamaq üçün əlaqəli məlumatlara yiyələnir. Aparılan tədqiqatlar təlim marağını artıran əsas vasitələr kimi uyğun elm sahələrinin müəyyən müstəvidə əlaqələndirilməsinin və vahid formada təqdim olunmasını effektiv üsul olduğunu sübut edir. Şagirdlər bir neçə bilik sahəsinin qovşağında, anlayışların əlaqəli sintezində daha səmərəli çalışmaqla yüksək nailiyyətlər əldə edə bilirlər. İnteqrativlik nəzərə alınarkən əsas diqqət yetiriləcək cəhət fənlərin inteqrativ xarakterdə olmasıdır.

Ədəbiyyat dərslərinin inteqrativ şəkildə qurulmasının üsul və yolları

Müasir təhsil konsepsiyasında tədrisin inteqrasiya olunmuş məzmununun mütəmadi olaraq təşkil olunması, onun yeni texnologiyalar zəminində mənimsənilməsinə tələb edir. Yəni, inteqrasiya olunmuş məzmun texnologiyaların da inteqrativ olmasını tələb edir. Dərs sinkretik olduğuna görə bunların içərisində ən əhəmiyyətli hesab edilir. Bu anlamda pedaqoji proses özü təlimin ən inteqrativ

formalarından biri kimi qiymətləndirilir və müxtəlif parametrlili pedaqoji fəaliyyətlərin vəhdəti məhz dərslər prosesində özünü göstərir.

Sözsüz ki, bu integrativlik, öncə, dərslərin integrativ məzmununun məntiqi ardıdır. Onun növbəti mərhələdə həyata keçirilməsidir. Digər tərəfdən isə pedaqoqun dərslər prosesində göstərdiyi fəaliyyətin istiqamət planıdır. Həmin planda integrasiya əlamətlərinin olması, onun məqsəd, mövzu, təchizatlar, üsul və sisteminin daxil edilməsi yeni pedaqoji tələblərdən sayılır. Pedaqoq gündəlik dərslər planında təlim məqsədinə uyğun olaraq həyata keçirdiyi pedaqoji prosesə integrasiya məsələlərini daxil edir. Fəaliyyətinin inkişafyönümlü olmasında ona mühüm amil kimi yanaşır. Müəllim həm də planının ümumi müddəalarında dərslərin gedişinə aid apardığı qeydlərdə integrasiyadan necə istifadə etdiyini nəzərə çatdırır.

İntegrativlik prinsipi təhsil komponentlərinin bir-biri ilə və həyatla əlaqəsini nəzərdə tutur. Müasir kurikulumu ənənəvi təhsil proqramından fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri sözügedən integrativlikdir. Bu o demək deyildir ki, ənənəvi təhsildə integrativlik yox idi. Sadəcə olaraq fəndaxili və fənlərarası əlaqə ənənəvi təhsildə məqsədyönlü və sistemli xarakter daşıyırdı. Ona görə də ənənəvi təhsillə yeni, müasir kurikulumu müqayisə edərkən bu nüanslar xüsusi qeyd olunur. Fənlərarası əlaqənin yaradılması hələ integrativ dərslər demək deyildir. Integrasiya anlayışının ifadə etdiyi məna geniş əhatəlidir. Lakin anlayışın ilk ifadə etdiyi məna, qeyd etdiyimiz kimi təhsilin məzmun komponentlərinin bir-biri və həyat hadisələri ilə əlaqələndirilməsidir. Metodist Soltan Hüseynoğlu “fənlərarası əlaqə” ilə “integrativ dərslər” anlayışları arasındakı əlaqəni izah edərkən fikirlərini belə ümumiləşdirir:

“– fənlərarası əlaqələrdən istifadə olunan dərslər interaktiv dərslər hazırlıq mərhələsi kimi izah olunur;

- fənlərarası əlaqələrin tətbiqi ilə keçilən dərslərin materialları integrativ dərslərin əsasını təşkil edir;
- fənlərarası əlaqələrin reallaşdırılması ilə keçilən dərslərin məzmun və texnologiyası integrativ dərslərin təminatçısı rolunu oynayır və s”(5, s.5).

İntegrativ kurikulumdan danışarkən ilk növbədə onun bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlərini qeyd etmək lazımdır:

- Təlimin fəal cəlbəedici və əyləncəli olması;
- Çoxlu hissələrə bölünməməsi;
- Məzmunun sadə, əhatəli və anlaşılıqlı olması;
- Fənlərin sayının çox olmaması (iki, üç, dörd fənlər)
- Eyni konsepsiyanın iki müxtəlif fəndə öyrənilməsi;
- Təlimin müxtəlif mərhələlərinin əlaqələndirilməsi (2, s.10).

Yeni təlim üsulları ilə keçirilən dərslərdə tətbiq olunan və oluna biləcək metodlar

Ədəbiyyat dərslərinin integrativ şəkildə qurulması müəllimdən yüksək səriştə və bacarıq tələb edir. Hərtərəfli biliyə malik olmaq təkcə ədəbiyyat müəllimi üçün zəruri tələblərdən deyil, bütün müəllimlərin peşə bacarıqlarına verilən tələbdir. Bu fənlər özlüyündə sinkretik xüsusiyyətə malik olduğu üçün geniş integrasiya imkanları vardır. Fənlərin integrativliyi məzmun xətləri üzrə əsas və alt standartlar arasında reallaşır. Fənlər üzrə alt standartları müqayisə edərkən məlum olur ki, ədəbiyyatın bir çox məktəb fənləri ilə, o cümlədən musiqi, tarix, ana dili, informatika fənləri ilə əlaqə qura bilmə imkanları vardır. Müasir təhsildə fənlərarası integrasiya şagirdlərə daha səmərəli və fundamental təsir göstərmək üçün pedaqoji kollektivlərin və ayrı-ayrı müəllimlərin yaradıcı potensialının inkişafına töhfə verən yeni pedaqoji həllərin aktiv axtarış sahələrindən biridir. Uşaqlar müxtəlif fənləri və sənət növlərini fərqli qavrayırlar. Təsədüfi deyildir ki, ədəbiyyat çox zaman elm deyil, incəsənətin bir qolu adlandırılır. Buradan belə nəticə çıxara bilərik ki, ədəbiyyatın ən çox əlaqədə olduğu sahə incəsənətin digər sahələridir. Musiqi, təsviri incəsənət, kinomatoqrafiya ədəbiyyatla sıx əlaqədədir. Onları bir-biri ilə əlaqəsiz təsəvvür etmək çətindir. Buna görə də ədəbiyyat dərslərini integrativ şəkildə qurmaq digər fənlərə nisbətən daha maraqlı və asandır.

Dərslərin qeyri-ənənəvi formada qurulması da ədəbiyyat dərslərinin səmərəli təşkil olunmasının əsas üsullarındandır. Belə ki, qeyri-ənənəvi dərslər dediyimiz zaman məlum klassifikasiyalardan heç birinə aid olmayan, əsas xüsusiyyəti strukturunun böyük variativliyi olan dərslər nəzərdə tutulur. Qeyri-ənənəvi dərslərin tərkibini yaradıcılıq improvizasiyası və qarşılıqlı müəllim-şagird münasibətləri yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi təşkil edir. Şagirdlərin intellektinin və yaradıcı təfəkkürünün məqsədyönlü və sistemli inkişafı üçün qeyri-ənənəvi dərslər formasını təşkil edərkən müasir pedaqoji texnologiyalardan istifadə olunur: inkişafetdirici təlim, oyun, problem differensial məlumat və layihə. Bu texnologiyalar yalnız qeyri-ənənəvi dərslər vasitəsilə həyata keçirilə bilər.

Aparılmış tədqiqatlara görə insan eşitdiyinin 20 faizini, gördüyünü 30 faizni, həm görmə həm də eşitmə ilə aldığı məlumatın isə 50 faizini yaddaşına həkk edə bilər. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, dərslərin mümkün qədər əyanlaşdırılması uşaqların yaddaşına ilə bağlı probleminin həll olunmasına müsbət təsir göstərir. Ekranlaşdırılmış sujetlər bu mövzuda pedaqoga ən çox kömək edən vasitə sayıla bilər. Texnologiyanın əlçatmazlığı yaşanan regionlarda müəllimlərin işləri bir qədər çətinləşir. Müasir texnologiya olmadan dərsləri integrativ şəkildə qurmaq müəllim üçün müəyyən dərəcədə mümkünsüz görünür. Lakin təcrübəli və səriştəli pedaqog əlindəki imkanlardan istifadə edərək dərsləri integrativ formada qura bilər. Aşağı siniflərdə daha çox həcmi kiçik, seyrli, mübaligələrin bol olduğu mətnlər tədris olunur. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri aşağı siniflər üçün uyğun bədii mətnlərlə zəngindir. Tədris olunan mətnə uyğun illüstrasiyaların nümayiş olunması və yaxud şagirdlərə eşitdikləri nağıl və hekayə qəhrəmanlarını necə təsvir etdiklərini bir kağıza köçürməyi tapşırmaq dərslərin daha maraqlı keçməsinə səbəb olar. Aşağı siniflərdə rollu oyunlar da şagirdlər üçün dərsləri rəngarəng etməyin bir üsuludur. Müəllim əlindəki imkanlardan istifadə etməklə kiçik səhnə, aktyor qiyafəsi hazırlaya və şagirdlərin qabiliyyətinə yaxud istəyinə uyğun obrazları canlandırmağı onlara həvalə edə bilər.

Yuxarı siniflərdə isə integrasiyanı bir qədər fərqli qurmağa ehtiyac vardır. Belə ki, tədris olunan əsərlər həcmcə böyük, orijinala daha yaxın dildə keçirilir. Əsərlərdə təsvir olunan ictimai-siyasi, sosial mühitin şagirdlərin gözü önündə canlanması üçün tarix fənni ilə integrasiya qurmaq təlim nəticələrinin effektivliyinə təsir göstərir.

Danılmaz faktır ki, müasir şagird və tələbələr bədii qiraətə az meyillidirlər. Bunun nəticəsində onlarda fikirlərini ifadə etmək bacarığı ilbəl aşağı səviyyəyə düşür. Mütaliyəyə maraq yaratmaq ədəbiyyat müəllimlərinin üzərinə düşən vəzifələrdən biridir. Bədii qiraət ustaları, yazıçı, şair və tənqidçilərlə görüş keçirmək uşaqlarda bu həvəsi geri qaytarmaqda mühüm rol oynaya bilər.

NƏTİCƏ

Şəxsiyyətin formalaşması ətraf mühitdən asılı olduğu qədər təhsildən də asılıdır. Şagirdlərin ümumbəşəri ideyalarla, eyni zamanda yüksək insani keyfiyyətlərlə, vətənə, xalqa layiqli övlad qismində yetişməsində ədəbiyyat tədrisinin rolu çox böyükdür. Bu səbəbdən məktəbdə ədəbiyyat fənninin tədrisinə xüsusi önəm verilməlidir. Dərslərin keyfiyyətli səmərəli və nəticəyönlü olması üçün onu şagirdlərin tələblərinə uyğunlaşdırmaq, əzbərçilikdən qaçmaq, tədris olunan materialın öyrənmədə yüksək estetik hisslərlə yanaşı məntiqi təfəkkür və dərk etməsini inkişaf etdirəcək şəkildə qurulması tədrisin qarşısında qoyulan tələblərdən başlıcası olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanova R. Azərbaycan.-2009.-13 fevral.-s.9.
2. Əliyeva K. Azərbaycan müəllimi.- 2012.- 28 sentyabr.- s.10.
3. Həsənli B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: Müəllim nəşriyyatı, -2016. -415 s.
4. Hüseynoğlu S. Ədəbiyyat dərslərində yeni texnologiyalar: fəal/interaktiv təlim. Bakı: -2009, -200 s.
5. Hüseynoğlu S. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi. -2022, № 1 (271), Bakı: 55-72 s.

**МИРОВАЯ ЭКОНОМИКА. ЭКОНОМИКА АЗЕРБАЙДЖАНА НА 2023-ИЙ ГОД
WORLD ECONOMY. ECONOMY OF AZERBAIJAN FOR 2023**

Fidan FARZALIYEVA

Academy of Public Administration, Faculty of Administrative Management, Economics Major

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Мировая экономика — это совокупность национальных хозяйств, которые объединены международными экономическими отношениями на основе международного разделения труда. Мировое хозяйство — это объединение хозяйств стран, которые тем самым образуют глобальное пространство экономики. Таким образом, международное разделение труда — это производство товаров и услуг в разных государствах, при этом объемы значительно превышают внутренние потребности этих стран и рассчитаны на международный рынок. Мировой рынок — это совокупность взаимосвязанных рыночных отношений между государствами на основе мирового разделения труда. На мировом рынке происходит международная торговля — обмен товарами и услугами между отдельными государствами и хозяйствами. Большинство государств заинтересовано в том, чтобы экспортировать как можно больше товаров и услуг и при этом ограничить конкурентоспособность импортных товаров на внутреннем рынке. Для этого страны используют методы регулирования внешней торговли, которые могут быть тарифными, то есть связанными с таможенными сборами, и нетарифными. Экономическая интеграция — это объединение экономических субъектов, углубление взаимодействия, развитие связей между ними. Глобализация экономики способствует ускорению темпов экономической интеграции между странами. Мировая экономика базируется на существовании международной валютно-финансовой системы, которую можно определить как форму организации валютно-финансовых отношений между странами, закрепленную международными договорами. Субъекты мировой экономики — это хозяйствующие единицы, которые обладают необходимым капиталом для реализации производственной деятельности на международной арене. Для объективного отражения актуальной экономической ситуации используются определенные индикаторы. Так, наиважнейшими из них считаются показатели ВВП и ВВП, то есть валового национального и валового внутреннего продуктов. Рост мировой экономики в 2023 году замедлится и составит 1,9 процента по сравнению с 3 процентами в 2022 году. Таков прогноз экспертов ООН, которые в среду опубликовали свой ежегодный доклад по глобальным экономическим перспективам. Они подчеркивают, что 2022 год стал годом потрясений для мировой экономики – пандемия, война в Украине, связанный с ней продовольственный и энергетический кризис, резкий рост инфляции, увеличение долгового бремени, а также изменение климата. По прогнозам правительства Азербайджана, рост ВВП страны в 2023 году составит 2,7%. При этом ожидается, что доходы госбюджета составят 30,7 млрд манатов, а расходы - 33,3 млрд манатов. Таким образом, правительство прогнозирует дефицит госбюджета на уровне 2,6 млрд манатов.

Ключевые слова: экономика, глобализация, интеграция

ABSTRACT

The world economy is a set of national economies that are united by international economic relations based on the international division of labor. The world economy is an association of the economies of countries, which thereby form the global space of the economy. Thus, the international division of labor is the production of goods and services in different states, while the volumes significantly exceed the internal needs of these countries and are designed for the international market. The world market is a set of interconnected market relations between states based on the global division of labor. International trade takes place on the world market - the exchange of goods and services between individual states and economies. Most states are interested in exporting as many goods and services as possible while

limiting the competitiveness of imported goods in the domestic market. To do this, countries use methods of regulating foreign trade, which can be tariff, that is, related to customs duties, and non-tariff. Economic integration is the unification of economic entities, the deepening of interaction, the development of ties between them. The globalization of the economy contributes to the acceleration of the pace of economic integration between countries. The world economy is based on the existence of an international monetary and financial system, which can be defined as a form of organization of monetary and financial relations between countries, fixed by international treaties. The subjects of the world economy are business units that have the necessary capital for the implementation of production activities in the international arena. Certain indicators are used to objectively reflect the current economic situation. Thus, the most important of them are the indicators of GNP and GDP, that is, gross national and gross domestic products. Global economic growth in 2023 will slow down and amount to 1.9 percent compared to 3 percent in 2022 year. This is the forecast of UN experts, who on Wednesday published their annual report on global economic prospects. They emphasize that 2022 has been a year of upheavals for the global economy – the pandemic, the war in Ukraine, the associated food and energy crisis, a sharp increase in inflation, an increase in the debt burden, and climate change. According to the forecasts of the Azerbaijani government, the country's GDP growth in 2023 will be 2.7%. At the same time, it is expected that state budget revenues will amount to 30.7 billion manats, and expenditures - 33.3 billion manats. Thus, the government predicts a state budget deficit of 2.6 billion manats.

Keywords: economy, globalization, integration

**DÜNYA TARİXİNƏ DAMĞA VURAN TÜRK MEMARI – MEMAR SİNAN
THE TURKISH ARCHITECT WHO MARKED THE HISTORY OF THE WORLD - MEMAR
SINAN**

Aynur İSMAYILOVA

“Yanar dağ” Dövlət Tarix-Mədəniyyət və Təbiət Qoruğunun elmi işçisi, Azərbaycan, Bakı

XÜLASƏ

Dünyanın ən qədim və qüdrətli dövlətlərindən biri də türk xalqlarıdır .Tarixdə “türk” kəlməsi ilk dəfə Göytürklər tərəfindən işlədilmişdir, həmçinin , “türk” (güc-qüvvət, törəmək-artmaq, yürümək, gözəl və s.) sözünün digər məna çalarları da vardır ki , buda türk xalqlarının özünəməxsusluğunun göstəricisidir. XX əsr türk ədəbiyyatının məşhur nümayəndələrindən olan Ə.Nesinin təbirincə “hər bir millətin böyüklüyü onun əhalisinin çoxluğuna və ərazisinin genişliyinə görə müəyyənəşdirilmir. Hər bir xalqın böyüklüyü onun tarix və mədəniyyətinin qədim və zənginliyinə görə müəyyənəşdirilir.” Türklər öz tarix və mədəniyyətlərinin qədimliyi, zənginliyi baxımından dünya xalqları arasında böyüklüyünü, aparıcılığını tam şəkildə təsdiqləmiş, eyni zamanda örnək olmuşdur .

Türk tarixində və dünya tarixində “Memarların Piri “ adlandırılan Memar Sinan ərsəyə gətirdiyi əsərləri ilə tarixdə iz qoyub gedən şəxsiyyətlərdən biridir . 1511-ci ildə Yavuz Sultan Səlimin dövründə devşirmə olaraq İstanbula gələrək Yeniçəri korpusuna işə götürülür.

1538- ci ildə 49 yaşında baş memar statusunu qazanan və Osmanlı impersiyasının müxtəlif zamanlarının hökmdarlarının (Qanuni Sultan Süleyman , 2-ci Səlim və 3-cü Muradın) rəğbətini qazanan Memar Sinan Türkiyə tarixinə və memarlığına öz əsərləri ilə iz qoymuşdur.

Memar Sinanın ən böyük əsəri 86 yaşında tikdirdiyi və “mənim şah əsərim” kimi təqdim etdiyi Ədirnədəki Səlimiyə məscididir (1575). O, baş memar olduğu müddətdə bir çox müxtəlif mövzularla məşğul olub. Vaxt tapdıqca isə köhnə ədərlərini bərpa edirdi . O, ən böyük səyini Ayasofyaya sərf etmişdir. 1573-cü ildə Ayasofyanın günbəzini təmir etdirərək ətrafına möhkəmləndirilmiş divarlar çəkdirmiş və işin bu günə qədər toxunulmaz qalmasını təmin etmişdir. Bu gün Ayasofiya bütün dünyada və türkiyədə ən çox ziyarət edilən həmdə öz quruluşuna və hazırlanma texnologiyasına görə fərqlənən şah əsərlərdən biridir.

Ümumilikdə , Memar Sinan 375 məscid, 51 məscid, 55 mədrəsə, 26 darül-kürə, 17 türbə, 17 aşxana, 3 darüşşifa (xəstəxana), 5 su yolu, 8 körpü, 20 karvansaray, 36 saray, 84 hamamın müəllifidir . Bundan əlavə, Ədirnədəki Səlimiyə məscidi Dünya Mədəni İrs siyahısındadır.

Bu məqalədə Türkiyənin tarix və mədəniyyətində əvəzsiz xidmətləri olan Memar Sinanın bu günümüze miras qoyduğu əsərlərindən , həmçinin , bu əsərlərin digər memarların əsərlərindən fərqləndirən xüsusiyyətlərindən danışılacaqdır .

Açar sözlər : Türk mədəniyyəti , tarixi , Memar Sinan .

ABSTRACT

One of the oldest and most powerful states in the world is the Turkish people. The word "Turk" was used for the first time by the Goyturks in history, and the word "Turk" (strength, power, descent, growth, walking, beautiful, etc.) has other meanings. , which is an indicator of the uniqueness of the Turkic peoples. According to A. Nesi, one of the famous representatives of the 20th century Turkish literature, "the greatness of each nation is not determined by the size of its population and the size of its territory. The greatness of each nation is determined by the antiquity and richness of its history and culture. In terms of the antiquity and richness of their history and culture, the Turks have fully confirmed their greatness and leadership among the peoples of the world, and at the same time have set an example.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Memar Sinan, who is called the "Piri of Architects" in Turkish and world history, is one of the personalities who left a mark in history with his works. In 1511, during the reign of Yavuz Sultan Selim, he came to Istanbul as a devshirma and was recruited into the Janissary corps.

Architect Sinan, who won the status of chief architect in 1538 at the age of 49 and won the favor of the rulers of different times of the Ottoman Empire (Sultan Suleiman the Magnificent, Selim II and Murad III), left a mark on the history and architecture of Turkey with his works.

The greatest work of the architect Sina is the Selimiye mosque in Edirne (1575), which he built at the age of 86 and presented as "my masterpiece". During his tenure as chief architect, he dealt with many different topics. As he found time, he restored his old values. He devoted his greatest effort to Hagia Sophia. In 1573, he repaired the dome of Hagia Sophia and built reinforced walls around it and ensured that the work remained intact to this day. Today, Hagia Sophia is one of the most visited masterpieces in the world and in Turkey, and it is distinguished by its structure and construction technology.

In total, Memar Sinan is the author of 375 mosques, 51 mosques, 55 madrasahs, 26 darul-kura, 17 tombs, 17 kitchens, 3 darushshifa (hospitals), 5 waterways, 8 bridges, 20 caravanserais, 36 palaces, and 84 baths. In addition, the Selimiye Mosque in Edirne is on the World Cultural Heritage list.

In this article, we will talk about the works of Architect Sina, who have invaluable services in the history and culture of Turkey, and the features that distinguish these works from the works of other architects.

Keywords: Turkish culture, history, Architect Sinan.

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ: NİTQ ETİKETLƏRİ
КУЛЬТУРА РЕЧИ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ: РЕЧЕВОЙ ЭТИКЕТ
SPEECH CULTURE IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE: SPEECH ETIQUETTE**

Gulnar MUKHTARZADE

The lecturer at the department of Azerbaijan linguistics, ASPU

ORCID ID: 0000-0001-5388-5373

XÜLASƏ

Fikrimizi ifadə edərkən nitq mədəniyyətinin düzgünlük, aydınlıq, məntiqilik, yığcamlıq, səlislik, zənginlik, canlılıq, ahəngdarlıq, sadəlik, dəqiqlik və anlaşıqlılıq kimi tələblərinə əməl etməliyik. Dilin ifadə imkanları o qədər zəngin və o qədər rəngarəngdir ki, söz və söz formalarının hansı sintaktik birləşmədə, hansı mətnədə necə işlənməsi haqqında konkret resept vermək mümkün deyil. Buna görə də eyni dildə danışan hər fərdin öz danışığı tərzini, öz ifadə üsulu var. Lakin dilin müqəddəsliyini qorumaq, onun ədəbi dil kimi daha da püxtələşməsi və səlisləşməsi naminə yazıda və nitq prosesində heç kəs ədəbi dilin müəyyən edilmiş normalarından kənara çıxmamalıdır və bu normalara əməl etmək hamının şərfli vəzifəsidir.

Məlum olduğu kimi, insanlara məxsus ümumi mədəniyyət müxtəlif komponentlərin məcmusundan ibarətdir. Mədəniyyətin ən vacib və aparıcı tərkib hissələrindən biri də nitq mədəniyyətidir. Biz nitq mədəniyyəti anlayışına danışığı mədəniyyəti ilə yanaşı, yazı mədəniyyətini də daxil edirik. Əgər hər hansı bir şəxs öz fikrini nitq mədəniyyətinin yuxarıda sadalanan on bir komponentinin dialektik vəhdəti əsasında ifadə edə bilmirsə, həmin şəxsin özünü mədəni adam adlandırmağa heç bir mənəvi haqqı yoxdur.

Açar sözlər: dil, danışığı, mədəniyyət, nitq, etiket

РЕЗЮМЕ

При выражении своего мнения мы должны руководствоваться такими требованиями культуры речи, как правильность, ясность, логичность, лаконичность, беглость, насыщенность, живость, стройность, простота, точность и понятность. Выразительные возможности языка настолько богаты и так разнообразны, что невозможно дать конкретный рецепт, как употреблять слова и словоформы, в каком синтаксическом сочетании и в каком тексте. Следовательно, каждый индивидуум, говорящий на одном и том же языке, имеет свой собственный способ говорить, свой собственный способ выражения. Однако ради сохранения святости языка, для его дальнейшего созревания и беглости как литературного языка никто не должен отступать от установленных норм литературного языка в письменном и речевом процессе, и это является почетной обязанностью всем соблюдать эти нормы.

Как известно, общая культура, принадлежащая людям, состоит из множества различных компонентов. Культура речи является одним из важнейших и ведущих компонентов культуры. В понятие культуры речи мы включаем культуру письма, а также культуру говорения. Если какое-либо лицо не может выразить свое мнение, исходя из диалектического единства перечисленных выше одиннадцати компонентов культуры речи, то такое лицо не имеет морального права называть себя культурным человеком.

Ключевые слова: язык, Беседа, культура, Речь, этикет

ABSTRACT

When expressing our opinion, we must follow the requirements of speech culture such as correctness, clarity, logic, conciseness, fluency, richness, liveliness, harmony, simplicity, accuracy and comprehensibility. The expressive possibilities of the language are so rich and so diverse that it is impossible to give a specific recipe on how to use words and word forms in which syntactic combination and in which text. Therefore, every individual who speaks the same language has his own way of speaking, his own way of expression. However, for the sake of preserving the sanctity of the language, for its further maturation and fluency as a literary language, no one should deviate from the established norms of the literary language in the writing and speech process, and it is the honorable duty of everyone to follow these norms.

As it is known, the general culture belonging to people consists of a set of various components. Speech culture is one of the most important and leading components of culture. In the concept of speech culture, we include the culture of writing as well as the culture of speaking. If any person cannot express his opinion based on the dialectical unity of the eleven components of speech culture listed above, that person has no moral right to call himself a cultured person.

Keywords: language, conversation, culture, speech, etiquette

GİRİŞ

Müasir dövrümüzdə insan münasibətlərinin əsas tənzimləyicilərindən

biri etik danışıq normalardır. Burada insanların hərəkətlərinin düzgünlüyü və ya düzgün olmaması, ədalətli və ədalətsizliyi haqqında təsəvvürlər ifadə olunur. Hər kəs şüurlu və ya kortəbii şəkildə bu təsəvvürlərə söykənir, cəmiyyətdə insanlarla və yaxud iş həyatında həmkarları ilə ünsiyyətdə olur. Lakin mənəvi normalar necə başa düşülməsindən, onlara hansı məzmunun verilməsindən asılı olaraq, ünsiyyəti həm yüngülləşdirir, həm də onu daha səmərəli, qarşıya qoyulmuş məsələlərin həllində və məqsədlərə çatmaqda kömək, həm də bu ünsiyyəti çətinləşdirir, hətta onu qeyri-mümkün edə bilər. Danışıq etikası ünsiyyət prosesində yaranan maneə və problemləri dərk etməyə, onların öhdəsindən uğurla gəlməyə kömək edir.

Dil mədəniyyətinin başlıca müddəalarından biri də danışıq etikasıdır. Mənşəcə latın sözü olan etika (ehtica) termini adı altında insanların bir-birinə, cəmiyyətə, cəmiyyətin insanlara münasibətini tənzimləyən mədəni, nəzakətli danışıq, əxlaq normaları nəzərdə tutulur. Bu normalar uzunmüddətli tarixi dövr ərzində formalaşmışdır. Etika termini ilk dəfə Aristotelin “Nikomaxın etikası”, “Böyük etika”, “Evlem etikası” əsərlərində işlənmiş, əməli nəsihət xarakterli fikirləri özündə ehtiva etmişdir. Aristotelin etikası ilk əxlaq nəzəriyyəsi olmuşdur. Bu dahi mütəfəkkirə görə, etikanın vəzifəsi insanı mənasız və qeyri-təbii ehtiraslardan uzaqlaşdırmaq, ona cəsurluq və ədalətlik keyfiyyətləri aşılamadır.

ARAŞDIRMALAR

Nitq mədəniyyətinin estetik keyfiyyəti, mədəni səviyyəsi onun məzmunca aydın, səlis və ahəngdar olmasından nə qədər asılıdırsa, onun daşıyıcısının (natiqin) xaraktercə səviyyəli, dünyagörüşü baxımından zəngin və etik cəhətdən yüksək əxlaqi dəyərlərə malik olması ilə də bir o qədər bağlıdır. Məlumdur ki, dərin zəkaya, xüsusi istedadla malik olan insanlar həm də yüksək mədəniyyət və qabiliyyət sahibi olurlar. Belələri, təbii ki, ünsiyyət zamanı yüksək səviyyəli, tərbiyəvi nitqləri ilə fərqlənirlər. Bu cür keyfiyyətə malik insanlar əvvəlcə təfəkkürlərində nitqlərini mədəni qəlibə salır, “tərbiyəvi süzgəc” dən keçirir, sonra ünsiyyətə tətbiq edirlər.

İnsanlar arasındakı ünsiyyət bir-birinə müraciətdən başlanır. Müraciət forması isə müraciət edənə müraciət olunan arasındakı münasibətdən asılıdır. Hətta bu asılılıq o dərəcədədir ki, ünsiyyətin başlanması və inkişafı müraciətlə müəyyənləşir. Ünsiyyətdə müxtəlif məqsədlərlə əksəriyyətin işlətdiyi bir sıra ifadələrdən istifadə edirik ki, onların böyük bir qismini mədəni danışıq etikətləri təşkil edir. Mənşəyinə görə fransız sözü olan etiket (etiquette) ilkin mənasında mal taylarına bağlanan taxta parçası-birka mənasını verirdi. Dilçilik ədəbiyyatında “etiket” dedikdə, nitq davranışının qaydaları, ünsiyyətin

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

nitq formulları sistemi başa düşülür. Nitq etiketləri milli səciyyəyə malikdir. Hər bir xalq öz milli adətənənələrinə uyğun davranış qaydaları sistemini yaratmışdır.

YENİLİKLƏR

Gündəlik ünsiyyət prosesində istifadə edilən nitq etiketləri aşağıdakılardır:

Müraciət etiketləri-unutmamalıyıq ki, ürəyə yol tapmaq birinci növbədə dindirməkdən-müraciətdən başlanır. Müsahib yaşca böyük olduqda və ya ortada tanışlıq olmayanda ona “Siz” deyərək müraciət olunur. Bu, milli səciyyə daşıyır və çox qədim adətdir. Hələ Mahmud Kaşğari XI əsrdə “Divanu-lügət-it-türk”də göstərirdi ki, türklər özlərindən yaşca böyüklərə “siz”, kiçiklərə isə “sən” deyərək müraciət edirlər.

Müraciət etiketləri **rəsmi** və **qeyri-rəsmi** olmaqla iki cürdür:

1.Rəsmi müraciət etiketləri: cənab, xanım, vətəndaş, yoldaş. Bunlardan ikisi (vətəndaş, yoldaş) fəal nitq mövqeyindən çıxmaq üzrədir. “Yoldaş” sözü demək olar ki, işlədilmir.

2.Qeyri-rəsmi müraciət etiketləri-işlənmə mövqeyinə və məqamına görə birinciyə nisbətən genişdir. Oğlum! Qızım! Qardaşoğlu! Bacıoğlu! A bala! Qardaş! Əmi! Dayı! Əzizim! Dərdin alım! Başına dönüm! Qadan alım! Qadası!

Kömək etmək, qulluq göstərmək məqsədilə: İcazə verin kömək edim; Siz əziyyət

çəkməyin, bunu mən edərəm; Qulluğunda olum; Sizə kömək etmək lazımdır?; Köməyə ehtiyacınız varmı?; Mən sizi eşidirəm; Cavab verməyə tələsməyin, bir qədər fikirləşin; Sizi narahat edən nədir?; Sizə nə kömək edə bilərəm?; Nə buyurursunuz? və s.

İş gördürmək, soruşmaq, üzrxahlıq etmək məqsədilə: İnciməyin, sizə zəhmət verəcəyəm; əgər mümkünsə; zəhmət olmasa; Buyruq olmasın; vaxtınız varsa; imkanınız olsa; Sizə əziyyət olacaq; Sizi yormayım; Rica edirəm danışın; Lütfən söyləyin; Üzr istəyirəm; Əvvəlcədən minnətdarlığımı bildirirəm və s.

Məmnun olmaq məqamında: Razıyam; Etiraz etmirəm; Sizinlə şərikəm; Xoşuma gəlir; Çox şadam; Minnətdaram; Məmnuniyyətlə; Xoşdur; baş üstə; göz üstə; Arxayın olun; Sizi unutdum; Sizinlə işləmək mənim üçün böyük şərəfdir; Allah köməyin olsun; Tanrı sənə yar olsun.

Etiraz etmək, razılıq verməmək məqamında: Bu, məni təmin etmir; Etirazımı bildirirəm; Etiraz edirəm; Sizin fikrinizlə şərik deyiləm; Mən başqa cür düşünürəm; Bağışlayın, bu məsələdə sizinlə razı deyiləm; Bu, mənim xoşuma gəlmir; Belə etməyin; Bu, ürəyimcə deyil və s.

Təskinlik vermək, razı salmaq məqamında: Bir qədər ətraflı düşünün; Əsəbiləşməyin; Darıxmayın; İcazə verin danışım; İmkan verin fikrimi izah edim; Özünüzü ələ alın; Səbr edin; Bir qədər səbrli olun; Nə etmək olar, qismət belə imiş və s.

İntizama dəvət, məzəmmət etmə: Sizdən bu hərəkəti gözləməzdim; Belə hərəkət sizə yaraşmaz; Siz adınıza layiq hərəkət etməlisiniz; Danışığımıza fikir verin; Allah xatirinə razı olun; Nəzakətli olun; Çalışın ki, başqaları sizdən razı qalsın; Bir qədər səmimi olun, səhvini etiraf etməkdən çəkinməyin və s.

Qarşılama məqamında: Xoş gördük; Nə gözəl təsadüf; Xoş gəlmişsiniz; Lap vaxtında gəlmişsiniz; Həmişə siz gələsiniz; Sizin gəlişinizə şadam; Sizi arzulayırdım; Səni çoxdan gözləyirdim; Gələnlər qədəmləriniz var olsun və s.

Dəvət etmək məqsədilə: Xoş gəlmisiniz; Buyurun qonağımız olun və s.

Vidalaşma məqamında: Sizi səbirsizliklə gözləyirik; Salamət qalın; Zəhmət çəkdiniz; Sizə əziyyət verdik; Gecəniz xeyrə qalsın; Yuxunuz şirin olsun; Allah amanında; Eviniz abad olsun; Həmişə şadlığa gələk; Sizləri bir daha evimizdə görsək, şad olarıq; Allah yolunuzu açıq eləsin, işinizi xeyrə calasın və s.

Görülən işin müqabilində razılıq, rəğbətləndirmə: Afərin; Əhsən; Minnətdaram; Hər şey üçün minnətdaram; Təşəkkür edirəm; Sizə zəhmət verdim; Sizə borcluyam; Zəhmət çəkmə; Narahat olma; Sağ olun; Allah sizdən razı olsun; Allah köməyin olsun; Biz bundan məmnun olduq; Sizin əl qabiliyyətinizə heyranam; Sizə qibtə edirəm; Çox sağ olun; Allah səni dərd-bələdan uzaq eləsin; Allah

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

ürəyinizə görə versin; Allah sizi bizə çox görməsin; Qəm, kədər sizdən uzaq olsun; Səni Allah saxlasın və s.

İcrası hər hansı bir səbəbdən mümkün olmayan işin müqabilində: Çox sağ olun; Sizə zəhmət verdim; Əziyyət çəkdim; Nə etmək olar, siz bacardığınızı etdiniz və s.

Arzu-istək və təbrik etmək məqamında: Yaxşı yol; Sağlqla qalın; Uğur olsun; Xoşbəxt olun; İşiniz avand olsun; Allah işinizə fərc versin; Allah sənə yar olsun; Ürəyincə ömür sürəsən; Min bir budaq olun; Var olasan; Gözünüz aydın olsun və s.

Hal-əhval tutmaq məqamında: Əhvalınız necədir? Necə dolanırsınız?; Güzəranınız necədir?; Xanımınız necədir?; Həyat yoldaşınız necədir?; Özünüzü necə hiss edirsiniz? və s.

Telefonla danışanda; Zəng edəndə: Alo, sabahınız (axşamınız, hər vaxtınız) xeyir olsun. Bağışlayın, mən kiminlə danışırım? Sizi narahat edən Kamilədir. Bilmək istəyirəm... Fikrimi sizə çatdırma bildimmi? Çox sağ olun. Bağışlayın, vaxtınızı aldım. Deyəsən, sizi yordum. Təşəkkür edirəm. Minnətdaram. Zəngə cavab verəndə: Alo, salam, eşidirəm sizi. Buyurun. Zəhmət olmasa bir qədər ucadan danışın. Bağışlayın, zəng edən kimdir? Xoşdur. Bu saat çağıraram. Mütləq yetirərəm. Arxayın olun! Sağ olun!

NƏTİCƏ

Bir qisim nitq etiketləri uzun müddət-minilliklər boyu dəyişmişdir. Bəziləri isə ictimai quruluşun dəyişməsi ilə əlaqədar ya birdəfəlik işlənmiş, yaxud da fəal işlənmə tezliyi zəifləyir, az-az istifadə edilir. Məsələn, son illərə qədər fəal işlənən yoldaş, vətəndaş sözləri, demək olar ki, hazırda qeyri-fəaldır. Elələri də vardır ki, konkret siyasi-tarixi şəraitlə bağlı olaraq, həmin dövrdə aktiv olur. Siyasi-tarixi şərait dəyişdikdə isə işlənmişdir. Bəy! Sözü belə etiketlərdən sayılır. "Xanım" sözü vaxtilə ancaq varlı ailələrin qadınlarına məxsus müraciət forması kimi işlədildisə, indi bu söz daha geniş mənə qazanmışdır. Hazırda "xanım" hörmət və nəzakət əlaməti olaraq bütün qadın adlarına əlavə edilir. Nitq etiketlərindən yerli-yerində istifadə olunması ünsiyyətin normal gedişinə, anlaşmaya kömək edir, ünsiyyəti maksimuma çatdırır və səmimi münasibət yaradır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. N.Ə.Həsənzadə, G.Ə.Pənahova, Ə.M.Abbasov. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. (dərslük). Bakı, "Ecoprint", 2016. 256 s.
2. Nadir Məmmədli. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya (dərslük).Bakı, "Elm və təhsil", 2021, 512 səh.
3. Abdullayev Nadir Əziz oğlu. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2013, səh.
4. Süleyman Səfər oğlu Hüseynov, Elvira Muxtar qızı Qaracayeva. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (dərslük). Bakı, "Elm və təhsil", 2016, 408 səh.

**TÜRK DİLİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ
CURRENT PROBLEMS OF THE TURKISH LANGUAGE**

Bənövşə Niyaz qızı HACIYEVA

Dosent, f.ü.f.d., Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

ORCID ID: 0000-0002-8683-3825

XÜLASƏ

Türk dili dünya dilləri arasında etimoloji baxımdan ən qədim, coğrafiyası baxımından ən geniş əraziyə yayılmış dildir. Türk dili dünya dilləri arasında bu dildə danışanlarının çox olması ilə yer alan dillərdən biridir. Türk dili 12 milyon km²-lik bir coğrafiyada ana dili olaraq danışılır. Türk dilinin müxtəlif tarixi mərhələlər boyunca geniş əraziyə yayılması ilə bir çox mədəniyyətlər küll, yəni ümumilik təşkil etmişdir. Bu baxımdan Türk dilinin geniş əraziyə yayılması, bir çox mədəniyyət elementlərini özündə təcəssüm etdirməsi nəticəsində bəzi problemlər meydana gəlmişdir ki, bu da olduqca təbii prosesdir.

Türk dilinin aktual problemlərinə dilin xarici dillərin təsirinə məruz qalması, türk insanının bəzən öz mədəniyyətindən uzaqlaşması təsir edir. Türk dilinin aktual problemləri dedikdə “Əlifba problemi”, “Fonetik məsələlər”, “Şəkilçilərlə bağlı problemlər”, “Sözyaratma prosesində meydana gələn problemlər”, “Cümlə üzvləri ilə bağlı məsələlər”, “Lügət problemləri”, “Dilçiliyin ümumi məsələləri”, “Türk dünyasında ortaqlıq problemi”, “Xarici dillərə hədsiz meyl göstərilməsi”, “Türk dilinə yeni sözlərin qazandırılması prosesində əsas qaynaqlar”, “Türk dilinin araşdırılması və öyrənilməsi məsələləri”, “Türk dilinin gözəl və təsirli işlədilməsi məsələləri” və s. yer almaqdadır. Əlifba məsələlərinin həllində Türkiyə Türkçəsi və müasir Türk dilləri arasında vahid bir əlifbanın olması labüddür.

Fonetika sahəsindəki problemlər içərisində dilin orfoepik qaydalarının pozulması halları yer alır. Son zamanlarda bir qayda olaraq bəzi səslərin düzgün tələffüz edilməsinə rast gəlinir. Məsələn, “teşekkür ederim” ifadəsində “ş” səsinin “s”lə əvəzlənməsi, ifadənin yanlış olaraq “tesekkür ederim” şəklində tələffüzü, o cümlədən indiki zaman şəkilçisi olan “yor” şəkilçisinin sonundakı “r” samitinin tələffüz edilməməsi, sözlərin [anlatıyo:] ; [konuşuyo:] şəklində yanlış tələffüz olunması fonetik problemlər sırasındadır. Təəssüf ki, bu hala bəzən televiziya verilişlərində də təsadüf olunur. Televiziya və radiolarda çalışan xəbər diktorlarının və müxtəlif verilişlərin aparıcılarının Türk dilində səlis danışa bilən əməkdaşlardan formalaşması olduqca vacibdir.

Leksikologiya ilə bağlı problemlər türk dilinin aktual problemləri içərisində ən başda gəlir. Xarici sözlərin dilə keçməsi labüddür. Ancaq bu sözlərin qısa bir zamanda uyğun olan qarşılıqlarının tapılması olduqca aktual məsələlərdəndir.

Türk dilinin aktual problemlərindən ən əhəmiyyətlisi vahid imla qaydaları məsələsidir. Zamanla yazılışında dəyişikliklərə yol verilən sözlər qarışıqlığa səbəb olur. Burada ən vacib məsələ Türk Dil Qurumunun qəbul etdiyi yazı qaydalarına diqqət edilməsi məsələsidir. Türk Dil Qurumunun dövlət təşkilatları və qurumlarının istinad edəcəyi mərkəz kimi formalaşması, bu istiqamətdəki səlahiyyətlərinin artırılması və fəaliyyətinin genişləndirilməsi, türkdilli ölkələrin dilçi alimləriylə sıx əməkdaşlıq və təcrübə mübadiləsi Türk dilinin aktual problemlərinin həlli prosesinə öz müsbət təsirini göstərəcəkdir.

Araşdırmada Türk dilinin fonetika, morfologiya, leksikologiya və sintaksisi ilə bağlı aktual problemlər nəzərdən keçirilmiş və təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Türk dili, aktual problemlər, Türk dünyasında ortaqlıq problemi

ABSTRACT

Turkish is one of the oldest and most widely spread languages in terms of etymology and geography among world languages. It is also one of the most spoken languages in the world. The Turkish language is spoken as a mother tongue over an area of 12 million km².

Throughout its different historical stages, the widespread use of the Turkish language over such a vast area has led to the creation of a cultural amalgam. Consequently, some problems have emerged naturally as a result of the Turkish language absorbing various cultural elements.

The current issues facing the Turkish language include the influence of foreign languages, sometimes leading to alienation from Turkish culture, as well as problems such as the alphabet, phonetics, morphology, lexicology, syntax, and dictionary-related issues. Other issues include the use of the Turkish language in the Turkish-speaking world, the extensive use of foreign languages, sources for new Turkish vocabulary, research and education of the Turkish language, and effective and aesthetic use of the Turkish language.

One of the solutions to the alphabet issue is the adoption of a unified alphabet for modern Turkish languages including Turkey Turkish.

Problems in the field of phonetics include cases of violation of the orthoepic rules of the language. Recently, it has been noticed that, as a rule, some sounds are not pronounced correctly. For example, in the phrase “teşekkür ederim, the replacement of the sound “ş with “s”, the incorrect pronunciation of the phrase in the form “tesekkür ederim”, as well as the non-pronunciation of the consonant “r” at the end of the suffix “yor”, which is the present tense suffix, incorrect pronunciation of words in the form [anlatiyo:]; [konuşuyo:] are among the phonetic problems.

Unfortunately, this is sometimes the case in TV shows. It is very important that news announcers working on TV and radio and hosts of various programs are formed from employees who can speak Turkish fluently.

Problems related to lexicology are at the forefront of the current problems of the Turkish language. The passage of foreign words into the language is inevitable. However, finding suitable equivalents of these words in a short period of time is one of the pressing issues.

The most important of the actual problems of the Turkish language is the issue of uniform spelling rules. Words that give way to changes in their spelling over time cause confusion. The most important issue here is to pay attention to the writing rules adopted by the Turkish Language Association. The formation of the Turkish Language Association as a center to which state organizations and institutions will refer, increasing its powers and expanding its activities in this direction, close cooperation and exchange of experience with linguists of Turkic-speaking countries will have a positive impact on the process of solving the actual problems of the Turkish language.

This article examines and analyzes current problems related to the phonetics, morphology, lexicology, and syntax of the Turkish language.

Keywords: Turkish, current problems, the problem of a common language in the Turkic world.

1. GİRİŞ

Türk dili dünya dilləri arasında etimoloji baxımdan ən qədim, coğrafiyası baxımından ən geniş əraziyə yayılmış dildir. Türk dili dünya dilləri arasında bu dildə danışanlarının çox olması ilə yer alan dillərdən biridir. Türk dili 12 milyon km²-lik bir coğrafiyada ana dili olaraq danışılır. Bu gün dünyada ən çox insanın danışdığı əks etdirən cədvəldə Türk dili 6-cı yerdə sabitləşmişdir. Türk dilində 202 000 000-dan çox insan danışmaqdadır. Son araşdırmalara görə “Başlangıçtan XX yüzyıla Türk dili tarihi, Prof. Ahmet B.Ercilasun) Türk dilində 48 ölkədə danışılır. Türk Dil Qurumu tərəfindən təqdim olunmuş son lüğətdə 616 767 söz və ifadə yer almaqdadır. (“Yeni Türk Dili”, prof. M.D.Erdem, Doç. M.Karataş, Doç. E.Hirik, 2015, s.143).

Türk dilinin müxtəlif tarixi mərhələlər boyunca geniş əraziyə yayılması ilə bir çox mədəniyyətlər küll, yəni ümumilik təşkil etmişdir. Bu baxımdan Türk dilinin geniş əraziyə yayılması, bir çox mədəniyyət elementlərini özündə təcəssüm etdirməsi nəticəsində bəzi problemlər meydana gəlmişdir ki, bu da olduqca təbii prosesdir. Türk dilinin aktual problemlərinə dilin xarici dillərin təsirinə məruz qalması, türk insanının bəzən öz mədəniyyətindən uzaqlaşması təsir edir.

Türk dilinin aktual problemləri dedikdə “Əlifba problemi”, “Fonetik məsələlər”, “Şəkilçilərlə bağlı problemlər”, “Sözyaratma prosesində meydana gələn problemlər”, “Cümlə üzvləri ilə bağlı məsələlər”, “Lügət problemləri”, “Dilçiliyin ümumi məsələləri”, “Türk dünyasında ortaq dil problemi”, “Xarici dillərə hədsiz meyl göstərilməsi”, “Türk dilinə yeni sözlərin qazandırılması prosesində əsas qaynaqlar”, “Türk dilinin araşdırılması və öyrənilməsi məsələləri”, “Türk dilinin düzgün və təsirli işlədilməsi məsələləri” və s. yer almaqdadır. Əlifba məsələlərinin həllində Türkiyə Türkçəsi və müasir Türk dilləri arasında vahid bir əlifbanın olması labüddür.

2. ƏLİFBA VƏ İŞARƏLƏR SİSTEMİNDƏ PROBLEMLƏR

Türkdilli dövlətlərdə «ortaq əlifba məsələsi» müzakirə olunduqda bəzən Göktürk və ya Ərəb əlifbasının əsas olaraq götürülməsinə meyllər müşahidə olunmuşdur. Haqlı olaraq bu fikrin müdafiəçiləri azdır.

Fikrimizcə, Latın mənşəli Türk hərflərinin işlədilməsi daha məqbul variantdır. Hərflər və simvollarla bağlı problemlər də əlifba problemləri arasında yer almaqdadır. Türk dilində olmayan hərflər və simvolların işlədilməsi bu gün ən çox rast gəldiyimiz problemlərdəndir.

Yanlış	Doğru
endex	endeks
Maxsimum	maksimum
Kodex	kodeks
Mashallah	maşallah
İnshallah	İnşaallah

Son zamanlarda xüsusilə internet şəbəkələrdə bu nöqsanlara rast gəlinir. Hərflər və simvollarla bağlı nöqsanlar içərisində sözlərin qeyri-təbii şəkildə qısaltılaraq yazılması halları da geniş yayılmışdır. Belə ki “teşəkkür ederim” yerinə “tşk...ler”, “Allah razı olsun” ifadəsi yerinə “A..ro”, “Tamam” yerinə “tmm”, “Canım” yerinə “cnm”, “Hoşça kalın veya Güle güle” yerinə “bye” ifadələri yazılmaqdadır. İlk baxışda çox əhəmiyyət verilməyən bu yanlış yazı tərzində əslində dilə ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən kifayət qədər böyük zərbə vurur. Yazı məsuliyyətini anlatmaq və təbliğ etmək dilini sevən hər bir insanın ümdə vəzifəsi olmalıdır. Yanlış yazı yazmaq, öz dilinin qaydalarına əməl etməmək hallarının qarşısını almaq üçün təbliğat aparılmalı, bu proses şüurlu şəkildə, öz dilinə sevgiylə həyata keçirilməlidir.

Türk dilində sait səslərin uzun və yaxud incə tələffüzünü göstərmək üçün “uzatma inceltmə” işarəsindən istifadə olunur. Məsələn: sükût, hâlâ, kâğıt, mekân, âlem, rüzgâr, karargâh, agâh, gâh gâh, kâh kâh vb. Bəzən internet şəbəkəsində rast gəldiyimiz yazılarda bu işarənin müvafiq sözlərdə yazılmadığı hallarla qarşılaşırıq. Lakin Türk Dil Qurumunun rəsmi sahifəsində bu sözlərin uzatma inceltmə işarəsi ilə yazılmış variantı qeyd edilmişdir. Fərqli yazı şəkillərinin məna bütünlüyünə xələl gətirdiyi sözlərdə bu işarənin yazılması vacibdir.

İşarə və simvollarla bağlı son zamanlar Azərbaycan dilində də dəyişikliklər həyata keçirilmişdir. İşarələr sistemindən apostrof işarəsi çıxarılmış və bu işarəylə yazılan bəzi sözlərin yazılışında dəyişiklik edilərək sait səslər artırılmışdır. Məs: şe`r -şeyr, fe`l- feil. Bəzi sözlərdə isə işarə çıxarılmış, sözlərin sadə şəkildə yazılışı qəbul olunmuşdur. Məsələn: tərif, məşəl, sürət, cürət, vüsət, məşəl və s.

Günümüzdə mətnlərin yığılmasında işarə və simvolların müəyyən çətinliklər yaratması ilə bağlı onlardan imtina edilməsi bəzi situasiyalarda başa düşüləndir. Fikrimcə, işarə və simvolların bu şəkildə imtina edilməsi düzgün deyil. İstər Türkiyə Türkçəsi, istərsə Azərbaycan Türkçəsində bu özünəməxsus simvol və işarələr tələffüz qaydalarına düzgün şəkildə əməl olunmasını da təmin edir.

3. ORFOEPİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Fonetika sahəsindəki problemlər içərisində dilin orfoepik qaydalarının pozulması halları yer alır. Son zamanlarda bir qayda olaraq bəzi səslərin düzgün tələffüz edilməməsinə rast gəlinir. Məsələn, “teşekkür ederim” ifadəsində “ş” səsinin “s”lə əvəzlənməsi, ifadənin yanlış olaraq “ teşekkür ederim” şəklində tələffüzü, o cümlədən indiki zaman şəkilçisi olan “yor” şəkilçisinin sonundakı “r” samitinin tələffüz edilməməsi, sözlərin [anlatıyo:] ; [konuşuyo:] şəklində yanlış tələffüz olunması fonetik problemlər sırasındadır. Təəssüf ki, bu hala bəzən televiziya verilişlərində təsadüf olunur. Televiziya və radiolarda çalışan xəbər diktorlarının və müxtəlif verilişlərin aparıcılarının Türk dilində gözəl danışa bilən əməkdaşlardan formalaşması olduqca vacibdir.

4. LEKSİKOLOGİYA İLƏ BAĞLI PROBLEMLƏR.

Leksikologiya ilə bağlı problemlər türk dilinin aktual problemləri içərisində ən başda gəlir. Bu sahədə yaranan problemləri qruplaşdıraraq ayrı-ayrı başlıqlar əsasında təhlil etmək zərurəti yaranır.

4.1. SÖZ YARADICILIĞI PROSESİNDƏ MEYDANA GƏLƏN PROBLEMLƏR

Dilin lüğət tərkibi dəyişkəndir, daima yeniliklərlə müşayiət olunan bir prosesdir. Söz isə tarixi kateqoriyadır. Bəzi sözlər dilin lüğət tərkibindən çıxır, bəziləri isə əksinə, dilə daxil olur. Həyat şəraitinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq yaranan dəyişikliklər yeni sözlərin əmələ gəlməsini zəruri edir. Elmi kəşflər, ixtiralarla əlaqədar olaraq yeni məfhumlar yaranır ki, bu da dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Türk dilində neologizmlər əsasən «yeni sözcükler» və ya “ neolojizmler” olaraq adlandırılır. Elmin və texnikanın inkişafı ilə bağlı yeni sözlərin yaranması və lüğət tərkibinə daxil olması qaçılmaz bir prosesdir. Sözlün materiyasını ifadə edən xarici tərəfi – fonetik tərkibi olduğu kimi daxili forması da mövcuddur. Sözlün daxili forması şüurumuzun xarici aləmə olan münasibəti və onun dərk edilməsi nəticəsində meydana gəlir. Söz anlayışın adını, təfəkkür kateqoriyası olan məfhumlardan birini ifadə etmiş olur.

Cəmiyyətin ictimai, tarixi, mədəni, iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar olaraq Türk dilinin lüğət tərkibi başqa yollarla zənginləşdiyi kimi daxili imkanlar hesabına da artmaqdadır. Dilin lüğət tərkibinə yeni sözlərin edilməsində əsas səbəblərdən biri insanların həyatında baş verən dəyişikliklərlə də sıx əlaqəlidir (Ə.Dəmirçizadə, 1962, s. 110).

Hər bir dildə xarici sözlərin dilə keçməsi labüddür. Ancaq bu sözlərin qısa bir zamanda uyğun olan qarşılıqlarının tapılması olduqca aktual məsələlərdəndir. Söz yaradıcılığı ilə bağlı problemlər türk dilinin aktual problemləri içərisində ən başda gəlir. Xarici sözlərin dilə keçməsi labüddür. Bəzən xarici dildən alınan bu sözlər türk dilində “qatil sözlər” olaraq da adlandırılır. Ancaq bu sözlərin qısa bir zamanda uyğun olan qarşılıqlarının tapılması olduqca aktual məsələlərdəndir. Türk dilində neologizmlərin bir çoxu uğurlu şəkildə formalaşmışdır və zamanla işləndikcə ümumişlək sözlərə keçmək mərhələsini yaşayacaqdır. Günümüzdə “distribütör, internet, printer, fleşkart” neologizmləri həm Türkiyə, həm Azərbaycan Türkçələrində işlədilir. Türkiyə Türkçəsində “ printer” sözü ilə yanaşı “yazıcı”sözü də işlədilməkdədir. “Lazer, lens, site, klip, online, barter, ofis, data, masterkard, koronavirus, bitcoin, hamburger, çizburger, hotdog” sözləri dilə son zamanlarda keçmiş neologizmlərdəndir. Zamanla bu sözlərin öztürkcə uğurlu qarşılıqlarının tapılması türk dilində söz yaradıcılığının daxili imkanlar hesabına həll edilməsini və zənginləşməsini təmin etmiş olardı.

4.2. ÇOXTERMİNLİLİK PROBLEMİ

Türk dilinin mövcud qrammatika kitablarında vahid terminologiyadan istifadə edilməsi əsas məsələlərdən biridir. Türk dilində feili bağlama “bağfiil, zarffiil, ulaç, gerundium” sözləriylə, feili sifətlər isə “sıfatfiil, ortaç, partisip” terminləri ilə ifadə oluna bilər. Bəzən terminlərdəki çoxvariantlılıq qarışıqlığa yol açır. Eylem -fiil, isim -ad, tümce-cümle, zarf-belirteç kimi ikili terminlər də dildə yer almaqdadır. Sinonim sözlərdə tərəflərdən birinin adətən xarici dillərdən alınma olduğunu nəzərə alsaq, Öztürkcə olan variantların işlədilməsinə üstünlük verilməsinin daha düzgün olması qənaətindəyik.

Şəkilçilərlə bağlı problemlər içərisində yenə də şəkilçilərin adlandırılması ilə bağlı terminlərin müxtəlifliyi yer almaqdadır. Burada da bəzən “-lar²” cəm şəkilçisinin yerinə ingilis dilindəki “s” şəkilçisinin işlədilməsi şifahi nitqdə olsa belə yolverilməzdir.

4.3. TÜRK DİLİNƏ YENİ SÖZLƏRİN QAZANDIRILMASI PROSESİNDƏ ƏSAS QAYNAQLAR

Dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər iki mənbədən alınır. Bunlardan birinci mənbə xalqın öz dilidir, ikinci mənbə isə xarici dildir.

Belə bir vəziyyət isə təbiiyədir. İnsan öz ehtiyaclarının ödənilməsi üçün ilk növbədə öz daxili ehtiyatlarından istifadə edir. Bu daxili ehtiyatlar ehtiyacları tam qarşılaşmadıqda xarici ehtiyatlara müraciət etməli olur. Bu proses dildə də eyni şəkildə reallaşdırılmaqdadır. Səs, morfem, söz və ifadə kimi vahidlərdən istifadə edilərək yeni sözlər dilin lüğət tərkibinə daxil edilir. Dilin öz ehtiyatları hesabına düzəldilən sözlərlə ehtiyac ödənilmədikdə isə başqa dildən yeni söz və ifadələrin alınmasına ehtiyac yaranır.

Adətən yeni sözlərin yaradılması iki üsulla həyata keçir. Bunlardan birincisi dilin öz ehtiyatları hesabına baş verir. Dilin öz daxili ehtiyatları hesabına səslərdən, morfemlərdən, söz və ifadələrdən istifadə edərək yeni sözlər dilin lüğət tərkibinə aid edilir. Lakin bu üsul alınmaqda başqa dillərdən alınma söz və ifadələr dilin lüğət fonduna daxildir. Yeni sözlərin yaranmasında əsasən aşağıdakı üsullardan istifadə edilir: 1) düzəldilmə, yaxud qrammatik sözlər; 2) mənacə dəyişilmə, yaxud semantik dəyişikliyə məruz qalmış sözlər; 3) alınma sözlər. (Dəmirçizadə, 1962, s.111)

1. Düzəltmə sözlər dilin öz daxili ehtiyatları hesabına yaradılan sözlərdir. Bu sözlər yeni sözlərin yaradılmasının ən əsas vasitələridir: kurum, seçmen, yönetim, kurul basım, bakım, seçmen, yöneticilik, dikey, düzey, yapay, sulak, kitaplık, çekmece, danıştay, yargıtay, gezegen, güncel, sindirim, solungaç, solunum, yırtmaç, tarayıcı vb.
2. Mənacə dəyişilərək yaradılan sözlər semantik sözlərdir. Bu sözlər zamanla dəyişərək yeni mənalara kəsb edir, müxtəlif dəyişmələrə məruz qalırlar. Türk dilindəki “Atatürkçülük, laiklik, milliyetçilik, devrimcilik, ülkücülük, milli görüş” sözləri semantik neologizmlərə nümunə göstərilə bilər.
3. Alınma sözlərin vasitəsilə: kültür, anarşi, paragraf, sondaj, tramvay, demografi vb.

Türk dilində “türemiş sözcükler” adlandırılan düzəltmə sözlər dilin öz ehtiyatları hesabına, qrammatik qayda və qanunlarına əsaslanaraq yaradılan yeni sözlərdir. Bu sözləri bir kök, bir və ya bir neçə leksik şəkildən düzəldilən sözlərdir: dikey, düzey, yapay, sulak, kitaplık, yargıtay, danıştay, basım, bakım, gezegen, güncel, ilgeç, solunum, sindirim, yırtmaç, çekmece və s.

“Birleşik sözcükler” adlandırılan mürəkkəb sözlər və “kelime gurupları” adlandırılan tərkiblərin söz yaradıcılığında rolunun o qədər də aktiv olmadığı qəbul olunurdu. Uçaksavar, tanksavar, bilirkişi, bilgisayar, biçerdöver, ses uyumu, harf devrimi və s. bu qəbildən olan sözlər və söz birləşmələrinə nümunə göstərilə bilər. Lakin Türk dilinin son on ildəki yeniləşmələrində mürəkkəb formaların yetərli qədər böyük bir qrup yaratdığı görünür. K.İmer “Türkçenin sözvarlığındakı yeni ögələr” adlı araşdırmasında bu mürəkkəb formaların üstünlüyünü qeyd edir. (Kamile İmer, s. 20, Dilbilim Araştırmaları). Bunlardan hayali ihracat, iç barış, toplu konut, orta direk, paralı askerlik, kesin dönüş, toplu ulaşım, toplu taşıma, yazarkasa birləşmələri “sifət + ad strukturlu; kamu ortaklığı, konut sertifikası, vergi iadesi, seçim bölgesi, yakacak yardımı, maaş kartı birləşmələri “isim + isim” strukturlu; konut üretmek, kaynak sağlamak, halka açılmak, dışa açılmak, çağı yakalamak kimi birləşmələr isə “isim + feil” strukturlu birləşmələrdir.

5. SİNTAKTİK PROBLEMLƏR

Sintaktik problemlər arasında cümlə növlərinin adlandırılması və bölünməsi əsas problemlərdən biri olaraq yer alır. Sadə və mürəkkəb cümlələrin sərhədlərinin düzgün şəkildə müəyyənləşdirilməməsi, tərkiblərin budaq cümlə olaraq qəbul edilməsi təhlillərdə kifayət qədər çətinlik yaratmaqdadır. Türk dilində feili sifət, feili bağlama, məsdər tərkiblərinin olduğu cümlələrin mürəkkəb cümlə kimi qəbul edilməsiylə bağlı fikir ayrılıqları mövcuddur. Feili tərkiblər belə cümlələr içərisində “yan tümce”- “budaq cümlə” kimi öyrənilir.

Leyla Karahan Türk dilinin sintaksisində termin müxtəlifliyinin qarışıqlığa yol açan səbəblərdən biri olduğunu vurğulayır. M.Ergin və T.Banguoğlunun mürəkkəb cümlə təsnifatının “basit” və “birleşik” cümlələr şəklində təsnif edildiyini, V.Hatipoğlunun “yalnız, birleşik, girişik, sıralı” cümlələr bölgüsünü

qeyd etməklə müxtəlif təsnifatların özünün də çətinliklərə səbəb olduğunu təsdiqləyir. (Leyla Karahan, 2000, s.14). Dilçi alim üxtəlif qrammatika kitablarında “ girişik cümlələr, girişik tümce, karmaşık birleşik tümce, girişik birleşik tümce” terminləri ilə adlandırılan cümlələrin əslində eyni strukturlu cümlələrdən ibarət olduğunu bildirərək bir daha mürəkkəbliyə qaçmaqla zehinlərin əbəs yerə yükləndiyini göstərir.

6. VAHİD İMLA QAYDALARI PROBLEMİ

Türk dilinin aktual problemlərindən ən əhəmiyyətlisi vahid imla qaydaları məsələsidir. Zamanla yazılışında dəyişikliklərə yol verən sözlər qarışıqlığa səbəb olur. Burada ən vacib məsələ “Türk Dil Qurumu”nun qəbul etdiyi yazı qaydalarına diqqət edilməsi məsələsidir.

Zamanla bəzi sözlərin yazılışında dəyişikliklər formalaşır:

Herşey - her şey, birşey - bir şey, bileşik-birleşik sözlərdə analogi olaraq hər bir sözün sonuncu yazılış şəkli düzgün variant olaraq təsdiqlənmişdir. Bu gün digər Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində də bəzi sözlərin yazı qaydalarına dəyişiklik edilmişdir.

Zamanla yazılışında dəyişikliklərə yol verən sözlər qarışıqlığa səbəb olur. Burada ən vacib məsələ “Türk Dil Qurumu”nun qəbul etdiyi yazı qaydalarına diqqət edilməsi məsələsidir. Onu da qeyd etməliyik ki, orfoqrafik qaydaların dəyişməsi çox zaman müsbət qarşılıqdır. Cəmiyyətin müəyyən bir hissəsi alışıq olduğu sözlərin yeni qaydada yazılmasını qəbul etməyərək köhnə qaydada yazmağa davam edir. Bu da qəbul edilmiş ədəbi dil qaydalarının sabit şəkildə formalaşmasına mane olur və ikitirəlik yaranır.

7. TÜRK DÜNYASINDA ORTAQ DİL PROBLEMİ

Türkdilli dövlətlərin təşkil etdiyi konfranslar, dəyirmi masalar və başqa tədbirlərdə Türkiyə Türkçəsinin ortaq dil olaraq keçiriləcək tədbirin dili kimi müəyyənləşdirilməsi daha realdır. Postsovet respublikaları olan türkdilli dövlətlərin ümumi ünsiyyət dili uzun müddət rus dili olmuşdur. Bu azsaylı bəzi tədbirlərdə indiyədək özünü göstərməkdədir. Hesab edirik ki, zamanla türkdilli dövlətlərin əlaqələrinin sıxlaşması dil əlaqələrinin də möhkəmlənməsinə, ümumi tədqiqatların aparılması istiqamətində çalışmaların intensivliyinə yol açacaqdır.

NƏTİCƏ

Türk dilinin aktual problemlərinə dilin xarici dillərin təsirinə məruz qalması, türk insanının bəzən öz mədəniyyətindən uzaqlaşması təsir edir. Türk dilinin aktual problemləri dedikdə “Əlifba problemi”, “Fonetik məsələlər”, “Şəkilçilərlə bağlı problemlər”, “Sözyaratma prosesində meydana gələn problemlər”, “Cümlə üzvləri ilə bağlı məsələlər”, “Lügət problemləri”, “Dilçiliyin ümumi məsələləri”, “Türk dünyasında ortaq dil problemi”, “Xarici dillərə hədsiz meyl göstərilməsi”, “Türk dilinə yeni sözlərin qazandırılması prosesində əsas qaynaqlar”, “Türk dilinin araşdırılması və öyrənilməsi məsələləri”, “Türk dilinin düzgün və təsirli işlədilməsi məsələləri” və s. yer almaqdadır.

Əlifba məsələlərinin həllində Türkiyə Türkçəsi və müasir Türk dilləri arasında vahid bir əlifbanın olması labüddür. Hər f və simvollarla bağlı problemlər də əlifba problemləri arasında yer almaqdadır. Türk dilində olmayan hər f və simvolların işlədilməsi bu gün ən çox rast gəldiyimiz problemlərdəndir.

Hər bir dildə xarici sözlərin dilə keçməsi labüddür. Ancaq bu sözlərin qısa bir zamanda uyğun olan qarşılıqlarının tapılması olduqca aktual məsələlərdəndir. Söz yaradıcılığı ilə bağlı problemlər türk dilinin aktual problemləri içərisində ən başda gəlir. Xarici sözlərin dilə keçməsi labüddür. Bəzən xarici dildən alınan bu sözlər türk dilində “qatil sözlər” olaraq da adlandırılır. Ancaq bu sözlərin qısa bir zamanda uyğun olan qarşılıqlarının tapılması olduqca aktual məsələlərdəndir.

Türk dilinin mövcud qrammatika kitablarında vahid terminologiyadan istifadə edilməsi əsas məsələlərdən biridir.

Türk dilinin keçdiyi tarixi inkişaf yolunun araşdırılması Türk dilinin aktual məsələlərindəndir. Türk dili və tarixinin yorulmaz tədqiqatçısı, dəyərli alim prof. Ahmet Bican Ercilasunun təqdim etdiyi “Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi” adlı tədqiqat əsərində bu çətin vəzifə uğurla həyata keçirilmişdir. “ Tarixsiz Türk dili tarixini düşünmək mümkün deyildir. Atalarımızın bizə miras qoyduğu əsərlərə tarixin ortaya qoyulmasında birinci dərəcəli mənbə olaraq istinad edilmişdir... Türk dilinin tarixi baxış bucağına görə Türk dilindəki araşdırmaların da tarixidir.” (A. B. Ercilasun, 2020, s.14)

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Türk dilinin aktual problemlərindən ən əhəmiyyətli vahid imla qaydaları məsələsidir. Zamanla yazılışında dəyişikliklərə yol verən sözlər qarışıqlığa səbəb olur. Burada ən vacib məsələ “Türk Dil Qurumu”nun qəbul etdiyi yazı qaydalarına diqqət edilməsi məsələsidir.

Sintaktik problemlər arasında cümlə növlərinin adlandırılması və bölünməsi əsas problemlərdən biri olaraq yer alır. Sadə və mürəkkəb cümlələrin sərhədlərinin düzgün şəkildə müəyyənləşdirilməməsi, tərkiblərin budaq cümlə olaraq qəbul edilməsi təhlillərdə kifayət qədər çətinlik yaratmaqdadır.

Türk dilinin inkişaf etdirilməsi üçün qarşıda duran vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi çox mühümdür. Bu yolda ən mühüm tədbirlər Türk Dil Qurumunun fəaliyyət planları arasında yer almaqdadır. Türk Dil Qurumunun fəaliyyət prinsipləri içərisində bu fəaliyyət sahələri müəyyənləşdirilmiş və gələcəkdə həyata keçiriləcək tədbirlər planı sistemləşdirilmişdir. Türk Dil Qurumunun əsas dəyəri türk dilidir. Türk Dili Qurumu köklü ənənələri olan bir elm qurumu olaraq Türkcənin inkişafı, zənginləşdirilməsi, saflaşdırılması və yayılması istiqamətində araşdırmalarını əzmlə davam etdirməkdədir. Türkcənin bütün güc qaynaqları ilə hər mühitdə təsirli istifadəsini təmin etmək düşüncəsi ilə hərəkət edən Türk Dil Qurumu, Türkcənin zənginliyini həyatın bütün sahələrinə əks etdirmək, Türkcədən səmərəli istifadə etmək və xarici mənşəli sözlər yerinə türkcə sözlər təklif etmək prinsipini qəbul edir. Eyni coğrafiyada istifadə olunan dillərin bir-biri ilə əlaqə qurması qaçınılmaz olduğu üçün Türk Dili Qurumu Türkiyədə istifadə olunan digər dilləri araşdırmağı da özünün vacib vəzifələri sırasına daxil etmişdir.

Türk Dili Qurumu öz təcrübəsi və köklü ənənəsi ilə müasir texnologiyanın bütün imkanlarından istifadə edərək Türk dilinin inkişafı, zənginləşdirilməsi və saflaşdırılması istiqamətində araşdırmalar aparmaqdadır.

Türk Dil Qurumunun dövlət təşkilatları və qurumlarının istinad edəcəyi mərkəz kimi formalaşması, bu istiqamətdəki səlahiyyətlərinin artırılması və fəaliyyətinin genişləndirilməsi, türkdilli ölkələrin dilçi alimləriylə sıx əməkdaşlıq və təcrübə mübadiləsi Türk dilinin aktual problemlərinin həlli prosesinə öz müsbət təsirini göstərəcəkdir.

Dil tək-cə bir qurumun, nazirliyin deyil, bütün qurumların, bütün şəxslərin həssas davranmalı olduğu təməl dəyərlərdən biridir. Dil bizim milli sərvətimizdir. Türk dilini sevmək, onun saflığını qorumaq, zənginləşdirmək hər bir şəxsin müqəddəs borcudur.

QAYNAQLAR

Akalin Şükrü Haluk. “XXI. Yüzyıl Türkçesinde yeni ögeler (Neolojizmler) ve yeni sözcükler”. *Türkologiya №1*, s.21-31.

Ahmet B.Ercilasun “Başlangıçtan XX yüzyıla Türk dili tarihi”, Akçağ Yayınları, Ankara, 2020, 487 s.

Dəmirçizadə Ə. “Azərbaycan dilinin üslubiyyəti” ADPU Nəşriyyatı Bakı, 1962, 270 s.

Erdem M.D., Karataş M., Hirik E. “Yeni Türk Dili”, Maarif Mektepleri Yayınları, Ankara, 716 s.

Xəlilov B. “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası”, Bakı, Nurlan nəşriyyatı, 2008, 442 s.

Kəmille İmer “Türkçenin sözvarlığında yeni ögeler” s. 19-28. *Dilbilim Araşdırmaları*, 1991.

Karaağaç G. *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.

Karahan Leyla “Yapı Bakımından Cümle Sınıflandırılması Üzerine”, s.210, 2010

Karahan Leyla “Türkçede Söz Dizimi”, Akçağ Yayınları, Ankara, 2010.

Korkmaz Z. “Türkiye Türkçesi Grameri” 4.Baskı, Ankara 2014, 1027 s.

Korkmaz Z. *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

Qurbanov A. “Müasir Azərbaycan ədəbi dili”, I cild, Bakı, “Elm və Təhsil” nəşriyyatı, 2010, 452 s.

QARDAŞ VƏ MÜTTƏFİQ ÖLKƏLƏRİN NƏZM VƏ NƏSR MƏDƏNİYYƏTİNDƏ
OXŞARLIQ: AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏK ƏDƏBİYYATINDA İCTİMAİ-SİYASİ VƏ
MƏNƏVİ PSIXOLOJİ PROBLEMLƏRİN BƏDİİ İFAƏSİ MAQSUD ŞEYXZADƏ
YARADICILIĞINDA

Aysel Balasultan qızı ŞEYDAYEVA

*ADPU-nun Quba filialı, Sosial və humanitar məsələlər üzrə direktor müavini, Pedaqogika üzrə fəlsəfə
doktoru, Qabaqcıl təhsil işçisi*

XÜLASƏ

Azərbaycan-özbək ədəbi-bədii və elmi-nəzəri əlaqələrinin inkişafından, həmçinin hər iki qardaş və dost ölkənin ədəbiyyatının ictimai-siyasi və mənəvi psixoloji problemlərinin bədii inikasından danışarkən milliyyətə azərbaycanlı olub, özü özbək mədəniyyətinə təfəkkürü ilə xidmət etmiş, yaradıcılığı Azərbaycan və özbək xalqlarının mədəni nümunələrinin qızıl fonduna daxil edilmiş Maqşud Şeyxzadənin yaradıcılığından bəhs etməmək olmaz. Hər iki qardaş ölkənin ədəbiyyatını təhlil etdikdə Maqşud Şeyxzadə əsərlərinin dərinliyini Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndələrindən Səməd Vurğun, Rəsul Rza, özbək ədəbiyyatı nümayəndələrindən Mirtemir, Aybək və digər şairlərlə bir sırada səsləndirmək olar. Çünki Maqşud Şeyxzadə bütün qüvvəsilə həmin dövrdə ədəbiyyatın təbliğatçı rolunu daha çox ön plana çəkir, türk xalqlarının "Kitabi-Dədə Qorqud", "Koroğlu" və "Alpamiş" kimi qəhrəmanlıq dastanlarından gələn ənənələri davam etdirməyə çalışırdı. M.Şeyxzadə türk xalqları ədəbiyyatı üçün əsl xəzinə və tədqiqat obyektidir. Təsadüfi deyil ki, Daşkənddəki küçələrdən biri və yenə də həmin şəhərdəki 167 sayılı orta məktəb, Azərbaycanda Ağdaş şəhərindəki Humanitar Texniki Lisey M.Şeyxzadənin adını daşımaqdadır. Maqşud Şeyxzadə özbək-Azərbaycan mədəni-ədəbi əlaqələrinin yorulmaz tədqiqatçısı olmaqla, həm də hər iki xalqın dahi oğlu kimi bu gün də nümunə olaraq göstərilməkdədir. "Daşkəndnamə" poemasında dediyi kimi:

Dünyaya gəldim mən Azərbaycanda,

Keçdi uşaqlığım

bu gül məkanda.

Nizami vətəni,

Gəncə ölkəsi,

Doldurdu sinəmə şeiri, həvəsi.

Anam Kür çayının şirin sədası,

Oyatdı könlümdə yazmaq həvəsi.

Lakin şairliyim burda boy atdı,

Sır-Dərya sahili qəlbimə yatdı.

Həzrət Nəvainin öpdüm əlini,

Bəyəndim, bəslədim onun dilini.

Özbək vadisində atımı sürdüm,

Sənət karvanımı mən burda gördüm.

Onun haqqında Özbəkistanda və Azərbaycanda sənədli filmlər çəkilmiş, Özbəkistanın "Böyük xidmətlərə görə" ordeni ilə (ölümündən sonra) təltif olunmuşdur. Türk xalqları ədəbiyyatı üçün olduqca qiymətli ədəbiyyat nümunələri yaradan Maqşud Şeyxzadə yaradıcılığı başdan ayağa hər iki xalqın taleyindən müəyyən zaman kəsiyini özündə birləşdirən ədəbiyyat tarixi qaynağıdır.

Açar sözlər: özbək ədəbiyyatı, türk xalqları, ənənə, ədəbiyyat nümunələri

ABSTRACT

Speaking about the development of Azerbaijan-Uzbek literary-artistic and scientific-theoretical relations, as well as the artistic analysis of the socio-political and spiritual psychological problems of the literature of both brother and friendly countries, he was an Azerbaijani by nationality, he himself served the Uzbek culture with his thinking, and his creativity was inspired by the cultural examples of the Azerbaijani and Uzbek peoples. not to mention the work of Maqsud Sheikhzadeh, included in the gold fund. When analyzing the literature of both brotherly countries, the depth of Magsud Sheikhzadeh's works can be expressed along with Samad Vurgun, Rasul Rza, representatives of Uzbek literature, Mirtemir, Aybek and other poets. Because Mgasud Sheikhzade with all his strength emphasized the role of propagandist and agitator of literature in that period and tried to continue the traditions of the heroic epics of the Turkish people such as "Kitabi-Dade Gorgud", "Koroglu" and "Alpamysh". M. Sheykhazde is a real treasure and research object for the literature of the Turkic peoples. It is not by chance that one of the streets in Tashkent and secondary school No. 167 in that city, Humanitarian Technical Lyceum in Agdash, Azerbaijan, is named after M. Sheykhzade. As a tireless researcher of Uzbek-Azerbaijani cultural and literary relations, Maqsud Sheikhzadeh is also shown as an example today as a genius son of both nations. . As he said in the poem "Dashkandname":

I was born in Azerbaijan,
My childhood is over
in this flower space.
Nizami homeland,
Ganja country,
He filled my chest with poetry and passion.
My mother is the sweet sound of the Kura river,
It awakened the desire to write in my heart.
But my poetry flourished here,
The shore of Syr-Darya lay in my heart.
I kissed Hazrat Navain's hand,
I liked it, I cherished his language.
I rode my horse in the Uzbek valley,
I saw my art caravan here

Documentary films were made about him in Uzbekistan and Azerbaijan, and he was awarded the Order of Great Services of Uzbekistan (posthumously). The creation of Magsud Sheikhzadeh, who created very valuable examples of literature for the literature of the Turkic peoples, is a source of literary history that includes a certain period of time from the fate of both peoples.

Keywords: Uzbek literature, Turkic peoples, tradition, examples of literature

**QADIN YAZARLARIN YARADICILIGINDA QARABAĞ MÖVZUSU
ТЕМА КАРАБАХА В ТВОРЧЕСТВЕ МАРЗИИ НАДЖАФОВОЙ
ISSUE OF KARABAKH IN CREATIVE WORK OF MARZIYYA NAJAFOVA**

Ruhangiz ALIYEVA

Senior research fellow, doctor of philosophy in philology, associate professor

XÜLASƏ

Qarabağ otuz ildən artıqdır ki, ədəbiyyatımızın, ədəbi-bədii düşüncəmizin əsas və aparıcı mövzularından birinə çevrilməkdədir. Müxtəlif ədəbi növlərdə və janrlarda qələmə alınan çoxsaylı nümunələrdə Qarabağın ağrı-acılarından, erməni təcavüzünün dinc insanların həyat və güzəranına gətirdiyi narahat və qayğılı anlardan söhbət açılır, acınacaqlı qaçqın və köçkün taleyi yaşayan insanların aqibəti, gələcək haqqında arzu və istəkləri bədii sözün qüdrəti ilə ifadə olunur.

Bu sahəyə mütəmadi elmi maraq göstərən tədqiqatçılardan biri də Mərziyyə Nəcəfovadır. Mərziyyə xanım Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat institutunda baş elmi işçi, filologiya elmləri doktoru, Azərbaycan Yaradıcılar birliyinin üzvü, Natavan mükafatçısı, dəfələrlə fəxri fərmanlara layiq görülür. Tədqiqatçı alim Qarabağ konfliktini başlanan gündən bu mövzuya fasiləsiz maraq göstərmiş, hətta namizədlik və doktorluq dissertasiyalarını bu sahəyə həsr etmişdir. Bu onun vətəndaşlıq mövqeyindən xəbər verən bir yanaşmadır. Ayrı-ayrı vaxtlarda qələmə aldığı bədii, publisistik yazıları, çoxlu sayda məqalə və tədqiqatları, çap etdirdiyi kitablar vətənpərvərlik mövzusunda müəllifin ardıcıl maraq göstərdiyini əyani sübut edir. Bu baxımından “1990-cı illər Azərbaycan ədəbiyyatında vətənpərvərlik motivləri”, “Qarabağ mövzusunun poeziyada işlənmə istiqamətləri”, “Ata ocağı”, “Bir ovuc torpaq”, “Poeziya və Qarabağ problemləri “ kimi bu qəbildən olan ədəbi- bədii əsərləri və elmi araşdırmaları Azərbaycan ədəbiyyatında və ədəbiyyatşünaslığında muasir “Qarabağnamə” səviyyəli əsərləri kimi diqqəti cəlb edir. Akademik İsa Həbibbəylinin bu xüsusda irəli sürdüyü mülahizələrdə fəal tədqiqatçı mövqeyi ilə seçilən Mərziyyə Nəcəfovanın xidmətləri təqdir olunur: “Müstəqillik dövründə Azərbaycan ədəbiyyatının geniş və mükəmməl ədəbi Qarabağnamələr meydana çıxmışdır.

Açar sözlər: Mərziyyə Nəcəfova, Qarabağ problemi, ədəbiyyat, poeziya

Карабах уже более тридцати лет является одной из важнейших и ведущих тем в нашей литературе и литературно-художественном мышлении. В многочисленных примерах, написанных в разных литературных стилях и жанрах, говорится о боли и страданиях, связанных с Карабахом, о тревожной и беспокойной обстановке, которую армянская агрессия привнесла в жизнь мирных людей, о судьбе беженцев и перемещенных лиц, их мечтах и надеждах на будущее, выраженных силой художественного слова.

Одним из исследователей, часто привлекающих эту тему в исследованиях, является Марзия Наджафова. Марзия ханум – старший научный сотрудник Института литературы имени Низами Гянджеви Национальной академии наук Азербайджана, доктор филологических наук, член Союза творцов Азербайджана, лауреат премии Натаван. Она удостоена множества почетных степеней. С самого начала карабахского конфликта ученый-исследователь неизменно проявляла интерес к этой теме и даже посвятила этому направлению свою кандидатскую и докторскую диссертации. И этот подход показывает ее гражданскую позицию. Ее литературные и публицистические работы, многочисленные исследования и статьи, изданные книги — яркое свидетельство неугасающего интереса автора к теме патриотизма.

В связи с этим литературно-художественные произведения, а также научные исследования по таким темам как «Мотивы патриотизма в азербайджанской литературе 1990-х гг.», «Направления развития карабахской темы в поэзии», «Отчий очаг», «Горсть земли » и «Поэзия и вопросы

Карабаха» привлекать внимание как современные произведения уровня «Карабахнаме» в азербайджанской литературе и литературоведении. Академик Иса Габиббейли высоко оценивает заслуги Марзии Наджафовой, которая выделяется своей деятельностью как активный исследователь: «В период независимости в азербайджанской литературе появились обширные и прекрасные литературные карабахнаме».

И наконец, изучу творчество азербайджанской женщины Марзии Наджафовой.

Ключевые слова: Марзия Наджафова, проблема Карабаха, литература, поэзия, патриотизм

ABSTRACT

Karabakh has been one of the essential and leading themes in our literature, literary and artistic thinking for more than thirty years. In numerous examples written in different literary types and genres it is discussed the pain and suffering about Karabakh, the anxious and concerned times that Armenian aggression brought to the lives and livelihoods of peaceful people, and the destiny of refugees and displaced persons, their dreams and wishes for the future are expressed with the power of artistic words.

One of the researchers that frequently involves this field in researches is Marziyya Najafova. Marziyya khanum is a senior researcher at the Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of the Azerbaijan National Academy of Sciences, a doctor of philological sciences, a member of the Azerbaijan Creators Union, a Natavan awardee, and has been awarded numerous honorary degrees. Since the start of the Karabakh conflict, the research scientist has consistently demonstrated an interest in this subject and even focused his PhD thesis and candidacy on this field. And this approach shows her citizenship status. Her literary and journalistic works, numerous studies and articles, and published books are a clear proof of the author's ongoing interest in patriotism.

In this regard, literary and artistic works as well as scientific studies on topics like "Motives of patriotism in Azerbaijani literature of the 1990s", "Directions of development of the Karabakh theme in poetry", "Father's hearth," "A handful of land," and "Poetry and Karabakh issues" attract attention as modern works of the "Karabakhnameh" level in Azerbaijani literature and literary studies. Academician Isa Habibbeyli appreciates the services of Marziyya Najafova, who stands out for her activity as an active researcher: "In the period of independence, extensive and excellent literary Karabakhnamehs of Azerbaijani literature appeared".

And finally, I will study the works by an Azerbaijani woman, Marziyya Najafova.

Keywords: Marziyya Najafova, issue of Karabakh, literature, poetry, patriotism

GİRİŞ

Qarabağ otuz ildən artıqdır ki, ədəbiyyatımızın, ədəbi-bədii düşüncəmizin əsas və aparıcı mövzularından birinə çevrilməkdədir. Müxtəlif ədəbi növlərdə və janrlarda qələmə alınan çoxsaylı nümunələrdə Qarabağın ağrı-acılarından, erməni təcavüzünün dinc insanların həyat və güzəranına gətirdiyi narahat və qayğılı anlardan söhbət açılır, acınacaqlı qaçqın və köçkün taleyi yaşayan insanların aqibəti, gələcək haqqında arzu və istəkləri bədii sözün qüdrəti ilə ifadə olunur.

Məlumdur ki, cəmiyyətdəki real gərəklərə və baş verən hadisələrə heç vaxt ədəbiyyat biganə qalmamış, əksinə, ədəbi-bədii düşüncə bir qayda olaraq ciddi kataklizmlər mərhələsində həmişə ön mövqedə dayanmış, cərəyan edən olaylara dərhal reaksiya verən sahələrdən biri olmuşdur. Dözülməz gün-güzəran sürən insanların aqibətini ədəbiyyat zaman-zaman dilə gətirmək missiyasını yerinə yetirmisdir.

Qarabağ mövusunda qələmə alınan nümunələr bu bölgənin ağrı-acılarından, erməni təcavüzünün dinc insanların həyat və güzəranına gətirdiyi narahat anlar göz önündə canlandırır. Qələmi silaha çevirə bilən yüzlərlə yazarlarımız - müharibə dövrünün gərəklərini, real yaşantılarını təsvir edən çoxlu sayda ədəbi nümunələr yaratmışlar. Bu mənada ədəbiyyat muharibənin tarixini yaddaşa köçürən, cəmiyyətin, ictimai-tarixi prosesin ən mühüm hadisələri haqqında təsəvvür yaradan çevik bir yaradıcılıq sahəsidir.

Qeyri-adi təbii mənzərələri, bitki örtüyü olan, münbit torpaqlarında min cür nemət yetişən bu bölgədən söhbət açan əsərlər sırasında yurd, torpaq həsrətli şeirlər, hekayə və povestlər, roman və dram əsərləri günün olaylarına çevik, operativ reaksiya verən publisistik nümunələr və araşdırma xarakterli yazılar Qarabağ nisgilini və qayğılarını əyani təəcəssüm etdirir, bu dilbər güşəyə qayıdışın gerçəkləşməsinə insanlarda dərin inam aşılayır.

Aydın həqiqətdir ki, Qarabağ və onun ətraf ərazilərində baş verən hadisələr öz xarakterinə görə qarşı tərəfin ərazi iddialarına söykənən bir konflikt və siyasi münaqişə idi. Belə bir əsassız tələb və iddialara ədəbiyyat cəbhəsindən sətət və barışmaz mövqedən münasibət bildirilməsi heç də təsadüfi deyildi. Belə məqamlarda ədəbi düşüncə xalqın adından, milli-mənəvi dəyərlərdən güc və qüvvət alan tribunaya çevrilir, böyük tarixi keçmişə malik olan bir ölkənin dərdlərinin tərcümanı statusunda çıxış edirdi.

Qarabağ mövzusu ədəbi-bədii düşüncədə olduğu kimi, çağdaş ədəbiyyatşünaslıqda da münasibət hədəfi seçilən problemlər sırasındadır.

Bu sahəyə mütəmadi elmi maraq göstərən tədqiqatçılardan biri də Mərziyyə Nəcəfovadır. Tədqiqatçı alim Qarabağ konfliktini başlanan gündən bu mövzuya fasiləsiz maraq göstərmiş, hətta namizədlik və doktorluq dissertasiyalarını bu sahəyə həsr etmişdir. Bu onun vətəndaşlıq mövqeyindən xəbər verən bir yanaşmadır. Mərziyyə xanımın ayrı-ayrı vaxtlarda qələmə aldığı bədii, publisistik yazıları, çoxlu sayda məqalə və tədqiqatları, çap etdirdiyi kitablar vətənpərvərlik mövzusunda müəllifin ardıcıl və sistemli maraq göstərdiyini əyani sübut edir. Onun yaradıcılığı bu baxımdan müasirliyi və aktualığı ilə seçilir. Mərziyyə xanımın ümumi yaradıcılığında Qarabağ mövzusu iki istiqamətdə diqqətimizi cəlb edir.

Birinci, o bir müəllif kimi bədii əsərlərində-nəsr və publisistikasında problemin mahiyyətinə aydın vətəndaş mövqeyindən konseptual şəkildə münasibət sərgiləyir. İkinci, Qarabağ ətrafında baş verən hadisələrdən bəhs edən ədəbi nümunələri təhlil və ümumiləşdirən araşdırmalarla problemin elmi müstəvidə münasibət hədəfi seçilməsinə nail olur. Tədqiqatlarında vətənpərvərlik, yurd sevgisi, Qarabağı azad və firavan görmək istəyi əsas ana xətt kimi götürülür. Bu baxımından “1990-cı illər Azərbaycan ədəbiyyatında vətənpərvərlik motivləri”, “Qarabağ mövzusunun poeziyada işlənmə istiqamətləri”, “Ata ocağı”, “Bir ovuc torpaq”, “Poeziya və Qarabağ problemləri” kimi bu qəbildən olan ədəbi-bədii əsərləri və elmi araşdırmaları Azərbaycan ədəbiyyatında və ədəbiyyatşünaslığında müasir “Qarabağnamə” səviyyəli əsərləri kimi diqqəti cəlb edir. Akademik İsa Həbibbəylinin bu xüsusda irəli sürdüyü mülahizələrdə fəal tədqiqatçı mövqeyi ilə seçilən Mərziyyə Nəcəfovanın xidmətləri təqdir olunur: “Müstəqillik dövründə Azərbaycan ədəbiyyatının geniş və mükəmməl ədəbi Qarabağnamələr meydana çıxmasıdır.

Ədəbiyyatda Qarabağ mövzusunun geniş yer tutması ədəbiyyatşünaslıq elminin də problemi əsaslı şəkildə öyrənilməsinə və ümumiləşdirilməsi və istiqamətləndirilməsi zərurətini gündəmə gətirmişdir. Artıq Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində Qarabağ mövzusunun tədqiqatçıları nəslə yetişib formalaşmışdır. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun baş elmi işçisi, filologiya elmləri doktoru Mərziyyə Nəcəfova Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ probleminin araşdırılması ilə ardıcıl və sistemli şəkildə məşğul olan və məsuliyyətli mövzuda ciddi elmi əsərləri yaradan tədqiqatçıların ön sıralarında təmsil olunur.”

“Ata ocağı” kitabı bir povestdən, ona yaxın hekayədən və şeirlərdən ibarətdir. Kitab Qarabağ müharibəsinin dəhşətlərini, sızıltılarını, vətən və torpaq naskillərini özündə ifadə edən bədii nümunələrdir. Kitabı oxuduqca sanki bütün baş verən dəhşətli hadisələri təsəvvür edir, o ağrı-acıları hiss edərək yaşayırsan. Kitabın səhifələrdə müəllifin sümüklərimizə kimi hiss etdirdiyi duyğulu məqamların üzərindən sükütla keçmək olmur. Bu duyğular həm də oxuyucuları daha da mübariz edir, onlarda qələbə əzmi aşılayır.

“Qarabağ mövzusunun poeziyada işlənmə istiqamətləri” adlı kitabında müəllif 90-cı illərdə Qarabağ ətrafında baş verən hadisələr, onun insan psixologiyasına həyəcanlı anlar yaşatması məsələni önə çəkir. Bu kitabda Məmməd Araz, Hüseyn Kürdoğlu, Abdulla Qurbani, Məmməd Aslan, Famil Mehdi, Nəriman Həsənzadə, Zəlimxan Yaqub, Əflatun Saraclı, kimi şairlərin yaradıcılığı təhlilə cəlb olunur. Müharibənin müasir həyata gətirdiyi sarsıntılar, iztirablar ağırlı bir mövzu kimi səciyyələndirir.

Qeyd etdik ki, Mərziyyə Nəcəfova uzun müddətdir ki, Qarabağ-Vətən müharibəsi mövzusunda çoxlu sayda məqalə və kitab çap etdirib. “1990-cı illər Azərbaycan ədəbiyyatında vətənpərvərlik motivləri”

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

kitabında 90-cı illərin publisistikasında informasiya axınının güclənməsi, elmi-fəlsəfi dərinlikli, analitikliyin geniş vüsət alması ilə yadda qalır. 20 yanvar, Qarabağ müharibəsi, şəhidlik, qaçqınlıq, vətən, yurd, torpaq itkisi problemi ön plana çəkilir.

“Vətən, Bayraq, Millət- Böyük Azərbaycan” adlı topluda Mərziyyə xanım Azərbaycan klassiklərindən üzü bəri müasir şairlərimizin Azərbaycan mövzulu şeirlərini araşdırıb bir araya gətirərək mövzulararası əlaqə və vəhdəti ümumi bir axarda təqdim etməyə nail olmuşdur. Mərziyyə Nəcəfova Ermənistanın bizim üçün necə təhlükəli bir düşmən olduğunu, əsrlər boyu xalqımızla muharibələr apardığını, faciələr törətdiklərini və erməni vandallarının iç üzünü dünya ictimaiyyətinə, xarici medialara, ölkə hüdüdlərinə alim bacarığı ilə, publisistik kəsərlə catdıra bilmişdir. Catdırdığı və catdırmaq istədiyi Azərbaycan dövlətçiliyinə məhəbbət, yağı düşməne nifrət və işğala qarşı həmişə barışmaz olmaqdır.

Əsas məqam: 44 GUNLUK Vətən müharibəsi zəfərlə bitdi. Dilimizdən hec vaxt silinməyən Zəfər sözü gündəmə gəldi. Ali Bas Komandan basda olmaqla ordumuz, sadə siravi vətəndaşlarımız bu qələbəyə öz payını verdi. Minlərlə şəhidimizin, qazilərimizin, cəsur döyüşçülərimizin sayəsində qalib olduq Vətənimiz. Qəhrəmanlarımızın qazandıqları zəfəri söz zəfərində yaşatdı Mərziyyə xanım qalibiyətdən, zəfərdən sevə-sevə ürək dolusu, bir daxili həyəcanla bəhs edir. Son arasdırdığı “Poeziyada vətən muharibəsi- zəfər sevincləri” adlandırılan məqalədə sevinc hissi ilə göstərməklə vətən müharibəsinin uğurla basa catmasında ədəbiyyatın rolundan, səfərbər qüvvəsindən dönə-dönə bəhs edir.

Sonra Mərziyyə xanım bu günlərdə “Ədəbiyyat qəzeti”nin böyük vətən savaşı günlərində xidmətlərindən söz açır. Bu imkanlar sayəsində cəmiyyətin obyektiv və pesakar səkində məlumatlanmasına xidmət edən jurnalist və yazarların fəaliyyəti xüsusilə qəzetin baş redaktoru Azər Turanın azad, mustəqil, pesəkar medianın bu istiqamətdə böyük dəstəyini xüsusi olaraq xatırladır.

Doğurdan da, otuz il ədəbiyyatımız da sanki məğlub durumda olub, susmaq və gözləmə mövqeyində qalıb. Sadəcə zəfərdən yaza bilməyib. Əksinə, erməni vandalizmini, vətənin ağrı-acılarını, mubarizə çağırışlarını sanki ədəbiyyat boynuna götürmüşdür. Mərziyyə xanım Tehran Əlisanoglunun “Qabiliyyət və Ədəbiyyat dərsləri “ məqaləsində Qarabağ otuz ildən bu yana Azərbaycan ədəbiyyatının mövzusu olduğunu vurğulayıb.

Elnarə Akimovanın “Atıldı dağlardan zəfər topları” məqaləsi qələbədə zəfərlə bədii sözün səfərbər rolundan bəhs olunması bu mənada məqsədəuyğun hesab edir. Qazandığımız zəfər ədəbiyyata qürur, sevinc, milli həmrəylik kimi motivlər gətirdi. Coxlu Zəfər şeirləri yazılacaq, nisgilli Qarabağ mövzusunun qoyulacaq, şəhidlərimizin cəsurluğu, igidliyi, qardaş Türkiyə və Azərbaycan birliyi əvəz edəcək. Ədəbiyyatımızda hər bir Azərbaycan döyüşçüsünün, əsgərinin, zabitanın fərqli xüsusiyyətləri, umumilədirilmiş obrazı, yaranmaqda davam edir və edəcək. Hər bir vətən oğlunun qəhrəmanlığı haqqında orijinal əsərlər yazılacaq, kino-filmlər çəkiləcək. Arasdırmacı məqalədə Vahid Əzizin, Sövkət Zərin Horovlunun, Əhməd Qəşəmoğlunun, Kəmaləddin Qədimin, Qulu Ağsəsin, Adilə Nəzərlinin, Zahid Xəlilin, Məmməd İsmayılın, Avdı Qoşqarın poetik axtarışlarında zəfər əzminin bu qələbəyə inamın təfərrüatları barədə yekdil qənaət hasil edir

Beləliklə, Mərziyyə xanımın Azərbaycan ədəbiyyatının diqqətəlayiq bir nümunəsidir. Bu həm də döyüş meydanında qələbə ilə yanaşı qələmin qələbəsidir. Qələmin qələbəsi mübarək! Ədəbiyyatımızda zəfər sevinci daim yarasın! Zəfər sözü hec vaxt dilimizdən əskik olmasın! Dillərdə dastan olsun qəhrəmanlığımız!

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusu . Bakı-2005 səh 46
2. Qarabağ mövzusu bədii publisistikada. Bakı-2000 səh 8
3. Qarabağ mövzusunun poeziyada işlənmə istiqamətləri. Bakı-2009 səh.3-4
4. Qarabağ probleminə həsr olunan əsərləri

**ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNDE SAĞLIKLI YAŞAM BECERİLERİNİN İNCELENMESİ
VE İLİŞKİLİ FAKTÖRLER**

**INVESTIGATION OF HEALTHY LIVING SKILLS IN UNIVERSITY STUDENTS AND
RELATED FACTORS**

Mahrurk RASHIDI

İstanbul Gelişim Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, İstanbul, Türkiye

Hatice TIĞLI

İstanbul Gelişim Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, İstanbul, Türkiye

ÖZET

Sağlıklı yaşam insanın temel haklarından biridir ve insan hayatında önemli yer tutmaktadır. Dünya sağlık politikalarının temel hedeflerinden biri sağlıklı bireylerden oluşan sağlıklı toplum geliştirmektir(Hennecke vd.,2021;Tekkurşu vd.,2011). Bunun için sadece sağlık kurumları değil bireylerinde bu amaca destek vermesi ve sağlığına dikkat etmesi gerekmektedir (Özbahar Acar,2015). “Sağlık sadece hastalığın ve sakatlığın olmayışı değil, fiziksel, psikolojik ve sosyal olarak tam bir iyilik halidir”(WHO, Dünya Sağlık Örgütü,2022).Bireyin sağlıklı olması bedensel ve ruhsal, gerekse sosyal yönden günlük hayatında iyi olma anlamına gelmektedir(Günel,2007). Sağlıklı yaşama durumunun sürdürülmesi için sağlıklı yaşam becerileri önem kazanmaktadır. Sağlıklı yaşam becerileri, kişinin sağlığını geliştirmesi için doğru davranışlarını belirlemek ve ona göre kendi sağlığı için karar verebilmektir. Sağlıklı yaşam becerileri öğrenilebilen ve uygulanabilen biyo-pisko-sosyal beceriler olarak da tanımlanmaktadır(UNESCO,2008).

Sağlıklı yaşam becerilerini daha geniş bir şekilde ele alsak; problem çözme,yaratıcı düşünme, karar verme, stresle baş etme, duygularla baş çıkma, kendini tanıma, iletişim becerileri, empati ve kişiler arası becerileri olarak söyleyebiliriz(WHO, Dünya Sağlık Örgütü).Sağlıklı yaşam becerilerini geliştirmek, hastalıklardan korunma, yaşama süresinin uzaması ve yaşam kalitesinin artmasında en önemli etkidir(Hennecke vd.,2021). Yaşamsal becerilerin öğrenilmesinde en önemli grubun çocuklar ve gençler olduğu belirlenmektedir(Özbahar Acar,2015).

Gençlik dönemi, kişiliğin gelişmesi sürecidir. Birey için toplumsallaşma yoluyla çocukluktan yetişkinliğe geçiş sürecidir(Özyazıcıoğlu vd.,2011;Tambağ vd.,2012).

Üniversite dönemi gençlik hayatının önemli değişimlerinin yaşandığı bir evredir. Gençlerin sağlıklı yaşam becerilerinin önemini erken yaşlardan kavraması, geliştirmesi ve sürdürmesi gerekmektedir.Aksi takdirde hem kendilerini hem de çevrelerini olumsuz yönde etkileyebilecek sağlık davranışları kazanabileceklerdir (Genç ve Karaman,2019 ;Andrade vd.,2015).Bu nedenle, bu çalışmada üniversite öğrencilerinde sağlıklı yaşam becerilerinin incelenmesi ve ilişkili faktörlerin belirlenmesi amaçlanmıştır.

Anahtar kelime: Sağlıklı yaşam

ABSTRACT

Healthy life is one of the basic human rights and has an important place in human life. One of the main goals of world health policies is to develop a healthy society consisting of healthy individuals (Hennecke et al., 2021; Tekkurşu et al., 2011). For this, not only health institutions, but also individuals should support this purpose and pay attention to their health (Özbahar Acar, 2015). “Health is not merely the absence of disease or infirmity, but a state of complete physical, psychological and social well-being” (WHO, World Health Organization, 2022). Being healthy means being good physically, mentally and socially in daily life (Günel, 2007). Healthy living skills gain importance in order to maintain a healthy living situation. Healthy living skills are to determine the right behaviors to improve one's health and to

6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan

make decisions for one's own health accordingly. Healthy living skills are also defined as bio-psycho-social skills that can be learned and applied (UNESCO, 2008)

If we consider healthy living skills more broadly; problem solving, creative thinking, decision making, coping with stress, coping with emotions, self-awareness, communication skills, empathy and interpersonal skills (WHO, World Health Organization). It is the most important factor in increasing the quality of life (Henneke et al., 2021). It is determined that the most important group in learning life skills is children and young people (Özbahar Acar, 2015)

Youth period is the process of development of personality. It is the transition process from childhood to adulthood through socialization for the individual (Özyazıcıoğlu et al., 2011; Tambağ et al., 2012)..

. University period is a phase in which important changes in youth life are experienced. Young people need to grasp, develop and maintain the importance of healthy living skills from an early age. Otherwise, they will be able to acquire health behaviors that may negatively affect both themselves and their environment (Genç and Karaman,2019; Andrade et al.,2015). It was aimed to examine their skills and to determine the related factors

Keyword: Healthy life

GİRİŞ

Sağlıklı yaşam insanın temel haklarından biridir ve insan hayatında önemli yer tutmaktadır. Dünya sağlık politikalarının temel hedeflerinden biri sağlıklı bireylerden oluşan sağlıklı toplum geliştirmektir(Henneke vd.,2021;Tekkurşu vd.,2011).

ARAŞTIRMA

Bunun için sadece sağlık kurumları değil bireylerinde bu amaca destek vermesi ve sağlığına dikkat etmesi gerekmektedir (Özbahar Acar,2015). “Sağlık sadece hastalığın ve sakatlığın olmayışı değil, fiziksel, psikolojik ve sosyal olarak tam bir iyilik halidir”(WHO, Dünya Sağlık Örgütü,2022).Bireyin sağlıklı olması bedensel ve ruhsal, gerekse sosyal yönden günlük hayatında iyi olma anlamına gelmektedir(Günel,2007). Sağlıklı yaşama durumunun sürdürülmesi için sağlıklı yaşam becerileri önem kazanmaktadır. Üniversitede okumakta olan birçok öğrenci üzerinde sağlıklı yaşam becerileri incelenmiştir.

BULGULAR

Sağlıklı yaşam becerileri, kişinin sağlığını geliştirmesi için doğru davranışlarını belirlemek ve ona göre kendi sağlığı için karar verebilmektir. Sağlıklı yaşam becerileri öğrenilebilen ve uygulanabilen biyo-psiko sosyal beceriler olarak da tanımlanmaktadır(UNESCO,2008).

Sağlıklı yaşam becerilerini daha geniş bir şekilde ele alsak; problem çözme,yaratıcı düşünme, karar verme, stresle baş etme, duygularla baş çıkma, kendini tanıma, iletişim becerileri, empati ve kişiler arası becerileri olarak söyleyebiliriz(WHO, Dünya Sağlık Örgütü).Sağlıklı yaşam becerilerini geliştirmek, hastalıklardan korunma, yaşama süresinin uzaması ve yaşam kalitesinin artmasında en önemli etkidir(Henneke vd.,2021). Olumsuz duyuyguların ve stresin de birçok hastalığa neden oldukları belirlenmiştir. Yaşamsal becerilerin öğrenilmesinde en önemli grubunun çocuklar ve gençler olduğu belirlenmektedir(Özbahar Acar,2015).

Gençlik dönemi, kişiliğin gelişmesi sürecidir. Birey için toplumsallaşma yoluyla çocukluktan yetişkinliğe geçiş sürecidir(Özyazıcıoğlu vd.,2011;Tambağ vd.,2012).

SONUÇ

Üniversite dönemi gençlik hayatının önemli değişimlerinin yaşandığı bir evredir. Gençlerin sağlıklı yaşam becerilerinin önemini erken yaşlardan kavraması, geliştirmesi ve sürdürmesi gerekmektedir.Aksi takdirde hem kendilerini hem de çevrelerini olumsuz yönde etkileyebilecek sağlık davranışları kazanabileceklerdir (Genç ve Karaman,2019 ;Andrade vd.,2015).Bu nedenle, bu çalışmada üniversite öğrencilerinde sağlıklı yaşam becerilerinin incelenmesi ve ilişkili faktörlerin belirlenmesi amaçlanmıştır.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

KAYNAKLAR

Genç, A. ve Karaman, F. (2019). Üniversite öğrencilerinde sağlıklı yaşam becerileri ölçeği'nin geliştirilmesi. İstanbul Gelişim Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi, (7), 656-669.

Günel, M. (2007). Sağlık hizmetlerinde kalite ve hasta tatmini. Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Hennecke, M., Brandstätter, V., ve Oettingen, G. (2021). The self-regulation of healthy aging: Goal-related processes in three domains. The Journals of Gerontology: Series B, 76(2), 125-134.

Özbahar Acar, Z. (2015). Üniversite öğrencilerinde obezite ve yaşam davranışları. Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Halk Sağlığı Anabilim Dalı, Samsun

Özyazıcıoğlu, N., Kılıç, M., Erdem, N., Yavuz, C., ve Afacan, S. (2011). Hemşirelik öğrencilerinin sağlıklı yaşam biçimi davranışlarının belirlenmesi. Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, 8(2), 277-332

Tambağ, H. (2011). Hatay Sağlık Yüksekokulu öğrencilerinin sağlıklı yaşam biçimi davranışları ve etkileyen faktörler. Sağlık Bilimleri Fakültesi Hemşirelik Dergisi, 18(2), World Health Organization. WHO. (2022). definition of health. <http://www.who.int/about/mission/en/> Erişim tarihi 23 Mayıs 2022.47-58.

**AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATI
ECONOMY OF AZERBAIJAN**

Nigar ƏLİZADƏ

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Beynəlxalq İqtisadiyyat Məktəbi, Maliyyə ixtisası

XÜLASƏ

Dünyanın strateji olaraq mühüm nöqtələrindən birində-Avropa və Asiya qitələrinin qovşağında yerləşən Azərbaycan, son illər diqqətəlayiq iqtisadi inkişafın şahidi olub. Neft və qaz ehtiyatları daxil, zəngin təbii sərvətlərə malik ölkə, iqtisadiyyatını çiçəkləndirmək və davamlı artımı dəstəkləmək üçün öz aktivlərindən uğurla istifadə edir. Xüsusən də əhəmiyyətli neft və qaz ehtiyatları Azərbaycanın əsas gəlir mənbəyinə çevrilmişdir.

Kəşfiyyat və hasilat sahələrində strateji investisiyalarla Azərbaycan global enerji bazarında əsas dövlətlərdən biri olub. Üstəlik, "Cənub Qaz Dəhlizi" layihəsinin uğurla həyata keçirilməsi onun Avropanın əsas təbii qaz tədarükçüsü kimi mövqeyini gücləndirib.

Ancaq, ölkənin iqtisadiyyatında enerji sektorunun geniş yer tutması, bu sahədən asılılığa səbəb olmuşdur. Bu asılılığın azaldılması zərurətini dərk edən dövlətimiz həlledici məqsəd kimi iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə üstünlük verib. Kənd təsərrüfatı, turizm, istehsal, nəqliyyat kimi qeyri-neft sahələrinin inkişafı üçün səylər göstərilmişdir.

Hökumət xarici investisiyaların cəlb edilməsi, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması və sahibkarlığın inkişafı üçün müxtəlif təşəbbüslər həyata keçirmişdir. Bu tədbirlər isə, öz növbəsində, müsbət nəticələr vermişdir, belə ki, qeyri-neft sektorları daha tarazlaşdırılmış və dayanıqlı iqtisadiyyata töhfə verərək davamlı artımı təmin etmişdir.

Uzun illər boyu davam edən iqtisadi tərəqqidə qeyd etdiyim sektorlardan başqa, infrastrukturunda mühüm rolu olmuşdur.

Ölkədaxili və beynəlxalq ticarəti asanlaşdırmaq üçün avtomobil yolları, dəmir yolları və limanlar da daxil olmaqla müasir nəqliyyat şəbəkələrinin qurulmasına əhəmiyyətli sərmayə qoyub. Azərbaycanı Türkiyə və onun hüdudlarından kənara birləşdirən Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun tikintisi regional əlaqələri və ticarət əlaqələrini gücləndirib. Bundan əlavə, Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının davamlı inkişafı Azərbaycanı Xəzər regionunda logistika mərkəzi kimi mövqələndirib.

Digər dünya dövlətləri ilə əlaqələrdə isə Azərbaycan açıq və liberal ticarət siyasətini fəal şəkildə həyata keçirir. Ölkə ixrac bazasını şaxələndirmək və ticarət maneələrini azaltmaq məqsədi ilə müxtəlif ölkələrlə müqavilələr bağlamışdır.

Yekun olaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatı enerji sektoru, şaxələndirmə səyləri, infrastrukturun inkişafı və beynəlxalq ticarət hesabına nəzərəcarpacaq tərəqqi əldə etmişdir. Dayanıqlı inkişafa güclü sadıqlıyı və karbohidrogenlərdən asılılığın azaldılmasına diqqət yetirən dövlətimiz davamlı və firavan iqtisadiyyat yolunu həyata keçirməyə hazırdır.

Açar sözlər: iqtisadiyyat, biznes, investisiya

ABSTRACT

Azerbaijan, located at one of the strategically important points of the world - at the junction of the European and Asian continents, has witnessed remarkable economic development in recent years. The country, which is rich in natural resources, including oil and gas reserves, is successfully using its assets to flourish its economy and support sustainable growth. Especially significant oil and gas reserves have become the main source of income of Azerbaijan.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

With strategic investments in the fields of exploration and production, Azerbaijan has become one of the main countries in the global energy market. Moreover, the successful implementation of the "Southern Gas Corridor" project has strengthened its position as the main supplier of natural gas in Europe.

However, the large share of the energy sector in the country's economy has led to dependence on this field. Realizing the need to reduce this dependence, our state prioritized the diversification of the economy as a decisive goal. Agriculture, tourism, efforts have been made for the development of non-oil sectors such as production and transport.

The government has implemented various initiatives to attract foreign investment, improve the business environment, and develop entrepreneurship. These measures, in turn, have yielded positive results, as non-oil sectors have contributed to a more balanced and sustainable economy, ensuring sustainable growth.

Apart from the sectors I have mentioned, infrastructure has played an important role in the economic progress that has been going on for many years.

It has invested heavily in building modern transport networks, including roads, railways and ports, to facilitate domestic and international trade. The construction of the Baku-Tbilisi-Kars railway connecting Azerbaijan with Turkey and beyond its borders has strengthened regional relations and trade relations. In addition, the continuous development of the Baku International Sea Trade Port has positioned Azerbaijan as a logistics center in the Caspian region.

In relations with other world countries, Azerbaijan actively implements open and liberal trade policy. The country has signed agreements with various countries with the aim of diversifying its export base and reducing trade barriers.

In conclusion, Azerbaijan's economy has made significant progress due to the energy sector, diversification efforts, infrastructure development and international trade. With a strong commitment to sustainable development and a focus on reducing dependence on hydrocarbons, our nation is poised to pursue a sustainable and prosperous economic path.

Keywords: economy, business, investment

**"KİTABİ- DƏDƏ QORQUD" DASTANI XALQIMIZIN HƏYAT TƏRZİNDƏ
MULTİKULTURALİZM YAŞANTILARI VƏ TOLERANTLIQ NÜMUNƏLƏRİNİN
VƏHDƏTİNİN SİMVOLU KİMİ**

**THE EPIC "KITABI-DEDE GORGUD" AS A SYMBOL OF THE UNITY OF THE
WAY OF LIFE OF OUR PEOPLE WITH REMNANTS OF MULTICULTURALISM AND
EXAMPLES OF TOLERANCE**

Rəşad ƏSGƏROV

Doç.dr., Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Etibar MUSAYEV

Doç.dr., Gəncə Dövlət Universiteti

Bağır BABAYEV

Doç.dr., Naxçıvan Dövlət Universiteti

Nəsimə HƏSƏNOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

XÜLASƏ

Xalqımızın Ümummilli lideri, görkəmli dövlət xadimimiz Heydər Əliyev "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanını dünyaya tanıtdırdı və Azərbaycanda adını əbədləşdirdi. Dastan yüzillər boyu xalqımızın mənəviyyat tarixindən kənarında saxlanılsa da, qəhrəmanlıqlarla dolu şərəfli tarixini, mənən ucaltığını dünyaya tanıtdırmışdır. Onu Azərbaycan xalqının tərcümeyi-halı, sosial-mənəvi həyatının ensiklopediyası adlandırırlar. Çünki xalq-etnos özünüdərk və gələcək üçün tarixi keçmişinə və öz psixologiyasına dərinləndirilməlidir. Deməli, onun oxunması, öyrənilməsi və obyektiv təhlili çox əhəmiyyətlidir.

Xalqımızın milli, bəşəri dəyərləri, tolerantlıq, xeyirxahlıq, mərhəmət və şəfqət ruhu uzun müddət qan yaddaşımızda yaşayıb və itməyib. Dastanda xalqımızın özünüdərkinə, başqa etnosları, xüsusən də yaxın qonşuları yaxşı tanımağa yardım edən etnik xarakterik əlamətləri, davranış tərzini, adət-ənənələri olduqca canlı şəkildə öz əksini tapmışdır. Etnik-psixoloji xüsusiyyətlərdə adət və ənənələr insanların psixologiyasında möhkəmlənərək nəsilə nəsil keçir.

Beləliklə, multikulturalizm dəyərlərini özündə birləşdirən "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında oğuz eli humanist düşüncə, həyat tərzini və dünyagörüşü digər dillə və dinə mənsub insanlara heç bir fərq qoymamışdır. Oğuzlar xeyirxah, çətinlikdə olanlara köməklik edən, torpaqlarını düşmənlərdən qoruyan, adət-ənənələrinə bağlı mərd, cəsur bir etnik milli-mədəni varlıqdırlar.

Gənc Qanturalının evlənmək üçün seçdiyi sarı donlu Selcan xatun Trabzon xristian başçısının "kafir qızı"- gəlib sonradan Oğuzun cəsur qəhrəman qadınlarından biri olur. Dastanda Oğuz bəylərinin belə fərqli dini mənsubiyyətə ögeyliyi sərgilənmir, əksinə, məhrəm bir münasibət ifadə olunur. Mənəvi-əxlaqi dəyərlər və qəhrəmanlıq keyfiyyətlərinin hamısı oğuz qadınlarının mühitində tam doğmalaşmış xristian Selcan xatuna da xasdır. Müsəlman oğuz qızı Banuçiçək-xristian qızı Selcan xatun-Azərbaycan oxucusu üçün eyni dərəcədə doğmaliqla dastanda tərənnüm edilir. Selcan xatunun müsəlman oğuz qızlarından fərqlənmədiyini azərbaycanlı oxucu onda görür.

Beyrək Bayburd bəyinin əsirliyində olarkən ona aşiq olan xristian qızının şəxsiyyətini uca tutaraq, sədaqətlə müqəddəs oğuz andı içir, lakin vədinə əməl etmir. Əslində, bu məqama multikultural yanaşılarsa, başqa dinin, millətin nümayəndəsinə verdiyi sözə xilaf çıxan oğuz cəngavərini Oğuz əxlaqı ayrı-seçkilik salmadan cəzalandırmış olur.

Deməli, Dədə Qorqud dünyasının multikulturalizmi və tolerantlığı zaman-zaman dəyişib, zənginləşib, bugünüməzədək gəlib çıxıb bilməmişdir.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, Heydər Əliyev, xalqımızın milli-bəşəri dəyərləri, tolerantlıq, multikulturalizm, müsəlman oğuz qızı Banuçiçək, xristian qızı Selcan xatun

ABSTRACT

The national leader of our people, prominent statesman Heydar Aliyev presented the epic "Kitabi-Dede Gorgud" to the world and immortalized his name in Azerbaijan. Despite the fact that the epic has been kept outside the history of the spirituality of our people for centuries, it presented its glorious history to the world, filled with heroism, sublimity of meaning. It is called a biography, an encyclopedia of the socio-spiritual life of the Azerbaijani people. Because for self-awareness and the future, the ethnic people must know their historical past and their psychology deeply. Therefore, its reading, study and objective analysis are very important.

The national, universal values of our people, the spirit of tolerance, kindness, mercy and compassion have lived for a long time and have not been lost in our bloody memory. The epic vividly reflects the ethnic characteristics, behavior, customs and traditions of our people, contributing to self-awareness, better knowledge of other ethnic groups, in particular, the nearest neighbors. According to ethnopsychological signs, customs and traditions are passed down from generation to generation, becoming fixed in the psychology of people.

Thus, in the epic “Kitabi-Dede Gorgud”, which absorbed the values of multiculturalism, the Oguz people did not make any differences in humanistic thinking, lifestyle and worldview of people belonging to other languages and religions. Oguz are benevolent, helping in trouble, protecting their land from enemies, brave, courageous ethno-cultural beings tied to their traditions and customs

The yellow-haired Seljan - khatun, whom the young Gantural chose for marriage, becomes the “unfaithful daughter” of the Trabzon Christian leader-the winner and subsequently one of the brave heroic women of Oguz. The epic does not demonstrate the alienation of Oghuz gentlemen from such a different religious affiliation, but on the contrary, the attitude towards the mahram is expressed. Spiritual and moral values and heroic qualities are also inherent in the Christian Seljan-Khatun, who has fully taken root among Oguz women. The Muslim Oghuz daughter of Banuchichak-the Christian daughter of Seljan Khatun - is sung in the epic for the Azerbaijani reader in an equally native way. The Azerbaijani reader sees in her what Seljan-Khatun does not differ from Muslim Oghuz girls.

Being held captive by Beyrak Bayburd Bey, he takes the sacred Oghuz oath of allegiance, highly appreciating the personality of a Christian girl in love with him, but does not fulfill his promise. In fact, if we approach this multiculturally, then an Oghuz knight who renounces his word to a representative of another religion, nation, is punished by Oghuz morality without discrimination.

It means that the multiculturalism and tolerance of the world of Dede Gorguda changed from time to time, enriched themselves, and were able to emerge victorious.

Keywords: Dastan "Kitabi-Dede Gorgud", Heydar Aliyev, national and humane values of our people, tolerance, multiculturalism, Muslim Oguz daughter Banuchichak, Christian daughter Seljan khatun

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini elan etdikdən sonra müasir ədəbiyyatımızda ümumbəşəri ideyalar, tariximizin ibrətəməz səhifələri, doğma torpaqlarımızın qaytarılması, vətənə məhəbbət, tarixi ədalətin bərpası və s. mövzular, ideyalar əsas yer tutmağa başladı. Hazırda isə müasir Azərbaycan cəmiyyətində və ədəbiyyatında xalqımızın əsas istək və arzularını özündə cəmləşdirən Azərbaycançılıq ideyalarının təntənəsidir. Bunlar da özlüyündə multikulturalizmi, İslam Həmrəyliyi və tolerantlığı ehtiva edir. İslam dünyasının həmrəyliyi “Azərbaycan modeli” ideyası Azərbaycan daxilində Həmrəylik, İslam dünyası ölkələri arasında həmrəylik və dünya dinlərinin həmrəyliyi kimi başa düşülür.

Eyni zamanda, Azərbaycan mentaliteti müasir qloballaşma və dünya sivilizasiya prosesi ilə üzvi əlaqənin yarana biləcəyi bütün faydalı olan hər şeyi özündə cəmləşdirir. Müasir qlobal tarixi mərhələyə qədəm qoymuş Azərbaycan xalqının mədəni-mənəvi dəyərlərinin və ədəbiyyatının, o cümlədən mədəni

həyatının və dünya mənəvi dəyərlərinin bir-birinə qovuşması-inteqrasiyası üçün yeni perspektivlər açılmışdır. Azərbaycanda müsəlmanlar əsrlər boyunca həm xristianlarla, həm də yəhudilərlə bir yerdə yaşayıb, bir yerdə vahid bir xalq kimi formalaşmışlar. Müsəlmanların, xristianların, yəhudilərin birlikdə yaşadığı cəmiyyət həyatımızda, bu ölkənin daxilində, bu Vətənin içində mənəviyyatımız, mədəniyyətimiz əsrlər ərzində bizlərin hamısını Azərbaycanlılaşdırmışdır. Bu günümüzdə Azərbaycan tolerantlığının belə parlaq nümunəsi, müxtəlif dinlərə məxsus insanların bir-birinə belə isti, mehriban münasibəti dünyanı hər zamankından daha çox təcübləndirməkdədir.

Bu gün Azərbaycanda tolerantlığın nümunəsi kimi, müsəlmanlarla yanaşı xristianlar, yəhudilər və başqa dinlərin, məzhəblərin nümayəndələri çox normal münasibətlərlə dinc yanaşı yaşamaqdadırlar. Digər tərəfdən isə Azərbaycan multikultural mühitinin inkişaf səviyyəsi elə bir şəraitə gəlib çatıb ki, hətta buradakı məzhəblərin nümayəndələri də bir-biri ilə son dərəcə isti və mehriban münasibətdədirlər. Bu gün Azərbaycandakı bütün məscidlərimizdə sünnilərin və şiələr bir cərgədə namaz qılırlar.

Azərbaycanda multikulturalizmin çiçəklənməsi göz qabağındadır. Azərbaycan cəmiyyətində multikultural əhvalın hökm sürməsinin bir başqa cavabı da var. Multikulturalizm, əslində, müxtəlifliklərin birlidir. Azərbaycan kimi ölkədə multikulturalizm, müxtəlifliklərin birliyi kimi, ilkin mahiyyət daşıyır, yəni burada ilkin müxtəliflik özünü göstərir. Ən qədim zamanlardan burada yaşayan müxtəlif xalqların nümayəndələri, fərqli din daşıyıcıları bir-birinin yanında yaşayıb formalaşmışlar. Hansı anlaşılmazlıqlar olubsa, tarixin uzaq dövrlərində qalıb. Bu gün bu müxtəlifliklər Azərbaycan adlı birliyin içindədirlər. Onlar bir-birinin mədəniyyətinə, bir-birlərinin fərqlənən xüsusiyyətlərinə hörmət və ehtiramla yanaşa bilirlər (Abdullayev, 2016).

Bizim fikrimizcə, bu istiqamətdə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı xalqımızın mənəvi mədəniyyətinin, etik-estetik düşüncəsinin, tarixinin ən dərin izlərinin əksi olan, bu günümüze şifahi və yazılı şəkildə gəlib çatan Azərbaycan qəhrəmanlıq eposudur, ən möhtəşəm abidələrimizdən birincisidir. “Ulu abidə-Kitabi-Dədə Qorqud Azərbaycan xalqının tarixən birinci ən möhtəşəm dastanıdır” (Tahirzadə, 2015:391).

Bu zəngin abidə Azərbaycan xalqının minillik dünyagörüşünün, mədəniyyətinin və mənəviyyatının, tarixinin və ədəbiyyatının güzgüsüdür. “Tariximizin ən dərin izlərini özündə daşıyan ən möhtəşəm abidələrimizdən biri “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanıdır” (İsmiyeva, 2015:320).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı həm türkdilli xalqların, eləcə də xalqımızın milli mənsubiyyətini, soykökünü, etnik və milli-mənəvi xüsusiyyətlərini, çoxəsrlik qədim adət-ənənələrini, etik-estetik dəyərlərini özündə cəmləşdirən əvəzsiz abidədir.

ARAŞDIRMALAR

Yüksək milli-mənəvi dəyərlərə malik olan xalqımız tarix boyu digər etnik nümayəndələrlə qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamışdır. Qədim və zəngin tarixə malik ölkəmiz əzəl gündən humanizmin, tolerantlığın, multikulturalizmin vətəni kimi tanınmışdır. Qədim yazılı abidələrimizi buna əyani sübut kimi göstərə bilərik. Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında multikultural dəyərlərə aid bir çox nümunələrə rast gəlinir. Xalqımız malik olduğu multikultural dəyərləri yazılı ədəbiyyatımızda da əks etdirmiş və bu gün də yazılı abidələrimizdə bunlara rast gəlmək mümkündür.

Azərbaycan Respublikasında multikulturalizm dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Artıq bu da danılmaz bir faktdır ki, dünyada multikulturalizmin “Azərbaycan modeli” yaranmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev haqlı və düzgün olaraq multikulturalizmin “bizim həyat tərzimiz” olduğunu dəfələrlə qeyd etmişdir. Çünki bizdə-ölkəmizdə multikulturalizm ənənələri əsrlər boyu mövcud olub. Məhz Azərbaycanın mədəniyyətlər qovşağında yerləşməsi dini azadlığın və tolerantlığın olmasına zəmin yaratmışdı.

Azərbaycan olduqca unikal bir mədəniyyətə malikdir. Bu torpaqda əsrlər boyu dünyanın müxtəlif mədəniyyət sistemlərinin təbii, tarixi inteqrasiyası baş vermiş, əzəldən dünya sivilizasiyasını formalaşdıran mədəniyyətlər qovuşmuş, bunun sayəsində də müxtəlif inkişaf modelləri yaranmışdır. “Bu baxımdan multikulturalizm dəyərlərini ədəbi-bədii aspektdə araşdırmaq maraqlıdır və bunu milli-mədəni irsimizin ilk məşhur nümunəsi, ən qədim yazılı abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında aydın görürük (Abdullayev, 2016). “Kitabi Dədəm Qorqud” abidəsi Azərbaycan və Türkiyə türklərinin hal-hazırda da danışdığı Oğuz türkcəsində yazılmışdır və tarixi baxımdan ana qaynağımız hesab

olunur. Marafılı digər faktlardan biri də ondan ibarətdir ki, indi Azərbaycanca ərazi iddiasında olan ermənilərin (və ya hayların) adı “Kitabi Dədəm Qorqud”da çəkilmir. Halbuki gürcülərin, abxazların, qırpaqların və başqa qonşuların adları dəfələrlə çəkilməkdədir” (Quliyev, 2019:6).

Araşdırmaçıların vahid rəyinə görə, heç kəs də buna etiraz etmir ki, “Dədə Qorqud kitabı”nda tarix əks olunur; burada olmuş bir qəhrəmanlıq hərəkatının əks-sədası var; dastanda dövlət quruculuğu, etnik mənsubiyyət, etnosların konsolidasiyası prosesi oxunur” (Hacıyev, 2014:14). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı xalqımızın daha əzəli dövrlərə məxsus həyat və yaşayış tərzini, qəbilə və tayfa əxlaqını, feodal-patriarxal münasibətlərini əks etdirir. Bu baxımdan biz bu dastanda dünənimizlə, bugünümüzə səsleşən bir çox məqamlara rast gəlirik “(İsmiyeva, 2015:320). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı xalqımızın qədim zamanlardan bəri yaratdığı çox möhtəşəm bir abidə olaraq, prinsip etibarilə, azərbaycanlı təsəvvür və təfəkkürünü, mentalitetini, özünəməxsusluğunu son dərəcə aydın şəkildə ifadə edir. (Abdulla, 2020:123). “Kitabi-Dədə Qorqud” türk dünyasının, xüsusilə Azərbaycan xalqının keçmişini, bu gününü və gələcəyini özündə birləşdirən möhtəşəm sənət əsəridir (Rüstəmov, 2015:392). “Kitabi-Dədə Qorqud” etnosun bilik, əxlaq, davranış kompleksidir” (Allahmanlı, 2015:16). “Bu, elə bir qaynaqdır ki, Azərbaycan ədəbi düşüncəsi, bütövlükdə milli varlığı bütün hallarda bu qaynağa bağlanır” (İsmayılova, 2015:131). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı təkcə Azərbaycan türklərinin deyil, bütün türkdilli xalqların keçmişini, ədəbi-bədii düşüncəsini əks etdirir və xüsusiləkdən uzaqlaşaraq, ümumbəşəri dəyərlərə malik bir istinad nöqtəsinə çevrilir” (Zeynal, 2022).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan xalqının tarixi keçmişini əks etdirən möhtəşəm abidədir. Kitab Azərbaycan xalqının mədəni sərvətlər xəzinəsində müstəsna yer tutan və əsrlər boyu milli-mənəvi özünəməxsusluğun ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmiş möhtəşəm sənət abidəsidir. Bu əsərdə Oğuz Türklərinin vətənpərvərliyi, qəhrəmanlığı, müdrikiyi, dünyagörüşü, mənəvi dəyərləri, adət-ənənələri haqqında danışılır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı digər türk xalqları içərisində ən çox azərbaycanlılara məxsusdur. Bunu deməyimizin yanında dastanda baş verən hadisələrin coğrafi məkanı və hadisələrin tarixi, eyni zamanda dil özəllikləri durur. Bəzi hadisələrin tarixi elədir ki, onlar Qafqazda, Gürcüstan, Azərbaycan və Türkiyənin sərhədində olan şəhərlərdə baş verir. Ona görə də buradakı coğrafi məkanların, yəni, Dədə Qorqud hekayətlərinin cərəyan etdiyi məkanın Orta Asiyada olmasını təsəvvür eləmək mümkün deyil. Düzdür, Orta Asiyada Dədə Qorqudun özü ilə bağlı bəzi mifoloji uydurmalar, rəvayətlər və yaxud baş vermişlər mövcuddur. Məsələn, Dədə Qorqud ölümdən qaçaraq Amu-Dərya çayının sahilinə gedir, ölümdən qaçmağın yollarını axtarır. Bu, artıq Dədə Qorqudun mifolojişdirilmiş şəxsiyyəti ilə bağlı folklor təsvirləridir (Abdulla, 2020:102).

Dastan Azərbaycan dilinin incəliklərini, real tarixi hadisələri və şəxsiyyətləri, Azərbaycan xalqının mədəniyyətini və mənəviyyatını öyrənmək baxımından əvəzsiz mənbədir. Təəssüf ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı yüzillər boyu xalqın mənəvi-mədəni tarixindən kənar qalıb. Bu dastan və onun milli, bəşəri dəyərləri, tolerantlıq ab-havası, xeyirxahlıq, mərhəmət və şəfqət damarlarından axan qan uzun müddət xalqın müdriklilik okeanından uzaq düşüb (Abdulla, 2020:88).

Multikultural, yəni, etnik milli və dini müxtəliflik amilinə gəldikdə isə, bu müxtəliflik Azərbaycan cəmiyyəti üçün bir təhlükə mənbəyi ola bilməz. Çünki Ulu Öndər Heydər Əliyevin dediyi kimi, Azərbaycanda yaşayan müxtəlif xalqların gücü, əslində, Azərbaycanın bütövlükdə götürülən gücüdür. Ulu Öndərin bütün siyasi-ictimai fəaliyyəti bu gücün formalaşmasına xidmət etməyə yönəlmişdi. Hətta onun “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının taleyində oynadığı rol da, bu istiqamətdəki ciddi siyasi fəaliyyəti də, bilavasitə, Azərbaycanın mənəvi-intellektual gücünü artırmağa xidmət edirdi. Azərbaycandakı xalqlar bu xidmətin sayəsində bir-birinə böyük inam və məhəbbətlə birlik və qardaşlıq şəraitində yaşamışlar, bu gün də yaşayırlar (Abdulla, 2020:40).

“Kitabi-Dədə Qorqud”, eləcə də, dünya epik mədəniyyətinin zirvəsidir. Bu dastan Türk düşüncəsinin dünyaya bəxş etdiyi nadir ədəbi abidəyə çevrilmişdir. Bu, bir daha onu göstərir ki, Dədə Qorqud həmişə Azərbaycan xalqının qəlbində yaşayıb, yaşayır və yaşayacaqdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı eyni zamanda, bütün türk dünyasını daha da sıx birləşdirməkdədir. Azərbaycan da türkdilli dövlətlərin daha da sıx birləşməsi üçün əlindən gələni edir. Bu, bizim xarici siyasətimizin ayrılmaz hissəsi, əsas istiqamətlərindən biridir. Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının Azərbaycanda keçirilmiş sammitləri bunun əyani sübutudur.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Azərbaycanda multikulturalizm siyasətinin banisi olan Heydər Əliyevin əsas tövsiyələrindən biri Azərbaycan mədəniyyətinin dünyaya inteqrasiya olunmasıdır. Əgər biz bu tövsiyəyə əsaslanıb Azərbaycan folklorunun dünyaya inteqrasiyasından danışıq, ilk növbədə multikultural dəyərlərdən danışmalı olacağıq. Ona görə ki, Azərbaycan folkloru dünya folkloru ilə yaxından səsləşir və bu folklorlarda başqa xalqlara dərin hüsn-rəğbət ifadə olunur (Kazımoğlu, 2017).

Avropa ölkələrində isə belə deyil. Orada multikulturalizmin iflası uğramasının obyektiv səbəbləri də var. Bu ondan ibarətdir ki, orada həmin müxtəliflik sonralardan yaranmış müxtəliflikdir. Avropa ölkələrinə gələn başqa dinin, başqa millətin nümayəndələri artıq özünü təsbit etmiş, özünə inamlı mədəniyyətləri gətirirdilər və yerli mədəniyyətlə gəlmə mədəniyyət arasında qarşıdurma, ziddiyyət baş verirdi.

Müasir dövrdə dövlətimizin aparıcı siyasətlərindən biri olan multikulturalizm siyasətinin tarixi haqqında araşdırma aparıldığı zaman qədim tarixə malik olan yazılı abidələrimiz mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Biz hətta ən qədim yazılı abidələrimizdən olan, türk xalqlarının müştərək dastanı “Kitabi-Dədə Qorqud”da da çoxsaylı, sonsuz multikultural dəyərlərə rast gələ bilirik (Abdullayev, 2016).

Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycanda millətlərarası və dinlərarası dialoqun qorunub saxlanmasında və möhkəmlənməsində böyük rol oynamışdır. “20 aprel 1997-ci ildə Ümummilli lider Heydər Əliyev “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyinin qeyd olunması haqqında Fərman, 21 fevral 1999-cu ildə isə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyi ilə bağlı Dövlət Komissiyasının Tədbirlər Planı haqqında” Sərəncam imzalayıb (Orucova, 2015:5).

Xalqımızın Ümummilli lideri, görkəmli dövlət xadimimiz Heydər Əliyev “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını dünyaya tanıtdırdı və Azərbaycanda adını əbədiləşdirdi. Heydər Əliyevin “ana kitabımız” adlandırdığı (Əliyev, 2000:6) “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun 1300 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında 1997-ci il 20 aprel tarixli Fərmanı, Ulu öndərin təşəbbüsü ilə UNESCO səviyyəsində həmin eposa aid tədbirlərin təşkil edilməsi müstəqil Azərbaycanın ilk nəhəng elmi-mədəni tədbirlərindən biri kimi, Azərbaycan folklorşünaslığının inkişafında mühüm əhəmiyyət daşıdığıdır (İmanov, 2017:48).

“Kitabi-Dədə Qorqud”un yalnız Azərbaycan xalqının yox, bütövlükdə türk xalqlarının mədəniyyətinin təbliğində mühüm əhəmiyyət daşdığını, türk xalqlarının mədəni birliyində xüsusi rol oynadığını ciddi şəkildə nəzərə aldığına görə ki, Heydər Əliyev 1300 illik yubiley tədbirini Türkdilli Dövlətlər Birliyinin VI Bakı Zirvə görüşü ilə eyni vaxtda keçirilməsini daha məqsədəuyğun hesab etdi: “Bu gün biz hamımız VI Zirvə görüşünü uğurla başa çatdıraraq, xalqlarımızın müştərək abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un yubileyinə toplaşmışıq” (Əliyev, 11 aprel 2000).

Dastan yüzillər boyu xalqımızın mənəviyyat tarixindən kənar saxlanılsa da, qəhrəmanlıqlarla dolu şərəfli tarixini, mənən ucalığını dünyaya tanıtdırmışdır. Onu Azərbaycan xalqının tərcümeyi-halı, sosial-mənəvi həyatının ensiklopediyası adlandırırlar. Çünki xalq-etnos özünüdərk və gələcək üçün tarixi keçmişinə və öz psixolojisinə dərin bələd olmalıdır. Deməli, onun oxunması, öyrənilməsi və obyektiv təhlili çox əhəmiyyətlidir.

Xalqımızın milli, bəşəri dəyərləri, tolerantlıq, xeyirxahlıq, mərhəmət və şəfqət ruhu uzun müddət qan yaddaşımızda yaşayıb və itməyib. Dastanda xalqımızın özünüdərkinə, başqa etnosları, xüsusən də, yaxın qonşuları yaxşı tanımağa yardım edən etnik xarakterik əlamətləri, davranış tərzini, adət-ənənələri olduqca canlı şəkildə öz əksini tapmışdır. Etnik-psixoloji xüsusiyyətlərdə adət və ənənələr insanların psixologiyasında möhkəmlənərək nəsilən-nəslə keçir.

Beləliklə, multikulturalizm dəyərlərini özündə birləşdirən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında oğuz eli humanist düşüncə, həyat tərzini və dünyagörüşlə digər dilə və dinə mənsub insanlara heç bir fərq qoymamışdır. Oğuzlar xeyirxah, çətinlikdə olanlara köməklik edən, torpaqlarını düşmənlərdən qoruyan, adət-ənənələrinə bağlı mərd, cəsur bir etnik milli-mədəni varlıqlardır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” məzmunca real həyat hadisələrini özündə cəmləşdirən əbədi bilik kitabıdır. Bu kitabda yer alan hadisələr insanların daxili keyfiyyətlərini, dünyagörüşünü, bu günə və gələcəyə ciddi münasibətini əks etdirir. Ancaq bu ciddi qərarlar rəsmi ifadələrdə deyil, bədii təxəyyülün imkan verdiyi yüksək üslubda ifadə olunur.

Azərbaycanda tarixən polietnik və çoxkonfessiyalı cəmiyyətin həyat tərzində dini müstəvidə multikulturalizm dəyərlərinin köklərinin araşdırılması milli-mədəni irsimizin öyrənilməsi işində çox maraqlıdır. Azərbaycanın milli-mədəni irsinin məşhur nümunələrindən olan, qəhrəmanlıq dastanlarımızdan ən qədim yazılı abidəmiz “Kitab-i Dədə Qorqud”da qəhrəmanların həyatında multikulturalizm yaşantıları mühüm yer alır. “İlk növbədə “Dədə Qorqud” dastanlarında müxtəlif insanların bir-birinə münasibəti dözümlülük-tolerantlıq üzərində qurulur. Bu, xüsusi əlamətlərlə müəyyənləşir (Abdulla, 2020:38).

Dastandakı qəhrəmanların müsəlman dindarlığı mühafizəkarlıqdan xeyli uzaq bir məzmunudur. Azərbaycanlıların əcdadları ilk müsəlmanların bu cür təqdimatında hətta din xadimləri zümrəsi də yer almır. Qorqud qəhrəmanlarının tapındığı din falçı, pir, molla, imam dini deyil, sözün birbaşa mənasında Quranda ifadəsini tapan xalis dindir, Tanrı dinidir. Oğuz türkünün Tanrıyla təması mistik aləmə qapılanların, məbədlərdə gün keçirənlərin, guşənişlərin ibadətinə əks məzmunudur. Bu məzmun sırf həyatı müstəvidə və təktanrılığın insan üçün nəzərdə tutulan təyinatına tamamilə uyğun gəlir ki, Tanrıdan qəbul görür. Bamsı Beyrək boyunda olduğu kimi: “Ol zamanda bəylərin alqışı alqış, qarğıışı qarğıış idi. Duaları müstəcəb olurdu” (Qasımoğlu, 2015:4).

Ona görə ki, eposda, bütövlükdə folklorlarda insanlar dini və milli mənsubiyyətindən daha çox xeyir və şəri nə dərəcədə təmsil edib-etməməsi ilə, xeyirxah və bədxah olması ilə fərqləndirilir. Epos qəhrəmanının vuruşduğu insanlar dini və milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, şəri təmsil edən, haqq-ədalətə qarşı çıxan bədxah insanlardır (Kazımoğlu, 2017).

Azərbaycan folklorunda, eləcə də haqqında danışdığımız “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda başqa xalqlara və başqa dinlərə rəğbətlə yanaşmağın parlaq səhifələri var. Kitabdakı boyların biri “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı” boyudur. Burada əhvalat belə qurulur ki, gənc Qanturalı evlənmək üçün “kafir” qızının-sarı donlu Selcan xatunun, Trabzonun xristian başçısının qızını seçir. Oğuz bəyləri üçün bu dini mənsubiyyət heç bir mənada başqalıq ifadə etmir (Qasımoğlu, 2015:4).

Eposdakı “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı haqqında hekayət” fəslində Qanlı Qoca evlənməyə hazırlaşan oğlunu qorxutmaq üçün onun nəzərinə çatdırır ki, o, bunu etməmişdən əvvəl üç heyvanla mübarizəyə girməlidir. Belə olduqda oğul atasından inciyərək, ona aşağıdakı kimi cavab verir: “Sən nə deyirsən, sən nə danışsın, mənim canım atam? Dediğin şeylərdən qorxan məgər igiddir? İgid kişini qorxutmaq biabırçılıqdır?” (Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası, 2000:65). Oğuz oğulları, qəhrəmanları heç zaman tutduqları yoldan çəkinməzlər və gənc igidin atasına belə cavab verməsi də onu sübut edir ki, o, belə hallarda öz şəxsi mənəvi inamına söykənir” (Annaquluyeva, 2018:32),

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun adlı-sanlı qəhrəmanlarından olan Qanturalının xristian qızı Selcan xatunu sevməsi və öz sevgilisi yolunda buğa, buğra və aslan kimi 3 vəhşi heyvanla vuruşmaqdan çəkinməməsi belə parlaq səhifələrdən biridir (Kazımoğlu, 2017). Beləliklə, Qanturalıya Sarı donlu Selcan xatunun eşqinə müqəddəs qopuzunun sədalari altında elə bir güc gəlir ki, o, buğanı və quduz aslanı Tanrının izni ilə asanlıqla məhv eləyə bilir (Çiçək, 2015:222).

Dədə Qorqud qəhrəmanlardan birini-Qanturalını yenə də xatırlasaq, o, atasına hansı xahişlə müraciət edir? Hara getmək istəyir? Haradan qız alacağam deyir? Qanturalı deyir ki, mən gedib bütün dünyanı axtaracağam. Kimi istəsəm, kimi bəyənsəm, onu da alacağam. Atasını isə ona cavabında belə deyir: Odur, Trabzonda sən istəyən belə bir qız var, amma o qızı istəyəni öldürürlər. Bacarırsansa, hünərin varsa, get onu al. Qeyd etmək lazımdır ki, burada maneə kimi qızın xristian olması yox, qızı istəyənin vəhşi heyvanlar tərəfindən tələf edilməsi önə çəkilir.

Selcanla evlənməsinə qızın atasından icazə üçün Qanturalı ağır sınaqdan keçərək özü də təbii ki, bir igidlik nümunəsi sərgiləməli olur, bir buğa, ardınca da bir aslanla çarpışır. Sınağını qələbə ilə başa vurub Selcan xatunla öz yurduna yola düşür. Qızını müsəlman oğuz gəncinə verdiyindən peşmançılıq çəkən Trabzon təkuru onların ardınca qoşun göndərir. İki gəncin üstünə bu dəfə düşmən qismində qələn təkür döyüşçülərini Qanturalı ilə Selcan xatun-biri müsəlman, o biri xristian inanclısı olaraq birgə dəf edirlər (Qasımoğlu, 2015:4).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, məhəbbət mövzusu Azərbaycan folklorundakı multikultural dəyərləri öyrənmək baxımından çox səciyyəvi bir mövzudur. Bu mövzu həm klassik Azərbaycan poeziyasında, həm də Azərbaycan dastanlarında daha çox sufizm fəlsəfəsi əsasında təqdim edilir. Sufizm fəlsəfəsinə

görə, gözəl qızın sifətində-simasında Allahın zərrəsi öz əksini tapır. Gözəl qızı sevmək Allaha sevməkdir, gözəl qıza can atmaq Allaha can atmaqdır. Allaha sevmək, Allaha can atmaq, Allaha qovuşmaq ideali ilə yaşayan sənətkar elə bir mənəvi mərtəbəyə ucalır ki, həmin ucalıqda dini və milli ayrışdırıcıya qətiyyənlər yer qalmır, sənətkar müsəlman gözəli ilə yanaşı, xristian gözəlini də eyni dərəcədə vəsf edir (Kazımoğlu, 2017).

“Kitabi-Dədə Qorqud”da Peyğəmbərin adı aləmlərin yaradıcısı olan Allahın adıyla qoşa çəkilir və hər işin məhz onların razılığı ilə başa gələcəyinə inanırlar (Ensiklopedik lüğət, 2004:242). “Kitabi-Dədə Qorqud”da İslam Peyğəmbəri Məhəmməd (s.ə.s.) oğuzların səmimi məhəbbəti İslamı qəbul etmiş türklərin bu dinə dərinəndən bağlandıqlarını sübut edir (Ensiklopedik lüğət, 2004:242).

Dastanın “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu”nda qəhrəman evlənmək üçün Trabzonun xristian başçısının qızı-sarı donlu Selcan xatunu seçir. Oğuz bəyləri üçün bu dini mənsubiyyət heç bir mənada mənfə qərsilənmir. Dastan boyu Selcan xatuna dini baxımdan heç bir ögeylik nümayiş etdirilmir. Əksinə, onun müsəlman olan sevgilisi Qanturalı ilə təkür döyüşçülərini dəf etməsi kimi qəhrəmanlığın təsvirində şəxsinə mərhəm bir münasibət ifadə olunur. “Bu, azmış, yetərli deyilmiş kimi, dastan müəllifi özü də Selcan Xatunu müsbət işıqda, sevgisinə, yaşayacağı yeni mühitinə hörmət və sədaqət nümayiş etdirən bir qız kimi təqdir edir, onu öyür və bu münasibəti alqışlayır. Hətta atasının qoşununa qarşı Selcan Xatun Qanturalı ilə bir yerdə döyüşür, ona kömək edir (Abdulla, 2020:38).

O vaxtlar bir xristian şəhəri olan Trabzon (Trapezund) atasını və Qanturalının özünü qətiyyənlər narahat etmir. Qəhrəman Qanturalı cəsərlə Trabzona yollanır, yolunda duran bütün maneələri qızın özünün köməyilə dəf edir, Trabzon bəyinin (təkurunun) qızını bu şəkildə onun elə öz istəyilə alır və qayıdın evinə gəlir. Onun Trabzondan alıb gətirdiyi Selcan Xatun kimdir? O dövr üçün uzaq və yabançı məkan olan Trabzon təkurunun qızıdır. Kafir qızıdır. Yəni, başqa dinin daşıyıcısına məhəbbət dolu münasibətini Qanturalı bir dastan qəhrəmanı olaraq çəkinmədən və heç kimdən ehtiyat etmədən ortaya qoyur (Abdulla, 2020:38).

Dastan boyu Selcan xatuna dini baxımdan heç bir ögeylik sərgilənmir. Əksinə, onun qəhrəmanlığının təsvirində şəxsinə mərhəm bir münasibət ifadə olunur. Selcan obrazı qadına ailə namusu, qəbilənin şərəfi, mənəvi-əxlaqi təmizlik və qəhrəmanlıq nümunəsi kimi baxılan oğuz qadınlarının mühitində tam doğmalaşmış birisidir ki, bu keyfiyyətlərin hamısını azərbaycanlı oxucu onda görür. Və buna görə də bu xristian Selcan xatunu müsəlman oğuz qızlarından fərqləndirə bilmir (Qasımoğlu, 2015:4).

Həm dini və etnik məsələlər, həm multikulturalizm bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Azərbaycanda çoxsaylı etnik qruplar və xalqlar yaşayır, müxtəlif dini konfessiyalar fəaliyyət göstərir. Əsrlər boyu bunlar bir-birinə xoş qardaşlıq münasibətləri sərgiləyiblər. İslam dini heç zaman başqa dinlərin nümayəndələrinə yuxarıdan aşağı baxmayıb. Biz müsəlman olmuşuq, amma Azərbaycanda yaşayan xristianlara, yəhudilərə səmavi dinlərin nümayəndəsi kimi həmişə müsbət münasibət bəsləmişik. Bütün bu insanlar arasında olan münasibət, müxtəlif xalqların və fərqli dinlərin nümayəndələrinə münasibət əsrlərdən bəri Azərbaycan yazıçıların və şairlərinin əsrlərində öz təsvirini tapıb.

Bəs “Dədə Qorqud” dastanında hansı mənzərə özünü göstərir? İnanclar, əqidə, nəhayət, dini inam bu mətnə tamamilə təsbit olunmuş şəkildədir? Bu hekayətlərdə müsəlmanlıqla bütperəstlik və müsəlmanlıqla xristianlıq arasında münasibətlərin hansısa əks-sədası ilə qarşılaşırıqmı? “Dədə Qorqud insanları daxilən saf, qüdrətli görmək istəyirdi” (Qafarlı, 2018:9). Bu baxımdan “Dəli Domrul” boyu xüsusi maraq doğurur. Əzrayilla savaşa çıxan Dəli Domrul yenə də çox qədim bir yunan motivini-Heraklin ölüm allahı Tanatla döyüşünü xatırladır. Əslində, xatırlatmır, bu süjet xətləri paralel şəkildə hər biri öz mifoloji sistemində yaşayır. Bu, müsəlmançılıq sərhədlərini aşın mifoloji, yəni, bütperəstlik müstəvisinə keçməkdir (Abdulla, 2020:91).

Bu gəlinlərdən biri müsəlman oğuz qızı Banuçiçək, o birisi xristian qızı Selcan xatundur. “Beyrəyi əsirlikdən qurtaran da kafər qızıdır” (Abdulla, 2009:82). Hər ikisi Azərbaycan oxucusu üçün eyni dərəcədə doğmalaşmış dastanda tərənnüm edilir və beləliklə, qədim oğuzların məişət mühitinin artıq, ibtidai səviyyədə olsa belə, multikulturallığa açıq bir məzmununda olduğu bəllirlənir (Qasımoğlu, 2015:4).

“Kitabi-Dədə Qorqud”da başqa bir qadın obrazı da var ki, o da dini mənsubiyyətcə xristiandır, ancaq oğuz qadınlarının içində deyil, düşmən tərəfdədir. “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda bu xristian qızı düşmən cəbhəsində olsa da azərbaycanlı oxucunun rəğbətini qazanır. Bu, Bayburd hasarı

bəyinin qızıdır. “Qanturalı cəmiyyət qaydalarına biganəliklə kafir qızını seçir və “Selcan xatunun vüsalına yetişmək üçün kafirin qoyduğu bütün tələblərdən qalib çıxır, sevgisi uğrunda Qanturalıyla bəhəm “bir ucundan qırıb kafiri o biri ucuna çıxan” Sarı donlu Selcan xatun ona yardımçıdır (Abdulla, 2009:86).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı mənəviyyatımızın, mədəniyyətimizin çox vacib tərkib hissəsidir. Onu dərinləndirən bilmədən bir azərbaycanlı kimi bugünkü varlığımızı və psixologiyamızı anlamaq bilmərik (Abdulla, 2020:97).

NƏTİCƏ

Etnik-psixoloji xüsusiyyətlərdə adət və ənənələrin öz yeri var, yəni onlar insanların psixologiyasında möhkəmlənərək nəsilədən nəslə keçir. Azərbaycanda əsrlərdir mövcud olan multikulturalizmi Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev siyasi bir məcraya saldı. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, Ulu Öndərin verdiyi sərəncamlarda, fərmanlarda Azərbaycanda yaşayan müxtəlif xalqların dilinin, mədəniyyətinin, tarixinin öyrənilməsinin və inkişaf etdirilməsinin siyasi cəhətdən təsbiti öz əksini tapdı. Ulu Öndər məşhur bir sitatında vurğulayır: “Azərbaycanda yaşayan xalqların gücü bütünlükdə Azərbaycanın gücüdür” (Abdullayev, 2016).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının ümumi məzmunundan və aparılan araşdırmalardakı faktlardan qəti olaraq belə bir nəticəni vurğulamaq mümkündür ki, Oğuz elinin insanları digər dil və dini mənsubluğa malik olan insanlara heç bir fərq qoymayıb, humanist düşüncə, həyat tərzini və dünyagörüşünə malik olublar. Oğuzlar xeyirxah, çətin vəziyyətdə olan insanlara kömək edən, torpaqlarını düşmənlərdən qoruyan, adət-ənənələrinə bağlı olan, mərd, cəsur bir etnik milli-mədəni varlıq kimi özlərini təcəssüm etdiriblər. Bütün bu tədqiqatların işığında qeyd edə bilərik ki, “həm qədim dövrümüzün azərbaycançılıq və multikulturalizm dəyərlərini özündə birləşdirən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını Azərbaycan xalqının tərcüməyi-halı adlandırmaq olar (Xəlilova, 2020).

“Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan xalqının əsətləri, mifologiyası üzərində yaranmış xalq dastanıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycanın ən qədim dövründən təxminən X əsrə qədərki tarixini özündə əks etdirən mənəvi bir xəzinədir. Ona görə də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından bir boyun 25 dildə çap olunmasının çox böyük mənalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Adil. Yazılı abidələrimizdə multikultural dəyərlər <http://realfakt.az> > ...19-12-2016,
2. Abdulla Kamal. Azərbaycançılıq və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı. ADA Universiteti, 2020. 279 səh.
3. Abdulla Kamal. Mifdən Yazıya və yaxud Gizli Dədə Qorqud. Bakı, “Mütərcim”, 2009. 336 səh.
4. Allahmanlı Mahmud. “Kitabi-Dədə Qorqud”da müqəddimənin mətn informasiyası və poetik sistemi. “Kitabi-Dədə Qorqud”un tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı Dövlət Universiteti. 29 dekabr 2015-ci il. Bakı-2015., 790 səh. (səh.13-19).
5. Annaquluyeva Maral. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda mənəvi tərbiyə metodları. “Dədə Qorqud”. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu. Elmi-ədəbi toplusu. Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2018/1 (səh.30-36).
6. Çiçək (İsbəndiyarova) Cəmilə. Kitabi-Dədə Qorqud dastanında qəhrəmancasına elçilik və Azərbaycanın müasir məhəbbət dastanları: oxşar və fərqli cəhətlər. “Kitabi-Dədə Qorqud”un tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı Dövlət Universiteti. 29 dekabr 2015-ci il. Bakı-2015., 790 səh. (səh.220-228).
7. Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət, Bakı, 2004, 368 səh
8. Əliyev Heydər. Milli varlığımızın mötəbər qaynağı // “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası, I cild. Bakı, Yeni Nəşrlər Evi, 2000.
9. Əliyev Heydər. Milli-mənəvi dəyərlərimizə, xalqımızın çoxəsrlik tarixinə hörmət, ehtiram bayramı // Respublika Sarayında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş təntənəli

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

yubiley mərasimində Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi. "Azərbaycan" qəzeti, 11 aprel 2000-ci il.

10. Hacıyev Tofiq. "Dədə Qorqud kitabı": tariximizin ilk yazılı dərsliyi, Bakı, 2014, Elm və təhsil, 344 səh.
11. İmanov Muxtar. Heydər Əliyev və "Kitabi-Dədə Qorqud" eposu. Türkologiya. 2017. №2. səh.46-54.
12. İsmayılova Yeganə. "Kitabi-Dədə Qorqud" müasir Azərbaycan ədəbiyyatının ilkin qaynağı kimi. "Kitabi-Dədə Qorqud"un tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı Dövlət Universiteti. 29 dekabr 2015-ci il. Bakı., 2015., 790 səh. (səh.131-136).
13. İsmiyeva Leyla. "Kitabi-Dədə Qorqud"da ailə münasibətləri. "Kitabi-Dədə Qorqud"un tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı Dövlət Universiteti. 29 dekabr 2015-ci il. Bakı., 2015., 790 səh. (səh.319-323).
14. Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası. 2 cildə, I cild Bakı, Yeni Nəşrlər evi, 2000, 587 səh.
15. Orucova Səhər. "Kitabi-Dədə Qorqud"un tərcümələri. "Kitabi-Dədə Qorqud"un tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı Dövlət Universiteti. 29 dekabr 2015-ci il. Bakı., 2015., 790 səh. (səh.5-7).
16. Qafarlı Ramazan. "Kitabi-Dədə Qorqud"da ilkin dünyagörüşləri və əski adət-ənənələr. "Dədə Qorqud". Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu Elmi-ədəbi toplu. Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2018/1, səh.3-21.
17. Qasımoğlu Nəriman. Multikulturalizmin milli-mədəni irsimizdə dini əks-sədası 525-ci qəzet.- 2015.- 9 sentyabr.- S.4.
18. Quliyev Bayram. "Kitabi Dədəm Qorqud"un üçüncü əlyazması tapıldı. Ədalət. 2019.16 iyul. S.6.
19. Rüstəmov Jale. "Kitabi-Dədə Qorqud"da İslamın izləri. "Kitabi-Dədə Qorqud"un tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı Dövlət Universiteti. 29 dekabr 2015-ci il. Bakı., 2015., 790 səh. (səh.392-395).
20. Tahirzadə Günay. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında gender. Kitabi-Dədə Qorqud"un tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı Dövlət Universiteti. 29 dekabr 2015-ci il. Bakı., 2015., 790 səh. (səh.388-392).
21. Xəlilova Mədinə. "Kitabi Dədəm Qorqud" dastanında etnik xarakter Kafkazh [https:// kafkazh.com](https://kafkazh.com) › kitabı-...26 dekabr 2020.
22. Zeynal Sərdar. Dədə Qorqud sevgisi və yaxud "dünənimizin keçmişi"nə müasir baxış. 525-ci qəzet., 30 noyabr 2022

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

**"KİTABI- DƏDƏ QORQUD" DASTANINDA SÖZƏ SAHİBLİK, ANDA SƏDAQƏT,
ƏHDƏ VƏFANIN TƏRƏNNÜMÜ VƏ YALANIN CƏZASI**

**IN THE EPIC "KITABI - DEDE GORGUD", POSSESSION OF THE WORD,
LOYALTY TO THE MOMENT, GLORIFICATION OF VOW FIDELITY AND
PUNISHMENT FOR LIES**

Rəşad ƏSGƏROV

Doç.dr., Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Bağır BABAYEV

Doç.dr., Naxçıvan Dövlət Universiteti

Sadiq HÜSEYNOV

Arş.gör., Naxçıvan Dövlət Universiteti

Etibar MUSAYEV

Doç.dr., Gəncə Dövlət Universiteti

XÜLASƏ

Milli-mənəvi sərvətimizin nümunəsi "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında xalqımızın bugününə örnək olacaq həyat tərzi, mənəvi-əxlaqı dəyərləri çox aktualdır. Dastan bizim böyük milli-mənəvi sərvətimiz, xalqımızın, eləcə də türk xalqlarının dünya əhəmiyyətli yaradıcılığında parlaq nümunələrdəndir. Bugün biz azərbaycanlıları mədəni-mənəvi və etnik birlik bir dövlət, bir bayraq, bir mədəniyyət daxilində birləşdirdiyindən mədəniyyətimizin, mədəniyyətimizin mühüm hissəsi sayılan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanını dərinlən bilmədən varlığımızı və psixologiyamızı anlama bilmərik.

Mənəvi gözəlliyə böyük üstünlük verən oğuzlar mərdliyi, əliaçıqlığı dönə-dönə öyürlər. Onlarda yalançılığa, qorxaqlığa, böhtana qarşı nifrət böyükdür, vətənpərvərlik və milli qürur xüsusi yer tuturdu. Dastan qəhrəmanları sözə böyük önəm verirlər: söz müqəddəsdir, verdiyin sözdən qaça bilməzsən, ona əməl etməlisən. Sözü qədrini bilmək vacibdir və mütləqdir. Sözü qədim oğuzların mənəvi-əxlaqı dünyasında aparıcı yer tutur.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da oğuz igidi Bamsı Beyrək Bayburt qalası bəyinin dini mənsubiyyətə xristian olan qızına xoş münasibətli davranır. Bu düşmən qızı oğuz bəyinə aşiq olur və Beyrəyin əsirlikdən qurtulmasına kömək edir. Beyrəksə qayıdıb onu alacağına vəd verir və bu xristian qızının şəxsiyyətini uca tutduğuna görə müqəddəs oğuz andı içir. Əsirlikdən azad olan Beyrək öz nişanlısı Banuçiçəyə qovuşur və təbii ki, xristian qızı ilə evlənmək andına xilaf çıxır. Azərbaycan mifolojisində yalan sözü danışmaq yasağına görə, yalan sözü danışan cəzalanmalıdır. Dastanda ancaq Beyrək cəzalandırılır. Yalan deyən Beyrəyin ölümü çox düşündürücüdür. Tədqiqatçıların fikrincə, elə Bamsı Beyrəyin ölüm cəzasına düşməsinin səbəbi sözlə bağlı məsələdir və qəhrəmanın öz inancına uyğun davranmaması, verdiyi sözü xilaf çıxması səbəbindən baş verir. Dastan yaradıcısı Dədə Qorqud digər Oğuz gənclərinə örnək olmaq üçün Beyrəyi məhvə düşürür. Beyrək verdiyi sözü qurbanına çevrilir. Bu, çox vacib məqamdır.

Nəticə olaraq, "Kitabi-Dədə Qorqud" ictimai fikrimizin hələ bundan sonra uzun müddət diqqət mərkəzində olacaqdır. Digər tərəfdən, dastan bugünkü həyatımızın psixoloji, sosioloji, əxlaqı münasibətlərinin rüşeymini göstərir. Bu mənada "Dastan qədim azərbaycanlı üçün əsl həyat dərsləridir" deyə bilərik.

Açar sözlər: "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı, mənəvi-əxlaqı dəyərlər, sözü sahiblik, sözü müqəddəsliyi, anda sədaqət, əhdə vəfa, yalan sözü danışanın cəzalanması

ABSTRACT

In the epic “Kitabi-Dede Gorgud”, the lifestyle, spiritual and moral values of our people are very relevant, which will become a role model. Dastan is our great national and spiritual wealth, a vivid example in the work of our people, as well as the Turkic peoples of world significance. Since today we unite Azerbaijanis within the framework of cultural, spiritual and ethnic unity within the framework of one state, one flag, one culture, we cannot understand our existence and psychology without knowing the Dastan “Kitabi-Dede Gorgud”, which is considered an important part of our spirituality, culture.

The Oguzes, giving great preference to spiritual beauty, have repeatedly praised bravery and generosity. They have a great hatred of lies, cowardice, slander, a special place was occupied by patriotism and national pride. The heroes of the epic attach great importance to the word: the word is holy, you cannot escape from the word you gave, you need to follow it. It is important and necessary to know the limit of the word. The word occupies a leading place in the spiritual and moral world of the ancient Oguz.

In “Kitabi-Dede Gorgud”, the brave Oguz Bamsi Beyrek treats Bayburt Castle's daughter, who is a Christian by religion. This enemy girl falls in love with Oguz Bey and helps Beyrat escape from captivity. He promises to return to beirks and takes the oath of the Holy Oguz for exalting the personality of this Christian daughter. Freed from captivity, Beyrak joins his fiancée Banucicha and, of course, breaks his vow to marry a Christian daughter. For the ban on speaking a lie in Azerbaijani mythology, the one who speaks a lie should be punished. In the epic, only Beyrek is punished. The death of Beira, who lied, is very suggestive. According to researchers, the reason why Bamsi Beyrek was sentenced to death is a question of words, and it happened because the hero behaved in accordance with his beliefs and broke his word. The creator of the epic, Dede Gorgud, destroys Beyrek in order to serve as an example for other Oghuz youth. Beirak becomes a victim of his promise. This is a very important point.

As a result, Kitabi-Dede Gorgud will be in the spotlight of our public opinion for a long time. On the other hand, the epic shows the basis of psychological, sociological, moral relations of our life today. In this sense, we can say that “Dastan is a real life lesson for an ancient Azerbaijani.”

Keywords: epic "Kitabi-Dede Gorgud", spiritual and moral values, possession of the word, sanctity of the word, loyalty to the word, oath of allegiance, punishment of a liar

GİRİŞ

Milli-mənəvi sərvətlərimizin parlaq nümunələrindən sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında xalqımızın bu gününə örnək olacaq həyat tərzı, mənəvi-əxlaqı dəyərləri çox aktualdır. Dastan bizim böyük milli-mənəvi sərvətimiz, xalqımızın, eləcə də, türk xalqlarının dünya əhəmiyyətli yaradıcılığında parlaq nümunələrdəndir. Bu gün biz azərbaycanlıları mədəni-mənəvi və etnik birlik bir dövlət, bir bayraq, bir mədəniyyət daxilində birləşdiriyindən mənəviyyatımızın, mədəniyyətimizin mühüm hissəsi sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını dərinləndirən bilmədən varlığını və psixologiyamızı anlama bilmərik. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin “Kitabi-Dədə Qorqud”un Vətəni haqqında aşağıdakı ümumiləşdirilmiş nəticəni bəyan etməsinə əsas yaratmışdır: “Kitabi-Dədə Qorqud” bütün türk dünyasına məxsusdur, onun Vətəni Azərbaycandır, sahibi Azərbaycan xalqıdır, müstəqil Azərbaycan dövlətidir (Həbibbəyli, 2020).

Görkəmli rus şərqşünası Vasili Bartoldun (1869-1930) “Kitabi-Dədə Qorqud”un əhatə etdiyi coğrafi ərazilər haqqında irəli sürdüyü aşağıdakı mülahizələr bu oğuznamədə hadisələrin cərəyan etdiyi coğrafiyanı müəyyən etmək baxımından mühüm dönüş yaratmışdır: “Nə Kiçik Asiyada, nə də Balkan yarımadasında epik hekayətlərin qorunub saxlanılması üçün münasib şərait yox idi. Qorquz çalan, nəğməkar şaman Qorqudun haqqında əfsanənin mənşəyi, necə olur-olsun, Qorqudun adı ilə bağlı bu epik silsilə, çətin ki, Qafqaz mühitindən kənarında yaradıla bilərdi” (Həbibbəyli, 2020).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında gənclər tərbiyə olunur, öyüd kimi onlarda Vətənə məhəbbət, onunla nəfəs alma, onu qoruma, öz xalqına, elinə bağlılıq vərdişləri yaratmaq məqsədi gözlənilir, insanlarla ülfət bağlama, ailəyə, valideynlərinə hörmət duyğuları və digər müsbət mənəvi keyfiyyətlər formalaşdırılır. Çünki dastan “keçmişimizi əks etdirən ana kitabımızdır. Bu dastan xalqımızın uzun

əsrilər qoruyub yaşatdığı milli-mənəvi dəyərlər-türk tərbiyə üsulu, ailə quruculuğu, adət-ənənələri haqqında geniş təsəvvür yaradır” (Quliyeva, 2015:242).

Məğrur tarixi keçmişimizi öz səhifələrində yaşadan və bunu gələcək nəsillərə daşıyan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ulu əcdadlarımızın erkən məişət həyatını, milli-mənəvi dünyasını və əxlaqi-etik düşüncə tərzini bütöv halda əks etdirən “ana kitabımızdır”. Milli-etnik mənsubiyyətimiz, mədəniyyətimiz və qədim adət-ənənələrimiz, Azərbaycan xalqının əcdadları olan oğuzların yaşam tərzini, ədəbi düşüncəmizin ilkin qaynağı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud“ bu günümüzdə belə, xalqımızın “adət-ənənələri, mədəniyyəti, vətənə, torpağa olan sevgini, qadına, anaya olan böyük ehtiramı, digər xalqlara, mədəniyyətlərə olan humanist münasibətləri özündə əks etdirir və dövrümüzün azərbaycançılıq anlayışının mənəvi mənbəyi kimi çıxış edir” (Çiçək, 2015:221).

“Kitabi Dədə Qorqud” dastanının zəngin materialları bir etnos olaraq, Azərbaycan xalqının əcdadlarına məxsus etnik xarakterik əlamətləri, yönümləri, hissləri, davranış tərzini, adət-ənənələri və s. olduqca canlı şəkildə əks etdirir. Çünki canlı, şanlı tariximiz, o cümlədən ədəbiyyat və mədəniyyət tariximiz həmişə amansız düşmənlərimizin yad ideologiyasının təsiri altında qalmış, müstəqil olmamağımız belə böyük itkilərə səbəb olmuşdur. Oudur ki, “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı xalqımızın özünü düzgün dərk etməsinə, başqa etnosları, xüsusən də yaxın qonşuları yaxşı tanımağa yardım edir (Xəlilova, 2020).

“Kitabi-Dədə Qorqud” həm bir dastan, həm də bir milli kitab-epos kimi Azərbaycan ədəbi düşüncəsinin ilkin qaynağıdır. Bu baxımdan, müasir Azərbaycan ədəbiyyatı da öz poetik kökləri etibarilə birbaşa bu eposa bağlıdır. Bu, ilk növbədə dastanın ədəbi-bədii abidə olması ilə bağlıdır. Belə hesab edilir ki, “Dədə Qorqud kitabı”nın süjet və quruluşunda, obrazlarının psixoloji təkamülündə, dilinin bədiiliyində həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatın cizgiləri birləşir” (Abdulla, 2020:134).

Mənəvi gözəlliyə böyük üstünlük verən oğuzlar mərdliyi, əliaçıqlığı dönə-dönə öyürlər. Onlarda yalançılığa, qorxaqlığa, böhtana qarşı nifrət böyükdür, vətənpərvərlik və milli qürur xüsusi yer tuturdu. Dastan qəhrəmanları sözbə böyük önəm verirlər: söz müqəddəsdir, verdiyin sözdən qaça bilməzsən, ona əməl etməlisən. Sözü qədrini bilmək vacibdir və mütləqdir. Söz qədim oğuzların mənəvi-əxlaqi dünyasında aparıcı yer tutur. Kitabi-Dədə Qorqud boylarında uğursuz, nakam sevgiyə, qəhrəmanın sevdiyi qıza qovuşa bilməməsi səhnələrinə rast gəlinir. “Fikrimizcə, bu da əsərin qəhrəmanlıq dastanı kimi yaradılmasından irəli gələn bir özünəməxsusluqdur. Ümumiyyətlə, oğuznamələrdə, eləcə də sonrakı dövrlərin qəhrəmanlıq dastanlarında nakam sonluqla bitən sevgiyə rast gəlmək çox çətindir. Hesab edirik, bu da bir məntiqi qanunauyğunluqdur” (Çiçək, 2015:225).

ARAŞDIRMALAR

“Kitabi-Dədəm Qorqud” eposunda xalqın düşmənlərdən müdafiəsi, Vətənə məhəbbət, vətənpərvərlik mövzusu xüsusi yer tutur. Buna görə də burada zamanın başlıca tələbi də elə gənclərdə qəhrəmanlıq, cəsurluq, iradəlilik kimi keyfiyyətlərin tərbiyə olunması başlıca mövqə qazanmaqdadır. Əsərdə göstəriləni kimi, hər bir özünə hörmət edən igid at çapmağı, kamandan ox atmağı, qılınc-qalxanla vuruşmağı, hər b sənətində yer almış mühüm keyfiyyətlərə malik olmağı, xalq yolunda özünü qurban verməyi, ata-babaların qoyduğu yolu, ənənələri ləyaqətlə davam etdirməyi bacarmalı idi (Annaquluyeva, 2018:34).

“Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan xalqının gündəlik həyat tərzinin, məişətinin təsvirində ictimai-siyasi görüşlərini, fəlsəfi-etik baxışlarını zənginləşdirmişdir. Ayrı-ayrı tarixi hadisələr fonunda zamanın, dövrün ziddiyyətlərlə dolu ictimai mənzərəsi poetik çalarlarla-zənginliklə ictimai mənzərəni canlandırır. Xalqın ana kitabı, milli pasportu sayılan bizim zəngin tariximiz, qədim mədəniyyətimiz və milli-mənəvi dəyərlərimiz “Kitabi-Dədə Qorqud eposunda öz əksini tapmışdır (Tahirzadə, 2015:391). “Bu epos bizim ümumi sərvətimizdir və hər bir azərbaycanlı onunla haqlı olaraq fəxr edə bilər. Dastanın məzmununu, mənasını, onun hər bir kəlməsini hər bir azərbaycanlı məktəbdən başlayaraq bilməlidir. Bu, bizim ana kitabımızdır və gənclik bu kitabı nə qədər dərindən bilsə, millətini, xalqını, vətənini, müstəqil Azərbaycanı bir o qədər də çox sevcəkdir” (Kitabi-Dədə Qorqud , 2000).

Azərbaycan qorqudşünaslığı “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının əhatə etdiyi coğrafiyadakı yer adlarının çoxusunun ölkəmizə aid olmasını isbat etmişdir. Müxtəlif tədqiqat əsərlərində “Kitabi-Dədə Qorqud”da tarixi Azərbaycan coğrafiyasının uca dağları və zəngin təbiətinin, yaşayış yeri adlarının təsvir edildiyi təsdiq olunmuşdur. Eyni zamanda, “Kitabi-Dədə Qorqud”da Türkiyənin əsasən Azərbaycan

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

sərhədlərinə yaxın olan Şərqi Anadolu ərazisindəki Bayburt hasarı, Trabzon, Aladağ silsiləsi Amit (Diyarbakir) qalası, Mardin qalası, Avni qalası, Ağrı dağı, Qars Qalası, Sürməli obası və sair kimi toponimlər yer almış, bir sıra hadisələrin dalğası bu coğrafi hədudlardan gəlir və çatmışdır (Həbibbəyli, 2020).

Eposda Dədə Qorqudun öyüd, nəsihətlərinin, atalar sözü və zərbi məsələlərin böyük rolu vardır. Bu tipli atalar sözü və zərbi məsələlər adətən emosionallığı və məzmunluluğu ilə seçilməklə, həm də gənclərin düşüncə və hisslərinə güclü təsir göstərməklə, uzun müddət ərzində yaddaşlara həkk olunur, gəncləri daha dərinlən düşündürür, onlardan həyat praktikasında istifadə etməklə, onların davranış kodeksinə çevrilir. Bundan başqa belə atalar sözü və zərbi-məsələlər, həm də xalq məişəti və dünyabaxışlarının müxtəlif tərəflərini özündə əks etdirməklə, oğuz cəmiyyətində sosial-pedaqoji funksiya yerinə yetirir. Qorqud Ata belə keyfiyyətləri ilə əsasən eposun giriş hissəsində əsil müdrik və xalq müəllimi kimi çıxış edir (Annaquluyeva, 2018:33),

Əsərdə atalar sözünün mövzusu həyatın özü qədər zəngin və rəngarəngdir. Məsələn, “Qonaq gəlməyən qara evlər dağılsa yaxşıdır”, “Qız övladı ana nümunəsi olmasa, öyüd qəbul etmən” (6, 2000:11).

Dədə Qorqudda isə Beyrək 16 ildir əsirdir. Qardaşı dəli Qarcar elan edir ki, kim Beyrəyin ölüm xəbərini gətirsə, bacısını ona verəcək. Yalançı oğlu Yalancıq Beyrəyin köynəyini qana batıraraq təqdim edir ki, şərt üzrə də Banıçıçək Yalancığa verilməli idi (Həsənlı, 2015:272).

Beyrək Oğuzda hansı hadisələrin cərəyan etməsindən xəbərsiz on altı ilin əsiri olur. Onun əsirlikdən qurtulma yolları barədə bütün qətiyyətilə düşünməsi belə min bir çətinlik və bəlalarla üz-üzə qalması demək idi. Bəzirlərdən Oğuzda baş vermiş hadisələrdən xəbər tutunca əsirlikdən xilas üçün cəhd göstərməyi onu düşündürməli olur. Əsirlikdə, hər cür ağır vəziyyətlərdə olan Beyrək çıxış yolunu tapa bilməsi üçün dəyişməli olur. Oğuzdan gələn xəbərlə bütün rahatlıqları birçə anda pozulan, gələcək ümidləri heçə dönmən Beyrəyin qəlbindən sanki alov püskürsə də, əlindən heç nə gilməsə də, mənəvi bir borc hissi onda rahatlığa yer qoymur. Oğuz elinə qayıtmaq barədə dönmədən düşünən Beyrəyin kafir qızı ilə olan dialoqunda onun qəti addım atmasının şahidi olur.

Beyrək hiyləgərlik yolundadır. Beyrəyə vurulmuş və əsirlik həyatını onun üçün şən bir məkana çevirmiş bakirə kafir qızı Beyrəyin niyə qəmgin olduğunu ondan öyrənəndən sonra deyir ki, əgər mən səni orqanla (iplə) qaladan aşağı sallasam, sən sağ-salamat gedib nişanına varsan, gəlir sonra mənə halallığa alar mısan?” (Abdulla, 2020:114)

Odur ki, kafir qızı Beyrəyə belə bir yol təklif edir: “Əgər səni hasardan aşağı orqanla sallandıracaq olursam, babana, anana sağlıqla varacaq olursan, mənə bundan gəlir halallığa qəbul edib alar mısan?”. “Beyrək bu xristian qızının şəxsiyyətini uca tutduğuna görə müqəddəs oğuz andı içir” (Qasımoğlu, 2015:4). Beyrək and içdi: “Qılıncıma doğranayın! Oxuma sancılaysın! Yer kimi gərtiləysin! Torpaq kimi sovrulaysın! Sağlıqla varacaq olursam Oğuzda gəlir səni halallığa almazsam!”. Beyrək sağ-salamat Oğuz elinə gəlir çıxır (Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası, 2000:101-114)

“Beyrək” boyu milli ədəbi motivlərlə yanaşı, dünya xalqlarının folklorunda və mifologiyasında geniş surətdə işlənən səyyar-beynəlmiləl süjetlərlə, motivlərlə də zəngindir (Abdulla, 2009:101).

Dastandakı bəylər arasında mövcud olan münasibətin səmimiyyəti ilə məlum olur ki, bir zaamlar Oğuz bəyləri əl qaldıraraq birlikdə Allah-Taalaya dua edirlər ki, Allah-Taala Baybura bəyə bir oğul və Baybecan bəyə bir qız versin. Baybecan bəy deyir ki, mənə qızım olsa, sənə oğluna ərə verəcəyəm. Baybura da cavab verir ki, mən də oğluma sənə qızını alacağam. Beləcə, hələ doğulmamış körpələri birbirinə beşikkərtmə edirlər, yəni nişanlayırlar (Abdulla, 2020:109).

Bəs “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının qəhrəmanı Beyrək əsirlikdən Oğuz elinə qayıdanda hansı situasiya ilə qarşılaşır?! Beyrəyin nişanlısı Banıçıçək ərə getməyə hazırlaşır və hətta Beyrək öz nişanlısının toy mərasiminə gəlir çıxır. Beləliklə, Beyrək də Oğuz elində evlənmə məqamı ilə rastlaşır. Beyrək görür ki, Banıçıçəyi Yalançı oğlu Yalancığa ərə verirlər?” (Abdulla, 2020:63).

Bu, Beyrəyin söz verməyi idi. Beyrək, süjetdən bildiyimiz kimi, sağ-salamat Oğuzda geri dönmür, gəlir öz nişanlısının toyunda iştirak edir. Bu, toyu öz toyuna çevirir. Oğuzda da Banıçıçək Beyrəyi tanıyır. Beyrək 16 il əsirlik həyatı sürüb. Deməli, ərin və ya nişanlısının öz nişanlısının toyunda olması bir səyyar

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

süjet kimi həm qədim yunan mifologiyasında, həm də Azərbaycan mifologiyasında özünü göstərir. Bəs bu qəhrəmanlar özlərini ətrafdakılara, ilk növbədə öz sevgililərinə necə tanıdılar?” (Abdulla, 2020:64).

Beyrək 12 boydan 2-də qəhrəman kimi yaddaşlarda qalır. Birinci, bilavasitə özünə həsr olunan hekayətdə o oğurlanır və kafir məskəni Bayburd qalasında 16 il əsir saxlanılır, sonra əsirlikdən qurtulur və evinə geri dönür. Beyrək “Dədə Qorqud” dastanlarında yeganə müsbət personajdır ki, sonuncu boyda öldürülür. Başqa heç bir qəhrəman ölmür-nə Salur Qazan, nə Uruz, nə Basat, nə Buğac, nə Bəkil, nə Şirşəmsəddin. Düzdür, Aruz Qoca xəyanətinin müqabilində öldürülür, amma Dastanda bu, real əmələ görə cəza kimi təsvir edilir. Ondan başqa heç bir qəhrəman ölmür. Bu, bilavasitə Sözlə bağlı məsələdir və qəhrəmanın verdiyi sözə xilaf çıxmasının səbəbindən baş verir (Abdulla, 2020:112).

Xristian qızının əsirlikdən azad etdiyi Beyrək öz nişanlısı Banuçiçəyə qovuşur və təbii ki, xristian qızı ilə evlənmək andına xilaf çıxır. “İç Oğuz Dış Oğuz asi olub Beyrək öldüyü boy”da Beyrəyin həlak olması bu andına xilaf çıxmağının nəticəsi kimi də aldığı cəza ilə bağlı bir assosiasiya yaradır (Qasımoğlu, 2015:4),

Beyrək də öz toyunda iştirak edir, onu da Oğuzda tanıyırlar. Uzun illərin “həsrətindən” sonra Banuçiçəyi Beyrək bu dəfə həqiqətən də alır və Yalançı oğlunu əməlinə peşman edir. Toy-büsat yenidən qurulur. Baybura bəyin oğlanlığı Beyrək Baybecan məliyin qızını aldı. Ağ ban evinə, ağ otağına geri döndü. Düyünü başladı. Qırx gün, qırx gecə toy-düğün elədilər, yeddi bacısını da yeddi igidə verdi. Beyrək igidlərlə murad verdi, murad aldı (Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası, 2000:115).

Bəs bundan sonra nə baş verir? Beyrək kafir qızına verdiyi sözü yerinə yetirirmi?! Yerinə yetirmir! O, geri dönür, yoldaşlarını xilas edir, amma kafir qızını halallılığa almır. Demək, o, verdiyi sözü tutmur, ona əməl etmir. Bu şəkildə mif təfəkkürü ilə yazan Dastan yaradıcısı Dədə Qorqud digər Oğuz gənclərinə örnək olmaq üçün Beyrəyi məhvə düçar edir. Beyrək verdiyi sözün qurbanına çevrilir. Bu, çox vacib məqamdır. Qədim dünyanı başa düşmək üçün qədim dünyanın sakinləri olan azərbaycanlıların bu və ya başqa hərəkətinin gizli səbəbini anlamaq üçün bir açar ola bilər (Abdulla, 2020:115).

“Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda bu boy üçün maraqlı olan, oğuz elinin və konkret olaraq oğuz igidi Bamsı Beyrəyin başqa dindən, eldən olan insana xoş münasibətli davranması məsələsidir. Belə ki, dastanının “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda da dini mənsubiyyətə xristian olan başqa bir qadın obrazı Beyrəyi əsir götürən Bayburt qalası bəyinin qızıdır. Bu qız düşmən qızı olsa da, Beyrəyin əsirlikdən qurtulmasına kömək edir. Beyrək qıza əsirlikdən xilas olarsa, qayıdıb onu alacağına vəd verir.

Beyrək də kafir qızını aldadararaq əsirlikdən qaçıb qurtula bilir. Əsirlikdən qurtulduqdan sonra o, evinə qayıdır və öz nişanlısı Banuçiçəyin toyuna gəlib yetişir. Beyrək isə Oğuzda Banuçiçəklə evlənir. Amma Beyrək kafir qızına verdiyi vədi unudur. Nahaqdan deyildir ki, Azərbaycan mifoloji müstəvisində yalan söz danışmaq yasağına görə yalan söz danışan cəzalanmalıdır. Elə buna görə də, bütün “Dədə Qorqud” dastanındakı müsbət qəhrəmanlar içərisində ancaq Beyrək cəzalandırılır. Çünki yalanı məhz Beyrək deyir. Məhz Beyrək kafir qızını aldadıb yalan vəd verir. Elə buna görə də məhz Beyrək dastanın axırıncı boyunda Dış oğuzların başçısı Aruz Qoca tərəfindən öldürülür. Düzdür, Aruz Qoca da cəzasız qalmır, bu hərəkətinə görə onu öz bacısı oğlu Salur Qazan cəzalandırır. Salur Qazanın qardaşı Qaragünə Qazanın əmri ilə onun başını kəsir. Amma necə olursa olsun, Beyrəyin ölümü düşündürücü bir hadisədir və bunun səbəbini Dastanın aşkar mətni ilə yanaşı, eyni zamanda onun gizli qatında axtarmaq lazımdır. Əsl səbəb Dastanın gizli qatından çıxarılan Beyrəyin sözə olan laübali münasibətində (sözdən yalan məqsədilə istifadəsində) gizlənilir (Abdulla, 2020:86-87).

“Dədə Qorqud” dastanlarında oğuzların yas ənənələri də öz əksini tapmışdır. Etnik (milli) psixologiyanın emosional sahəsini etnik hisslər təşkil edir. Hər hansı bir etnik birliyin həyatında (istər daxili, istərsə də etnoslar arası) baş verən bütün hadisələr həmin etnik birlik üzvlərinin kəskin emosional münasibətləri ilə müşayiət olunur (Xəlilova, 2020).

Əslində isə Oğuzda ailə münasibətləri demokratik olduğundan ikiarvadlılıq bu cəmiyyətə xas deyil. Ona görə də dastan Beyrəyin Baybecan bəyin qızı Banuçiçəyi alması ilə qurtarır (Həsənli, 2015:272).

NƏTİCƏ

Beləliklə, humanist düşüncə, həyat tərzi və dünyagörüşünə malik olan Oğuz eli digər dil və dini mənsubluğa malik olan insanlara heç bir fərq qoymayıb, xeyirxah, çətin vəziyyətdə olan insanlara kömək edən, torpaqlarını düşmənlərdən qoruyan, adət-ənənələrinə bağlı olan, mərd, cəsur insanlar olublar. Həm qədim dövrümüzün tarixi faktlarını, həm də müstəqillik dövrümüzün azərbaycançılıq və multikulturalizm dəyərlərini özündə cəmləşdirən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını “Azərbaycan xalqının tərcümeyi-halı” adlandırmaq olar.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da oğuz igidi Bamsı Beyrək Bayburt qalası bəyinin dini mənsubiyyətcə xristian olan qızına xoş münasibətli davranır. Bu düşmən qızı oğuz bəyinə aşiq olur və Beyrəyin əsirlikdən qurtulmasına kömək edir. Beyrəksə qayıdıb onu alacağına vəd verir və bu xristian qızının şəxsiyyətini uca tutduğuna görə müqəddəs oğuz andı içir. Əsirlikdən azad olan Beyrək öz nişanlısı Banuçiçəyə qovuşur və təbii ki, xristian qızı ilə evlənmək andına xilaf çıxır. Azərbaycan mifolojisində yalan söz danışmaq yasağına görə, yalan söz danışan cəzalanmalıdır. Dastanda ancaq Beyrək cəzalandırılır. Yalan deyən Beyrəyin ölümü çox düşündürücüdür. Tədqiqatçıların fikrincə, elə Bamsı Beyrəyin ölüm cəzasına düşər olmasının səbəbi sözlə bağlı məsələdir və qəhrəmanın öz inancına uyğun davranmaması, verdiyi sözlə xilaf çıxması səbəbindən baş verir. Dastan yaradıcısı Dədə Qorqud digər Oğuz gənclərinə örnək olmaq üçün Beyrəyi məhvə düşər edir. Beyrək verdiyi sözün qurbanına çevrilir. Bu, çox vacib məqamdır.

Nəticə olaraq, “Kitabi-Dədə Qorqud” ictimai fikrimizin hələ bundan sonra uzun müddət diqqət mərkəzində olacaqdır. Digər tərəfdən, dastan bugünkü həyatımızın psixoloji, sosioloji, əxlaqi münasibətlərinin rüşeymini göstərir. Bu mənada “Dastan qədim azərbaycanlı üçün əsl həyat dərsləridir” deyə bilərik.

Tədqiqatçıların fikrincə, elə Bamsı Beyrəyin ölüm cəzasına düşər olmasının səbəbi də oğuz igidinin-Bamsı Beyrəyin öz inancına uyğun davranmaması, vədinə əməl etməməsi ilə bağlıdır. İnanca və vədə əməl etməyən Sarı Çoban oğuz elinin başına Təpəgöz kimi bəla gətirdiyi kimi, Bamsı Beyrək də öz başına bəla gətirmiş olur və vədində olduğu kimi “qılıncı ilə doğranmış olur”.

“Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları” kitabında qeyd edildiyi kimi, “əslində, bu məqama multikultural münasibətlər sisteminin işığında nəzər salsaq, belə demək olar: başqa bir dinin, millətin nümayəndəsinə olsa belə, verdiyi sözlə xilaf çıxan Oğuz cəngavərini Oğuz əxlaqı, Oğuz adəti ayırı-seçkilik salmadan cəzalandırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla Kamal. Mifdən Yazıya və yaxud Gizli Dədə Qorqud. Bakı, “Mütərcim”, 2009. 336 səh.
2. Abdulla Kamal. Azərbaycançılıq və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı. ADA Universiteti, 2020., 279 səh.
3. Annaquluyeva Maral. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda mənəvi tərbiyə metodları. “Dədə Qorqud”. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu. Elmi-ədəbi topla. Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2018/1 (səh.30-36).
4. Çiçək (İsbəndiyarova) Cəmilə. Kitabi-Dədə Qorqud dastanında qəhrəmançasına elçilik və Azərbaycanın müasir məhəbbət dastanları: oxşar və fərqli cəhətlər. “Kitabi-Dədə Qorqud”un tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı Dövlət Universtieti. 29 dekabr 2015-ci il. Bakı-2015., 790 səh. (səh.220-228).
5. Hacıyev Tofiq. “Dədə Qorqud kitabı”: tariximizin ilk yazılı dərslisi, Bakı, 2014, Elm və təhsil, 344 səh.
6. Həbibbəyli İsa. “Kitabi-Dədə Qorqud”: yazılı epos və ya epopeya 525-ci qəzet 2020 12 dekabr
7. Həsənli Arzu. Qam Bөрөнü oğlu Bamsı Beyrək boyu. “Kitabi-Dədə Qorqud”un tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı Dövlət Universtieti. 29 dekabr 2015-ci il. Bakı., 2015., 790 səh. (səh.269-275).

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

---

8. İsmiyeva Leyla. “Kitabi-Dədə Qorqud”da ailə münasibətləri. “Kitabi-Dədə Qorqud”un tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı Dövlət Universtieti. 29 dekabr 2015-ci il. Bakı., 2015., 790 səh. (səh.320-323).
9. Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası. 2 cildə, I cild Bakı, Yeni Nəşrlər evi, 2000, 587 səh.
10. Qasımoğlu Nəriman. Multikulturalizmin milli-mədəni irsimizdə dini əks-sədası 525-ci qəzet.- 2015.- 9 sentyabr.- S.4.
11. Quliyeva Aygün. “Dədə Qorqud” dastanında atalar və oğullar. “Kitabi-Dədə Qorqud”un tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı Dövlət Universtieti. 29 dekabr 2015-ci il. Bakı., 2015., 790 səh. (səh.242-246).
12. Tahirzadə Günay. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında gender. Kitabi-Dədə Qorqud”un tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı Dövlət Universtieti. 29 dekabr 2015-ci il. Bakı., 2015., 790 səh. (səh.388-392).
13. Xəlilova Mədinə. “Kitabi Dədəm Qorqud” dastanında etnik xarakter Kafkazh <https://kafkazh.com> › kitabi...26 dekabr 2020.

**HEYDƏR ƏLİYEV vƏ AZƏRBAYCAN ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATININ İNTİBAHI
HAYDAR ALIYEV AND THE RENAISSANCE OF AZERBAIJAN ORAL FOLK
LITERATURE**

Nazile ABDULLAZADE

*Assoc.prof., Azerbaijan State Pedagogical University, Faculty of Philology, Department of literature
and teaching methods*

ORCID ID: 0000-0002-1829-7178

ÖZET

Tarixən zəngin olan Azərbaycan ədəbiyyatının bugünkü səviyyəsi ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. O, ədəbiyyatın bütün sahələrini sevir, bədii ədəbiyyata xüsusi sevgisini gizlətmirdi: “Ədəbiyyata olan məhəbbətimi sübut etməyə elə bir ehtiyac yoxur. Bunu Azərbaycanda yaxşı bilirlər. Bu, mənim vəzifəmə görə deyildir, mənim təbiətimdir, içimdən gələn hissiyyatımdır. Məndə həmişə – hələ uşaq, gənc yaşlarımdan şeirə, ədəbiyyata, incəsənətə, mədəniyyətə çox böyük həvəs olubdur, həmişə maraqlanmışam. İndi dövlət işi ilə məşğul olanda da mən bunun nə qədər əhəmiyyətli olduğunu bilirəm, dərk edirəm. Ona görə də əlimdən gələni edirəm.

Heydər Əliyevin siyasi-nəzəri irsində şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə diqqət və qayğı daim özünü hiss etdirmişdir. Sovet dövründə folklor materiallarının qorunmasına göstərdiyi diqqəti Heydər Əliyev ikinci dəfə hakimiyyətə gəlişindən sonra daha da gücləndirmiş, müdrik və uzaqgörən siyasəti ilə xalq ədəbiyyatı incilərinin qorunması, təbliği sahəsində böyük işlər görmüşdür.

Folklor nümunələrində ulu öndəri ən çox cəlb edən onlardakı millilik, vətənpərvərlik, ülvi duyğular və bəşəri idealların xəlqi tərənnümü idi. Hələ sovet dövründə nəşr olunan “Qobustan”, “Ulduz”, “Azərbaycan” jurnallarında xalq ədəbiyyatı nümunələrinin verilməsi, televiziya verilişlərində müxtəlif janrlı folklor nümunələrinin səsləndirilməsi geniş yayılmışdı. Bölgələrdə aşiq məclislərinin yaranması, folklor mərasimlərinin keçirilməsi Heydər Əliyevin ədəbiyyata diqqət və qayğısının birbaşa təzahürü idi. Təsədüfi deyil ki, el sənətkarlarının əsərlərinin toplanıb nəşr edilməsi, onların yubileylərinin keçirilməsinin təşəbbüskarı da məhz ümummilliyet lider olmuşdur.

Sovet monopoliyası dövründə Heydər Əliyev aşiq sənətinin inkişafı, milli mərasimlərimizin təbliği istiqamətində tədbirlərə rəhbərlik edir, milli-mənəvi dəyərlərimizin yetişməsi üçün zəmin hazırlayırdı. Onun Azərbaycana rəhbərlikdən uzaqlaşdırıldığı dövrdə xalq ədəbiyyatına maraq, onun təbliği bir qədər zəifləsə də, ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdırdıqdan sonra bu sahə yenidən onun qayğısını hiss etmiş, folklor antologiyası, folklor nəşrləri işıq üzü görmüşdür. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının, Aşiq Ələsgərin yubileylərinin qeyd edilməsi, Folklor İnstitutunun yaradılması Heydər Əliyevin xalq ədəbiyyatımıza diqqətinin və sevgisinin yüksək təzahürüdür.

Ulu öndər tarixdən, keçmişdən danışanda Azərbaycan xalqına məxsus “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” dastanlarından xüsusi iftixarla danışır. “Kitabi-Dədə Qorqud”un 2000-ci ildə 1300 illik yubileyinin qeyd edilməsini o, bütün türk dünyası üçün, bəşər mədəniyyəti üçün əhəmiyyətli tarixi bir hadisə sayırdı. Heydər Əliyevə görə, “Kitabi-Dədə Qorqud”un yubileyi tarixi kökə, milli ənənələrə, milli-mənəvi dəyərlərə, mədəniyyətə, elmə, xalqın çoxəsrlik tarixinə olan hörmət, ehtiram bayramıdır.

Ulu öndər hələ o dövrdə xalq yaradıcılığına, el ədəbiyyatına bələd idi. O bilirdi ki, xalqın ədəbiyyatı – ağız yaradıcılığı onun mənəviyyatının güzgüsü, zəkasının, məfkurəsinin, arzu-istəyinin, sevincinin və nifrətinin ifadəsidir. Bu nümunələrin hər birini o, miras kimi qorumağı, onlara qayğı ilə yanaşmağı həmişə tövsiyə edirdi: “İnkişaf etmiş zəngin dil mənbəyinə sahib olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə xalqımıza ulu babalardan miras qalan bu ən qiymətli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə etməlidir”.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, bədii ədəbiyyat, folklor, aşiq yaradıcılığı, “Kitabi-Dədə Qorqud”.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

ABSTRACT

Today's level of the historically rich Azerbaijani literature is connected with the name of the great leader Haydar Aliyev. He loves all areas of literature, he did not hide his special love for fiction: "There is no need to prove my love for literature. They know this well in Azerbaijan. This is not due to my duty, it is my nature, my inner feeling. I have always been interested in poetry, literature, art, and culture since I was a child. Even now, when I am engaged in government work, I know and understand how important it is. That's why I do my best.

In the political-theoretical heritage of Haydar Aliyev, attention and concern for examples of oral folk literature has always made itself felt. After coming to power for the second time, Haydar Aliyev strengthened the attention he paid to the preservation of folklore materials during the Soviet period, and with his wise and far-sighted policy, he did great work in the field of preservation and promotion of the pearls of folk literature.

What attracted the great leader the most in folklore examples was their nationalism, patriotism, sublime feelings and folk glorification of human ideals. Even during the Soviet period, it was widespread to give examples of folk literature in the magazines "Gobustan", "Ulduz", "Azerbaijan", and to play folklore examples of various genres in television programs. The establishment of ashig meetings and folklore ceremonies in the regions was a direct manifestation of Haydar Aliyev's attention and concern for literature. It is no coincidence that it was the national leader who initiated the collection and publication of the works of artisans and the holding of their anniversaries.

During the period of the Soviet monopoly, Haydar Aliyev led activities in the direction of the development of the art of lovemaking, promotion of our national ceremonies, and prepared the ground for the development of our national and moral values. Although the interest in folk literature and its promotion weakened during the period when he was removed from the leadership of Azerbaijan, after his return to power for the second time, this field felt his concern again, and folklore anthologies and folklore publications were published. Celebrating the anniversaries of "Kitabi-Dada Gorgud" sagas, Ashuq Alasgar, and the creation of the Folklore Institute are a high manifestation of Haydar Aliyev's attention and love for our folk literature.

When the great leader spoke about history and the past, he spoke with special pride about the epics "Kitabi-Dada Gorgud" and "Koroglu" belonging to the people of Azerbaijan. He considered the celebration of the 1300th anniversary of "Kitabi-Dada Gorgud" in 2000 as an important historical event for the entire Turkic world and human culture. According to Haydar Aliyev, the anniversary of "Kitabi-Dada Gorgud" is a holiday of respect and reverence for the historical root, national traditions, national-spiritual values, culture, science, and the centuries-old history of the people.

The great leader was still familiar with folk art and literature at that time. He knew that the people's literature - oral creativity is the mirror of his spirituality, the expression of his intelligence, ideology, wishes, joy and hatred. He always recommended to protect each of these examples as a heritage and to treat them with care: "A nation with a developed and rich language source is inflexible, immortal, and has a great future. Therefore, every child of Azerbaijan should protect this most precious wealth inherited from great-grandfathers to our people like the apple of their eye, and should always surround it with care".

Keywords: Haydar Aliyev, fiction, folklore, ashig literature, "Kitabi-Dada Gorgud".

**“QORQUD ATA KİTABI”NİN QARAQALPAQCAAYA TƏRCÜMƏSİ İLƏ BAĞLI
MÜXTƏSƏR QEYDLƏR**

**BRIEF REMARKS ON THE TRANSLATION OF THE “BOOK-DEDE KORKUD” INTO
KARAKALPAK LANGUAGE**

(«Коркут Ата китабы» Текст. Ж.Хошаниязов, Ташкент, Anorbooks, 2022, 202 б.)

Nizami Məmmədov TAĞISOY

filologiya elmləri doktoru, professor, Bakı Slavyan Universiteti

Şəbnəm MƏMMƏDOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Folklor İnstitutu

XÜLASƏ

Dünya epos mədəniyyətinin nadir incisi hesab edilən “Kitabi-Dədə Qorqud” iki əsrdən artıqdır ki, elm aləminə məlum olmaqla Azərbaycan, Anadolu türkcəsi, türkmən, qazax, özbək dillərində dəfələrlə nəşr olunmuşdur. Eyni zamanda dastanda yer almış mövzu, ideya, məzmun, struktur, kompozisiya özəllikləri, onun coğrafi, etnoloji, psixoloji, tarixi, pedaqoji, onomastik vahidləri müxtəlif yönərdən təhlil edilmiş, bu istiqamətdə çoxsaylı araşdırmalar aparılmışdır. Dastan folklor-mifoloji kontekstində daha çox qazax alimləri tərəfindən öyrənilmişdir. Lakin sonrakı mərhələlərdə eposun və “Kitab”ın mətni üzərində çeşidli tekstoloji tədqiqatlar həyata keçirilmişdir. Dastanın müxtəlif dillərə çevrilməsi daim aktual olsa da, XX əsrin 90-cı illərinə qədər o qaraqalpaq türkcəsində səsləndirilməmişdir. Yalnız 90-cı illərin əvvəllərindən qaraqalpaq alimləri K.Mambetov, S.Bahadırova, K.Palimbetov və başqaları “Kitabi-Dədə Qorqud”dan bəzi fraqmentləri milli dilə tərcümə etmiş, əsərin çeşidli məqamlarını qaraqalpaq dastanları “Alpamis”, “Koblan”, “Edige” kimi abidələrlə əlaqəli şəkildə öyrənməyə səy göstərmişlər. Filologiya elmləri doktoru Jalqasbay Xoşniyazov hələ 1992-ci ildə “Kitabi-Dədə Qorqud”un bəzi məqamlarına nəzər salsada, o vaxtlar onun qaraqalpaq dilinə tərcüməsini həyata keçirməmişdir. Xoşniyazovun yaradıcılığı ilə tanış olduğumuzdan onun bu sahədəki tədqiqatları maraqlandırmaqda. Budur 30 ildən sonra Jalqasbay Xoşniyazov “Qorqud Ata kitabı”nı 2022-ci ildə Daşkənddə qaraqalpaq dilində yerli oxuculara təqdim etmişdir. Qeyd etməliyik ki, bu qaraqalpaq mədəni-ədəbi həyatında mühüm ictimai hadisə kimi dəyərləndirilməlidir. Təqdim olunmuş materialda biz qaraqalpaqcaaya tərcümənin struktur-kompozisiya və məzmun-mahiyyət xüsusiyyətlərindən bəhs etməklə, onun özəl tərəflərinə, orijinal mətndən bəzi hallarda olan kənarlaşmalara nəzər yetirib, əsərin çeşidli tərəfləri ilə bağlı mülahizələr irəli sürməyə çalışmışıq. Eyni zamanda ona da diqqət yetirmişik ki, J.Xoşniyazov “Qorqud Ata kitabı”nı, bir tərəfdən, 1962-ci ildə V.V.Bartoldun rus tərcüməsi, daha doğrusu “Oğuz qəhrəmanlıq eposu” və prof. S.R.Ruzimbayevin özbək dilində 2019-cu ildə nəşr etdirdiyi “Kitabi Dədəm Qorqud”un əsasında aparmışdır. J.Xoşniyazov əsərin tərcüməsindən öncə “Kitab haqqında mühüm məlumatlar” təqdim etmişdir ki, bu da tərcümə müəllifinin “Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlı ümumi mənzərəsini yaratmaqdadır. Bəzi kəmkəsirlərə baxmayaraq, Jalqasbay Xoşniyazovun bu abidənin tərcüməsi təqdirəlayiq fakt kimi dəyərləndirilməkdədir.

Açar sözlər: Qorqud Ata kitabı, qaraqalpaqcaaya tərcümə, mütərcim, dastan süjetlərinin transformasiyaları, rus və özbək dilindəki mətnlərdən istifadə

ABSTRACT

One of the rare phenomena of the world epic culture “The Book of Dede Korkud”, being known to world science for more than two hundred years, has been repeatedly translated into Azerbaijani, Turkish, Turkmen, Kazakh, Uzbek languages. At the same time, having a place in the dastan, the theme, idea,

content, a peculiar structural and compositional feature, its geographical, ethnological, psychological, historical, pedagogical, onomastic units are attracted to research from different angles. At the same time, the dastan in the folklore and mythological context has been more consistently studied by Kazakh scientists.

However, in subsequent periods, various kinds of textological studies were consistently carried out on the dastan and the "Book". Despite the fact that the translation of the dastan into different languages was relevant at all times, until the 90s of the 20th century, the dastan was never heard in the Karakalpak language.

Only in the 90s Karakalpak scientists K.Mambetov, S.Bakhadyrova, K.Palymbetov and others, while translating individual fragments from "Kitabi-Dede Korkud" into the Karakalpak language, at the same time studied individual fragments of the dastan in interconnection with national dastans "Alpamys", "Koblan", "Edige", etc. It should be noted that in those same years, Doctor of Philology Zhalgasbay Khoshniyazov, paying attention to some issues of "Kitabi-Dede Korkud", also did not dare to translate it into his native language. Having some ideas about the scientific research of Zh.Khoshniyazov, a significant appeal to the "Book ...". In 2022, he presented this "Book" to the national reader. It should be noted that the translation of "Kitabi-Dede Korkud" into the Karakalpak language is an important cultural, literary and historical social phenomenon in the life of the people. In the presented material, speaking about the structural and compositional and thematic and content features of the translation into the Karakalpak language, we strive to express our comments on the quality of the translation and deviation from the original. When studying the work of Zh.Khoshniyazov, it was established that this translation was carried out on the basis of the text of the translation of acad. V. Bartold "Ogusky heroic epic. The book of my grandfather Korkud" (1962) and the text of this dastan by the Uzbek scientist prof. S.R. Ruzimbaev into their native language. Zh.Khoshniyazov, along with the epic, presents a separate preface "Important information about the Book", which creates an appropriate idea of the general picture of the acquaintance of the translator and the researcher with the epic. Despite some costs, we believe that the translation of Zhalgasbai Khoshniyazov is one of the important phenomena in the karakalpak culture in our era.

Keywords: Korkut ata book, translation into Karakalpak language, translator, transformations of data plots, use of texts in russian and uzbek.

QOPUZ- TÜRK MƏDƏNİYYƏTİNİN MƏDƏNİ İRSİ KİMİ

Səbinə İMANOVA

“Yanar dağ” Dövlət Tarix-Mədəniyyət və Təbiət Qoruğunun Baş fond mühafizəçisi, Azərbaycan, Bakı

Xalqımızın milli sərvəti sayılan çalğı alətləri zənginliyi və müxtəlif növlüyü ilə seçilir. Ən qədim simli çalğı alətlərindən biri də qopuzdur. Qopuz sözünün etimologiyası “qop” qədim türkcədə "ucalıq", "yüksəklik", “uz” isə "avaz", "sehrli musiqi ahəngi" mənasını verir. Qopuz qədim insanların qəhrəmanlıq nəğmələri, dastanları ifa edərkən istifadə etdikləri başlıca simli musiqi aləti olub. Onun yaranma tarixi eramızdan çox əvvəllərə aid edilir. ABŞ arxeoloqlarının 1960-cı ildə Cənubi Azərbaycanın Şuşadağı ətəyində yerləşən Cığamış qədim insan məskənində apardıqları qazıntılar zamanı tapdıqları e. ə. VI minilliyə aid saxsıqabın üzərində qopuz tutmuş ozan və bir neçə başqa musiqiçidən ibarət musiqi məclisi təsvir edilmişdir. Alət haqqında ilk məlumata isə Vanyen-Tenin (982 il) kitabında rast gəlirik. Qopuz türk xalqlarının yaşadıkları geniş coğrafi ərazilərdə istifadə olmuşdur.

“Kitabi-Dədə Qorqud”dan məlum olur ki, oğuzlarda hamı - Qazan xan, Dirsə xan, Beyrək, Səkrək, Əkrək, Qanturalı və onun qırx yoldaşı hamısı qopuz çalarmış. Qədim Türk boyları arasında qopuz musiqi alətində çalan şəxsləri baxşi, yanşaq (anşaq, aşiq), varsaq və ya ozan adlandırmışlar.

Qədim Türk yasalarına görə qopuzu hər ağacdan deyil də, yalnız cam (qaraqay), qoz, tut, ardıc, sədir ağaclarından düzəltmək olardı. Qopuz quyruq, çanaq, qol və başdan ibarətdir. Qədim dövrlərdən bəri qopuzun teli (simi) at quyruğundan hazırlanır. Qopuz mizrab və ya yay adlanan aracla çalınır. Qopuzlar çanaq quruluşuna görə və tellərinin sayına (iki simli, üç simli və beş simli) görə əsasən bir neçə növə ayrılırlar: Ozan qopuzu, gümüş dilli qopuz və Türküstan qopuzu. Uzun çanaqlı və üç telli qopuz ozan qopuzu adlanır və “Dədə Qorqud” dastanında təsvir olunan "qolça qopuzun" ilə eynidir. Türküstan qopuzu adlanan qopuz isə Mahmud Kaşqarlının “Divani Lüğəti-Türk” əsərində təsvir olunan qopuzdur və beş tellidir. Tuva qopuzunda adlanan gümüş dilli qopuzun canağı dördbucaqdır. Bu qopuz "Manas" dastanında təsvir edilən qopuzdur.

Bəzi rəvayətlərə görə Qopuzun Dədə Qorqudun kəşf etdiyi deyilər. Qədimdə qopuzun sahibi onu bir başqasına verməyi qadağa sayar və birinin əlinin dəyməsinin günah olduğunu qəbul edərdi. Şamanlar ruhları onunla çağırardı. Ölüm tanrısı Aldacı belə qopuzun səsindən Qorqud Atanın canını və ya o ətrafda olanların ruhunu almağa gələ bilməzdi. Onun səsində bir haşmet vardır. Qorqud Ata öldükdən sonra qopuzu illərcə kədərli səslər çıxarmışdır.

Ud, cökür, saz və başqa simli musiqi alətləri qopuzun təsirindən yaranmış, təkmilləşərək dövrümüze gəlib çatmış musiqi alətləridir. Qopuz hazırda qırğızların, altayların arasında yaşamaqdadır.

Açar sözlər: Dədə Qorqud, qopuz, Türk mədəniyyəti.

**PEDAQOQ, ETNOQRAF HƏSƏN QULİYEV
THE PEDAQOQ, ETHNOGRAPHER HASAN GULIYEV**

GULIYEVA Aygun

National Museum of History of Azerbaijan Scientist

Məruzə, XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan etnoqrafiya elminin görkəmli nümayəndələrindən sayılan Həsən Aslan oğlu Quliyevin elmi irsi haqqındadır.

Həsən Aslan oğlu Quliyev, 1924-cü ildə Qubanın Çiçi kəndində müəllim ailəsində anadan olmuş, 1930-cu illərdən Bakının Caparidze rayonundakı (indiki M.Ə.Rəsulzadə küçəsi) 13 saylı natamam orta məktəbində 5 il təhsil alsada, 10 illik təhsilini Qubada başa vurmuşdur.

1940-1942-ci illərdə Qubanın Çiçi kəndindəki orta məktəbdə rus dilinin tədrisi ilə məşğul olan Həsən Quliyev, 1942-ci ilin sentyabr ayından 1946-cı ilin fevralına qədər Böyük Vətən müharibəsində Qərbi-Qafqaz, I Ukrayna cəbhələrində döyüşmüş, 6 hökumət təltifnamələri almışdır. Vətənə qayıtdıqdan sonra müəllimlik fəaliyyətini davam etdirərək həmin ilin sentyabr ayında Azərbaycan Dövlət Universitetinin tarix fakültəsinə daxil olmuşdur.

Müharibədən əvvəl və sonrakı illərdə Qubanın Çiçi kənd məktəbində müəllimlik edərkən əhalinin məişət və mədəniyyəti ilə yaxından tanış olan H.Quliyev, 1951-53-cü illərdə SSRİ Elmlər Akademiyasının Etnoqrafiya İnstitutunda aspiranturaya qəbul olmuş, həmin illərdə elmi ekspedisiyalarda rayonun etnoqrafiyası ilə bağlı qiymətli məlumat və materiallar toplamışdır. Hesabatlarından aydın olur ki, bu illərdə etnoqraf 70-110 yaşlı kolxozçularla görüşərək Quba əhalisinin inqilabaqədərki məişət və mədəniyyəti haqqında zəngin məlumatlar əldə edir. Alim tədqiqatları zamanı Quba rayonu ilə yanaşı, Qonaqkənd, Dəvəçi, Xaçmaz, Xudat və Qusarın bir çox kəndlərinin məişət mədəniyyətini də öyrənmişdir.

Elmi fəaliyyəti XX əsrin ikinci yarısını əhatə edən bütöv bir dövrdə H.A.Quliyev Azərbaycan etnoqrafik irsinin təbliği işində Azərbaycan Tarixi Muzeyindəki fəaliyyəti ilə yanaşı, müstəqil elmi araşdırma və nəşrləri ilə də tanınmış, 15 kitabın, 200-dən çox elmi məqalənin müəllifi olmuşdur. Əsərləri Macarıstan, Türkiyə, Rusiya və İsviçrədə çap olunmuşdur.

Aparılan tədqiqatdan aydın olmuşdur ki, H.Quliyev xalqın ənənəvi mədəni irsinin ən fundamental məsələlərinin – əkinçilik mədəniyyəti, sənətkarlıq, mənəvi mədəniyyət, ailə-nikah münasibətləri və s. kimi problemlərin öyrənilməsinə çalışmış və qiymətli elmi əsərlər ortaya qoymuşdur. H.Quliyev təkcə etnoqraf alim kimi deyil, eyni zamanda peşəkar muzeyşünas kimi də fəaliyyət göstərmiş və Azərbaycanda muzeyşünaslıq ənənələrinin inkişafına böyük töhfələr vermişdir.

İctimai- siyasi həyatda da öz sözünü deməyi bacaran H.Quliyev Azərbaycanda baş vermiş 1993-cü il siyasi hadisələri zamanı mərhum prezident H.Əliyevin Bakıya dəvət edilməsində iştirak edərək Yeni Azərbaycan Partiyasının “qızıl fondu” elan olunmuş “91-lər” in sıralarında olan tarixçi alimlərdən biri olmuşdu.

2001-ci ildə dünyasını dəyişən alim, ömrünün son illərində Akademiyanın Antropologiya kabinetini nizama salmaq üçün yaradılan komissiya heyətinin tərkibinə də daxil edilmişdir. Alimin, muzeyin Elmi arxivindəki sənədlərində onun uzun illər ərzindəki fəaliyyəti, etnoqrafik ekspedisiyaları və nəticələri, muzeyə daxil olan etnoqrafik materialların şərh və muzey ekspozisiyasının təşkil edilməsi işi üçün dəyərli yazıları mühafizə olunur.

Açar sözlər: etnoqraf, müəllim, tədqiqatçı.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

The report is about the scientific heritage of Hasan Aslan oglu Guliyev, who is considered one of the outstanding representatives of Azerbaijani ethnographic science in the second half of the 20th century.

Hasan Aslan oglu Guliyev was born in 1924 in the village of Chichi, Guba, in the teacher family. Although he studied for 5 years in the incomplete secondary school No. 13 in the Caparidze district of Baku (now M.A. Rasulzade Street) from the 1930s, he completed his 10-year education in Guba. .

In 1940-1942, Hasan Guliyev, who taught Russian at the high school in the village of Chichi, Guba, fought in the Great Patriotic War from September 1942 to February 1946 on the fronts of the Western Caucasus and Ukraine, and received 6 government awards. After returning to his homeland, he continued teaching and entered the history faculty of Azerbaijan State University in September of the same year.

Before and after the war, while teaching at the Chichi village school in Guba, H. Guliyev, who became familiar with the lifestyle and culture of the population, in 1951-53 was admitted to postgraduate studies at the Institute of Ethnography of the Academy of Sciences of the USSR, and during scientific expeditions in those years, he collected valuable information and materials related to the ethnography of the region. collected. It is clear from his reports that during these years, the ethnographer met 70-110-year-old collective farmers and obtained rich information about the pre-revolutionary lifestyle and culture of the Guba population. During his research, the scientist studied the household culture of many villages of Guba region, Gonaqkend, Devechi, Khachmaz, Khudat and Gusar.

H.A. Guliyev, whose scientific activity covered the second half of the 20th century, was known for his independent scientific research and publications, in addition to his work at the Azerbaijan History Museum in the promotion of the ethnographic heritage of Azerbaijan. He was the author of 15 books and more than 200 scientific articles. His works were published in Hungary, Turkey, Russia and Switzerland.

It became clear from the conducted research that H. Guliyev was responsible for the most fundamental issues of the traditional cultural heritage of the people - farming culture, crafts, spiritual culture, family-marriage relations, etc. He tried to study such problems and published valuable scientific works. H. Guliyev worked not only as an ethnographic scientist, but also as a professional museologist and made great contributions to the development of museological traditions in Azerbaijan.

H. Guliyev, who was able to speak his mind in social and political life, participated in inviting the late president H. Aliyev to Baku during the political events of 1993 in Azerbaijan. He was one of the historical scientists in the ranks of the "91s" who were declared the "golden fund" of the New Azerbaijan Party.

The scientist, who died in 2001, was included in the composition of the commission created to organize the anthropology cabinet of the Academy in the last years of his life. The scientist's documents in the scientific archive of the museum contain valuable writings of his activities, ethnographic expeditions and results, interpretation of ethnographic materials included in the museum and organization of the museum exposition.

**TÜRK XALQLARI ƏDƏBİYYATININ ÜMUMİLƏŞDİRİLMİŞ ÜÇ DÖVRÜNÜN ƏSAS
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

MƏMMƏDOVA Mehriban Çingiz qızı

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Quba filialı, Tarix, pedaqogika və sosial elmlər
kafedrasının müəllimi*

XÜLASƏ

Türk xalqları ədəbiyyatını ümumiləşdirilmiş şəkildə əsasən üç dövrə bölərək tədqiq etmək daha məqsədəuyğundur:

I dövr - ən qədimdən Yunus Əmrəyədək;

II dövr - Yunus Əmrədən I Dünya savaşınadək;

III dövr - I Dünya savaşından günümüzədək.

I dövrə Yunus Əmrə yaradıcılığınadək olan dövrə aid seçmə ədəbi abidələr, mətnlər, həmçinin "Orxon-Yenisey"dəki, Mahmud Kaşqarlı'nın "Divanü Lüğat-it-Türk"ündəki bədii mətnlər, "Dədəm Qorqudun Kitabı", "Manas", Yusif Balasaqunlunun "Qutadqu Bilik"i, Əhməd Yüqnekinin "Atəbətül-Həqaiq"i, Xoca Əhməd Yəsəvinin "Divani-Hikmət"i, Nizami Gəncəvinin, Mövlana Cəlaləddin Ruminin, eləcə də Yunus Əmrənin əsərləri aiddir.

II dövrə aid olan Nəsimi, Nəvai, Babur, Füzuli, Xətai, Qurbani, Baki (Mahmud Abdülbaki), Dadaloğlu, Məhtumqulu, Vaqif, Aşıq Ələsgər, Abay, Mirzə Fətəli Axundov, Nədim, Toktoqul Satıqanov, Tofiq Fikrət, Abdulla Tukay, Şeyxzadə Babıç və digərləri dövr üçün xarakterik olan əsərlərlə bu dövr ədəbiyyatını xəzinəyə çevirməyi bacarmışlar.

III dövrə XX yüzillikdə yaşayıb-yaratmış və sevilən ədəbiyyat nümayəndələri olan Mehmet Akif Ərsoy, Rəşad Nuri Güntəkin, Musa Cəlil, Mustay Kərim, Cəfər Cabbarlı, Hüseyn Cavid, Platon Oyunski, Mağjan Jumabay, Çolpan, Maqsud Şeyxzadə, Muxtar Auezov, Hüseyn Nihal Atsız, Şəhriyar, Çingiz Aytmatov aiddir.

Açar sözlər: türk xalqları, ədəbiyyat, dövr, ədəbi abidələr

ABSTRACT

It is more appropriate to study the literature of the Turkic peoples in a generalized way, mainly by dividing them into three periods:

I period - from the oldest to Yunus Amre (until the era);

II period - from the time of Yunus Amra to the First World War;

III period - from the First World War to the present day.

Selected literary monuments and texts from the period up to the creation of Yunus Emre, as well as literary texts in "Orkhon-Yenisei", Mahmud Kashgarli's "Divanü Lüğat-it-Türk", "Dadam Gorgudun's Book", "Manas", Yusif Balasagunlu's "Qutadgu" "Knowledge", "Atabatul-Haqaiq" by Ahmad Yuqneki, "Divani-Hikmat" by Khoja Ahmed Yasavi, works by Nizami Ganjavi, Maulana Jalaladdin Rumi, as well as Yunus Amra.

Nasimi, Navai, Babur, Fuzuli, Khatai, Gurbani, Baki (Mahmud Abdalbaki), Dadaloglu, Mahtumgulu, Vagif, Ashiq Alasgar, Abay, Mirza Fatali Akhundov, Nadim, Toktogul Satyganov, Tofiq Fikret, Abdulla Tukay, Sheikhzade Babich belonging to the II period. and others managed to turn the literature of this period into a treasure with works characteristic of the period.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Mehmet Akif Ersoy, Rashad Nuri Guntekin, Musa Jalil, Mustay Karim, Jafar Jabbarli, Huseyn Javid, Platon Oyunski, Magjan Jumabay, Cholpan, Magsud Sheykhzadeh, Mukhtar Auezov, Huseyn Nihal Atsiz, who lived and created in the 20th century in the III period. It belongs to Shahriyar, Chingiz Aitmatov.

Keywords: Turkic peoples, literature, era, literary monuments;

**“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANI İLƏ SƏSLƏŞƏN “MİN BİR ÇƏRƏK SAAT. TATAR
NAĞILLARI”nın OBRAZLAR SİSTEMİ**

**THE SYSTEM OF IMAGES OF “ONE THOUSAND AND ONE QUARTER OF AN HOUR”
RESONANT WITH EPIC “THE BOOK OF GRANDFATHER GORGUD”**

UOT: 82-3.512.162

Rahila SADIGOVA

National Museum of Azerbaijan Literature named after Nizami Ganjavi, Baku, Azerbaijan

ORCID ID: 0000-0002-2936-6159

XÜLASƏ

Qədim Şərq ədəbiyyatının ən nadir incilərindən olan “Min bir gecə” nağılları bir çox qiymətli əsərlərin yaranmasında böyük rol oynamışdır. Bu nağıllar toplusun təsiri müxtəlif xalqların, o cümlədən türk xalqlarının da ədəbiyyatından yan keçməmişdir.

“Min bir gecə” əsasında yaranmış tərcümə imitasiyaları içərisində “Min bir çərək saat. Tatar nağılları” xüsusi diqqətə layiqdir. 1714-cü ildə fransız dilində ərsəyə gələn həmin ədəbi nümunə qədim türk folklor ənənələri, xüsusilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə yaxından səsleşir. Belə ki, aparılan tədqiqatlardan əldə olunmuş nəticələr əsasında söyləmək olar ki, “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”nın əsasında naməlum türk mənəvi dayandır.

Özündə qədim türk təfəkkürün izlərini daşıyan hər iki ədəbi nümunədə rast gəlinən obraz və motiv bənzərliklərinin sayı kifayət qədərdir. Aşağıda sadalanan nümunələr “Min bir çərək saat” ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanın kəşifən cəhətlərindən yalnız kiçik bir qismini əhatə edir. Qeyd edilən ortaq cəhətlər özünü həm obrazlar sistemində, həm də müxtəlif ifadə vasitələrinin təzahüründə büruzə verir. Bunu mifik surətlərin və qadın obrazlarının təhlili zamanı daha aydın görmək mümkündür. “Min bir çərək saat”da öz əksini tapmış Təpəgöz surəti xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu mifik obraz ənənəvi türk folklorunun Təpəgözlə bağlı motivləri ilə yaxından səsleşir.

Həmçinin obrazlar sistemindəki uyğunluğu qadın surətlərinin də timsalında görmək olar. “Min bir çərək saat”da öz əksini tapan qadın surətləri “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında olduğu kimi öz ağılı, döyüşkən ruhu, cəsarəti və sədaqəti ilə yadda qalır. Onlar öz iti ağılı, sədaqəti və igidliyi ilə seçilən xatunlardır. Elə “Min bir çərək saat. Tatar nağılları”nda əks olunmuş xanım surətlərini də bu səciyyəvi xarakterinə görə qədim türk eposundakı qadın obrazlarının davamı hesab etmək olar. Öz namus və qeyrətini hər şeydən üstün tutan, ərinə məhəbbət və sadıqlığı ilə yadda qalan həmin obrazlar arasında Zəbd əl-Qaton, Gülxullər, Gülhindi, Gülgüli Şamama kimi xanım surətlərini qeyd etmək olar.

Açar sözlər: “Kitabi- Dədə Qorqud”, “Min bir gecə”, “Min bir çərək saat”, qadın obrazları

ABSTRACT

One of the most rare pearls of the ancient Eastern literature “One thousand and one nights” tales played an important role in the creation of different priceless literary works. This tales collection inspired the literature of different nations as well Turkic.

“One thousand and One quarter of an hour” possesses special importance among the imitations based on “One thousand and one nights”. So the mentioned example of literature is closely connected with ancient Turkish folklore traditions.

There are quite a number of such similarities found in both literary examples, which bear the traces of ancient Turkish thinking. The following examples cover only a small part of the intersecting aspects of "One thousand and a quarter hours" and "Kitabi-Dade Gorgud" epic. The mentioned common aspects are manifested both in the system of images and in various means of expression. This can be seen more

clearly during the analysis of mythical and female images. The copy of Tepegoz (Google-eyed Giant Cyclop), reflected in "Thousand and a quarter hours", is especially interesting. This mythical image closely resonates with the motifs of the traditional Turkish folklore about Tepegoz.

Also, the compatibility in the system of images can be seen in the example of female images. The female images reflected in "One thousand and a quarter hours" are remembered for their intelligence, fighting spirit, courage and loyalty, just like in the "Kitabi-Dada Gorgud" epic. They are women distinguished by their sharp mind, loyalty and bravery. Just like the images of women reflected in "A thousand and a quarter hours. Tatar Tales" can be considered a continuation of the female images in the ancient Turkish epic due to this specific character. Among those characters who put their own honor and zeal above all else, and are remembered for their love and loyalty to their husbands, we can mention the images of women such as Zabd al-Qaton, Gulkhuller, Gulhindi, and Gulguli Shamama.

Keywords: "One thousand and one nights", "One thousand and One quarter of an hour", "The Book of Grandfather Gorgud",

POSTMODERN POEZİYADA “KİTABI DƏDƏ QORQUD” DASTANININ DEKONSTRUKSİYASI

MÖVLAMOVA Mehriban

PhD., Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının baş müəllimi

ORCID ID: 0000-0002-8293-0708

ÖZƏT

Çağdaş Azərbaycan poeziyasının sınaq meydanında özünə yer edən postmodern şeir müxtəlif məzmun və janrlarda inkişaf edir. Postmodern poeziyada karnavallaşma, gələcəyə dönüş (back to the future), qeyri-müəyyənlik, ironiya, hibridləşmə və s. postmodernist xüsusiyyətlər özünü büruzə verir. Günümüzün postmodern şeiri yuxarıda sadaladığımız xüsusiyyətləri ilə yanaşı güclü intertekstual xüsusiyyətlərə malikdir. Sözügedən intertekstuallıq “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı ilə münasibətdə özünü daha qabarıq büruzə verir. Bədii paradigmalardan dəyişməsi postmodernist yanaşmanın əsasını təşkil etdiyi üçün biz “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı da məhz fərqli bucaqları ilə postmodern şeirin hədəfinə tuş gəlir. Postmodernizmin əsas priyomlarından biri kimi qəbul edilən ana məndə olan boşluqların (qaranlıq məqamlar, tarixi mübahisələr) yeni məndə bərpası araşdırmamızın əsasını təşkil edir. Postmodern poeziyada “Kitabi Dədə Qorqud” dastanına dekonstruktiv qayıdış silsilə xarakterlidir. Kamal Abdullanın ““Kitabi Dədə Qorqud”dan sirriçində nəğmələr” silsiləsi bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar üçün əhəmiyyətlidir. “Dədə Qorqud: Mənlik deyil”, “Boğazca Fatma: Ümid qaldı sabaha”, “Dədə Qorqud: Mən nə edim?”, “Bəkilin xatunu: Dilim, dilim vay dilim” və s. şeirlərində müəllif Dədə Qorqud dastanına müasir baxış bucağı ilə baxmağa cəhd edir. Kamal Abdulla sirriçindən olan nəğmələrində dastandan bizə bəlli olan, aldığımız süjetə fərqli yanaşma sərgiləyərək dekonstruktiv pozisiya sərgiləyir. Dastandan bizə mediativ bir obraz kimi təndilən Dədə Qorqud sirriçində nəğmələrdə səlahiyyətləri məhdudlaşdırılmış yarımallah funksiyasını itirərək “adi ölümlü” insan qismində çıxış edir. *“Bu nə işdi mən deyəsən yoruldum, Ala dağa gedən bəylər yolunuz açıq olsun, - Mənsiz gedin. Av avlayan, quş quşlayan igidlər, Yolunuz işıq olsun. Mənsiz gedin. Bu büsat mənlik deyil.”*

“Kitabi Dədə Qorqud” dastanına postmodernist qayıdış Həmid Piriyevin “Kitabi Dədə Qorquda düşməyən şeirlər” silsiləsində də diqqət çəkir. “Bəyburd təkurunun qızının Beyrəyə dedikləri”, “Pərinin Qonur Qoca Çobana dedikləri” maraqlı məzmun çaları ilə diqqət çəkir. Hər iki şeir dastan qadınlarının emosional-psixoloji durumlarının qabardılaraq daxili haraylarının təzahürü kimi dəyərləndirilə bilər. *“Banıçıqəyi görən əhdi yadından çıxan Bamsı Beyrək andını unutdun, igid dalımca gəlmədin, igid halallıqla almadın, igid qılıncınla doğran, igid oxuna sancıl, igid yer kimi çatla, igid torpaq kimi sovrul, igid xəyanətə qurban get, igid qarğışım alqışın olsun, igid...”*

Bütövlükdə postmodern poeziya müasir ədəbi təmayüllər baxımından tam qəbul olunmuş hesab edilə bilməz. Ancaq qeyd edilməlidir ki, postmodernizmin yeni nəfəsi çağdaş Azərbaycan şeirinin fərqli çalarlarla zənginləşməsinə zəmin yaradır.

GİRİŞ

Əsas hissə

Ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyası kimi dekonstruksiya 1979-cu ildə amerikan ədəbiyyatşünaslıqları P. De Man, X. Blum, C. Hartman və C.H. Miller tərəfindən yazılmış kollektiv “Dekonstruksiya və tənqid” toplusunun nəşri ilə amerikan ədəbi-estetik fikrində aparıcı konsepsiyalardan birinə çevrildi. Bu toplu Yel universitetinin əməkdaşları tərəfindən tərtib olunduğuna görə tarixə “Yel manifesti” yaxud “Yel məktəbinin manifesti” kimi daxil olmuşdur. J. Derrida, M. Fuko, Y. Kristeva tərəfindən işlənilmiş dekonstruktizm nəzəriyyəsinin əsas mahiyyəti təkcə təcrübəsiz “sadələvh” oxucunun deyil, müəllifin özünün də nəzərindən qaçan “qalıq mənaları” üzə çıxarmağa cəhd göstərirdi. “Qalıq mənə”, məndə qəsdən yaxud qeyri-şüuri buraxılmış “boşluqlar” postmodern mətnlər üçün məhsuldar mənəbə

rolunda çıxış etməyə başlayır. Konteksin dekonstruksiyası Azərbaycan ədəbiyyatında daha çox “Kitabi Dədə Qorqud” eposunda özünü büruzə verir. Ədəbiyyatda klassik nümunələrə, folklore materiallarına qayıdış hələ postmodernist qayıdış anlamına gəlmir. Məsələn Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi boyunca “Kitabi Dədə Qorqud” dastanından bir nüvə-baza şəklində istifadə nəzərə çarpır. Bu istər motivlərin oxşarlığı şəklində meydana çıxma bilir yaxud da sözügedən mətndən bir bütöv kimi istifadəni özündə ehtiva edə bilər. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ikinci yarısında dastanın mətninin yazıçı və şairlər tərəfindən ya nəzmə çəkilməsinin ya da qısa hekayələr şəklində təhkiyyəsinin şahidi oluruq. Ancaq postmodernist qayıdış bütün hallarda bu nümunələrdən fərqlənir. Postmodernist ironik qayıdışın əsasında intertekstuallıq və dekonstruksiyanın durmasını nəzərə alarsaq bu zaman biz dastandakı dekonstruktiv və intertekstual məqamları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırma bilərik.

- a) Dastanda mövcud olan mifoloji qatın dərinliyindən irəli gələn və qarışıqlıq yaradan məqamlar;
- b) Dastan mətninin strukturu ilə bağlı olan mübahisəli məqamlar (məsələn boyların yerinin düzgün sıralanmaması məsələsi)
- c) Günümüz mədəni-psixoloji mühiti baxımından dastan mətnindəki uyğunsuzluqlar

Kamal Abdullanın “Kitabi Dədə Qorquddan” sirriçində nəğmələr” silsiləsində Beyrəyin ölümündən sonrakı hadisələrin inkişafı, müəyyən səbəblərdən dastan mətnində müstəqil fəaliyyəti təsvir olmayan qəhrəmanlardan olan Alp Rüstəmin Bəkilin həyat yoldaşı ilə sevgi macərəsi, qırx oynaşlı Boğazca Fatmanın oğlu ilə bağlı məqamlar diqqət çəkir. Postmodernist poetikanın başlıca xüsusiyyətləri içində diqqət çəkən depressiv psixoloji fon bu silsiyənin qabarıq xüsusiyyətlərindəndir.

“Qisas dedi bəy yigidim,

Beyrək qisas dedi getdi.

Aman dedi, Salur Qazan,

Qisasım al.

Bir də dedi:

Qiyamət günü əlim qazanın yaxasında olsun.

Almazsa qisasımı.

Taxsırlar Qazanın olsun

Almazsa qisasımı dedi.” (1, 110)

Dastanda Beyrəyin ölümündən sonra Qazan xanın bir müddət yasa batıb qisasını gecikdirməsi epizodu sözügedən silsilədə Allahdan gələn bir əmr kimi təqdim olunur. “Uca tanrıdan səs gəldi: Bu oğlan mənə süs gəldi, Niyə qisas yerdə qalıb?! Alın bunun qisasımı!” (1, 111)

Postmodern ədəbiyyatın əsas ruhunu təşkil edən esxatoloji əhvali-ruhiyyə, estetik mutasiyalar, əsas mətnin məzmununa olan “oyun” münasibəti postmodern poeziya üçün də aktualdır. Şeir silsiləsi boyunca sadalanan xüsusiyyətləri aydın sezmək mümkündür. Qorqudşünaslıqda dastanın boylarının sayının 12-dən artıq olması fikri artıq çoxdan öz təsdiqini tapmış məsələdir və hər bir tədqiqatçı bunu gətirdiyi dəqiq parametrlərlə əsaslandırma bilər. Prof. Ramazan Qafarlının boyların sayı və strukturu ilə bağlı araşdırmasında göstərilən “24 boyun bir neçəsindən geniş bəhs açıb digərlərindən elə-belə adının çəkilməsinə oğuzların dövlətçilik ənənəsinə, nə də vahid el birliyi şüarına uyğun gəlmir” (3, 1004) fikirləri “Sirriçində nəğmələr”də bənzər formada əsaslandırılır. “Bəkilin xatunu “Dilim, dilim vay dilim” soylamasında dastanda digər oğuz boylarından olan, dastanda adı çəkilən ancaq adlarına müstəqil oğuznamə yazılmamış oğuz qəhrəmanlarının adları bu şəkildə sadalanır.

“Bu sənənmi Dözən oğlu

Dözən oğlu Alp Rüstəm bu sənmişən?!

Dəli Dondar bu sənmişən?

Şirşəmsəddin,

Qarabudaq...

Bəy yigidlər yaşıl-yaşıl,

budaq- budaq”(1,115)

Dastanda Alp Rüstəm haqqında iki boyda məlumat alırıq Bunlardan biri “Salur Qazanın evinin yağmalanması” boyu, digəri isə “Basatın təpəgözü öldürdüyü” boydur. Hər iki boyda Alp Rüstəm “qardaşının iki balasını öldürüb zəlil gəzən” ifadəsi ilə xatırlanır. Qəhrəman haqqında müstəqil boyun əlimizdə olmamasını nəzərə alarsaq bu ifadə postmodernist dekonstruksiya üçün effektiv bir xammaldır. Kamal Abdulla silsilədə Bəkilin arvadının dilindən təsvir edir. Bəkilin arvadı hələ Bəkil tərəfindən qaçırılmamışdan Bəkil Alp Rüstəmin qardaş oğlanları ilə ittifaq qurmuş və bunun nəticəsində də Alp Rüstəm qardaş bəbəklərin qatili olmuşdur. “Alp Rüstəmin iki qardaş bəbəyi-, Bəkil ilə oyu qurdu” (1, 115).

“Kitabi Dədə Qorqud” dastanının ən romantik obrazlarından olan Bamsı Beyrək postmodernist ədiblərin ən çox müraciət etdiyi obrazdır. Obrazın nakam taleyi psixanaliz səviyyəsində təhlilə cəlb olunaraq postmodern ədəbiyyata daxil edilir. Akademik Muxtar Kazımoğlunun “Dədə Qorqud boylarında bəzi qaranlıq məqamlar” adlı araşdırmasında Beyrək obrazı ilə bağlı qeyd etdiyi “Mifoloji düşüncəyə görə, qəhrəman, yayından çıxmış ox kimi, irəliyə doğru hərəkətdədir və onun verdiyi vəd necə olur-olsun, yerinə yetirilməlidir. Beyrəyin vədə xilaf çıxması, həqiqətən, mif qayda-qanununa xilaf çıxmaqdır” (2, 22) fikirləri postmodern ədəbiyyatda da təxminən bu prizmadan qəbul olunaraq obrazlaşdırılır. Həmid Pirişev özünün “Dədə Qorquda düşməyən şeirlər” silsiləsinin birincisini Beyrək obrazının dekonstruksiyasına həsr edir. Romantik aşiq imicinin nisbətən dağıdılması şeirin əsas hədəflərindən biridir. Şeir Bəyburd təkurunun qızının dilindən verilir. Dastanda biz Beyrək getdikdən sonra təkurun qızı ilə artıq rastlaşmırıq. Şeirdə əsas iki xətt diqqət çəkir dastanda sadalanan hadisələr və dastanda verilməsə də məntiqlə tam qəbul olunacaq məqamlar.

“Otuz doqquz igidinlə on altı il

Bəyburd qalasında əsir qalmanınmı igid

nisgilini qopuzun tellərinə tökmədinmi igid

zulum-zulum ağlamadınmı igid” (6).

Gətirilən nümunə bizə dastandan bəlli olan bildiyimiz hadisələrdir. Bütün bunları saydıqdan sonra boyun əsas sujet xəttində yer almayan amma oxucunu bəzən düşündürən məqamları dilə gətirərək deyir:

“on altı il atamın əsiri oldun

Oğuz bəyləri öz kefində

Öldü-qaldın bilinmədi

Oğuz bəyləri öz kefində

Qaranlıq gecədə yolun aydınlanmadı

Oğuz bəyləri öz kefində

Bəyburd qalasını aşa bilmədin

Oğuz bəyləri öz kefində” (6).

Müəllifin toxunduğu bu məsələ “Qazan xanın dustaq olduğu boy”da da diqqət çəkir və dastanın ümumi vahidlik və bərabərlik ideyasına bir qədər yad təsir bağışlayır. Bir oğuz igidi əsirlikdədir və onun qurtarılması üçün obada heç bir hərəkət yoxdur. Şeirin əsas dekonstruktiv məqamı əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi andın pozulması epizodudur.

“Örkən salladıb səni qaladan buraxmadımmı igid

gəl halallıqla məni al demədimmi igid

and vermədinmi igid

bəs andın nə oldu igid?
Banıçıçəyi görən
əhdi yadından çıxan Bamsı Beyrək
andını unuttun, igid
dalımca gəlmədin, igid
halallıqla almadın, igid
qılıncınla doğran, igid
oxuna sancıl, igid
yer kimi çatla, igid
torpaq kimi sovrul, igid
xəyanətə qurban get, igid
qarğışım alqışın olsun, igid...” (6)

Həmid Piriyevin silsiləyə daxil olan “Pərinin Qonur Qoca Sarı Çobana dedikləri” adlı ikinci şeiri də eyni dekonstruktiv prinsip üzərində qurulmuşdur. Dastan mətni boyunca bir dəfə də qınaq hədəfinə çevrilməyən Sarı Çoban şeirdə Pərinin haqlı sualları və ittihamları ilə qarşılaşdırılır.

“Təpəgözün səndən olduğunu bilməzmiydin, çoban?
bu nə bədheybətdir deyə sormazmiydin, çoban?
Oğuz elinə nə cür bəla üz verdiyini duymazmiydin, çoban?”
...Təpəgöz məndən törəyib demədin
tamahımın bəhrəsidi demədin
kaş belim sınaıdı demədin
Oğuz elinə bu bəlanı mən gətirdim demədin
dinmədin çoban
dillənmədin çoban (7)

Sarı Çoban müəllif tərəfindən ikiüzlülükdə, məsuliyyətsizlikdə günahlandırılır. Oğuz elinə bəla gətirməsi yetməmiş kimi ürəyi də daş olan Sarı çoban atalıq duyğusundan da məhrumdur. Şeirinin finalı Sarı Çobanın vicdansızlığının kuliminasiya nöqtəsi kimi təntənəli akkordlarla bitir:

“Təpəgöz öldü çoban
Oğuzdan bəla sovuşdu çoban
oba şənliyə yığışdı çoban
sürülər kəsildi bardaqlar açıldı çoban
sən də şənliyə getdin
tək gözlü oğlunun ölümünə
badə qaldırdın çoban
şadyanalıq etdin çoban” (7).

Postmodern poeziya üçün əsas olan xüsusiyyətlər içində qeyd etməli olduğumuz məqamlardan biri də dil və şeir texnikalarıdır. Bəllidir ki postmodern şeir təmayülün tələblərinə uyğun olaraq daha çox dekonstruksiya etdiyi mətnin dilinə uyğunlaşır. Həm Kamal Abdulla həm də Həmid Piriyev “Kitabi Dədə Qorqud” dastanının dil-üslub xüsusiyyətlərinə bənzər bir üslub seçərək real mətnin “bənzərini” yaratmağa çalışmışlar.

NƏTİCƏ

Qeyd etdiyimiz kimi postmodern ədəbiyyat avanqard ədəbiyyatdan fərqli olaraq yenilik axtarışında deyil, mövcud mətnlərin boşluqların doldurulması və mətnin interpretasiyası ilə yeni bədii nümunələr yaradaraq elit və intellektual oxucu tələb edir. Bir çox hallarda ənənəvi mətnlərə belə “qeyri-humanist” yanaşma tənqidçilər və bəzən də oxucular tərəfindən məqbul sayılmasa da müasir dünyada ədəbi tendensiyalar və təmayüllər içində möhkəmlənməyə davam edən postmodernizm bizə mətnlərə daha dərin baxmağı öyrədir. Eyni zamanda oxucudan mətnin ilkin formasının mükəmməl bilməsini də tələb etdiyindən biz burada artıq səhlənkar oxucu mövqeyinin də yox olduğunu görürük. Dədə Qorqud dastanının gizlinləri folklorşünaslar üçün yeni məsələ deyil və illərdir qorqudşünaslıqda bu problemlərin dərinəndən araşdırılması prosesi davam edir və postmodern poeziyanın bu gizlinlər üzərindən yeni cığırılar açması maraqlı nümunələrin meydana çıxmasına səbəb olur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla Kamal. Seçilmiş əsərləri. 7 cildə, III cild. Bakı: Mütərcim, 2020, 820 səh.
2. Kazımoğlu Muxtar. "Dədə Qorqud" boylarında bəzi qaranlıq motivlər. Ədəbiyyat qəzeti, 2018, 15 dekabr, s. 22-23
3. Qafarlı Ramazan. Dədə Qorqud dastanının mifoloji qaynaqları və struktur özəllikləri. III Uluslararası Türk dünyası kultür konqresi: Dede Korkut və Türk dünyası. Bildirilər kitabı. İzmir, 2016, 1798 səh.
4. Quliyev Q. *"XX əsr amerikan ədəbiyyatşünaslığında aparıcı cərəyanlar"* Bakı, 2011, 279 səh.
5. Şərifova S. *Çağdaş Azərbaycan postmodern romanı*. Bakı, «Elm və təhsil», 2015, 347 səh.

İNTERNET RESURLAR

6. <https://edebiyyatqazeti.az/news/poeziya/10436-beyburd-tekurunun-qizinin-beyreye-dedikleri>
7. <https://edebiyyatqazeti.az/news/poeziya/10274-perinin-qonur-qoca-sari-cobana-dedikleri>

**TÜRK DİLLƏRİ VƏ DİALEKTLƏRİNDƏ LEKSİK PARALELLƏR
LEXICAL PARALLELS IN TURKISH LANGUAGES AND DIALECTS**

Sevinj Sarhad SADIGOVA

*Associate professor of Azerbaijan Linguistics Department of Azerbaijan State Pedagogical University,
Doctor of Philosophy in Philology*

XÜLASƏ

Türk dillərinin oğuz yarımqrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənən xeyli sayda söz və ifadələr vardır ki, bunlar tarixən ədəbi dilimizdə işlənmişlər, zaman keçdikcə tədricən arxaikləşərək ədəbi dildən çıxmışlar, lakin Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində, həmçinin tədqiq etdiyimiz Qərbi Azərbaycan şivələrində bu gün də işlənməkdədirlər. Bu söz və ifadələrdən bəziləri digər türk dillərində həm ədəbi dil səviyyəsində, həm də dialekt və şivələrdə işlənirlər. Məlumdur ki, dialekt və şivələr dilin ən dərin tarixi qatlarına aid linqvistik faktları ədəbi dilə nisbətən daha möhkəm mühafizə edərək zamanımıza qədər çatdırmışlar. Odur ki hər hansı dilin, yaxud bir qrup dillərin tarixinin tədqiqi zamanı dialekt materiallarına istinad etmək zəruridir, çünki dialekt və şivələrdə xeyli miqdarda köhnəlmiş sözlər mühafizə olunmuşdur.

Hər hansı söz və ifadənin köhnəlməsi, bir qayda olaraq, dilxarici amillərdən asılıdır. Bu dilxarici amillər (ictimai-iqtisadi formasiyaların dəyişməsi, elmi-texniki tərəqqi və s.) dildə mürəkkəb proseslərin baş verməsinə səbəb olur ki, həmin proseslər nəticəsində də bir qisim söz və ifadələr köhnələrək istifadədən çıxır.

Müasir ədəbi dil baxımından sözlərin arxaikləşməsinə müəyyənləşdirmək üçün, həmin sözlərin vaxtilə ədəbi dildə işlənməsini klassik ədəbiyyatdan gətirilən nümunələrlə sübut etmək olar. Klassik Azərbaycan ədəbi dilinin XIII-XVI əsrlər mərhələsində lüğət tərkibində qədim türk sözlərinin geniş işlənmə tezliyinə malik olmasını, bunların əksəriyyətinin Orxon-Yenisey abidələrində, “Qutadğu bilig”, “Divanü lüğət-it türk”, “Kitabi-Dədə Qorqud” və b. mənbələrdə işləndiyini qeyd etmək olar.

Məqalədə biz Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən bəzi leksik vahidləri (dədə, süsün və b.) araşdırmış, həm ədəbi dilimizdən, həm də digər türk dilləri və dialektlərindən nümunələr verərək müqayisəli şəkildə tədqiqatə cəlb etmişik.

Aparılan tədqiqat həm Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin, həm də digər türk dillərinin ədəbi dil və dialektlərinin öyrənilməsi nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyətlidir. Həmçinin bu araşdırma türk dillərinin tarixi leksikologiyasının, tarixi dialektologiyasının və tarixi qrammatikasının tədqiq edilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, dialekt, şivə, türk dilləri, arxaizm, leksik vahid, leksik paralellər.

ABSTRACT

There are a number of words and expressions in the Azerbaijani language, which is included in the Oghuz subgroup of Turkic languages, his dialects and accents, which were historically used in the literary language, but over the time, they gradually became archaic and left the literary language. It reminded in the dialects and accents of language, as well as in the studied Western Azerbaijani accents. Some of these words and expressions are used in other Turkic languages, both in the literary language and in dialects and accents. It is known that the dialects and accents have preserved the linguistic facts of the deepest historical layers of the language more firmly than the literary language and brought them down to our time. Therefore, during the study of the history of any language or a group of languages, it is necessary to refer to dialect materials, because dialects and accents have preserved a large number of obsolete words.

The obsolescence of any word and expression, as a rule, depends on extralinguistic factors. These extralinguistic factors (changes in socio-economic formations, scientific and technical progress, etc.) cause complex processes to occur in the language, and as a result of those processes, some words and phrases become obsolete and fall out of use.

In order to determine the archaization of words from the point of view of the modern literary language, it is possible to prove the use of those words in the literary language at the time with examples from classical literature. In the period of the XIII-XVI centuries, the classical Azerbaijani literary language has a wide frequency of use of ancient Turkish words in the vocabulary, most of them are found in the Orkhon-Yenisei monuments, "Qutadgu bilig", "Divanu-lugat-it turk", "Kitabi-Dade Gorgud" and others it can be noted that it is processed in the sources.

In the article, we involved some lexical units used in Western Azerbaijani dialects (deda, suisun, etc.) for a comparative study with examples given from the literary language and their parallels in Turkic languages and dialects. The conducted research is important from the point of view of studying Western Azerbaijani dialects and literary languages and dialects of Turkic languages. Also, this study is important from the point of view of the study of historical lexicology, historical dialectology and historical grammar of the Turkic languages.

Keywords: Azerbaijan language, dialect, accent, turkish languages, archaism, lexical units, lexical parallels.

Azərbaycan ədəbi dilinin müasir lüğət tərkibini araşdıraraq dilin qədim dövrləri ilə müqayisələr apararkən, bir sıra fərqli cəhətlərin mövcud olduğunu müşahidə edirik. Dildə bu qəbildən olan dəyişikliklərin olması çox təbii haldır, çünki hər bir dilin leksik tərkibində zaman ötdükcə dəyişmələr olur, bu proses birdən-birə deyil, tədricən baş verir. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində gedən dəyişmə prosesinin bir istiqaməti dilə yeni sözlərin daxil olmasıdır, digər bir istiqaməti də dildə müəyyən sözlərin istifadəsinin getdikcə məhdudlaşması, tədricən dildən çıxmasıdır. Sözlər köhnələrək, arxaıkləşərək dildən çıxır. Ədəbi dildə arxaıkləşən sözlərin bir hissəsi bütövlükdə dil baxımından köhnələrək işləkliyini itirir, həm ədəbi dildən, həm də onun dialekt və şivələrindən çıxır, bir hissəsi isə yalnız ədəbi dil baxımından köhnələrək, dilin bu və ya digər dialekt və şivələrində işləkliyini qoruyub saxlayır.

Müasir ədəbi dil baxımından sözlərin arxaıkləşməsini müəyyənləşdirmək üçün, həmin sözlərin vaxtilə ədəbi dildə işlənməsini klassik ədəbiyyatdan gətirilən nümunələrlə sübut etmək olar. Klassik Azərbaycan ədəbi dilinin XIII-XVI əsrlər mərhələsində lüğət tərkibində qədim türk sözlərinin geniş işlənmə tezliyinə malik olmasını, bunların əksəriyyətinin Orxon-Yenisey abidələrində, "Qutadgu bilig", "Divanü lüğət-it türk", "Kitabi-Dədə Qorqud" və b. mənbələrdə işləndiyini qeyd etmək olar. Qeyd etmək zəruridir ki, bu leksemlərin digər türk dillərində həm ədəbi dil səviyyəsində, həm də dialektal səviyyədə işlənməsini müşahidə edirik.

Türk dilləri və dialektlərində leksik paralellər

Araşdırmamızı Azərbaycan dilinin bütün dialekt və şivələri üzərində deyil, Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələri üzərində aparmışıq. Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində ədəbi dilimizdən fərqlənən bir sıra xüsusiyyətlər mövcuddur ki, bunların da böyük bir qismi leksik qatdardır, bu leksik vahidlər digər türk dillərində də həm ədəbi dil səviyyəsində, həm də dialektal səviyyədə işlənir.

Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində Azərbaycan dilinin keçdiyi inkişaf yolunun müxtəlif mərhələləri ilə bağlı bir sıra leksik vahidlər qorunub saxlanmışdır. Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrinin leksikasında da müasir ədəbi dil ilə müqayisədə arxaıkləşmiş xeyli miqdarda söz və ifadələrə təsadüf edilir. Dialekt və şivələrdə işlənen, lakin müasir ədəbi dil baxımından arxaıkləşən söz və ifadələrin müəyyənləşdirilməsinin ən doğru yolu onların yazılı abidələrdə tapılması, müqayisə edilməsi, qarşılaşdırılması, təhlil edilməsidir. Dilin inkişafının bütün mərhələlərini ardıcıl şəkildə nəzərdən keçirmək üçün, məlumdur ki, ədəbi dil faktları yetərli deyildir, dialekt materiallarının da araşdırılması zəruridir. Məhz bu qarşılıqlı araşdırma nəticəsində dilin tarixi inkişafını müəyyən dərəcədə ardıcıl izləmək mümkündür.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrinin leksik tərkibini araşdırarkən, bu leksik tərkibin türk leksikasının ən qədim qatlarını özündə qoruyub saxlamasının şahidi olur. Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində işlənən şəxs və qohumluq münasibətlərini bildirən isimlərə misal olaraq, ağabəyi (böyük qardaşın arvadı; Göyçə), ağainə (nənə; İrəvan), ağamirzə (böyük qayın; İrəvan), akqa (qardaş; Ağbaba), bəbə (təzə doğulan uşaq; əks.şiv.), cancamı (böyük əminin arvadı; İrəvan), ciji (ana; Qaraqoyunlu), çağa (yenicə dünyaya gəlmiş körpə; Göyçə), çiçə (nənə; Zəngibasar), dadaş (böyük qardaş, ata; İrəvan, Dərələyəz, Ağbaba (burada həm də baba mənasında)), dayıcamı (dayı arvadı; Vedibasar), elti (qayın arvadı; əks.şiv.), giyəv// gəv// göy (kürəkən; Zəngəzur, İrəvan, Göyçə), qağa (ata, qardaş; Göyçə), torun (nənə; Ağbaba), turalğa (qohum-əqrəbə; Ağbaba), urux (nəsil; Ağbaba) və s. göstərmək olar. Bunlardan bir qismi tarixən ədəbi dildə işlənmiş, sonradan ədəbi dildə arxaikləşərək dialektal səviyyədə qalmışdır.

Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində işlənən, şəxs və qohumluq münasibətlərini bildirən arxaik isimləri qan qohumluğu bildirən (dədə, baba// bava, ağa// aka, lələ, gədə, aba// ava// əpə və s.) və nikah qohumluğu bildirən (gəv// göy// küyəkü, yengə, deyikli, dodu, xatun, adaxlı, uruğ və s.) isimlər kimi qruplaşdırmaq olar. Müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə bunlardan bir qismi leksik-semantik, bir qismi isə semantik arxaizmlərdir.

Dədə leksemi şivələrin əksəriyyətində həm *ata* mənasında, həm də *ağsaqqal*, *sözü sayılan*, *hörmət edilən şəxs* mənasında işlənir; məs.: Məclisə **Dədə** Məmedi də çağırmışdım (Dər.); Gəlin qayıdış **dədəsi** öyünə (Karv.).

Bu leksik vahid “Kitabi-Dədə Qorqud”da da məhz həmin mənada işlənmişdir: “*Zira Dədə Qorqud vilayət issi idi, diləgi qəbul oldu*” (Kitabi, 2004: 59). Ana kitabımız olan dastanda işləndiyi mənada bu söz əsrlər boyu işlənmiş, Dədə Ələsgər, Dədə Şəmşir kimi söz və hörmət sahibi olan insanların adında yaşamışdır. Müasir dövrümüzdə Qərbi Azərbaycandan olan Dədə Həsən, Dədə Məmed, Dədə Camal və b. el ağsaqqalları bu titulun daşıyıcıları olmuşlar. Bir faktı da qeyd edək ki, Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində dədə sözü qardaşa, hətta kiçik qardaşa müraciətlə, bəzən doğma münasibət göstərilən qohumlara (kişi qohumlara) müraciətlə də işlədilir. Bu leksem V.V.Radlovun (Радлов, 1893: III,2,1640) lüğətində qeydə alınmışdır. Müasir ədəbi dildə bu leksem daha çox *dədə-baba* qoşa sözünün tərkibində işlənməkdədir. Türkiyə türkcəsində dədə sözü atanın atası, ananın atası mənalarında işlənir.

Ağbaba dialektində **baba** sözü *ata* mənasında işlənir; məs.: Gejdənnərim **babamı** idaraya çağırıflar, gəlmif hələm (Ağb.). Müasir ədəbi dildə *atanın və ananın atası* mənasında işlənən bu söz Ağbaba dialektində tarixən ifadə etdiyi semantika ilə, *ata* mənasında işlənir, valideynlərin atasını bildirmək üçün də baba, həm də *qoja baba* birləşməsindən (*Qoja bavam 1918-ci ildə iki yaşında Aparan rayonunun Ağbaviyə qaşqın gəlirlər*) istifadə olunur.

Müxtəlif dövrlərdə ədəbi dildə də bu leksem *ata* mənasında işlənmişdir: “*Babasına çağırub soylar, görəlmiş, xanım, nə soylar*” (Kitabi, 2004: 78); “*Baba oğul qazanur ad üçün*” (Kitabi, 2004: 82) və s. Nümunələrdən görüldüyü kimi, bu leksem tarixən *ata* mənasını ifadə etmişdir, müasir ədəbi dildə semantik arxaizmdir.

Türk dillərinə aid lüğətlərdə (Древнетюркский, 1969: 76; Севортян, 1974: 10) *ata* mənasında izah olunmuşdur. E.V.Sevortyan (Севортян, 1974: II,10-11) **baba** sözünün türkmən, türk, Azərbaycan, qaqauz, krım-tatar, karaim dillərində, türkmən, türk, Azərbaycan, özbək, altay dillərinin dialektlərində *ata* mənasında işləndiyini qeyd etmişdir.

Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində *ata* mənasında işlənən leksik vahidlərdən biri də *ağadır*. **Ağa** leksemi Dərələyəz, İrəvan dialektlərində *ata* mənasında, bəzən *böyük qardaş*, *ata əvəzi qardaş* mənasında da işlənir; məs.: **Ağam** yığmışdı bizi başna, olannan-keçənnən söypət edirdi (Dər.); **Ağamın** dediyi qanunıydı bizə (Ved.). Tarixən ədəbi dildə də həmin semantika ilə işlənmişdir: “*Ağay Qazanın namusunu sındırayınmı?*” (Kitabi, 2004: 45); “*Ünüm aqla mənim, sözüm diqlə, ağam Qazan*” (Kitabi, 2004: 78) və s. Hər iki nümunədə oğulun atasına *ağa* deməsi əks olunur. V.V.Radlovun lüğətində (Радлов, 1893: I,1,96) bu söz *böyük qardaş* mənasında izah olunmuşdur.

Bu leksem *aka* fonovariantında Dərələyəzin Güllüdüz şivəsində *ana*, *əkə* fonovariantında Ağbaba, Göyçə dialektlərində *yaşlı*, *təcrübəli adam* mənasında, həmçinin *əkə-bükə* mürəkkəb sözünün tərkib hissəsi kimi də işlənir; məs.: *Kəndimizdəyi əkə-bükə arvatların sözü-bezi heş k'utarmazdı* (Ağb.). Bəzən

azyaşlı, lakin yaşından çox bilən, yaşından-başından böyük sözlər danışan oğlan və qızlar haqqında da, istehza ilə bu söz işlədilir. *Əkə* sözü bəzi hallarda yaşlı heyvanlara da aid edilir.

Bu söz bu gün ədəbi dildə loru söz kimi qəbul edilən, *böyük, iri* sözlərinin sinonimi olan *yekə* sözü ilə eyni mənşəlidir. Vaxtilə türk dillərində aktiv şəkildə işlənən bu leksem özbək dilində *əkə*, osmanlı türkcəsində *akay* şəklində böyük qardaşa, ataya edilən müraciət formasıdır. Qədim türk yazılı abidələrində də işlənən bu sözə müasir türk dillərinin bir qisminə rast gəlinir. Oyrat dilində *aka abaqay* şəklində böyük qardaşın arvadına, *abakay* şəklində isə arvada deyilir. Bu leksemin *əkə, aka, akka* variantlarında *ata, böyük qardaş, yaşca böyük qohum, baba, əmi* mənalarında özbək, türkmən, qırğız, qaraqalpaq, tatar, uyğur və s. dillərin dialektlərində işlənməsi qeyd olunur (Севортян, 1974: I,121). M.Kaşğari bu sözü böyük bacı (Kaşğari, 2006: I,151,154), *əkəç* leksemini isə *uşaqlıqdan dərrakə və zirəklik göstərən qız* (Kaşğari, 2006: I,125) mənasında izah etmişdir. Qazax dilində *qardaş* mənasında *ağa* (ədəbi dildə) və *aka* (dialekt variantı) leksemləri işlənir. Müasir türk dillərindən daha çox özbək dili üçün səciyyəvi olan bu sözə Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında (Azərbaycan, 2007: 177; Mirzəyev, 2003: 308;) rast gəlinir. Bakı dialektində bu leksik vahid *əkec* (*Əkəc arvadın kimi danışır*) fonetik variantında işlənir.

Aba// *ava*// *əpə*// *əbə* leksemi Ağbaba, Dərələyəz, Göyçə dialektlərində, Qaraqoyunlu şivəsində *ana*, İrəvan dialektində *nənə, ananın anası* mənalarını ifadə edir; məs.: **Abam** adılı əzizdəməzdi bizi (Ağb.); Zeynalabdinin **abası** avırtıdax oğluna cəvərə verip göndərdi sizə (Dər.); **Əbəm** rəhmətə gedib, sabah birinci adnasıdı (Əşt.). Ağbaba dialektində bu söz *ata* mənasında da işlənir. Bu leksik vahid ədəbi dil üçün səciyyəvi olmamış, nadir hallarda işlənmişdir: “*Qızın atası mundan xəbərdar olub, qızını əbələr ilə dişilərə arz etdi*” (Əzizov, 2016: 210). E.Əzizovun XVI əsrə aid “Şeyx Səfi təzkirəsi”ndən verdiyi bu nümunədən başqa, ədəbi dil materiallarında bu leksik vahidin işlənməsini hələ ki müşahidə etmədik. Dialektoloji ədəbiyyatda (Azərbaycan, 2007: 11; Mirzəyev, 2003: 308; Bayramov, 2011: 32) bu sözün həm *ata*, həm də *ana, nənə, böyük bacı* kimi mənalarda işlənməsi qeydə alınmışdır.

Qədim türk yazılı abidələrində bu leksik vahid böyük qohum, rütbə bildirən söz və şəxs adı mənasında işlənmişdir. Q.Kazımov *aba* sözünün şumercə *atalar*, kalmıkca *ata*, Azərbaycan şivələrində *ana* mənasında işləndiyini qeyd edərək, həmin sözün şumercədə cəmdə olmasının, türk dillərində isə həm *ata*, həm də *ana* mənası verməsinin bu sözün, ümumiyyətlə, *validəyn* mənasında işlənməsini göstərdiyini qeyd etmişdir (Kazımov, 2004: 143). *Ata* mənasında *aba* sözünə türk, türkmən, balkar, uyğur dillərində, *ana* mənasında (müxtəlif fonovariantlarda) isə tuva və s. dillərdə rast gəlinir. Karaim dilinin krım dialekti üçün “*ata*” mənasında *baba* termini xarakterik olduğu halda, burada *aba* leksemində təsadüf edilir. Türk dillərinin dialektlərində *aba*, tuva dilində *ava*, türkmən dilinin bütün dialektlərində *afa*, qırğız, qazax, qaraqalpaq, uyğur dillərində və özbək dilinin dialektlərində *apa* şəklində “*ana*” mənasını ifadə edir.

O.T.Molçanova *aba* sözünü *ata, böyük qardaş, hörmət mənasında müraciət forması* kimi (Молчанова, 1982, 256: 113), N.A.Baskakov *əmi, atanın qardaşı* kimi izah edir (Баскаков, 1992: 216). Türk dillərinə aid lüğətlərdə (Kaşğari, 2006: I,151; Древнетюркский, 1969: 1; Радлов, 1893: I,1,620; Севортян, 1974: I,54-55) də bu leksik vahid qeydə alınmışdır.

Ağbaba, Dərələyəz, İrəvan, Göyçə, Dağ Borçalısı dialektlərində **yengə** sözü *əmiarvadı, dayıarvadı, qardaşarvadı* mənalarını ifadə edir; məs.: A Mənsurə **yengə**, bizə təlejsənmi? (Dağ Bor.); Əmim **yengəm**ə təpindi möykəm (Basark.). Qərbi Azərbaycanın bütün dialekt və şivələrində bu söz həm də *toy günü gəlini bəy evinə müşayiət edən qadın* mənasında işlənir. Tarixən ədəbi dildə bu leksem hər iki mənada işlənmişdir: “*Qısırca yengə derlər, bir xatun vardı*” (Kitabi, 2004: 56). M.F.Axundovun yaradıcılığında da “*Onun da sağ və solunda yengələr var*” nümunəsində *yengə* sözü ikinci mənasındadır, lakin dastandan gətirdiyimiz nümunədə söz birinci mənasında işlənmişdir, çünki ən qədim dövrlərdən bu günə qədər yaşayan adətə görə, övladı olmayan (qısır) qadının gəlini bəy evinə müşayiət etməsi yolverilməzdir.

Bu leksem Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələri ilə yanaşı, Başkeçid, Goranboy, Qazax, Qax, Tovuz, Zaqatala dialekt və şivələrində *qardaşarvadı* mənasında işlənir (Azərbaycan, 2007: 548). Türk dillərinə aid lüğətlərdə (Древнетюркский, 1969: 256; Kaşğari, 2006: III,329; Радлов, 1893: IV,1,70) *yengə* sözü qeydə alınmış və *böyük qardaşın və ya əminin arvadı* kimi izah olunmuşdur.

Nikah qohumluğu bildirən sözlərdən biri də İrəvan, Dərələyəz, Zəngəzur dialektlərində işlənən, *qızın əri, bacının əri* mənalarını ifadə edən **giyəv// gəv// kəv** sözüdür; məs.: Zöhrənin **kəvini** gördüm, anqullağı çıxıp lap (Zəngib); **Gəv ā:** tafşır, malları götürüp gəlsin (Qarak.). Qərb qrupu dialekt və şivələrinin xüsusiyyətlərini daşıyan dialekt və şivələrdə (Göyçə, Dağ Borçalısı, Qaraqoyunlu) isə bu leksem **göy** fonovariantında işlənir; məs.: Yetərin **göyü** zaha arvadın qoyuf getdi Uruşetə (Karv.). Gəv// giyəv// göy variantlarında *kürəkən* mənasında işlənən bu söz Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələri üçün xarakterliyi ilə seçilir.

Bu leksem ədəbi dildə az işlənmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında daha çox *göyü* fonovariantında: “*Xan babamın göyğisi, qadın anamın sevgisi*” (Kitabi, 2004: 30); “**Göyü** atsa, “*Əlin qurusun, parmaqların çürisün, hey, doñuz oğlu doñuz, – derdi, – göyğülərə qurban ol!*” – derdi” (Kitabi, 2004: 70); həmçinin, *güyəgü* variantında: “**Güyəgü** oğul olmaz” (Kitabi, 2004: 20); “Dastani-Əhməd Hərəmi”də də *güyəgü* variantında: “**Güyəgüyə** də anda sağdıç oldı” (Dastani, 2004: 85) işlənmişdir. “Oğuznamə”də də *kürəkən* və ya *yezna* anlayışında *güyəgü* leksemi var: “*Kölnə yoğ isə, güyəgün də mi yoq? Güyəgün yoğ isə köpəgin də mi yoq?*” (Oğuznamə, 2006: 55). Ədəbi dil nümunələrindəki *göyü*// *güyəgü* şivələrdəki *göy// gəv// kəv* leksemləri ilə fonosemantik tərkiblidir. Bu leksem Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı dialekt və şivələrinin leksikasında müxtəlif fonovariantlarda işlənir: *gəv// giyəv* (Şərur), *giyəv* (Culfa), *giyo:// giyov* (Quba), *göy* (Qazax, Tovuz, Marneuli, Dmanisi, Göyçay) “*kürəkən*”; *gəv* (Şahbuz), *göy* (Şəki) “*yezna*”; *giyav//giyo* (Dərbənd). Naxçıvan şivələrində *gəv yezna*, *giyəv kürəkən* mənasındadır (Əhmədov, 2001: 52).

Qərbi Azərbaycan, həmçinin dilimizin digər dialekt və şivələrindəki bu leksem türk dilində *ər, nişanlı, kürəkən* mənasında güvey, türkmən dilində *zuev (kürəkən, nişanlı)*, qaqauz dilində *guvaa (kürəkən)* formasında işlənir.

Bu leksem Orxon-Yenisey abidələrində və “Qutadqu bilig”də küdağü, tuva dilində *күбээ*, xakas dilində *күзо, күзее*, qırğız dilində *күйоо*, qazax dilində *күйеу*, qaraqalpaq dilində *күйеу*, özbək dilində *күев* fonetik variantlarında *nişanlı, kürəkən* mənalarında qeydə alınmışdır. Qırğız dilində, həmçinin eyni mənada *күйоон бала*, qaraqalpaq dilində isə *күйеу бала* leksik vahidi işlədilir. Türkmən dilində bu köklə bağlı *valideynlərinin yanında nişanlısına baş çəkmək* mənasında *гивлейиш, гивлели, гивчилемек* kimi feillər də mövcuddur. V.V.Radlov (Радлов, 1893: II,1,1432,1485), E.V.Sevortyan (Севортян, 1974: III,44) bu sözü qeydə almış, L.A.Pokrovskaya *kürəkən* və *köyü* leksemlərinin etimoloji baxımdan əlaqəli olduğunu zənn etmişdir. Belə ki, moñqol dilindəki *хурьге(н)* sözündəki *n* davamlı deyil və o, qədim abidələrdəki *küdogü* leksemiə yaxın tələffüz olunur (Покровская, 1964: 63). Lakin tədqiqatçı bunlar arasındakı etimoloji bağlılığı sübut edən möhkəm əsasın olmadığını da əlavə edir.

Uruş leksemi Ağbaba, Zəngəzur dialektlərində *nəsil* mənasında işlənir; məs.: Namazalı xəşilyeyənnər **uruşnandı** (Ağb.); Seyfilla **uruşnann** heş kim qalmadı, geşmişdə qırıldı hammi (Meğ.).

Ədəbi dildə *uruş* leksemi az hallarda işlənmişdir: “*Aslan uruşı, sultan qızı, öldürməgə mən səni qıyarmıdım?!*” (Kitabi, 2004: 117). Bu leksem ədəbi dil üçün səciyyəvi olmamışdır.

Dialektoloji ədəbiyyatda (Azərbaycan, 2007: 519; Bayramov, 2011: 391) bu leksik vahidin həm Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində, həm də Biləsuvar, Göyçay, Qax, Sabirabad və b. şivələrdə işləndiyi qeyd olunmuşdur.

Uruş sözü ilkin forma və mənə xüsusiyyətini saxlamış qədim türk sözüdür. Qədim türk yazılı abidələrində də işlənmişdir: “*Bunça isig-küçig birtükgärü sakınmatı, türk bodun ölüräyin, uruş sıratayın, -tir ermis, yokadu barır ermis* (Xudiyev, 2015: 200). *Uruş – nəsil, soy, qəbilə, uruş özlüğü – qohumlar, qudalar, uruş kadaş – qohumlar, uruş tarıç – qohum-qəbilə, tayfa-toluq* kimi izah olunur. *Uruş* sözü *toxum* mənasında *urık* (qazax, qaraqalpaq), *urık* (qırğız, uyğur), *uruş* (özbək); *tayfa, nəsil* mənalarında isə özbək və qırğız dillərində işlənir. Müasir türkmən ədəbi dilində *уруғ nəсил, уруғ аксакалы, уруғ ваишы, уруғ dili, уруғдаи* ifadələrinə rast gəlinir. Türk dilləri arasında güclü mövqə qazanmış bu leksem ərəb mənşəli ola bilməz. Hesab edirik ki, *uruş* sözü *toplamaq, yığmaq* mənəli ır kökünün -uğ şəkilçisi ilə birləşməsindən yaranmışdır. Bu leksem türk dillərinə aid lüğətlərdə (Древнетюркский, 1969: 615; Севортян, 1974: I,133) də qeydə alınmışdır.

Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində işlənən semantik arxaizmlərdən biri də **kişi** sözüdür. Ədəbi dildə cins anlayışı bildirən bu söz Dərələyəz dialektində həm də qadınlara müraciətlə işlənir; məs.: A **kişi**, işin yoxdu, arvatsan, otu arvat yerində, hər şeyə qarışma (Dər.).

Tarixən ədəbi dildə də bu leksem cins anlayışı ilə yanaşı, ümumilikdə *insan* mənasında da işlənmişdir: “Anası aydır: *Anam kişi, qızım kişi*” (Kitabi, 2004: 114); “*Basat altunlu günlüğün tiküb oturur ikən gördilər ki, bir xatun kişi gəlür*” (Kitabi, 2004: 127); “*Sığursa kişi dənizi ırmağa yaramaz*” (Qazi, 2005: 156); “*Qafil kişi ömrünü verür hiç yerə yelə*” (Qazi, 2005: 442) və s. Türkiyə türkcəsində də bu leksik vahid cins anlayışı deyil, *adam, insan* mənasında işlənir.

Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində işlənən leksik vahidlərin bir qismi insanın bədən üzvlərinin adını bildirən isimlərdir. Bunlara aya (ovucun içi; Göyçə), bacax (ayaq, ayağın dizdən aşağı hissəsi; İrəvan), bağanax (ayaqların bədənə birləşdiyi yer; Göyçə), bağır (qaraciyər, ürək; büt.şiv.), bəŋ (xal; Ağbaba, Dağ Borçalısı), bilə (ovuc; Zəngəzur), boşböyür (qarın boşluğunun sol hissəsi; Göyçə, İrəvan), cəvcə// cəhənk (ağızın yan tərəfləri; Zəngəzur// İrəvan), cıynax (insanın kürək nahiyəsində çiyin qola birləşdiyi hissə; İrəvan), ənsə (boyun; Ağbaba, Zəngəzur), xəmərex` (boğaz; Göyçə), ximirçəx` (hülqum, boğaz; İrəvan), ifliy (bel sütunu; Göyçə, Dağ Borçalısı), kəfkən (pırtlaşıq saç; Göyçə), kəkil (başı qırxdırarkən ön tərəfdə saxlanan saç; əks.şiv.), qarı (qolun dirsəkdən yuxarı hissəsi; Ağbaba, Göyçə), qıl (tük; əks.şiv.), qılça (ayaq, ayağın dizdən aşağı hissəsi; əks.şiv.), sırt (bel; Dağ Borçalısı), süysün (boyun; əks.şiv.), öfgə// öykə (ağ ciyər; İrəvan, Ağbaba, Göyçə, Dərələyəz) və s. misal göstərmək olar. Bunlardan *aya, bağır, bən, ənsə, süysün, qarı, qıl, öfgə* leksemləri ədəbi dildə də işlənmişdir.

Aya leksemi Göyçə dialektində *ovucun içi* mənasında işlənir; məs.: İncavara Oruş çıxardı **ayasına** batan çarpanayı (Çəm.).

Ədəbi dildə bu leksik vahid az hallarda işlənmişdir: “*Ərənlər əvrəni Qaracıq çoban sapanınıŋ ayasına daş qodı, atdı*” (Kitabi, 2004: 39); “*Çobanın daşı dükəndi; qoyun deməz, keçi deməz, sapanınıŋ ayasına qor atar, kafiri yıqar*” (Kitabi, 2004: 39). Görünür ki, burada bənzətmə mənasında, sapanın içi ovucun içinə bənzədilmişdir. *Aya* leksik vahidinə qədim türk yazılı abidələrində də rast gəlinir: “*Aya – ovuc; aya yapmak - əlini əlinə vurmaq, əl çəpik çalmaq*” (Малов, 1951: 460). “Qədim türk lüğəti”ndə eyni mənada izah edilmişdir: “*aja-ovuc: ajaça aş bermiş – ovuc (boyda) yemək vermiş; aja teg jap jazı tüp tüz közüdür – ovuc içi kimi tamamilə düz və hamar görünür*” (Древнетюркский, 1969: 25). *Aya* leksik vahidinə Qütübün “*Xosrov və Şirin*” poemasının türk dilinə tərcüməsində də rast gəlik (Фазылов, 1971: 306). М.Каşğаринин (Каşğари, 2006: I,150), V.V.Radlovun (Радлов, 1893: I,1,199), E.V.Sevortyanın (Севортян, 1974: I,100-101) lüğətlərində *aya ovuc* mənasında izah edilmişdir.

Bəŋ sözü Ağbaba, Dağ Borçalısı dialektlərində *xal* mənasında işlənir; məs.: Sufatındayı **bəŋi** Örən kimi xatıradım onu (Dağ Bor.). Ağbaba dialektində *xallı* mənasında *bənəx`* sözü işlədilir.

Ədəbi dil nümunələrində az hallarda işlənmişdir: “*Bənini gördümü dedüm: bu hindu bunda nədür?*” (Qazi, 2005: 43); “*Yanağında qara bən qarib imiş*” (Qazi, 2005: 689); “*Nafeyi-Çinü Xətatdır bənlərin, Daneyi-dami-bələdir bənlərin*” (Nəsimi, 2004: II,284); “*Sirrini şol qara bənin çünki yanağı şərh edər*” (Nəsimi, 2004: 155); “*Qaşi əgri, boyu doğru, gözü oğru, bəni filfil*” (Nəsimi, 2004: 114) və b. yaradıcılığında işlənmişdir.

Bu söz Qazax dialektində işlənir (Azərbaycan, 2007: 50). Müasir türk dilində *bən* sözü eyni mənada işlənir. Bu leksik vahid *bənəkli* sözünün tərkibində qaqauz dilində *xallı, ala-bula* mənalarını ifadə edir: “*Ал бана бир фистан, гөктеки булутлар гйби, бенекли ердеки чичекләр гйбу*” (Покровская, 1964: 93). Nümunənin məzmunundan aydın olur ki, buradakı *bən* sözü “*xal*” mənasında işlənmişdir. V.V.Radlov bu sözü “*xal, ləkə*” mənalarında izah etmişdir (Радлов, 1893: IV,2,1584).

NƏTİCƏ

Müasir ədəbi dildə işlənməyən hər hansı bir sözə həm klassik ədəbiyyatımızda, həm də Azərbaycan dilinin bu və ya digər dialekt və şivələrində rast gəliklərsə, bu qəbildən olan leksik vahidlər ədəbi dil baxımından arxaikləşmiş qədim ünsürlərdir. Müəyyən bir leksemin yazılı abidələrdə işlənməsi həmin sözün qədimliyinə, müasir şivələrdə işlənməsi isə bu sözün tarixən Azərbaycan dilinə mənsub olmasına dəlalət edir. Bu tip leksik vahidlərə nəinki Azərbaycan dilinin bu və ya digər dialekt və şivəsində, həmçinin digər türk dillərinin həm ədəbi dillərində, həm də dialekt və şivələrində rast gəlinir.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Azərbaycan ədəbi dilinə aid mənbələr üzərində apardığımız araşdırmalar onu deməyə əsas verir ki, bu tip vahidlər XVII əsrə qədər ədəbi dildə aktiv şəkildə işlənmiş, XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində bunların işlənmə tezliyi tədricən zəifləmiş, XVIII əsrdən sonra isə əksəriyyəti ədəbi dildən çıxmış, lakin Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı dialekt və şivələrində, həmçinin digər türk dillərində həm ədəbi dil səviyyəsində, həm də dialekt və şivələrdə qalmışdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 568 səh.
  2. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 440 səh.
  3. Dastani-Əhməd Hərami. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004, 120 səh.
  4. Əhmədov M. Naxçıvan şivələrinin lüğəti. Bakı, “Atilla”, 2001, 170 s.
  5. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Dərs vəsaiti. 2-ci nəşri. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 348 səh.
  6. Xətayi Ş.İ. Əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 384 səh.
  7. Xudiyev N. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015, 596 səh.
  8. Qazi Bürhanəddin. Divan. Bakı, “Öndər” nəşriyyat”, 2005, 728 səh.
  9. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. II c., Bakı, 2003.
  10. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. Dörd cildə. I c., Bakı, “Ozan”, 2006, 512 səh.; II c., Bakı, “Ozan”, 2006, 400 səh.; III c., Bakı, “Ozan”, 2006, 400 səh.
  11. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2004.
  12. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 376 səh.
  13. Kişvəri. Əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004, 176 səh.
  14. Mirzəyev H. Dərələyəz mahalının toponimləri və şivə sözləri. Bakı, “Elm”, 2003, 360 səh.
  15. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. I c., Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, 336 səh.
  16. Oğuznamə. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 216 səh.
- Rus dilində:
17. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. Баку, «Язычы», 1992, 280 стр.
  18. Древнетюркский словарь. Л., Наука, 1969, 676 стр.
  19. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. Изд. Академии Наук СССР, Москва-Ленинград, 1951, 447 стр.
  20. Молчанова О.Т. Структурные типы тюркских топонимов Горного Алтая. Издательство Саратовского Университета, 1982, 256 стр.
  21. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. Москва, Издательство «Наука», 1964, 298 стр.
  22. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т. I, ч. 1, СПб, 1893, 968 стр.; 1896, т. I, ч. 2, 762 стр.; т. II, ч. 1, СПб, 1893, 968 стр.; т. III, ч. 1, СПб, 1893, 968 стр.; т. III, ч. 2, СПб, 1893, 968 стр.
  23. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). Издательство «Наука», Москва, 1974, 767 стр.
  24. Фазылов Э. О словаре «Хосров и Ширин» Кутба. Тюркская лексикология и лексикография. Москва, «Наука», 1971, 312 с.

**“TANTARANIYYƏ” QƏSİDƏSİNİN ORTA ƏSRLƏR POETİK TƏRCÜMƏSİ
THE MEDIEVAL POETIC TRANSLATION OF "TANTARANIYYA" ODE**

Şahla MƏCİDOVA

Doktorant, AMEA Əlyazmalar İnstitutu

XÜLASƏ

Alp Arslanın hakimiyyəti illərində onun vəziri Nizamülmülkün təşəbbüsü ilə bütün iri şəhərlərdə "Nizamiyyə" mədrəsələri açıldı. 1067-ci ildə açılmış Bağdad Nizamiyyə mədrəsəsi əslində orta əsrlərin ilk universiteti sayıla bilər. "Nizamiyyə" mədrəsəsində başqa ölkələrin nümayəndələri ilə yanaşı, Azərbaycan alimləri də cəlb edilmişdi. Onlar mədrəsədə müxtəlif vəzifələrdə çalışaraq onun davamlı fəaliyyətində yaxından iştirak edirdilər. Bu müəllimlərdən biri də XI əsrdə yaşayıb-yaratmış görkəmli Azərbaycan şairi və elm xadimi Muiniddin Əbu Nəsr Əhməd ibn Əbdürrəzzaq ət-Tantarani əl-Marağidir. Əl-Maraği ədəbiyyat tarixində daha çox "Tantaraniyyə" qəsidəsinin müəllifi kimi məşhur olmuşdur.

Ərəb ədəbiyyatında bir ilk imza atan Əhməd ət-Tantarininin "Tantaraniyyə" qəsidəsi təkcə tərciyə janrında olması ilə deyil, eyni zamanda, poetik xüsusiyyətləri ilə də seçilən sənət incisidir. Əsər həmçinin "Tərciyə", "Tərsiyə" adı ilə də məşhur olsa da, daha çox müəllifinin adı ilə geniş yayılmışdır.

Əhməd Marağinin "Tantaraniyyə" qəsidəsi məzmun etibarilə iki hissəyə ayrılır ki, bu, şeirin poetikasına da sirayət etmişdir. Belə ki, birinci hissə – 1-16-cı beytlər gözəlin vəsfinə, 17-35-ci beytlər isə mədhiyyə xarakteri daşıyaraq dövrünün tanınmış dövlət və elm xadimi, Səlcuqlar İmperiyasının böyük vəziri Əbu Əli əl-Həsən Nizamülmülkə həsr edilmişdir. Bu şeirdə şair poetik fiqurlardan məharətlə istifadə edərək Nizamülmülkün müəllim, dövlət xadimi, sərkərdə, insan obrazını əsrarəngiz portretini yaratmışdır.

Şairin bu qəsidədə birinci uğuru məhz tərcidən istifadə etməsidir. Tərci – yenidən qayıtma, qaytarma mənalarındadır və qəsidədə bu xüsusiyyət hər beytin sonunda sözün bir hissəsinin başqa bir söz olaraq təkrarlamasıdır. Bu da qəsidəyə xüsusiyyət gətirir. Qeyd etmək lazımdır ki, Şərq-müsəlman ədəbiyyatında bu janrda ilk dəfə Əhməd ət-Tantarani əsər yazmışdır.

Əsər orta əsrlərdə o qədər məşhur olmuşdur ki, ona ərəb və fars dillərində şərhələr yazılmış, başqa dillərə tərcümə də edilmişdir. Həmçinin əsər Azərbaycan (türk) dilinə də tərcümə edilmişdir. Əsərin Əlyazmalar İnstitutunda səkkiz nüsxəsi qorunub saxlanır ki, onlardan birində məhz həmin tərcümə ərəb variantının hər beytinin qarşısında yazılmışdır. Maraqlıdır ki, tərcümə də özünün orijinallığı və yüksək bədii cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir.

Açar sözlər: tərciyə, poetika, omonim, Marağa, Nizamülmülk, mədh, universitet

ABSTRACT

During the reign of Alp Arslan, on the initiative of his vizier Nizamulmulk, "Nizamiyya" madrasahs were opened in all major cities. The Baghdad Nizamiyya madrasah, opened in 1067, can actually be considered the first university of the Middle Ages. In addition to representatives of other countries, Azerbaijani scientists were also involved in "Nizamiyya" madrasa. They worked in various positions in the madrasa and were closely involved in its continuous activities. One of these teachers is Muiniddin Abu Nasr Ahmad ibn Abdurrazzaq at-Tantarani al-Maraghi, a prominent Azerbaijani poet and scientist who lived and created in the 11th century. Al-Maraghi is more famous in the history of literature as the author of the ode "Tantaraniyya".

Ahmed at-Tantari's ode "Tantaraniyya", which is a first in Arabic literature, is a gem of art that stands out not only for its genre of tarjiyyah, but also for its poetic features. Although the work is also known as "Tarjiyya" and "Tarsiyya", it is widely distributed by the name of its author.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Ahmed Marađı's ode "Tantaraniyya" is divided into two parts in terms of content, which also affected the poetics of the poem. Thus, the first part - verses 1-16 are dedicated to the praise of the beautiful woman, and verses 17-35 are eulogizing to Abu Ali al-Hasan Nizamulmulk, a well-known statesman and scholar of his time, the great vizier of the Seljuk Empire. In this poem, the poet skillfully used poetic figures to create a mysterious portrait of Nizamulmulk as a teacher, statesman, general, and human being.

The poet's first success in this ode is precisely his use of the accent. Tarji means return, and this feature in the ode is the repetition of a part of the word as another word at the end of each verse. This makes the ode special. It should be noted that Ahmed at-Tantarani wrote a work in this genre for the first time in Eastern Muslim literature.

The work was so popular in the Middle Ages that commentaries were written on it in Arabic and Persian, and it was translated into other languages. Also, the work was translated into Azerbaijani (Turkish) language. Eight copies of the work are preserved in the Institute of Manuscripts, in one of which the same translation is written in front of each verse of the Arabic version. It is interesting that the translation also attracts attention with its originality and high artistic aspects.

Keywords: tarjiyya, poetics, homonym, Maragha, Nizamulmulk, praise, university

**İ.QASPIRALININ MƏQALƏ VƏ ROMANLARINDA QADIN PROBLEMI
WOMEN'S PROBLEM IN THE ARTICLES AND NOVELS OF I.GASPIRALI**

MAHMUDLU Əminə

*Bakı Avrasiya Universitetinin magistrantı, Filologiya fakültəsi, Ədəbiyyatşünaslıq (Türk xalqları
ədəbiyyatı)*

ƏLAQƏ

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvəllərində yaşayıb-yaratmış, Krım-tatar ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi İsmayıl bəy Qaspiralının həm bədii, həm də publisistik yaradıcılığında qadın azadlığı və qadın hüquqları mövzusu əsas yerlərdən birini tutur. İsmayıl bəy Qaspiralı üsuli-cədid hərəkatının banisi idi. XIX əsrdə ortaya çıxan cədidçi düşüncənin əsasını qadınların mövcud problemlərinin həll olması və onların cəmiyyətdə kişilərlə bərabər hüquqa malik olması üçün mübarizə aparmaq təşkil edirdi. Onlar qadını cəmiyyətin memarı hesab edirdilər. Cədidçilərə görə, cəmiyyətin həm maddi, həm də mənəvi inkişafını təmin etmək üçün qadınların sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaq lazım idi.

İsmayıl bəy Qaspiralı qurucusu olduğu "Tərcüman" qəzetində qadın haqları ilə bağlı məqalələr qələmə alır. Qəzetdə "Qadınlar" başlıqlı yazısında qadının vəzifəsi, hüquqları, cəmiyyətdə tutduğu yer, şərq və qərb qadınının müqayisəsi, islam ölkələrində qadın problemi kimi məsələləri araşdırır. Bütün bu məsələlərə maarifçi, ziyalı, millətçi bir xadim, dahi mütəfəkkir kimi yanaşır.

İsmayıl bəyin publisistik əsərlərində qadın problemi məsələsinə elmi-fəlsəfi və ictimai-siyasi münasibət bildirilir. Bədii əsərlərində isə bu məsələ daha çox bədii yanaşmada öz həllini tapır. Hər iki halda biz onun narahatçılıqlarını görür, ruhuna hakim kəsilmiş milli duyğuların əksinin diqqəti necə cəlb etdiyinin şahidi oluruq. Qaspiralının "Darürrahat müsəlmanları" əsərində isə xəyali bir ölkə olan Darürrahatda kişilər kimi qadınların da təhsilinə çox böyük önəm verilir. Şərqi əksinə Darürrahatda qızlar da oğlanlar kimi dörd il ibtidai təhsil alır, bundan əlavə olaraq qızlara tibb, riyaziyyat kimi dünyəvi elmlər tədris olunurdu.

Əslində Qaspiralı bu ölkənin təsvirini verməklə görmək istədiyi, arzuladığı mühiti canlandırmışdır. Öz vətəninin də məhz belə bir ölkəyə layiq olduğunu, ancaq təəssüflər olsun ki, cəhalət içində çapaladığını ürək ağrısıyla öz əsərlərində, fikirlərində qələmə almışdır. Məqalədə Qaspiralının əsər və məqalələri üzərində aparılan təhlillər yer almış, qadın azadlığı uğrunda qələmiylə apardığı mübarizəyə işıq salınmışdır.

Açar sözlər: qadın, təhsil, inkişaf

ABSTRACT

The theme of women's freedom and women's rights occupies one of the main places in both the artistic and journalistic works of Ismayil Bey Gaspirali, who lived and created at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, and is a prominent representative of Crimean Tatar literature. Ismayil Bey Gaspirali was the founder of the modernist movement. The basis of the modernist thought that emerged in the 19th century was to fight for the solution of the existing problems of women and for them to have equal rights with men in society. They considered women as architects of society. According to the modernists, it was necessary to improve the social status of women in order to ensure both material and spiritual development of society.

Ismayil Bey Gaspirali writes articles on women's rights in the "Tarjuman" newspaper, which he founded. In the article entitled "Women" in the newspaper, he examines issues such as the role of women, their rights, their place in society, the comparison of eastern and western women, and women's problems in Islamic countries. , he is treated as an intellectual, nationalist figure, a genius thinker.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Scientific-philosophical and social-political attitude to the issue of women's problems is reported in Bey Ismail's journalistic works. In his works of art, this issue is solved in a more artistic approach. In both cases, we see his worries, we witness how the reflection of the national emotions that dominate his soul attracts attention. In Gaspıralı's work "Darürrahat Muslims", in Darürrahat, which is an imaginary country, great importance is given to the education of women as well as men. On the opposite side of the East, in Darurrahahat, girls also received four years of primary education like boys, and in addition, girls were taught secular sciences such as medicine and mathematics.

In fact, Gaspıralı has revived the environment he wanted to see and desired by giving a description of this country. He wrote in his works and thoughts that his homeland deserves such a country, but unfortunately it is floundering in ignorance. The article includes analyzes of Gaspıralı's works and articles, and sheds light on the struggle he waged for women's freedom with his pen.

Keywords: women, education, development

**İSLAM ESTETİK DÜŞÜNCƏ KONTEKSTİNDƏ (XIX ƏSRİN SONU XX ƏSRİN
ƏVVƏLLƏRİ)**

**İSLAM IN THE CONTEXT OF AESTHETIC THOUGHT (END OF THE 19TH CENTURY,
BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)**

Mahruxh DEVLETZADE Afsaragha d.

ADPU teacher

ORCID ID: 0000-0002-2366-6097

XÜLASƏ

XIX əsrin ortaları ilə müqayisədə yeni mərhələdə milli ictimai düşüncənin, milli varlıq və şüur uğrunda mübarizənin köklü bir hərəkət şəklində düşdüyünü nəzərə alsaq, ictimai və mədəni-estetik düşüncədə getdikcə daha dərinlən özünə yer etməyə başlayan İslam dünyagörüşünün milli özünütdədiq, milli tərəqqi, tarixi kökə bağlılığın ifadəsi kimi meydana çıxdığını düşünmək olar. Bu dövrdə milli mühitin bir çox hallarda islam mühiti kimi dərk olunduğunu da nəzərə alsaq və düşünsək ki, milli varlıqla dini mənsubiyyətin sərhədləri də tam ayrılmamışdı, onda ictimai-mədəni düşüncədə İslamın oynadığı rolun köklərini, psixoloji əsaslarını tam təsvür etmək olar.

XX əsrin əvvəllərində ictimai və estetik düşüncədə islamçılıq ideologiyasının mühüm bir ideya istiqaməti, əsas məfkurə istiqamətlərindən biri kimi meydana çıxmasını sovet dövrünün ədəbiyyatşünaslığı da təkzibedilməz bir fakt kimi təsdiq edir. Lakin onu mümkün qədər geriliyin əlaməti, inkişafa mane olan, ehkamçı mövqe kimi, həm də bu hərəkətin və düşüncənin mahiyyətini birtərəfli şəkildə, əsl mahiyyətini açmadan təqdim edir. Məlum məsələdir ki, sovet dövrünün ədəbiyyatşünaslığı ictimai tərəqqidə və mədəni inkişafda İslama verilən bu rolla razılaşmır, məsələnin bu cür qoyuluşuna təqniidi yanaşır və onu vaxtını çoxdan keçirmiş dini təəssübkeşlik kimi dəyərləndirirdi. Lakin məsələ burasındadır ki, bu inkarçı yanaşmalar dövrün ictimai və mədəni düşüncəsindəki mürəkkəbliyi qeyri-obyektiv və birtərəfli təqdim edirdi. Əsl həqiqətdə isə XIX əsrin son rübü və XX əsrin əvvəllərində islama münasibətdə, onun ictimai fikrin inkişafında oynaya biləcəyi rola baxışda dövrün ziyalıları arasında əsaslı fikir ayrılığı yox idi. İstər Avropa tipli maarifçiliyin tərəfdarları, istərsə də İslam maarifçiliyinin təbliğatçıları öz dünyagörüşlərində dinin roluna ayrılan yerə görə bir-birinin mövqeyini bu və ya digər dərəcədə tamamlayırdılar. Məhz bu mənada H.Zərdabinin, N.Nərimanovun, S.M.Qənizadənin, F.Köçərlinin dinə baxışları ilə Ə.Hüseynzadənin, Ə.Ağayevin dinin ictimai həyatda oynaya biləcəyi və oynamalı olduğu rola dair fikirlərində nəinki bir-birini inkar edən mövqelər görmək mümkün deyil, əksinə məsələyə baxışda ümumi bir yaxınlıq nəzərə çarpır. Bu yaxınlığın elmi əsasları onunla müəyyənleşir ki, Ə.Hüseynzadənin, Ə.Ağayevin İslam dininin ictimai inkişafda oynaya biləcəyi roluna dair mülahizə və fikirlərinin estetik ifadəsinə və təsdiqinə N.Nərimanovun, S.M.Qənizadənin bədii əsərlərində rast gəlirik. Digər tərəfdən H.Zərdabinin, F.Köçərlinin, N.Nərimanovun və başqalarının öz publisistik və ədəbi-tənqidi yazılarında İslam dininin milli-mədəni inkişafda oynaya biləcəyi rola dair fikirləri ilə Ə.Ağaoğlunun, Ə.Hüseynzadənin bu istiqamətdəki fikirləri bir-birini tamamlayır.

Açar sözlər: İslam, Avropa maarifçiliyi, ədəbi -tənqid, sovet ədəbiyyatşünaslığı, islamçılıq ideologiyas

ABSTRACT

Compared to the middle of the 19th century, if we take into account that in the new stage of national public thought, the struggle for national existence and consciousness took the form of a radical movement, the expression of national self-affirmation, national progress, attachment to the historical roots of the Islamic worldview, which began to take its place more and more deeply in social and cultural-aesthetic thought it can be thought that it appeared. If we take into account the fact that the national environment was perceived as an Islamic environment in many cases during this period, and if we think that the boundaries of national existence and religious affiliation were not completely

separated, then we can fully imagine the roots and psychological foundations of the role played by Islam in social and cultural thinking.

At the beginning of the 20th century, the emergence of the ideology of Islamism as an important ideological direction and one of the main ideological directions in social and aesthetic thought is also confirmed by the literary studies of the Soviet period as an irrefutable fact. However, it presents it as a sign of backwardness, as a dogmatic position that prevents development, and also presents the essence of this movement and thought unilaterally, without revealing its true essence. It is a well-known fact that the literary studies of the Soviet period did not agree with this role given to Islam in social progress and cultural development. But the point is that these denialist approaches presented the complexity in the social and cultural thought of the time in an unobjective and one-sided way. In reality, in the last quarter of the 19th century and the beginning of the 20th century, there was no fundamental difference of opinion among the intellectuals of the time regarding Islam and the role it could play in the development of public opinion. Both supporters of European-style enlightenment and promoters of Islamic enlightenment complemented each other's position to one degree or another, depending on the place allocated to the role of religion in their worldviews. In this sense, it is not only impossible to see opposing positions in the views of H. Zardabi, N. Narimanov, S. M. Ganizade, F. Kocherli and A. Huseynzade, A. Agayev on the role religion can and should play in public life, but on the contrary a general closeness is noticeable in the view of the issue. The scientific basis of this closeness is determined by the fact that the aesthetic expression and confirmation of A. Huseynzade's and A. Agayev's opinions and ideas about the role that Islam can play in social development can be found in the artistic works of N. Narimanov and S. M. Ganizade. On the other hand, the opinions of H. Zardabi, F. Kocherli, N. Narimanov and others in their journalistic and literary-critical writings about the role that Islam can play in national-cultural development and the opinions of A. Agaoglu and A. Huseynzade in this direction complement each other.

Keywords: Islam, European enlightenment, literary criticism, Soviet literary studies, the ideology of Islamism

GİRİŞ

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında maarifçiliyin bir məfkurə hərəkatı, maarifçi realizmin bir ədəbi cərəyan olaraq həmişə Qərb ədəbi-mədəni, ictimai-fəlsəfi düşüncəsinin təsiri ilə formalaşması məsələsi önə çəkilmişdir. XIX əsrin Azərbaycan maarifçiliyində, xüsusən ədəbiyyatda M.F.Axundzadə ilə təmsil olunan hərəkatın XVIII əsr Avropa maarifçiliyinin təsiri altında meydana çıxması və müəyyən milli xüsusiyyətlər kəsb etməsi elmi həqiqət kimi qəbul olunmuşdur. Y.Qarayev yazır: “M.F.Axundov XIX əsrin 50-ci illərində bir maarifçi kimi yazıb yaradarkən öz qeyri-milli maarifçi sələfləri olan böyük realist, klassist, romantik sənətkarların bədii-estetik təcrübəsindən də istifadə etməyə bilməzdi. XVIII əsr maarifçiləri ilə səsləşməni, hər şeydən əvvəl, biz onun sənətə dair görüşlər sistemində və konkret əməli fəaliyyət proqramında görürük” (1,71). Bununla bərabər, Qərb maarifçiliyinin Axundzadənin simasında milli ədəbi təcrübədə meydana çıxan estetik xüsusiyyətlərini Azərbaycan maarifçi realizminin bütün tarixi mərhələləri üçün eyni dərəcədə səciyyəvi keyfiyyət kimi götürmək mümkün deyil. Çünki Azərbaycanda Axundzadədən sonra maarifçilik ictimai-mədəni bir hərəkat şəklində geniş inkişaf yolu keçmiş, ədəbi-estetik düşüncədə onun təzahür xüsusiyyətləri mürəkkəbləşmişdir.

ARAŞDIRMA

Bu təkamül prosesinin ən ümdə xüsusiyyətini ümumiləşdirməyə çalışsaq, deyə bilərik ki, o həm ictimai-mədəni, həm də estetik hərəkat kimi ciddi milliləşmə prosesi keçirmişdir. Nəticə olaraq maarifçiliyin Avropadan M.F.Axundzadənin təmsalında milli-estetik düşüncəyə transferi nəicə etibarı ilə milli ictimai-mədəni və ədəbi-estetik hərəkat şəklinə düşmüş və bir sıra ciddi özünəməxsusluqlar qazanmışdır.

Tədqiqatçı Məmməd T. belə bir ümumiləşdirməsində də tam haqlıdır ki, “maarifçilər, xüsusən XIX əsrin son onilliklərinin maarifçiləri vətən və millət şüurunun inkişafında mühüm rol oynadılar. Bu da öz növbəsində XX əsr maarifçiliyində yeni bir keyfiyyəti inkişaf etdirdi, xoşbəxtlik və azadlıq probleminin həllində millət və vətən məsələsi başlıca amillərdən birinə çevrildi” (2,44).

“Xoşbəxtlik və azadlıq probleminin həllində millət və vətən məsələsi başlıca amillərdən birinə çevrildi” qənaəti müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsi kimi ərsəyə gəlir. Maarifçi realizmdə və eyni zamanda, maarifçi dünyagörüşünün qabarıq təzahür etdiyi romantizmdə və tənqidi realizmdə də həmişə “millət və vətən məsələsi” birinci dərəcədə həlli vacib problem kimi qoyulmuşdur. Lakin sovet ədəbiyyatşünaslığı XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan maarifçi realist ədəbiyyatını mümkün qədər milli özünəməxsusluğun, milli varlığın təsdiqi kimi səslənən bəzi əsas cəhətlərdən kənar saxlamağa, ümumbəşəri düşüncə kontekstini önə çıxarmağa çalışmışdır. Avropa maarifçiliyinin təsiri altında və sovet rejiminin ateist siyasətinin təzyiqi ilə ədəbiyyatşünaslıq maarifçilikdəki “təbii insan” təlimini, əslində milli müəyyənliyə, milli özünəməxsusluğa qarşı qoyurdu“...

Azərbaycan maarifçi realistlərinin dünyagörüşündə, nə də bu dünyagörüşün ifadəsi kimi meydana çıxan bədii əsərlərində din insanın şəxsiyyət azadlığını əlindən alan vasitə kimi düşünülməmiş və bu yöndən bədii təsvirin predmeti olmamışdır. Maarifçi realistlərinin din, məzhəblər, din xadimləri haqqında görüşləri sovet ədəbiyyatşünaslığında bilərəkdən təhrif olunmuş, ateist mövqedən şərh olunmuşdur. Həmin şərhlər maarifçi realist düşüncənin ümumiyyətlə milli ədəbi düşüncənin dinə inkarçı yanaşması haqqında fikirlər formalaşdırmışdır. Prof. X.Məmmədovun “XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlində Azərbaycan maarifçi realist ədəbiyyatı” adlı tədqiqatında özünə yer alan aşağıdakı ümumiləşdirməni Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığı üçün səciyyəvi elmi qənaət hesab etmək olar: “Fransız və rus maarifçiliyində “təbii hüquq”, “təbii insan” təlimi ictimai quruluşa, təhkimçiliyə qarşı mübarizə silahı olmuşdur. Onlar dini əqli qanunların insana bəxş etdiyi buxov adlandırır, şəxsiyyət azadlığını təmin etmək üçün ilk növbədə ona qarşı mübarizəni zəruri sayırdılar. Bu tipli mülahizələr tədqiqatçıların maarifçi realistlərin, o cümlədən N.Nərimanovun “Bahadır və Sona”, “Pir”, S.M.Qənizadənin “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” və digər əsərlərə verdikləri təhlillər əsasında meydana çıxırdı. Halbuki həmin əsərlərdə heç bir antidini düşüncə özünə yer almamışdır. Tədqiqatçılar çox vaxt müəlliflərin dinlə bağlı təsəvvürlərini məzhəb ayrı-seçkiliyinə, dinin mahiyyətini təhrif edən din xadimlərinə münasibəti ilə eyniləşdirir və yanlış hökmlər verirdilər. Nəticə olaraq, maarifçi realistlərin əsərlərində özünə yer tapan dini dünyagörüşü antidini, çox vaxt isə ateist dünyagörüşü kimi qələmə verilirdi. Lakin yaxşı haldır ki, sovet ədəbiyyatşünaslığının son mərhələ tədqiqatlarında maarifçi realistlərin dini dünyagörüşü mövqeyindən çıxış etməsinə dair bəzi obyektiv mülahizələr də səslənmişdir. Y.Qarayev yazır: “Dinə münasibət də bu mərhələdə mürəkkəbləşir. M.F. Axundovun maarifçiliyi yalnız Ağılı tanıyırdı, onun mövqeyini və rolunu heç kimlə və heç nə ilə bölüşmürdü... XIX əsrin son rübünün maarifçiləri isə ağılla yanaşı, həm də Allahı qəbul edir, köməyə çağırır, dini fanatizmə qarşı mübarizədə dinin özünün ən müqəddəs silahı ilə - Quranla da silahlanırdılar” (1, 129). Əslində, bu mülahizələr XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindəki maarifçi realist ədəbiyyatın mahiyyətinə obyektiv nüfuzu ifadə edir: tədqiqatçının bədii mətnlərin ifadə etdiyi estetik həqiqətləri düzgün ümumiləşdirməsindən xəbər verir. Lakin bu obyektiv həqiqətlər sovet dövrünün ədəbiyyatşünaslığını ideoloji cəhətdən təmin etmədiyi üçün elmi şərhin bu istiqamətdə davam etdirilməsi mümkün olmur. Əlbəttə, maarifçilərin dinə baxışlarının sovet ədəbiyyatşünaslığının Y. Qarayevə qədərki şərhli obyektiv elmi əsaslardan tamamilə məhrum idi. Məsələ burasındadır ki, bu cür yanaşmalar XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindəki milli ictimai-mədəni mühitdəki reallıqları əks etdirmirdi. Məsələ təkcə o deyildi ki, maarifçi realistlərin öz əsərlərində bilavasitə dini dünyagörüşü mövqeyindən çıxış etmələri mahiyyətcə təhrif və inkar olunurdu. Məsələ həm də onda idi ki, bu cür yanaşmalar nə ictimai-mədəni mühitin, nə də estetik düşüncənin mürəkkəbliklərini ifadə edə bilmirdi. Müəllif dünyagörüşünün, bədii mətn həqiqətlərinin birbaşa ateist-materialist düşüncə ilə izahı Şərq-müsəlman və milli kontekstləri, eyni zamanda idealist dünyagörüşünü arxa plana atır, ədəbi-mədəni mühitin birtərəfli izahına gətirib çıxarırdı.

Şərq-İslam maarifçiliyinin mövcudluğu sovet ədəbiyyatşünaslığında kəskin tənqid mövqeyindən qarşılır, “dini-mürtəce antiədəbiyyat” (1, 120) kimi damğalanır və rədd olunurdu. Sovet ədəbiyyatşünaslığı İslam maarifçiliyini XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinin ictimai-mədəni və estetik hərəkatının bir qolu kimi yox, mürtəce və yaşamaq iqtidarı olmayan, məna və mahiyyətdən uzaq, guya öz-özünə ölüb gedən, Avropa tipli maarifçiliyə rəqabət göstərə bilməyən hadisə kimi şərh edir və onun milli ictimai və ədəbi yaddaşda özünə yer tutmasına hər vaxtlə mane olurdu.

Bununla bərabər, indi artıq diqqətimizi cəlb edir ki, müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslığında sözü gedən dövrün maarifçilik hərəkatını və maarifçi ədəbiyyatını tipoloji cəhətdən fərqləndirmək meylili özünü göstərməkdədir. Azərbaycan ədəbiyyatında XIX əsrdən üzü bəri yaranıb inkişaf edən ədəbi

cəryanlardan bəhs edərkən nəzəriyyəçi alim R.Əliyev XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindəki maarifçi ədəbiyyatı və hərəkəti tipoloji cəhətdən iki qismə ayırır. Tədqiqatçı yazır: “Müsəlman şərqində maarifçilik dünyagörüşünün ayrılmaz tərəfi Qərb xalqlarının siyasi, mədəni və iqtisadi tərəqqi yoluna nümunə kimi baxmaq, Avropa sənaye inqilabları istiqamətində inkişafın qaçılmazlığına inam idi. Sovet hakimiyyəti qurulana qədər Azərbaycanda bu qərbçi maarifçilik üstünlük təşkil edirdi. Lakin islami maarifçilik də var idi” (4,45). R.Əliyev Avropa tipli maarifçiliklə müqayisədə İslam maarifçiliyinin zamanın tələblərindən geridə qalmasını, müasirlik tələblərinə cavab verməməsini qabartsa da, bu maarifçi qanadın İslam dünyagörüşünə söykənməsini, cəmiyyətin inkişafında İslam dünyagörüşünün mütərəqqi əhəmiyyətini irəli çəkmələrini, ictimai-siyasi, əxlaqi-mədəni və hətta iqtisadi məsələlərdə Qurani-Kərim hökmlərinə istinadını onun əsas fəaliyyət istiqaməti kimi şərh edirdi. Tədqiqatçı yazır: “Bizim islam maarifçiliyinin əsas ideyaları islam təəssübkeşliyi və İslam dinini müdafiədən ibarət idi... İslam müdafiəçiləri üçün konkret müsəlmanın və icmanın deyil, İslam dininin özünün təəssübünün çəkilməsi xas idi... Sovet dövründə bolşeviklər dini qadağan etməklə islam maarifçiliyini zorla aradan götürdülər” (4,46).

Əhmədbəy Ağayev İslamı bütün Yaxın Şərqdə buvaxta qədərki ictimai-mədəni tərəqqinin rəhni hesab edir və müasir elmin də əsas vəzifəsini islama xidmətdə gördü. Əlibəy Hüseynzadə isə milli mədəniyyətin yalnız keçmişini yox, gələcəyini də İslama bağlayaraq deyirdi ki, “Bizə hər növ mədəniyyət lazım deyil, yalnız İslamiyyət daxilində olan mədəniyyət lazımdır” (5,130).

XIX əsrin ortaları ilə müqayisədə yeni mərhələdə milli ictimai düşüncənin, milli varlıq və şüur uğrunda mübarizənin köklü bir hərəkət şəklində düşüdüynü nəzərə alsaq, ictimai və mədəni-estetik düşüncədə getdikcə daha dərinə özünə yer etməyə başlayan İslam dünyagörüşünün milli özünü təsdiq, milli tərəqqi, tarixi kökə bağlılığın ifadəsi kimi meydana çıxdığını düşünmək olar. Bu dövrdə milli mühitin bir çox hallarda islam mühiti kimi dərk olunduğunu da nəzərə alsaq və düşünsək ki, milli varlıqla dini mənsubiyyətin sərhədləri də tam ayrılmamışdı, onda ictimai-mədəni düşüncədə İslamın oynadığı rolun köklərini, psixoloji əsaslarını tam təsvir etmək olar.

XIX əsrin son rübündən başlayaraq maarifçilik hərəkətinin – “mətbuat, məktəb və teatr hərəkətinin” (1,120) yüksəliş prosesinə qədəm qoyması ədəbiyyatşünaslıqda “M.F.Axundovun ideyaları və nəzəri vəsiyyətlərinin “indi bir-bir həyata keçməyə başlaması” (1,120) dövrü kimi xarakterizə olunur. Bu dövr maarifçiliyinin əsas ideya xətti aşağıdakı kimi müəyyənləşir: “Bunlardan ən böyüyü xalqı maarifləndirmək, “bəsirət və elm sahibi etmək” ideyası idi” (1, 120).. İslamı təbliğ həmin illərdə daha da qüvvətlənir. Burjuva ideoloqları sübut etməyə çalışırlar ki, bəşəriyyətin gələcək inkişafı ancaq islam dini ilə mümkündür. Onu qoruyub yeni tarixi şəraitə uyğunlaşdırmaq lazımdır. Məlum məsələdir ki, sovet dövrünün ədəbiyyatşünaslığı ictimai tərəqqidə və mədəni inkişafda İslama verilən bu rolla razılaşmır, məsələnin bu cür qoyuluşuna tənqidi yanaşır və onu vaxtını çoxdan keçirmiş dini təəssübkeşlik kimi dəyərləndirirdi. Lakin məsələ burasındadır ki, bu inkarçı yanaşmalar dövrün ictimai və mədəni düşüncəsindəki mürəkkəbliyi qeyri-obyektiv və birtərəfli təqdim edirdi. Əsl həqiqətdə isə XIX əsrin son rübü və XX əsrin əvvəllərində islama münasibətdə, onun ictimai fikrin inkişafında oynaya biləcəyi rola baxışda dövrün ziyalıları arasında əsaslı fikir ayrılığı yox idi.

YENİLİKLƏR

İstər Avropa tipli maarifçiliyin tərəfdarları, istərsə də İslam maarifçiliyinin təbliğatçıları öz dünyagörüşlərində dinin roluna ayrılan yerə görə bir-birinin mövqeyini bu və ya digər dərəcədə tamamlayırdılar. Məhz bu mənada H.Zərdabinin, N.Nərimanovun, S.M.Qənizadənin, F.Köçərlinin dinə baxışları ilə Ə.Hüseynzadənin, Ə.Ağayevin dinin ictimai həyatda oynaya biləcəyi və oynamalı olduğu rola dair fikirlərində nəinki bir-birini inkar edən mövqelər görmək mümkün deyil, əksinə məsələyə baxışda ümumi bir yaxınlıq nəzərə çarpır. Bu yaxınlığın elmi əsasları onunla müəyyənləşir ki, Ə.Hüseynzadənin, Ə.Ağayevin İslam dininin ictimai inkişafda oynaya biləcəyi roluna dair mülahizə və fikirlərinin estetik ifadəsinə və təsdiqinə N.Nərimanovun, S.M.Qənizadənin bədii əsərlərində rast gəlirik. Digər tərəfdən H.Zərdabinin, F.Köçərlinin, N.Nərimanovun və başqalarının öz publisistik və ədəbi-tənqidi yazılarında İslam dininin milli-mədəni inkişafda oynaya biləcəyi rola dair fikirləri ilə Ə.Ağaoğlunun, Ə.Hüseynzadənin bu istiqamətdəki fikirləri bir-birini tamamlayır..

N.Nərimanov ümumdünya mədəni proseslərində hər bir millətin gələcəyi yolun perspektivlərini aydın və dəqiq müəyyənləşdirilməsinin vacibliyini önə çıxarır. Milli inkişafın bəşəri tərəqqi ilə əlaqəsi

məsələsini qoyur. N.Nərimanova görə, İslam dini millətimizin ümumbəşəri miqyasda inkişafını şərtləndirən, onu insanlığın şərəfli yoluna, mütərəqqi proseslərə qoşulmasına təkan verən birinci amildir. N. Nərimanov müsəlman xalqları üçün islam həqiqətlərini düzgün şəkildə dərk edib, ona əməl etməyi “müqəddəs bir məslək” yolu hesab edir. Onun fikrincə, dünya xalqları içərisində tutduğumuz yolun bəşəri mənə və məzmunu öz dinimizin həqiqətlərini nə qədər düzgün dərk etməyimizlə bağlıdır.

Maraqlı burasıdır ki, milli inkişafı ilə bağlı fikirlərində Azərbaycan ziyalılarının düşüncəsini ortaq məqama gətirən cəhətlər, hətta onların mövqelərindəki konseptual yaxınlığı da müşahidə etmək mümkündür. Ə.Hüseynzadə də eynən H.Zərdabi və Nərimanov kimi milli inkişafda İslam həqiqətlərinin dərk olunmasının həlledici rolundan danışır.

Ə.Hüseynzadəni narahat edən bu həqiqət İslamın yaranma tarixindən üzü bəri həqiqi mənasında dərk edilməməsi, cəmiyyət həyatının prinsipinə çevrilə bilməməsidir

S.M.Qənizadə islam dininin həqiqi fəlsəfəsini insanlığa xidmətdə görür. İslamda, Qurani-Kərimdə çox ciddi yer alan “uxuvvət”in bəşəri məzmununu açır. İslamda bu bəşəri məzmunun – uxuvvətin “həqqaniyyət”dəki təcəssümünü önə çəkir. S.M.Qənizadə “həqqaniyyət” anlayışı altında İslamda bir olan Allahın bütün insanları birləşdirmək məqsədinin gerçəkləşdiyini göstərir. Bu Ə.Hüseynzadənin önə çəkdiyi “hübbüllah” fəlsəfəsinin, Nərimanovun qabartdığı “həqiqəti-islam”ın sənətkarın düşüncəsindəki özünəməxsus ifadəsi idi. Bu məqamda İslam maarifçiliyinin əsas ideoloqlarından olan Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlunun mövqeyi ilə S.M.Qənizadə, N.Nərimanov kimi maarifçi realistlərin düşüncələri üst-üstə düşürdü. Nərimanov “Bahadır və Sona” əsərində İslamın həqiqi mahiyyəti, Qurani-Kərimin əsl məzmunu ilə ruhanilərin xalqa təqdim etdiyi islam düşüncəsi arasında böyük fərq olduğunu, buna görə də din xadimlərinin dövlətin və cəmiyyətin idarə olunmasından uzaqlaşdırılması məsələsini qoyur və tarixdən üzü bəri İslam və Xristian dünyasında məsələyə münasibətdə fərqli mövqelərin və yolların meydana çıxmasına diqqət çəkirdi.

Bahadırın Sonaya dediyi aşağıdakı sözlər İslamın həqiqi mahiyyəti ilə ruhanilərin xalqa çatdırdığı İslam arasında köklü fərq olduğunu göstərmək məqsədi daşıyır. Əsərdə milli ictimai mübarizədə ruhaniliyin cəmiyyətin idarə olunmasında nüfuzunun qarşısının alınmasının vacibliyi vurğulanır. Bahadır deyir:

- Bəli, doğru buyursunuz, xalq ancaq mollalara inanır, yəni molla nə desə xalq ona əməl edir. İslamın və millətin evini yıxan bu deyilmə? Müsəlman filosoflarından biri deyir: “Məhəmməd peyğəmbər hazırda öz millətinə nəzər etsə, yaqın qoyduğu dini tanımaz” (6,163). Burada zaman-zaman din xadimlərinin xalqı islamın mahiyyətindən uzaqlaşdırdığı və nəticə etibarilə bunun cəmiyyət həyatında tərəqqiyə mane olması məsələsi qoyulur. Nərimanov öz romanında bu məsələyə münasibətdə İslam və Xristian dünyası arasındakı böyük fərqə diqqət çəkir.. Bahadır deyir: “Həmi millətlərdə ruhanilər bir neçə səbəbə görə dünya elmlərinə həmişə düşmən olublar, yəni tərəqqi yolunu mümkün qədər millətin üzünə bağlı qoyublar. Lakin bu məsələdə xristian aləmi ilə müsəlman aləmində bir təfəvüt görünür. Xristian aləmində ruhanilər elmlərə düşmən olublarsa da, fəqət padşahlar və dövlət ruhanilərlə müdam muharibədə bulunublar... Xristian aləmi müdam belə bir müharibədə olarkən özünü ruhanilərin zəncirindən yavaş-yavaş xilas ediblər. Müsəlman aləminə diqqət edərsiniz isə bu müharibəni görməzsiz. Padşah həm xəlifə olub da, həm də dövlətin yol göstərən. Padşah-xəlifə, ya zəmanənin ən böyük ruhanisi tərəqqi yolunu camaatin üzünə qəsdən, ya səhvən bağlayıbıdır” (6,164)

NƏTİCƏ

Buraya qədər deyilənlər onu sübut edir ki, İslam maarifçiliyində dini ehkamların və ruhanilərin cəmiyyət həyatında oynadığı rola qismən mühafizəkar münasibət nəzərə çarpsa da, bütövlükdə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinin maarifçi düşüncəsi İslam dininə inam və etiqadı qəbul edir, bir qrup insanın dünya işlərinin tənzimlənməsində Qurani-Kərim həqiqətlərini öz mənafələrinə təfsir etmələri ilə razılığa bilmirlər.

Maarifçi düşüncə, birinci halda hər bir şüurlu vətəndaşın Qurani-Kərim ehkamları ilə dərindən tanış olmasını, öz düşüncə, əməl və fəaliyyətində birbaşa Allahın buyurduqlarına əməl etməyi, ruhani təbəqəsinin tələblərinə tənqidi yanaşmaq fikrini irəli sürür.

İkinci halda, maarifçi düşüncə müəyyən qədər təkamül prosesi keçirərək dini “inanclar və ibadətlər” sistemi kimi qəbul edərək onu insanla Allahı arasındakı mənəvi-ruhi əlaqə kimi dərk edir. Buna görə də

din ruhi-mənəvi sahə hesab edilərək, onun cəmiyyət işlərinə müdaxiləsinə son qoymağın zərurəti məsələsi qaldırılır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

- 1.Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı. Elm, 1980,258 s.
- 2.Məmməd T. Ədəbiyyat müasir elmi yanaşmalar kontekstində. Bakı. Xan nəşriyyatı, 2016, 412 s.
- 3.Məmmədov X. XIX əsrin sonu, XXəsrin əvvəlində Azərbaycan maarifçi realist ədəbiyyatı. Bakı, API- nin nəşri, 1978.
- 4.Əliyev R. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı. Mütərcim, 2008, 360 s.
- 5.Talıbzadə K. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. Bakı. Maarif, 1984, 328 s.
6. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. Bakı. Lider Nəşriyyat, 2004, 496 s.

**“NİBELUQLAR HAQQINDA NƏĞMƏ” VƏ “KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANLARI
MÜQAYİSƏ MÜSTƏVİSİNDƏ**

"THE SONG OF THE NIBELUGS" AND "KITABI-DADE GORGUD" IN COMPARISON

NOVUZOVA Nərmin

Bakı Avrasiya Universitetinin magistrantı, Filologiya fakültəsi Ədəbiyyatşünaslıq (Dünya ədəbiyyatı)

ÖZET

“Nibelunqlar haqqında nəğmə” dastanı digər alman və fransız dastanlarından vətənpərvərlik mövzusunun əhatə etməsi ilə fərqlənir. Bir çox cəhətinə görə bu dastan türk dastanları ilə müqayisə edilə bilər. Bu müqayisəyə ən uyğun dastanlardan biri məhz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanıdır. Məqalənin məqsədi iki müxtəlif xalqa mənsub olan “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Nibelunqlar haqqında nəğmə” dastanlarının xüsusiyyətlərini müqayisə müstəvisində əks etdirməkdir. Hər iki epos qohum etnosların müştərək tarixindən xəbər verən ortaq abidələrdir (german tayfaları və oğuz-türk tayfaları).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının Qanturalı haqqındakı boyunda evlənmə motivi ilə qarşılaşırıq. Qaturalı Trabzon hakiminin qızı Selcan xatuna aşıqdır və onunla evlənmək üçün çətin sınaqlardan keçir. Sonra qəhrəman Selcan xatunla qayıdarkən onun atası tərəfindən hücumla məruz qalır, Selcan xatunun sayıqlığı və igidliyi sayəsində sağ qalır. Burada “Nibelunqlar haqqında nəğmə” də olduğu kimi cəngavər qadın, cütlüklərin qarşı-qarşıya gəlməsi motivini görürük. “Nibelunqlar” dastanındakı Brunhilda ilə Selcan xatunun oxşar cəhəti hər ikisinin də özləri ilə evlənəcək adamların igidlik göstərmələrini istəmələridir. Brunhilda savaşa ilahəsidir və o, xüsusi gücə sahib olmasına baxmayaraq sonradan öz qüdrətini itirir. Beləliklə, türk dastanından fərqli olaraq bu dastanda qadının zəif, gücünü itirən bir məxluq olaraq təqdimini görürük. Eləcə də ana kimi bu qadınlar etinasız, zəif təqdim edilir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında isə “ana haqqı, tanrı haqqı” deyilir, qadının ana statusu xüsusi önəm daşıyır.

Tədqiqatçılar eposlar arasında müqayisələr apararaq, hər iki dastanda, qəhrəmanların mifik obrazlarla vuruşduğunu və qalib gəldiyini, oğuz dastanındakı Selcan xatunla alman eposundakı Brunhilda arasındakı oxşarlığı onların hər ikisinin amazon qadın tipi olması ilə bağlayırlar. Həmçinin həm türk, həm də Şərqi qəhrəmanlıq dastanlarında geniş yayılan motivdən – qəhrəmanın qızı görmədən ona aşiq olması motivini qeyd edirlər. Həm “Nibelunqlar”, həm də “Kitabi-Dədə Qorqud” nüfuz sahibi olan, xalq haqqında epos-epik poemadır və igidliyin tərənnümüdür. Müqayisə prosesinə cəlb etdiyimiz zaman hər iki epos arasında həm oxşarlıqlar, həm də müəyyən fərqliliklərin olduğunu müşahidə edirik. İki dastan da ortaq motivlərə sahib olmaqla bərabər mənsub olduğu xalqın mənəvi dəyərlərini incə cizgilərlə əks etdirməkdədir.

Açar sözlər: epos, oxşar motivlər, qəhrəmanlıq

ABSTRACT

The epic "Song of the Nibelungs" differs from other German and French epics in that it covers the theme of patriotism. In many respects, this epic can be compared with Turkish epics. One of the most suitable epics for this comparison is the "Kitabi-Dada Gorgud" epic. The purpose of the article is to reflect the features of the epics "Kitabi-Dada Gorgud" and "Song of the Nibelungs" belonging to two different peoples on a comparative level. Both epics are common monuments that tell about the common history of related ethnic groups (Germanic tribes and Oghuz-Turkic tribes).

We encounter the motif of marriage in the story about Ganturalı in the "Kitabi-Dada Gorgud" epic. Selcan, the daughter of the judge of Trabzon, is in love with Khatuna and goes through difficult trials to marry her. Then the hero Seljan is attacked by his father while returning with the khatun, Seljan survives thanks to the alertness and bravery of the khatun. Here, as in the "Song of the Nibelungs", we see the motif of a knight woman and couples facing each other. Brunhilda in the Nibelungen saga and Seljan's

that are similar in that they both want their prospective brides to be brave. Brunhilda is the goddess of war, and although she has special powers, she later loses her power. Thus, unlike the Turkish epic, in this epic we see the presentation of the woman as a weak, powerless creature. Also, as mothers, these women are neglected and weak. In the "Kitabi-Dada Gorgud" epic, it is said that "mother's right, god's right", the status of a woman's mother is of special importance.

By making comparisons between the epics, the researchers point out that in both epics, the heroes fight and win with mythical figures, and the similarity between Seljan Khatun in the Oguz epic and Brunhilda in the German epic is due to the fact that both of them are amazon type of women. Also, they mention the motif that is widespread in both Turkish and Eastern heroic epics - the motif of the hero falling in love with a girl without seeing her. Both "The Nibelungs" and "Kitabi-Dade Gorgud" are authoritative, epic-epic poems about the people and glorification of bravery. When we engage in the process of comparison, we notice that there are both similarities and certain differences between both epics. Both epics have common motives and reflect the moral values of the people they belong to with fine lines.

Keywords: epos, similar motifs, heroism

**HEYDƏR ƏLİYEV VƏ “KİTABI-DƏDƏ QORQUD” EPOSU
HAYDER ALIYEV AND THE EPIC OF "KITABI-DADE GORGUD"**

MAMMADOVA Elnara Adil

Phil.u.f.d., b/m., Azerbaijan medical university, Department of Azerbaijani language

ABSTRACT

Heydar Aliyev's thoughts about language policy, and ways to develop it taught us to feel the beauty of the Azerbaijani language, our native language, and to be an example to everyone by speaking this language correctly. The outstanding statesman's work in the direction of science and culture required learning our language, history, and language monuments. In his speeches about "Kitabi-Dade Gorgud", H. Aliyev called attention to the unopened pages of this saga, which he called "our moral code", "reputable source of our national aesthetics", the mirror of our history, our ethnic memory, our archaic thinking", "the song of our speech, language, spirituality and soul" directed. It paved the way for further research on this saga. In accordance with Heydar Aliyev's wish, investigations are continuing in the direction of uncovering new secrets of "Kitabi-Dade Gorgud".

Keywords: Heydar Aliyev, "Kitabi-Dada Gorgud", epos, our language

Açar sözlər: Heydər Əliyev, "Kitabi-Dədə Qorqud", epos, dilimiz

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev ana dilimizə, ədəbiyyatımıza, tariximizə, ideologiyamıza, abidələrimizə həmişə böyük dəyər verib və onu sevib. O, Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etdiyi müddətdə xalqın ictimai təfəkküründə milli düşüncənin formalaşmasına xüsusi bir diqqət yetirmişdir.

Heydər Əliyevin dövlət quruculuğunda əhəmiyyətli bir yerdə duran dil siyasəti və onu inkişaf etdirməyin yolları haqqında söylədiyi fikirlər bizə Azərbaycan dilini, ana dilimizin gözəlliyini duymağı, bu dildə düzgün danışmaqla hamıya nümunə olmağı öyrətdi.

Heydər Əliyevin dövlət quruculuğunda əhəmiyyətli bir yerdə duran dil siyasəti və onu inkişaf etdirməyin yolları haqqında söylədiyi fikirlər bizə Azərbaycan dilini xalqın mənəvi varlığı kimi sevməyi, dilin zəngin söz xəzinəsindən bacarıqla istifadə etməyi, dilin qayğısına qalmaq, onun saflığını qorumağı, onunla fəxr etməyi, onu dərinlən bilməyi, mükəmməl mənimsəməyi, ana dilimizin gözəlliyini duymağı, bu gözəlliyi hər zaman hər yerdə təbliğ etməyi, bu dildə düzgün danışmaqla hamıya nümunə olmağı öyrətdi. Göründüyü kimi, Heydər Əliyev, qurub-yaratdığı Azərbaycanda xalqın mədəni, intellektual, milli-mənəvi inkişafının təməllərindən biri kimi milli dil siyasətinə böyük əhəmiyyət verirdi, bu yolda bir əsgər kimi mübarizə aparırdı. Ulu Öndərin 18 iyun 2001-ci il tarixində imzaladığı "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərman da həmin mübarizənin davamı idi.

Onun bu mövzudakı çoxsaylı fikirlərindən birini xatırlayaq: "Millətin milliliyini saxlayan onun dilidir. Şübhəsiz ki, musiqi də, ədəbiyyat da, ayrı-ayrı tarixi abidələr də millətin milliliyini təsdiq edir. Amma millətin milliliyini ən birinci təsdiq edən onun dilidir. Əgər Azərbaycan dili olmasa, Azərbaycan dilində mahnılar olmaz, musiqi olmaz. Bunların hamısı bir-birinə bağlıdır. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yaşaması, möhkəmlənməsi, inkişaf etməsi də bizim ən böyük nailiyyətlərimizdən biridir. Bu, təkcə dil məsələsi deyil, bu həm də azərbaycançılıq məsələsidir".

Ana dilimizin inkişafı və qorunması əsasən Ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Azərbaycan dilini sevən, ona hörmətlə yanaşan Ümummilli lider H. Əliyev Azərbaycan dövlətinin rəhbəri olduğu ilk illərdən Azərbaycan dilinin qorunması, tətbiqi və inkişafı ilə bağlı bir çox işlər görmüşdür. O, dilə münasibətdə hər kəsə örnək olmuş və hələ hakimiyyətə gəldiyi ilk illərdə bir çox ziyalının cəsarət etmədiyi halda rəsmi və qeyri-rəsmi yığıncaqlarda, məclislərdə Azərbaycan dilində

danışmaqdan çəkinməmiş, ana dilinin ictimai-siyasi mövqeyinin yüksəlməsinə bilavasitə təsir göstərmiş, başqalarına nümunə olmuşdur.

Heydər Əliyev ana dilini bilməyən, bu qədim və zəngin dildə rəvan danışa bilməyən dövlət məmurlarından müəllim tutub dilimizi öyrənməyi tələb edirdi: *“Oturun, müəllim tutun, bu dili öyrənin... məgər dünyadan bu dili bilməyə-bilməyə çıxıb gedəcəksiniz? Axı belə şey olmaz...”*. Ulu öndər gənclərə klassikləri - Nizamini, Füzulini, Nəsimini, Vaqifi, Sabiri, Mirzə Cəlili oxumağı tövsiyə edirdi. Deyirdi ki, gənclər ana dilimizi yaradan və yaşadan bu söz dühalarını, sənət korifeylərini oxumasa, oxuya bilməsə "tariximizi bilməyəcək, bizim mədəniyyətimizi bilməyəcək... Milli-mədəni ənənələrimizi bilməyəcək". Bütün bunları bilməyən isə vətənpərvər olmağı mümkün deyil. Müəllif belə qənaətə gəlir ki, dilimizə böyük sevgi ilə yanaşan Heydər Əliyev onun taleyi ilə bağlı nikbin olmuşdur. *“Öz dilimizi Azərbaycanda hakim dil etməliyik!”* - ulu öndərin dil strategiyası, onun dil nəzəriyyəsində prioritet istiqamət belə idi.

Ulu öndərin nitqinin izahedici xarakteri bunda idi ki, o, ən qədim problemlər haqqında danışanda belə, dinləyiciyə sual yeri qoymur, təfsilatları məntiqlə kütləyə çatdırırdı. Bunun üçün o, müxtəlif ifadə tərzlərindən istifadə edirdi. Bunlardan ən çox işlənən böyük natiqin sual qoyub cavab verməsi, digəri *“bilirsiniz”* müraciətidir. Onun dil strategiyası belə idi: *“Öz dilimizi Azərbaycanda hakim dil etməliyik!”*. O, nitqlərində həm sual verib, həm də cavabını verirdi. **“Bilirsiniz”** modal sözü ilə məsələnin hamıya məlum olduğuna, lakin hələ də bir qism şəxslərin öz fikirlərində qaldığına işarə edirdi.

H.Əliyevin nitqinin başqa bir cəhəti də müraciət etdiyi, haqqında danışdığı bir məsələyə və ya şəxsiyyətə adi nitq yox, sözlə çəkilmiş bir portret yaratması idi.

Heydər Əliyev peşəkar natiq, böyük ictimai-siyasi təfəkkür sahibi, öz güclü fəaliyyəti ilə seçilən, davranış və üslub sahibidir. O, Azərbaycan nitq mədəniyyətinin hazır imkanlarından istifadə etməklə kifayətlənməmiş, ana dilimizin, şifahi dilimizin hüdudlarını maksimum dərəcədə genişləndirmişdir.

Görkəmli dövlət xadimi elm və mədəniyyətin istiqamətində gördüyü işlər dilimizi, tariximizi, dil abidələrimizi öyrənməyi tələb edirdi. *“Kitabi-Dədə Qorqud”* haqqındakı çıxışlarında H.Əliyev *“əxlaq kodeksimiz”, “milli estetikamızın mötəbər qaynağı”, “tariximizin etnik yaddaşımızın, arxaik təfəkkürümüzün güzgüsü”, “nitqimizin, dilimizin, mənəviyyatımızın, ruhumuzun nəğməsi”* adlandırdığı bu dastanın açılmayan səhifələrinin olduğuna diqqəti yönəlmiş, bu dastanla bağlı gələcək araşdırmalara yol açmışdır.

Belə ki, *“Bizim zəngin tariximiz, qədim mədəniyyətimiz və milli-mənəvi dəyərlərimiz “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda öz əksini tapmışdır. Bu epos bizim ümumi sərvətimizdir və hər bir azərbaycanlı onunla fəxr edə bilər. Bu bizim ana kitabımızdır və gənclər bu kitadı nə qədər dərinləndirə bilsə millətini, xalqını, vətənini, dilini, müstəqil Azərbaycanı bir o qədər də çox sevcəkdir”*.

Milli-mənəvi dəyərlərimizin yaradılmasına daim əhəmiyyət verən ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin tapşırığı ilə 1975-ci ildə *“Dədə Qorqud”* bədii filmi çəkilib. 2000-ci ildə yenə də dahi rəhbərin Fərmanı ilə *“Kitabi-Dədə Qorqud”* dastanının 1300 illiyi dünya türkoloqlarının və türkdilli ölkə başçılarının iştirakı ilə yüksək səviyyədə qeyd edildi. *“Kitabi-Dədə Qorqud”* Azərbaycan xalq ədəbiyyatının ən qədim yazılı abidəsidir. Dastandakı hadisələrin əksəriyyəti Dəmirqapı Dərbənd, Bərdə, Gəncə, Əlincə, Göyçə gölü və s. Yerlərdə cərəyan edir.

Heydər Əliyevin *“ana kitabımız”* adlandırdığı *“Kitabi-Dədə Qorqud”* eposunun 1300 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında 1997-ci il 20 aprel tarixli Fərmanı, Ulu öndərin təşəbbüsü ilə UNESCO səviyyəsində həmin eposa aid tədbirlərin təşkil edilməsi müstəqil Azərbaycanın ilk nəhəng elmi-mədəni tədbirlərindən biri kimi Azərbaycan folklorşünaslığının və ümumən, humanitariyasının inkişafında mühüm əhəmiyyət daşımışdır.

Soykökümüzü, tariximizi, dövlətçiliyimizi və Azərbaycan türkcəsini öyrənmək baxımından zəngin mənbə olan *“Kitabi-Dədə Qorqud”* yalnız Azərbaycan deyil, bütün türk dünyasının örnək kitabıdır. H.Əliyevin *“Kitabi-Dədə Qorqud”* eposunun 1300 illik yubileyi ilə bağlı tarixi Fərmanı Azərbaycan ədəbi dilinin 1300 illik tarixini qeyd etmək demək idi.

Dünya xalqlarının mənəvi sərvətlər xəzinəsinə həmişəlik daxil olmuş *“Kitabi-Dədə Qorqud”* dastanının Azərbaycan xalqının, bütün türk xalqlarının qədim və zəngin mədəniyyətinin təbliğinə xidmət edən

beynəlxalq əhəmiyyətli hadisə olduğunu nəzərə alaraq onun 1300 illik yubileyinin layiqincə hazırlanması və keçirilməsi məqsədilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyi haqqında fərman imzaladım. Dünya miqyaslı mənəvi sərvət olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un yalnız Azərbaycan xalqının yox, bütövlükdə türkcə xalqlarının mədəniyyətinin təbliğində mühüm əhəmiyyət daşıdığını, türk xalqlarının mədəni birliyində xüsusi rol oynadığını ciddi şəkildə nəzərə aldığına görədir ki, Heydər Əliyev 1300 illik yubiley tədbirini Türkdilli Dövlətlər Birliyinin VI Bakı Zirvə görüşü ilə eyni vaxtda keçirilməsini daha məqsədəuyğun hesab edirdi.

Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, bu yubiley bizim üçün, bütün türk dünyası üçün, bəşər mədəniyyəti üçün müstəsna əhəmiyyəti olan tarixi hadisədir.

Ulu öndər bir tərəfdən bu eposun ilk rüşeymlərinin VII əsrdən yaranmasını diqqət mərkəzinə çəkirdisə, digər tərəfdən hansı coğrafiyanın eposda daha qabarıq görünməsinə diqqəti yönəldirdi. “Kitabi-Dədə Qorqud”un nə dərəcədə Azərbaycan, nə dərəcədə ümumtürk hadisəsi olması Heydər Əliyevin mülahizələrində xüsusi yer tuturdu.

“Mən “Kitabi-Dədə Qorqud”un tədqiqi, təbliği ilə məşğul olmuş alimlərimizə, yazıçılarımıza, bütün vətəndaşlarımıza təşəkkür edirəm. Əmin olduğumu bildirmək istəyirəm ki, onlar öz elmi işlərini bundan sonra da davam etdirəcəklər”.

Heydər Əliyevin arzu və istəklərinə uyğun olaraq, “Kitabi-Dədə Qorqud”un yeni-yeni sirlərinin açılması istiqamətində araşdırmalar davam edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Milli varlığımızın mötəbər qaynağı // “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası, I cild. Bakı, Yeni Nəşrlər Evi, 2000;
2. Milli mənəvi dəyərlərimizə, xalqımızın çoxəsrlik tarixinə hörmət, ehtiram bayramı // Respublika sarayında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yubiley mərasimində Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi. “Azərbaycan qəzeti, 11 aprel 2000-ci il;
3. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyi şərəfinə // “Gülüstən” Sarayında Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi;
4. Z.Əsgərov. H.Əliyevin xarici siyasət stratesiyası. Xalq qəzeti, 2010, 10 aprel;
5. M.Əliyev. H.Əliyev “Elm, təhsil və mədəniyyəti himayədarı idi”. Xalq qəzeti 16 may, 2010;
6. N.Məmmədov. H.Əliyev və Azərbaycan modeli. Bakı, 1990.

ГРЕЧЕСКАЯ ДИАСПОРА В РЕСПУБЛИКЕ БАШКОРТОСТАН
GREEK DIASPORA IN THE REPUBLIC OF BASHKORTOSTAN

Liana SADYKOVA

*Candidate of Historical Sciences, Research scientist of the Department of Ethnology Order of the
Badge of Honour Institute of History, Language and Literature of the Ufa Federal Research Centre of
the Russian Academy of Sciences*

ORCID ID: 0000-0003-0174-2287

ABSTRACT

The Republic of Bashkortostan is one of the richest regions of Russia in terms of nationalities living in the republic. The Greek ethnic group in the RB is not the most numerous, but an active, intelligent and memorable people with their ancient culture. Today, according to official data, less than a thousand Greeks live in the republic. According to the results of the All-Union Population Census in 1926, there were only 13 Greeks in the Bashkir ASSR, in 1939 – 68, in 1959 there were 1466, in 1970 – 1183, in 1979 – 1099, in 1989 - 1083, in 2002 - 1038 Greeks. According to the 2010 census, 753 Greeks live in the RB, of which 680 are urban residents and 73 are rural residents. The dynamics of the number of Greeks according to the results of the All-Union Population censuses shows a decrease in their number in Bashkortostan in comparison with other peoples. These statistics most likely reflect not attractive conditions for the Greek people in the RB. The Society of Greeks of the RB was organized in 1992 under the name "Tavrida". In 2011, the Greeks of the RB recreated the Regional Public Organization Society of Greeks "Xymeroma" (translated from Greek as "Dawn"), which continued the traditions of the Greek community "Tavrida" that existed before in the RB. A. Dovlyatidis directs the society. The society has its own anthem, written by S. Yanaki in 2007-2008, who is of Greek descent on his father. The Greeks in the RB retain their ethno-cultural identity in the conditions of migration thanks to the activities of the Greek society "Xymeroma".

Keywords: the Greeks of Russia, the Greek Diaspora in Bashkortostan, preservation of the ethnocultural identity of the Greeks in the conditions of migration.

Республика Башкортостан – это один из самых богатых регионов России в плане проживающих в республике национальностей. Для населения РБ совместное проживание разных народов воспринимается как естественно сложившееся состояние. Греческий этнос в РБ не самый многочисленный, но активный, умный и запоминающийся народ своей древней культурой. На сегодняшний день по официальным данным в республике проживает менее тысячи греков. По итогам Всесоюзной переписи населения в 1926 г. греков в Башкирской АССР было всего 13, в 1939 г. – 68, в 1959 г. их стало 1466, в 1970 г. – 1183, в 1979 г. – 1099, в 1989 г. – 1083, в 2002 г. – 1038 греков. По переписи 2010 г. в РБ проживает 753 грека, из них 680 человек – городские жители и 73 человека – сельские жители. Динамика численности греков по итогам Всесоюзных переписей населения показывает уменьшение их количества в Республике Башкортостан по сравнению с другими народами. Данные статистики скорее всего отражают не привлекательные условия для греческого народа в РБ. Общество греков РБ было организовано в 1992 г. под названием «Таврида». В 2011 г. была воссоздана греками Республики Башкортостан Региональная общественная организация общество греков «Ксимерома» (с греческого языка переводится как «Рассвет»), которая продолжила традиции греческой общины «Таврида» существовавшей до этого в РБ. Руководит обществом Довлятидис Александр Авраамович. У общества есть свой гимн, написанный Сергеем Георгиевичем Янаки (1952-2021) в 2007-2008 гг., который имеет греческое происхождение по отцу. Он известен с 2002 года как поэт, публицист и переводчик. С 2015 года С.Г. Янаки член Союза писателей России и Башкортостана. Его работы написаны в классическом направлении поэзии. Он перевел произведения башкирских поэтов.

Среди них произведения первого башкирского поэта Мажита Гафури. Греки в РБ сохраняют свою этнокультурную идентичность в условиях миграции благодаря деятельности общества греков «Ксимерома».

Ключевые слова: греки России, греческая диаспора в Башкортостане, сохранение этнокультурной идентичности греков в условиях миграции.

ANIMAL MOTIFS ON SASANIAN SEALS

Fariba SHARIFIAN

*Associate Professor / Department of Linguistics, Cultural Heritage and Tourism Research Center of
Iran)*

ABSTRACT

Animal symbols used in Sasanian art are usually rooted in common beliefs and ideas in the Sasanian era. Animal symbols in Sassanid art either represent the royal art in hunting motifs, or are rooted in religious and mythological beliefs. The importance of animal motifs was so much that even the flag of Iran had the image of a falcon on it, as some Zoroastrian gods had material manifestations in animal motifs, for example, a boar can be mentioned as a symbol of the god Bahram. . Sometimes, the myth is manifested in the form of an animal role, which fits the role well in the mind's reality, like a Simorgh. On the other hand, the unbreakable connection of cosmic concepts with animal motifs cannot be denied, as scenes of lions attacking cows as a symbol of the change of seasons can be seen in the surviving Sassanid works. Animal motifs used in Sasanian art, including petroglyphs, plasters, metal vessels and fabrics left from this period, in order of frequency of use, are: horse, ram, boar, lion, goat, deer, simorgh, elephant, rooster, eagle, deer, bird, tiger, mixed animals, duck, cow, leopard and camel .

The use of animal names in the combination of Sassanid names also shows another proof of the importance and role of animals in this society, the most obvious example of which is the name of the Iranian prophet Zarathasht, which means owner of the yellow camel. This paper aims to show the importance of animals in Sasanian kingdom according to remained seals and sealings.

Keywords: Sasanian; Seal; Sealing; Animal; Motif.

HEYDƏR ƏLİYEVİN DİL SİYASƏTİ
РЕЧЕВАЯ ПОЛИТИКА ГЕЙДАРА АЛИЕВА
HEYDAR ALIYEV'S LANGUAGE POLICY

KAZIMOVA Nurlana Nuraddin

ASPU, Baku, Azerbaijan

"Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi kökləri vardır. Şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağım ilə fəxr edirəm", - bu sözləri Ümummillə Liderimiz Heydər Əliyev demişdir.

Aqillər deyib ki, xalqın, millətin nəyini əlindən alırsansa al, o, yaşayacaqdır. Dilini əlindən alsan, o, milli varlığını itirər, yox olar. Bu, tarixin ortaya qoyduğu bir həqiqətdir. Dil - millətin mənəviyyat bayrağı, milli mənlilik və qürurüdür. Dil yoxdursa, xalq da yoxdur!

Açar söz: Ana dili, dil, xalq, Azərbaycan dili, milli mənəviyyat

«Наш язык очень богатый и гармоничный, он имеет глубокие исторические корни. Лично я очень люблю свой родной язык и горжусь тем, что говорю на этом языке», - сказал наш общенациональный лидер Гейдар Алиев.

По мнению мудрецов, что не отнимай у нации, она все равно будет жить. А если у нации отнять ее язык, она потеряет свое национальное существование и исчезнет. Это факт, установленный историей. Язык – это моральный флаг нации, национальное достоинство и гордость. Нет языка - нет нации!

Ключевые слова: родной язык, язык, народ, азербайджанский язык, национальная духовность.

"Our language is very rich and harmonious, it has deep historical roots. Personally, I love my native language very much and I am proud to speak it," said our National Leader Heydar Aliyev.

Wise men said that whatever you deprive people, the nation will live. If you deprive native language, nation will lose its national identity and disappear. This is a fact revealed by history. Language is the moral flag of the nation, national identity and pride. If there is no language, there is no people!

Keywords: native language, language, people, Azerbaijani, national spirituality

Tarix göstərir ki, Azərbaycan dili müxtəlif dövrlərdə rəsmən dövlət dili kimi elan edilib bir müddət fəaliyyət göstərsə də, dövlət dili statusu uzun sürə bilməmişdir. Yalnız xalqımızın ümummillə lideri Heydər Əliyev 1969-cu ildə hakimiyyətə gəldikdən sonra milli dilimizin xilaskarı kimi tarixə öz əbədi imzasını qoydu. Tam qətiyyətlə demək olar ki, ulu öndər Heydər Əliyevin keçən əsrin 70-80-ci illərində yeritdiyi fəal və ardıcıl dil siyasəti Azərbaycanda milli özünəqayıdış, milli özünüdərk və milli azadlıq ruhunu yüksəltdi.

Ölkə rəhbərinin təşəbbüsü və fəal iştirakı ilə 1995-ci il oktyabrın 31-də Konstitusiyanın dövlət dili haqqında maddəsi ilə bağlı keçirilən gərgin və tam demokratik müzakirələr nəticəsində Azərbaycan dilinin qanuni haqqı özünə qaytarıldı. Həmin il noyabrın 12-də qəbul olunan Konstitusiyada Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili kimi təsbit (21-ci maddə) olundu.[1]

Azərbaycan Prezidentinin imzaladığı "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" 18 iyun 2001-ci il tarixli, 506 sayılı fərman, "Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında" 4 iyul 2001-ci il tarixli, 76 nömrəli sərəncam, "Azərbaycan əlifbası və

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında" 9 avqust 2001-ci il tarixli, 552 nömrəli sərəncam və nəhayət, 2003-cü il yanvarın 2-də qüvvəyə minmiş "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında" qanun ölkəmizdə dil siyasəti və dil quruculuğunun mükəmməl konsepsiyasını, onun uzunmüddətli strategiyasını və aydın proqramını verən tarixi qanunvericilik aktlarıdır. Bu sənədlərin hazırlanmasında böyük tarixi şəxsiyyət Heydər Əliyevin yüksək intellekti, zəngin dövlətçilik təcrübəsi, yenilməz məntiqi, vətəndaşlıq qeyrəti, ana dilinə misilsiz məhəbbəti mühüm rol oynayıb. [2]

Respublikamızın çoxminli təhsil işçiləri "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında" qanundan, eləcə də ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin dil siyasəti ilə bağlı imzaladığı silsilə fərmanlardan irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsində, ulu öndərin dövlət dili ilə əlaqədar verdiyi müdrik göstərişlərin, irəli sürdüyü müddəa və ideyaların gerçəkləşməsində yaxından iştirak edirlər. Ölkəmizdə hər il "Ana dili" günü təntənəli surətdə qeyd edilir.

Azərbaycan dilinin dövlət dili statusuna yüksəlməsi yolunda möhtərəm Heydər Əliyevin başladığı müqəddəs milli mücadilənin tarixi bir qərindən çox davam etmişdir. Milli tariximizə Heydər Əliyev epoxası kimi daxil olmuş 1969-2003-cü illərdə Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı yalnız rəsmi sənədlərdə deyil, sözün həqiqi mənasında, gündəlik həyatda, təcrübədə ümumişlək dilə, dövlət dilinə çevrilməsi, beynəlxalq münasibətlər sistemində, dünya diplomatiyasına yol tapması, beynəlxalq aləmin çox mötəbər məclislərinin kürsülərindən eşidilməsi ulu öndərimizin ana dilimizin inkişafına, onun sosial-siyasi və mədəni həyatda layiqli yer tutmasına göstərdiyi qayğı və diqqətin, son dərəcə dəqiq, düşünülmüş və uzaqgörən dil siyasətinin nəticəsində mümkün olmuşdur. Bu şərəfli tarixi yolun başlanğıcı hələ 1970-ci ildə BDU-nun 50 illik yubileyində o dövr üçün, kommunist rejimi üçün fəvqəladə hadisə sayılan respublika rəhbərinin Azərbaycan dilində çıxışı ilə başladı. Bu tarixi çıxış ziyalılara, bütün xalqa respublika rəhbərinin Azərbaycan dilinə qayğı və ehtiramı haqda bir xəbərdarlıq idi ki, bu proses sonralar milli özünüdərkə müstəsna rol oynadı. Az keçmədi ki, Azərbaycan dili nüfuzlu məclislərə, dövlət əhəmiyyətli tədbirlərə yol açdı, Heydər Əliyevin qayğısı sayəsində ali məktəblər üçün dördcildlik "Müasir Azərbaycan dili" dərsliyinə, "Azərbaycan dilinin dialektologiyasının əsasları" dərs vəsaitinə respublika Dövlət mükafatları verildi, təhsil müəssisələrində ana dilinin tədrisinə ayrılan saatların miqdarı artırıldı, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı ixtisası üzrə ali məktəblərə qəbul planları əhəmiyyətli dərəcədə artırıldı.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərmanının tələbləri baxımından ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi vəziyyəti və onun yaxşılaşdırılması tədbirləri barədə Respublika Təhsil Nazirliyinin 2002-ci ilin 11 iyul tarixli, 70 nömrəli kollegiya qərarında göstərilir ki, ümumtəhsil məktəbi şagirdlərinin əsl vətəndaş kimi yetişdirilməsində, onlara milli mədəni və ümumbəşəri dəyərlərin aşılmasında, milli mədəniyyətinin dərk edilməsində Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərinin əhəmiyyəti böyükdür. Azərbaycan dili ölkəmizin müstəqilliyə qədəm qoyması ilə dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan milyonlarla azərbaycanlının milli birliyinin yaradılmasında və əlaqələrinin genişləndirilməsində müstəsna rol oynayır, soydaşlarımızın ünsiyyət silahına çevrilir.

Heydər Əliyevin Azərbaycana uzunmüddətli rəhbərliyinin ən sanballı göstəricisi azərbaycançılıq məfkurəsinin və milli ruhun hədsiz yüksəlişi, milli özünüdərkə keçmişin buxovlarından azad olunması, xalqın qan yaddaşının özünə qaytarılması kimi fundamental prinsiplər əsasında milli dövlətçilik arzularının və hisslərinin güclənməsinə, real siyasi amilə çevrilməsinə nail olunmasıdır.

Heydər Əliyev xalqın formalaşmasında, yaşamasında ana dilinin rolunu yüksək qiymətləndirmişdir: "Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Ancaq bu dili yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur".[2]

Ulu öndər gənclərimizə məhz ana dili əsasında dünyanı dərk etməyi məsləhət görürdü. Azərbaycan gənclərinə xarici dilləri - ingilis, alman, fransız, çin və s. dilləri öyrənməklə, ilk növbədə, öz ana dilini daha mükəmməl bilməyi tövsiyə edirdi.

XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, ümumişlək dilə, dövlət dilinə çevrilməsi, diplomatiya aləminə yol açması, dünyanın böyük dövlətlərinin və beynəlxalq təşkilatların kürsülərində səslənməsi bilavasitə Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Azərbaycan dilinin keşiyində durmaq Heydər Əliyevin həyat fəaliyyətinə çevrilmişdi.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Azərbaycan dilinin inkişafı, onun tətbiqi sahəsinin genişləndirilməsi və yabançı təsirlərdən qorunması, habelə bu dilin saflığı, təmizliyi istiqamətində Heydər Əliyevin yeritdiyi siyasət bu gün onun siyasi kursunun layiqli davamçısı möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Heydər Əliyevin dil siyasəti, onun dilimizin inkişafı yönündə göstərdiyi tarixi xidmətlər əsl məktəbdir və bu məktəbin təcrübəsindən zaman-zaman istifadə olunacaqdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Jalə Əliyeva. Heydər Əliyev və ana dilimiz. “Xalq” qəzeti. -2010.-8may.-s.7
2. Hacı Əkbərli, Məhərrəm Dövlətov. Heydər Əliyev və azərbaycan dili. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti.-2009.-12 iyun.-s.1,2

**“NİBELUQLAR HAQQINDA NƏĞMƏ” VƏ “KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANLARI
MÜQAYİSƏ MÜSTƏVİSİNDƏ**

"THE SONG OF THE NIBELUGS" AND "KITABI-DADE GORGUD" IN COMPARISON

NOVUZOVA Nərmin

Bakı Avrasiya Universitetinin magistrantı Filologiya fakültəsi Ədəbiyyatşünaslıq (Dünya ədəbiyyatı)

“Nibelunqlar haqqında nəğmə” dastanı digər alman və fransız dastanlarından vətənpərvərlik mövzusunun əhatə etməsi ilə fərqlənir. Bir çox cəhətinə görə bu dastan türk dastanları ilə müqayisə edilə bilər. Bu müqayisəyə ən uyğun dastanlardan biri məhz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanıdır. Məqalənin məqsədi iki müxtəlif xalqa mənsub olan “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Nibelunqlar haqqında nəğmə” dastanlarının xüsusiyyətlərini müqayisə müstəvisində əks etdirməkdir. Hər iki epos qohum etnosların müştərək tarixindən xəbər verən ortaq abidələrdir (german tayfaları və oğuz-türk tayfaları).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının Qanturalı haqqındakı boyunda evlənmə motivi ilə qarşılaşırıq. Qaturalı Trabzon hakiminin qızı Selcan xatuna aşığıdır və onunla evlənmək üçün çətin sınaqlardan keçir. Sonra qəhrəman Selcan xatunla qayıdarkən onun atası tərəfindən hücumla məruz qalır, Selcan xatunun sayıqlığı və igidliyi sayəsində sağ qalır. Burada “Nibelunqlar haqqında nəğmə” də olduğu kimi cəngavər qadın, cütlüklərin qarşı-qarşıya gəlməsi motivini görürük. “Nibelunqlar” dastanındakı Brunhilda ilə Selcan xatunun oxşar cəhəti hər ikisinin də özləri ilə evlənəcək adamların igidlik göstərmələrini istəmələridir. Brunhilda savaşa ilahəsidir və o, xüsusi gücə sahib olmasına baxmayaraq sonradan öz qüdrətini itirir. Beləliklə, türk dastanından fərqli olaraq bu dastanda qadının zəif, gücünü itirən bir məxluq olaraq təqdimini görürük. Eləcə də ana kimi bu qadınlar etinasız, zəif təqdim edilir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında isə “ana haqqı, tanrı haqqı” deyilir, qadının ana statusu xüsusi önəm daşıyır.

Tədqiqatçılar eposlar arasında müqayisələr apararaq, hər iki dastanda, qəhrəmanların mifik obrazlarla vuruşduğunu və qalib gəldiyini, oğuz dastanındakı Selcan xatunla alman eposundakı Brunhilda arasındakı oxşarlığı onların hər ikisinin amazon qadın tipi olması ilə bağlayırlar. Həmçinin həm türk, həm də Şərqi qəhrəmanlıq dastanlarında geniş yayılan motivdən – qəhrəmanın qızı görmədən ona aşiq olması motivini qeyd edirlər. Həm “Nibelunqlar”, həm də “Kitabi-Dədə Qorqud” nüfuz sahibi olan, xalq haqqında epos-epik poemadır və igidliyin tərənnümüdür. Müqayisə prosesinə cəlb etdiyimiz zaman hər iki epos arasında həm oxşarlıqlar, həm də müəyyən fərqliliklərin olduğunu müşahidə edirik. İki dastan da ortaq motivlərə sahib olmaqla bərabər mənsub olduğu xalqın mənəvi dəyərlərini incə cizgilərlə əks etdirməkdədir.

The epic "Song of the Nibelungs" differs from other German and French epics in that it covers the theme of patriotism. In many respects, this epic can be compared with Turkish epics. One of the most suitable epics for this comparison is the "Kitabi-Dada Gorgud" epic. The purpose of the article is to reflect the features of the epics "Kitabi-Dada Gorgud" and "Song of the Nibelungs" belonging to two different peoples on a comparative level. Both epics are common monuments that tell about the common history of related ethnic groups (Germanic tribes and Oghuz-Turkic tribes).

We encounter the motif of marriage in the story about Ganturalı in the "Kitabi-Dada Gorgud" epic. Selcan, the daughter of the judge of Trabzon, is in love with Khatuna and goes through difficult trials to marry her. Then the hero Seljan is attacked by his father while returning with the khatun, Seljan survives thanks to the alertness and bravery of the khatun. Here, as in the "Song of the Nibelungs", we see the motif of a knight woman and couples facing each other. Brunhilda in the Nibelungen saga and Seljan's khatun are similar in that they both want their prospective brides to be brave. Brunhilda is the goddess of war, and although she has special powers, she later loses her power. Thus, unlike the Turkish epic, in this epic we see the presentation of the woman as a weak, powerless creature. Also, as mothers, these

women are neglected and weak. In the "Kitabi-Dada Gorgud" epic, it is said that "mother's right, god's right", the status of a woman's mother is of special importance.

By making comparisons between the epics, the researchers point out that in both epics, the heroes fight and win with mythical figures, and the similarity between Seljan Khatun in the Oguz epic and Brunhilda in the German epic is due to the fact that both of them are amazon type of women. Also, they mention the motif that is widespread in both Turkish and Eastern heroic epics - the motif of the hero falling in love with a girl without seeing her. Both "The Nibelungs" and "Kitabi-Dade Gorgud" are authoritative, epic-epic poems about the people and glorification of bravery. When we engage in the process of comparison, we notice that there are both similarities and certain differences between both epics. Both epics have common motives and reflect the moral values of the people they belong to with fine lines.

Keywords: epos, similar motifs, heroism.

**“KİTABİ DƏDƏ-QORQUD” DASTANININ TƏRBİYƏDİCİ ROLU
THE EDUCATIONAL ROLE OF THE EPISODE "THE BOOK OF GRANDFATHER-
GORGUD"**

Müjkan MƏMMƏDZADƏ

*Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası,
baş müəllim. Bakı, Azərbaycan*

ORCID ID: 0000-0001-5693-3748

ÖZET

“Xalq yaradıcılığını xalq pedaqogikasının ilk müjdəçisi” adlandıran görkəmli fikir adamlarının təhlillərində özünə yer alan təlim, tərbiyə, təhsil məsələləri müxtəlif müstəvilərdə mahiyyətin aydınlaşmasını önəmli məsələ kimi qarşıya qoyur. Bütün bunların fəvqəlzamanlılıq və fəvqəlməkənliqlik anlamında daşınışı xalqın zəngin folklor mədəniyyətində özünün ifadəsini daha dolğun, həm də aparıcı müstəvidə göstərə bilir. Ulu öndər H.Əliyev mahiyyətə yönəlik məsələ kimi bunlara diqqəti yönəldərək deyirdi: *“Zəngin tariximizi əks etdirən çox əsərlər var, kitablar var, maddi əşyalar var. Ancaq bunların hamısının içərisində bizim milli mədəniyyətimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi əks etdirən əsərlər hamısından qiymətlidir və bu gün üçün, gələcək üçün hamısından da gərəklidir”*

Tərbiyə özlüyündə ailə məsuliyyəti, ciddi zəhmət və əməkdir. Burada işlərin uğurlu qurulması, yaradıcı münasibət, mühakimə və ağıl bir tərəf kimi əsas götürülür. Xoşbəxt ailə özlüyündə xoşbəxt övlad prizmasında və onların uğurlu tərbiyə nizamında fəlakətəşir. “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi möhtəşəm epos nümunəsi bunun örnəyi olaraq ciddi təsəvvür formalaşdırır. Məsələn, Oğuz elinin xoşbəxtliyi cəmiyyətin nizamı və Oğuz tərbiyə sisteminin mükəmməlliyi ilə əlaqəlidir. Bu isə ailə münasibətlərindən cəmiyyət münasibətlərinə qədər işlərin uğurluluq əmsalı ilə müəyyənləşir. Daha doğrusu, ailə institutundakı nizamla Oğuz cəmiyyət institutundakı nizamın kutsallığı biri-digərini tamamlayır və hətta birinci (ailə) ikinci üçün (cəmiyyət) əsas və nümunə olur. İşlərin uğurluluğu birincidən ikinciyə axarı, prosesin gedişini müəyyənləşdirir. Məsələn, “Dirsə xan oğlu Buğacın boyu” bütünlükdə ailə və Oğuz eli müstəvisində tərbiyə institutunun mahiyyətini aydınlaşdırır.

a) Dirsə xan və Xan qızı tipik Oğuz ailə nümunəsidir (Dirsə xanın “qadınım, diləyim, döləyim”, Xan qızının “göz açıban gördüyüm, könül verib sevdiiyim” yanaşması);

b) Oğuz cəmiyyətində ailə (övlad) məsələsi mühüm faktor kimi sıralanmada (məsələn, şülən törəsində əsas götürülür);

c) adqoyma ritualı və onun Oğuz eli səviyyəsində müəyyənlik kodu (bacarıq, qabiliyyət, qəhrəmanlıq müqabilində Buğac adının verilməsi);

ç) törənin sərt tərbiyə qanunları və cəzalandırma (aldadılan ata oğlu ilə bağlı ciddi tədbirlərə əl atır);

d) qadının ailə münasibətlərində funksional səciyyəsi (məsələn, Xan qızının Dirsə xana verdiyi məsləhətlər və problemləri həll etmə bacarığı);

e) övladın ata-anaya kutsal münasibəti və s.

Bütün bunlar dastan mühitində ayrı-ayrı ailə münasibətləri səviyyəsində boylarda müxtəlif aspektləri ilə öz ifadəsini tapır. Məsələn, “Qazan xanın evinin yağmalanması boyu”nda bir istiqamətdə motivləşirsə, “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”da bir başqa müstəvidə özünü göstərir. “Bəri gəlgi” deyə oğluna olunan müraciətlər dastana qədərki zamanları da öz bətnində işarələyə bilmək gücü ilə əvəzsizlik qazanır. Xan Qazanın dedikləri cəmiyyət və dövlət səviyyəsində müəyyənləşmiş nizamı diqqət önünə gətirir. Sağ yanında qardaş Qaragünənin, durmasını və igidliklərini sadalayır, sol yanında dayısı Aruzun dayanmasını diqqət önünə gətirir, qəhrəmanlıqları ilə ad qazandığını söyləyir.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Anahtar kelimeler: dastan, tərbiyə, igidlər, qadın

ABSTRACT

The issues of training, upbringing, and education, which are included in the analyzes of eminent thinkers who call "folk creativity the first harbinger of folk pedagogy", put forward the clarification of the essence at various levels as an important issue. The transportation of all these in the sense of supertemporality and extraordinariness can show its expression in the rich folklore culture of the people on a more complete and leading level. The great leader H. Aliyev drew attention to them as an issue focused on the essence and said: "There are many works, there are books, there are material things that reflect our rich history. However, among all of them, the works that reflect our national culture and national-spiritual values are the most valuable and necessary for today and for the future."

Education in itself is a family responsibility, hard work and labor. Here, successful construction of affairs, creative attitude, judgment and reason are taken as a basis. A happy family is realized in the prism of happy children and their successful upbringing. A great epic example like "Kitabi-Dada Gorgud" forms a serious image as an example of this. For example, the happiness of the Oguz people is related to the order of the society and the perfection of the Oguz educational system. This is determined by the success rate of work from family relationships to social relationships. Rather, the sanctity of the order in the family institution and the order in the Oghuz society institution complement each other, and even the first (family) becomes the basis and example for the second (society). The success of the work determines the course of the process from the first to the second. For example, "The Life of Dirs Khan Oglu Buhaj" clarifies the essence of the institution of education at the level of the family and the Oghuz tribe as a whole.

- a) Dirs Khan and Khan's daughter are a typical Oguz family example (Dirsa Khan's approach is "my woman, my wish, my daughter", Khan's daughter's approach is "I see with my eyes, I love with all my heart");
- b) In Oghuz society, the issue of family (children) is considered as an important factor (for example, it is taken as a basis in Shulan tribe);
- c) adgoyma ritual and its determination code at the level of Oghuz hand (giving the name of Bugac in exchange for skill, ability, heroism);
- ç) strict upbringing laws and punishment of the tribe (the deceived father takes serious measures against his son);
- d) functional characteristic of a woman in family relations (for example, the advice given by Khan's daughter to Dirs Khan and her ability to solve problems);
- e) holy relationship of the child to the parents, etc.

All this is expressed in various aspects at the level of individual family relationships in the epic environment. For example, if it is motivated in one direction in "The story of the looting of Kazan Khan's house", it shows itself on another level in "The story of Uruz Bey, the son of Kazan Bey." The appeals to her son saying "Come here" gain value with the power of being able to mark the times before the epic in her womb. What Khan Ghaza said brings to the fore the established order at the level of society and state. He lists his brother Karagünen's standing and bravery on his right side, while on his left side he highlights the standing of his uncle Aruz, saying that he gained fame with his heroism.

Keywords: saga, education, heroes, woman

**AXC-NİN VƏ DAĞLI RESPUBLİKASININ DENİKİN TƏRƏFİNDƏN İŞĞALINA QARŞI
MÜBARİZƏSİ**

HƏSƏNOVA Leyla Nizami qızı

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Beynəlxalq münasibətlər tarixi ixtisası üzrə

XÜLASƏ

Əsrlərin mücadiləsi kimi XX əsrin əvvəllərində - 1918-ci ilin 28 mayında müstəqilliyini elan etmiş Azərbaycan xalqı müəyyən obyektiv və subyektiv səbəblərdən bu nemətin şirinliyini uzun müddət dada bilmədi: Xalqın düşüncəsində dərin iz salmış milli müstəqillik və dövlətçilik amalı növbəti dəfə amansızlıqla boğuldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökuməti və parlamenti ölkənin başı üstünü almış xarici müdaxilə təhlükəsini sovuşdurmaq üçün gənc respublikanın beynəlxalq aləmdə tanınması istiqamətində də fəal, ardıcıl iş aparırdı. Parlamentin xüsusi diqqət yetirdiyi problemlərdən biri də Azərbaycanın qonşu dövlətlərlə münasibətlərinin tənzimlənməsi idi.

Azərbaycanın qabaqcıl ziyalıları, ictimai xadimləri, əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, 1917–1918-ci illərdə də Şimali Qafqazın dağlı xalqlarının milli azadlıq mübarizəsini rəğbətlə izləyir və bütün vasitələrlə onlara yardım edirdilər. Zaqafqaziya seyminin müsəlman fraksiyasına daxil olan deputatlar 1918-ci ilin mart ayında dağlı nümayəndəliyinin Zaqafqaziya seyminə qatılmaq və bolşevik təhlükəsinə qarşı birlikdə mübarizə aparmaq haqqında müraciətini dəstəklədilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1919-cu ilin əvvəlində Şimali Qafqazın Denikin tərəfindən işğalına qarşı Dağlılar hökumətinə həm də diplomatik və hərbi yardım göstərdi. Fevralın 25-də öz səlahiyyətli elçisi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevi Temirxan-Şuraya göndərdi. Martın 1-də Azərbaycan hökuməti Denikinə qəti etirazını bildirdi. Şimali Qafqazın işğalını beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmaq üçün addımlar atdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Sovet Rusiyası tərəfindən tanınmasına çalışan Xoyski bununla əlaqədar Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası xalq xarici işlər komissarı İ.V.Çiçerinə dəfələrlə notalar göndərmiş, Azərbaycanın istəyinə məhəl qoymayan Rusiya xarici işlər komissarının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini Denikin qüvvələri ilə mübarizə ittifaqına cəlb etmək barədə məkrli planını cəsarətlə rədd etmişdi. Çiçerinə cavabında Xoyski birdirirdi ki, Azərbaycan Hökuməti sovet Rusiyasının Denikinlə mübarizəsinə rus xalqının daxili işi kimi baxır və ona qanşmağı yolverilməz hesab edir.

"Vahid və bölünməz Rusiya" şüarı ilə çıxış edən Denikin Rusiya imperiyasının əsarəti altında olan xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu qətiyyətlə qəbul etmirdi. Denikin təhlükəsinə qarşı Azərbaycanda Dövlət Müdafiə Komitəsi yaradıldı, ölkədə hərbi vəziyyət elan olundu. Denikin ordusu ilə Azərbaycan arasında demarkasiya xətti müəyyənləşdirildi (bax Könüllü ordu ilə Azərbaycan arasında demarkasiya xətləri). 1919-cu il iyunun 16-da Denikin təhlükəsinə qarşı Azərbaycanla Gürcüstan arasında hərbi-müdafiə paktı imzalandı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dağıstan xalqlarının Denikinə qarşı mübarizəsini dəstəkləmişdi. Bu məqsədlə də, dövlət büdcəsindən 50 milyon rubl (2.5 milyon funt sterlinq) ayrılmışdır, bu da AXC nin büdcəsinin 1/8-ni təşkil edirdi. Hərbi uğursuzluqlar, sovet ordusunun qaçılmaz qələbəsi şəraitində Denikin 1920-ci il fevralın 7-də Cənubi Qafqaz respublikalarının müstəqilliyini tanıdığını bildirmişdi. 1920-ci ilin martında Könüllü ordu Şimali Qafqazda sovet ordusu tərəfindən məğlub edildikdən sonra Denikin Krıma qaçmış, komandanlığı general Vrangelə təhvil verərək (1920, 4 aprel), xaricə mühacirət etmişdir.

TEXTUEL SEMIOTICS AND METAPHOR IN THE FABLE *THE CICADA AND THE ANT*
BY JEAN DE FONTAINE

Mahuton Géoffroy DJESSOU

Univervité André SALIFOU de Zinder, Niger

Mahamadou ALKA OUSMANE

Univervité André SALIFOU de Zinder, Niger

ABSTRACT

Literary texts in their primary role aim to convey information or stimulate the reader's imagination. However, taking into account the aesthetic and stylistic concerns of the authors, their works of form as well as their cultures, it can happen as it often happens that instead of informing or stimulating the imagination of the reader of literary texts arouse a reflection or a debate of ideas without however transporting and inspiring its readers since a literary text is read with the head, the heart, the emotions, the experience. It is for this reason that we will indicate a semiotic and metaphorical analysis of the fable *La cicada et la fourmi* by Jean de Fontaine.

Keywords: semiotics, metaphor, literary text, cicada and ant.

**“QAÇAQ NƏBİ” DASTANININ YARANMA TARİXİ
DATE OF ESTABLISHMENT OF “GACHAG NABI” EPISODE**

Əntiqə QƏHRƏMANOVA

Dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

XÜLASƏ

Hakim təbəqənin özbaşnalıqları, mənəvi zənginliyin maddi zənginliklə əvəzlənməsi onların bütün hadisələrə ədalət mövqeyindən deyil maraqlardan baxmasına səbəb olur. Tipoloji müstəvidə Robin Hud və Qaçaq Nəbi, Qaçaq Kərəm, Qara Tanrıverdi və s. mükəmməl təsəvvür formalaşdırır. Robin Hud silaha sarılaraq Şervud meşəsinə üz tutur, Qaçaq Nəbi də eyni düşüncə ilə Zəngəzur dağlarını özünə məskən seçir. Robin Hudun həyat yoldaş Marian ilə Qaçaq Nəbinin Həcəri arasında tipoloji düşüncənin faktı olacaq bağlantılar nəzərə çarpır. Bunlar insani dəyərlər, mənəvi zənginlik, ədalətlik müstəvisində faktdır. Dünya folklorunda belə qəhrəmanları kifayət qədərdir və onların eposa, şifahi düşüncədə simvollaşması təbii olandır.

Dünya folklor nümunələrində kifayət qədər rast gəldiyimiz xoşniyyətli qəhrəmanların məqsədi heç zaman kimləri isə talayıb varlı olmaq deyil, kasıbların haqqını qorumaq, varlıların başqalarına zülm etməklə topladıqları var-dövləti onlardan alıb kasıblara verməkdir. O, qəhrəman taleyin qisməti nəticəsində, məcburiyyət hansısa hadisəyə təhrik edilsə də, sona qədər şərəf-ləyaqətini qoruya bilir, ictimai ədalətin pozulması səbəbindən baş verənlər hamısı xalqın haqq səsi kimi qiymətləndirilir. Onların cəzalandırdıqları xalqın sevmədiyi insanlar olduqları üçün oxucuda kəskin nifrət formalaşdırır. Yazılı və şifahi ədəbiyyatda, nağıl, rəvayət, əfsanə örnəklərində, klassik ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığında belə faktlar kifayət qədərdir. N.Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi”, Ə.Təbrizinin “Məhr və Müştəri”si”, M.Əvhədinin “Cami-cəm”i, Fədainin “Bəxtiyarnamə”si, Məsihinin “Vərqa və Gülşə”si bunun klassik nümunəsidir. “Koroğlu” bütünlükdə pozulmuş ədalətin bərpasına, Çənlibel timsalında mükəmməl bir nizamın yaranışına bağlıdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, milli, qəhrəman, qaçaq, qadın

ABSTRACT

The arbitrariness of the ruling class, the substitution of material wealth for spiritual wealth, causes them to look at every situation from the perspective of profit rather than justice. At the typological level, Robin Hood and Gachag Nabi, Gachag Karam, Kara Tanrıverdi and others. creates a perfect image. Robin Hood takes up arms and goes to Sherwood Forest, and the fugitive Nabi chooses the Zangezur mountains as his abode with the same idea. The connections between Robin Hood's wife Marian and Hagar of the Fugitive Nabi are remarkable, which would be a fact of typological thought.

The goal of good-natured heroes, which we meet enough in the examples of world folklore, is never to rob someone and become rich, but to protect the rights of the poor, to take the wealth that the rich have accumulated by oppressing others and give it to the poor. As a result of fate, the hero is able to protect his honor and dignity until the end, even if he is forced to do something, everything that happens due to the violation of social justice is considered as the right voice of the people. Because they are people who are not loved by the people whom they punish, it creates a strong hatred in the reader. Such facts are enough in the written and oral literature, in the examples of fairy tales, narratives, legends, and in the works of prominent representatives of classical literature. "Treasure of Secrets" by N. Ganjavi, "Məhr and Customer" by A. Tabrizi, "Jami-jam" by M. Avhadi, "Bakhtiyarnama" by Fedai, "Varga and Gulsha" by Masihini are classic examples of this. "Koroglu" is entirely connected to the restoration of broken justice and the creation of a perfect order in the image of Chanlibel.

Keywords: Azerbaijan, national, hero, fugitive, woman

NİZAMİ GƏNCƏVİ ƏSƏRLƏRİNDƏ FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİNDƏN ARQUMENT
KİMİ İSTİFADƏ
THE USE OF FOLKLORE EXAMPLES AS AN ARGUMENT IN THE NIZAMI GANJAVI'S
WORKS

Əsmatxanım Bəyəhməd qızı MƏMMƏDOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universiteti, Şərqsünaslıq fakültəsi, Yaxın və Orta Şərq dilləri kafedrası

Asmatkhanim MAMMADOVA Bayahmad

Assoc. Prof. Dr., Baku State University, Faculty of Oriental Studies

ORCID ID: 0000-0002-9055-2313

XÜLASƏ

Şairin öz üslubu daxilində yaradıcılığında dərketmənin məntiqi əsasını və estetik təsvirini yaratması düşüncə ilə bağlı metodların ən faydalı tərəflərindən biridir. Bunun səbəbini o dövr şairlərinin öz çağlarının elmlərinə əhatəli şəkildə bələd olmalarında və texniki şeirə olan maraqlarında axtarmalıyıq. XII yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan get-gedə farsdilli poeziyanın yeni keyfiyyət göstəriciləri qazanmış ədəbi məktəbinin mərkəzinə çevrilməyə başladı. Bu dövrdə formalaşan Azərbaycan üslubunun Əbül-Üla Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, İzzəddin Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Məhsəti Gəncəvi kimi nümayəndələri olsa da Nizami Gəncəvi məhz məsnəviləri ilə bu üslubun zirvəsini fəth etdi.

Araşdırmadan aydın olur ki, Azərbaycan üslubunu başqalarından fərqləndirən ümdə cəhətlərin bəziləri aşağıdakılardır: ritorik kəskinlik, metaforaların innovasiyalı ifadəsi, texniki terminologiyanın bolluğu, ərəbcə söz, ifadə, “Quran” ayələrindən istifadə; saysız-hesabsız türk sözlərinin mətnə daxil edilməsi; dilin elmləşib, mürəkkəbləşməsi; əsərlərin məntiq, hikmət, düşüncə tutumunun zənginləşməsi, astronomiya, tibb, təfsir, fiqh kimi müxtəlif elm sahələrinə müraciət olunması və əsərlərində onların şərh edilib açıqlanması və s.

Azərbaycan üslublu şairlərin yaradıcılığında ritorik texnika şairin düşüncəsini daha aydın şəkildə izah etməyə, onun ruhi-emosional vəziyyətini poetik-estetik əsasda ifadə etməyə imkan verir. Ədəbi düşüncənin bədii ifadəsi dini kəlam, zərbi-məsəl, təmsil, atalar sözü, təşbih, istiarə, hikmətli ifadə şəklində təzahür edir və şairlərin bədii fikirlərinin, ədəbi məqsədlərinin bəyan edilməsində mühüm rol oynayır. Təqdim olunan mövzu üçün misal gətirmək - bu, ən qədim izah, arqument metodlarından biri hesab olunur. Təmsil (alleqoriya) nitqi daha aydın, daha ifadəli şəkllə salır, çünki iddia üçün sübut mahiyyəti daşıyır. Bəlkə də elə buna görə çox zaman təmsillər şeirin əsas mətnindən daha şirin, daha poetik ruha malik olur. Sanki şeirin əsas mətni təmsil kimi ifadələrin meydana çıxmasına imkan yaratmaq üçün hazırlanmış olur.

Nizami əsərlərində işlətdiyi folklor nümunələrini xalqın deyimlərindən alır, daha sonra onu bədii şəkllə salaraq, oxucularına təqdim edir.

Bədii zərbi-məsəllər fikrin ifadə edilməsi metodu baxımından bütün mədəniyyətlərdə və dillərdə özünəməxsus yer tutur. Zərbi-məsəl gözəl bir söz oyunudur, çünki adətən qısa və hikmətli quruluşa malik ifadədən ibarətdir. Həm sentimentaldır, həm də arqumentativ tərəfləri mövcuddur.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, arqument, folklor, zərbi-məsəl, atalar sözləri

ABSTRACT

One of the most useful aspects of methods related to thinking is that the poet creates the understanding, logical basis and aesthetic description of his creativity within his own style. We should look for the reason for this in the artistry of the poets of that time, in their comprehensive knowledge of the sciences of their time, and in their interest in technical poetry. Azerbaijan gradually became the center of the literary school of Persian-language poetry, which acquired new quality indicators. Although there were representatives of the Azerbaijani style, which was formed from the beginning of the 12th century, such as Abul-Ula Ganjavi, Khagani Shirvani, Falaki Shirvani, Izzeddin Shirvani, Mujiraddin Beylagani, Mahsati Ganjavi, Nizami Ganjavi conquered the peak of this style with his masnavis.

It is clear from the research that some of the main aspects that distinguish the Azerbaijani style from others are the following: - rhetorical sharpness, innovative expression of metaphors, abundance of technical terminology, use of Arabic words and expressions, verses of the "Quran". ; inclusion of countless Turkish words in the text; the scientificization and complexity of the language; enriching the works' logic, wisdom, thought capacity, applying to various fields of science such as astronomy, medicine, interpretation, jurisprudence and explaining them in his works, etc.

The rhetorical technique in the work of Azerbaijani poets allows to explain the poet's thoughts and to express his mental-emotional state on a poetic-aesthetic basis. The artistic expression of literary thought manifests itself in the form of religious sayings, proverbs, parables, proverbs, similes, metaphors, wise expressions and plays an important role in the declaration of poets' artistic ideas and literary goals. Giving an example for the presented topic is considered one of the oldest methods of explanation and argumentation. Representation (allegory) makes the speech clearer, more expressive, because the evidence for the claim is essential.

Maybe that's why the representations often have a sweeter, more poetic spirit than the main text of the poem. It is as if the main text of the poem is prepared to allow expressions such as representations to emerge.

Nizami takes the folklore examples he uses in his works from folk sayings, and then presents them to his readers in an artistic form.

Artistic proverbs occupy a special place in all cultures and languages in terms of the method of expressing an idea. A proverb is a great pun because it usually consists of a phrase with a short and wise structure. It is both sentimental and argumentative.

Keywords: Nizami Ganjavi, argument, folklore, proverbs

**“KİTABİ-TÜRKMƏN LİSANI” OĞUZNAMƏSİ HAQQINDA
ОБ ОГУЗНАМЕ «КІТАБІ-ТУРКМАН ЛІСАНИ»
ABOUT THE OGHUZNAME OF “KITABI-TURKMAN LISANI”**

Seyfəddin RZASOY

Filologoya elmləri doktoru, professor, AMEA Folklor İnstitutunun şöbə müdiri

XÜLASƏ

Məqalədə müəllifin yeni tapılmış “Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsi haqqında apardığı monoqrafik tədqiqatın nəticələri təqdim olunur. Əsas nəticələrə görə, “Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsi yazılı “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun üçüncü nüsxəsi deyildir. “Kitabi-Türkman lisani” “Dədə Qorqud” eposu ənənələrinə aid müstəqil oğuznamədir. Abidə başdan-başa “soy” adlanan ritual mətnləri əsasında qurulmuşdur. Oğuznaməni nəql edən transmeditor ozan bu “soy” ritualı vasitəsilə öz piri olan Dədə Qorqudla transmediativ əlaqəyə girir. Dədə Qorqud və əsilzadə Oğuz igidləri öldükdən sonra adi insanlar kimi ölüm dünyasına yox, “Ğaib” adlanan liminal aləmə köçmüşlər. Onlar burada transliminal varlıqlar kimi mövcud olmaqdadırlar. “Kitabi-Türkman lisani” 40 şagirdin insiasiya kitabıdır. Ozan transmediativ ritual vasitəsilə Dədə Qorquddan aldığı sakral biliklər vasitəsilə insiasiya ritualındak keçən 40 şagirdin psixikasını yenidən təşkil edir. Abidədəki bütün mətnlər janrına görə soydur. Eposun sonuncu mətni, abidənin ilk nəşirlərinin təqdim etdiklərinin əksinə olaraq, boy yox, soydur. Tədqiqat nəticəsində aydın olmuşdur ki, soy və boy təkcə ədəbi janr yox, həm də transmediativ rituallardır. Hər bir ozan-nəğməkar soy ritualını icra edə və nəql edə bilər. Boy ritualını icra etmək və boy nəql etmək istisnasız olaraq Dədə Qorqud aid funksiyadır. “Kitabi-Türkman lisani” abidəsinin mətnində boy janrına rast gəlinmir.

Açar sözlər: Oğuznamə, Kitabi-Türkman lisani, “Kitabi-Dədə Qorqud, boy, soy, yum, transmediasiya, ritual, mif

ABSTRACT

The article presents the results of the author's monographic research on the newly discovered "Kitabi-Turkmen lisani" ("Book in the Turkmen language"). According to the main results, "Kitabi-Turkmen lisani" is not the third copy of the written epic "The Book of Dede Gorgud". "Kitabi-Turkmen lisani" is an independent oghuzname based on the traditions of the epic "Dede Gorgud". The monument is based on ritual texts called "soy". The poet (transmediator) who narrates the Oghuz script enters into a transmediative relationship with his wise old man Dede Gorgud, through this "soy" ritual. After the deaths of Dede Gorgud and the noble Oghuz heroes, they did not move to the world of death like ordinary people, but to the terminal world called "Ghaib" ("hidden", "invisible" or "world of the lost"). They exist here as transliminal beings. “Kitabi-Turkmen Lisani” is an initiative book for 40 students. Poet-singer reorganizes the psyche of 40 students who underwent the initiation ritual through the sacred knowledge he received from Dede Gorgud in the transmediative ritual. All the texts on the monument are "genus" by genre. The last text of the epic, in contrast to the first publishers of the monument is not a length, but a lineage. As a result of the research, it became clear that "soy" and "song" are not only literary genres, but also transmediative rituals. Every poet-singer can perform and narrate a tribal ritual. Performing the ritual of height and transporting height is an exclusive function of Dede Gorgud. In the text of the monument "Kitabi-Turkmen lisani" the genre of song is not found at all.

Keywords: Oghuzname, “Kitabi-Turkmen lisani”, “Book in the Turkmen language”, “The Book of Dede Gorgud, song, soy (transmediative ritual), yum (ritual), transmediation, ritual, myth

РЕЗЮМЕ

В статье представляются результаты монографического исследования, проведенным автором о новонайденном огузнаме «Китаби-Туркман лисани» («Книга на туркманском языке»). По основным результатам, «Китаби-Туркман лисани» не является третьем экземпляром письменного эпоса «Книга моего Деда Коркуда»: так как он является самостоятельным текстом (огузнаме), относящийся к традициям устного эпоса «Деде Коркуд». Памятник всецело построен на основе ритуальных текстов, называющихся в самом тексте «сой»ом. Озан (певец-трансмедиатор), который воспроизводит текст, посредством ритуала «сой» входит в трансмедиативный контакт со своим дедом-наставником Деде Коркуд. Деде Коркуд и знаменитые огузские богатыри после кончины не перешли в иной мир, как обычные смертные люди, а перелетели в лиминальный мир «Гаиб» («скрытый», «невидимый» мир, или «мир пропавших»). Они существуют в этом мире как лиминальные существа. «КитабиТуркман лисани» является книгой инициации для 40 учащихся, которые в конце ритуального процесса должны стать полноценными богатырями. Озан-певец преобразует психику 40 учащихся, которые проходят через ритуал инициации, сакральными знаниями, полученными им от Деде Коркуда. Все тексты памятника, не зависимо от их поэтических построений, являются «сой»ами. И последний текст эпоса, где повествуется как Салур Казан убивает семиглавого дракона, которого первые издатели эпоса представляли его как «бой», по своему жанру также является «сой»ом. В ходе исследований было выяснено, что «сой» и «бой» не только фольклорно-литературные жанры, они также одновременно являются трансмедиативными ритуалами. Воспроизводить и рассказывать «сой» может каждый озан-певец. А воспроизводить и рассказывать «бой», является функцией исключительно касающийся только Деде Коркуда, что не встречается в тексте новонайденного эпоса «Китаби-Туркман лисани».

Ключевые слова: Огузнаме, «Китаби-Туркман лисани», «Книга на туркменском языке», «Книга моего Деда Коркуда», бой, сой, юм, трансмедиация, ритуал, миф

İlk növbədə bildirmək istərdim ki, “Dədə Qorqud” eposu ənənəsinə aid yeni tapılmış və əlyazma mətnindəki adı ilə “Kitabi-Türkman lisani” adlanan abidə ilə bağlı apardığım monoqrafik tədqiqat (bax.: 8) abidə haqqında prof. R.Qafarlı ilə birlikdə apardığımız ilkin tədqiqatın (bax.: 6; 7) nəticələrini, demək olar ki, bütövlükdə təsdiqlədi.

“Kitabi-Türkman lisani” və “Kitabi-Dədə Qorqud”

“Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsi bir epos kimi unikalıdır. Bu abidə “Dədə Qorqud” eposunun əlyazmaları içərisində öz məzmununu, Oğuz etnokosmik gerçəkliyini məhz “öz pəncərəsindən” göstərməsi baxımından tayı-bərabəri olmayan abidədir. Baxmayaraq ki, abidənin ilk nəşir və tədqiqatçıları onsuz da bütün epik göstəriciləri ilə bir “Dədə Qorqud” eposu olan bu abidəni var gücləri ilə məhz yazılı abidə olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un “davamı” kimi görmək istəyirlər (3; 1; 9; 4; 5; 2), amma bu, qətiyyəən belə deyil. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Kitabi-Türkman lisani” bir-birindən zətən ayrılmaz abidələrdir. Hər ikisi şifahi “Dədə Qorqud” eposunun epoxal inkişaf tarixinin müxtəlif dövrlərinə aid əlyazmalardır. “Kitabi-Türkman lisani” eposunu “Kitabi-Dədə Qorqud” eposundan fərqləndirən ən böyük cəhət onun məhz funksional tipologiyası baxımından “Kitabi-Dədə Qorqud”un “davamı”, “əlavəsi” olmamasındadır.

“Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsi ritual abidəsi kimi

Müxtəlif oğuznamələrdə, o cümlədən “Kitabi-Dədə Qorqud”da keçid//inisiyasiya rituallarına rast gələrkən həmişə düşünürdüm ki, görəsən, keçid prosesində olan namizədin daxilən hansı psixik transformasiyalara məruz qaldığını, yeniyetmə psixikasının dağıdılaraq yenidən necə qurulduğunu öyrənmək mümkündürmü? İstisnasız olaraq başdan-başə keçid ritualları ilə zəngin “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində təsvir olunmuş rituallar onların bütün hallarda zahiri təsvirini verən obrazlardır. Yəni bir epik abidə olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da onun poetik strukturunun istənilən elementi epikləşmiş obrazdır. Burada ritualın “özü” yox, onun obrazı var. Və həmin obraz-ritualın funksiyası ritualın daxili dünyasını təsvir etmək yox, epik süjetin əsasında duran hadisənin təsvirinə xidmət etməkdir. Bu cəhətdən, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı inisiyasiya ritualları bizə onun zahiri görünüş planını

təqdim edir. Yeni tapılmış “Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsi isə inisiyasiya ritualına onların öz içərisindən baxışıdır. Bu baxımdan:

~ “Kitabi-Dədə Qorqud” dünyadan rituala baxış planını;

~ “Kitabi-Türkman lisani” ritualdan dünyaya baxış planını inikas edir.

Və belə hesab edirik ki, Oğuz-Türk ritualşünaslıq elmi bu iki abidənin bir-biri ilə qovuşduğu nöqtədən təkamül etməyə başlayacaq.

“Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsinin transmediativ rituallar sistemi

“Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsi janr poetikasına görə dastan yox, ərgənləşmə bitiyi, inisiyasiya kitabıdır. O, istər şifahi oğuznamə kimi, istərsə də yazılı abidə kimi bütün hallarda rituala bağlı abidədir. Bu baxımdan, “Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsinin özü Oğuz etnokosmik sistemindəki yerinə görə bütövlükdə bir ritual hadisəsidir. İbtidai düşüncədə insanın varlığı söz və hərəkət kodları vasitəsilə reallaşdırılırdı. Söz və hərəkət kodları uyğun olaraq mif və ritual sistemlərini ifadə edirdi. Bu cəhətdən:

~ “Kitabi-Dədə Qorqud” söz kodu kimi Oğuz mifini;

~ “Kitabi-Türkman lisani” ritual kodu kimi Oğuz ritualını təcəssüm etdirir. “Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsi başdan-başa ritualdır. Abidədə bir necə ritual tipi təcəssüm və ifadə olunmuşdur:

~ Soylama ritualı: bu, təhkiyəçi alp ozanın öz piri Dədə Qorqudla qurduğu transmediativ əlaqə sistemidir. Təhkiyəçi alp ozan Dədə Qorquddan aldığı öyüdnəsihət informasiyalarını 40 şagirdə soy şəklinə çatdırır. Bu cəhətdən, “Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsi həm məzmun, həm forma baxımından başdan-başa soy janrı üzərində qurulmuşdur. “Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsində bütün məzmun vahidləri istisnasız olaraq soy qəlibində, soy formulunda, soy janrında təqdim olunur.

~ Boylama ritualı: “Kitabi-Türkman lisani”də bu ritualın özü yerli-dibli yoxdur. Onun adına yalnız bir-cə dəfə abidənin ikinci soyunda Dədə Qorqudu təqdim edən “şablon” təsvirdə rast gəlirik: “Çaldı qopuz, boy boyladı, soy yetürdi. Bayat əri, xeyir yümnlü, xub sağınışlı Dədəm kimi bilgə gərək”. Bu cəhətdən, “Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsində boy boylama ritualı olmadığı kimi, bu ritualın janr-informasiya vahidi olan boy janrı da yoxdur.

Oğuz ritual sisteminin funksional ritual vahidlərindən olan “yumlama” ritualına da ümumiyyətlə rast gəlinmir. Bunun səbəbi yumlama ritualının boylama ritualına funksional baxımdan bağlılığıdır. Bu iki ritual ardıcıl çalışan ritual mexanizmləridir: boy boylama ritualı çalışmasa, yumlama ritualı da işə düşmür. “Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsində, o cümlədən onun sonuncu mətni olan “Qazan-əjdaha” hekayətində boylama ritualı olmadığı üçün, onun davamı kimi çalışan yumlama və bu ritualın janr-informasiya vahidi olan yum ritualı da yoxdur. “Kitabi-Türkman lisani”dəki bütün mətn vahidləri, o cümlədən “Qazan-əjdaha” hekayəti janrına görə soydur. Tədqiqatçıların əksəriyyəti “soy” janrını “şeir” formasında təsəvvür etdikləri üçün abidədəki “Qazan-əjdaha” hekayəti onlara boy təsirini bağışlayır. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, oğuz ritual mətnlərinin janr tipologiyasını onların nəzm, yaxud nəsr qəlibləri müəyyənləşdirmir. Bu ritualların istisnasız olaraq hamısı sakral aləmlə transmediativ əlaqə sistemləridir. Transmediator sakral aləmlə soylama, boylama, yumlama ritualları vasitəsilə əlaqəyə girir. Transmediatorun əlaqəyə girdiyi aləm heç də bütün hallarda sakral aləm deyildir. O, yeraltı dünyadan da (xtonik aləmdən) informasiya əldə edə bilirdi. Bu cəhətdən, transmediatorun ümumən başqa dünyadan:

a) soylama ritualı (əlaqə sistemi) vasitəsilə qəbul etdiyi transmediativ informasiya mətni poetik göstəricilərinə görə – soy janrı;

b) boylama ritualı (əlaqə sistemi) vasitəsilə qəbul etdiyi transmediativ informasiya mətni poetik göstəricilərinə görə – boy janrı;

c) yumlama ritualı (əlaqə sistemi) vasitəsilə qəbul etdiyi transmediativ informasiya mətni poetik göstəricilərinə görə – yum janrıdır.

“Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsinin poetik strukturunda “toquzlama//doqquzlama” ritual formulu

“Kitabi-Türkman lisani”də Toquzlama//Doqquzlama ritualının adı yerli-dibli çəkilməsə də, abidənin poetik strukturu “doqquzlama” formulunun üçlük formulu ilə fraktal şəkildə təkrarlanması üzərində qurulmuşdur. Doqquzlama – eyni hərəkət vahidinin 9 dəfə qapalı trayektoriya üzrə təkrar dövrə vuraraq yaratdığı qapalı-təkrarlanan dövriyyə sistemidir. Bunun məkan sxeminin əsasında göyün 9 qatlı olması haqqında təsəvvürlər durur. Zaman sxeminin əsasında isə, bizim düşüncəmizə görə, insan dölünün (boyun) ana qarınıdakı 9 aylıq mövcudluq müddəti durur. “Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsi üç doqquzlama dövriyyəsi təşkil olunur. Bunlardan ikisinin strukturu çox aydın şəkildə qorunub qalsa da, üçüncüsü dağılmışdır. 40 şagirdlə Ğaib dünyadakı igidlər arasında transmediativ əlaqənin qurulmasından bəhs edən abidədə 40 şagird birinci doqquzlama dövriyyəsinin sonunda Ğaib dünyadakı cavanmərd Oğuz igidləri ilə görüşür. Bu görüş Oğuz igidlərinin onlara şəkil//ruh formasında “əyan olması” şəklində baş verir. 40 şagird ikinci doqquzlama dövriyyəsinin sonunda Qazan və Dədə Qorqudla görüşür. Bu görüş də Qazanın və Dədə Qorqudun onlara şəkil//ruh formasında “əyan olması” şəklində baş verir. Qazan və Dədə Qorqud – hər ikisi “I şəxs” modelində 40 şagirdə soy təhkiyə edirlər.

Üçüncü doqquzlama dövriyyəsinin strukturu dağılsa da, bu dövriyyədə 40 şagirdin psixikası Oğuzda igidliyin struktur modeli olan Qazanın Ğaib dünyada mövcud olan liminal varlıq sxemi və enerjisi əsasında qurulur.

Abidənin funksional-poetik strukturunda Oğuz kosmosunun sinergetik özünütəşkil vahidləri olan 24 və 27 formulları da özünü qorumuşdur:

24 – iyirmi dörd Oğuz tayfa sistemi;

27 – üç dəfə təkrarlanan doqquzlama sistemi (9 x 3 = 27).

“Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsində Ğaib dünya

Tədqiqatda aşkarlandı ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da adı çəkilən Ğaib dünya heç də İslamdakı Qeyb aləmi deyildir. Ğaib aləm əsilzadə Oğuz igidlərinin ölümləri çatdığı zaman adı ölümlə ölməyib, “yox olaraq” getdikləri keçid dünyasıdır. Bu dünya İslam dinindəki Bərzəx aləminə bənzəyir. Ğaib aləmdə olan Oğuz igidləri inisiyasiya ritualının ikinci mərhələsində olduğu kimi, liminal varlıqlar şəklində mövcuddurlar. Yəni onlar nə ölü, nə də diridirlər. “Görməyən” (kor) və “eşitməyən” (kar) bədənlər (“boy”lar) kimi ölümlə həyatın ortasında olan zamanüstü varlıqlardır. Bu, eyni zamanda ölümsüzlük statusudur. Bizə belə gəlir ki, “Kitabi-Türkman lisani”də Ğaib dünyadakı Oğuz igidlərinin “Cavanmərd” adlandırılmasının səbəbi budur. “Cavanmərd” sözü, onu tərkib hissələrinə ayırdıqda “cavan insan”, yəni həmişəcavan, diri, ölməz insan deməkdir. Lakin “cavanmərd” sözünün “əsilzadə” mənası da var. Bu, o deməkdir ki, Ğaib dünyada yalnız mərd igidlərin seçilmiş nümayəndələri yaşayırlar.

Oğuz cavanmərdlərinin “Kitabi-Dədə Qorqud”da tərənnüm, vəsv, tərif olunan “ol zamanı” da yarı ölü, yarı diri vəziyyətdə olan igidlərlə birlikdə Ğaib dünyada konservasiya olunmaqdadır. Ğaib dünyanın ən mühüm funksiyası indiki dünyada və zamanda yaşayan Oğuz dünyasını sakral enerji ilə təmin etməkdir. Bu cəhətdən, Ğaib dünya Oğuz etnosunun sakral enerjisinin toplandığı, qorunduğu potensiyadır. Oğuzlar öz totem “kökləri//ataları” ilə də həmin dünyaya bağlıdırlar. Transmediatorlar (qam//şamanlar, alp ozanlar) həmin dünya ilə əlaqə yarada bilirlər. İnisiyasiya ritualında keçən namizədin psixikası Ğaib dünyadan alınan enerji ilə yenidən formalaşdırılır. Namizəd//neofit ritualın birinci mərhələsində bu dünyadan ayrılır, ikinci mərhələdə onun psixikasının sökülməsi baş verir. Bu zaman o, liminal vəziyyətə düşür. Liminal vəziyyət neofitin həm ölü, həm diri vəziyyətidir. Məhz liminal rejim Ğaib dünya ilə neofit arasında enerji körpüsünə, naqilinə çevrilir. Məsələ burasındadır ki, Ğaib dünyada olan igidlər daimi olaraq liminal rejimdədirlər: inisiyasiya ritualından keçən namizədin Ğaib dünyadan enerji ala bilməsi üçün o da məhz liminal rejimdə olmalıdır. Ritual dünyasındakı neofit(lər)in liminal rejiminin göstəriciləri ilə Ğaib dünyanın liminal rejiminin göstəriciləri bərabərləşən anda transmediativ əlaqə işə düşür və bununla neofit(lər)in psixikasına Ğaib dünyadakı igidlərin psixi enerjisinin nəqli başlanır. Beləliklə, neofit(lər)in yeni psixikası Ğaib dünyadakı igidlərin psixi enerjisi ilə yenidən formalaşdırılır.

“Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsində igidliyin struktur modelləri

“Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsində Ğaib dünya igidliyin üç struktur modeli səviyyəsində təqdim olunur:

1. Salur Qazan;
2. Qara Budaq;
3. Oğuz cavanmərđləri.

Eposda Qazan igidliyin həm bəy, həm də xan statusunu əks etdirir. Abidədə Qazanın iki inisiyasiya ritualı əks olunmuşdur. Biri – “igidolma” ərgənlik ritualı, ikincisi “xanolma” ritualı.

Qara Budaq “Kitabi-Türkman lisani” eposunda igidliyin struktur modelinin “qara şaman” paradigmasında təqdim olunur. O, “qılınc pəhləvani” statusunu məhz igidliyin magik-mediativ formulunu həyata keçirə bilməsi əsasında alır.

“Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsi göstərir ki, Oğuz//Türkman həyatı ümumən sakral presedentlərin təkrarı üzərində qurulmuşdur. Bu cəhətdən, öz həyatını sakral əxlaq və davranış modellərinə uyğunlaşdıran igid – yaxşı igid, uyğunlaşdırma bilməyən – pis igiddir. Əslində, “Kitabi-Türkman lisani”dəki soylarda rast gəldiyimiz “olar-olmaz”, “yararlı-yararsız”, “mərđ-namərđ” və s. bütün ölçü modelləri “pis-yaxşı” invariantının paradigmalarıdır.

“Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsində 40 şagirdin psixik transformasiyası

“Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsində Dədə Qorqud təhkiyəçi alp ozanın vasitəsilə 40 şagirdə elm təlim, tədris və tələqin edir. 40 şagirdin psixikasına aşağıdakı biliklər yerləşdirilir:

- ~ Dünyanın strukturunun tarazlıq qanunu – kosmoloji harmoniyası haqqında biliklər;
- ~ Allah-Dünya-İnsan münasibətlər modelinin funksional vəhdəti haqqında biliklər;
- ~ Dünyadakı əşya və hadisələrin determinativ əlaqəsi haqqında biliklər;
- ~ İgidliyin təbiət kodları səviyyəsində fiziki-psixoloji davranış modelləri haqqında biliklər; ~ Hərbi ləvazimatın funksional dəyərləri haqqında biliklər;
- ~ İgidliyin təbiət obrazları vasitəsilə ifadə olunan zaman metaforaları haqqında biliklər;
- ~ İgidliyin “pis-yaxşı” təsnifat modeli ilə müəyyənləşən metaforaları haqqında biliklər;
- ~ “Ğaib” dünyada yaşayan Oğuz “cavanmərđləri” haqqında virtualgörüntülü (“əyanolma”) xarakterli biliklər;
- ~ Gerçəklik haqqında “usal baxmaq” funksional modelində təsnif olunmuş biliklər; ~ Gerçəklik haqqında “yaxşı-pis” funksional modelində təsnif olunmuş biliklər;
- ~ Gerçəklik haqqında “ərdəmlik” funksional modelində təsnif olunmuş biliklər;
- ~ “Mərđ igid” modelinin fiziki-mənəvi göstəriciləri haqqında biliklər;
- ~ “Mərđ igid” obrazının mənəvi strukturu haqqında “ölüm” modelində təsnif olunmuş biliklər;
- ~ Etnoqrafi məkan formulları haqqında biliklər;
- ~ Müsbət emosiyayaradıcı davranış formulları haqqında biliklər;
- ~ Qazanın virtual-görüntülü (“əyanolma”) obrazı haqqında biliklər;
- ~ Dünyanın struktur pozuntuları haqqında proqnostik biliklər;
- ~ “Mərđ igid” kimliyinin Qazan modelinin əxlaqi və hərbi davranış formulları haqqında biliklər;
- ~ Dünyanın strukturu haqqında “yaxşı-pis” funksional modelində təsnif olunmuş biliklər;
- ~ Dünyanın ideal strukturu haqqında “yaxşı” funksional modelində təsnif olunmuş biliklər;
- ~ Dünyanın strukturu haqqında “ideal-anitideal” funksional modelində təsnif olunmuş biliklər;

- ~ Mərd igid modeli haqqında “dil və psixologiya” kontekstində biliklər;
- ~ Funksional zaman modelləri haqqında biliklər; ~ Qazanın şəxsi savaş modeli haqqında biliklər;
- ~ Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi haqqında funksional biliklər.

“Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsində “boy” problemi

“Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsinin sonuncu mətnini təşkil edən və ilk nəşirlərin şərti olaraq “Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi” adlandırdığı mətnin janrına münasibətdə qorqudşünaslıq, hələ ki düzgün, elmi mövqe nümayiş etdirmir. Düzgün (adekvat) elmi mövqe isə ondan ibarətdir ki, hər hansı mətnin janrı onun tipoloji əlamətlərinə görə müəyyənləşir. “Qazan-əjdah” süjeti məzmun baxımından “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları ilə əsləşsə də, strukturu baxımından bizə məlum olan boy janrına uyğun gəlmir. Bu anlaşılmazlığa son qoymaq üçün problemə bizim tədqiqatımızın əsas metodu olan transmediativ struktur kontekstində yanaşmaq lazımdır.

Hamımıza məlumdur ki, Oğuz eposları öz çağının ozanlarının transmediativ düşüncələrinin məhsuludur. Bu eposlar öz çağının sakral/müqəddəs mətnləridir. Həmin mətnləri transmediator ozanlar Ğaib dünyadan sakral mətnlər olaraq alırdılar. Haqq-Təala könlünə ilham edən Dədə Qorqudun Ğaib aləmdən söylədiyi dürlü xəbərlər belə sakral mətn-informasiyalardır. Bu cəhətdən, bizim boy dediyimiz dastanların hamısı boy boylama ritualı vasitəsilə əldə olunmuş mətnlərdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı boylar ona görə boy adlanır ki, Dədə Qorqud həmin mətnləri “boy boylama” ritualı vasitəsilə almışdır. “Boy(un) boylanması” ritualı istisnasız olaraq Dədə Qorquda məxsusdur. “Dədə Qorqud” eposunun bütün əlyazmalarında bu funksiyayı Dədə Qorquddan başqa heç kəs icra eləmir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da hər oğuznamənin sonunda Dədə Qorqud gəlir və qəhrəmanlıq aktını “sakral presedent” statusunda boy şəklində boylayır. “Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsindəki “Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi” mətnində Dədə Qorqud yerli-dibli yoxdur. Çünki o, bu hekayətdə gəlmir və soy şəklində alınmış bu hekayəti boya çevirmir. O, həmin hekayəti “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun XI boyunun tərkibində, yəni onun kontaminativ əlavəsi statusunda boya çevirir. Bu cəhətdən, “Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsindəki bütün mətn vahidləri soy olduğu kimi, “Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi” hekayəti də soydur. Həmin soy yalnız XI boyla birlikdə boy statusu əldə edir.

“Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi” hekayətinin boya çevrilməməsinin əsas səbəbi “Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsinin funksional tipologiyası ilə bağlıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Dədə Qorqudun bütün funksiyası “boy boylamaqdan” ibarət olduğu halda, o, “Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsində Ğaib dünya haqqında xəbərləri onunla 40 şagird arasında transmediativ əlaqə sistemi qurmuş təhkiyəçi alp ozanın vasitəsilə 40 şagirdin psixikasına nəql edir. Bütün bu prosesin hamısı soylama ritualı vasitəsilə həyata keçirilir. Bu cəhətdən, Dədə Qorqudun Ğaib dünyada “boyladığı” informasiyanı təhkiyəçi alp ozan “soylayaraq” alır. Yəni Ğaib dünyadan gələn informasiya məzmunundan və formasından (nəzm, yaxud nəsr şəklində olmasından) asılı olmayaraq, təhkiyəçi alp ozana “soy” janrında gəlib çatır. Çünki Dədə Qorqudla əlaqə sistemini quran təhkiyəçi alp ozandır və onun funksiyası yalnız soy soylamaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azmun Y. Dede Korkut`un Üçüncü Elyazması. Soylamalar ve İki Yeni Boy ile Türkmen Sahra Nüshası. Metin-Çeviri-Sözlük-Tıpkıbasım. İstanbul: Kutlu Yayınevi, 176 s.
2. Duymaz A. On üçüncü Boy / “Türkologiya” jurnalı, № 2, 2019, s. 99-102
3. Ekici M. Dede Korkut Kitabı. Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası. Soylamalar ve 13. Boy. Salur Kazan`ın Yeddi Başlı Ejderhayı Öldürmesi. Orijinal Metin (Tıpkıbasım), Transkripsiyon, Aktarma. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019, 219 s.
4. Ekici M. Dede Korkut “Türkistan Nüshası” ve Yeni Bir Dede Korkut Boyu: Salur Kazan`ın Yeddi Başlı Ejderhayı Öldürmesi / “Türkologiya” jurnalı, № 2, 2019, s. 83-91
5. Ercilasun A.B. Dede Korkut`un Yeni Nüshası Üzerine: Konu – Bağlantılar – Yer – Zaman – Oxunuş / “Türkologiya” jurnalı, № 2, 2019, s. 92-98
6. Qafarlı R., Rzasoy S. “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü əlyazması, yaxud “Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsi // “Dədə Qorqud” jur., 2019, № 2, s. 3-39

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

---

7. Qafarlı R, Rzasoy S. “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü əlyazması, yaxud “Kitabi-Türkmən lisani” oğuznaməsi // “Türkologiya” jur., 2019, № 3, s. 94-109

8. Rzasoy S. “Kitabi-Türkman-lisani” oğuznaməsinin transmediativ strukturu və ritual-mifoloji semantikasi. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 472 s.

9. Shahgoli N.K., Yaghobi V., Aghatabai Sh., Behzad S. Dede Korkut Kitabı'nın Günbet Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım // Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. Cilt 16, Sayı 2. Haziran 2019, s. 147-379

**CHATTERPIX KID UYGULAMASININ 6. SINIF ÖĞRENCİLERİNİN GÜNEŞ SİSTEMİ
ÜNİTESİNDE AKADEMİK BAŞARISI ÜZERİNE ETKİSİ VE ÖĞRENMENİN KALICILIĞI¹
THE EFFECT OF CATTERPIX KID APPLICATION ON ACADEMIC ACHIEVEMENT OF
6TH GRADE STUDENTS IN SOLAR SYSTEM UNIT AND PERSISTENCE OF LEARNING**

Faruk TURAN

*School of Graduate Studies, Master of Science Thesis in Maths and Science Education, Çanakkale
Onsekiz Mart University, Çanakkale, Türkiye*

Betül TİMUR

Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart University, Çanakkale, Türkiye

ÖZET

Bu çalışmanın amacı Chatterpix Kid (CPK) uygulamasının 6. sınıf öğrencilerinin güneş sistemi ünitesinde akademik başarısı üzerine etkisi ve öğrenmenin kalıcılığını incelemektir. Çalışmada nicel araştırma yönteminden ön test-son test kontrol gruplu yarı deneysel desenden faydalanılmıştır. Bu çalışmada kullanılacak veriler Bursa/Osmangazi’ de bulunan Şehit Jandarma Er Bahadır Aydın Ortaokulu 6. sınıfta öğrenim görmekte olan öğrencilerden elde edilmiştir. Araştırma örneklemini 6.sınıf öğrencilerini (253 kişi) oluştururken, çalışma gruplarını seçkisiz olarak belirlenen 6L ve 6H sınıfları oluşturmaktadır. Yine seçkisiz olarak 6H deney grubu (35 kişi) 6L kontrol grubu (35 kişi) olarak belirlenmiştir.

6.sınıf öğrencilerinin güneş sistemi konusunda ki başarılarını ölçebilmek için 25 soruluk özgün bir başarı testi geliştirilmiş pilot uygulaması araştırma örneklemini olan 253 öğrenciye uygulanmıştır. Pilot uygulamadan alınan veriler TAB programıyla analiz edilerek güçlük indeksi değeri ve ayırt ediciliği düşük olan sorular testten çıkarılmış ve 19 soruluk, ortalama güçlük indeksi (0,604), ortalama ayırt ediciliği (0,464), KR 20 güvenilirlik katsayısı (0,775) olan nihai başarı testi elde edilmiştir.

2022-2023 eğitim öğretim yılı başında kontrol ve deney gruplarına hazırlanan başarı testi eş zamanlı, ön test olarak uygulanmış gruplar arasındaki puan ortalamalarının birbirine yakın olduğu görülmüştür. (Deney grubu= 34,28 Kontrol grubu= 35,49).

Deney grubunda gezegenler konusu MEB (2018) müfredatına uygun, geleneksel yöntemlerle işlenirken Web 2.0 araçlarından CPK uygulaması ile desteklenmiştir. CPK uygulaması telefon veya tablet gibi cihazlara indirilip yüklenmiş, gezegenlerin her biri için ses kaydı eklenerek konuşma animasyonu oluşturulmuştur. CPK aracı ile yaptıkları çalışmaları araştırmacı ile paylaşmışlardır.

Kontrol grubunda ise sadece geleneksel yöntemlerle ders işlenmiştir. Gezegenler konusu işlendikten sonra son test, yaklaşık iki ay sonra kalıcılık testi uygulanmıştır.

SPSS programı ile deney ve kontrol gruplarının ön test-son test sonuçları t testi analizi ile incelenmiş, sonuçlarda anlamlı farkın olduğu görülmüştür (sig=0,044<p=0,05). Kalıcılık testi ile ön test sonuçlarına uygulanan t testi analizinde ise anlamlı bir farkın olmadığı gözlemlenmiştir (sig=0,065>p=0,05).

Elde edilen verilerin ışığında Web 2.0 araçlarından olan CPK uygulaması destekli öğretim yapılan sınıfta başarı oranının arttığı fakat öğrenmede kalıcılığı sağlamadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Chatterpix Kid, Fen Öğretimi, Web 2.0

¹Bu çalışma ‘Chatterpix Kid Uygulamasının 6. Sınıf Öğrencilerinin Güneş Sistemi Ünitesinde Akademik Başarısı Üzerine Etkisi ve Öğrenmenin Kalıcılığı’ adlı tezden üretilmiştir.

ABSTRACT

The purpose of this study is to examine the effect of the Chatterpix Kids application on the academic achievement and learning retention of 6th grade students in the solar system unit. A quantitative research method was employed in the study using a pre-test post-test control group quasi-experimental design. The data to be used in this study are obtained from students studying in the 6th grade of Gendarmerie Private Bahadır Aydın Secondary School in Bursa/Osmangazi. It was obtained from the 6th grade students of School. While the research sample consisted of 6th grade students (253 people), the study groups were randomly determined as 6l and 6h classes. Again, the 6h experimental group was randomly determined as the 6l control.

In order to measure the success of 6th grade students on the solar system, an original achievement test with 25 questions was developed and the pilot application was applied to 253 students, who were the research sample. The data obtained from the pilot application were analyzed with the Test Analysis Program (TAB), and the questions with low difficulty index value and distinctiveness were removed from the test and 19 questions, average difficulty index (0.604), average discrimination (0.464), KR 20 reliability coefficient (0.775). The final test of success has been achieved.

At the beginning of the 2022-2023 academic season, the achievement test prepared for the control and experimental groups was applied simultaneously and the mean scores between the groups were examined. While the experimental objects were taught in the CPK-supported lesson, the control group was given the post-test and retention test with traditional lectures. When the t-test analyzes of the data analyzed with the SPSS program were examined, it was observed that there was a significant difference in the post-test results between the groups, while there was no significant difference in the permanence test.

In the light of the data obtained, it was observed that the rate of success increased in the classroom where the CPK application, which is one of the Web 2.0 tools, was supported, but there was no significant difference in learning permanence.

Keywords: Chatterpix Kid, Teaching Science, Web 2.0

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

COUPS D'ÉTAT A THREAT AGAINST DEVELOPMENT IN AFRICA FROM 1959 TO 2021

Brel Grâce MANGALALA

*A PhD Student and Assistant Lecturer at Université Marien Ngouabi, Faculté des Lettres, Arts et
Sciences Humaines, FLAS, Congo, Brazzaville*

ABSTRACT

This paper studies the different coups which took place in African countries, especially those which led to the death of a great number of African presidents in power from 1959 to 2021. The main concern is to show the good and bad sides of coups d'état in Africa. Through a socio-historical perspective, the study agrees that Africa is the only continent whose heads of States are assassinated in power by military coups, and the coups were the most frequent means for changing governments and political leaders in post-colonial Africa. They have also allowed illiterate soldiers and officers to become presidents in the past decades. Even today, they remain one of the essential means which allows anyone to become president in Africa, because they are still taking shape on African society. The study also reveals that coups d'état have been and remain a threat against the implementation of democracy in Africa, because they are a Western system for killing and removing Pan-African leaders and revolutionaries from power, as well as a system for imposing brutal and oppressive regimes in African countries. So, this paper recommends that the African people have to take conscience about coups d'état in Africa, because they are devastating our people and they stand as an obstacle to socio-economic and political progress of Africa.

Keywords: Coup d'état, Threat, Development, Attempt, Impact, President, Democracy

INTRODUCTION

Since the beginning of the year 1952, the African countries have experienced some difficulties. According to Ntsatou and Mangalala (2021: 515), "those difficulties have negatively influenced the whole continent in several fields" and can be considered as a break to the development of the entire continent. One of the problems has been identified as military coups which have been organized here and there across Africa as the only means for succeeding to power in post-colonial Africa. For instance, two coups have resulted in Nigeria (in 1966 and 1975), two others have failed in Ghana (in 1966 and 1972). That is to say, there was one attempt per year in the majority of African countries. According to Chuter and Gaud (2016: 25):

Starting with Egypt in 1952, Africa has seen 175 attempted coups over the last six decades, 75 of which were successful. 85% of African countries have therefore experienced at least one coup attempt in recent history. But there are exceptions. Countries like Senegal or Botswana have never experienced one; others such as South-Africa or Namibia, have experienced attempts but never saw a military regime actually seize power. Indeed, there seems to be a regional contagion of coups: they are much more frequent in West Africa (averaging half of the African total), and virtually absent in Southern Africa.

In this respect, my Article puts a focus on the study of different coups d'état which took place in African countries, especially those which led to the death of a great number of African leaders in power from 1959 to 2021. Therefore, my topic reads as follows: "Coups d'état A Threat Against Development in Africa From 1959 To 2021." The choice of this specific period is very important, because during this period, many coups d'état have been organized across Africa, and there were some coup attempts and failed coups, as well as succeeded coups d'état. During the same period, many African presidents encountered some terrible coups and most of them were killed and murdered in obscure circumstances. So, my research question is: to what extent military coups can be considered as a break to the

development of Africa? Then, my purpose is not to judge our historical facts, but to show the positive and negative impacts of coups d'état in Africa.

Concerning the review of literature, I have to say that many people wrote on coups d'état in Africa. For instance, Jean Pierre Pabanel (1984) wrote on *Les Coups d'Etat Militaires en Afrique Noire*. David Chuter and Florence Gaud (2016) wrote on the history of coups d'état in Africa. Chuka Onwumechili (1998), also wrote on the reasons for and history of military coups in Africa. In a study, Gene Sharp and Bruce Jenkins (1994) have shown how coups operate in a country and proposed how to prevent coups in a country. Kwame Nkrumah (1968) studied the military coup which took place in Ghana in 1966, in terms of *Dark Days in Ghana*. Valère Somé (1990) also studied the coup d'état of the Republic of Burkina-Faso which led to Thomas Sankara's death. Likewise, Rodrigue Ntsatou and Brel Grâce Mangalala (2021) have written on coups d'état as one of the significant impacts confronted by African-elites and freedom-fighters during the struggle for political independences. Daniel Dee Ziankahn (2011) studied the impact of military coups on the socio-economic and political development in West Africa. Apart from that, I have to confess that among the academic papers that I have read, the scholars did not write on the good and bad sides of coups d'état in Africa. So, in this article, I focus on the positive and negative impacts of coups in Africa, because Africa is the only continent where the coups are organized every decade and there are some coup attempts every year.

As far as methodology is concerned, I have used the historical approach not only at an exclusive way in the sense of the word, but the relating of past events. I have also enriched my research with a sociological approach to learn how African leaders were murdered in their respective countries by the means of military coups in post-colonial Africa. In so doing, the data collection methods included interviews, focus group discussions, documentary review and the use of open-ended questions. The study has a total of 55 respondents where the majority were young scholars making the total of 40. 5 contemporary historians, 5 secondary school teachers and 5 others were elders who were born in post-colonial Africa and they have the experience of coups d'état in Africa. This academic paper is organized into two main sections. In the first section, I devote my attention on the study of coups d'état which led to the death of a great number of African leaders in power. In the second section, I study the positive and negative impacts of coups d'état in Africa.

I-Successful Coups in Africa

The aim of this section is to analyze some coups d'état which led to the death of a great number of African leaders in power. In so doing, from 1959 to 2021, Africa has been hit by a series of coups. That is to say, many coups (military or civilian coups) have been organized across Africa during each decade, and there were some coup attempts and failed coups, as well as, succeeded ones. During the same period, many African leaders in power encountered some terrible military coups and most of them were killed or murdered in obscure circumstances. For instance, Barthelemy Boganda. The president of Central African Republic, one of the freedom-fighters and leading advocate of his country independence, died in an extremely curious plane crash on March 29, 1959 in an air disaster between Berberati and Bangui, while he was in company inside the country. In reality, he had not obtained the independence that he demanded. This coup d'état remains unspoken, because until today, we do not know who was the maker of this coup d'état.

Another president who was murdered by a terrible military coup was Thomas Sankara of the Republic of Burkina-Faso, who took the power on August 4, 1983 and became the president of the National Council of the Revolution. He founded one year later the Republic of Burkina-Faso which means the country of honest men. He also set up a real revolution in the country, because he wanted to lift his country out of poverty. He then gave independence to his country. He likewise gave power to the young people as he said: "a mobilized youth is a power that even scares away atomic bombs." Measures have been also taken in favor of women. For instance, he fought against illiteracy, corruption and many other problems in his country, but hard blow, he was assassinated on October 15, 1987, machine-gunned by a commando. Indeed, it was on Thursday, October 15th 1987, a day dedicated to mass-sports. President Thomas Sankara after a short nap for a meeting about the creation of the party. He intended after that to then go to sport. That is why, he wearied a white-t-shirt and red jogging trouser. Then, he sat near the driver on the passenger side in the front of the car. He was going to a meeting. That day, as usual, he

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

---

was late for the take-off of the meeting since it was 4: 20 p.m. When he arrived at the *Conseil de l'Entente*. The meeting was to start at 3 p.m. Other participants were already there and waiting for him. The president and his four bodyguards were dressed with sport-equipments and were therefore armed only with their automatic pistols. At the arrival, the driver after having parked the vehicles, got out and sat under the shade of big trees. According to Alain Foka Officiel, "let me tell you about 45 elements were there for the security. There was the security in general and close security for the president."

At 4: 35 p.m., the president took his seat at the chairman's place. Alouna Traoré, who was just returning from Benin on a fact-finding mission for the creation of the party began the presentation of his report, but he was interrupted by a noise coming from the road. The president was annoyed and wondered what it was. Automatically, he heard a vehicle coming. Then the vehicle stopped in front of the gate and immediately there was the din of Kalashnikov shooting. According to Alouna (one participant of the meeting), "the bullets fall on us like rain when you are in a house covered with steel sheets when it starts raining, it made (...) this was exactly what we experienced." Then, the drivers and bodyguards who were waiting were the first victims. The guards who watched in the corridor, those who, like the drivers, had stayed outside as well as a motorcyclist from the gendarmerie, Sore Patanen who unfortunately arrived to hand nail to the headquarters of the National Council of the Revolution were coldly executed by the commando. Inside, the seven men who were together with president Thomas Sankara were laying down seeking protection behind the armchairs. Sankara was the only one armed. He had his automatic pistol on the table. From outside, someone shouted: "Get out! Get out!" The president got up and ordered all his advisors: "don't go out, don't go out, I am the one they want."

He left the meeting room with his arms in the air. Alouna Traoré was in the room and saw him leaving. According to Alouna Traoré, "we were mobbed and the president of Faso was inside and he said he was the only one they needed. He came out with his hands up and you know the rest." In matters of fact, Sankara had barely crossed the door then he found himself in front of two soldiers. One observed a moment of hesitation but the other shot him at point-blank range. Thomas Sankara collapsed. one of the assailants took the president's collaborators "out! Out! Get out!" he said. One of them tried to return to the room. He was shot in the back with a burst. It was Philippe Zagre. All the others were shot as they were coming. In reality, all the people present in the precincts of the council for this meeting have been killed. All, except one, Alouna Traoré who was in the middle of the corpses, but he was not injured. As he wondered lying in that hell what will happen to him, one of the assailants who noticed that he was still alive, shouted: "there is one who is still alive! The one that is all in blue. "Get up, get up!" He stood up but he was again ordered to lay down. Meanwhile the others shoot in the air to make those outside believe that fighting was raging in the premises of the *Conseil de l'Entente*. So, one of the putschists advanced towards Alouna Traoré. He knew him very well since they practiced sports together. He remembered him as part of guards protecting Faso number two, Blaise Compaoré. He told him that he was going to finish him off. Another who was obviously the head of the commando interviewed. One of them also pointed out to him that he has seen everything and we cannot let him go like this. "You are going to join the others." He told Alouna Traoré. The latter was confused and did not realize what was happening to him. So, he asked a surprising thing that he wanted to pass water. The soldiers said: "yes he wants to pee before we kill him." According to Alain Foka, "it must be said that he knows the majority of his attackers." According to Alouna Traoré himself:

For little confidence, I simply said I'm going to pass water. For me, I thought that after the urine it will be over. I emptied everything I had in my body that day and then after nothing happened to me. I went back home. But I admitted that I came back from far.

Afterwards, instead of killing him, they said to him to upstairs where he joined the others who had not witnessed the killing and were held in a room above. In short, Alouna was the only survivor of this massacre. It is my personal conviction that, apart from Blaise Compaoré, Alouna Traoré can be considered as the one who contributed to Thomas Sankara's coup d'état, because if he did not know this terrible coup, he would be assassinated too.

Apart from Thomas Sankara's coup d'état, we have also the coup d'état encountered by Sylvanus Olympio, the first president of the Republic of the Togo from 1958 to 1963. He was also the first

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

---

democratically elected president in Togo. Three years after the proclamation of the independence of his country, he was assassinated on January 13, 1963 by Sergeant Etienne. According to Ntsatou and Mangalala (2021: 519), “he was assassinated in front of the American Embassy of Lomé-city during the coup d’état of 1963 formed by Gnassingbé Eyadema.”

Another one was François Tombalbaye, the Chadian independence father, also known as the first president of the republic of Chad, murdered in obscure circumstances during the coup d’état of April 13, 1975. He was killed during a decisive attack of a military coup in the morning in about 10 o’clock. It is then important to recall that after Tombalbaye, no Chadian president came to power according to democratic elections. Accordingly, most of their president in recent history came to power by the means of military coups.

In the same way, Marien Ngouabi, the former president of the Republic of the Congo, who was surnamed the immortal because he surmounted at least eleven coups d’état in his lifetime, especially when he was in power. But he died during a coup d’état which remains unspoken today. Indeed, March 18, 1979 is a dark day in Brazzaville. President Marien Ngouabi began his day with the Faculty of Sciences of the Marien Ngouabi University where he was in charge of the courses in the first year. Back at the General Staff, he received successively in audience the president of the National Assembly and Cardinal Emile Biyenda. At 2: 30 p.m., an armed commando heard a rocket in the enclosure of his residence. A few minutes later, he was rushed to the Pierre Mobengo Military Hospital in Brazzaville. As time goes on, the doctors declared that he was dead since the house and they found the body of the president is riddled with bullets. Truly, the authors of this assassination and coup d’état are never identified until today. There are diverse opinions about the persons who killed President Marien Ngouabi in power.

Apart from Marien Ngouabi, I can also mention Ahmed Abdallah Abderamane (the head of State of the Union of the Comores several times), died during the coup d’état of the year 1976. Indeed, on the evening of November 26, 1976, he was shot and killed with his main guard in the presence of the mercenary Bob Denard. Until today, the story still remains vague about the author of this assassination. After this murder, according to Ntsatou and Mangalala (2021: 519):

Saïd Mohamed took the head of a provisional government. Later on, Ali Soillih became the head of State of the Comoros on January 3, 1976. On May 13, 1978, the French mercenary Bob Denard formed a Putsch and overthrew him. Soillih was assassinated by the coup d’état of the new regime, two weeks after the putsch. Likewise, William Richard Tolbert, the former president of the Republic of Liberia from 1971 to 1980, died from a coup d’état. Indeed, in the morning of April 12, 1980, a group of soldiers went to the president Tolbert’s residence to demand the payment of their salaries. At their head staff Sergeant Samuel Doe, finding the house unguarded and the president still in bed, they decided to slaughter Tolbert, who was immediately stabbed in front of his wife in his room and at the door. Thus, Sergeant Doe became the 21st president of the Republic of Liberia. Samuel Kanyon Doe was the Liberian soldier who financed the assassination of president Tolbert so as to take his presidential chair. He also will be assassinated on September 9, 1990 in abominable conditions of a coup d’état formed by his companions.

Truly, his death is more humiliating than a head of State can suffer. It all started at 1 p.m. on Sunday, September 9, 1990, when president Doe’s commandos resisted for a period of 9 months against the rebels of Charle Tailor and Prince Johnson. After 90 minutes, approximately hand-to hand combat shots, Johnson’s men have captured Samuel Doe. They undress him, rip off all the gray-gray on his chest, humiliate in every way. A rebel breaks his two legs with a raphale and another rebel with a machete cuts off two of his ears, his two fingers are broken, his genitals are unscrambled, and a third rebel shot his last raphale in the face. Samuel Doe is dead. But, that was not enough, the next day on September 10, 1990, the body of Samuel Doe is dragged in a wheelbarrow through the city where the people found the body without ears, without sex, without his fingers, ... the men of press to delay the decomposition of the body, they appealed to the doctors. In brief, they even injected formaldehyde to him. This is how a leader of a nation is going to end his life in Africa. It is my personal conviction that Africa is the only continent where the presidents are humiliated in such a way.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Mohamed Boudiaf, the former president of Algeria, also died from a coup d'état in power. Indeed, after 28 years of exile in Morocco, he was chosen by the army to lead the country. He then represented the hope of all the Algerian people. But, destiny decided otherwise. It was on June 29, 1992 at 1 p.m. while delivering a political speech, captivated by the people, an individual appeared out of nowhere, threw a grenade which had caused the death of many people and the president died immediately. This is how a leader can die in Africa. In reality, this coup d'état left the people wondering to the point, because they did not have the real information about this coup and what were the motivations of this coup d'état.

According to Ntsatou and Mangalala (2021: 20), "another terrible coup d'état was that of Juvenal Habyarimana the former president of Rwanda, and Cyprien Ntaryamira, the former president of Burundi just for two months (from 5 February to 6 April, 1993)." It was on April 6, 1993, at night, that both presidents were killed on board from Tanzania, where they had participated in a summit devoted to the Burundian and Rwandan crises. Their plane had initiated its phase of landing on the Kigali-airport. This is why, they have been bashed by a shot of missile and all the team perished. It is also important to recall that this coup d'état triggered a genocide in Rwanda. After the death of Cyprien Ntaryamira, Melchior Ndadaye became the president of Burundi. He was the first democratically elected president of Burundi. Truly, he was also assassinated on October 21, 1993 in Boujouboura (the capital city of Burundi) after 102 days of power. Indeed, at dawn that day, the soldiers attacked the presidential palace, Ndadaye succeeded to escape. And the palace was destroyed. The stage fright of the president therefore ended in the military camp where he managed to take refuge. During this coup d'état, the president of the National Assembly, the Vice-president of the National Assembly and the Minister of Territorial Administration and Communal Development were also killed. This coup d'état will therefore unleash inter-ethnic violence throughout the country, thus triggering a civil war which will, according to the estimations, kill more than 200, 000 people.

Furthermore, in 1999, in Nigeria, there was also a coup d'état which led to the death of one leader. That leader was Ibrahim Baré Maïnassara. According to the information provided by Ntsatou and Mangalala (2021: 20), "Ibrahim Baré Maïnassara, a Nigerian soldier who led his country from 1996 to 1999, was also assassinated on April 9, 1999 by some elements of his presidential guard." It is useful to recall that to take the power, Ibrahim Baré Maïnassara reversed first Present M. Ousmane on January 29, 1996. Truly, his regime lasted only during three years and then he was also overthrown by a coup d'état in the same way as he did when coming to power.

Apart from the aforementioned coups d'état, there was also one terrible coup d'état in the Democratic Republic of the Congo (DRC) which led to the death of one president. That president was known by the name of Laurent Désiré Kabila. Since the year 1960, president Laurent D. Kabila was engaged against the regime of Marshal Mobutu Sese-Seko. Finally, he succeeded to reverse him in 1997 and took the power. It is useful to say that Kabila made only three years in power, because he died from a political coup d'état which was surely organized by his fellows. So, it was on January 13, 2001, that president Désiré Kabila was in his office, and there were many guards outside. Inside, there were also some presidential guards in the corridors, including one of the main bodyguards of the president, who was there together with the leader in the office. But, a simple soldier came from the corridors, and decided to kill president Désiré Kabila in his office with a shot of Mpémaka (the most known weapon in Africa). Then, outside the presidential guards heard the noise from where they were and automatically, they saw one of the president's bodyguards coming out from inside in running, because he wanted to flee. He was shot in the back with a burst and collapsed. We do not know if it was this man who killed Désiré Kabila. Apart from that, inside the guards went over the office in order to check what happened. They found the body of the president in the office very reddish, because of the blood which was going down. So, it was in this way that Désiré Kabila had been murdered. Concerning this prepared coup d'état, we do not know the reality, because the authors remain always unknown. There are only controversial opinions about this coup d'état. This is also one of the unspoken coups d'état in Africa. It is then significant to point out that after this political coup, his son Joseph Kabila became the president of Democratic Republic of the Congo (DRC). Today, some people think that his son contributed to his murder. Are they wrong? We do not know the truth. In the same decade, there was another prepared coup d'état in Guinea-Bissau leading to the death of president João Bernado Viera. So, it was on March 2, 2009, that leader J.B. Viera

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

had been killed in his official residence by the men in weapons. It is also important to point out that this leader made only four years of reign. Here is a coup d'état which made him disappear in power.

According to Ntsatou and Mangalala (2021: 521), “the recent coup d'état of president Idris Debby Itno (Chad) in 2021 is another tangible example to prove how the Europeans are killing and assassinating our” leaders in power in the 21st century. Concerning this coup d'état, there are always controversial opinions, because currently, we do not know who is the author of this murder. Some people believe that it was his own son who has contributed to his death under the command of France. Are they wrong? We do not know the truth about this coup d'état. Finally, it is significant to point out that after the murder of Idris Debby, his son becomes the president of the country. In this connection, president Nyerere of Tanzania, quoted by Kwame Nkrumah (1968: 136), asked: “what is happening in Africa? What are the coups about? (...) What is behind all this?” Is this democracy? Seriously, we have to stop this scenario in Africa, as soon as possible. The following is the record of successful coups in Africa from 1959 to 2021.

N°	Coup dates	Countries	Names of leaders Killed
1	March 29, 1959	Central African Republic	Barthelemy Boganda
2	January 13, 1963	Republic of the Togo	Sylvanus Olympio
3	April 13, 1975	Chad	François Tombalbaye
4	November 26, 1976	The Union of the Comores	Ahmed Abdallah Abderamane
5	May 13, 1978	The Union of the Comores	Ali Soillih
6	March 18, 1979	Republic of the Congo	Marien Ngouabi
7	April 12, 1980	Republic of Liberia	William Richard Tolbert
8	October 15, 1987	Republic of Burkina-Faso	Thomas Sankara
9	September 9, 1990	Republic of Liberia	Samuel Kanyon Doe
10	June 29, 1992	Algeria	Mohamed Boudiaf
11	April 6, 1993	Rwanda	Juvenal Habyarimana
12	April 6, 1993	Burundi	Cyprien Ntaryamira
13	October 21, 1993	Burundi	Melchior Ndadaye
14	April 9, 1999	Nigeria	Ibrahim Baré Maïnassara
15	January 13, 2001	DRC	Laurent Désiré Kabila
16	March 2, 2009	Guinea-Bissau	João Bernardo Viera
17	April, 2021	Chad	Idris Debby Itno

Either 2 or 3 coups d'état every decade have been successful in post-colonial Africa.

To sum up, it is obvious to say that coups d'état have been the only means for changing governments and political leaders in post-colonial Africa. Even today, in the 21st century, they always remain one of the means which allows anyone to become president in Africa, because in the last years, we have seen several coups and coup attempts in many African countries such as Mali, Chad, Guinea, Sudan and São-Tomé and Príncipe. All this cannot put in doubt the shape of coups d'état in Africa. It is my personal conviction that coups d'état have been and remain a threat against the implementation of democracy in Africa.

So, it is interesting, before finishing to ponder over the good and bad sides of coups d'état in Africa.

II-Impacts of Coups d'état in Africa

After showing the different coups which led to the death of many African leaders in power. My purpose now is to show the impacts of coups d'état in Africa. According to Sharp and Jenkins (1994: 1), “coups have been very widespread in Africa in the post-colonial independent countries”, and those coups have both good and bad sides. So, in the first place, I will study the positive aspects of coups d'état in Africa and secondly, I will analyze the negative aspects of coups d'état in the African society. This will help us to understand how coups d'état contribute to the non-development of Africa.

1-Positive Impacts

In every aspect of life, there are always positive and negative impacts. In this regard, many positive aspects of coups d'état have been identified all over the world. In Africa, for instance, it has been revealed that the coups allow anyone to become president. In other words, they often allow the militaries to succeed to power. This is one of the important aspects of military coups in Africa. According to Sharp and Jenkins (1994: 1), in Libya, for instance, Colonel "Muammar Khaddafi took power as a result of a 1969 military coup." In Nigeria, Ibrahim Baré Maïnassara (a soldier who led the Federal Republic of Nigeria from 1996 to 1999), took the power after reversed Leader M. Ousmane during the coup d'état of the year 1996. In the Republic of Liberia, Sergeant Samuel Kanyon Doe also became the president after organized a coup d'état on April 12, 1980. Marshal Mobutu Sese-Seko is also accounted among the African militaries who came to power by the means of a military coup. Mobutu who was a simple journalist, later on, he became an army officer and reversed president Joseph Kasavubu in 1965 by a coup d'état. It is also important to point out that Mobutu made 38 years in power. General François Bozize, the former president of Central African Republic, also took the power after organizing a military coup on capital Bangui while president Ange-Felix Patasse was in mission abroad to attend a regional conference in Nigeria in 2003. Apart from the aforementioned presidents, if we may read the history of Africa, I think, there are many examples to justify how military coups have been a significant means for militaries (both soldiers and officers) to come rapidly to power since the post-colonial period until the present time.

In similar vein, coups d'état are also one of the essential means which allows illiterates to become presidents in African countries. According to reliable sources, in the history of African continent, there are many illiterate officers and soldiers who succeeded to power thanks to military coups. One of those illiterate-presidents was General Idi Amin Dada, the former Ugandan president, born in 1923 in Uganda. He lost his parents very early and grew up alongside his uncles. He exercised small trades such as craftsmanship and also supervised cattle. Illiterate but very robust and courageous which were his assets. He joined the Ugandan colonial army. Due to his bravery and efficiency in the field, he quickly rose from rank to rank within the army. In 1962, he was promoted to General. On January 28, 1971, he came to power in a coup d'état. Another one was Samuel Kanyon Doe who never went to school. Very orphan of father and mother, enlisted in the Liberian army at the age of 18. In 1979, he was a staff sergeant. In 1980, he joined a group of soldiers then organized a coup on April 12 of the same year and reversed president William Richard Tolbert in power. Noël Milarew Odingar, the former Chadian president, also never went to school. Born in 1932 in Dowalé-Bebato. He joined the colonial army very early. Courageous, disciplined and efficient, he quickly rose through the ranks of the army. He became the chief of staff of the Chadian army. Later, he became the president of the Republic after organized a coup d'état on April 13, 1975 by reversing François Tombalbaye. But, his reign lasted only a few days.

Few Eyadema Gnassingbé (the third president of the Republic of the Togo) was also one of the illiterate-presidents in Africa, because he did not go to school. According to the information provided by Opera News (2021):

Gnassingbé, n'a jamais été à l'école. Son père décède alors qu'il était qu'un enfant. Il est abandonné à bas âge par sa mère qui est allé dans un autre mariage. Car la coutume ne veut pas d'une nouvelle épouse qui vient dans un foyer avec l'enfant d'un autre. Dès lors commence le calvaire pour le jeune Gnassingbé, avoir de quoi manger est pour lui un véritable casse-tête. Récupérer par des missionnaires protestants qui veulent le scolariser, le jeune fuit l'école pour apprendre des petits métiers comme l'artisanat. Quelques années plus tard il est enrôlé en 1959 dans l'armée coloniale française (...) Une anecdote raconte qu'à la place de la signature, il posait son empreinte digitale car il ne savait ni lire ni écrire (...) Il accède au pouvoir à la faveur d'un coup d'état militaire et va régner sur le Togo avec une main de fer durant 38 ans jusqu'en 2001, date à laquelle il est mort suite à une maladie.

The list is not exhausted. But, in short, Africa is the only continent in the world where the illiterates become leaders by the means of military coups.

It is then significant to recall that the main factor of military coups in Africa is the non-schooling of some soldiers and officers, because the governance of a country requires a minimum of training. An untrained president is a ticking time bomb. For this reason, I am convinced that if this took place in Africa then these illiterate presidents left their respective countries in a sorry state. Now my problem is about these illiterate presidents. When they come to power by means of coups d'état, do they solve the problems that allowed them to organize a coup d'état? I do not think so! Because most of those illiterate presidents when coming to power by military coups, do nothing for their nations. On the contrary, they promise the people that they will change things in the country once arriving to power. For instance, they confess that we will do this or that thing, but the situations in the country remain the same and become the worst. In addition, they become the dictators and selfishes and they do not want to leave the power as soon as possible. They also believe that they are eternal in the society. In my view, coming to power by the means of coup d'état is really a behavior to be banished in Africa. A head of State must be chosen or elected by the people during fair and transparent elections. He must be also educated so as not to be manipulated by the West, as many have been in post-colonial Africa. Being intellectual, you will have the independence of mind and thought. Hence, we have to take conscience and we must also change our behaviors. According to Pierre Merlin (1996 : 19) :

Plusieurs écrivains africains qui réfléchissent attentivement à l'état des sociétés africaines en sont venus à la conviction qu'un véritable développement économique et social de leurs pays ne sera possible que si de profonds changements sont introduits dans les comportements et les idées des Africains.

In addition, coups d'état in Africa are considered as the only means for changing governments and presidents. In this regard, some writers such as Sharp and Jenkins (1994: 2) "have commented that coups d'état—not elections—have been the most frequent means for changing governments and that for post-colonial Africa." Even today, they remain one of the essential means which allows the changing of political leaders in Africa. A classic example of this, is the recent coups d'état in which we have seen in Chad and Mali these last times where the political leaders were removed from power.

As it can be seen, it is obvious to say that the coups have been the only canal for coming to power in post-colonial Africa, because they have allowed anyone (especially illiterate officers and soldiers) to become presidents. Even today, they remain a means for changing both the leaders and governments in Africa.

So, after showing the positive aspects of coups d'état, in the next subsection, I focus on the negative aspects of coups d'état in Africa.

2-Negative Impacts

Since independence, most African countries have suffered from coups d'état. According to a declaration of *Actions of the African Union against Coups d'état*, "Africa has witnessed more than 200 military coups, successful or aborted, since 1960. Until the 1990s, such coups were the most common form of government change, blocking democratic development." In this connection, coups d'état can be considered as a threat against the implementation of democracy in Africa. According to Sharp and Jenkins (1994: 1), the "coups have overthrown established constitutional democratic systems of government, halted movements towards greater democracy, and have imposed brutal and oppressive regimes" in many African countries. "Coups d'état are one of the main ways in which new dictatorships are established" all over Africa. This is true, because Africa is the only continent where the presidents, who take power by the means of military coups, make more than 35 years in power. I think, 38 years of power made by Marshal Mobutu Sese-Seko in Zaïre (now Democratic Republic of the Congo), 38 years of power made by Few Eyadema Gnassingbé in the Republic of the Togo and 42 years of power made by Colonel Muammar Khaddaffi in Libya cannot put in doubt how coups d'état have hurted the growth of democracy in post-colonial Africa. Even today, the military coups are hurting democracy in Africa, because in Africa, they are better than elections. According to Emma Birikorang (2013: 3), the military coups are "not a problem of the political past, but a continuing danger, even for electoral democracies that have persisted for over a decade." In this perspective, Denis Sassou N'guessou believes that "the coups d'état are a setback. We must overcome this in order to continue on the path of democracy."

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Apart from that, the coups are not only killing several presidents in power, but they are also the means for removing the African leaders from power. For instance, from 1959 to 2021, many African leaders, especially Pan-African leaders and revolutionaries who had good ideas and projects for Africa were killed in power by military coups. This is why, Ntsatou and Mangalala (2021: 520) believe that “coup d’état is devastating our people and it is through it that we do not develop at all.” In other words, a great number of those Pan-African leaders have been also removed from power by coups d’état. One example is president Kwame Nkrumah, who dreamt of a United States of Africa, was removed from power by a group of army officers in February 1966 while he was on a peaceful mission in Vietnam. According to Kwame Nkrumah (1968: 135) himself, “the coup d’état staged by the army in Ghana” represented a “setback in the fight against imperialism in Africa.”

Another Pan-African politician is Nanmdi Azikiwe who served as the first president of Nigeria from 1963 to 1966. Truly, Azikiwe and his civilian colleagues were removed from power in a military coup led by army officer Kaduna Nzeogwu in 1966. It is also important to point out that Azikiwe was the most prominent politician to escape the spate of assassination that followed the coup. I can also mention president Milton Obote, who led Uganda’s struggle for independence from Britain in 1962, was removed from power in a 1971 military coup. The coup, led by General Idi Amin, took place while Obote was abroad for attending a Commonwealth Heads of State Conference in Singapore. In reality, the list is not exhausted, to quote but a few, because there were many Pan-African leaders who have been removed from power across Africa by the means of military coups. It is also important to underline that almost all African military coups have been financed by the Europeans and Americans. According to Ntsatou and Mangalala (2021: 521), “nowadays, Europeans work with one African country in order to destroy another country in Africa, or they work with some Africans or some heads of states in Africa in order to chase away other African nationalist in power. They do this because they want our” Pan-African leaders and revolutionaries “to keep quiet against their injustices” in Africa. It is my personal conviction that the Europeans invented military coups as the tools for eradicating and removing African leaders from powers, more specifically those who did not follow their instructions.

In the same way, the coups are threatening the socio-economic and political progress of Africa. Simply because, many, many Pan-African leaders and politicians who had great visions for the development of Africa, and who, at the same time, wanted to implement their socio-economic and political projects for the development of the entire continent, have been rapidly removed from power by military coups. So, the coups are considered as a threat against sustainable development in Africa. This is why, Kwame Nkrumah, quoted by Ama Biney (2011: 156), “contextualized coup d’état in Africa as the disturbing emergence of African countries.” According to the information provided by Ahmed Sékou Touré (1967 : 300), “en Afrique, les putschs traduisent les activités de l’impérialisme pour maintenir ou étendre sa domination.” This is true, because our colonial masters still choose who they will place as presidents in our respective countries in Africa. To support this point, General De Gaulle, once upon a time, asserted:

Puisqu’ils veulent leur indépendance c’est nous qui allons mettre une personne de notre choix au pouvoir. Sous-entendu, pour pouvoir encore et encore manipuler les pays que nous avons colonisés.

This system is possible today in Africa by the means of military coups. According to Ntsatou and Mangalala (2021: 521), “this is what is delaying our development at this era of the 21st century.” For them, we must open our eyes in front of our colonial masters.

In addition, the blows in Africa allow the maintenance in power of the same lineage, like that of the family of Idriss Debby Itno in Chad, where the son took power after the blow of his father. We have also seen this case in the Democratic Republic of the Congo in January 2001, where the coup d’état allowed the maintenance in power of the same family lineage. That is to say, after the death of Laurent Désiré Kabila on January 13, 2001 by a coup d’état, his son Joseph Kabila became the president of the republic. This reality seems to be common across Africa, because we have seen in many African countries, when the father leaves power after a military coup or without a coup, the son is sometimes the successor. Is this democracy or a monarchy? This is the direct cause of the failure of democracy in Africa today.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

In summary, it is vital to point out that the coups have been and always remain a threat against sustainable development and the implementation of democracy in Africa, because they are a Western system for killing and removing Pan-African leaders and revolutionaries from power, as well as, a system for imposing brutal and oppressive regimes in African countries. In other words, they contribute to the non-socio-economic and political progress of Africa.

CONCLUSION

This Article studied the different coups d'état which took place in African countries, especially those which led to the death of a great number of African leaders in power from 1959 to 2021. My goal has been to show the positive and negative impacts of coups d'état in Africa. The research question that guided this study is: To what extent military coups can be considered as a break to the development of Africa? To answer this question, the respondents were asked to share their historical perspectives, experiences, and understanding of coups d'état or military coups in Africa. The results from their responses differed from one respondent to another. But, in most cases, most respondents agreed that coups d'état, in Africa, constitute an obstacle to socio-economic and political progress.

Through a socio-historical perspective, the study findings reveal that Africa is the only continent whose heads of States are assassinated in power by coups d'état, and the coups were the most frequent means for changing both the political leaders and governments in post-colonial Africa. The coups have been also the only means for coming to power in post-colonial Africa, especially they have allowed illiterate officers and soldiers to become presidents in the past decades. Even today, in the 21st century, they remain one of the significant means which allows anyone rapidly to succeed to power in Africa, because in the last years, we have seen several coups and coup attempts in many African countries such as Mali, Chad, Guinea, Sudan and São-Tomé and Príncipe. All this cannot put in doubt the shape of coups d'état in Africa.

The study also agrees that the coups are not a thing of the past in Africa, but a continuing danger; and they have been and always remain a threat against sustainable development and the implementation of democracy in Africa, because they are a Western system for killing and removing Pan-African leaders and revolutionaries from power, as well as, a system for imposing brutal and oppressive regimes in African countries. This paper recommends that the African people have to take conscience about the European and American military coups in Africa, because they are devastating our people. Today, the matter is on how to prevent those coups from taking place in Africa.

REFERENCES

- Biney, A. (2011). *The Political and Social Thought of Kwame Nkrumah*. New-York: Palgrave.
- Birikorang, E. (2013). Coups d'état in Africa—A Thing of the Past. *Kofi Annan International Peacekeeping Training Center*, 3(3): 1-5.
- Chuter, D. & Gaud, F. (2016). "Understanding African Armies." *EU Institute for Security Studies*. Available online at: <http://www.iss.europa.eu>
- Merlin, P. (1996). *Espoir pour l'Afrique Noire Deuxième Edition Préfaces de Jacques Diouf et Jacques Delors*. Paris : Présence Africaine.
- Nkrumah, K. (1968). *Dark Days in Ghana*. London: Panaf books.
- Ntsatou, R. & Mangalala, B. G. (2021). "Negative Impacts Confronted by Africans from Independence Struggle to the Present Day: A Case Study of African Elites and Freedom Fighters." *Saudi Journal of Humanities and Social Sciences*, 6(12): 515-522.
- Onwumechili, C. (1998). *African Democratization and Military Coups*. London : Greenwood Publishing group.
- Pabanel, J.P. (1984). *Les Coups d'Etat Militaires en Afrique Noire*. Paris : l'Harmattan.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

- Touré, A. S. (1967). *L'Afrique et la Révolution*, Tome 13. Paris : Présence Africaine.
- Sharp, G. & Jenkins, B. (1994), *The Anti-Coup*. Boston : The Albert Einstein Institution.
- Somé, V. (1990). *Thomas Sankara l'Espoir Assassiné*. Burkina-Faso: l'Harmattan.
- Ziankahn, D. D. (2011). *The Impact of Military Coups d'Etat on West Africa's Socio-Economic and Political Development*. Master thesis, the University College of Monrovia, Liberia.

**TƏHSİLDƏ PSIXOLOJİ XİDMƏTİN ƏHƏMİYYƏTİ
IMPORTANCE OF PSYCHOLOGICAL SERVICE IN EDUCATION**

Nilufar GAHRAMANLI

ADPU tutor

Son illər psixologiya elmi sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlər, aparılmış tədqiqatlar psixologiya elminə marağı artırdı. Artıq psixologiya dövrün nüfuzlu elm sahələrindən birinə çevrilib. Psixoloji biliklərin tətbiq sahəsinin genişlənməsi insanın həyatını daha anlamlı və məzmunlu edir. Artıq insanlar özləri və ətrafındakı dünya ilə maraqlanmağa başlayır, müəyyən testlərlə xarakter analizləri edir, düşükləri çətin vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq üçün psixoloqa müraciət edirlər. Psixoloji xidmətin tətbiq edildiyi sahələrdən biri də təhsil sistemidir. Təhsil sistemində psixoloji xidmət aparıcı mövqeyə malikdir. Belə ki, məktəbdə bu kimi xidmətin olması və hər zaman təkmilləşdirilməsi bir çox üstünlüklərə malikdir. Onlar aşağıdakılardır:

- Hər bir yaş mərhələsində uşaqların hərtərəfli şəxsi və intellektual inkişafını təmin etmək, onlarda özünütərbiyə və özünüinkışaf bacarığının formalaşdırılması;
- müxtəlif problemlə uşaqları təlim prosesində və psixi inkişaf sahəsində aşkar etmək və onlara lazımi psixoloji - pedaqoji köməklik göstərilməsi;
- uşaqların şəxsi və intellektual inkişafındakı pozuntuların profilaktikası və aradan qaldırılması;
- istedadlı uşaqların aşkar edilməsi və psixoloji - pedaqoji cəhətdən təmin olunması.
- hər bir şagird fərdi qaydada dinlənir, onun maraq dairəsi müəyyənləşdirilir, qavrama qabiliyyətinin hansı səviyyədə olması, hafizəsinin tutumu, diqqətini necə paylaşması və həcmi, təfəkkür tərzini, çətinlikləri dəf etmək üsulu və bir çox məsələlərə aydınlıq gətirilir.
- eyni zamanda qrup və kollektivə münasibəti, emosionallığının səviyyəsi, təsir altına düşüb - düşməməsi, təlqinə nə dərəcədə açıq olması, gününü düzgün nizamlaya bilməsi kimi məsələlərdə də köməklik edilir.

Təbii ki, psixoloji xidmət yalnız böyük məktəblilərlə deyil, kiçik məktəblilərlə də aparılır. Onlarda təlimə adaptasiya, yeniliyi qorxusuz keçirmə, dərslə maraqlı və həvəsin oyadılması, bir - birləri ilə dostluq münasibətində olması kimi müsbət keyfiyyətlər verilir. Psixoloji xidmət yalnız bunlarla bitmir. Valideynlər və müəllimlər də bu xidmətin tətbiq olunacağı şəxslərdəndir. Yəni uşağın bir problemi varsa, məktəbdə psixoloq bunu aradan qaldırmaqda şagirdə köməklik edərsə, evdə də valideynlər ona dəstək olmalı, hər zaman yanında olacağını hiss etdirməlidirlər. Ailələrlə iş zamanı valideynlərin daha çox hövsələsiz olduğu aşkarlanır və bu valideyn - övlad münasibətlərinə xələl gəlməsinə səbəb olur. Odur ki, çətin gün rejimindən sonra sakitləşdirici metodlar haqqında valideynlərə də məlumat verilməli və problemlə situasiya aradan qaldırılmalıdır. Bəs müəllimlərə nə üçün psixoloji xidmət tətbiq olunmalı, psixoloqla söhbət keçirilməlidir? Bildiyimiz kimi, hər bir insan müxtəlif dünyagörüşünə və maraqlarınə malikdir. Müəllimlərin də şəxsi və iş problemi ola bilər. Bəzi müəllimlər bunu dərslə prosesinə yansıtmaq (göstərmir), ancaq bu hələ də problemin həll olunması demək deyil. Sadəcə müvəqqəti olaraq problemi həll etmə vaxtı təxirə salınmışdır. Qeyd edim ki, insanlar bir - birindən problemə baxış tərzinə görə də fərqlənirlər. Bu məqamda müəllim psixoloqa müraciət edib, onu narahat edən düşüncələr barəsində danışa və psixoloqun göstərdiyi istiqamətlərdən özünə yararlı olanı seçə bilər.

Açar sözlər : Təhsil, psixoloji xidmət, elm, sağlamlıq, təlim, pedaqoq, şagird, adaptasiya, pozitiv, psixoloq.

In recent years, achievements in the field of psychological science and researches have increased the interest in psychological science. Psychology has already become one of the influential scientific fields of the time. Expanding the field of application of psychological knowledge makes a person's life more meaningful and meaningful. Already people are starting to be interested in themselves and the world around them, they do character analyzes with certain tests, they turn to psychologists to find a way out of the difficult situation they are in. One of the areas where psychological services are applied is the education system. Psychological service has a leading position in the educational system. So, having a service like this in the school and always improving it has many advantages. They are as follows:

- at the same time, help is provided in matters such as his attitude to the group and the collective, his level of emotionality, whether he is influenced or not, how open he is to insinuations, and how he can organize his day properly.
- Ensuring comprehensive personal and intellectual development of children at each age stage, forming self-education and self-development skills in them.
- identifying children with various problems in the educational process and in the field of mental development and providing them with the necessary psychological and pedagogical assistance;
- prevention and elimination of violations in the personal and intellectual development of children;
- detection of gifted children and providing them psychologically and pedagogical assistance;

each student is listened to individually, his area of interest is determined, the level of his perceptive ability, his memory capacity, how he distributes his attention and its volume, his way of thinking, the method of overcoming difficulties and many other issues are clarified.

Of course, psychological services are provided not only with older students, but also with younger students. They are given positive qualities such as adaptation to training, fearless acceptance of innovation, awakening interest and enthusiasm for the lesson, and being in a friendly relationship with each other. Psychological service does not end with these. Parents and teachers are also among those who will apply this service. That is, if the child has a problem, the school psychologist helps the student to overcome it, and at home, parents should support him and make him feel that he will always be with him. When working with families, parents are often found to be discouraged and this leads to damage to the parent-child relationship. Therefore, parents should be informed about calming methods after a difficult day routine and the problematic situation should be eliminated. But why should psychological services be applied to teachers, and a conversation with a psychologist should be conducted? As we know, each person has a different outlook and interest. Teachers may also have personal and work problems. Some teachers do not reflect (do not show) this in the teaching process, but this still does not mean that the problem is solved. The time to solve the problem is only temporarily postponed. Let me note that people differ from each other in the way they look at the problem. At this point, the teacher can turn to the psychologist, talk about the thoughts that bother him and choose the one that is useful for him from the directions shown by the psychologist.

Keywords: Education, psychological service, science, health, training, teacher, student, adaptation, positive, psychologist.

Son illər psixologiya elmi sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlər, aparılmış tədqiqatlar psixologiya elminə marağı artırdı. Artıq psixologiya dövrün nüfuzlu elm sahələrindən birinə çevrilib. Psixoloji biliklərin tətbiq sahəsinin genişlənməsi insanın həyatını daha anlamlı və məzmunlu edir. Artıq insanlar özləri və ətrafındakı dünya ilə maraqlanmağa başlayır, müəyyən testlərlə xarakter analizləri edir, düşükləri çətin vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq üçün psixoloqa müraciət edirlər. Psixoloji xidmətin tətbiq edildiyi sahələrdən biri də təhsil sistemidir. Təhsil sistemində psixoloji xidmət aparıcı mövqeyə malikdir. Belə ki, məktəbdə bu kimi xidmətin olması və hər zaman təkmilləşdirilməsi bir çox üstünlüklərə malikdir. Onlar aşağıdakılardır:

- Hər bir yaş mərhələsində uşaqların hərtərəfli şəxsi və intellektual inkişafını təmin etmək, onlarda özünütərbiyə və özünüinkişaf bacarığının formalaşdırılması;

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

- müxtəlif problemlə uşaqları təlim prosesində və psixi inkişaf sahəsində aşkar etmək və onlara lazımı psixoloji - pedaqoji köməklik göstərilməsi;
- uşaqların şəxsi və intellektual inkişafındakı pozuntuların profilaktikası və aradan qaldırılması;
- istedadlı uşaqların aşkar edilməsi və psixoloji - pedaqoji cəhətdən təmin olunması.
- hər bir şagird fərdi qaydada dinlənir, onun maraq dairəsi müəyyənləşdirilir, qavrama qabiliyyətinin hansı səviyyədə olması, hafizəsinin tutumu, diqqətini necə paylaşması və həcmi, təfəkkür tərzini, çətinlikləri dəf etmək üsulu və bir çox məsələlərə aydınlıq gətirilir.
- eyni zamanda qrup və kollektivə münasibəti, emosionallığının səviyyəsi, təsir altına düşüb - düşməməsi, tələqinə nə dərəcədə açıq olması, gününü düzgün nizamlaya bilməsi kimi məsələlərdə də köməklik edilir.

Təbii ki, psixoloji xidmət yalnız böyük məktəblilərlə deyil, kiçik məktəblilərlə də aparılır. Onlarda təlimə adaptasiya, yeniliyi qorxusuz keçirmə, dərslə maraq və həvəsin oyadılması, bir - birləri ilə dostluq münasibətində olması kimi müsbət keyfiyyətlər verilir. Psixoloji xidmət yalnız bunlarla bitmir. Valideynlər və müəllimlər də bu xidmətin tətbiq olunacağı şəxslərdəndir. Yəni uşağın bir problemi varsa, məktəbdə psixoloq bunu aradan qaldırmaqda şagirdə köməklik edərsə, evdə də valideynlər ona dəstək olmalı, hər zaman yanında olacağını hiss etdirməlidirlər. Ailələrlə iş zamanı valideynlərin daha çox hövsələsiz olduğu aşkarlanır və bu valideyn - övlad münasibətlərinə xələl gəlməsinə səbəb olur. Odur ki, çətin gün rejimindən sonra sakitləşdirici metodlar haqqında valideynlərə də məlumat verilməli və problemlə situasiya aradan qaldırılmalıdır. Bəs müəllimlərə nə üçün psixoloji xidmət tətbiq olunmalı, psixoloqla söhbət keçirilməlidir?. Bildiyimiz kimi, hər bir insan müxtəlif dünyagörüşünə və maraq dairəsinə malikdir. Müəllimlərin də şəxsi və iş problemi ola bilər. Bəzi müəllimlər bunu dərslə prosesinə yansıtmaq (göstərmir), ancaq bu hələ də problemin həll olunması demək deyil. Sadəcə müvəqqəti olaraq problemi həll etmə vaxtı təxirə salınmışdır. Qeyd edirəm ki, insanlar bir - birindən problemə baxış tərzinə görə də fərqlənirlər. Bu məqamda müəllim psixoloqa müraciət edib, onu narahat edən düşüncələr barəsində danışa və psixoloqun göstərdiyi istiqamətlərdən özünə yararlı olanı seçə bilər.

N.Z.Çələbiyev demişdir:“Təhsil sistemində psixoloji xidmət cəmiyyətin inkişafının müasir mərhələsində və perspektivdə ən zəruri komponentlərindən biridir. Onun tətbiqinin məqsədmüvafiqliyi hər bir uşağın fərdi xüsusiyyətlərinin həyata yaradıcı münasibətinin inkişaf etdirilməsi tələbatı ilə müəyyənləşdirilir”.

Təhsil bir şəxsin deyil, cəmiyyətin inkişafı, irəliləyişi və yüksəlişidir. Təhsil cəmiyyət və dövlətin mənafeyinə xidmət edir. Onu təhsilçilərə bələdçilik edən müəllimlər həyata keçirir. Burdan belə bir nəticə çıxır ki, hər yerdə dövlətin təhsil məqsədi eynidir, ancaq həyata keçirən şəxslər fərqlidir. Deməli, təhsili tədris edən şəxsin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. İnsan o zaman təhsil almağa başlayır ki, həm fiziki, həm də zehni cəhətdən sağlam olsun. Ancaq bu sağlamlıq imkanları məhdud olan şəxslərin təhsil alması mümkündür demək deyil. Sadəcə həm fiziki, həm zehni cəhətdən sağlam bir şəxs təhsilə yiyələnərsə cəmiyyət və dövlətimiz üçün yararlı bir şəxsiyyətə çevrilir. Fiziki cəhətdən sağlam, zehni cəhətdən qüsurlu insanın təhsil alması mümkündürmü?. Atalar yaxşı deyib: “sağlam bədəndə sağlam ruh olar” (burda: zəhin). Elə bir insan yoxdur ki, fiziki cəhətdən sağlam olub, zehni cəhətdən inkişafdan qalmış olsun. (Aygün Əlizadə) Zehni cəhətdən qüsurlu o demək deyil ki, həmin insan nə gəldi danışır, lazımsız hərəkətlər edir, o deməkdir ki, həmin insan üçün həyatın mənası itmiş, gələcəyə ümitsiz baxır, tənhalığa və özünə qapanmağa meyillidir. Dolaşq fikirlər onu narahat edir və bu dolaşqılığın içində itib - batır. Ancaq həyatın hər hansı bir mərhələsində təhsil alıb bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmiş şəxs o demək deyil ki, sağlamlığı ilə bağlı problemlər yaşamayacaq. Tədqiqatlar göstərir ki, həmişə sağlam və pozitiv, uğurlara imza atmış şəxs kiçik bir uğursuzluqdan məyus olur və depresiv hallar yaşayır. Ona görə də, təhsil sistemində psixoloji xidmət anlayışı meydana çıxır. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanununa müvafiq olaraq təhsil sistemində uşaqların və yeniyetmələrin progressiv psixi inkişafı onların meyl, maraq və təbii imkanlarının reallaşdırılması mümkün pozuntuların profilaktikasının təminatı üçün dövlət – psixoloji xidmət fəaliyyəti göstərir.

Praktik psixoloq haqqında “Əsasnamə”də onun hüquq və vəzifələri bir - bir ilə sıx şəkildə əlaqələndirilmiş, bir mütəxəssis kimi qarşısında yüksək peşə məsuliyyəti qoyulmuşdur. Praktik psixoloq

təlim və tərbiyə ilə məşğul olan hər hansı şəxs tərəfindən uşağın hüquqları pozulduqda onun maraqlarını fəal surətdə müdafiə etməli, öz səlahiyyətləri çərçivəsində müstəqil və peşəkar qərarlar verməli, uşağın inkişafına uyğun gəlməyən, ona zərər vuran təlim və tərbiyə metodlarının tətbiq olunmasının qarşısını almalıdır. Peşə fəaliyyəti üçün zəruri olan sənədləri və məlumatları təlim – tərbiyə müəssisələrinin rəhbərliyindən, müəllimlərdən, valideynlərdən və s. almaq; təlimdə çətinlik çəkən uşaqların problemlərinin aradan qaldırılması üçün fərdi korreksiya təlim proqramlarının müəllimlər tərəfindən hazırlanmasını tələb etmək və bu proqramların həyata keçirilməsini nəzarətə götürmək, rayon, şəhər psixoloji – tibbi - pedaqoji komissiyaların və yetkinlik yaşına çatmamış uşaqlarla iş üzrə komissiyaların işində iştirak etmək; tibbi və defektoloji müəssisələrdən nazirlik vasitəsilə məlumat almaq psixoloqun gərəciyi işlərə aiddir.

Təhsildə psixoloqun funksiyası təhsilin özünün və onun bütün subyektlərinin funksiyasıdır. Bu subyektlər sırasına uşaqlar və uşaq kollektivləri, pedaqoq və tərbiyəçilər, valideynlər, təhsil müəssisəsinin rəhbərləri daxildir.

Təhsil sistemində psixoloji xidmətin başlıca məqsədi məktəbəqədər və məktəb yaş dövründə uşaqların, böyüməkdə olan nəslin fərdiyyətinin, həyata yaradıcı münasibətinin formalaşdırılmasına digər subyektlərlə birlikdə fəal təsir göstərməkdən ibarətdir. Həyatın erkən dövrlərindən başlayaraq uşağın hiss və yaşantılarına, əyləncə və maraqlarına, bilik və qabiliyyətlərinə, ətraf aləmə, yaşlılara, ictimai həyat hadisələrinə münasibətlərinə həssaslıqla yanaşmaq lazımdır. Məhz ona görə də təhsil sistemində onun müxtəlif pillələrinə müvafiq olaraq pedaqoq – psixoloq, praktik psixoloq və sosial psixoloq kadrlarının fəaliyyət göstərməsi zəruridir [1, 152].

Psixoloqun kollektivdə ilk addımlarını atdığı dövr – çətin və məsuliyyətli adlandırılabilir. İşə daxil olarkən psixoloq kollektivdəki qarşılıqlı münasibətlərin problemləri, əlaqələrin qurulması, uşaq və valideyn kontingentinin öyrənilməsi, sualların təhlili, ondan əvvəl işləyən psixoloqun fəaliyyəti ilə tanış olmağı da nəzərdə tutmalıdır [2, 10]. Hər bir psixoloq yeni kollektivə gələrkən o, bir çox iş həmkarlarına tipik olan problemlərlə qarşılaşır:

1. Çox vaxt yenidən işə başlayan psixoloqun həyat təcrübəsi az olduğuna görə o, özünü kiminlə və necə aparmağı, hansı mövqeyi tutmağı sadəcə bilmir;

2. İnsanları tanımaq bacarığı – ünsiyyət təcrübəsi kifayət qədər olmadığından onda, “hansı mövqeyi tutmaq, qarşılıqlı dostluq münasibətləri yaratmaq və ya mümkün qədər mövcud olan qruplaşmanın təsiri altına düşməmək üçün neytrallığı saxlamaq lazımdır?” sualı yaranır;

3. Çox vaxt gənc ixtisasçılar bütün güc və vaxtlarını sərf etməklə birbaşa işə atılırlar. Bu ixtisasçının özü üçün: hədsiz yüklənmə, şəxsi həyatı ilə iş arasında balansın pozulması və s. ilə nəticələnir;

4. Bəzi pedaqoq və valideynlər psixoloqun gənc olmasını nəzərə alaraq ona kömək üçün müraciət etməyi məsləhət bilmirlər.

Məktəbəqədər təlim – tərbiyə müəssisəsində psixoloqun iş xüsusiyyətləri məktəbəqədər yaşlı uşaqların xüsusiyyətləri ilə müxtəlif aspektlərdə təhlil olunur. Böyüklərdən fərqli olaraq məktəbəqədər uşaqlar ətrafdakıqlarla öz problemlərindən danışa, təhlil edə və ya onu dəyişdirə bilmirlər. Onlarda eyni problemin xarici təzahürü də müxtəlif ola bilər.

Psixoloq fərdi işinin xüsusiyyətindən asılı olaraq o, həmişə pedaqoqlar, uşaqlar və valideynlərlə qarşılıqlı fəaliyyətdə olur. Onun fəaliyyətindəki müvəffəqiyyət daha çox onun özünü daxil olduğu kollektivə necə təqdim etməsindən və kollektivdə hansı mövqeyi tutmasından asılıdır. Fəaliyyətə başlayarkən pedaqoqlarla iş birliyinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Şəxsi fəaliyyət modelini qurarkən psixoloqun pedaqoqların gözləmələrini, psixoloji xidmətin göstərilməsi haqqında təsəvvürlərini bilməsi vacibdir. Bu haqda məlumat hər bir işçi ilə səmimi söhbət əsnasında və şəxsi müşahidələr vasitəsilə əldə edilir. Psixoloqun vəzifəsi müşahidə etdiklərində ən əsas məqamları məharətlə seçmək, öz məqsədinə dəqiq əməl etmək və söhbətin gedişini lazımi məcraya yönəltməkdir. Pedaqoqlarla birgə fəaliyyətin əsas qayəsi uşağın düzgün psixoloji inkişafı üçün mühitin yaradılmasına və onun müvəffəqiyyətli təminatına yönəldilir. Burada fərq yalnız tətbiq olunan imkan vasitələrinin müxtəlifliyindədir.

Məktəbəqədər müəssisədə pedaqoji və tibbi daxil olmaqla psixoloji diaqnostika, məktəbəqədər yaşlı uşaqların ümumi diaqnostika sisteminin bir hissəsidir. Məktəbəqədər psixodiaqnostikanın mövzusunun uşaqların fərdi yaş xüsusiyyətləri, onların psixi inkişafındakı pozğunluq və sapılmalar təşkil edir .

Məktəbə hazırlıq qrupunun uşaqları ilə diaqnostik müayinə bütün meyarlar üzrə dolğun aparılmalıdır. Valideyn və pedaqoqların sorğusu əsasında keçirilən diaqnostik müayinə məsləhət prosesinə daxil edilə bilər. Müayinənin gedişi zamanı düzgün informasiyanın alınmasına təsir göstərən əsas amil, uşağın vəziyyətidir. Müayinə zamanı uşaq özünü rahat hiss etməli və verilən tapşırığın yerinə yetirilməsindən yayınmamalıdır .

Uşaqların normal inkişafını xarakterizə edən korreksiya işinin əsas məqsədi, şəxsiyyətin dolğun və psixoloji inkişafına təsir göstərməkdir. Fəaliyyətin inkişafetdirici – korreksiya istiqamətinin bu cür təsnifləşdirilməsi bir sıra mühüm məqamları nəzərə almağı tələb edir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla iş zamanı bütövlükdə psixoterapevtik təsirlərin göstərilməsi mümkün deyil və bununla əlaqədar məktəbəqədər tədris müəssisəsinin psixoloqu müxtəlif texnologiyalardan yalnız bir neçə elementləri tətbiq edə bilər. Korreksion təsir vasitəsinin seçilməsində bu və ya digər pozuntunun baş vermə səbəbinə inam mütləqdir.

İlk baxışdan müxtəlif istiqamətli olan psixoloji maarifləndirmə və psixoloji profilaktika kimi hər iki sahənin əsası, valideyn və pedaqoqların maariflənməsinin profilaktiki xarakter daşmasıdır. Psixoloqun valideyn və pedaqoqlara təqdim etdiyi aktual məsələlərə uşaqların yaş xüsusiyyətləri; uşaqların hərtərəfli psixoloji inkişafı üçün lazım olan şərait; məktəbhazırlıq məsələləri və s. kimi suallar daxil edilməlidir.

Valideyn və pedaqoqlar uşaqların aktual vəziyyəti (onun inkişafı prosesində, hər hansı bir vərdişin formalaşmasında və s.) və ya gələcəkdə qaydalara riayət olunmaması ilə bağlı ehtimal olunan problemlər haqqında vaxtında xəbərdar olmalıdırlar. Məsələn: heç də bütün valideynlər məktəbəqədər yaşlı uşağın mədəni – gigiyenik, səliqəlilik və təmizkarlıq vərdişlərinə kifayət qədər diqqət ayırmırlar. Sadəcə böyük məktəbəqədər yaşda uşağın səliqəsizliyi yaşlılarının onunla ünsiyyətə girməməsinə səbəb ola bilər.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində qarşılıqlı hörmət və səmimiyyət valideynlərlə faydalı ünsiyyətin əsası ilə şərtlənir. Psixoloqun işində ən vacib profilaktik müayinə məktəbəqədər tərbiyə müəssisəsinə daxil olan uşağın adaptasiya proqramının tətbiqidir. Bu problemin həlli, digər problemlər kimi kompleks yanaşma tələb edir. Diqqət və peşəkarlıq sahəsində uşaqların inkişafında ehtimal oluna biləcək xoşagəlməz sarpdirmaların qarşısını vaxtında almış olar .

T.D.Marsinkovskaya qeyd edir ki, “Uşaq bağçası şəraitində psixoloji məsləhətvermə psixoloqun təklifedici xarakterə malik psixoloji köməyə ehtiyacı olan insanlarla kommunikativ qarşılıqlı təsir sistemidir”. Bu məqsədlə psixoloq valideynlərlə təhsil fəaliyyətinə olan sorğularını öyrənmək üçün anketləşdirmə aparır, məktəbəqədər tədris müəssisəsində bu və ya digər xidmətin tətbiqinə dair tövsiyələr işləyib hazırlayır. Psixoloqun ailə ilə birgə işində yeganə düzgün funksiya valideyn və uşaqları dəstəkləmək və onlara köməklik göstərməkdir.

Psixoloq pedaqoqlarla iş prosesində mühazirə; seminar-praktikum; qrupla konsultasiya; treninq; işgüzar oyun; dəyirmi masa; söhbətlər, psixotexniki oyunlar adlanan metodlardan da istifadə edə bilər. Bu metodlar pedaqoqların psixi gərginliyini aşağı salmağa, onlarda daxili potensialı inkişaf etdirməyə, öz daxili vəziyyətini effektiv idarə etməyə, nəticədə isə öz peşəkar və şəxsi artımına pozitiv təsir etmək imkanı aşılayır.

Psixoloqun peşakar inkişafını xarakterizə edən bu və ya digər dövrlərin pozitiv məqamlarından düzgün istifadə etməsi pedaqoqa, uşaqlarla qarşılıqlı fəaliyyətdə öz optimal üslubunu işləməyə kömək edəcək və məktəbəqədər təhsil müəssisəsində düzgün psixoloji həyati fəaliyyət üçün daha sağlam şəraitin yaradılmasına müsbət təsirini göstərəcəkdir. Çünki, sağlam cəmiyyətin yolu, psixoloji cəhətdən sağlam uşaq böyütməkdən keçir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: Qappoliqraf, 2003, 345 s.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

---

2. Çələbiyev N.Z. Təhsil sistemində psixoloji xidmət (nəzəriyyə və təcrübə) I hissə, Bakı, 2008, ADPU – nun mətbəəsi.
3. Əlizadə Ə.Ə. Yeni pedqoji təfəkkür. Bakı: Adiloğlu. 2001, 161 s.
4. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998, 364 s.
5. Əlizadə Ə.Ə. İstedadlı uşaqlar. Psixoloji məsələlər. Bakı: 2005, ADPU – nun mətbəəsi, 351 s.
6. Əliyev R.İ. Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etno – psixoloji əsasları. Bakı Araz 2000 195s
7. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. Bakı: Nurl. 2006, 196 s.
8. Əmrahlı L.Ş. Psixoloji xidmətin əsasları. Bakı MBN, 2007, 295 s.
9. Əmrahlı L.Ş. Şəxsiyyət və Cəmiyyət. Bakı MBM, 2007, 200 s.
10. Əfəndiyeva Ü.A. Ünsiyyət və qarşılıqlı münasibətlər məktəbə psixoloji hazırlığın əsası kimi. Bakı, MBM, 2007, 126 s.
11. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Sistemində Psixoloji Xidmət haqqında Əsasnamə.
12. Əliyev R. Psixologiya. Bakı: Qamma – servis, 2003. səh.152
13. Zamanov A., Əliyeva H., Əlixanova G. Psixoloji xidmətin diadası. Bakı: Azərnəşr, 2012, səh.10
14. Əlizadə Ə., Bayramov Ə. Psixologiya. Bakı: Çinar – Çap, 2006, səh.610
15. Məmmədov İ. Məktəbdə psixoloji xidmət. Bakı: Təhsil, 2012, səh.87
16. Широкова Г. Справочник дошкольного психолога. Ростов н/Д: Феникс, 2007, стр.316

**PEDAQOJİ FƏALİYYƏTDƏ TƏXƏYYÜL
IMAGINATION IN PEDAGOGICAL ACTIVITY**

Gizkhanim GAHRAMANOVA

Professor, ASPU, Dean of the Faculty of Elementary Education

Pedaqoji fəaliyyətdə təxəyyülə vacib yer ayrılır. Dahi pedaqoqları Y.A. Komenski, A.Disterveq, K.D.Uşinski, A.S.Makarenko və başqaları pedaqoji əməyin yaradıcı xarakter daşdığına diqqət yetirirdilər. Yaradıcı qabiliyyətlərin inkişafı gələcək müəllimin şəxsi xassəsi olmalıdır.

“Pedaqoji istedadı biz spesifik kompleks kimi təyin edirik, hansı ki, müəllimin tərbiyəvi və didaktik məsələlərin həllində ümumi qabiliyyətlərin köməyinə arxalanmağa köməklik edir (müşahidə qabiliyyəti, yatdaş qabiliyyəti, təfəkkür, təxəyyül, nitq).

A.S.Makarenkonun qeydinə görə, pedaqoq öz yetişdirməsinin çatışmayan cəhətlərini görə bilməli və onları tərbiyə etmək mümkünlüyünü görməlidir. Müxtəlif tərbiyə və təhsil metodlarının uyğunlaşdırılması, onların hər bir tələbənin, şagirdin fərdi xüsusiyyətlərinə görə istifadəsi, müəllimin yaradıcı təxəyyülünü xarakterizə edir.

“Müəllimin təxəyyülü tələbə və şagirdin təxəyyülünü inkişaf etdirməlidir. O yerdə ki, müəllim fəaldır, ixtiraçdır, cürətli, cəsarətlidir, yəni, o yerdə ki, o, öz təfəkkürünü və təxəyyülünü tərbiyə və təhsil vəzifələrinə istiqamətləndirir, orada o, çox tez-tez bir sıra çətin pedaqoji problemləri orijinal, yaradıcı həll edir”. Hər bir tələbənin, şagirdin individual xüsusiyyətlərini və imkanlarını nəzərə alaraq yaradıcı təxəyyül müəllimin öz işinin perspektivlərini görməyi üçün vacibdir.

Fərdi xüsusiyyətlərin, maraqların aşkar olunması üçün, yaradıcı şəxsiyyətin tərbiyəsini qarşısına bir məqsəd kimi qoymuş müəllim, özü yaradıcı xüsusiyyətlərə malik olmalıdır.

Müəllimin təxəyyülü, hər bir tələbəyə təsiredici konkret təhsil-tərbiyə metodlarının seçilməsində köməklik edir.

“Müəllimin şəxsiyyəti işin müvəffəqiyyətli olmasına zəmin yaradır. Xüsusilə də o şəxsiyyət ki, müəllim formalaşdırır, hansılar ki, gələcəkdə uşaqların təşəbbüskarlığını, yaradıcı başlanğıcını və müstəqil düşünmə bacarığını inkişaf etdirməlidirlər”.

Qabaqcadan pedaqoji təsirin düşünülməsi, çətin pedaqoji situasiyalarda çevik qərar qəbul etmə bacarığı yaradıcı təxəyyülün iştirakı ilə həyata keçirilir. Yaradıcı təxəyyülün yaratdığı obrazlar vasitəsilə fəaliyyət növünün seçimi baş verir və istifadə edilmiş tərbiyəvi təsirin gələcək perspektivlərini görməyə köməklik edir. Yeni təhsil metodlarının istifadəsində və yaradıcı fəaliyyət axtarışlarında, inkişafetdirici təhsil sistemində, eləcə də pedaqoji yaradıcılıqda təxəyyül produktiv həyata keçmə vəsiqəsini alır. Belə təhsil sistemi müəllim və tələbənin tədris işinin aktivliyini və yaradıcı başlanğıcını inkişaf etdirir və təminatının əsasını qoyur.

Bütün psixi proseslərdə, eləcə də təxəyyüldə təhsil- tərbiyə vasitəsilə şəxsiyyətdə qanunauyğun dəyişikliklər baş verir. Musiqi vasitəsilə yaradıcı təxəyyülün inkişafı şəxsiyyətin harmonik inkişafına səbəb olur.

Açar sözlər: təxəyyül, yaradıcılıq, pedaqogika, təhsil, musiqi.

Imagination plays an important role in pedagogical activity. Genius educators Y.A. Komensky, A. Disterweg, K. D. Ushinsky, A. S. Makarenko and others paid attention to the creative nature of pedagogical work. The development of creative abilities should be a personal property of the future teacher.

"We define pedagogical talent as a specific complex, which helps the teacher to rely on the help of general abilities in solving educational and didactic issues (observation ability, memory ability, thinking, imagination, speech).

According to A.S. Makarenko, a teacher should be able to see the shortcomings of his training and see the possibility of training them. The adaptation of various education and training methods, their use according to the individual characteristics of each student, characterizes the teacher's creative imagination.

"The teacher's imagination should develop the student's imagination. Where the teacher is active, inventive, daring, courageous, i.e., where he directs his thinking and imagination to the tasks of upbringing and education, he very often solves a number of difficult pedagogical problems in an original, creative way." Taking into account the individual characteristics and capabilities of each student, the creative imagination is important for the teacher to see the perspectives of his work.

In order to reveal individual characteristics and interests, a teacher who has set the goal of educating a creative personality must have creative characteristics..

The teacher's imagination helps each student in choosing specific educational methods.

"The personality of the teacher lays the groundwork for the success of the work. Especially the personality formed by the teacher, who in the future should develop children's initiative, creative initiative and independent thinking ability.

Thinking of the pedagogical effect in advance, the ability to make flexible decisions in difficult pedagogical situations is carried out with the participation of creative imagination. Through the images created by the creative imagination, the choice of the type of activity takes place and helps to see the future perspectives of the used educational influence. In the use of new educational methods and in the search for creative activity, in the developmental education system, as well as in pedagogical creativity, imagination receives a certificate of productive realization. Such an educational system develops the activity and creative beginning of the teaching work of the teacher and the student, and the basis of its provision .

In all mental processes, as well as in the imagination, through education and training, there are legitimate changes in the personality. The development of creative imagination through music leads to the harmonious development of personality.

Keywords: imagination, creative, pedagogic, education, music.

Pedaqoji fəaliyyətdə təxəyyülə vacib yer ayrılır. Dahi pedaqoqları Y.A. Komenski, A.Disterveq, K.D.Uşinski, A.S.Makarenko və başqaları pedaqoji əməyin yaradıcı xarakter daşdığına diqqət yetiririlər. Yaradıcı qabiliyyətlərin inkişafı gələcək müəllimin şəxsi xassəsi olmalıdır.

“Pedaqoji istedadı biz spesifik kompleks kimi təyin edirik, hansı ki, müəllimin tərbiyəvi və didaktik məsələlərin həllində ümumi qabiliyyətlərin köməyinə arxalanmağa köməklik edir(müşahidə qabiliyyəti, yaddaş qabiliyyəti, təfəkkür, təxəyyül, nitq).

A.S.Makarenkonun qeydinə görə, pedaqoq öz yetişdirməsinin çatışmayan cəhətlərini görə bilməli və onları tərbiyə etmək mümkünlüyünü görməlidir. Müxtəlif tərbiyə və təhsil metodlarının uyğunlaşdırılması, onların hər bir tələbənin, şagirdin fərdi xüsusiyyətlərinə görə istifadəsi, müəllimin yaradıcı təxəyyülünü xarakterizə edir.

“Müəllimin təxəyyülü tələbə və şagirdin təxəyyülünü inkişaf etdirməlidir. O yerdə ki, müəllim fəaldır, ixtiraçdır, cürətli, cəsarətlidir, yəni, o yerdə ki, o, öz təfəkkürünü və təxəyyülünü tərbiyə və təhsil vəzifələrinə istiqamətləndirir, orada o, çox tez-tez bir sıra çətin pedaqoji problemləri orijinal, yaradıcı həll edir”. Hər bir tələbənin, şagirdin individual xüsusiyyətlərini və imkanlarını nəzərə alaraq yaradıcı təxəyyül müəllimin öz işinin perspektivlərini görməyi üçün vacibdir.

Fərdi xüsusiyyətlərin, maraqların aşkar olunması üçün, yaradıcı şəxsiyyətin tərbiyəsini qarşısına bir məqsəd kimi qoymuş müəllim, özü yaradıcı xüsusiyyətlərə malik olmalıdır.

Müəllimin təxəyülü, hər bir tələbəyə təsiredici konkret təhsil-tərbiyə metodlarının seçilməsində köməklik edir.

“Müəllimin şəxsiyyəti işin müvəffəqiyyətli olmasına zəmin yaradır. Xüsusilə də o şəxsiyyət ki, müəllim formalaşdırır, hansılar ki, gələcəkdə uşaqların təşəbbüskarlığını, yaradıcı başlanğıcını və müstəqil düşünmə bacarığını inkişaf etdirməlidirlər”.

Qabaqcadan pedaqoji təsirin düşünülməsi, çətin pedaqoji situasiyalarda çevik qərar qəbul etmə bacarığı yaradıcı təxəyülün iştirakı ilə həyata keçirilir. Yaradıcı təxəyülün yaratdığı obrazlar vasitəsilə fəaliyyət növünün seçimi baş verir və istifadə edilmiş tərbiyəvi təsirin gələcək perspektivlərini görməyə köməklik edir. Yeni təhsil metodlarının istifadəsində və yaradıcı fəaliyyət axtarışlarında, inkişafetdirici təhsil sistemində, eləcə də pedaqoji yaradıcılıqda təxəyül produktiv həyata keçmə vəsiqəsini alır. Belə təhsil sistemi müəllim və tələbənin tədris işinin aktivliyini və yaradıcı başlanğıcını inkişaf etdirir və təminatının əsasını qoyur.

Bütün psixi proseslərdə, eləcə də təxəyüldə təhsil- tərbiyə vasitəsilə şəxsiyyətdə qanunauyğun dəyişikliklər baş verir. Musiqi vasitəsilə yaradıcı təxəyülün inkişafı şəxsiyyətin harmonik inkişafına səbəb olur.

Musiqi vasitəsilə yaradıcı təxəyülün inkişafı şəxsiyyətin harmonik inkişafına səbəb olur.

Məlumdur ki, musiqi əsərlərindəki obrazlar insan psixikasına dərin təsir etdikdə, şəxsiyyətin müsbət keyfiyyətlərinin formalaşmasına təsir edirlər. Eləcə də “xalq təfəkkür metod yaradıcılığı” şəxsiyyətin keyfiyyət baxımından formalaşmasına güclü təsir göstərir. Bu metod, bədii təfəkkürün tərbiyəsində, təhsil prosesində yaradıcı vərdişlərin, fantaziyanın, təxəyülün yetişməsində Uşnskinin və Yavorskinin dediyinə görə, başlıca amildir. [4; 20]

Musiqi pedaqogikasının nümayəndələri Yavorski, Asafyev, Orf və başqaları, eksperiment yolu ilə sübut ediblər ki, musiqi təfəkkürü ümumi təfəkkürü inkişaf etdirir, musiqi fəaliyyəti şəxsiyyətin bütün yaradıcı qabiliyyətlərinin inkişafına bais olur və onların mənəvi təkmilləşdirilməsinə səbəb olur.

B.L. Yavorski qeyd edirdi ki, musiqi dərsləri prosesində əldə olunan yaradıcı vərdişlər, şagirdin yaradıcı qabiliyyətlərini inkişaf etdirir və həmin qabiliyyətlər sonradan onların müxtəlif növ fəaliyyətlərində özünü göstərir. Ümumi inkişaf xüsusi inkişafa təsir etdiyi kimi, xüsusi yaradıcı inkişaf da ümumi inkişafa təsir edir.

Vaxtilə B. Asafyev yazırdı: “Musiqi özünün xüsusi ritm – intonasiya quruluşuna görə inkişafa, digər incəsənət növlərindən, daha güclü və istiqamətverici təsir göstərir. [5; 57] Bu nöqteyi nəzəriyyəni pedaqoqlar, psixoloqlar və filosoflar dəstəkləyir.

E.B. İlyenkov incəsənətin spesifikasiyasını insanın universal qabiliyyətlərinin inkişafında görür. İnkişaf olunmuş qabiliyyət insan fəaliyyətinin bütün sferalarında - elmdə, siyasətdə, əməkdə realizə olunur.

İncəsənətin şəxsiyyətə olan təsirindən danışırkən N.A.Dmitriyeva yazır ki, incəsənətin gücü tək onda deyil ki, bədii əsərlər bizdə estetik emosiyalar yaradır və onların vasitəsilə şüurunuz bu və ya digər ideyanı çatdırır və təsir edir. İncəsənətin gücü ondadır ki, o, ətraf mühiti, ətrafda baş verənləri yaradıcı yolla qavramağı öyrədir, hər hansı bir insan fəaliyyətinə yaradıcı elementləri müdaxilə edir və obrazlı düşünmək bacarığını öyrədir. [6; 71].

İncəsənət həmişə dünyanı dərk etmə vasitəsi olub və olacaq. Lakin bu xüsusi, spesifik bir vasitədir. Bədii dərk etmənin spesifikasiyi ondadır ki, hadisələrin mahiyyətini dərk etdikcə, incəsənət öz biliklərini duyğulu-konkret formada əks etdirir və bədii obrazın estetik təsirindən güclü emosional qüvvəyə çevrilir. Məhz buna görə bədii yaradıcılıq mühüm tərbiyəvi rol oynayır.

Estetik tərbiyə - insanın duyğularının, hissiyatının tərbiyəsidir. O, insanın ətraf aləmə olan şəxsi münasibətini müəyyənləşdirir və nəticə ehtibarilə, şəxsiyyətin formalaşmasına gətirib çıxarır.

Musiqi-estetik fəaliyyət vasitələrinin mənimsənilməsi şəxsiyyəti hərtərəfli zənginləşdirir.

N.A.Vetluqina qeyd edir ki, musiqi təcrübəsinin ötürülməsi prosesində məqsədyönlü və təkmilləşdirilmiş təsir sistemi istifadə olunur. Onların vəzifəsi ikilidir: biliklərə yiyələnmək və

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

şəxsiyyətin formalaşmasına təsir etmək. Deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, incəsənət insanı həyatın bütün sferalarına - praktik və nəzəri, ictimai və şəxsi yaradıcı münasibətdə hazırlaya bilər.

Bu barədə psixoloq və pedaqoqların işləri yetərincə əsaslı surətdə sübut ediblər: S.A.Rubinşteyn . A. V.Petrovski, A.N.Leontyeva, L.N.Stoloviç, L.Tınısson, T.Lepiksar və başqaları.

İncəsənətlə təmasda olmaq və incəsənət əsasında tələbənin yaradıcı təxəyyülünün tərbiyə olunması gələcək pedaqoqun şəxsi rezervlərinin hərəkətə gəlməsinə səbəb ola bilər.

A.V.Petrovski qeyd edirdi ki, “Fantaziyanın gücü və zənginliyi, onun yaradıcı xarakteri-insanın şəxsi inkişafının mühüm göstəricisidir”. [7; 3]

A.S.Makarenko şəxsiyyətin inkişaf səviyyəsini insanın nə barədə xəyal etmə bacarığından asılı olmasında görərdü. Onun fikrincə, insan şəxsiyyətinin gözəlliyi və gücü məhz bundan asılıdır.

Aydın məsələdir ki, gənclərin sağlam tərbiyələnməsində hərtərəfli mühit olmalıdır. Bunun üçün birinci növbədə ailədə, məktəbdə, ictimaiyyətdə, əmək kollektivində müvafiq mühit olmalıdır. Çünki bunların olması özünüdərk deməkdir. Hər bir gənc dərk etməlidir ki, hansı mentalitetə yerli özünəməxsus adət – ənənələrə malikdir. Mənəvi baxımdan tərbiyənin formalaşmasında rol oynayan sözügedən faktorların bir vəhdəti olmalıdır, mənəvi keyfiyyətlər, milli – mənəvi dəyərlər sistemi mental şüurumuzdan gələn əxlaq məfhumudur: “Sadəcə bu məsələdə paradoks ondan ibarətdir ki, bəzən gənclərin bir qismi bunun fərqiə vara bilmir”. .... Artıq yeni psixologiyaya malik gənc nəsil formalaşmışdır. Qloballaşma gənc nəslin bütün həyat tərzinə nüfuz edərək onların sosial – psixoloji həyatını dəyişmişdir. Yeniləşmə, informasiya qloballaşması dövründə müasir gənclərin psixologiyasında hansı dəyişikliklərin baş verdiyini aydınlaşdırarkən gənclərin asosial davranışla bağlı fikirlərinin, münasibətinin, onlarda astenik vəziyyətin ifadəlilik dərəcəsinin, tələbə şəxsiyyətinin sosiallaşmasının, nailiyyət motivasiyası və uğursuzluq qorxusu, ünsiyyətlik səviyyəsinin ölçülməsi, gənclərdə ruhsuzluq halının baş verməsi səbəblərinin müəyyənləşdirilməsində aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

1. Gənclər asosial, əxlaqa zidd davranışa mənfi münasibət bildirmiş, yaranma səbəblərində psixoloji, sosial, bioloji amilləri nümunə göstərmişlər. Həqiqətən də onlar bəzən insanın istəmədən də məcbur olaraq asosial davranışa yol verə biləcəyini də söyləmişlər, eyni zamanda bəzi tələbələr onların da nə vaxtsa bu davranış halətini keçirdiklərini etiraf etmişlər. Beləliklə anket sorğusuna əsasən müəyyən olunmuşdur ki, yeniləşmə ilə əlaqədar olaraq əvvəlki illərlə müqayisədə gənclərimizdə bir sıra asosial davranış formalarının alkoqolizm, siqaret çəkmə, cinayətkarlıq, seksual azgınlıq eləcə də suisid kimi halları nisbətən artmışdır. Bunun əsas səbəb 21-ci əsr-beynəlxalq internet əsri, bütün dünyada informasiya qloballaşmasının gətməsidir.

2. Tələbə gənclərin astenik vəziyyətinin ölçülməsinə görə ümumilikdə onlar arasında astenik halətin səviyyəsi elə də təhlükəli vəziyyətdə deyildir.

3. Yeniləşmə dövründə gənclərin sosiallaşmasının ölçülməsinə əsasən məlum olmuşdur ki, müasir gənclərin müstəqillik səviyyəsi, sosial fəallığı əvvəlki illərlə müqayisədə artmışdır. Məlum oldu ki gənclərimiz sosial fəaliyyətlə məşğul olmaq istəsələr də, lakin onun yolunu üsulunu tapa bilmirlər. Tələbə gənclərin əxlaqi səviyyəsini qənaətbəxş hesab etmək olar. Lakin əxlaqi cəhətdən aşağı, mənəviyyətə kasıb, avropa dəyərlərini milli-mənəvi dəyərlərimizdən üstün tutan milli mənliliyini, kimliyini unudan gənclərimiz də istisna deyildir. Sosial adaptasiya səviyyəsi isə nisbətən müasir gənclərimizdə aşağı səviyyədədir. Avropa gəncləri ilə müqayisədə müasir gənclərimiz bəzən dəyişən mühitə tez adaptasiya olunmaqda çətinlik çəkirlər. Bu da onların daima valideyn nəzarətində, himayəsində olmaları, hər bir işdə valideynə, qohumlara güvənmək, arxalanmaq, onların köməyini gözləmək və s. kimi səbəblərlə bağlıdır.

4. Nailiyyət motivasiyası və uğursuzluq qorxusu metodikasına əsasən yeniləşmə şəraitində gənclərin nailiyyət əldə etmə motivi qənaətbəxşdir. Onlar hər cür yenilikərdən xəbərdar olmağa, zəmanə ilə ayaqlaşmağa, dövrün tələblərinə uyğun öz üzərində işləmə ,özünü təkmilləşdirmə və daima həyatda uğur qazanmağa səy göstərirlər. Təbii ki, bununla yanaşı passiv, hazırki vəziyyəti ilə razılan, öz üzərində işləmək istəməyən, ümumiyyətlə həyatda özünü təsdiq etmə, nəyəsə can atma, cəmiyyət daxilində öz yerini,mövqeyini tapmaq üçün heç bir motivasiya ilə ifadə olunmayan bir qism gənclərimiz də vardır. Bu da həmin gənclərin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri -xarakter, temperament və qabiliyyətlər ilə bağlıdır.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

5. İnformasiya qloballaşması dövründə gənclərin ünsiyyətlik səviyyəsinin ölçülməsinə əsasən belə nəticəyə gəldik ki, ümumilikdə müasir gənclərin ünsiyyət sferasında elə böyük problem yoxdur. Əksinə informasiya qloballaşması ilə əlaqədar olaraq ünsiyyət qurmanın asanlaşması, internet vasitəsilə qısa zaman ərzində istənilən şəxslə ünsiyyət aləminə daxil ola bilmə imkanı, virtual ünsiyyət dairəsinin genişlənməsi və s. səbəblər gənclərin ünsiyyətini inkişaf etdirmişdir. Lakin onu da qeyd edək ki, yeniləşmə şəraitində virtual ünsiyyət verbal ünsiyyəti sıxışdırmışdır.

6. Gənclərin ruhsal durumu, həyata qarş nikbin və ya bədbin münasibəti, həyata marağını aydınlaşdıraraq belə nəticəyə gəldik ki, ümumilikdə tələbələr arasında pessimizmə meyillik və pessimist, gələcəyə bədbin baxışlı gənclər üstünlük, nikbin psixoloji sağlam gənclər isə azlıq təşkil edir. Buna yeniləşmə dövründə bütün dünyada baş verən qloballaşma hadisəsi, günbəgün artan qlobal-lokal tipli problemlər, cəmiyyətdə artan mənfi asoial davranış formaları, yaşayış şəraitinin çətinləşməsi, ailə ilə bağlı dəyərlərin aşağı düşməsi, boşanmaların artması, işsizlik ümumiyyətlə bir sıra sosial-iqtisadi, siyasi problemlər səbəb olmuşdur. Bütün bunlar nəinki gənclərin ümumilikdə insanların psixologiyasında dərin mənfi izlər buraxır. Bu da müasir gənclərimizin ruhdan düşməsinə, özünəgüvən ,inam səviyyəsinin aşağı enməsinə gətirib çıxarır. Həqiqətən də müasir dövrdə psixoloji sağlam insanların sayı azalır. Müasir dövrdə öz psixoloji durumunu stabil sağlam saxlamağı bacaran insanlar azlıq təşkil edir.

TƏKLİFLƏR

1. Qloballaşma hər bir ölkənin həyatında hiss olunacaq pozitiv nəticələr gətirsə də, eyni dərəcədə neqativ təsirlərə də malikdir. Mənfi təsirləri azaltmaq üçün ilk növbədə gənclərin həyat tərzi və düşüncəsində milli xüsusiyyətləri, kökə bağlılığı, milli qürur və ləyaqət hissini yüksəltmək lazımdır.

2. Gənclərin qloballaşmanın pozitiv və neqativ tərəfləri ilə bağlı maarifləndirilməsi, bu istiqamətdə inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

3. Yeniləşmə şəraitində gənc nəsli həyata,əməyə və müxtəlif sosial-mədəni fəaliyyət sahəsinə hazırlamaq, onlarda qarşılıqlı ünsiyyət və münasibət qurmaq bacarığını formalaşdırmaq lazımdır.

4. Qlobal cəmiyyətdə milli mədəniyyətin qorunması və inkişaf etdirilməsi sahəsində gənclərdə qlobal səriştəliliyi formalaşdırmaq lazımdır.

5. Yeniləşmə dövründə dövlətimizin inkişafına, uğurlu gələcəyinə yönələn xüsusi fəalliyət proqramaları hazırlanmalıdır və cəmiyyətin ən aktiv fəal qüvvəsi olan gənclərimizin qüvvəsindən, enerjisindən istifadə edərək onları bu işə cəlb etmək lazımdır.

6. Gənclərimizdə təhsilə, elm öyənəməyə, özünütəkmilləşdirməyə stimül verən addımlar atılmalı, müstəqil həyata qədəm qoyan gənclərimizin problemləri ilə maraqlanmalı, onlar üçün psixoloji xidmət mərkəzi yaradılmalı, onlara işlə bağlı karyera qurmaqda kömək göstərilməli, düzgün istiqamət verilməlidir.

7. Asosial davranışa meyilli, və eyni zamanda asosial davranışlı gənclərimiz üçün xüsusi yardım xidməti göstərilməli, onlar dövlətin diqqət və nəzarətdə olmalıdırlar. Bu tip gənclərin özlərini cəmiyyətdən təcrid olumuş hiss etməməsi, cəmiyyətə düşmən mövqe tutmaması üçün onlara vaxtında yardım edilərək cəmiyyətdə özünü təsdiq etməsi, sosiallaşması,adaptasiyası təmin edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1 Aslanova R.N Qloballaşma və mədəni müxtəliflik Bakı: Elm,2004. s.264

İnformasiya cəmiyyəti problemləri, №2(6), 2012, 7-18 (İnformasiya cəmiyyəti problemləri, №1(5), 2012, 41-51)

2. Aslanova R.N 21-ci əsr : Yeni mədəniyyət məkanına inteqrasiya. Bakı : Nurlan -2007

3. Bayramov Ə.S. Gənclərin özünütərbiyyəsi haqqında Bakı gənclik nəşriyyatı 1961, s.256

4. Əliyev R.İ Etnopsixologiya : qloballaşma və millilik. Bakı “Nurlan “, 2007, s.180

5.Əhmədova E.Ə. Yüksək informasiya texnologiyalarının inkişafının bəzi sosial-psixoloji aspektləri AMEA Fəlsəfə və Siyasi Hüquq İnstitutu. Bakı Mart 2003

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

---

6. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə Psixologiya Bakı.2002 s. 540
7. Кузьмина Н.В. Педагогическое мастерство учителя как фактор развития способностей учащихся. Вопросы психологии №1, 1984.
8. Самарин Ю.А. Воспитание воображения школьника. Л., 1947.
9. Система детского музыкального воспитания К. Орфа. Изд. «Музыка» , Ленинград, 1970.
10. Морозова С.Н. Общность педагогических взглядов К.Д. Ушинского и Б.Л. Яворского на развитие творческих способностей учащихся. Вопросы теории и практики подготовки учителя музыки общеобразовательной школы. МГПИ им. В.И Ленина, М., 1979.
11. Асафьев Б. Избранные статьи о музыкальном просвещении и образовании.
12. Дмитриева Н.А. Вопросы эстетического воспитания. М., 1956.
13. Петровский А.В. Роль фантазии в формировании личности. Изд. «Знание», 1961.

**“DƏDƏ QORQUD” DASTANLARININ TƏDQIQINDƏ MƏCMUƏ MƏRHƏLƏSİ: İKİ
QÜTBÜN KƏSİŞDİYİ DİAQNALLAR**

**JOURNAL STAGE IN THE STUDY OF EPICS “DEDE GORGUD”: DIAGONALS
CROSSED IN TWO POLES**

Fil.ü.f.d., dosent Atəş Əhmədli

AMEA Folklor İnstitutu

XÜLASƏ

Məqalədə folklorşünas-alim Ramazan Qafarlının qorqudşünaslığa dair araşdırmalarından söz açılır. Məlum olur ki, o, hələ “Dədə Qorqud” məcmuəsinə baş redaktor təyinatı almamışdan öncə də bu sahədə ciddi araşdırmalar aparmış, məhsuldar elmi qənaətlər əldə edə bilmişdir. 2000-ci ildə ölkəmizdə “Kitabi-Dədə Qorqud dastanları”nın 1300 illik yubileyinin qarşılınması onun bu araşdırmaları daha geniş spektrdə aparmasına təkan verir. Nəticədə o, “Kitabi-Dədə Qorqud”un quruluşuna dair” fundamental məqaləsini ərsəyə gətirir. Dastanların Drezden nüsxəsinin aşkara çıxarılmasından sonrakı dövrdə abidə ətrafında səngiməyən müzakirələri bir-bir diqqətdən keçirən tədqiqatçı-alim məqaləsində bütün bu olanlara münasibətini bildirməklə yanaşı, həm də özünün ehtimallarını irəli sürür, dastanın strukturu, sistemi, boylarının sayı barədə tutarlı açıqlamalar verir. Özəlliklə də, müəllifin boyların sayı haqqındakı qənaətləri böyük maraqla qarşılıdır və fikrimizcə, bu məqam tədqiqatın ən mühüm yeniliyi kimi qiymətləndirilə bilər. Ümumiyyətlə, müəllif bu haqda o fikirdədir ki, yazıya alındığı və həm də yazıdan-yazıya köçürüldüyü zaman hansısa formal yanaşılma ucubətindən dastanda bəzi hadisələr rəhbərsiz təqdim olunmuş, nəticədə on iki potensial mədəni qəhrəmana həsr olunmuş boy bizə gəlib çatmamışdır. Dastanların formalaşma dövrü ilə bağlı müəllifin düşüncələri isə fikrimizcə, məqalədə qaldırılan problemlərin ümumiləşmə nöqtəsidir. Bu zaman müəllif tipoloji müqayisələr aparır, türk mədəni sistemində mövcud qəhrəmanların Yunan mifologiyasındakı oxşarlarını arayıb-axtarmağa səy göstərir. Bu əsnada o, Dədə Qorqud obrazlarının daha əski mifoloji düşüncənin məhsulu olduğu qənaətinə gəlir.

Lakin məcmuəyə rəhbərlik etdiyi dövrdən başlayaraq o, bu sahədəki fəaliyyətini daha mərkəzləşdirilmiş qaydada həyata keçirməyə başlayır. Belə ki, dünyanın bir çox nüfuzlu qorqudşünaslarını “Dədə Qorqud” məcmuəsi ilə əməkdaşlığa cəlb edir, jurnalın beynəlxalq aləmdə tanınması üçün davamlı təbliğ və təşviq işləri həyata keçirir. Nəticədə məcmuənin beynəlxalq səviyyədə qeydiyyata alınmasına (indeksifikasiyasına) nail olunur. Bununla kifayətlənməyərək o, bu əlaqələrin daha da möhkəmlənməsi üçün yeni addımlar atır: məsələn, bir sıra beynəlxalq konfrans və simpoziumların keçirilməsinə təşkilatçılıq edir. Ümid edirik ki, Ramazan Qafarlının qorqudşünaslıq sahəsindəki fəaliyyətinin beynəlxalq kontekstdə araşdırılması bu sahəyə özəl və yeni töhfələrin gətirilməsinə təkan verəcəkdir.

Açar sözlər: ozan, epos, ənənə, qorqudşünaslıq, məcmuə, ümumtürk, mədəni qəhrəman

ABSTRACT

In the article it is said about folklorist-scientist Ramazan Gafarlı's investigations on Gorgud-study. It is known that before he was appointed editor-in-chief of the journal “Dede Gorgud”, he investigated the serious researches in this field and was able to obtain productive scientific results. In particular, the meeting of the 1300th anniversary of “Kitabi-Dede Gorgud epics” in our country in 2000 gave an impetus to his research in a wide spectrum. As a result, he made a fundamental article “About the structure of “Kitabi-Dede Gorgud”. In his article the researcher-scientist, who pays attention to the controversial points around the monument in the period after the discussions of the Dresden copy of the sagas, not only expresses his attitude to them, but also makes his own

assumptions, gives accurate explanations about the structure, system and number of lengths. In particular, the author's conclusions about the number of heights are of great interest and in our opinion, this point can be considered as the most important innovation of the study. In general, the author is of the opinion that some events in the saga were presented incoherently due to some formal approach when it was written and transcribed and as a result, the story dedicated to twelve potential cultural heroes did not reach us. In our opinion, the author's thoughts on the period of formation of epics are the point of generalization of the problems raised in the article. In this case, the author makes typological comparisons, trying to find similarities in Greek mythology with the heroes of the Turkish cultural system. At the same time, he notes with confidence that the images of Dede Gorgud are the product of an older mythological thought.

However, starting from the period when he headed the journal, he began to carry out his activities in this field in a more centralized manner. Thus, he attracted many influential Gorgud-study scientists of the world to cooperate with the journal "Dede Gorgud", carried out continuous promotion and propaganda works for the international recognition of the journal. The result is that the journal has achieved international registration (indexing). He has not been satisfied with it and has taken new steps to further strengthen these ties: for example, he has organized a number of international conferences and symposiums. The event, which is planned to be held for the fourth time under the name of "International Dede Gorgud Turkic Culture, History and Literature Congress" can be noted separately. We hope that the investigation of Ramazan Gafarli's work in the international context will result in a special and new contribution to this area.

Keywords: ozan, epos, tradition, Gorgud-study, journal, common Turkic, national hero

Tarixi yaddaşımızın bədiiləşmiş salnaməsi və kitab tariximizin ağızlardan toplanmış ilki sayılan "Dədə Qorqud" dastanları mühüm tədqiqat məxəzi kimi bu gün də tədqiqatçıları cazibəsində saxlamaqdadır. Yazılı mənbə kimi əlimizə çatsa da, heç şübhəsiz, dastanlar şifahi ənənə əsasında təşəkkül tapmışdır və bu səbəbdən də onların öyrənilməsi hazırda folklorşünaslığımızın baş probleminə çevrilmişdir. Ümumiyyətlə, istər dünya folklorşünasları arasında, ya da ki, ümumtürk araşdırma səviyyəsində olsun, yalnız özünə güvənən araşdırmaçı "Kitabi-Dədə Qorqud" müstəvisində hansısa "yeni bir fikir" söyləmək iddiasında olur. Məsələ ciddi, həm də kifayət qədər anlaşılıqdır, yəni ki, bu müstəvi hünər meydanıdır, igid ərləri gərəkdir ki, burada var-gəl etsin, sonra da ad-san çıxartsın!

Əslində, Ramazan Qafarli belə bir iddiaya 2000-ci ildə düşüb və iş də elə gətirib ki, bu cəhdi ona düşərli olub. Ölkəmizdə "Kitabi-Dədə Qorqud dastanları"nın 1300 illik yubileyinin qarşılandığı dövrdə bilim adamlarının sahə ilə bağlı daha geniş spektrdə tədqiqatlar aparması üçün olduqca münasib şərait yaranır. Bundan yararlanan tədqiqatçı-alim də "Kitabi-Dədə Qorqud"un quruluşuna dair" fundamental məqaləsini ərsəyə gətirir. Məqalədə dastanların Drezden nüsxəsinin aşkara çıxarılmasından sonrakı dövrdə abidə ətrafında səngiməyən mübahisəli məqamlardan söz açılır. Məlum olur ki, abidənin yeni-yeni nüsxələrinin tapılması ilə bağlı yayılan "səsli-küylü" açıqlamalar, əsasən, bu mübahisələrə rəvac vermişdir. Həmin məqamları bir-bir diqqətdən keçirən tədqiqatçı-alim məqalədə onlara münasibətini bildirməklə yanaşı, həm də, təəssüflə qeyd edir ki, "Ancaq heç kəs əldə olan iki əlyazmanın (Drezden və Vatikan nüsxələri nəzərdə tutulur. A.Ə.) özündə gizlənilən qalan faktlara söykənərək dastanın strukturu, sistemi, boylarının sayı barədə dəqiq məlumat verməyə çalışmadı" ("Kitabi-Dədə Qorqud"un quruluşuna dair, 2020: 340). Fikrimizcə, problemin açılışına da elə buradan istiqamət götürülmüşdür. Özəlliklə də, Ramazan müəllimin boyların sayı haqqındakı qənaətləri ümumi planda düyünlənib qalmış digər məqamların da açılışına ip ucu verirdi. Müəllifin özü bu haqda nə düşünür, bunu bilmək maraqlı olardı: "...Dastanda ayrı-ayrı boyların baş qəhrəmanları Qazan xan, Bamsı Beyrək, Uruz, Yeynək, Səkrək, İmran, Buğac və Basatın göstərdiyi şücaətlərdən heç də geri qalmayan hadisələrin başında dayanan Qıyan Səpcik oğlu Dəli Dondaz, Qaragünə oğlu Qarabudaq, Qəflət qoca oğlu Şir Şəmsəddin, bığı qanlı Bəkdüz Əmən, İpək qoca oğlu Alp Ərən, Elək qoca oğlu Tüləkvuran, Yağrınıcı oğlu Elalmış, Doğsun

(Dözən) oğlu (Alp) Rüstəm, Dəli Vuran, Savğan Sarı haqqında verilən məlumatlar belə bir fikir irəli sürməyə imkan verir ki, boyların sayı 12 deyil, Oğuz boy, qəbilə bölgüsünə uyğun olaraq 24-dür” (“Kitabi-Dədə Qorqud”un quruluşuna dair, 2020: 341-342). Müəllif dastada buna bir neçə yerdə işarə olunduğunu müşahidə etdiyini və ozanların özlərinin verdiyi məlumat və təsvirlərə əsaslandığını da ardınca əlavə edir. Sonra isə 12 olmaqla həmin boyların təsnifatını aparır (Qeyd üçün deyək ki, Ulaş oğlu Qaragünə və At ağızlı Alp Aruz boyları istisna olmaqla, siyahıda yer alan digər 10 boyun adı artıq yuxarıda çəkildiyi üçün təsnifatı təkrarlamaya ehtiyac duymadıq). İddiasında israrlı olan müəllif bir qədər də irəli gedərək belə bir fikir səsləndirir ki, “Bu sistemə əsasən, hər soydan çıxan qəhrəmana bir müstəqil əsər həsr olunmalıydı, lakin əldə olan əlyazmalarda Qazana, Uruza, Bamsı Beyrəyə iki və daha artıq boy həsr olunur. Eləcə də Uruz, Qaragünə, Qarabudaq bir soydandır. Ehtimal etmək olar ki, “Kitab” yazıya alınan çağlaradək 24 oğuznamə mövcud olub. Türklərin tarixi kimi nəzərdə tutulan hər oğuznaməyə, yəni ki, müstəqil qollara, boylara malik imiş. Lakin oğuznamədən oğuznaməyə keçdikcə əksər süjetlər təkrarlanmış, yalnız qəhrəmanların adları dəyişdirilmiş. Ona görə də “Kitabın” bizə gəlib çatan nüsxəsi tərtib ediləndə katiblər təkrarları aradan qaldırmaq məqsədi ilə zövqlərinə uyğun gələn və hər hansı bir cəhətinə görə bir-birini tamamlayan 12 boyu götürmüşlər. Lakin 24 boyun bir neçəsindən geniş bəhs açıb, digərinin elə-belə adının çəkilməsi nə oğuzların dövlətçilik ənənəsinə, nə də vahid el birliyi şüarına uyğun deyildi” (“Kitabi-Dədə Qorqud”un quruluşuna dair, 2020: 342). Maraqlı müqayisələr apardıqdan sonra müəllif bu haqda o qənaətə gəlir ki, “...Dastandan kənar qalan oğuz igidləri (fəaliyyətləri olub, lakin dastanda müstəqil boy təşkil etməyənlər A.Ə.) bu məsələdə heç də Qazandan, Bamsı Beyrəkdən, Basatdan və adına ayrıca boy qoşulan başqa obrazlardan fərqlənmirlər” (“Kitabi-Dədə Qorqud”un quruluşuna dair, 2020: 342).

Heç şübhəsiz, şifahi ənənənin öz qanunları var və bu qanunlar da müəyyən bir sistemə dayanaqlanırlar. Əlbəttə, müəllif də o fikirdədir ki, yazıya alındığı və həm də yazıdan-yazıya köçürüldüyü zaman hansısa formal yanaşılma ucbatından dastanda bəzi hadisələr rəhbərsiz təqdim olunmuşdur: ümumən, süjet xəttində bu rəhbər məhvərdən çıxmış, bəzən epizodlar “havadan asılı” qalmış, bəzən onlar süni yolla birləşdirilmiş və s. bu səpkili hallar bəhs olunan nüsxədə özünə “sığınacaq” ala bilmişdir.

Daha sonra müəllif yeni açıqladığı boylardan bir neçəsinin məzmununu məqalədə şərh edir, boylardakı funksiyalarına görə qəhrəmanlarını səciyyələndirməyə diqqətini yönəldir. Biz isə bütün bunlara münasibət bildirmədən birbaşa mətləbə keçirik.

Gedişat da göstərir ki, dastanlar iki, lakin bir-birinə əks mövqenin (qütbun) təsiri altında konfiqurasiya olunmuşdur və bu da şifahi ənənə ilə yazılı mədəniyyətin “çulğaşma”sının təsiri kimi burada aşkara çıxmışdır. Əvvəlcə bu çulğaşma nöqtələrini tapmaq, sonra da bu mövqələrin (qütblərin) uzlaşmamasının abidədə hansı fəsadlara yol açdığını aydınlatmaq – bütün bunlar prinsiplial məsələ kimi tədqiqatçı-alimin qarşısında dayanırdı. Odur ki, o, optimal dəlil kimi, “Bamsı Beyrək” boyunun probleminin çözülməsinə ip ucu olacağını özlüyündə qətiləşdirir: “Hiss olunur ki, ozanlar Bamsı Beyrəyə onlarla boy həsr ediblər, cilalanma, bir dastanda kompleksləşdirmə işi başa çatmamış yazıya alınıb. Boyda bir-biri ilə uyğunlaşmayan epizodlar, obrazların hərəkətlərindəki ziddiyyətlər məhz bu üzəndən “Kitabın” səhifələrinə yol tapıb. Lakin boyda bir cəhət də aydınca nəzərə çarpır. Çox qədim süjetə malik dastanı XI-XVI yüzilliklərin hadisələri kimi təqdim etməyə təşəbbüs göstərilir. Bu iş iki istiqamətdə aparılıb. Bir tərəfdən, Oğuz-səlcuq dövlətinin tarix səhnəsinə çıxıb, Şərqdə meydana suladığı çağlarda ozanların qədim dastanlara – özünü yenidən təsdiqləyən qüdrətli türk qövminin möhürünü vurmağa çalışmışlar. İkinci tərəfdən, boyları yazıya alan katiblər oğuznamələrə türklərin uzaq və yaxın tarixini əks etdirən salnamələr, mənbələr kimi yanaşır, daha çox özlərinin şahidi olduqları hadisələrlə az-çox səsləşmələri qələmə alırdılar. Lakin hansı istiqamətdə daha çox canfəşanlıq etməsinə baxmayaraq, “Bamsı Beyrək” dastanının Azərbaycanda Homer dövründən çox-çox qabaqlar yaşayan türk tayfalarının yaratdığını göstərən amillərin üstündən xətt çəkə bilməmişlər” (“Kitabi-Dədə Qorqud”un quruluşuna dair, 2020: 353).

Qütbləşməyə gəldikdə, ifadə “bir tərəfin digər tərəfə əks mövqedə olması” anlamını ehtiva edir və biz də araşdırmamızda sözlü ənənə ilə yazıya alınma prosesi arasındakı fərqlə məhz bu parametrdən baxmağa üstünlük vermişik. Şübhəsiz, bu sahələr arasında kəsişməyən diaqonallar çoxdur, lakin müəllifin bu “keçmə-keç”də kəsişən diaqonalları necə müəyyənləşdirdiyi araşdırmamızda qabartmaq istədiyimiz prioritetdir. Bu əsnada müəllif abidədən bir neçə örnək də gətirmişdir və həmin örnəklər vasitəsi ilə bu diaqonalları təyin etmək olur: “Dəmir qapı Dərbənddəki dəmir qapını hücumla alan”, “İgidləri altmış tutamlıq böyük nizəsinin ucunda böyürdən”, yaxud da, 6-cı boyda “Qazan kimi pəhləvanı üç dəfə atdan yıxdığı bildirilən” Dəli Dondaz mədəni qəhrəmandır və müəllifə görə onun haqqında ayrıca boy olmalı idi. Gətirdiyi dəlili əsaslandırmaq üçün hətta o, əlavə də edir ki, Bayburd qalasına yürüşdə iştirak edən bəylərin arasında Dəli Dondazın da adı çəkilir (3-cü boyun sonu). Onun Düzmürd qalasına hücum edən iyirmi dörd vilayətin bəyləri içərisində olmasını da, digər tərəfdən, müəllif təsadüfə hesab etmir (“Qazlıq qoca oğlu Yeynək boyu”) (“Kitabi-Dədə Qorqud”ün quruluşuna dair, 2020: 344). Yeri görünən bu faktoloji məqamların ortada olmaması və bu səbəbdən də abidəyə boşluqların “sızması” müəllifdə dərin təəssüf hissi doğurur (Yada salaq ki, boyların bərpası ilə bağlı müəllifin bəzi ehtimalları və gəldiyi qənaətlər haqda artıq açıqlama vermişik).

Məqalədə diqqət çəkən məqamlardan biri də müəllifin təsnifatındakı sayın Oğuzların tapındıqları sakral say sistemi ilə üst-üstə düşməsidir. Əslində, bu da müəyyən bir qanunauyğunluğun göstəricisidir. Belə ki, dastanlar Oğuz düşüncəsinin məhsulu kimi meydana gəlibsə, deməli burada kəsişən bütün diaqonallar da bu düşüncənin törətdiyi sistemə tabe olmalı idi. Sayla bağlı müəllifə dəstək olacaq çoxlu mənbələrə üz tuta bilərdik, amma bir mütəbər mənbədən fikir səsləndirməklə toxunduğumuz məsələyə elə burda da xitam vermək istərdik. “Şəcərəyi-Tərakimədə” (Türkmənlərin soy kitabında) oxuyuruq: “Türkmənlərdən, ömürlərini döyüşlərdə keçirmiş məşhur adamlar və keçmiş günlərin baxşiləri bunları söyləyirlər: Oğuz xanın altı oğlunun qanuni arvadlarından doğulmuş iyirmi dörd nəvəsi vardı. Gün xan onları iki-iki ayrıca çadırlarda oturtdu; onlar on iki *böülkləri* təşkil etdilər” (Şəcərəyi-Tərakimə, 2002: 69) Qənaətimizə bəraət almaq üçün həmin mənbədən daha bir fikir səsləndiririk: “Kənilərdən doğulanlar, kimə ki, Oğuz xan nəvələri kimi ad vermişdi, onlar da iyirmi dörd nəfər idi.....Onların hamısı evdə (öy) öz yerlərini tutmuşdu; onlardan on ikisi atları tutmuşdu və on ikisi qapının ağzında oturmuşdu” (Şəcərəyi-Tərakimə, 2002: 69-70).

Dastanların formalaşma dövrü ilə bağlı müəllifin düşüncələri isə fikrimizcə, məqalədə qaldırılan problemlərin ümumiləşmə nöqtəsidir. Bu zaman müəllif tipoloji müqayisələr aparır, türk mədəni sistemində mövcud qəhrəmanların Yunan mifologiyasındakı oxşarlarını arayıb-axtarmağa istiqamət götürür. Bu əsnada o, “Təpəgöz” və “Bamsı Beyrək” boylarının üzərindən problemi çözməyə səylər göstərir (Nəzərə alaq ki, belə səylərə cəhd elmimizdə ilk dəfə olmayıb, bəzi bilim adamlarımız da vaxilə bu istiqamətdə araşdırma aparıb). Hesabla, səylər nəticəsiz qalmır, ağılabatan təhlillər aparmaqla müəllif bizi də öz düşüncələrinin “girov”una çevirir. Bu anlamda müəllifin gəldiyi qənaətlərdən birinə diqqət çəkək: “Cəsərlə demək olar ki, Bamsı Beyrək Azərbaycan xalqının ən əski mifik təsəvvürlərində formalaşan Odissey tipli mədəni qəhrəmandır. İlkin çağlarda hansı məqsədlə yarandığını, nə kimi funksiya yerinə yetirdiyini söyləmək çətindir. Çünki mifik təsəvvürlər dastanlaşanaqəd çox uzun yol qət etmiş, müxtəlif transformasiyalara uğramış, nəhayət, oğuz təfəkkürünün məhsulu olan “Dədə Qorqud”ün əsas personajlarından biri kimi yaddaşlardan yazıya alınmışdır” (“Kitabi-Dədə Qorqud”ün quruluşuna dair, 2020: 354-355). Müəllifin də vürğuladığı kimi, bundan sonra dastan ənənəvi şəkillənmələrdə (oğuznamə və rəvayət versiyalarında) ömrünə davam etmiş, özəlliklə də, aşıq sənəti hüdudunda rahatlıqla “himayə” olunmuşdur. Əlbəttə, ozandan aşığa keçid mürəkkəb mərhələdir, həm də bu mərhələ böyük bir zaman kəsiyini əhatə etmişdir. Problemlə bağlı folklorşünaslığımızda çoxlu tədqiqatlar aparılmış və indilikdə də aparılmaqdadır. Bu haqda şərh verməyə hələ ki, ehtiyac duymuruq və bu anda bizi daha çox duyğulandıran “açıqlama”dan problemə keçid almağı zəruri sayırıq.

Dastanların yaddaşlardan yazıya alınması heç kimdə şübhə doğurmur və bunu bir aksiom kimi danışsınız qəbul edirik. Lakin nə kimi şəraitdə və kimlərin yaddaşından yazıya alınıb, bax, elə məsələ də burada diyəninə düşüb! Dastan ətrafında baş qaldırmış bir mübahisəyə də onun naməlum

söyləyici – ozan tərəfindən yaradıldığı versiyasının irəli sürülməsi təkan vermişdir. Düzdür, bu ağır missiyanın bütövlükdə Dədə Qorqudun üzərinə düşdüyü dastanın bütün boylarından bir xətt olaraq keçir. Lakin nəzərə alsaq ki, dastanın (boyların) təşəkkül tapma dövrü VI-VIII əsrlərə aiddir, o zaman onun bir söyləyici-ozan tərəfindən yaradıldığı versiyası üzərində dayanmağa dəyməz (Müəllifin də dastanı XI-XVI yüzilliklərin hadisələri kimi təqdim edənlərlə razılaşmadığını artıq qeyd etmişik). “KDQ”da Qorqud özü bir yaradıcı kimi necə şəxsiyyətdir?” sualını diqqətə çəkən və bu sualı mümkün qədər dolğun cavablandırmağa çalışsan Samət Əlizadə və Fərhad Zeynalovun qənaətinə: “Onun (Qorqudun – A.Ə.) haqqında ilk məlumatı məchul ozan verir. Qorqud soy-soylayır, boy-boylayır”, yəni şeir qoşur, dastan söyləyir, yaxud tərənnüm və təsvir edir, lakin “Kitabi Dədə Qorqud”da təkcə Qorqudun “soylama”ları, “boy”lar, yəni hekayətlər Qorqudun deyildir, həmin məchul ozanıdır ki, Qorqud da o boylarda ancaq iştirakçılardandır, obrazlardan biridir” (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 7). “Bu maraqlı fikirlərdən “Qorqud”un boylarda həm də bir simvolik söyləyici statusunda canlandığını bilmək olur. Bu cür çevrilməni, yəni Qorqudun həqiqi ozan-söyləyicidən zamanca simvolik söyləyiciyə keçidini (transformasiyasını) təmin edən çoxlu səbəblər vardır. Bunlardan ən önəmlisi isə boyların uzun bir zaman sürəcində (qeyd etdiyimiz VI-VIII əsrlərdə) təşəkkül tapmasından qaynaqlananıdır. Mənbələrdən də görünür ki, Qorquddan sonrakı ozanlar onun “soylama”larını, “boy”lamalarını qopuz çala-çala oğuz ellərində dönə-dönə ifa etmişlər. Elə bu ifa zamanı ozanlar çox güman ki, Qorqudun şəxsiyyəti, söyləyicilik məharəti, ibrətamiz nəsihətləri və s. keyfiyyətləri haqda öz dinləyicilərinə qiymətli bilgiler də çatdırmışlar. Beləliklə, zamandan-zamana ötürüldükcə, (ozanlar da bu minvalla əvəzləndikcə) dastan da qol-budaq atmış, boylar yeni-yeni çalarları üzərinə almışdır. Lakin dastanın poetik strukturundan da (mətn hadisəsi nəzərdə tutulur) görüldüyü kimi, bütün bu dəyişikliklər bəlli ənənə çərçivəsində baş vermişdir. Çox maraqlıdır ki, dastanın formalaşmasında ayrı-ayrı ozanların iştirakı olsa belə, dastan onun “təməl müəllifi” hesab olunan “Dədə Qorqudun kitabı” kimi tarixdə şöhrət qazanmışdır. Bəzi tədqiqatçılar (Ədnan Binyazar) Dədə Qorqudu sadəcə bir hekayə qəhrəmanı yox, xalqa yol göstərən mütəfəkkir bir filosof kimi səciyələndirmişlər. Belə yanaşmalar çoxdur və bütün bunlar deməyə əsas verir ki, Dədə Qorqud dastanda adı bir söyləyici - ozan funksiyasını yerinə yetirməmiş, o, həm də Oğuzun gələcək taleyi və mübarizəsinin strateqi-müəllifi kimi çıxış etmişdir. Təsadüfi deyildir ki, bir çox tədqiqatçılar Dədə Qorqud kitabını oğuzların qanun kitabı (konstitusiyası) da adlandırmışlar. Oğuz zamanının “qanun kitabı” kimi şöhrət tapmasından savayı, dastan həm də tariximizin bir sıra kilidli olaylarına açar ola bilməsi baxımından da alternativsiz mənbədir“ (Əhmədli, 2018: 35-36).

Ramazan Qafarlı məcmuəyə rəhbərlik etdiyi dövrdən (yəni 2015-ci ildən etibarən) bu sahədəki fəaliyyətini daha mərkəzləşdirilmiş qaydada həyata keçirməyə başladı. Belə ki, dünyanın bir çox nüfuzlu qorqudşünaslarını “Dədə Qorqud” məcmuəsi ilə əməkdaşlığa cəlb etdi, jurnalın beynəlxalq aləmdə tanınması üçün davamlı təbliğat və təşviqat işləri həyata keçirdi. Nəticədə məcmuənin beynəlxalq səviyyədə qeydiyyata alınmasına (indeksifikasiyasına) nail olundu. Məcmuənin keyfiyyət göstəricilərini yüksəltmək baxımından bu statusun qazanılması olduqca vacib idi. Bununla kifayətlənməyən alim əlaqələrin daha geniş qurulması və sabit saxlanılması üçün növbəti addımlar atır. Mövzu ilə bağlı beynəlxalq konfrans və simpoziumlar keçirilməsi təklifini irəli sürür. Bu tədbirlərin bəzilərinin düzənlənməsinə şəxsən özü təşkilatçılıq edir. Artıq ənənəyə çevrilmiş və altıncı dəfə keçirilən “Uluslararası Dede Korkut Türk Kültürü, Tarihi və Edebiyatı Kongresi” adlı simpoziumu ayrıca qeyd etmək istərdik. Təqdirəlayiqdir ki, üçüncü simpozium alimin yubiley şölininə həsr olunmuş tədbir kimi yaddaşlarda qalacaq. Simpoziuma təqdim olunmasından savayı, məqaləmiz həm də alimin bu sahədəki fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinə bir töhfə hesab edilə bilər. Əminik ki, Ramazan Qafarlının qorqudşünaslıq sahəsindəki fəaliyyətinin beynəlxalq kontekstdə araşdırılması bu sahəyə daha yeni və özəl töhfələrin gətirilməsi ilə sonuclanacaq!

Anons: “Bir neçə ay əvvəl Türkiyə tədqiqatçısı prof: Mətin Ekici elm aləminə “Kitabi-Dədə Qorqud”un yeni əlyazmasının tapılması xəbərini duyurdu. Yeni əlyazmanı “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü nüsxəsi adlandıran alim mətnin, əsasən, soylamalardan və bir yeni boydan ibarət olduğunu göstərdi. “Boy”u “Salur Qazanın yeddibaşlı əjdahanı öldürməsi” adlandıran M. Ekici onun “Kitabi-Dədə Qorqud”un 13-cü boyu olduğunu bəyan etdi” (Qafarlı., Rzasoy, 2019: 3-39).

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Ricət: Bu məlumat ictimaiyyətə çatanda, sanki, Qorqudşünaslığımıza “qovğa” düşdü. Çoxları bu olaydan sakitcə “ötüşdü”..... Bəziləri də olayı aralarında “bölüşdü”..... Amma elələri də tapıldı ki, nə “ağına”, nə də ki, “bozuna” baxdı, bu qovğada var gücü ilə “çarpışdı”.....

Bax bu məqamda və elə bu müstəvidə Ramazan Qafarlı da öz həmkarı ilə birgə mücadiləyə atıldı Nə hasilə yetirdiklərini isə zamana həvalə edək.....

Mücadilənin nəticəsi növbəti yazımızda şərh olunacaq!

Qaynaqlar

1. Əhmədli A. Ənənəvi söyləyicilik sənəti (Şirvan folklor örnəkləri əsasında). (2018). Bakı, Elm və təhsil, 220 s.
2. Kitabi-Dədə Qorqud. (1988). Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir. Bakı, Yazıçı, 265 s.
3. “Kitabi-Dədə Qorqud”un quruluşuna dair”. (2020). Azərbaycan Qorqudşünaslığı, Tərtibçi və ön sözün müəllifi: R. Qafarlı, Bakı, Elm və təhsil, s. 339-358
4. Qafarlı.R., Rzasoy. S. “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü əlyazması, yoxsa “Kitabi-Türkmən Lisani” oğuznaməsi. (2019). Dədə Qorqud, Elmi-ədəbi toplusu II (65), Bakı, s. 3-39
5. Şəcərəyi-Tərakimə (Türkmənlərin soy kitabı). (2002). Rus dilindən tərcümə edən, ön söz və göstəricilərin müəllifi və biblioqrafiyanın tərtibçisi İ.M.Osmanlı, Bakı, 146 s.

Note. The motivation phase added to the lecture text realizes an interactive lesson that prompts research and is implemented in a seminar session. The research question and research tasks given by the teacher provide an opportunity for the formation of practical skills.

Keywords: motivation, education, research, task, skill, action.

Mühazirə mətninin bir qisminə şagirdlərin fiziki tərbiyəsi haqqında verilir: “Fiziki tərbiyə məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil prosesdir. O, gənc nəslin sağlamlığını təmin edir, fiziki qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, vərdis və bacarıqlarına xidmət edir.

Müasir həyat, istehsalat insandan intellektual hazırlıqla yanaşı, fiziki dözümlülük, mənəvi-iradi keyfiyyətlər tələb edir. İnsanın şəxsi həyatında da sağlamlıq, fiziki hazırlıq, gümrahlıq mühüm yer tutur. Fiziki tərbiyə şagirdlərdə əməkdə iştirak etmək vərdisləri, iradə, əzmkarlıq və s. keyfiyyətləri inkişaf etdirir, məktəbliləri vətənin müdafiəsinə hazırlayır.

Fiziki tərbiyə tərbiyəçinin (valideynin, müəllimin) rəhbərliyi altında uşağın (şagirdin) sağlamlığını möhkəmləndirmək, çevikliyini və gümrahlığını təmin etmək, onun fiziki qüvvələrini və keyfiyyətlərini məqsədyönlü və sistemli şəkildə formalaşdırmaq, gənc nəslin fiziki və əqli əməyə, vətənin müdafiəsinə hazırlamaq deməkdir. Fiziki tərbiyə nəzəriyyəsi fiziki tərbiyənin məzmununu, vasitə, metod və formalarını işləyib hazırlayır.

Fiziki tərbiyə nəzəriyyəsinin əsas anlayışları:

1) Fiziki kamillik - insanın fiziki inkişafının səviyyəsi, təlim, əmək və müdafiə fəaliyyəti üçün fiziki hazırlığıdır.

2) Fiziki tərbiyə- böyüməkdə olan nəslin fiziki kamilliyinə nail olmağa yönəlmiş çoxcəhətli pedaqoji prosesdir

3) Fiziki inkişaf – daxili və xarici mühitin, tərbiyənin təsiri nəticəsində insanın orqanizminin bioloji funksiyalarının dəyişməsidir.

4) Fiziki mədəniyyət – bu, cəmiyyətin ümumi mədəniyyətinin bir hissəsidir, fiziki tərbiyə vəzifələrini həyata keçirmək üçün maddi və mənəvi vasitələri yaratmaq sahəsində əldə edilmiş müvəffəqiyyətlərin məcmusudur”.

Deklorativ bilik olaraq verilən məlumat materialı müasir dövrün gəncində maraq yaratmayaraq onu fəallaşdırmadan passiv dinləməyə sövq edir.

Fəal dərslərin motivasiya mərhələsini mühazirə mətninə daxil etməklə tədqiqata sövq edən cəlb etmə, maraq, düşünmə, fəallaşdırma kimi xüsusiyyətləri öyrənənlərdə yaratmaq mümkündür. Bununla yanaşı, müstəqil fikir yürütmək və qərar vermək, tətbiq, təhlil etmək, yadıclıq, tənqidi düşüncə və tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşdırılması öz əksini tapır. Nümunə.

Motivasiya: Dünyanı gözəllik xilas edəcək! Nə üçün bu afarız deyilmişdir? Gözəllik ifadəsi şəxələndirmə üsulu ilə təqdim olunur və cavablar alınır.

Suallar: Gəlin düşünək, bəs biz özümüzü nə zaman xoşbəxt hiss edə bilirik və nə üçün?

Müxtəlif cavablar alınır.

Həyatda bunlar necə əldə edilir?

Müxtəlif cavablar alınır.

Tədqiqat sualı: Şagirdlərin fiziki tərbiyəyə sahib olmaları nə üçün əhəmiyyətlidir? Buna necə nail olmaq olar?

Qeyd. Mühazirə mətninə əlavə olunan motivasiya mərhələsi tədqiqatın aparılmasına sövq edən interaktiv dərslə reallaşdırır və seminar məşğələsində tətbiqi həyata keçirilir. Müəllim tərəfindən verilən tədqiqat sualı və tədqiqat tapşırıqları praktik bacarıqların formalaşdırılmasına imkan yaradır.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Açar sözlər: motivasiya, tərbiyə, tədqiqat, tapşırıq, bacarıq, fəaliyyət.

Ali pedaqoji təhsil üzrə ibtidai sinif müəllimliyi ixtisası üzrə təlimin təşkilində tədqiqat bacarıqlarının formalaşdırılması məsələsi aktual olub, onun necə həyata keçirilməsini önə çıxarır.

İbtidai sinif müəllimliyi ixtisası üzrə peşə kompetensiyalarının inkişaf etdirilməsi üçün ali və orta ümumitəhsil müəssisələrində bu yöndə əsaslı işin aparılması qaçılmazdır. Çünki bilik, bacarıq, vərdiş, dəyər və keyfiyyət kompetensiyaları özündə ehtiva edir və öyrənin kompetensiyalı şəxs olması üçün bu 5 komponentə sahib olmalıdır.

Mühazirə mətninin bir qisminə şagirdlərin fiziki tərbiyəsi haqqında verilir: “Fiziki tərbiyə məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil prosesdir. O, gənc nəslin sağlamlığını təmin edir, fiziki qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, vərdiş və bacarıqlarına xidmət edir.

Müasir həyat, istehsalat insandan intellektual hazırlıqla yanaşı, fiziki dözümlülük, mənəvi-iradi keyfiyyətlər tələb edir. İnsanın şəxsi həyatında da sağlamlıq, fiziki hazırlıq, gümrahlıq mühüm yer tutur. Fiziki tərbiyə şagirdlərdə əməkdaşlıqda iştirak etmək vərdişləri, iradə, əzmkarlıq və s. keyfiyyətləri inkişaf etdirir, məktəbliləri vətənin müdafiəsinə hazırlayır.

Fiziki tərbiyə tərbiyəçisinin (valideynin, müəllimin) rəhbərliyi altında uşağın (şagirdin) sağlamlığını möhkəmləndirmək, çevikliyini və gümrahlığını təmin etmək, onun fiziki qüvvələrini və keyfiyyətlərini məqsədyönlü və sistemli şəkildə formalaşdırmaq, gənc nəsli fiziki və əqli əməyə, vətənin müdafiəsinə hazırlamaq deməkdir. Fiziki tərbiyə nəzəriyyəsi fiziki tərbiyənin məzmununu, vasitə, metod və formalarını işləyib hazırlayır.

Fiziki tərbiyə nəzəriyyəsinin əsas anlayışları:

- 1) Fiziki kamillik - insanın fiziki inkişafının səviyyəsi, təlim, əmək və müdafiə fəaliyyəti üçün fiziki hazırlığıdır.
- 2) Fiziki tərbiyə - böyüməkdə olan nəslin fiziki kamilliyinə nail olmağa yönəlmiş çoxcəhətli pedaqoji prosesdir.
- 3) Fiziki inkişaf - daxili və xarici mühitin, tərbiyənin təsiri nəticəsində insanın orqanizminin bioloji funksiyalarının dəyişməsidir.
- 4) Fiziki mədəniyyət - bu, cəmiyyətin ümumi mədəniyyətinin bir hissəsidir, fiziki tərbiyə vəzifələrini həyata keçirmək üçün maddi və mənəvi vasitələri yaratmaq sahəsində əldə edilmiş müvəffəqiyyətlərin məcmusudur”.

Deklorativ bilik olaraq verilən məlumat materialı müasir dövrün gəncində maraq yaratmayaraq onu fəallaşdırmadan passiv dinləməyə sövq edir.

Fəal dərslərin motivasiya mərhələsini mühazirə mətninə daxil etməklə tədqiqata sövq edən cəlbətmə, maraq, düşünmə, fəallaşdırma kimi xüsusiyyətləri öyrənilərdə yaratmaq mümkündür. Bununla yanaşı, müstəqil fikir yürütmək və qərar vermək, tətbiq, təhlil etmək, yadırcılıq, tənqidi düşüncə və tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşdırılması öz əksini tapır. Nümunə.

Motivasiya: Dünyanı gözəllik xilas edəcək! Nə üçün bu afarız deyilmişdir? Gözəllik ifadəsi şəxsləndirmə üsulu ilə təqdim olunur və cavablar alınır.

Suallar: Gəlin düşünək, bəs biz özümüzü nə zaman xoşbəxt hiss edə bilirik və nə üçün?

Müxtəlif cavablar alınır.

Həyatda bunlar necə əldə edilir?

Müxtəlif cavablar alınır.

Tədqiqat sualı: Şagirdlərin fiziki tərbiyəyə sahib olmaları nə üçün əhəmiyyətlidir? Buna necə nail olmaq olar?

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Məsələn müəllimə mətninə 2 – ci hissə olaraq “Şagirdlərin estetik tərbiyəsi” ni əlavə etsək, şagirdlərin fiziki və estetik tərbiyəsi mövzusunda dərsin təşkili üçün motivasiya eyni, yalnız tədqiqat sualı belə olacaqdır: (Mühazirə mətni interaktiv olaraq təqdim edilir)

Tədqiqat sualı: Şagirdlərin fiziki və estetik tərbiyəyə sahib olmaları nə üçün əhəmiyyətlidir? Bunlara necə nail ola bilərlər ?

Seminar-da müəllim tərəfindən qurulan tapşırıqlar qruplarda həyata keçirilir.

I qrup

1.Şagirdlərin fiziki və estetik tərbiyəyə sahib olmaları nə üçün əhəmiyyətlidir? Bunlara necə nail ola bilərlər ?

2. Venn diaqramı vasitəsilə fiziki və estetik tərbiyəni xarakterizə edin.

3. Fiziki tərbiyənin vasitələrindən birinə dair nümunə təqdim edin.

II qrup

1.Şagirdlərin fiziki və estetik tərbiyəyə sahib olmaları nə üçün əhəmiyyətlidir? Bunlara necə nail ola bilərlər ?

2. Venn diaqramı vasitəsilə fiziki və estetik tərbiyəni xarakterizə edin.

3. Fiziki və estetik tərbiyəni əks etdirən fənnə dair integrativ dərs nümunələri söyləyin.

III qrup

1.Şagirdlərin fiziki və estetik tərbiyəyə sahib olmaları nə üçün əhəmiyyətlidir? Bunlara necə nail ola bilərlər ?

2. Venn diaqramı vasitəsilə fiziki və estetik tərbiyəni xarakterizə edin.

3. Estetik tərbiyəyə dair nümunəni əks etdirən (film, hekayə, təsvir və s.) əlaqələndirmə yaradın.

IV qrup

1. Şagirdlərin fiziki və estetik tərbiyəyə sahib olmaları nə üçün əhəmiyyətlidir? Bunlara necə nail ola bilərlər ?

2. Venn diaqramı vasitəsilə fiziki və estetik tərbiyəni xarakterizə edin.

3. Kompüter vasitəsilə təhsil-tərbiyə işlərini fiziki və estetik tərbiyənin nümunələrində əks etdirin.

Məlumat mübadiləsi və müzakirəsi: (qrup təqdimatları və suallar)

Nəticənin ümumiləşdirilməsi: Nəticə qeyd olunur. Nəticədə təbii ki, fiziki və estetik tərbiyənin – hər ikisinin ortaq fəaliyyəti əqli əməkdir və .....

Qiymətləndirmə və refleksiya: (Formativ qiymətləndirmə-holistik)

Meyarlar:

1. Fiziki və estetik tərbiyəni xüsusiyyətlərinə görə şərh etmə

2. Nümunə təqdim etmə.

3. Əməkdaşlıq

Mühazirə mətni:

Şagirdlərin estetik tərbiyəsi:

Estetika gözəllik haqqında elmdir.”Estetika” yunanca “estezis” sözündən olub,hiss etmək,qavramaq deməkdir.

Estetik tərbiyə müəllimin rəhbərliyi altında şagirdlərin həyata estetik münasibətlərinin formalaşması prosesidir. Bu prosesdə məktəblilər gözəlliyin mahiyyətini dərk edir, ona qiymət verməyi öyrənir, gözəlliyin yaradılmasında,mühafizəsində iştirak edir,özlərinin estetik keyfiyyətlərini inkişaf

etdirir,müvafiq bilik,bacarıq və vərdişlərə yiyələnirlər.Əxlaqın formalaşması üçün estetik tərbiyənin böyük əhəmiyyəti vardır.

Estetik zövq = estetik şüur + hisslər

Estetik zövq estetik ideal baxımından gözəlliyi qiymətləndirmək bacarığıdır. Estetik zövq əsasında insanda estetik mühakimə-varlığa,incəsənətə əsaslı, ümumiləşmiş ideya-emosional qiymətləndirmə bacarığı formalaşır.

Estetik tərbiyənin vəzifələri:

- Uşaqlarda estetik hisslər yaratmaq,formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək;
- Estetik zövq və mühakimə bacarığı formalaşdırmaq;
- Təbiətdə, cəmiyyətdə, ictimai münasibətlərdə gözəlliyi duymaq,qavramaq və mənimsəməkdə şagirdlərə kömək etmək;
- Məktəblilərin mənəvi və fiziki simasında gözəllik əlamətlərini inkişaf etdirmək;
- Böyüyen nəsildə bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərini,ətraf aləmə, təlimə, davranışa və s.gözəllik meylini formalaşdırmaq;

Estetik tərbiyənin yol və vasitələri:

Təbiət gözəllikləri estetik tərbiyənin mühüm bir vasitəsidir.Təbiət estetik tərbiyənin mənbəyidir. Təbiətə estetik münasibət tərbiyəsi onun gözəlliklərini sevdirməklə yanaşı,şagirdləri bu gözəlliyi qorumaq və artırmaq işinə cəlb etməyi də nəzərdə tutur.

Estetik biliklər konkret tərbiyəvi işlərin yerinə yetirilməsi prosesində meydana gəlir.Emosionallıq estetik qavramanın mühüm komponentidir

Uşağın estetik tərbiyəsində məktəb mühüm rol oynayır.Estetik tərbiyə həm təlim prosesində,həm də dərslərdə vaxtlarda həyata keçirilir.Məktəblilərin estetik tərbiyəsi təlim fənni kimi oxu,ədəbiyyat,rəsm və musiqi dərslərində daha çox istifadə olunur.Təlim əməyi məktəblilər üçün əsas əmək növüdür.Onlarda yaradıcı əməkdəki gözəlliyi görmək qabiliyyətini inkişaf etdirmək,bu işdə iştirak etmək sevincini oyatmaq lazımdır.

Oxu dərslərində şagirdlərin oxuduqları bədii nümunələr onlara estetik cəhətdən çox qüvvətli təsir göstərir.Estetik tərbiyə üçün bədii ədəbiyyatdan istifadə etmək imkanı yaradır.Sinfdən xaric oxu məşğələləri də estetik tərbiyə baxımından geniş imkanlara malikdir.

İncəsənət aləmi estetik tərbiyəvi işlərin mənbəyidir.İncəsənət öz obrazlılığı ilə insanların şüuruna,hisslərinə,iradəsinə,ağıl və qəlbə fəal təsir göstərir və cəmiyyətin həyatında böyük rol oynayır.

Təsviri incəsənət dərsləri də məktəblilərin estetik tərbiyəsində böyük əhəmiyyətə malikdir.Təsviri incəsənət dərsləri uşaqların görmə qavrayışını,bədii hisslərini,təxəyyülünü,zövq və yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirir.

Musiqi dərsləri də şagirdlərin estetik tərbiyəsində kömək edir.Musiqi insanı kiçik yaşlarından müşayiət edir.Estetik cəhətdən inkişaf etmiş insanların bir çox nəsilləri klassik bəstəkarların əsərləri əsasında tərbiyə almışlar.Xalq musiqisini yaşatmaq,ondan geniş istifadə etmək olduqca vacibdir.

Vətən və xarici ölkə rəssamlarının və heykəltaraşlarının əsərlərini görmək və başa düşmək estetik zövqləri tərbiyə edir,insanın əxlaqi hisslərinə və dünyagörüşünə təsir edir.

Estetik tərbiyənin mühüm bir istiqaməti **məişətdə, geyim və münasibətdə** gözəllik ruhunda şagirdləri tərbiyə etməkdir. İnsan gözəlliyi,münasibət gözəlliyi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd Mühazirə mətninə əlavə olunan motivasiya mərhələsi tədqiqatın aparılmasına sövq edən interaktiv dərsi reallaşdırır və seminar məşğələsində tətbiqi həyata keçirilir. Müəllim tərəfindən verilən tədqiqat sualı və tədqiqat tapşırıqları praktik bacarıqların formalaşdırılmasına imkan yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum). Kurikulum, № 1, s. 131-150.
2. Ümumtəhsil məktəblərində I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları. Bakı: Təhsil, 2008, 480 s.
3. Mərdanov M. Azərbaycan təhsilinin yeni inkişaf mərhələləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2009, 526 s.
4. Həmzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya. Bakı, "Maarif", 1991. 296 s.
5. Mentorlar üçün metodik vəsait, 2015.
6. Barbara L. Wolfe. Mentor Training Curriculum, ISSA, 2004.
7. <http://evolkov.net/questions/Zagashev.I.Question.skill.html>

**SƏSSİZLİYİN HAYQIRYTISI VƏ YA ZİRZƏMİDƏN ƏNGİNLİKLƏRƏ
SCREAM OF SILENCE OR FROM THE BASEMENT TO THE EXPANCE**

Fidan NASİROVA

*Azerbaijan National Academy of Sciences, Institute of Oriental Studies named after Z.M. Bunyadov,
Baku, Azerbaijan*

ORCID ID: 0000-0001-8178-7287

XÜLASƏ

Tədqiqatımız İran hüduqlarında yaşayan, qürur, fəxr mənbəyimiz sayılan neçə-neçə soydaşlarımızdan biri, türk əsilli, güneyli yazar Fəriba Vəfinin "Zirzəmi quşu" əsərinə həsr olunub. Qeyd edək ki, dünyanın bir çox dillərinə tərcümə olunan, istər İranda, istərsə də onun sərhədlərindən kənarında böyük rezonans doğuran, dünyanın bir çox dillərinə tərcümə olunan, həm ideya-tematik, həm də dil-üslub, sənətkarlıq xüsusiyyətləri baxımından çağdaş ədəbiyyatda fərqli yanaşma, mövqə sərgiləyən "Zirzəmi quşu" romanı nüfuzlu "Golşiri", "Yəlda" və "İsfəhan" ədəbi təltifləri ilə yanaşı, 2003-cü ildə "İlin ən yaxşı romanı" nominasiyası üzrə də mükafata layiq görülmüşdür.

Ünlü yazarın "Səhnənin dərinliklərində", "Hətta güldüyümüz vaxtda", "Tərən", "Tibet rəyası", "Dalandakı sirr", "Sondan sonra" kimi bir-birindən maraqlı əsərləri də böyük oxucu kütləsi tərəfindən birmənalı rəğbətlə qarşılınmışdır.

"Zirzəmi quşu" cəmiyyət tərəfindən qadına qarşı sərgilənən sosial diskriminasiyanın, acı qadın həqiqətlərinin bər-bəzəksiz, olduğu kimi təqdimidir. Romanın adında ehtiva etdiyi paradoks demək olar ki, əsərin bütün ruhuna hakimdir. Uçaraq sonsuz ənginliklərə sahib olmaq kimi əlahiddə səlahiyyətlərlə şəərəfləndirilən quş azadlığı simvolizə edir, zirzəmi isə özü-özlüyündə sərhədlərin, arzulara qoyulan qadağaların, yasaqların göstəricisidir. Cəmiyyətin təhriki ilə zəngin daxili dünyası, azad ruhu qəfəsə salınan qadın yaşamının mahiyyətinin və daxili məninin axtarışındadır. Analitik təfəkkür süzgəcindən keçirdiyi həyatı onu sarsıdıcı həqiqətlərlə üz-üzə qoyur. Xaotik düşüncələr mənəğənəsində çırpınan qəhrəmanımız daxili aləmi ilə ziddiyyət təşkil edən, yamaq kimi ona sınıran ənənəvi qadağalardan qurtulmaq istədiyini tədricən anlayır: "Həmişəki rolumdan imtina etmişdim". Yeknəsəq ritmlərlə müşayət olunan "uşaqlara daim göz-qulaq olmaqdan, suvağı cadar-cadar olan divarlardan, xarab olmuş su qızdırıcısından, gündüzləri gecəyə çevrilməyən uzun günlərdən, göz yaşı dolu gecələrdən" usanır. Anlayır ki, özündən uzaqlaşaraq daim kiminsə, nəyinsə bir parçası, tərkib hissəsi olmaq reallığı ilə barışa bilmir. Mütii qul kimi qeyri-şərtsiz qəbul etdiyi həyat ilə məni əks qütblərdə yer alan qəhrəman ruhuna hopturulmuş yadlaşmanın əsarətindən qurtulmağı bacarır, yaşantılarını ictimailəşdirməklə neçə-neçə zirzəmi quşlarına yeni nəfəs, həvəs bəxş edir.

Acar sözlər: Müasir ədəbiyyat, Fəriba Vəfi, Zirzəmi quşu, qadın problemi

ABSTRACT

Our study is dedicated to the work "Cellar bird" by Fariba Vafi, a southern writer of Turkish descent, one of our compatriots who lives in the borders of Iran and is considered a source of pride. It should be noted that the novel "Cellar bird", which has a great resonance both in Iran and beyond its borders, and which exhibits a different position in contemporary literature in terms of idea-thematic, language, artistic style, and artistic features, was awarded the prestigious "Golshiri" and "Yalda" literary awards in the nomination "The best novel of the year" and was translated into many languages of the world.

The famous author's interesting works such as "In the depths of the scene", "Even when we are laughing", "Tarlan", "Tibetan dream", "The secret in the wilderness", "After the end" were received with unequivocal sympathy by the large readership

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

"The Cellar Bird" is an unadorned presentation of the social discrimination against women and bitter women's truths. The paradox contained in the name of the novel dominates almost the entire spirit of the work. The bird, which is honored with special powers such as flying and possessing infinite possibilities, symbolizes freedom, and the basement in itself is an indicator of boundaries, prohibitions and prohibitions imposed on dreams.

The inner world, rich with society's incitement, is in search of the essence of the woman's life and the inner self, whose free spirit is caged. Her life through the filter of analytical thinking brings her face to face with shocking truths. She understands that She does not come to terms with the reality of constantly being a part of someone or something by distancing herself. Our hero, struggling in the grip of chaotic thoughts, gradually realizes that she wants to get rid of the traditional prohibitions that conflict with her inner world and stick to her like a patch: "I gave up my usual role." Accompanied by monotonous rhythms, he is tired of "constantly keeping an eye on children, walls with cracked plaster, a broken water heater, long days that do not turn into night, and nights full of tears." With the life that he unconditionally accepted as a submissive slave, the hero, who is located at opposite poles, manages to get rid of the slavery of alienation absorbed in his soul, and by making his life public, he gives new breath and enthusiasm to several basement birds.

Keywords: Modern literature, Fariba Vafii, Cellar bird, women's problem

**“KİTABİ DƏDƏ QORQUD” DASTANI
THE STORY OF "KİTABİ-DADA GORGUD"**

Laman ALIZADEH

XÜLASƏ

Yalnız Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, dünya ədəbiyyatının da nadir incilərindən sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı xalqımızın ən qədim abidələrindən biridir. Dastan on iki boydan ibarətdir. Hər boy qədim türk tayfası olan Oğuzların həyat və düşüncə tərzini əks etdirən müstəqil süjetdən ibarətdir.

Dastanın “Müqəddimə”sində Dədə Qorqudun VII əsr yaşadığı və onun üzünün görüldüyü qeyd edilir. Hazırda əlimizdə olan iki nüsxəsi var. Müqəddimə və 12 boydan ibarət olan Drezden və eyni müqəddimə ilə 6 boydan ibarət olan Vatikanda olduğu bildirilir. Drezden nüsxəsi 1972-ci ilin avqustunda Bakıya gətirilib. İtaliyan alimi tərəfindən nəşr edilmiş nüsxədə 12 boydan ibarət olan dastanın 6 boyu verilmişdi.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında ölkəmizin ərazisində olan çoxsaylı karvansaraylardan da söz açılır. Bu abidələrin əksəriyyəti müdafiə məqsədilə möhkəmləndirilmiş tikililər hesab olunur.

“Kitabi-Dədə-Qorqud” qəhrəmanlıq dastanıdır. Buradakı boylar orta əsrlərin həyatı ilə səsleşir. Əhvalatlar el ağsaqqalı, el ozanı Dədə Qorqudun dilindən söylenilir. Əsərdə oğuzların inam və görüşləri, basqınları, adət və ənənələri öz əksini tapmışdır.

Əsərin əsas məzmunu elobanı yağılardan, azğın kafirlərdən qorumaq, doğma yurdun şərəfini qorumaqdır. Hər boyunda bir oğuz igidinin qəhrəmanlığından danışılır. Oğuzlar üçün yurd, Vətən sevgisi, torpaq hər şeydən yüksək və əzizdir. Onlar hər an doğma el-oba uğrunda canlarından keçməyə hazırdırlar. Hətta oğuzlarda qadına, anaya yüksək ehtiram və məhəbbət vardır. Burada ana haqqı tanrı haqqına bərabər tutulur.

Dastanda hər sözün, ifadənin, adın dərin mənası var və bunların hamısının arxasında oğuzların keçmiş tarixi durur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan türkcəsinin tarixini öyrənmək baxımından zəngin mənbədir. Buna görə də dastanı qoruyub gələcək nəsillərə ötürək.

Açar sözlər: qəhrəmanlıq, dastan, müqəddimə, 12 boy

ABSTRACT

The "Kitabi-Dada Gorgud" saga, which is considered one of the rare pearls not only of Azerbaijani literature, but also of world literature, is one of the oldest monuments of our nation. The epic consists of twelve stories. Each story contains an independent plot that reflects the life and thinking of the Oghuz, an ancient Turkic tribe.

In the "Prologue" of the saga, it is mentioned that Dada Gorgud lived in the 7th century and that his face was seen. We currently have two copies in our possession. It is said to be in Dresden, which consists of a prologue and 12 stanzas, and in the Vatican, which consists of 6 stanzas with the same preamble. The Dresden copy was brought to Baku in August 1972. In the copy published by an Italian scholar, 6 volumes of the 12-volume saga were given.

In the "Kitabi-Dada Gorgud" saga, there is also mention of numerous caravanserais in the territory of our country. Most of these monuments are considered to be fortified buildings for defense purposes.

"Kitabi-Dada-Gorgud" is a heroic epic. The characters here resonate with the life of the Middle Ages. The moods are told from the mouth of Dada Gorgud, the elder and the singer. The belief and meetings, raids, customs and traditions of the Oghuz are reflected in the work.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

The main content of the work is to protect Eloba from fatties, misguided infidels, and to protect the honor of the native land. The heroism of an Oghuz hero is talked about in every age. For the Oghuzs, the home, the love of the Motherland, the land is higher and dearer than anything else. They are ready to die for their homeland at any time. Even the Oghuz have high respect and love for women and mothers. Here mother's right is equated with god's right.

Every word, expression, and name in the saga has a deep meaning, and behind all of them lies the past history of the Oguz.

"Kitabi-Dada Gorgud" is a rich source for studying the history of Azerbaijani Turkish. Therefore, let's preserve the epic and pass it on to future generations.

Keywords: heroism, saga, introduction, 12 volumes

**HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF HIGHER PEDAGOGICAL EDUCATION IN
AZERBAIJAN: FACTORS DETERMINING THE IMPORTANCE OF RESEARCH**

Shiraya AZADALIEVA

Assoc.Prof.

Education, especially higher education, is of great importance in the harmonious development of society, in the formation of its intellectual potential, in the transformation of material resources into human capital. At a time when Azerbaijani education is being integrated into European education, it is higher education that is becoming a real force contributing to sustainable development in the social, economic and cultural spheres. Along with the expectation of the principle of historicity, heredity, modernity and nationality in the construction of higher pedagogical education in Azerbaijan in the modern era, as well as the study and application of European educational traditions, identifying the main stages and features of the organization and development of higher pedagogical education in Azerbaijan in 1920-1991, 70 years of rich experience in this area, the generalization of experience can help build the system of higher teacher education on a solid foundation. But we do not see this critical analysis in the historical stages. The seventy-year past is such historical material that public self-consciousness is impossible without comprehending and evaluating it from a critical position. A new level of historical consciousness can be provided by free humanitarian thinking and the destruction of old stereotypes. At present, such a socio-political, scientific, cultural and pedagogical environment has developed that it is extremely necessary and important to identify new solutions to historical and pedagogical problems that have been "resolved" over time. Heydar Aliyev said: "From 1920 to 1991 there was a special period in the life of Azerbaijan. Azerbaijan has not become independent, but the Azerbaijani people have come a long way of development." The President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev said: "The history of the formation of Azerbaijan is rich in achievements that each of us is proud of." From this point of view, it is very necessary and important to comparatively study and analyze the stage of higher pedagogical education in Azerbaijan, identify development trends and draw correct scientific conclusions. Ignorance of the past not only harms the understanding of the present, but also jeopardizes attempts to penetrate into the future.

Keywords: higher education, pedagogical education, Azerbaijan State Pedagogical University, scientific and pedagogical, teacher

Açar sözlər: ali təhsil, pedaqoji təhsil, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, elmi-pedaqoji, müəllim

Ключевые слова: высшее образование, педагогическое образование, Азербайджанский государственный педагогический университет, научно-педагогический, преподаватель.

**POEZİYADA SAYLAR ÜZRƏ QƏNAƏT PRİNSİPİNİN LİŊVOKULTUROLOJİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Könül HƏSƏNOVA

XÜLASƏ

Əşyanın miqdarını, sırasını, və kəmiyyətini bildirən sayların dünya dil modelinin lüğət tərkibinin artması, genişlənməsi və zənginləşməsində özünəməxsus və mühüm rolu vardır və bütün dünya dillərində bu qrupa daxil olan və leksikanın xüsusi böyük bir qolunu təşkil edən sözlərdən aktiv şəkildə istifadə olunur. Poeziyada özünü göstərən qənaət prinsipinin tələblərinə müvafiq bir tərzdə işlədilməsi mxtəlif sistemli dillərin potensial imkanlarına söykənir və özünün çıxış etmə sferasına görə fərqlənsə də, mənə və məzmun cəhətindən əksər hallarda üst – üstə düşür. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, şeir dilində təzahür edən saylarda qənaət prinsipi nitq aktı kimi olduqca dəyərlidir, bu prinsip şeir mətnlərinin poetiklik tələbindən, qısa və lakonik tələbkarlığından irəli gəlir, kontekstual şəraitdə üslubi dolğunluğu xüsusi nəzərə çarpdırır. Dünyanın dil xəritəsində saylar universal linqvistik göstərici olub/, riyaziyyat və kibernetika elmlərində aktiv istifadəyə cəlb edilir, üslubi situasiyalarla bağlı olaraq həmin nitq vahidləri poeziya dilinə də yol tapır və şeir mətnlərinin üslubi cizgilərini ödəmək imkanlarına malik olur ki, məqalədə bu vacib məsələlər linqvokulturoloji aspektdə şərhini tapır.

Açar sözlər: poeziya, linqvokulturologiya, linqvistik qənaət prinsipi, sıra saylarının morfoloji göstəricilərinə qənaət, qrammatik qayda – qanunlarda normalılıq.

Poeziyada kəmiyyət anlayışını konseptuallaşdıran sayın qrammatik – semantik normalarına müdaxilə hər hansı bir söz sənətkarının linqvistik göstəriciyə şüurlu münasibətinin ifadəsidir. Bir nitq hissəsi kimi saylarda təzahür edən qənaət prinsipinin yaranması, onların qısa və lakonik üsullarla əlaqələndirilməsi, morfoloji qaydaların qəsdən pozulması normaya xələl gətirməmək şərti ilə uğurlu poetik tapıntı təsiri bağışlayır, bu da poeziyanın struktur – semantik resurslarının daha qabarıqlandırılmasına, poetik səslənmə keyfiyyətinin artmasına, ahəngdarlığın, ritmin, melodiyanın yüksəlməsinə rəvac verir. Bir linqvistik prinsip kimi qənaət saylar əsasında da şeir mətnlərində tam şəkildə özünü doğrultmaqla yanaşı, onun daxili və xarici mənə və məzmun cəhətlərini daha geniş və konkret dərk edilməsi istiqamətlərinə yönəldilir. Şeir dili saylar, xüsusən də, sıra saylarında qənaət formalarından asılı olaraq məntiqi normalarla tənzimlənir, qrammatik normalar çərçivə daxilində darlıq edərəkən qanunauyğun hal kimi sıxışdırılıb aradan çıxarılır, bu da şeir kontekstində qüsür kimi sezilmir, əksinə, qrammatik qayda – qanunlara sənətkarın müdaxiləsi, fərdi – üslubi tendensiyasına uyğunlaşdırılması təbii linqvistik hal kimi qarşılır. Ümumiyyətlə, saylarda linqvistik qənaət prinsipi spesifik xüsusiyyətləri ilə təzahür edir ki, onların müxtəlif üslubi yönümləri olduqca maraqlı və diqqətçəkəndir. Poeziyada müşahidə edilən saylarda qənaət prinsipi müəyyən hədd daxilində - normalar çərçivəsində özünü doğruldur. “O normasızlıq həddinə, mənanın yanlış başa düşülməsi həddinə çatdırılmamalıdır.” (6.22) Dünya xalqlarının poeziya dilində saylardan qənaət prinsipinə uyğun bir tərzdə və, eyni zamanda, normalar çərçivəsində istifadə olunur. Dünya dil xəritəsində sayların yaradılması, onların necə təşəkkül tapması, tarixi inkişafını da qısa şəkildə işləmək olduqca maraqlıdır: *“Maraqlıdır sayları ədədlər kimi, sözlər və rəqəmlər şəklində də yazılır. İdeoqrafik rəqəmlər kimi tanınan onluq nömrələmə sistemi Hindistanda yaradılmışdır. Bu sistem sonralar əsəblər tərəfindən Avropaya köçürüldüyü üçün ona “Ərəb sistemi” deyilmişdir.”* (7.130). *“Dünya dillərində onluqların artmasında əsas etibarilə iki sistem, iki prinsip vardır. Bunlardan biri adi onluq (desimal), digəri isə qeyri-adi iyirmilik (viqezimal) sistemidir. Fransız dilində yetmişdən yuzədək prinsip iyirmilik sistemi üzrə gedir (dörd iyirmi və iki = 82, dörd iyirmi və on iki = 92). Çünki dilində say sistemi qarışıqdır. Burada on doqquzuncu onluq sistemi gözlənilir. Sonra iyirmilik say sistemi gəlir. (2x20 = 11-51). Rus dilində (ümumiyyətlə slavyan dillərində), türk dillərində (o cümlədən, Azərbaycan dilində) onluqların artması onluq sistem üzrə qurulur. Bu say sisteminin yaranmasına keçmişdə say məqsədi üçün insanın əllərində olan on barmaqdan istifadə olunması səbəb olmuşdur”* (8.32). Poeziya dilində sayların müxtəlif mənə növlərində poetikliklə üzvü şəkildə bağlı olaraq müəyyən şəkilçilərin ixtisarı özünü göstərə bilər, lakin bu ixtisar nitqdə asan tələffüz ilə əlaqədar

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

olduğundan müəyyən norma hüququna malik olduğundan təbii linqvistik hal kimi qarşılır, şeir dilinin tələblərini ödəmək imkanları ilə səviyyələri. Başqa sözlə desək, dildə baş verən say şəkilçilərində baş verən ixtisarlara differensiallaşma ilə bağlı olaraq şeirin emosional – estetik funksiyasını qabartmağın nəticəsidir.

Azərbaycan dilində məlum məsələdir ki, sıra saylarını əmələ gətirmək üçün samitlə bitən miqdar saylarının -ı, -i şəkilçisi artırılır və bu tip sıra sayları poeziya dilində vaxt, zaman mənası bildirmə məqamında çıxış edərkən onların sonunda qənaətə müvafiq tərzdə və eyni zamanda, şeirin qurulma mexanizminə uyğun olaraq – inci şəkilçisi və zaman bildirən “il” sözü ixtisar edilir. Məs:

Min doqquz yüz otuz beşdə

Sovet sədri işləyirdi,

Böyük-küçüklər yanında,

El sözünü o deyirdi. (2.227)

Bu mətnin birinci misrasının sonunda buraxılmış -inci morfoloji göstəricisi və “ildə” sözü abstrakt xassəli olsa da, paradigmatik formada təsəvvürümüzdə həmin şəkilçini, sözü canlandırma imkanlarına malikdir və -inci şəkilçisinin və “ildə” sözünün ixtisarı struktur qənaəti işarələyir.

Bəzən poeziyada baş verən hadisənin vaxtını bildirmək üçün mürəkkəb strukturadan olan sıra saylarının tərkibindəki miqdar saylarının ikisindən istifadə olunur, digər ikisinə isə morfoloji göstərici qarışıq qənaət edilir. Məs:

Əlliüçdən sonra qayıtdı,

Qərar tutdu doğma yurdda,

Son mənzili Bakı oldu,

O dünyada Mehdabadda (2.230)

Kontekstual – situativ mühitdə “əlliüçdən” miqdar sayı abstrakt xasiyyətli olub, özündən əvvəldə işlənməli olan “min doqquz yüz” saylarını, özündən sonra isə çıxış etməli olan -üncü şəkilçisini və “ildə” sözünü qənaətə uyğun bir tərzdə işarələyir, qısalaşmanə özündə ehtiva etdirir və həmin sözdən sonra gələn “sonra” leksik vahidi determinant üzv kimi funksionallaşdıraraq qoşulduğu “əlliüçdən” sözü ilə birlikdə nə vaxt, haçan suallarından birinə cavab verərək “zaman” anlayışını konseptuallaşdırır.

Şeir mətnlərində “bir” miqdar sayından sonra işlənməli olan numerativ sözlərin (nəfər, ədəd və s.), yəni isimlərin buraxılması həmin sayın təklikdə işlənməsi halları da qənaəti şərtləndirən meyar kimi izah edilməlidir. Məs:

Qarabağda bir savaşa,

Bir laçınlı ər ölmüşdü,

Laçınlılar bağışlamır,

Hər vaxt qan-qan deyirdi (2.230)

Bu kontekstin ikinci misrasında “bir” miqdar sayından sonra “nəfər” numerativ sözünə lakonik biçimlər naminə qənaət edilmiş, həmin söz mətnə impilistik şəkildə olsa da, təsəvvürümüzdə canlana bilir. Bədii – poetik üslubda daha çox “zaman” konseptini gerçəkləşdirməyə xidmət edən sıra saylarının morfoloji göstərici formalarına qənaət edilməsi faktları qabarıq şəkildə özünü biruzə verir. Məs:

Min doqquz yüz otuz üçdə

Qan qardaşım sizə yetdi,

Dar ayaqda çətin gündə,

Öz fikrini izah etdi. (2. 231-232)

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Burada da mətnin heca bölgüsü xatirinə həm sıra sayının -üncü şəkilçisinə, həm də “ildə” sözüünə qənaət edilmiş, həmin sıra sayı mətndə cümlənin determinant üzvü kimi funksionallaşmışdır. Şeir dilində miqdar saylarının numerativ sözlərsiz, yəni, qənaət edilmiş formaları aktiv şəkildə özünü göstərir. Məs:

Üç (nəfər) qardaşdır, iki (nəfər) bacı,

Bunlar çəmən turacı

İkisi alim, üçü hacı,

Bunlara böyükdü Həsən (2.236)

Birinci misrada mötərizə içərisində tərəfimizdən bərpa edilmiş numerativ vahidlərin buraxılması, verilməməsi ilə mətn artıq elementlərdən təcrid edilmiş, olduqca lakonik və qısa bir deyim tərzində formalaşdırılmışdır ki, bu xüsusda struktur sıxılma qənaətin yaranmasına rəvac vermiş, olduqca mühüm rol oynamışdır.

Dilimizdə bir sıra sözlər vardır ki, onlar heç bir şəkilçi qəbul etmədən sıra sayının mənasını ifadə edə bilir və belə sözlərə “axır”, “son” sözlərini misal göstərmək olar. Şeir mətnlərində işlənən “axır” və “son” sözlərini “axırncı” və “sonuncu” sözlərinin qənaət variantı hesab etmək olar. Məs:

Həmid qardaşımdır, Raya qızımdır,

Sultan ümidimdir, iki gözümdür,

Mirzəlioğlu deyir axır sözümdür,

Onlarla bərabər qonaq gəl İslam (2.260)

“Sonuncu” sözü də şeir dilində şəkilçisiz variantda çıxış edərək sıra sayının qənaət formasını yaradır. Məs:

And içmişəm mən son(uncu) dəfə,

Verməsələr mənə rütbə,

Getməyəcəm sizin səmtə,

Bunu bilib Həsən Mirzə (2.163)

Dünya dil modelində də belə mücərrəd kəmiyyət bildirən sayların həm şəkilçili, həm də qənaət variantının uyğun şəkilçisiz formalarına rast gəlmək olur. F.Zeynalov bu xüsusda bu tiptən olan sıra saylarını rus dili ilə müqayisə edərək göstərir ki, “Azərbaycan dilində bir qrup sözlərə rast gəlinir ki, onlar say olmadan da sıra, ardıcillıq anlayışı ifadə edə bilir. Bunları sifər, yaxud say adlarına daxil etmək olar: əvvəl (началь), əvvəlinci (начальный), son(последный)” (1.204)

Poeziyada qeyri – müəyyən miqdar saylarından sonra işlədilməli olan numerativ sözlərə qənaət edilməsi hallar özünü göstərir ki, bu da şeir mətninin nəzn məsələsi ilə bağlıdır. Məs:

Çıxmışdım el içinə, görünməzdim gözə mən,

Beş-üç nəzərə çarpan əsərim olmasaydı. (3.28)

Numerativ sözlərin (dənə, ədəd) sıxışdırılıb aradan çıxarılması ilə şeir misra ölçü – biçisi nizamlanmış şəkil alır, həmin sözlərin yeri abstrakt şəkildə təsəvvüdə hiss olunur ki, onların ixtisarı və buraxılması şeirdə lakonik biçimlər üçün müstəsna əhəmiyyətə malik şərait yaradır.

Bəzən şeir mətnlərində müəyyən miqdar saylarından sonra işlədilməli olan “yerə, hissə” numerativ sözləri qanunauyğun hal kimi buraxılır, lakin həmin sözlərin məna əhatəsi mətnin strukturu vasitəsilə dərk edilir, struktur sıxılması qanunu poeziyanı digər ədəbi növ və janrlardan əsaslı şəkildə fərqləndirən məziyyətlərdən biridir. Məs:

Tək çəkə bilməzsən ağırdır dərdin,

İcazə ver iki (yerə, hissəyə) bölüm dərdimi,

Biləndə dərdini doğmalar bilsin,

Yada demə, bir mən bilim dərdimi.(2.105)

Məlum məsələdir ki, şeir dilində ən çox substantivləşməyə məruz qalan nitq hissələrindən biri də saydır və belə məqamlarda say bildirən söz ismə transformasiya edilir, isim kimi hallanır, onun suallarına cavab verir, bu tip saylardan sonra “il, yaş” sözlərinin işlədilməsinə ehtiyac duyulmur, onların yeri mətn hüdudları daxilində situativ pozisiya vasitəsilə abstrakt şəkildə müəyyənləşir. Məs:

Dünya bir oyundur, insan oyunçu,

Zirvə yerin olsun, ay Həsən Mirzə!

Şikara dönməsin haqq sözlü ovçu,

Ömrüm yüzü yorsun, ay Həsən Mirzə! (2.129)

Sonuncu mısradakı “yüzü” sözünə cüzi şəkildə neçəni? Sualını vermək olsa da, bu düzgün olmazdı, həmin sözün konkret sualı nəyi?-dir, çünki “yüzü” sayı əşyaviləşərək ismin yönlük halında işlənmişdir. Mısradakı sözlərin qanunauyğun düzümü “yüz” sözündən sonra “ili, yaşı” sözlərindən birinin işlədilməsinə ehtiyacın olmadığını zəruriləşdirmiş, beləliklə də, qənaət hadisəsi hasilə gətirilmişdir.

Bəzən poetik örnəklərin nitq axınında kəsr saylarından istifadə olunur, belə məqamlarda ismin yerlik halında işlədilməli olan kəsr sayının komponenti çıxışlıq halda verilir. Qənaət prinsipinə müvafiq forma ismin yerlik halında veriləsi formadır ki, üslubla bağlı olaraq, bəzi hallarda çıxışlıq halda verilməsi qənaətə aiddir. Məs:

Cənnət məkan gül – gülzarın paylanıb,

Karvan yolun çox zəvvarın paylanıb,

Torpağının beşdən biri paylanıb,

Məmləkətin pərən olub ay lələ (2,153)

Beşdə biri, yaxud, beşdən biri kəsr saylarının hansının düzgün olması barədə M.Hüseynzadə və S.Cəfərovun fikirləri xüsusi maraq doğurur. M.Hüseynzadə yazır: “*Çoxluq bildirən sayların şəkilçilərinə gəldikdə, onu qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlərin -dan, -dən şəkilçisi ilə işlənməsi daha doğrudur: çünki həmin şəkilçilər vasitəsilə müəyyən bir çoxluqdan müəyyən bir azlıq götürüldüyü nəzərdə tutulur. Məsələn, beşdən bir sözündə müəyyən bir əşyanın beş hissəsindən yalnız bir hissəsinin ayrıldığı dərk edilir. Lakin müasir ədəbi dilimizdə, xüsusən riyaziyyat elmində həmin sözlərin -da, -də şəkilçiləri ilə işlənməsi çox inkişaf etmişdir*” (4,112). S.Cəfərov kəsr saylarının mənşəyini belə izah etmişdir: “*Tabelilik prinsipi əsasında mürəkkəb saylar düzəltmək üçün birinci komponentini ismin yerlik halında işlətmək şərti ilə hər hansı iki say əlaqələndirilir. Məs: ikidə bir, onda üç, altıda beş, yüzdə iyirmi, onda beş və s. Belə sayların birinci komponentinin çıxışlıq halında işlənməsinə də təsadüf olunur. Məs: ikidən bir, üçdən bir, üçdən iki və s. Öz mənşəyi etibarilə ikinci qayda birinci qaydaya nisbətən daha qədimdir*” (5, 120). Qeyd etməliyik ki, hər iki qaydanın şəkilçiləri eyni mənə daşıma xüsusiyyətinə malik olmur, müasir dil aspektindən yanaşdıqda aydın şəkildə sezilir ki, -da, -də variantı yerlik, -dan, -dən variantı isə əşyanın çıxış nöqtəsinin məzmununu bildirir, kəsr saylarında belə fərqli mənalılıq təfəkkürün inkişafı ilə bağlı olaraq nitq fəaliyyəti nəticəsində meydana çıxmışdır.

NƏTİCƏ

Dünyada mövcud olan bütün xalqların poeziya dilini kəmiyyət kateqoriyasını reallaşdıran saylırsız təsəvvür etmək qeyri - mümkündür və bu nitq vahidləri də universal səciyyə daşıyaraq, həm şəkilçili, həm də şəkilçisiz variantlarda işlənərək müəyyən üslubi tələbləri ödəmə funksiyasını yerinə yetirir, miqdar, sıra, kəsr saylarının mətn mühitində digər sözlərlə mənaca bağlılığı, qarşılıqlı təması üslubi imkanların vəhdətini yaratmaqla, poetiklikfaktı kimi çıxış edir, bu prosesdə sayların şəkilçisiz variantları, yəni onlara məxsus morfoloji göstəricilərinin ixtisarı linqvistik qənaət prinsipini gerçəkləşdirir, uğurlu işlənməsindən asılı olaraq, kontekstual-situativ səviyyəyə yüksələ bilir, şeir dilinin linqvistik ehtiyaclarını qabarıq bir şəkildə ödəmə gücünü nümayiş etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Зэйналов ф.П. Принципы классификации именных частей речи. Баку, 1959, 305 стр.
2. Həsən Mirzə. Mən necə unudum belə dərdimi. Bakı, "Qismət", 2004, 304 s.
3. Süleyman Rüstəm. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Yazıçı", 1982, 305 s.
4. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, "Azərtədrisnəşr", 1963, 302 s.
5. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1960, 201 s.
6. Hacıyev T.İ. Bədii dilin şeir və nəsr adları. "Azərbaycan" jurnalı, 1981, №9, s. 161-171.
7. Müasir Azərbaycan dili. I cild. Morfologiya. Bakı, "Elm", 1980, 510 s.
8. Krayzmer L.P. Texniki kibernetika. Bakı, 1965, 203 s.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

**SOMUT OLMAYAN KÜLÜREL MİRAS UNSURU OLARAK DEDE KORKUT¹
DEDE KORKUT AS AN INTANGIBLE CULTURAL ELEMENT**

Prof. Dr. Metin EKİCİ

*Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı Öğretim
Üyesi ve Proje yürütücüsü*

ABSTRACT

“The Convention of Protecting the World Cultural and Natural Heritage” was adopted by UNESCO in 1972. This first cultural convention is also called “Tangible Cultural Heritage”. The discussions on the insufficiency of this convention gained significant momentum from the 1980s onwards, as it did not cover all aspects of cultural creations of the world. Member countries of UNESCO prepared a new cultural convention, and as a result of the decision taken at the 32nd General Conference held at UNESCO headquarters in Paris on October 17, 2003, “The Convention of Safeguarding the Intangible Cultural Heritage” was adopted by UNESCO. Turkey closely followed the convention from the beginning and became a party to this convention in March 2006, followed by Azerbaijan in 2007 and Kazakhstan in 2011.

Today, all Turkic Republics are parties to the Convention of Safeguarding the Intangible Cultural Heritage. The Turkic Republics continue their efforts to inscribe their shared intangible cultural heritage on UNESCO's lists, either individually or collectively within the framework of the convention. So far, they have successfully inscribed more than ten shared intangible cultural heritage elements on the lists. One of the most significant shared cultural heritages registered on UNESCO's Intangible Cultural Heritage Lists is the “Dede Korkut/Korkut Ata Tradition.” The file titled “Dede Korkut/Korkut Ata: Epic Culture, Narratives, and Music Tradition,” prepared with the leadership of Kazakhstan and the participation of Azerbaijan and Turkey, was inscribed on UNESCO's Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity, in 2018.

In this paper, First, I would like to provide information on the concept of “The Convention of Safeguarding the Intangible Cultural Heritage (ICH)”, its scope, and the joint file preparation process of Turkey and other Turkic Republics, based on the Convention. The second and in the main part of my paper I will focus on the preparation of the file for the intangible cultural heritage element “Dede Korkut” and the joint inscription process of Azerbaijan, Kazakhstan, and Turkey on UNESCO's Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity. In the final part of my paper, I will present provide information on and also talk about my recommendations on the digital course design project titled "Digital Course Design for ICH Elements" (TÜBİTAK Project No: 122B241), supported by TÜBİTAK, concerning the intangible cultural heritage element "Dede Korkut."

Keywords: ICH, Digital Course, Dede Korkut, Safeguarding, Keeping alive.

ÖZET

UNESCO'nun kültür şubesi bünyesinde 1972 yılında benimsenen “Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunması Sözleşmesi”nin, ki bu sözleşme aynı zamanda “Somut Kültürel Mirası Korunması Sözleşmesi” olarak da anılır, kültürün bütün alanlarını kapsamadığı ve bu nedenle yetersiz kaldığı yönünde yapılan tartışmalar 1980’li yıllardan itibaren ciddi bir ivme kazanmıştır. UNESCO üyesi ülkeler yeni bir kültür sözleşmesi hazırlamış ve 17 Ekim 2003 yılında UNESCO genel merkezinde, Paris’te, yapılan 32. Genel Konferansta alınan karar neticesinde “Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi (The Convention of Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage)”

¹ Bu bildiri; 122B241 numaralı “SOKÜM Unsurları İçin Dijital Ders Tasarımı” adlı TÜBİTAK 4005 Projesi kapsamında hazırlanmış ve sunulmuştur.

6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE

July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan

UNESCO tarafından benimsenmiştir. Başlangıcından itibaren sözleşmeyi yakından takip eden Türkiye bu sözleşmeye Mart 2006, Azerbaycan 2007 ve Kazakistan 2011 yılında taraf olmuştur.

Bugün Türk Cumhuriyetlerinin hepsi SOKÜM sözleşmesine taraf ülke olmuştur. Türk Cumhuriyetleri, ortak Somut Olmayan Kültürel Miraslarını tek başlarına veya birlikte sözleşme kapsamında UNESCO bünyesinde oluşturulan listelere kaydettirme çalışmalarını sürdürmektedirler. Bugüne kadar 10'dan fazla ortak Somut olmayan Kültürel Miras Unsurlarını SOKÜM Listelerine kaydettiren Türk Cumhuriyetlerinin bu yöndeki çalışmaları yoğun bir şekilde devam ettirilmektedir. UNESCO-SOKÜM listelerine kaydedilen en önemli ortak kültürel miraslarımızdan biri de Dede Korkut/Korkut Ata Geleneğidir. Kazakistan'ın öncülüğünde Azerbaycan ve Türkiye'nin de katılımıyla hazırlanan "Dede Korkut/Korkut Ata: Destan Kültürü, Anlatmalar ve Müzik Geleneği" adlı dosya 2018 yılında UNESCO İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsili Listesi'ne kaydedilmiştir.

Bu bildiriye Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesinden hareketle ilk olarak SOKÜM tanımı, kapsam alanları ve Türkiye Cumhuriyeti ile diğer Türk Cumhuriyetlerinin ortak dosya hazırlama süreçleri hakkında bilgi verilecektir. Bildirinin ikinci ve ana kısmında Somut Olmayan Kültürel Miras unsuru olarak Dede Korkut dosyasının hazırlanması ve UNESCO SOKÜM Temsili Listesine Azerbaycan, Kazakistan ve Türkiye'nin ortak mirası olarak kaydedilmesi süreçleri hakkında bilgi verilecektir. Bildirimizin son kısmında ise TÜBİTAK tarafından desteklenen 122B241 Nolu "SOKÜM Unsurları İçin Dijital Ders Tasarımı" adlı proje kapsamında SOKÜM unsuru olarak Dede Korkut'un dijital ders tasarımı projesinde nasıl değerlendirilmesi gerektiği konusundaki önerilerimize yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: SOKÜM, Dijital Ders, Dede Korkut, Koruma, Yaşatma.

Birleşmiş Milletlerin (BM'nin) bir alt kurumu olan UNESCO; dünya milletleri arasında barış, hoşgörü ve karşılıklı değerliliği artırmak için 1945 yılında kurulmuş ve eğitim, bilim ve kültür alanında çalışmalar yapmaya başlamıştır. UNESCO'un en önemli görevlerinden biri de dünyada insanlık tarihi boyunca oluşturulmuş somut ve somut olmayan kültürel mirasları korumak ve gelecek kuşaklara aktarmayı olmuştur. Kurulduğu tarihten itibaren eğitim, bilim ve kültür alanında pek çok uluslararası sözleşme hazırlayarak görevini ifa etmeye çalışan UNESCO'nun kültür alanında oluşturduğu ilk önemli sözleşme 1972 yılında benimsenen "Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunması Sözleşmesi", yani dünya "somut kültürel mirasının korunması" hakkındaki sözleşmedir.

Bu sözleşme ile dünya üzerinde oluşturulmuş arkeolojik, tarihi ve de doğal alanların korunmasına yönelik çok ciddi adımlar atılmıştır. Bu sözleşmeye taraf pek çok ülke kendi sınırları içinde bulunan ve insanlık için önemli doğal ve tarihi alanları korumak için çalışma başlatmıştır. Ülkeler bu türden yerlerle ilgili yaptıkları koruma çalışmalarını UNESCO tarafından hazırlanan "Dünya Miras Listesi"ne kayıt ettirmiş veya kayıt ettirmeye çalışmaktadır.

Her ne kadar bu sözleşme insanlık için son derece önemli görülse de daha çok doğal alanları ve insanlık tarihi boyunca oluşturulmuş artık kullanılmayan ama insanlığın kültür ve medeniyet bakımından gelişimi için önemli alanları ve bu alanlardaki nesnelere korumaya yönelik olması bakımından bu sözleşmenin kültürün bütün alanlarını kapsamadığı yönünde ciddi eleştiriler yapılmıştır. Bu noktada ortaya atılan önemli görüşlerden biri de bazen geleneksel kültür, bazen folklor vb. gibi adlarla anılan ve yüzyıllardır toplumların kendi bünyelerinde yaratıp yaşattıkları ve kendi kimliklerinin bir parçası olarak gördükleri kültürel miras unsurlarının korunmasının da doğal ve tarihi miraslar kadar önemli olduğudur. UNESCO bünyesinde 1980'li yıllardan itibaren gittikçe güç kazanan bu görüşler 2000'li yıllarda çok ciddi bir seviyeye ulaşmıştır. Yapılan tartışmalar ve çeşitli toplantılar neticesinde 17 Ekim 2003 tarihinde, Paris'te, UNESCO genel merkezinde yapılan 32. Genel Konferansta "Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi (The Convention of Safeguarding the Intangible Cultural Heritage)" UNESCO tarafından benimsenmiş ve üye ülkelerin bu sözleşmeye taraf olmaları beklenmiştir. Başlangıcından itibaren sözleşmeyi yakından takip eden Türkiye bu sözleşmeye Mart 2006 yılında, Azerbaycan 2007 yılında ve Kazakistan 2011 yılında taraf olmuştur. Bugün Türk Cumhuriyetlerinin hepsi SOKÜM sözleşmesine taraf ülke olmuştur. Somut Olmayan Kültürel Miraslarını tek başlarına veya birlikte, sözleşme kapsamında oluşturulan listelere kaydettirme çalışmalarını sürdürmektedirler.

6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE

July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan

Bu bildiri de Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesinden hareketle ilk olarak SOKÜM tanımı, kapsam alanları ve Türkiye Cumhuriyeti ile diğer Türk Cumhuriyetlerinin ortak dosya hazırlama süreçleri hakkında bilgi verilecektir. Bildirinin ikinci ve ana kısmında Somut Olmayan Kültürel Miras unsuru olarak Dede Korkut dosyasının hazırlanması ve UNESCO SOKÜM Temsili Listesine Türkiye, Azerbaycan ve Kazakistan'ın ortak mirası olarak kaydedilmesi süreçleri hakkında bilgi verilecektir. Bildirimizin son kısmında ise TÜBİTAK tarafından desteklenen "122B241 Nolu" "SOKÜM Unsurları İçin Dijital Ders Tasarımı" adlı projemiz kapsamında, bir SOKÜM unsuru olarak Dede Korkut'un nasıl değerlendirilmesi gerektiği konusundaki önerilerimize yer verilecektir.

UNESCO tarafından 2003 yılında benimsenen Somut olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesinin 2. maddesinin 1. fıkrasında göre Somut Olmayan Kültürel Miras şu şekilde tanımlanmıştır:

"Somut Olmayan Kültürel Miras (SOKÜM); toplulukların, grupların ve kimi durumlarda bireylerin, kültürel miraslarının bir parçası olarak tanımladıkları uygulamalar, temsiller, anlatımlar, bilgiler, beceriler ve bunlara ilişkin araçlar, gereçler ve kültürel mekânlar biçiminde tanımlanmaktadır. Kuşaktan kuşağa aktarılan bu miras, toplulukların ve grupların çevreleriyle, doğayla ve tarihleriyle etkileşimlerine bağlı olarak, sürekli biçimde yeniden yaratılır ve bu onlara kimlik ve devamlılık duygusu verir; böylece kültürel çeşitliliğe ve insan yaratıcılığına duyulan saygıya katkıda bulunur." (Ekici; Fedakâr; 2013:50-53).

Sözleşmedeki tanımda dikkat çekilen birkaç önemli husus vardır; bunlardan birincisi bir kişi veya grubun bir unsuru kendine ait miras kabul etmesi; ikincisi bu unsurun beş temel alandan biri veya bir kaç ile ilişkili olması, üçüncüsü söz konusu mirasın belli bir gelenek içinde sürekli yeniden yaratılması, dördüncü ve son olarak bu miras unsurunun kişi veya topluluğa kimlik duygusu vermesidir.

Yine sözleşmedeki tanımda belirtilen hususlardan hareketle hazırlanan ve sözleşmenin 2. maddesinin 2. fıkrasında SOKÜM'ün kapsadığı alanlar ise şu şekilde belirlenmiştir:

- "a) Somut olmayan kültürel mirasın aktarılmasında taşıyıcı işlevi gören dille birlikte sözlü gelenekler ve anlatımlar (Destanlar, Efsaneler, Masallar, Fıkralar, Halk Hikâyeleri, Atasözleri, Halk Şiiri vb.),*
- b) Gösteri Sanatları (Meddah, Karagöz, Kukla, Halk Tiyatrosu vb.),*
- c) Toplumsal Uygulamalar, Ritüeller ve Şölenler (Nevruz, Hıdırellez, Mesir, Koç Katımı vb.),*
- d) Doğa ve Evrenle İlgili Bilgi ve Uygulamalar (Halk Hekimliği, Halk Takvimi vb.),*
- e) El sanatları Geleneği (Ağaç Sanatları, Metal Sanatları, Toprak ve Taş Sanatları vb.)."*

UNESCO-SOKÜM Sözleşmesinin çok özel bir terim olarak ürettiği "Koruma (Safeguarding)" terimini de kısaca açıklamak isterim. Bu terim; kimlik saptaması, belgeleme, araştırma, muhafaza, koruma, geliştirme, güçlendirme, örgün ve yaygın eğitim yoluyla kuşaktan kuşağa aktarma, kültürel mirasın değişik yanlarının canlandırılması gibi yöntemleri içerir.

Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi bütün dünyada olduğu gibi, Türk Cumhuriyetleri tarafından da çok önemli kabul edilmiş ve sözleşmeye Türk Cumhuriyetlerinin hepsi taraf olmuştur. Sözleşmeye taraf olma süreci sonrasında ise Türkiye ve Azerbaycan UNESCO Milli Komisyonları ve Kültür bakanlıklarının girişimleri ve de TÜRKSOY'un katkıları ile önemli toplantılar düzenlenmiş ve bu toplantılarda alınan kararlar yavaş yavaş hayata geçirilmeye başlanmıştır. Hayata geçirilen en önemli kararlardan biri Türk Dünyasının ortak kültür miraslarının UNESCO-SOKÜM listelerine kaydedilmesidir. Bu çabalar sonucunda bugüne kadar 10'dan fazla ortak kültür mirasımız Türk Cumhuriyetlerinin ortak mirası olarak UNESCO-SOKÜM listelerine kaydedilmiştir. Bu ortak miraslarımız arasında en önemli olanı şüphesiz Dede Korkut/Korkut Ata geleneği etrafında oluşturulmuş sözlü, işitsel, müziksel ve yazılı miraslarımızdır. (Ekici; 2018:81-89).

Türk kültürünün önemli yaratmalarından olan ve bugün dört yazma nüsha içinde elimize ulaşan Dede Korkut/ Korkut Ata anlatmaları ve Türk dünyasının muhtelif bölgelerinde sürdürülmekte olan Korkut Ata müzik ve anlatı geleneği Türk dünyası için son derece önemlidir. Türk kültürünün ve kimliğinin bu önemli destan ve müzik yaratmaları Türk dünyası için olduğu kadar dünya kültürel mirası içinde özel bir yer ve önem sahiptir. Bu önemi dünya çapında duyurmak için, Kazakistan Kültür Bakanlığı ve

6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE

July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan

UNESCO Milli komisyonu ile Türkiye ve Azerbaycan Kültür Bakanlıkları ve UNESCO Milli Komisyonları tarafından birlikte hazırlanan “Dede Korkut/Korkut Ata: Destan Kültürü, Anlatmalar ve Müzik Geleneği” adlı dosya UNESCO İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsili Listesi’ne kaydedilmek için sunulmuştur. Bu SOKÜM unsuru, 28 Kasım 2018 tarihlerinde Morityus Cumhuriyeti’nin başkenti Port Louis’de gerçekleştirilen UNESCO Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması 13. Hükümetlerarası Komite Toplantısında İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsili Listesine oybirliği ile kaydedilmiştir. Bunun anlamı şudur; Dede Korkut/Korkut Ata mirası artık bir dünya mirası olmuştur. Aynı zamanda, bu dosyayı hazırlayan üç ülke olarak; Kazakistan, Azerbaycan ve Türkiye yazılı ve sözlü geleneklerinde mevcut olan Dede Korkut mirasını yaşatmak ve genç kuşaklara aktararak korumak konusunda bir söz vermiştir. 2018 yılında Dede Korkut/Korkut Ata geleneğinin UNESCO-İnsanlığın Temsili Listesine kaydettirilmesi üç Türk Cumhuriyeti için çok önemli bir başarıdır.

Dede Korkut/Korkut Ata dosyasının içeriği UNESCO tarafından; “Kavramsal” olarak 14 konuyla ilişkilendirilmiş, “sürdürülebilir kalkınma” hedefleri konusunda 3 hedefle ilişkilendirilmiş, “Biyçeşitlilik” konusunda 3 alanla ilişkilendirilmiş ve son olarak SOKÜM alanlarından 3 alanla ilişkili olduğu belirtilmiştir. Bunlara kısaca bakacak olursak; Dede Korkut/Korkut Ata dosyasının kavramsal olarak ilişkilendirildiği 14 konu başlığı şunlardır: “*Âşıklık, Akınlık geleneği; yaylı ve telli müzik aletleri, destani şiir, bireysel ve toplumsal duygular, müzik aleti yapımı, sözsüz müzik, ahlaki ve etik değerler, mitoloji, göçebelik, sözlü gelenekler, gösteri sanatları, anlatı geleneği, düğün ve bilgelik.*” Bu dosyanın UNESCO sürdürülebilir kalkınma hedefleriyle ilişkili olduğu hususlar şunlardır: “*Kaliteli eğitim; barış, adalet ve güçlü kurumsal yapılar; hedefler için ortaklık oluşturmak.*” Biyçeşitlilik ile ilgili olarak dosya şu konularla ilişkilidir: “*Tarımsal ekosistemlerini, bozkırlar, otlaklar ve sulak alanlar, dağlar.*” Dosyanın ilgili olduğu SOKÜM alanları ise şunlardır: “*Sözlü gelenekler ve anlatımlar, gösteri sanatları, toplumsal uygulamalar, ritüeller ve şölenler.*” (ich.unesco.org)

Diğer taraftan, bu kaydın her üç ülkeye önemli bir sorumluluk yüklediğini de hatırlatmak isteriz. Her üç ülke de kendi sınırları içinde Dede Korkut/Korkut Ata geleneğini yaşatarak korumak için belli bazı çalışmalar yapacaklarını başvuru dosyasında belirtmiş olup unsurun kaydından sonraki 5. yılsonunda, yani 2023 yılı sonunda bu unsurla ilgi yaptıkları çalışmalarını, hazırlayacakları periyodik raporlarda sunmak zorundadır.

Sözleşmede yer alan koruma anlayışını da dikkate alarak, hazırlanacak ülke raporlarına da katkı sağlamak amacıyla, Ege Üniversitesi Türk Dünyası araştırmaları Enstitüsü, Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı olarak “122B241-SOKÜM Unsurları İçin Dijital Ders Tasarımı” adlı bir TÜBİTAK uygulama projesi hazırladık. Projemiz TÜBİTAK tarafından kabul edildi ve 2023 yılının Ocak ayı içinde Türkiye’nin farklı bölgelerindeki Bilim ve Sanat Merkezlerinde görevli 32 Türkçe ve Sosyal Bilimler öğretmene SOKÜM unsurlarının dijital ortamda aktarılması konusunda uygulamalı dersler verdik. Proje ders konuları içinde seçtiğimiz örneklerden biri de Dede Korkut/Korkut Ata geleneği oldu. Projeye seçilen katılımcı öğretmenler, Somut Olmayan Kültürel Miras uzmanları ve Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri (BÖTE) alan uzmanlarının katılımı ile 5 gün süren bir eğitime tabi tutulmuşlardır. Bu eğitimlerde dijital araçlar kullanılarak, öğretmenlerin somut olmayan kültürel miras unsurlarını müfredat programlarına entegre etmeleri, SOKÜM unsurları için dijital ders tasarımları yapmaları sağlanmıştır. Eğitim sürecinde SOKÜM uzmanı akademisyenler Türk Dünyası ortak SOKÜM unsurları ve özellikle de Dede Korkut/Korkut Ata geleneği hakkında dersler verirken, Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri (BÖTE) uzmanı akademisyenler ise dijital ders tasarımının Türkçe ve sosyal bilgiler müfredatına entegrasyonu konularında ders vermiştir. Bu uygulamalı eğitime katılan BİLSEM öğretmenleri, aldıkları eğitim sonrası kendi dijital ders tasarımlarını oluşturmuşlardır. Bu dijital ders tasarımları içinde Dede Korkut/Korkut Ata geleneğinde bulunan çeşitli unsurların ortaokul çağındaki çocuklara aktarımını sağlayacak uygulamalar yapılmıştır. Eğitime katılan öğretmenler 2023-2024 eğitim öğretim döneminde, görevli olarak çalışmakta oldukları illerde çeşitli SOKÜM unsurlarıyla ilgili örnek uygulamalar yapacaktır. Öğretmenler, örnek olarak seçtikleri SOKÜM unsurları arasında Dede Korkut Korkut Ata geleneğine ait unsurları da yaygınlaştırma çalışmalarını öğrencileriyle birlikte yapacaklardır. Bu uygulamaların, genç kuşak Türk çocuklarına Dede Korkut/ Korkut Ata geleneğini çok yönlü tanıtmalarını, sevdirmelerini ve bu SOKÜM unsuruyla ilişkili yeni eserler üretmelerini bekliyoruz.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Sonuç olarak, Dede Korkut/ Korkut Ata geleneđi içerisinde üretilmiř ve sahip olduđumuz Türk kimliđini oluřturan pek çok unsur bizim için vazgeçilmez bir deđerdedir. Bu deđerli hazinenin Türk dünyası ortak kültür mirası olarak UNESCO İnsanlıđın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsili Listesi'ne kaydedilmiř olması son derece kıymetlidir. Bir bu kadar deđerli olan ise, bir hazine deđerindeki bu mirasın genç kuřaklara yařatılarak aktarılması ve bu sayede sözleřmede vurgulanan korumanın gerçekleřtirilmesidir. Yapmıř olduđumuz projede ulařmak istediđimiz sonuç, SOKÜM sözleřmesinde belirlenen kavramsal çerçeveye uygun bir koruma gerçekleřtirmektir. Bu projenin bir örnek olarak alınıp diđer Türk cumhuriyetlerinde de kullanılması Dede Korkut/Korkut Ata geleneđi bařta olmak üzere, bütün kültürel miraslarımızı etkin bir řekilde koruma sađlayacaktır. Bu korumanın sonuçta Türk Dünyası ortak Türk kimliđini sonsuza kadar yařatması mümkün olacaktır. Dede Korkut mirasını korumak, Türk kimliđi ve benliđini korumaktır.

Kaynaklar:

Ekici, Metin; Fedakâr, Pınar (2013). "Ege Üniversitesi Deneyimleriyle Somut Olmayan Kültürel Mirası Yařatarak Koruma", Milli Folklor, S. 100, s. 50-60.

Ekici, Metin (2018). "UNESCO SOKÜM Temsili Listesinde Türkiye'nin çok Uluslu Dosyaları." Milli Folklor Dergisi, S. 120, ss. 81-89.

<https://ich.unesco.org/en/RL/heritage-of-dede-qorqud-korkyt-ata-dede-korkut-epic-culture-folk-tales-and-music-01399>.

**“İLAN AĞZINDAN QURBAĞA QURTARMAQ” İNANCININ PSIXOSEMANTİKASI
PSYCHOSEMANTICS OF THE BELIEF "GETTING RID OF A FROG FROM THE
SNAKE'S MOUTH"**

Səfa QARAYEV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Folklor İnstitutu, böyük elmi işçi, Bakı

ORCID ID: 0000-0002-2736-5873

XÜLASƏ

Məqalədə “ilan ağzından qurbağa qurtarmaq”la bağlı inanc psixoanalitik metodlam tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu inanca görə əgər bir insan ilan qurbağanı udarkən qurbağanı ilanın ağzından xilas etsə ona müxtəlif vergilər verilir və ya onda olan müəyyən xəstəliklər ortadan qalxar. Məqalədə bu inanca psixoanalitik antropoloq olan Geza Roheimin yanaşması əsasında yanaşılmışdır. Onun yanaşmasına görə ilanın qurbağanı udması ilə bağlı inanc valideynlər arasında intim münasibətlə bağlı infantil fantaziyanın simvolik təcəssümünü əks etdirir. Aydın olur ki, müvafiq fantaziyalara uşaqlar psixoloji komplekslərdən qaynaqlanan qısqanclıq kontekstində reaksiya verirlər. Odur ki, ilanın qurbağanı udması kimi dramatik situasiyaya qurbağanı (simvolik olaraq ananı) ilandan (simvolik olaraq atadan) ayırmaqla reaksiya verən infantil mövqedə həzz ortaya çıxır. Sözügedən inancda bu həzz ilan ağzından qurbağa ilanın qurbağanı udması kimi dramatik situasiyaya qurbağanı (simvolik olaraq ananı) ilandan (simvolik olaraq atadan) ayırmaqla reaksiya verən infantil mövqedə həzz ortaya çıxır. Sözügedən inancda bu həzz ilan ağzından qurbağa qurtaran şəxslərə müxtəlif vergilərin verilməsi şəklində simvolik olaraq təcəssüm olunmuşdur. Məqalədə çoxsaylı folklor faktları əsasında sözügedən inancın psixosemiotikası analiz olunmuşdur.

Açar sözlər: infantil reaksiya, inanc, , ilan ağzından qurbağa qurtarmaq, simvolik semantika.

ABSTRACT

In the article the belief about “getting rid of a frog from a snake’s mouth” is involved in the research using the psychoanalytic method. According to this belief, if a person saves a frog from the mouth of a snake when that snake swallows it, the various mystical powers will be given to him/her or the certain diseases will be eliminated. In the article this belief is studied on the basis of the approach of the psychoanalytic anthropologist Geza Roheim. According to his point of view, the belief that a snake swallows a frog reflects the symbolic embodiment of the infantile fantasy about an intimate relationship between parents. An infantile psychological attitude falling into a symbolic form also keeps itself alive in adults. It becomes clear that the corresponding fantasies are reacted by children in the context of jealousy, which is caused by psychological complexes. That is why the pleasure appears in the infantile position which reacts to a dramatic situation, such as when a snake swallows a frog, by separating the frog (symbolically the mother) from the snake (symbolically the father). In this belief this pleasure is symbolically reflected in the form of the giving various mystical powers to the persons who rescued a frog from a snake’s mouth. In the article the psycho-semiotics of this belief is analyzed on the basis of numerous folklore facts.

Keywords: infantil reaction, belief, getting rid of a frog from the snake’s mouth, symbolic semantics

Geza Roheim tədqiqatlarının birində macarıstandan, bolqarlardan, slavyan və s. xalqlardan “ilan ağzından qurbağa qurtarmaqla” bağlı inancı diqqət mərkəzinə gətirir. Slovakların inancına görə, Georgi günü kim ilan ağzında qurbağa görsə və onu yaşıl bir budaqla vursa (yəni ilan ağzından qurbağa qurtarsa), o, bütün məhkəmə iddialarını qazanacaqdır (Róheim 1992: 173). Müəllif bu inancı infantil

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

“ilkın səhnə fantaziyası“ əsasında izah edir və ilan-qurbağa münasibətlərin simvolik olaraq uşaq mövqeyindən görünən valideynlərin intim münasibətlərini təcəssüm etdirdiyini bildirir (Róheim 1992: 173).

Xatırladaq ki, Azərbaycanın Qarabağ və Zəngəzur ərazisində ilan ağzından qurbağa qurtarmaqla bağlı olan müxtəlif inanclar vardır. İstədik ki, digər ərazilərdən toplanılmış mətnlərlə müqayisəli şəkildə müvafiq inancın semantik çərçivəsini müəyyənləşdirək və psixoanalitik metodun tətbiqi ilə onların semantikasına nəzər yetirək.

Füzuli rayonunun Zərgər kəndindən topladığımız bir mətndə qeyd olunur ki, “İlan ağzından qurbağa qutaran adama Allah tərəfindən bir vergi verilir. Yəni o, anadan uşax doğulan zaman həbəçi kimi onun anasına kömək eliyə bilər. Uşağı doğuzdurub onun göbəyini kəsə bilər. Hansı işin arxasınca getsə, o iş düzəldər. Çünki o, ilanın ağzından qurbağanı qurtarıb, yəni darıxdan qurtarıb. Sanki ona vergi verilir. Bizim kəndimizdə bir Gülüş arvad var idi. Demək olar ki, bütün qadınnarın uşaxların o oldururdu. Anamnan soruşdum ki, bu necə olub ki, biliplər ki, Gülüş arvadın bu xüsusiyyəti var? Həkim kimi uşax doğuzdurmax xüsusiyyəti. O da dediki, deyillər Gülüş arvad ilan ağzından qurbağa qurtarıb. Onnan sonra vergi kimi verilir. Qadınnarı da darıxdan qutara bilir. Yəni onun gördüyü iş sanki Allah tərəfindən bəyənilir” (Reyhan Qarayeva, Şəxsi arxiv). Müvafiq inancın Türkiyə ərazisindən toplanılmış variantında təsvir olunur ki, doğum rahat olsun deyər “Gəbənin (hamilənin) qarına qurbağa ilə ilan arasından keçən bir adama məxsus dəsmal və ya başqa bir şey bağlanır” (Mollaibrahimoğlu 2008: 51). Müvafiq inancın başqa bir variantında təsvir olunur ki, “İlan qurbağayı udanda gərəy ilanı öldürür qurbağayı ağzından alar. Kim belə eliyif ilanın ölüsünən qurbağanın arasından keşsə, əli tüşümlü olar. Boğazı ağrıyan adamın boğazını sığasa sağaldar” (Acaloğlu, Bəydili 2005: 257). Folklorşünas Şakir Albaliyevin Cəbrayıl rayonundan topladığı inancda deyilir ki, “Kim ilan ağzından qurbağa qurtarsa, o adam sofu olar”. Topladığımız başqa inanc faktında təsvir olunur ki, “Kimsə ilan ağzından qurbağanı qurtarırsa, ilan ağzında qurbağanı aparanda vurub qurbağanı salır yerə, qurbağa qaçır. Bunu edən adama guya vergi verilir. Həmin adam boğazı şişib-edən olanda onu ovursa, onun boğazı elə bil sağalır. Ya da kürəyi ağrıyıb eliyəndə onu ovub eliyir. Yəni həmin adamın əlində var də. Belə deyillər ki, filankəsin əlində var. Məsələn, mənim tanıdıklarımın belələri var. Deyir mən uşaq olanda ilan ağzından qurbağa qurtarmışam. Adamı ovub eliyəndə adam yüngülləşir. *Toplayıcı sualı: sən özün fərqi hiss edirsən? Hə, hiss edirəm. Amma bəlkə də psixolojidir. Fikirləşirsən ki, bu xilasedicidi, bu həkimdi. Bəlkə bununla bağlıdır. Bəlkə də elə sən özün də ovsan düzəldər e. Amma onun əliyəndə olanda daha inanırsan də*” (*İnancı söyləyən: Füzuli rayonunun İşıqlı kənd sakini Hümbət Məmmədov*).

Bəzi inanclarda isə əli düşərli şəxsin qabiliyyətləri “ilan ağzından qurbağa qurtarma” hadisəsi ilə deyil, sadəcə ilan öldürməsi ilə əlaqələndirilir. Lakin variantlılıq kontekstində inancları müqayisə edəndə onlar arasında semantik əlaqə daha aydın şəkildə müşahidə olunur: “Boğazı gələn uşağın boğazını ilan öldürmüş yaşlı bir kişi xeyləyinə üç dəfə sığatdırırlar. Sığayan adam bu sözləri deməlidir ki, düşərli olsun: Gündüz gəlibsən gündüz qayıt, Gecə gəlibsən gecə qayıt, Necə gəlibsən eləcə qayıt, qayıt qayıt qayıt. Sınayıblar ki, bu minvalla boğazıgəlmə qayıdır” (Qasımlı 1993: 86). Və yaxud: “Uşağın boğazı gələndə ilan öldürmüş bir kişi yüngülcə uşağın boğazını sığayıb üç kərəm deməli di:

Govur qayıt,

Govur qayıt,

Govur qayıt.

Bu hovur qayıt,

Bu hovur qayıt,

Bu hovur qayıt.

Gündüz gəlibsən,

Gündüz qayıt,

Gecə gəlibsən,

Gecə qayıt.

Lap indicə qayıt.

Sınayıblar ki, belədə boğazgəlməsi qayıdar (Qasımlı, Əliyev, Xəlilov 2014: 17).

Yuxarıda təqdim olunan inanclarda ilan ağzından qurbağa qurtaran şəxsin boğazı sağaltmaq üçün əlinin düşərli olması faktı onu göstərir ki, sonuncu iki mətnə müvafiq drammatizm unudulmuşdur.

Bu faktların analizindən bəlli olur ki, ilan və qurbağa arasında drammatizmdə “qurbağa” uşağı simvolizə edir. Qarabağ ərazisindən toplanılmış aşağıdakı mətn bunu aydın şəkildə göstərir: “İlan ki qurbağanı tutur ey. Qurbağanı ilanın ağzından alasan, qurudasan, uşağı olmuyan qadının üstünə taxasan. Bir ilə qədər həmin qadın uşağa qalmalıdır” (Rüstəmzadə 2014b: 291). Uşağı olmayan qadının üzərindən ilan ağzından qurtarılmış qurbağanın asılması onun hamilə qalmasına səbəb olması onu göstərir ki, burada “qurbağa” uşağı simvolizə edir. Digər bir inanc da müvafiq mənəni təsdiqləyir: “Hamilə bir qurbağa və ya bir heyvanı öldürərsə, uşağı abtal olar” (Mollaibrahimoğlu 2008: 51). Yəni xalq düşüncəsi üçün xarakterik olan bənzər-bənzərini törədən prinsipi müvafiq inancdakı “qurbağa” və “uşaq” ekvivalentliyini göstərir. Aşağıdakı mətn isə qurbağanın uşağı simvolizə etməsinə zərrə qədər də şübhə yeri qoymur: “Bir söyləyicinin dediyi mətnə hamilə qadın yerikləyirmiş. Onun ürəyi ilan əti çəkir. Bir ilan tutub gətirir, onun başını və quyruğunu kəsib gizlicə ocaqda bişirməyə çalışır. Gəlinə göz qoyan qayınata gedib bir mal kəsir, onun bağırsağını kəsib təmizləyir və şişə taxır. Gəlini bir bəhanə ilə çölə çağırır və ocaqdakı şişlə əlindəki şişi dəyişdirir. Gəlin gəlib bişən əti yeyir. Aradan xeyli keçir, gəlin yükünü yerə qoyanda baxırlar ki, onun qarnındakı qurbağa imiş. Gəlin göldən su içəndən qurbağa sürfəsi onun bədənində keçib və böyüyüb. Onun üçün də ilana yerikləyibdir” (Rüstəmzadə 2014a: 366). Qadının qarnında uşaq yerinə qurbağanın olması da onların simvolik ekvivalentliyindən xəbər verir.

Bundan savayı, folklorik yaddaşda “qurbağa”nın qadını simvolizə etdiyi də məlum olur. Belə ki, Amasiyanın Ahıska türkləri yaşayan bölgəsində quraqlıq havalarda xəlbirin içərisində bir qurbağa qoyulub ev-ev dolaşdırılır. Evlərdən qurbağanın üzərinə su səpilir. Beləcə yağmur yağacağına inanılır (Kalafat 2007a: 217). Bundan savayı: “Afşar türklərində Anadolu türklərindəki “çömçə gəlin” çömçə balıq olaraq bilinir. Nəzərdə tutulan qurbağa balasıdır... Qadınların biri çömçə olur. Üzərinə bir parça çəkib evləri dolaşdırırlar və bu arada oxunur: “Çömçə balıq nə istər, Alladan yağış istər, Dabanı çatlamışdır. Bircə qaşiq yağ istər”. Anadoluda da qurbağa ilə əlaqədar olan yağmur duaları vardır (Kalafat 2007b: 152-153). Bir yerdə qurbağa ilə icra olunan mərasim digər bir yerdə qadınla icra olunur. Göründüyü kimi, inancda qurbağanın əvəzedicisi kimi qadın çıxış edir.

Yağışyağdırma mərasimlərində qurbağanın iştirakı ilə bağlı İlhan Başgözün münasibətini Özhan Mevlüt aşağıdakı kimi xülasələndirmişdir: «İlhan Başgöz «Bir Anadolu yağmur mərasiminin mənşəyi və yayılması ilə bağlı araşdırma» adlı tədqiqatında uşaqların həyata keçirdikləri yağmur mərasimində istifadə olunan adların mənasına əsasən mərasimdə gəzdirilən gəlinciyin, canlı uşaqların qurbağanı və ya qurbağa balasını simvolizə etməsi qənaətinə gəlməyə imkan verdiyini diqqətə çatdırır. O, yağmur mərasiminin ən ilkin formasında qurbağanın gəzdirilmiş olacağını, sonrakı dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq mərasimdə onun yerini uşaq və müqəvva gəlinciyin tutmasını irəli sürür. Bu görüşünü o, Çin və Hindistanda qurbağanın yağmur tanrısı olması ilə əlaqələndirir. Çində təşkil edilən mərasimlərdə sehr həyata keçirmək üçün qurbağadan istifadə olunur. Qurbağaları mərasim zamanı su dolu bir hovuzda qoyurlar. Hindistanda da qurbağa yağmur verən bir tanrı olaraq qəbul edilir və yağış yağdırma mərasimlərində istifadə edilir. Başgöz Çin və Hindistanda qurbağanın qutsallığının, yağmurla əlaqədar inanc və mədəni davranışlarda iştirakının köç yolu ilə Anadolu və Orta Şərqi gəldiyini önə sürür. Qurbağanın yağmur mərasimlərində önəmli bir funksiya daşması faktına Şimali və Cənubi Amerikada da rastlanılır» (Özhan 2018: 276). Xülasələndirmədən belə məlum olur ki, İlhan Başgöz yağmur mərasimində iştirak edən uşaqları, müqəvva gəlinciyi və qurbağanı eyni semantik cərgədə təhlil edərək hamısına qurbağanın simvolu kimi yanaşır. Onun fikirlərindən belə qənaət hasil olur ki, ən başda qurbağa ilə əlaqədar olan mərasim sonrakı dövrlərdə uşaq, müqəvva gəlincikle əvəzlənmişdir. Bizə elə gəlir ki, simvolik ekvivalent cərgədə bir faktın digərinin simvolu olmasını iddia etmək bir o qədər də məqbul hesab edilə biləcək yanaşma deyildir. Yəni əgər folklorlarda A, B, C, D motivi eyni məqamda iştirak edirlərsə, onlar hamısı içərilərindəki birinin simvolu hesab edilə bilməzlər. Onlar simvolik ekvivalent cərgə kimi, başqa bir münasibətin simvolik ifadəçiləridirlər. Mümkündür ki, bu halda simvolik cərgədəki faktlardan biri işarə olunan reallığı daha açıq şəkildə ifadə etsin. Bu halda, belə işarə olunan reallığın semantikasının aşkarlanması vacibdir. Konkret yanaşma üzrə yağmur mərasimində

iştirak edən qadın, uşaq, gəlincik müqəvvə, qurbağa simvolik cərgə təşkil edirlər və eyni reallığa işarə etdiklərinə görə onlar bir-birini əvəz edə bilirlər. Lakin araşdırdığımız problemə uyğun olaraq burada bizim üçün maraqlı olan məqam qurbağa və qadının (o cümlədən uşaqların) bir-birini əvəzləməsi, yəni ekvivalentliyi faktıdır.

Bundan savayı nağıllarda da sonradan gözəl qıza çevrilən qurbağa ilə evlənmə faktı geniş yayılmışdır. Nağıllarda təsvir olunur ki, “Kiçik qardaş qurbağa...cildinə girmiş qızla evlənir” (Rüstəmzadə 2013: 124). “Balıqçının deryadan tutduğu qurbağa cildini çıxarır gözəl bir qıza çevrilir və balıqçı onunla evlənir” (Rüstəmzadə 2013: 143). Bu faktlar da özlüyündə folklorumuzda qurbağa və qızın simvolik ekvivalentliyini göstərir.

İlan folklorunda daha çox fallik gücü, kişi gücünü simvolizə edir. Bu da folklorunda qızlara aşiq olan ilanlar haqqında çoxsaylı memoraqların ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur: “İlanların cavan oğlannara, qızlara vurulmasını eşitmişəm. Bax adijə bizim qonşu kəndimizdə, Qaradağlıda ilan bir dənə qıza aşiq oluf. Hara gedirmiş, bax qonşuya gedirmiş, ora da gedirmiş. Yad ev də gedirmiş, ora da gedirmiş, dalısıynan hərrənirmiş. Qız hara gedirmiş, o ilan düşürmüş onun dalına” (Süleymanova 2014: 40).

Qaçaq Məhəmmədin dilindən olmuş hadisə kimi təqdim olunan “Qızı udan əjdaha” adlı mətndə təsvir olunur ki, Şirvan tərəfdə bir oğlan əmisi qızı ilə sevişirmiş. Qızı oğlana vermirlər və oğlan qızı götürüb bu Bıçaqlı deyilən yerə gətirir. Burada oğlan qıza deyir ki, əmiqızı, sən uzan, mən gedim su gətirim. Su gətirməyə gedir və qayıdanda görür ki, qızı “bura qədər əjdaha udub. Belimdə xəncərim var. Əjdaha sorduğu ovu zəhərləmən, diri udar. Əmim qızı dedi ki, əjdaha mənə heç nə etməyib, salamatam (burada çox ehtimal ki, bakirə olduğunu nəzərdə tutur - S.Q.). İntəhası, məni sıxır incidir. Xançalı belə dolayı ver bunun ağzına, məni sorduqca bunun ağzın cırsın öldürsün.

Deyir, mən dondum, tərənə bilmədim. Əmiqızı dedi ki, sən eləmirsən, yaxşı ver mən özüm xəncəri tutum. Deyir yenicə cürətim çatmadı, axırda əmiqızım dedi ki, sənin təkisi namərdin olmaqdaysa qoy aparsın əjdaha məni.

Qolunu belə elədi (söyləyici əlini qabağa uzadır-top) guppultuynan getdi ilanın qarnına. Yeyəndən sonra dolandı ağaca şakkaşak sümüyünü qırdı. Ona görə gedə bilmirəm öz kəndimə. Gəlib çıxmışam bura (Rüstəmzadə 2012a: 29).

Bundan savayı, nağıllarda da əjdahanın qızları udması və ya yemək istəməsi ilə bağlı çoxsaylı faktlar mövcuddur. Nağıllarda suyun qabağını kəsən əjdaha məhz qızları yeyir. “300 nömrəli süjetin ənənəvi variantlarında qəhrəman suyun qabağını kəmiş əjdahanı öldürdükdən sonra bir qayda olaraq, xilas etdiyi qızla evlənir” (Rüstəmzadə 2013: 53). Həmçinin nağıllarda ilan cildli qəhrəmanın qıza aşiq olması və daha sonra cildini çıxararaq gözəl oğlana çevrilməsinə aid də çoxsaylı faktlar vardır.

Folklorlardan gətirilən nümunələrdən belə anlaşılır ki, ilanlar (və onlarla eyni semantika daşıyan əjdahalar) qızları udur. İlanlar həm də qurbağaları da udurlar. Bu kontekstdə məsələyə yanaşdıqda məlum olur ki, qurbağa və qızlar simvolik ekvivalent semantikaya malikdirlər. Bundan savayı folklorunda ilan həm də daha çox kişi başlanğıcını ifadə edir (Ricklin 1915: 34; Fischer 1963: 247). Bu mənada ilan və qurbağa arasında yaşanan drammatizm simvolik planda qadın və kişi (oğlan və qız) arasında münasibətləri simvolizə edir. “Yemək”, “udmaq” da özlüyündə cinsi semantik yükə malikdir. Məs., bu günün özündə belə oğlanlar arasında qızlar haqqında deyilən “yeməli şeydi” ifadəsi seksual arzunu ifadə edən metaforalardan biridir. Eyni zamanda yaşlı adamların cinsi arzularını ifadə etmək üçün “qoca at arpa yemir?” deyimindən istifadə olunur. Bu mənada “ilanın qurbağanı udması” metaforik baxımdan cinsi əlaqəni də simvolizə edir. Məsələyə bu kontekstdə yanaşdıqda “ilan və qurbağa” arasında münasibətlər əsasında insanların cinsi münasibətlə bağlı uşaqılıq fantaziyalarının (ilkin səhnə fantaziyalarının) simvolik şəkildə təcəssüm olunduğunu düşünmək olar. Uşaq üçün sosial mühit ailə münasibətləri ilə sərhədlənir. Ona görə də bu psixoloji mövqə əsasında ortaya çıxan folklor faktlarında drammatizm ailə üzvləri arasında yaşanılır. Sanki bu mövqeyə uyğun yaradılan nümunədə dünya ailə üzvlərindən ibarət bir solum əsasında təşkil olunmuşdur. Bu mənada uşaq fantaziyasının proyeksiyası olan müvafiq inancda “ilan və qurbağa” münasibətləri timsalında uşağın ailə kompleksinin tərkib hissəsi olan ilkin səhnə fantaziyasının təcəssüm olunduğunu düşünmək olar. İlkin səhnə fantaziyaları kontekstində ata-ana arasındakı cinsi münasibət uşaq üçün bir yandan onun ailədən kənar qoyulması semantikasını daşıyır (M.Klein), digər bir yandan da uşaq tərəfindən atanın anaya qarşı aqressiv xədimedicili güc nümayiş etdirdiyi düşünülür (Z. Freyd). Bu psixoloji kontekstdə haqqında bəhs etdiyimiz inanca

yanaşdıqda belə qənaət hasil olur ki, ilanın qurbağanı udmasının qarşısının alınmasının mükafatlandırılması bir davranış kimi dəyərləndirilməsi də (ilandan qurbağanı xilas edənə vergi verilməsi və s.) məhz uşağın bu psixoloji kompleksləri ilə bağlıdır. Yəni ilan və qurbağa münasibətləri timsalında atanın anaya qarşı aqressiv davranışının qarşısının alınmasının uşağda yaratdığı həzz inancda müvafiq işi görən mükafatlandırılması kimi öz təsdiqini tapır. Təsadüfi deyildir ki, folklordakı “ilan-qurbağa” münasibətlərində qurbağa bir çox hallarda uşağı, bir çox hallarda qadını simvolizə edir. Bu da ondan irəli gəlir ki, yaradıcı uşaq mövqeyi ilkin səhnə kontekstində atanın anaya qarşı olan aqressiv münasibətinin həm də uşağa (yəni özünə) qarşı sərgilənə biləcəyi ilə bağlı fantaziyalara sahibdir. Odur ki, folklorda “qurbağa” həm qadını, həm də uşağı simvolizə edir.

İlan və qurbağa arasındakı münasibətlərin cinsi münasibəti simvolizə etməsini yuxarıda təqdim etdiyimiz bir mətndə də aydın müşahidə etmək mümkündür. Həmin mətndə su içərkən qurbağa sürfəsi udan və hamilə olduğu düşünülen qadının ilan ətinə yerikləməsi təsvir edilir. Burada “ilan ətinə yerikləmək” ilanın qurbağanın arxasınca bətnə girmək arzusunda olmasını ifadə edir. Məsələyə psixanalitik kontekstdə yanaşdıqda aydın olur ki, “ağız” qadın cinsiyyət orqanını simvolizə edir. Təsadüfi deyildir ki, folklorda qadınların ağızdan daxil olan nəsədən hamilə qalması ilə bağlı çoxsaylı motivlər mövcuddur (Məmmədova 2019: 116). Bu mənada ilanın bətnə “yeyilərək daxil olması” əslində onun qurbağanın arxasınca vaginadan içəri girmək istədiyini göstərir. İlanın qurbağanın arxasınca vaginaya/bətnə girmək istəməsi simvolik baxımdan ilan-qurbağa münasibətlərinin cinsi münasibəti simvolizə etdiyini də göstərir. Təsadüfi deyildir ki, İlkin Rüstəmzadənin Aarne-Tompson kataloquna uyğun tərtib etdiyi “Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi”ndə çoxsaylı variantlar əsasında “507C” nömrəli “Şahzadə qız” süjeti belə xülasələndirilir: “Kim padşahın qızı ilə evlənirsə, nikah gecəsi onun ağzından çıxan ilan həmin gənci sancıb öldürür. Ölü padşahın qızına elçi düşür və onu sahibi üçün istəyir. Nikah gecəsi özünə bəylə gəlin olan otaqda yer salır. a) Gecə qızın ağzından çıxan ilan oğlanı sancmaq istəyəndə onu öldürür, yaxud b) ilanın başını manqalda yandırır qızı onun buğuna verməklə və ya c) qızın ağzına üfurməklə onun qarnındakı ilanları çıxardır. Yolda gəlini yarı böləcəyi ilə qorxudub sonuncu ilanı da onun qarnından çıxarır” (Rüstəmzadə 2013: 147). Məlum olduğu kimi, kollektiv yaddaşda “gərdək gecəsi” cinsi münasibətə icazə verildiyi məkan və zaman kimi xarakterizə olunur. Süjetdə gərdəyə girən bəyin qızın ağzından çıxan ilanla qarşılaşması psixanalitik baxımdan “qızı udan” əjdaha ilə qarşılaşmaqla eyni semantik məzmunu malikdir. Bəyin qızı qarnındakı ilandan xilas etdikdən sonra gərdəyə girə bilməsi simvolik semantika baxımından “ilan ağzından qurbağanı xilas etməklə” müqayisə edilə bilər. İncə “ilanın qurbağanı udması” cinsi münasibəti simvolizə etdiyi kimi, qızın udduğu ilan da (xatırladaq ki, bu motiv “qızı udan əjdaha” motivinin tərsinə dönməsi hadisəsidir) cinsi münasibəti simvolizə edir. Təsadüfi deyildir ki, qəhrəman yaxşılığı müqabilində əldə etdiyi yardımçı obrazın köməkliyi ilə ilanı öldürdükdən, başqa sözlə, onun yerini tutduqdan sonra cinsi münasibətə müvəffəq olur. Mahiyyət etibarilə bu, inancda qızla simvolik cərgədə dayanan qurbağanı udmaq istəyən ilanının öldürülməsi nəticəsində mükafatlanma ilə eyni semantik yükə malikdir: inancda ilanı öldürənə vergi, nağılda isə qıza sahiblənmək haqqı verilir. Qızın evlənmədiyi dövrdə qarnında olan ilan qızını ərə vermək istəməyən ata gücü ilə ekvivalent semantikaya malikdir. Folklordan bəllidir ki, qızlarını ərə vermək istəməyən ata və ya qardaşlar onu qalada saxlayırlar (İsmayılov, Xurdamiyeva 2006: 60; Nəbioğlu, Əsgərov, Kazımoğlu 2005: 54). Qala (ata gücü) dağıldıqdan sonra qıza aşiq olan oğlanlar qızı aparmağa nail olurlar. Hətta “Dədə Qorqud” eposunda “qız almaq”, “qız oğurlamaq” məğlubiyyətin metaforası kimi də anlaşılır: «KDQ»-dəki “...qırq cübbə bürünüb otuz yeddi qələ bəyinin məhəbb qızlarını çalıb bir-bir boynunu qucan, yüzində, todağında öpən İlək Qoca oğlu Alp Ərən çapar yetdi: Çal qılincin, aqam Qazan, yetdim! – dedi” ifadəsi xüsusilə maraqlıdır. Belə ki, “qələ bəyinin məhəbb qızlarını çalıb bir-bir boynunu qucmaq” motivi qalanın fəth olunması məzmununu daşıyır. Burada qalanın fəth olunması metaforik olaraq onu qoruyan bəylərin qızlarının bakirəliyinin pozulması ilə təcəssüm olunmuşdur” (Qarayev 2020: 121). Folklorda ata obrazları da (yəni qız ataları) daha çox qızlarını ərə vermək istəməyən, başqa kişilərlə təmasdan yayındırmağa çalışan qüvvələr kimi xarakterizə edirlər. Atanın bu xüsusiyyəti “Ovçu Pirim” nağılında da ilan ata timsalında ifadə olunmuşdur. Belə ki, iki ilanın bir-birinə sarmaşdığı görünən Ovçu Pirim qara ilanı vurmaq istəyəndə ox səhvən ilanlar şahının qızına, aq ilana dəyir. Sonda həqiqəti öyrənən ata Ovçu Pirimi mükafatlandırır (Seyidov 2005: 6). Göründüyü kimi, qızını təmasdan yayındırmaq, qorumaq arzusu ilan ata timsalında da ifadə olunmuşdur. Bir sözlə, təqdim olunan süjetdə qəhrəmanın qızla gərdəyə girməsinə mane olan ilan qızı qoruyan ata gücü ilə ortaq semantikaya malikdir.

Bu mənada yuxarıda təqdim olunan 507C nömrəli süjetdə gərdəyə girmək istəyən qəhrəman, bu arzuya mane olan ilan və qızın münasibətlərini edipal kompleks daxilində analiz etmək mümkündür. Düzdür, nağılda uşaq qəhrəmanın fantaziyası əsasında yaradılan drammatizmin bir ailə daxilində baş verməsi göstərməyə də, psixoanalitik yanaşma üsulu ilə bu drammatizmin edipal münasibətlərin metaforası olmasını aşkarlamaq mümkündür: oğulun atanı aradan qaldıraraq anası ilə birgə olmaq istəyi nağılda oğulu aradan qaldıraraq ana ilə (mətnə oğulun sevdiyi qızla) birgə olan ilan formasında proyeksiyalanmışdır. Odur ki, məhz ata gücünün metaforası olan qızın qarnındakı ilanın öldürülməsindən sonra qəhrəman gərdəyə girməyə nail olur. *Bu mənada nağılda qəhrəmanın qızın udduğu ilanı (bu, tərsinə motivdir, mahiyyətdə “qızı udan ilan” kimi anlaşıla bilər) aradan qaldırıldıqdan sonra evlənməklə mükafatlanması ilə, inancda qızla ekvivalent semantikaya malik qurbağanı udan ilanı aradan qaldıraraq qurbağanı azad edən şəxsə mükafat kimi “vergi”nin verilməsi (boğazı sığamaq və s. qabiliyyətlərin verilməsini nəzərdə tuturuq) psixosemantik baxımdan oxşar məzmunu malikdir.*

Qayıdaq analiz etdiyimiz inancın üzərinə. Uşağın ilkin səhnə fantaziyası kontekstində ata-ana münasibətinin qarşısını almaq arzusu ilan ağzından qurbağa qurtaranın “mükafatlandırılacağı” ilə bağlı inancı törətmişdir. Yəni iki heyvan arasında drammatizm və qurbağanın xilas edilməsi nəticəsində mükafatlandırılma “ilkin səhnə” fantaziyası ilə bağlıdır. “İlkin səhnə” fantaziyası kontekstində valideynlərini birlikdə olmaqdan çəkirdirmək istəyinin uşaqda yaratdığı məmnunluq hissi müvafiq inancda “mükafatlandırma” motivi ilə təsbit olunur.

Psixogenezi etibarlı ilə uşaqların ilkin səhnə fantaziyalarını təcəssüm etdirən ilan-qurbağa münasibətləri bir yaradılış mətnində də təcəssüm olunmuşdur. Mətnə təsvir olunur ki, Süleyman peyğəmbər ailəsi ilə dərya səyahətinə çıxır. Səfər zamanı necə olursa, gəmi dəşilir. Boğulacaqlarını görəndə Süleyman peyğəmbər üzünü göyə tutub Allahdan kömək istəyir. Göydən səda gəlir ki, sən ilandan kömək istə. İlandan kömək istəyəndə ilan deyir ki, kömək edərəm. Amma söz ver ki, sonra məni razı salacaqsan. Daha sonra quyruğunu salır və gəmini batmaqdan xilas edir. Daha sonra Süleyman peyğəmbər ilandan nə istədiyini soruşur. Dünyada ən şirin qanı olan məxluqu mənə ver. Süleyman peyğəmbər isə dünyada ən şirin qanı olan varlığın hansı olmasını bilmirdi. Odur ki, ağcaqanadı çağırırlar ki, dünyada ən şirin qana malik olan varlığı öyrənib desin. Bu zaman bərk yorulan ilan yatmaq üçün Süleyman peyğəmbərdən icazə istəyir və qıvrılıb yatır. Bütün varlıqların qanının tamamını öyrənən ağcaqanad ən şirin qanın insanın olduğunu müəyyənləşdirir. Süleyman peyğəmbərə bunu deyəndə insan qanın ilana qismət olmasını istəməyən peyğəmbər əl atıb ağcaqanadın dilini boğazından çıxardır. Ağcaqanad danışa bilməyib başlayır vızıldamağa. Daha sonra təsvir olunur: “İlan yuxudan oyanır, dili çıxarılmış ağcaqanadın vızılısından heç nə başa düşməyib peyğəmbərin üzünə baxır. Peyğəmbər deyir: – Ağcaqanadın öyrəndiyinə görə, ən şirin qan qurbağanındır. İlan tələb edir: – Şərtləşdiyimizə görə, qurbağanın qanını mənə verməlisən. Süleyman peyğəmbər qurbağanın qanını ilana verir. Dili çıxarılmış ağcaqanad isə bundan sonra insanlardan əl çəkmir, vızıldaya-vızıldaya onların üstünə qonub qanını içir” (Əbdülhəlimov, Qafarlı., Əliyev, Aslan 2000: 121). Mətnəndən görüldüyü kimi, “ilanın qurbağanı” udması yaradılışda baş verən drammatizmin nəticəsi kimi təqdim olunur. Məlum olduğu kimi, yaradılış da özlüyündə doğuluş semantikasi daşıyır. Bu halda infantil genezisə məxsus olan fantaziya yaradılış mətninə proyeksiyalanır. Mətnəndən aydın olur ki, burada qurbağa insanı əvəz edir. Əslində insanı yeməli olan ilan Süleyman peyğəmbərin “fəndi” nəticəsində əbədi olaraq qurbağanı yeməli olur. Bu mənada yaradılış mətni timsalında ilanın qurbağaya qarşı aqressiv davranışının əsasında onun insana olan aqressiyasının dayanması aydın şəkildə özünü göstərir. Psixoanalitik baxımdan bu fakt da “ilan-qurbağa” münasibətlərinin prototipində insan münasibətlərinin dayanmasını aydın şəkildə göstərir.

Aparılan təhlillərdən məlum olur ki, inancdakı “ilan-qurbağa” drammatizminin prototipində zooloji münasibət deyil, insanlar arasındakı münasibətlər obrazlaşmışdır. Psixoanalitik baxımdan isə obrazlaşan infantil “ilkin səhnə” fantaziyaları əsasında ortaya çıxan münasibətdir. Ata-ana arasında cinsi münasibəti qısqaqan uşaq “ilan-qurbağa” münasibəti timsalında onların ayrılmasına nail olmaqla psixoloji məmnunluq əldə edir ki, bu da sözügedən inancda ilan və qurbağanı ayıran şəxslərə müxtəlif qabiliyyətlərin bəxş edilməsi şəkildə özünü büruzə verir. Təsədüfi deyildir ki, Naxçıvan ərazisindən toplanılan inancda deyilir: “İlan ağzından qurbağanı alıb onların arasından keçən adam xoşbəxt olar” (Cəfərli, Babayev 2012: 48). Psixoanalitik baxımdan yanaşdıqda məlum olur ki, ilan ağzından qurbağanın qurtarılacağı halda gələcəkdə baş tutacağına inanılan “xoşbəxtlik” metaforik olaraq müvafiq durumun uşaqda yaratdığı məmnunluq hissidir ki, inancda gələcəyə aid hadisə kimi təqdim olunur.

Beləliklə, müvafiq inancda ilan, qurbağa və onları ayıraraq mükafata layiq olan şəxs arasındakı münasibətini edipal semantikasi barədə müəyyən fikir yürütmək mümkündür. «İlkin səhnə» fantaziyasını da içərisinə alan edipal kompleks ata, ana və övlad arasındakı münasibətlər əsasında formalaşır. Oğul ananı ataya qışqırır və fantaziya kontekstində atanı aradan qaldıraraq anası ilə birgə olmaq istəyir. Elektrik kompleksə görə isə qız uşağı ananı uzaqlaşdıraraq atası ilə birgə olmaq fantaziyasına sahib olur (Jung 2020: 149). Bu psixoloji komplekslər uşağın mövqeyi əsasında ən müxtəlif şəkildə yaradıcılıq faktlarına proyeksiyalanaraq onların mənalılarının formalaşmasında ciddi rol oynayır. Sözügedən inancda da bu modelin əlamətləri mövcuddur. Təhlillərdən məlum olur ki, folklorlarda «ilan» daha çox kişi başlanğıcını (kişiliyi), qurbağa isə qadın başlanğıcını (qadınlığı) simvolizə edir. Bu mənada ilanın qurbağanı udması kişinin qadınla (atanın ana ilə) cinsi münasibətini simvolizə edir. İnancda ilan və qurbağanı ayırmaqla mükafatlandırılan tərəf kimi çıxış edən şəxslər isə edipal/elektrik fantaziya kontekstində uşaqları işarələyirlər. Beləliklə, inancda edipal/elektrik uşaq fantaziyası spesifik şəkildə təcəssüm olunur. İnancda “uşağın mövqeyi” ilan və qurbağanı ayırmaqla vergi alan şəxsin təmsalında ifadə olunmuşdur. Sözsüz ki, ilan və qurbağanı ayırmaq nəticəsində vergi alan şəxslər yaş etibarını ilə, əsasən, uşaq yaşlılar deyillər. Buna baxmayaraq, bilməliyik ki, biz inancın modelini (başqa sözlə, situasiyanın psixogenezisində dayanan prototipi) analiz edirik. Bu model böyüklər tərəfindən qeyri-şüari şəkildə yaşadılır.

İnancın strukturu belədir: A B-ni udmaq istəyir. Bu halla qarşılaşan C onları bir-birindən ayırdığına görə mükafatlandırılır. C-nin mövqeyi əsasında yaradılan bu modelin özü struktur etibarını ilə edipal (və ya elektrik) dramdan qaynaqlanmışdır. İnanç yaradıcılığının irrasional təbiəti onun uşaq psixoloji drammatizmi əsasında yaradılmasından qaynaqlanır. Böyüklər uşaq fantaziyasının məntiqi ilə yaratdıqları inancda özləri C-nin (yəni uşağın) rolunu mənimsəyirlər.

İnancın təhlilindən belə bir mənzərə də hasil olur ki, ilan ağızından qurbağa qurtaran kişilərə boğaz sığamaq qabiliyyəti, qadınlara isə “uşaq tutmaq”, “həbəçi olmaq” qabiliyyəti bəxş edilir. Əslində biz belə bir “təsnifat”la birbaşa olaraq folklorun özündə rastlaşmamışıq. Yuxarıda təqdim etdiyimiz mətnlərdə boğazı gələn uşağın boğazını sağaltmaq üçün ilan öldürmüş kişilərin “sığaması” ilə bağlı inanclar (Qasımlı 1993: 86; Qasımlı, Əliyev, Xəlilov 2014: 17) və hamilə qadınlara da ilan ağızından qurbağa qurtaran qadınların “həbəçilik” (mamaçalıq) etməsi ilə bağlı inanclar belə bir qənaətə gəlməyimizə əsas vermişdir. O da məlumdur ki, ənənəvi mədəniyyət yalnız qadınlara həbəçilik etmək haqqı verir. Bu mənada ilan ağızından qurbağa qurtaran qadınlara həbəçilik etmək haqqı verildiyi halda, kişilərə də “boğaz sığamaq” qabiliyyətinin bəxş edildiyini düşünürük.

Bununla yanaşı, onu da deməliyik ki, ənənədə boğazı gələn adamların boğazının qadınlar tərəfindən “sığanması” faktları da vardır. Bu da ondan irəli gəlir ki, folklorlarda ağız və vagina simvolik ekvivalent kimi çıxış edirlər. Bu mənada qadınların ağızda “iş görmələri” ilə “vaginada iş görmələri” ekvivalent hadisədir. Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, psevdodavranış icraçısı olan “çöpçülər” də (“çöpçü” uşağın boğazında qalması düşünülmən nəsneləri çıxaran şəxslərə deyilir), əsasən, həbəçilər kimi qadınlar olurlar. Bu davranışın hər ikisi ekvivalent olan ağız və vaqinadan müəyyən bir cismi (yad cismi və körpəni) “çıxarmaq” modelinə əsaslanır.

Yuxarıdakı mətnlərdən məlum olur ki, boğazda (və ya ağızda) “ezoterik” iş görmək qabiliyyəti kişilərə də verilir. Hətta qadınlara belə bu haqqın verilməsi bir çox hallarda kişi başlanğıcı ilə əlaqələndirilir. Qarabağ ərazisindən yazıya alınmış vergi verilməklə bağlı olan mətnlərdən birində təsvir olunur ki, bir qız seyid ocağında seyidə qulluq edir. Bir gün xəstələnən seyid qızı yanına çağırır ona deyir ki, gözünü yum, ağızını aç. Qız səbəbini soruşduqda seyid deyir: “– Mən ölüf gedəcəm, sən maa çox əzyət çəhmisən. İsdiiyirəm əlimin savabın saa verim. Sən, elə bil, savapgar olasan dəə, çörəh ve-rim saa.

Deyir:

– Neyniyejhsən?

Deyir:

– Sən gözüü yum, qorxma hamma. Nəbada aşma gözüünü.

Deyir, bu da gözün yumuv, aşmıyıf. Deyir, bir dənə qəşəh gürzə ilanı gəlif, bir əjdaha dolanıf belə qızın bədəninə. Deyif:

– Qızım, ağzını aç, qorxma, gözünü yum, ağzını aç ha. Aşma gözünü.

Qızın ağzına tüpürüf, qayıdıl çixıf gedif. Çıxıf gedənnən sora kişi deyif:

– Gözünü aç, mən sənın yanındayam, qorhma. Deyif, bala, saa ömürüh çörəh verdim, get.

And içirdilər kin, gedirsən ora, o qız mädəndə olan ziri-zibili, tikəni-mikəni çıxardırdı. Ona vergi verilmişdi. Mən onu heylə eşitmişdim” (Süleymanova 2014: 161). İlan-seyid münasibətlərini geniş təhlil edən H.Quliyev yazır:“...şüurda seyid obrazı ilə ilan obrazına verilən dəyər çulğalaşaraq vahid funksiyanı bölüşdürmüşdür” (Quliyev 2016: 132). Bunu aşağıdakı fakt da təsdiq edir: “Bı əhvalat Ördəhli kəndində olup. Qızgil evlərini pirin yanında tihdirmişdilər. İki dənə ilan gəlir. Birinin üstündə qara yaylıx, o birisində bilmirəm nədi. Gəlir deyir, vergi verəjiyih. Qız nəysə görürmüş. Qızın dili tutulur. İrəhmətli Seyid Hüseyin ağagilə gedir. Orda bir üç-dörd gün qalannan sora dili açılır. Seyid Hüseyin ağayın söhbət eliyir. Deer ki, belə... Seyid Hüseyin ağa deer ki, bala götürməsən, sən dilin açılmayajax. Onnan sonra götürür. Seyid Hüseyin ağa deyir ki, bizim evdə bir baydaça var, bizə deyərsən, onu da unnan doldurup verəllər saa, kimin ki, boğazı ağrıyır, una batırıp əli çəkərsən boğazına, boğazına nə olsa, çıxajax. Həyləniyənə ona vergi verilir. O kələğayı ki, var onu uşağı olmayan qadınlar belinə bağliyır, uşağı olur, o ilan verən kələğayı, əyər o kələğayı qız götürməyəydi, dili açılmazdı, lal olardı” (Nəbioğlu, Əsgərov, Kazımoğlu 2005: 81). Bu mənada seyid və ilan kişilik gücünün təqdimatı baxımından eyni semantik sahəni bölüşürlər. Təsadüfi deyildir ki, yuxarıdakı mətnlərin birində seyidin qıza vergi verməsi faktı ilan vasitəsilə həyata keçirilir, digər faktı isə ilanın verdiyi vergi seyidin təkidi ilə qız tərəfindən qəbul edilir. Buradan da belə məlum olur ki, vergiyə münasibətdə ilan və seyid (müqəddəs ata) bir-birlərini dəstəkləyirlər.

Yuxarıda təqdim etdiyimiz ikinci mətndən o da məlum olur ki, ilanın verdiyi yaylıq qızı vaqinal sahə ilə əlqələndirdiyi halda (mətndə təsvir olunur ki, ilan tərəfindən verilən yaylıq uşağı olmayanlara uşaq bəxş edir), seyidin verdiyi “un” da onu “boğazla” əlaqələndirir. Bu o deməkdir ki, qadına “boğaz” və “vagina”da işləmək qabiliyyəti ata semantikasını daşıyan qüvvə tərəfindən bəxş edilir. Psixanalitik baxımdan bu faktın mahiyyətində kişi psixoloji mövqeyi dayanır. Belə ki, “Adəm və Həvvə” mifində qadının kişinin qabırğasından yaranması faktı qadın doğumuna kişi qısqançlığının nəticəsidir (Qarayev 2020: 206). Yəni psixanalitik baxımdan yanaşdıqda məlum olur ki, burada verilən əsas qeyri-şüuri motiv kişilərin də doğum qabiliyyətinə malik olmasıdır. Qadın doğumuna qeyri-şüuri qısqançlıq yaradıcılıqda bu qabiliyyətin simvolik şəkildə mənimsənilməsinə səbəb olmuşdur. Alan Dundes bu məqamla bağlı yazır: “Patriarxal cəmiyyət tələb etmişdir ki, bioloji normalar mif daxilində pozulsun” (Qarayev 2020: 206). “Dədə Qorqud” eposunda övladsızlıq məsələsi qadınlar arasında deyil, kişilər arasında müzakirə olunur: “Beləliklə, eposun kişi mövqeyinin təcəssümü olması və Tanrının da kişi yaradıcılığının tərkibinə daxil olması ilə əlaqədar olaraq onlar arasında konvensional mühit formalaşır və bu da onlar spesifik ünsiyyətin (kişilərin dualarının dərhal qəbul olması formasında) ortaya çıxmasına səbəb olur (Qarayev 2020: 217). Kişilərin qadınların doğum qabiliyyətinə qısqançlığı kontekstində verilən mesaj ondan ibarətdir ki, qadınların doğum gücü belə kişilərin əlindədir və onların dualarından sonra qadınların övlad dünyaya gətirməsi gerçəkləşir. Başqa sözlə, “doğuluş” hadisəsinin açarı kişilərin əlindədir. Bu hal yuxarıda təqdim etdiyimiz mətndə də müşahidə olunur. Qadının vagina və ona ekvivalent olan boğazda işləmək qabiliyyətinin onlara kişi gücünü təmsil edən seyid və ilan tərəfindən bəxş edilməsindəki qeyri-şüuri məqsəd doğumla bağlı olan “sirlərin” kişi gücünün əlində olması mesajını verməkdir. Bundan savayı, burada qadının ilanın verdiyi kələğayı vasitəsilə “vagina”da, seyidin verdiyi unla “boğaz”da işləmək haqqını əldə etməsi onların ekvivalent məzmunundan xəbər verir. Elə buradaca bir məsələni xatırladaq. Yuxarıda ilan ağzından qurbağa qurtarması nəticəsində həbəçilik qabiliyyəti əldə edən Gülüş arvadla bağlı mətndə təsvir edilir ki, o, uşaq doğuzdurmağa gələndə deyirmiş: “Xəmir qatıram, unum ələhli qalıb”. Hətta bütün doğumlardan əvvəl həbəçinin bu sözləri deməsi adi insanlara qəribə gəlirmiş. Bizə elə gəlir ki, həbəçinin bütün doğum aktlarından əvvəl xəmir qatdığına görə tələsməsini deməsi doğumla əlaqədar olan simvolik aktdır. Məsələnin mahiyyətini daha yaxşı anlamaq üçün Uyğur türklərində hamiləliklə bağlı olan inanclara diqqət yetirmək istərdik: “Hamilə ola bilməyən qadın yeddi evdən bir kasa un toplayaraq hocaya aparır və dua oxunmuş undan təndirə çörək yapar və yeddi həftə çərşənbə günü bu çörəkdən yeyər” (Öger 2012: 1680); “Hamilə qalmaq istəməyən qadın göyərçin nəcisini təndirdə çörək kimi bişirər və övrətinə (vagasına) qoyar. Beləliklə, uşaqlıq yolunun ağzı isti göyərçin nəcisinin təsiri ilə quruyaraq bağlanar və o təkrar hamilə qalmaz inancı hakimdir” (Öger 2012: 1686). Göründüyü kimi, qadın doğum orqanı ilə təndir arasında semantik əlaqə aydın şəkildə hiss olunur. Birinci inancda təndir vasitəsilə doğum gücü əldə olunur,

ikinci inancda isə çörəyin əksi olan nəcis vasitəsilə qadının doğum orqanı müvafiq gücdən məhrum olunur. Bir sözlə, inanclarda qadının döl yatağı ilə “təndir” kimi davranılır. O da məlumdur ki, təndir (soba) bətnin standart simvollarından biridir (Dundes 1991: 77). Yuxarıda ilan ağzından qurbağa qurtararaq həbəçilik imkanı əldə edən “Gülüş arvadın” doğuma gələrkən xəmiri qatıb gəlmişəm deməsi də əslində qadın cinsiyyət orqanı və təndir arasındakı simvolik əlaqədən qaynaqlanır. Həbəçinin davranışlarından belə məlum olur ki, vaginadan uşağı çıxartmaq və təndirdən çörək çıxarmaq arasında dərin semantik əlaqə mövcuddur. O, tələsdiyini deməklə doğum prosesinin sürətli baş tutmasına təsir göstərmək istəyir.

Bir daha yuxarıda seyidin qıza boğazı sağaltmaq üçün un verməsi faktı üzərinə qayıdaq. İlandan “kəlağayı” vasitəsilə qadınların doğum orqanına təsir etmək gücü alan qız (yuxarıda təqdim olunan mətnədən görünür ki, həmin kəlağayı uşağı olmayan qadınların belinə bağladığında övladları olarmış), həm də seyiddən boğaza təsir etmək gücü bəxş edən “un” alır. Bu fakt da özlüyündə vagina və ağız//boğaz arasında semantik əlaqənin mövcudluğundan xəbər verir. Uyğur inancında hocanın, yəni mollanın oxuduğu unun çörəyinin yeyilməsi hamiləliyə səbəb olduğu kimi, kişi (seyid) tərəfindən qadına verilən un da boğazdan kənar əşyaları çıxarmağa imkan verir. Buradan da aydın olur ki, boğazdan kənar əşyaları çıxarmaq və “doğuzdurmaq” aktı arasında semantik əlaqə mövcuddur. Təsadüfi deyildir ki, ənənəvi mədəniyyətdə çörək bişirmək qadın sənəti olduğu kimi, “çöpçülər” də əsasən qadınlardır. Qeyri-şüuri inanc kontekstində əsasən qadınlardan ibarət olan çöpçülər psevdo davranış ilə bətdən uşaq, təndirdən çörək çıxarmağa ekvivalent olan fəaliyyət ilə uşağın ağzından kənar vasitələri “çıxarırlar”. Məsələdən çox uzaqlaşmadan qayıdaq seyid və ilanın ekvivalent davranışı üzərinə.

Vergi kontekstində ilanın qıza verdiyi “kəlağayı” onda qadının doğurqanlıq qabiliyyətinə təsir imkanı yaradır. İlan ağzından qurbağa qurtarmaqla bağlı olan inancda isə qadının qurbağanı ilanın ağzından xilas etməsi ona qadınların döl yatağında işləmək qabiliyyəti verir. Birinci halda, hər hansısa bir konflikt olmadan əldə edilən qabiliyyətə ikinci halda konflikt kontekstində göstərilən fəaliyyət nəticəsində çatmaq mümkün olur. Qadının kişiylə (seyidlə, başqa sözlə, atayla) ekvivalent semantikaya malik olan ilandan müvafiq vergini konflikt yaşamadan əldə etməsi ilə ilan ağzından qurbağanı qurtarmaq nəticəsində əldə etdiyi müvafiq qabiliyyət arasında ən fundamental fərq birincinin kişi//ata mövqeyi, ikincinin isə uşağın mövqeyi əsasında ortaya çıxması faktıdır.

Böyükklərin, kişilərin mövqeyindən yaradılan yuxarıda təqdim etdiyimiz mətnə ilan (kişinin) vergi verməsi, seyidin də qıza həmin vergini qəbul etməyə məcbur etməsinin şahidi oluruq. Zəngəzur ərazisindən toplanılmış həmin mətnə deyilir ki, qız vergini almayacağı halda lal olacaqmış. Lal olmaq “danışmaq haqqı”nın olmaması semantikasını daşıyır. Öncə diqqətə çatdırmaq ki, ata gücünə tabe olmayan qızın lallıqla cəzalandırılması və vergini qəbul etdikdən sonra lallığının sona çatması onun fəaliyyətinin ata gücünün vizası əsasında reallaşdırıldığını göstərir. Qızın ata gücünün diqtəsini qəbul etməsi nəticəsində bətnə və boğaza təsir etmək qabiliyyəti əldə etməsi onun bu fəaliyyətlərinin atanın xidməti nəticəsində ortaya çıxdığını göstərir. Bu diqtə yaradılışı kişi gücünün tərkib hissəsi kimi görünən patriarxal normaların folklorik ifadəsidir. Beləliklə, burada qızın doğum və boğaza təsir gücü onun sakral atadan gələn qabiliyyətinin ifadəsi kimi anlaşılır.

Bundan fərqli olaraq “ilan ağzından qurbağa qurtarmaq” nəticəsində qadının doğuzdurmaq, kişinin boğaz sağaltmaq gücü əldə etməsi uşağın ilkin səhnə fantaziyaları və bu kontekstdəki dramatikləşmə tutduğu mövqe ilə əlaqədardır. Daha doğrusu, bu inanc uşağın qısqançlığına səbəb olan ilkin səhnə fantaziyası və edipal konflikt kontekstində müvafiq mənəni qazanmışdır. Odur ki, ilan-qurbağa arasındakı dramatikləşmə iştirak edən qadınlara «hamilə adamı doğuzdurmaq», kişilərə «boğazı ağrıyan adamların boğazını sağaltmaq qabiliyyəti» bəxş olunur. Belə ki, inancda ilanın qurbağanı udması uşağın ata və ana arasındakı cinsi münasibətlə bağlı olan fantaziyalarının metaforası kimi çıxış edir. Edip kompleksi kontekstində oğul ananı ataya qarşı qısqanır. Psixoanalitik tədqiqatlar göstərir ki, oğlan uşaqlarında özlərini ata ilə eyniləşdirərək, onun yerini tutaraq ana ilə birgə olmaq arzusu mövcud olur. Qızlarda isə özlərini anaları ilə eyniləşdirərək, onu aradan qaldıraraq ataları ilə birgə olmaq arzusu mövcud olur. Uşaqlarda ilkin səhnə fantaziyaları onların müvafiq psixoloji komplekslərinin (oğlanlarda Edip, qızlarda Elektra kompleksi) daha da kəskinləşməsinə səbəb olur. Yuxarıdakı təhlillər də göstərir ki, ilan kişi, ata gücünü, qurbağa isə qadın, ana gücünü simvolizə edir. Bu mənada ilanın qurbağanı udması Geza Roheimin dediyi kimi, ilkin səhnənin, yəni ata və ananın cinsi münasibətinin metaforası kimi çıxış edir. Daha doğrusu, bu hadisə qeyri-şüuri şəkildə böyükklərdə uşaqlığın basdırılmış müvafiq

psixoloji dramatismi kontekstində mənalandırılır. Yuxarıda xatırladığımız kimi, inancda «ilan ağzından qurbağa qurtaran şəxs»in mövqeyi ilkin səhnə dramatismindəki uşağın mövqeyini təmsil edir. Bu mənada uşaq mövqeyi əsasında yaradılan və ilkin səhnənin (ata və ana arasında cinsi münasibətin) metaforası olan inancda ilan qurbağanı udması zamanı buna mane olan şəxs (bir daha xatırladaq ki, bu şəxsin mövqeyi edipal, elektrik dramatismindəki uşağın mövqeyinə uyğun gəlir) mükafatlandırılır. Psixanalitik baxımdan bu mükafatlanma uşağın ilkin səhnə fantaziyası fonunda dramatismə öz maraqlarını realizə etməsinin, yəni ata və ana arasında cinsi münasibətə mane olmasının yaratdığı məmnunluğun inancdakı simvolik ifadəsi hesab edilə bilər. Daha doğrusu, ilkin səhnə fantaziyası və ailə kompleksləri zəminində uşağın “qələbə” arzusu inancda «mükafatlanma» kimi məmnunedici faktı ortaya qoymuşdur. Mahiyyətə bu, uşağın ilkin səhnə fantaziyasında ata və ananı bir-birindən uzaqlaşdırmasını təcəssüm etdirir.

Yuxarıdakı inanc faktlarından aydın olur ki, müvafiq dramatismə iştirak edən kişilərə (prototip modelə görə oğlan uşaqlarına) daha çox boğaz sığamaq, qadınlara isə qadın doğuzdurmaq qabiliyyəti verilir. Bu faktı aydınlıq gətirmək üçün yenə də edipal və elektrik kompleksi xatırlatmaq istərdik. Edip kompleksində oğul özünü atası, Elektra kompleksində qız özünü anası ilə eyniləşdirir. Başqa sözlə, oğul atanın sahib olduqlarını, qız isə ananın sahib olduqlarını mənimsəmək istəyir. Bu kontekstdə müvafiq inanca yanaşdıqda məlum olur ki, ilan qurbağanı udması dramatismi ilə qarşılaşan kişilər problemin həlli kontekstində özlərini ata (ilan), qadınlar isə ana (qurbağa) ilə eyniləşdirirlər. Odur ki, dramatism həttdə iştirak edən kişilərə daha çox boğaz nahiyəsinə, qadınlara isə vəqinaya təsir qabiliyyəti bəxş edilir. Məsələnin mahiyyətini daha yaxşı anlamaq üçün yuxarıda təqdim edilən iki semantik vahidi yenidən xatırlatmaq istərdik:

– ilanlar vergi verən zaman “ağıza tüpürmək” vasitəsi ilə bunu edirlər;

– ilan ağzından qurtarılmış qurbağa övladı olmayan şəxsin üstünə asılarsa, bu onun hamilə qalmasına şərait yaradar. Başqa sözlə, qurbağa övladı olmayan qadının ana statusuna keçməsinə təmin edə bilər.

Ata gücünün metaforik ifadəçisi olan ilan ağzından tüpürmək vasitəsi ilə vergi verməsi ağzın onun gücünü simvolik ifadə edən orqan olduğunu göstərir. Təsadüfi deyildir ki, inancda olduğu kimi, “Ovçu Pirim” nağılında da ilan Ovçu Pirimin ağzına “tüpürməklə” ona təbiətin və heyvanların dilini bilmək qabiliyyəti bəxş edir (İslamzadə 2017: 123). İlan Ovçu Pirimin ağzına tüpürərək ona təbiətin sirrini bilmək qabiliyyəti verir və ona bunu bir sirr kimi saxlamağı tapşırır. Başqa bir yazımızda izah etdiyimiz kimi, Ovçu Pirim və İlanlar şahı arasındakı bu simvolik ünsiyyətdə kişilər arasındakı sirr saxlamaq stereotipi aktuallaşmışdır (Qarayev 2019: 205-208). Bir sözlə, metaforik planda ilan “ağızla ünsiyyət”i onun “bioloji dişləmək” qabiliyyətindən daha böyük məzmun ifadə edir. Təsadüfi deyildir ki, nağıllarda qəhrəman əjdahanı öldürdükdən sonra onun udmağa hazırlaşdığı qızla evlənir: “300 nömrəli süjetin ənənəvi variantlarında qəhrəman suyun qabağını kəsmiş əjdahanı öldürdükdən sonra bir qayda olaraq, xilas etdiyi qızla evlənir. Amma “Oğurlanmış üç şahzadə qız» (süjet 301) süjeti ilə kontaminasiya olunmuş variantlarda ənənəvi sonluq dəyişdirilir. Qəhrəman xilas etdiyi qızla evlənməkdən imtina edir, əvəzində padşahdan işıqlı dünyaya çıxmaq üçün qırx tuluq su və qırx şaqqa ət istəyir” (Rüstəmzadə 2013: 135). Göründüyü kimi, ilan ağzından qızı xilas edən qəhrəman əksər hallarda onunla evlənir. İlanın oral-aqressiv münasibəti “ilan ağzı bağlamaq”la bağlı olan mətdə də müşahidə olunur: “İlanın dilini-ağzını bağlamaxdan ötəri bir sapı götürürlər, deələr:

İlan ilan ahudu,

İlanların şahıdı,

Kəlbəladə küs-küşü,

Bağladım ilan dişi,

Dəyməsin dolaşmasın,

Bənd oluf ilişməsin,

Həzrəti Süleymanın pıçağı,

Fatma ananın qurşağı.

Sonra sapı üflüyə-üflüyə bağlayıllar, düyün vurullar. Bunnan da ilanın ağzı bağlanır (Kazımo, İsayeva 2016: 284-285). Təsadüfi deyildir ki, xalq arasında deyilir: “Bıçaq yerə düşsə, deyərlər ki, kişi qonaq gələcək” (İsmayılov, Quliyeva 2004: 20). Yəni bıçaq fallik məzmun daşıyır. Bundan fərqli olaraq “Fatma ananın qurşağı” da doğum gücü ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, folklorda Fatma ana qadın doğumu ilə əlaqədar olan sakral gücü özündə ehtiva edir. Təsadüfi deyildir ki, xalq arasında belə bir inanc mövcuddur ki, “Yaz yağışının sonra yaranan “Fatma nənənin hanası”nın (göy qurşağı –S.Q.) altınan oğlan keşsə qız, qız keşsə oğlan olar” (Cəfərli, Səfərov, Babayev 2011: 19). Bundan savayı, Qarabağ ərazisində “Toyux basdıranda yumurtaları altına təh-təh yığırdılar: ya on bir, ya on üç, ya on beş. Təh rəqəmin həmişə müqəddəs biliblər. Tək olmağı yaxşıdı də. Allahın adı da təhdi. Özü də qoyanda deyirdik ki, mənim öz əlimlə yox, Fatma ananın əliyə qoyuram. “Pismillah” – deyirdi, yığırdı toyuğun altına. Biri də lax olmurdu, hamısı çıxırdı (Rüstəmzadə 2012b: 159). Türkiyənin Ankara ərazisindən toplanılmış bir inancda deyilir: “Hamilə qadının doğumu asan olsun deyə şəfa tasına “Fatma Ana Əli” adı verilən ottan qoyulur və suyu hamiləyə içirilir” (Recep 2016: 30). Bu mənada “Fatma ananın qurşağı” da qadın doğurqanlıq gücünü ifadə edir. Buradan aydın olur ki, yuxarıdakı inancda ilanın ağzının bağlanması zamanı Həzrəti Süleymanın fallik məzmunlu bıçağına və Fatma ananın doğurqanlığa işarə edən qurşağına and verilməsi onun ağzının yaradıcı başlanğıcla əlaqəsindən xəbər verir. Yəni xalq müvafiq inancda ilanın “yaradılışla” bağlılığını qeyri-şüuri (burada biz “qeyri-şüuri” anlayışını arxetiplər nəzəriyyəsi kontekstində işlətmirik. Bu anlayış altında xalqın şüuri şəkildə xəbərdar olmadan müəyyən ənənəvi informasiyanı metaforik-simvolik formalarda yaşatmasını nəzərdə tuturuq.) olaraq ifadə etmişdir. İlanın ağzının bağlanması zamanı fallik məzmunlu “bıçaq” və döl semantikali “qurşağ”a and verilməsinin metaforik-simvolik analizi ilanın “ağzının” yaradılışla, doğumla bağlı olan məzmunundan xəbər verir.

Bir sözlə, kişi, ata başlanğıcı ilə əlaqədar olan ilanın ağzı onun gücünü ifadə edən əsas metaforalardan biridir. Bu mənada inancda ata gücünü simvolik ifadə edən ilanı öldürən kişilərin “boğaza təsir” (yəni boğaz sağaltmaq) imkanı əldə etməsi kişinin ilanı öldürməklə onun müvafiq gücünü ondan alması kimi anlaşılmalıdır. Psixanalitik baxımdan bu münasibət belə ifadə edilə bilər: ata semantikali ilanı öldürən uşaq mövqeyinin təmsilçisi olan şəxs onun yerini tutur və onun “yaradılışla” təsir qabiliyyətini mənimsəyir. Nəticədə dölyatağı ilə eyni semantikaya malik “boğaz”a təsir imkanı qazanır.

İlanın qurbağanını udması ilə başqa bir inanca da nəzər salmaq istərdik. Yaşar Kalafat xalq təbabətində xəstəliyin başqasına köçürülməsi ilə sağaldılmasından bəhs edərkən yazır: “Köçürmənin başqa bir formasına da Sivas-Kanqalda rastlanılır. Mekir bu ərazidə “kafir xarakterli pis bir ruh kimi tatınır. Bu cin iradəsi altına aldığı şəxsləri ”tıpqı”, “tıpqı”, “tıpqalı” deyə bilinən bir xəstəliyə düçar edər. Kanqalda “Ocaqlı Zarus Qadın” deyə bilinən bir xanım xəstəliyi heyvanlara keçirərək sağaldır. Heyz və aybaşı halındakı bir qadın təmizlənmədən hamilə bir qadının yanına gedərsə, heç uşağı olmayan bir qadın uşaqı bir qadının yanına gedərsə, bu xəstəliyə səbəb olurlar. Bu xəstələr və uşağı yaşamayanlar, uşağı düşənlər müalicə üçün Zarus Qadın Ocağına gedərlər. Ocaqlının öyrətdiyinə müvafiq olaraq tıpqı xəstəliyindən əziyyət çəkən qadınlar bir ilanın ağzında qurbağa görərlərsə, “filankəsdə də tıpqısı var qurbağanı burax” deyərlər. İlan qurbağanı buraxarsa, xəstəliyin sağalacağına inanılır” (Kalafat 2013: 819). Xalq təbabəti ilə bağlı olan bu inancda ilanın qurbağanı udması zaman həyata keçirilən davranış qadının cinsiyyət orqanında (və ya bu orqandan) yaranan xəstəliyin aradan qaldırılması üçün istifadə olunur. Təsvirdən də göründüyü kimi, uşağı olmayan və heyz halındakı bir qadının hamilə bir qadının yanına getməsi zamanı “tıpqı” (həmzat) xəstəliyi yaranır. Məlumdur ki, hamilə qadıncan doğum, başqa sözlə, müvafiq orqanın gücünü göstərməsi gözlənilir. “Bənzər bənzərini törəder” düşüncəsinin hakim olduğu xalq düşüncəsinə görə, hamilə qadının üzərinə müvafiq gücdən məhrum olan şəxslərin gəlməsinin onun doğum orqanında da problemlər yaradacağına inanılır. Ona da inanılır ki, doğum orqanında problem yaranan qadın ilanın qurbağanı udması zamanı “filankəsdə də tıpqısı var qurbağanı burax” desə və ilan qurbağanı buraxarsa, xəstəliyi sağalacaq. Deməli, doğum gücü qəhətə çəkilmiş qadın cinsiyyət orqanının xəstəliyi və “ilanın qurbağanı udması” arasında müəyyən əlaqə qurulur. Aydın olur ki, ilanın qurbağanı udması qadınların dünyasında müvafiq xəstəlik kimi anti-dogum hadisəsi olaraq qavranılır. Bu mənada “ilanın ağzından qurbağa qurtarılması”nın qadının müvafiq xəstəliyinin də ortadan qaldırılmasına yardım edəcəyi düşünülüşdür. Buradakı bir məsələyə də ayrıca diqqət yönəltmək istərdik.

Belə ki, ilanın qurbağanı udması (və ya ilanın ağızından qurbağanı buraxması) yaradılış anı semantikasi kimi diqqəti cəlb edir. Bizə elə gəlir ki, bu fakt Novruz bayramında əsasən qadınlar tərəfindən icra edilən “qarı busma” (qulaq falı) hadisəsi ilə müqayisə edilə bilər. Novruzda qarı busan şəxslər eşitdikləri sözlərə uyğun olaraq ayrı-ayrı şəxslərin taleyini (və ya gələcəyini) müəyyənləşdirəcəklərinə inanırlar (Süleymanova 2013: 174; Rüstəmzadə 2016: 68). Məlum olduğu kimi, Novruz bayramı “ol zamanı” təkrarlayan yaradılış bayramıdır (Eliade 1994: 71; Allahverdiyev 2013: 145) və “qarı busma” faktının semantikasi da bu kontekstdə analiz edilməlidir. Novruzda özünü gizlədərək qarı busma aktını da “ilkin səhnə” fantaziyası əsasında dəyərləndirmək mümkündür. Novruz bayramında ayrı-ayrı adamların evlərinin qapısını busan qadınların davranışlarının prototipində valideynlər arasında “yaradılışa səbəb olacaq” cinsi aktın uşaqlar tərəfindən “güdülməsi” faktı dayanır. Başqa sözlə, inancın prototipində uşağın valideynlər arasında cinsi aktı müşahidə etməsi ilə bağlı filogenetik fantaziyalar dayanır. İnancdakı gizlənmək isə ata və ana arasındakı cinsi münasibəti müşahidə edən uşağın onlar tərəfindən cəzalandırılması ilə bağlı infantil qorxularından qaynaqlanır. Bu da qulaq busan adamın görüldüyü halda inancın öz qüvvəsini itirməsi şəklində təsbit olunur. Bağlı qarı arxasından eşidilən sözün tale müəyyənləşdirici məzmununun prototipində isə valideynlərin uşaq düşüncəsindəki obrazı ilə bağlıdır. Sosial həyatda valideynlərin uşaqların davranışlarını yönləndirmək və tənzimləmək kimi fəaliyyətləri uşaq fantaziyalarında onlara “teleh müəyyənləşdirici” obraz qazandırmışdır. Bir daha xatırladaq ki, böyüklər tərəfindən icra edilən inancda rəşional məntiqin olmaması onların içərisində “uşaq”ın gizlənməsinə şərait yaratmışdır. Bu mənada inancda böyüklər uşaq prototipli davranışı təkrarlayırlar. Valideynlərin uşağa nəzarəti və onları idarə etməsi inancda gizli qarı arxasından eşidilən sözün “tale müəyyənləşdirici” təbiətini ortaya qoymuşdur. Yaradılış semantikası Novruz bayramının prototipində əcdadların (valideynlərin) yaradılışa şərait yaradan “cinsi aktı” dayanır. Bu düşüncə ən müxtəlif səviyyələrdə simvolik şəkildə folklor materiallarında əks olunur. Müvafiq inancda da uşağın valideynlərin cinsi münasibəti ilə bağlı ilkin səhnə fantaziyaları simvolik şəkildə əks olunmuşdur. Başqa sözlə, inancın prototipində cinsi münasibətdə olan valideynlərin “yaradıcılığa xidmət edən söhbətləşməsi” dayanır ki, bu da həmin inancda eşidilən ilk sözün “tələ müəyyənləşdirici” semantika qazanmasına səbəb olmuşdur. Psixanalitik kontekstdə yanaşdıqda belə məlum olur ki, Novruzdakı “qarıbusma” faktının prototipində uşağın ilkin səhnə fantaziyası dayanır və mahiyyətcə bu yaradılış məzmunlu “ilk cinsi münasibəti”nə dinlənilməsi semantikasi daşıyır. Bu da ayrı-ayrı fərdlərin taleyinin müəyyənləşdirilməsinə əsas verir. Çünki inancın prototipinə görə qarı arxasından yaradılış işini görənlər ixtiyar sahibi valideynlərdir. Onu da xatırladaq ki, ilkin səhnə fantaziyası “ol zamanı”na aid yalnız bu inancın psixoloji prototipində dayanmır. Xatırladaq ki, Novruzda keçirilən fallar içərisində belə bir inanc da var ki, gecə yumurtanın yanına biri qırmızı, biri də qara karandaş qoyulur. Əgər yumurtanın üzünə qırmızı xətt çəkilsə, arzun yerinə yetəcək, qara xətt çəkilsə, arzun həyata keçməyəcək (Rüstəmzadə 2016: 67; Rüstəmzadə 2012b: 150). İnanca aktualaşan yumurta metaforik olaraq doğulmaqda, yaradılmaqda olan gələcəyi ifadə edir. Bu mənada yaradılışın doğum orqanına işarə edən yumurtadan öyrənilməsi faktı da dolayısı ilə cinsi semantikaya malikdir. Əgər inancların birində gələcək “söz” əlaməti vasitəsilə öyrənilirsə, digərində “rəng” əlaməti ilə öyrənilir. Yumurta diş başlanğıcına işarə edir. Bir çox inanclara görə, yumurtanın üstünə xətti çəkən Xızır: “Azərbaycanda Axır Çərşənbə günü pəncərə önünə qoyulan yumurtanın Xızır tərəfindən xətlənərək işarələndiyinə inanılır. Bu xətlərdən qara xətt qıtlığı, qırmızı xətt isə bərkəti işarələyir” (Kalafat 2011: 157). Məlum olduğu kimi, Xızır da dövləndirici kişi başlanğıcını simvolizə edir. Xızırın yumurtanın üstünə xətt çəkməsi onun cinsi akt yerinə yetirməsinin simvolik ifadəsidir. Bu faktın da prototipində ilkin səhnə fantaziyası dayanır, yəni burada da ata və ana arasında yaradıcı cinsi münasibət əsasında gələcək öyrənilməyə çalışılır. Yaradılışın başlanğıcı sayılan “ol zamanı”na aid çoxsaylı faktların psixosemantik əsasında uşağın ilkin səhnə fantaziyaları dayanır. Onu da deyək ki, prototipində ilkin səhnə fantaziyaları dayanan yaradılış məzmunlu faktlar yalnız Novruz bayramında özünü göstərmir. Psixosemantik baxımdan “yaradılış məzmunu” kontekstində insanların cari psixoloji kompleksləri aktualaşdığına görə bu məzmun çoxsaylı inancların əsasında dayanır. Həm də belə inanclar sosial normalar tərəfindən qəbul edilməyən psixoloji fantaziyaların simvolik ifadəsi üçün münbit çıxış imkanı təqdim edir.

“İlan ağızından qurbağa qurtarmaq”la bağlı inanc da uşağın “ilkin səhnə” fantaziyası əsasında formalaşan fakt kimi yaradılış, doğuluş məzmunu daşıyır. Nağıllardan məlumdur ki, qəhrəman nəhəng ilan, əjdahanın ağızından qızı qurtararaq onun növbəti doğuluşuna şərait yaradır. Bu mənada ilanının udmağa hazırlaşdığı qurbağanı ağızından buraxması doğuluş məzmunu daşıyır ki, bu da müvafiq duruma nail olan

qadının doğum orqanındakı problemin həlli ilə nəticələnməsinə inanılır. Yəni yaradılış semantikasi baxımından ilanın ağzından qurbağanı buraxması doğuluşu simvolizə edir ki, bu da qadının cinsiyyət orqanının doğum gücünün bərpasına da şərait yaradır. Məsələyə bu baxımdan yanaşanda məlum olur ki, ilanın ağzından qurbağanı buraxması ilə qadının uşaq doğması ekvivalent hadisədir ki, sözügedən inancda bunlar “bənzər bənzərini” törədən prinsipi üzrə bir-biri ilə əlaqələndirilmişdir.

Beləliklə, “ilan ağzından qurbağa qurtarmaqla” bağlı olan inancı analiz edəndə aydın olur ki, burada Geza Roheimin dediyi kimi, edipal/elektral kompleks kontekstində uşağın ilkin səhnə fantaziyası ifadə olunmuşdur. Oğlan uşaqlarının (və ya kişilərin) edipal, qızların (və ya qadınların) elektral fantaziyaları müvafiq inancda mənəvaradıcı psixoloji reaksiya kimi ortaya çıxmışdır. Odur ki, inancda insanlar arasında münasibətin metaforik ifadəsi olan iki heyvanın (ilan və qurbağanın) mübarizəsi zamanı onlarla qarşılaşan şəxslərdə cinsindən asılı olaraq müxtəlif qabiliyyətlər hasil olur. Psixanalitik kontekstdə məlum olur ki, ata gücünü simvolizə edən ilan qadın gücünü simvolizə edən qurbağanı udması metaforik baxımdan ata və ana arasındakı cinsi münasibətləri ifadə edir. Edip kompleksi daşıyıcısı olan qısqanc uşaq üçün arzuolunmaz bu münasibətə müdaxilə uşaq mövqeyinin təmsilçisi olan şəxslərə mükafatlandırıcı qabiliyyətlərin bəxş olunması ilə yekunlaşır. Daha doğrusu, ata və ana arasında cinsi münasibətin metaforası olan “ilanın qurbağanı” udması hadisəsini (başqa sözlə, ata və ana arasındakı cinsi münasibəti) pozmağın uşağda yaratdığı psixoloji həzz inancda “mükafatlanma” hadisəsini ortaya çıxarır.

Sonda yenə də xatırladaq ki, şüur sahəsinin rəşional sorğularından kənar olan inancların irrəşional təbiəti psixoloji komplekslərin ifadəsi üçün münbit şərait yaradır. Müvafiq inancın müxtəlif variantlarında uşaq mövqeyi həm kişi, həm də qadının təmsalında ifadə olunur. Bu da inancın müxtəlif variantlarında edipal və elektral fantaziyaların ifadə olunduğunu göstərir. Təhlillərdən məlum olur ki, müvafiq inancda ilanı öldürərək onun ağzından qurbağa qurtaran şəxs kişidirsə, o, ata gücünün təmsilçisi olan ilanın gücünü mənimsəyir. Bu da ona boğazı sağıltmaq gücünü bəxş edir. Əgər ilanı ölərək onun ağzından qurbağanı qurtaran şəxs qadındırsa, o, qadın gücünün təmsilçisi olan qurbağanın müvafiq gücünü mənimsəyir. Bu da ona vaginal sahədə işləmək, uşaq doğuzdurmaq qabiliyyətinin verilməsi ilə nəticələnir. Xəlq düşüncəsində ağız və vaginal sahənin ekvivalentliyi bir çox hallarda qadınlara da “boğazda işləmək”, onu sağıltmaq imkanı verir. Bir sözlə, inancın əsasında ilkin səhnə fantaziyası kontekstində oğlanların edipal (yəni atanın yerini tutmaq), qızların elektral (ananın yerini tutmaq) fantaziyaları təcəssüm olunmuşdur.

Uşaq məntiqinin aktual olduğu inanclar uşaqılıqda ortaya çıxan psixoloji komplekslərin dramatik əsasında yaradılmaqla yanaşı, onların qeyri-şüuri şəkildə böyüklərin həyatında davamlı ifadəsi üçün də əlverişli imkan təqdim edir. Bu mənada rəşional məntiqdən kənar olan inanclar sosial normalardan kənar olan psixoloji komplekslərin ifadəsi üçün mühüm yaradıcılıq kanallarından biridir.

İSTİFDƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

- Acaloğlu A., Bəydili C.* 2005. Əsətlərlər, əfsənə və rəvayətlər. Bakı: Şərq-Qərb, 304 s.
- Allahverdiyev, R.* 2013. Təqvim mifləri və Novruz. Bakı: Nurlan, 180 s.
- Cəfərli, M., Babayev R.* 2012. Naxçıvan folkloru antologiyası, III cild. Naxçıvan: Əcəmi, 506 s.
- Cəfərli, M., Səfərov Y., Babayev R.* 2011. Naxçıvan folkloru antologiyası. II cild, Naxçıvan: Əcəm, 496 s.
- Dundes, Alan* 1991. Bruno Bettelheim's Uses of Enchantment and Abuses of Scholarship. The Journal of American Folklore, Vol. 104, No. 411, pp. 74-83.
- Eliade, M.* 1994. Ebedi dönüş mitosu (Çeviren: Ümit Altuğ) Ankara: İmge Kitabevi, 189.
- Əbdülhəlimov, H., Qafarlı R., Əliyev O., Aslan V.* 2000. Azərbaycan folklor antologiyası. IV kitab (Şəki folkloru), Bakı: Səda, 497 s.
- Fischer J.L.* 1963. The Sociopsychological Analysis of Folktales. Current Anthropology, Vol. 4, No. 3, pp. 235-295.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

- İslamzadə, Kəmalə* 2017. «Övladlığa götürmə» ənənəvi motivinin mərasim kompleksində yeri. «Molla Pənah Vəqif və müasirlik» mövzusunda Respublika Elmi-Praktik konfransının materialları. BDU, s. 121-124.
- İsmayilov, H., Xurdamiyeva S.* 2006. Azərbaycan folklor antologiyası. XIV kitab (Dərbənd folkloru), Bakı: Səda, 430 s.
- İsmayilov, H., Quliyeva R.* 2004. Azərbaycan folkloru antologiyası. IX kitab (Gəncəbasar folkloru). Bakı: Səda 522 s.
- Jung, Carl Gustav* 2020. Freud ve psikanaliz. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 319 s.
- Kalafat, Y.* 2007a. Balkanlardan Uluğ Türkünə Türk Halk inancları. I cild. Ankara: Berkan yayınları, 412 s.
- Kalafat, Y.* 2007b. Balkanlardan Uluğ Türkünə Türk Halk inancları. II cild. Ankara: Berkan yayınları, 406 s.
- Kalafat, Y.* 2011. Türk Kültürlü Halklarda Hz. Hızır'dan Sultan Nevruz'a. Ankara: Berkan Yayınevi, 222 s.
- Kalafat, Yaşar.* 2013. Uzak Geçmişten Gümüşhaneviye ve Gümüşhaneviden Günümüze Bölgede Halk Sufizmi-Halk Tebabeti Bağlantısı. I Uluslararası Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevi Sempozyumu 03-05 Ekim 2013, Gümüşhane. Bildiri Kitabı. Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, s. 817-836.
- Kazımoğlu, Muxtar, İsayeva Səbinə* 2016. Gədəbəy folklor örnəkləri. I cild. Bakı: Elm və təhsil, 360 s.
- Qarayev, Səfa* 2020. "Dədə Qorqud" eposu: xan konsepti, ərgənlik metaforaları və psixoloji komplekslər. Bakı: Savad, 385 s.
- Qarayev, S.* 2019. Ovçu Pirim nağılında (AT 670) kişi stereotiplərinin simvolik təcəssümü. AMEA Filologiya və Sənətsünaslıq, № 2, s. 205-208.
- Qasımlı, Məhərrəm* 1993. El düzgünləri, elat söyləmələri (toplayıb tərtib edən Məhərrəm Qasımlı) Bakı: Azərneşr, 176 s.
- Qasımlı, M., Əliyev O., Xəlilov R.* 2014. Dərbənd folklor örnəkləri, 1-ci kitab, Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı, 368 səh .
- Quliyev, Hikmət.* 2016. Müdrik Qoca arxetipinin semantik strukturu və paradigmaları. Bakı: Elm və təhsil, 216 səh.
- Məmmədova, X.* 2019. Günahsız mayalanma mifi – möcüzəli doğuluş motivinin əsas mifoloji qaynaqlarından biri. Dədə Qorqud, № I, s. 111-119.
- Mollaibrahimoğlu, Çiğdem.* 2008. Anadolu halk kültüründe hayvanlar etrafında olušan inanç ve pratikler/ Karadeniz teknik üniversitesi, Yüksek lisans tezi/Trabzon, 156 s.
- Nəbioğlu, V. Əsgərov, Ə., Kazımoğlu, M.* 2005. Azərbaycan folkloru antologiyası, XII kitab (Zəngəzur folkloru). Bakı: Səda nəşriyyatı, 464 səh.
- Öger, Adem* 2012. Uygur türklerinin doğum âdetleri. Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume, 7/1, pp.1679-1694.
- Özhan, Mevlüt* 2018. Yağmur Ritüelinde Simgeler ve Büyü. Gelenek Görenek ve İnançlar. 9. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri, Ankara: Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 263-279.
- Recep, S. Tatar* 2016. Doğum-Yaşam-Ölüm üzerine Hurafeler. İstanbul: Su Yayınları, 271 s.
- Ricklin, Franz* 1915. Wishfulfillment and Symbolism in Fairy Tales. New York: Nervous and Mental Disease Publishing Company, 90 p.
- Róheim, Géza* 1992. Fire in the Dragon and Other Psychoanalytic Essays on Folklore, New Jersey, Princeton University Press Princeton, 195 p.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

- Rüstəmzadə, İ.* 2006. Azərbaycan folkloru antologiyası, XVI kitab (Ağdaş folkloru), Bakı: Səda nəşriyyatı, , 496 s.
- Rüstəmzadə, İ.* 2013. Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi. Bakı: «Elm və təhsil», 368 s.
- Rüstəmzadə, İ.* 2012a. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, II kitab (Bərdə və Ağcabədi rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: Elm və təhsil, 484 s.
- Rüstəmzadə, İlkin.* 2012b. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, III kitab (Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Tərtər, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər, Laçın və Şuşa rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: Elm və təhsil, , 468 səh.
- Rüstəmzadə, İlkin* 2014a. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. VIII kitab (Kəlbəcər rayonundan toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: Elm və təhsil, 440 s.
- Rüstəmzadə, İlkin* 2014b. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. IX kitab (Beyləqan, İmişli, Tərtər, Bərdə və Cəbrayıl rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: Elm və təhsil, 402 s.
- Rüstəmzadə, İlkin* 2016. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. X kitab (Zəngilan və Şuşa rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: Elm və təhsil, 399 s.
- Seyidov, N.* 2005. Azərbaycan nağılları. Beş cildə. V cild. Bakı: Şərq-Qərb, 304 s.
- Süleymanova, L.* 2013. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. VI kitab (Cəbrayıl, Kəlbəcər və Tərtər rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: Zərdabi LTD MMC, 466 s.
- Süleymanova, L.* 2014. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, VII kitab (Xocavənd rayonundan toplanmış folklor örnəkləri) (Toplayan və tərtib edən Ləman Vaqifqızı). Bakı: Elm və təhsil, 444 səh

**İNTERNET FOLKLORUNDA VARIANTLILIQ: DİNAMİK SOSIAL PROSESLƏR VƏ CARİ
MARAQLAR**

**VARIATION IN INTERNET FOLKLORE: DYNAMIC SOCIAL PROCESSES AND
CURRENT INTERESTS**

Hikmət QULİYEV

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Folklor İnstitutu, böyük
elmi işçi, Bakı*

ORCID ID: 0000-0002-9166-5627

XÜLASƏ

Ənənəvi folklorlardan fərqli olaraq, İnternet folkloru virtual kommunikasiyada ortaya çıxır. Ünsiyyət prosesində baş verən bu dəyişiklik təkcə formal əlamət və xüsusiyyətlərlə deyil, eyni zamanda məzmun və mahiyyət səviyyəsində də özünü göstərir. Virtual kommunikasiya aktının forma baxımından yazıya, yazılı üsluba və yaxud yazı mədəniyyətinə əsaslanması xalq biliyinin yeni şəraitdə təzahüründə bir sıra özəlliklərin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Bir tərəfdən folklorun şifahlilik və variantlılıq zərurəti, digər tərəfdən isə virtual ünsiyyətin yazı, göstərmə, nümayiş çərçivəsində icra olunması unikal, eyni zamanda spesifik vəziyyət yaradır. Lakin aparılan araşdırmalar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, virtual ünsiyyət zahirən, formal strukturu baxımından yazı üzərində qurulsada, onun psixoloji prototipində şifahlilik emosiyası dayanır. Yəni virtual ünsiyyət yazmağa deyil, danışmağa, söhbətə əsaslanır. Belə bir reallıq ənənəvi folklor üçün zəruri şərt hesab olunan variantlılığın İnternet folklorundakı spesifikasını da nəzərdən keçirməyi zəruri edir. Bu baxımdan araşdırmada İnternet folklorunun variantlılığını şərtləndirən faktorlar – virtual ünsiyyət, dinamik sosial proseslər və cari maraqlar diqqət mərkəzinə gətirilmiş, rəqəmsal performans, mətnlərarası əlaqə kontekstində məsələyə yanaşılmışdır. Müəyyən olunmuşdur ki, İnternet folklorunun variantlılığı təkcə folklorik resursların variantlılığı ilə deyil, situasiyalara görə nümunələrin fərqli interpretasiyaları ilə də xarakterizə olunur. Müəyyən bir rəqəmsal semiotik resurs dəyişdirilmədən fərqli situasiyalarda fərqli şəkildə yozularkən yeni məna qazanır ki, bu da variantlılığa səbəb olur. Beləliklə, interaktiv ünsiyyət planı, iştirakçı sosial mühit, rəqəmsal performans, yeni yaradıcı-icraçı subyektlər (söyləyici tipləri), virtual sosial şərtlər, dinamik proses və cari maraqlar İnternet folklorunun variantlılığını şərtləndirən əsas amillərdir.

Qeyd olunan elmi-nəzəri yanaşmalar əsasında Azərbaycandilli virtual folklor mühitində meydana gələn folklorik faktların variantlılığı araşdırılmış, konkret nümunələr əsasında faktlar təhlilə cəlb olunmuşdur.

Açar sözlər: internet folkloru, variantlılıq, rəqəmsal performans, Azərbaycandilli virtual folklor mühiti, virtual ünsiyyət.

ABSTRACT

Unlike traditional folklore, Internet folklore is created in virtual communication and interaction. This change in the communication process is manifested not only in formal features, but also in the content stage. The suspension of virtual communication from the formal point of view to writing, writing style or writing culture has caused the emergence of a number of features in the manifestation of folk knowledge in new conditions. On the one hand, folklore's oral and variant characteristics, and on the other hand, the application of virtual communication in the framework of writing, exhibiting and showing creates a seemingly paradoxical, but at the same time unique situation. However, as a result of the conducted research, it was determined that although virtual communication is based on writing, its psychological prototype is verbal emotion. That is, virtual communication is not based on writing, but on speaking, chatting and chatting. Such a reality makes it necessary to reconsider the variant seen as a condition for traditional folklore in the context of Internet folklore. Based on this point, virtual communication, dynamic social processes and current interests, which are the elements that determine

the variant of internet folklore, are brought into focus in the study, and the topic is discussed in the context of digital performance and intertextual communication. It has been determined that the variability of Internet folklore is characterized not only by the variability of folklore sources, but also by different interpretations of examples according to situations. A certain digital semiotic resource acquires a new meaning when it is interpreted differently in different situations without being modified, which leads to variability. Therefore, interactive communication plan, participatory social environment, digital performance, new creative-executive topics (speaker types), virtual social conditions, dynamic process and current interests are the main elements that determine the variant of internet folklore.

On the basis of the mentioned scientific approaches, the variant of folkloric phenomena occurring in the virtual folklore environment of Azerbaijani language was investigated and analyzed based on specific examples.

Keywords: internet folklore, variable, digital performance, virtual folklore environment of Azerbaijan, virtual communication.

Məlumdur ki, ənənəvi folklorun ən mühüm parametrlərindən biri də onun variantlılığı və ya çoxvariantlı olmasıdır. Variantlılıq, əslində ənənəvi folklorun mövcudluq halıdır. İstər üz-üzə ünsiyyət modelində, istərsə də virtual kommuni-kasiya mühitində olsun, folklorun ən dayanıqlı və sabit prinsiplərindən biri məhz variantlılıqdır. Təsadüfi deyildir ki, Alan Dundes şəhər folkloru, ofis folkloru barədə danışarkən sözlü olmayan və kserokopiya vasitəsilə yaradılan şəkilli yumor nümunələrinin ənənəvililiyini əsas gətirərək “çoxsaylı mövcudluq” və “fərqli formalılıq” (Dundes, Pagter 1992: XVII) yanaşmasını irəli sürür və belə bir formula müəyyənləşdirir ki, “*biliyin autentiqliyi (həqiqiliyi) onun iki və daha çox versiyada mövcud olmasından asılıdır ki, bu isə, variantların yaranmasını qaçınılmaz edir*” (Dundes, Pagter 1992: XVII). Alan Dandesin ənənəvilik, çoxsaylı mövcudluq, variantlılıqla bağlı yanaşmasını Simon Bruner belə bir sillogizm şəklində birləşdirir: “*folklor ənənədir, ənənə varyasiyadır, varyasiya folklorudur*” (Bronner 2007: 2). Göründüyü kimi, Alan Dandes şifahi, yazılı, şəkilli və s. formada olmasından asılı olmayaraq folklorun variantlılığı məsələsini aktuallaşdırır. Diqqəti cəlb edən məqam odur ki, kserokopiya aparatı vasitəsilə tirajlanaraq bir ofis daxilində yayılan folklor faktları stop-kadr olsa da, onun ənənəvililiyi həmin faktı folklor kimi xarakterizə etməyə imkan verir.

Amerika folklorşünası Dan Ben Amos yazır ki, “*folklor formaları və mətnləri yazılı ədəbiyyat, musiqi və incəsənətdən fərqli olaraq, müxtəlif insanlar tərəfindən fərqli şəraitlərdə təkrar-təkrar icra olunurlar... Professional bir sənətinin (söyləyici, ifaçı nəzərdə tutulur – H.Q.) və ya faktı ilk yaradan sənətinin xüsusi bir qabiliyyəti, icranın gedişindəki əhval-ruhiyyəsi və auditoriyanın təsiri nağıl və ya nəğmənin mətninə təsir edə bilər*” (Ben Amos 2003: 34). Dan Ben Amosun da yanaşmasından aydın olur ki, folklorun digər sənət və peşələrdən əsas fərqi onun təkrar-təkrar söylənilməsindədir. Bir tərəfdən mətni ifa edən söyləyicinin peşəkarlığı, əhval-ruhiyyəsi, digər tərəfdən auditoriyanın “reaksiyalılığı”, “ayıq-sayıqlığı” mətnin hər dəfə ifası zamanı situasiyaya uyğun olaraq yenidən yaradılmasını zəruri edir və bu da variantlılığı yaradır. Eyni zamanda mətnin anonimliyi və ya müəllifinin bəlli olmaması söyləyiciyə, ifaçıya və ya istənilən bir şəxsə mətni ifa edərkən sərbəst olmağa (təbii ki, ənənə çərçivəsində) şərait yaradır və bu faktor da variantlılığın yaranmasına səbəb olur. Deməli, Dan Ben Amosun yanaşmasında üç məqam xüsusi diqqəti cəlb edir: Birincisi, təkrar-təkrar söylənilmə, ikincisi, söyləyicinin ustalığı, üçüncüsü isə auditoriyanın təsiri. Əlbəttə ki, folklor şifahi şəkildə meydana çıxdığı üçün onun yalnız bir variantının olması qeyri-mümkündür. Hətta müəyyən bir sözlü mətn yazıya alınsa belə, o hər dəfə söyləniləndə və yaxud icra olunduqda onda müəyyən dəyişiklik meydana çıxır. Volter Oqa görə, “*yazı heç vaxt şifahi təbiətindən əlaqəsini qopara bilməz*” (Ong 2014: 20). Odur ki, folklorun təbiətinə xas olan şifahlilik özü-özlüyündə həm də variantlılığa şərait yaradır. Variantlılığın bu əlaməti birbaşa olaraq, folklorun şifahliliyi ilə bağlıdır.

Dan Ben Amosun variantlılığı yaradan digər səbəb kimi irəli sürdüyü söyləyicinin peşəkarlığı, istedadı və əhval-ruhiyyəsi məsələsi birbaşa olaraq folklorun kommunikativ dinamikası ilə bağlıdır. Söyləyicinin peşəkar və yaxud qeyri-peşəkarlığından asılı olmayaraq, hər dəfə söylənilmə və icra aktı cari situasiya ilə şərtləndiyi üçün mətnə və yaxud nümayişə emosional yanaşma ilə də fərqlənir. Alan Dandesin folklorun mənalarının (daha doğrusu, çoxmənalılığının) izahında söyləyici, mətn, auditoriya və digər kompleks şərtlərin rolunu qabartması heç təsadüfi deyildir. Alim yazır ki, “*O (yəni folklor – H.Q.) eyni*

auditoriyanın müxtəlif üzvləri üçün müxtəlif şey ifadə edə bilər; o eyni bir nağılçı üçün həyatının müxtəlif vaxtlarında fərqli mənə daşıya bilər” (Dundes 2007: 275). Deməli, folklor söyləmə, icra, göstərmə və s. ilə bağlı olduğundan, kommunikativ prosesdə cari situasiyanın tələblərinə müvafiq olaraq, həm söyləyici, həm də auditoriya üçün fərqli mənə kəsb edə bilər. Bu şəkildə mənə fərqliliyi söyləyiciyə, auditoriyaya, cari situasiyaya görə dəyişir ki, bu da bütövlükdə, folklor faktının variantlılığına təsir edir.

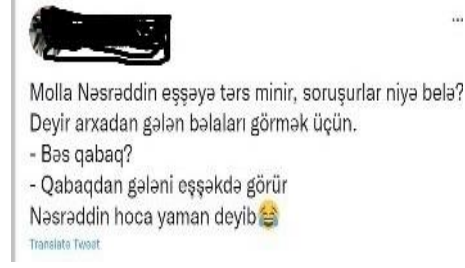
Variantlılığın ortaya çıxmasına səbəb olan faktorlardan biri də, auditoriyanın təsiridir. Folklor kommunikasiya prosesində yarandığı və icra olunduğu üçün, hətta hipotetik olsa da, burada auditoriya iştirak edir. Yəni folklor yaratma prosesinin özü belə auditoriyaya nəzərən baş verir. Yəni klassik yanaşmada auditoriya ənənəyə nəzarət edən hipotetik sosial təsisat kimi bir tərəfdən çərçivəni müəyyənləşdirirsə, digər tərəfdən də ənənə içərisində dəyişikliyə də səbəb olur. Məsələn, auditoriyanın tərkibinin gender baxımından homogen olub-olmaması, söyləyənle dinləyənlərin həmyaşlı olub-olmaması və s. mətnin etiklə qeyri-etik arasındakı intervalını müəyyənləşdirir ki, bu da variantlılığa təsir edir.

Əlbəttə ki, folklorun variantlılığı ilə bağlı yuxarıda qeyd olunanları bəzi istisnalarla İnternet folkloruna, virtual kommunikativ diskursda ortaya çıxan folklorik faktlara da aid etmək olar. Lakin folklorun yaranma mexanizmlərinin, ifa olunma şəkilləri və formatlarının, ötürülmə kanallarının və s.-nin dəyişməsi fonunda variantlılıq məsələsi də, təbii ki, spesifiklik qazanmışdır.

Hər şeydən əvvəl Trevor Blankın da qeyd etdiyi kimi hazırki çağda (Blank 2009: 4) Dan Ben Amosun sosial şərtlər kontekstində folklorun meydana gəlməsi və ötürülməsi barədə müəyyənləşdirdiyi *“üz-üzə ünsiyyət”* və *“birbaşa münasibət”* (Ben Amos 1971: 13) faktorları aradan qalxmışdır. Başqa sözlə desək, hazırda İnternetdə folklor biri-birini tanımayan, biri-birindən min kilometrərlə uzaq olan insanlar arasında birbaşa deyil, virtual ünsiyyət aktında meydana çıxır. Eyni zamanda bu performativ akt ənənəvi folklor ifasından fərqli olaraq, məkana bağlı olmadığı kimi, konkret zaman çərçivəsinə də malik deyildir. Erol Gülüm (Gülüm 2020: 137) *“rəqəmsal performans”* anlayışını irəli sürən Antoni Bak Bakutelliyə istinadən *“zamansal yayılma”* (Buccitelli 2012: 76) məsələsini diqqət mərkəzinə gətirir. A.Bakutellinin nəzər yetirdiyi məqam rəqəmsal mühitdə performansın zaman baxımından fərqli şəkildə olması ilə əlaqədardır. Belə ki, rəqəmsal mühitdə ortaya çıxan rəqəmsal performans həm qısamüddətli və həm də uzunmüddətli ola bilər (Buccitelli 2012: 76). Ümumən, sözlə (atalar sözü, bayatı, tapmaca) və bədənlə (hərəkətli oyun, tikmək, toxumaq və s.) icra olunan performansları biri-birindən fərqləndirən A.Bakutelli burada kontekstin dəyişdiyini xüsusi vurğulayır. Yəni müəyyən bir folklorik fakt – tapmaca bir anda söyləndiyi və cavablandırıldığı performans çərçivəsində vahid kontekstdə ortaya çıxır. Lakin sosial şəbəkələrdə və forumlarda rəqəmsal performans zəminində yaradılan başlıq, status qeyri-müəyyən müddətə açıq qala bilər. Yəni folklorik faktın ilk icrasından xeyli vaxt keçsə də, rəqəmsal mühitdə itmədiyi üçün ona müxtəlif reaksiyalar davam edir. Məsələn, *“sözsözlük”* onlayn açıq ensiklopediyasında qeydiyyat olunaraq müəyyən *“prosedur”*lardan keçdikdən sonra hər bir üzv özündən xeyli əvvəl daxil edilmiş *“entry”*-lərə - yəni mövzu başlıqlarına münasibət bildirə bilər. Cari gündəmə dair müəyyən sosial qrupun rəqəmsal performans aktında kollektiv düşüncə və rəylərinin – folklorik faktların ortaya çıxdığı bu mühit *“zamansal yayılma”* baxımından çox ciddi faktıdır. İnternet folklorunun sosio-texnoloji təbiəti və imkanından qaynaqlanan belə bir reallıq yeni kontekstləri diqqət mərkəzinə gətirməyi zəruri edir. Məsələyə bu prizmadan yanaşdıqda İnternet folklorunun, rəqəmsal folklorik faktın variantlılığı məsələsi, şübhəsiz ki, fərqli görünür. Belə ki, tamamilə başqa bir məqamda ortaya çıxan folklorik fakt onunla fərqli şərtlər çərçivəsində qarşılaşan fərd və yaxud sosial qrup üzvü üçün yeni mənə kəsb edə bilər. Yəni müəyyən cari sosial hadisə və yaxud düşüncə zəminində ortaya çıxan folklorik fakt tamamilə başqa bir vəziyyətdə yenidən aktuallaşa bilər. Yeni sosial şərtlər, cari *“tema”*lar, aktual leksikon, fərdi maraq və mövqe folklorik faktın yeni variantlarını doğurmuş olur. Məsələn, ənənəvi Molla Nəsrəddin lətifələri ilə virtual sosial mühitdəkilər arasında aydın şəkildə variantlılıq mövcuddur. Mollanın məşhur lətifələrindən birində deyilir ki, Molla eşşəyini tərsinə minib gəzərkən şagirdləri bunun səbəbini soruşur və Molla mənim sizdən gizlin bir şeyim yoxdur deyə sizinlə üz-üzə dayanmışam şəkildə izah verir. Bu lətifənin İnternet folklorundakı variantları isə belədir:

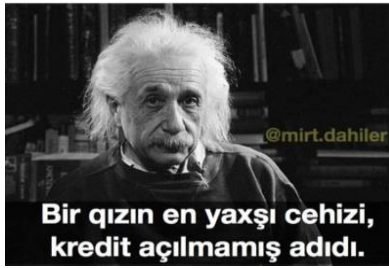
URL – 1

URL – 2

Göründüyü kimi, Feysbukda və Tviterdə meydana gələn Molla Nəsrəddin lətifəsi ənənədəkindən fərqli olmaqla variant mahiyyəti daşıyır.

Qeyd etdiklərimizə İnternet folkloru nümunələri aspektindən baxarkən məlum olur ki, burada variantlılıq bir sıra digər amillər hesabına meydana çıxır. İnternet folkloru nümunələri anonim şəkildə və ya müəllifliyə iddiasızlıq şəraitində yayılır. Yəni istənilən bir şəxs, İnternet istifadəçisi hazır şəkildə mövcud olan folklor faktını dəyişdirə və yenidən yarada bilər. Bu işə öz növbəsində virtual folklor faktının müxtəlif variantlarının ortaya çıxmasına səbəb olur. Həmçinin kollektiv reaksiya mühitində meydana gələn virtual folklor nümunələri ənənəvi qəlib və modellərdə yaranır. Eyni bir qəlib, motiv və ya obraz müxtəlif situasiyalarda fərqli şəkildə ortaya çıxmaqla variantlılıq yaradır. Məsələn, bir neçə fakta diqqət yetirək:

URL – 3

URL – 4

Bir oğlanın ən böyük cehizi, onun "Topaz" kuponuna dəyməyən əlləridir.

URL – 5

Bir oğlanın ən böyük cehizi, onun stress çarxı fırlatmamış barmaqlarıdır.

URL -6

Göründüyü kimi, birinci nümunədə xalq arasında geniş yayılmış pəremik ifadənin – “bir qızın ən gözəl cehizi onun abır-həyası, namus-qeyrətidir” deyiminin virtual kommunikasiya şəraitində meydana çıxan variantları əks olunmuşdur. Burada diqqəti cəlb edən xüsusiyyət dəyişikliyin situativ - müvəqqəti hadisələrdən qaynaqlanmasıdır. İnternetdə ironik üslubda ortaya çıxan folklorik faktlarda gerçəkliyə, müəyyən vaxtlarda aktuallaşan “tema”lara – “kredit”, “stress çarxı”, “Topaz” və s. kimi mövzulara reaksiya bildirilmişdir. Nümunələr arasında yer alan “Bir qızın ən böyük cehizi əsgər yolu gözləyən gözləridi” deymi işə ironik deyil, ciddi üslubdadır.

İnternet mühitində folklorik faktların variantlaşması ilə bağlı diqqəti cəlb edən mühüm məqamlardan biri də ən **müxtəlif maraq və strategiyalar, özünüifadə və reallaşdırma kontekstində ortaya çıxan gerçəklikdir**. Belə ki, sosial media və sosial şəbəkələrin təsiri ilə virtual kommunikativ mühitdə müxtəlif folklorik faktlar meydana gəlir ki, bunların arxasında birbaşa olaraq həmin faktları yaradan və dövrüyyəyə daxil edən qrupların maraqları dayanır. Eyni zamanda folklorik faktın müxtəlif texnoloji

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

üsul və yollardan istifadə olunmaqla dəyişdirilməsi, yenilənməsi – variantlaşdırılması, məhz virtual sosial mühitdə qrup maraqlarının təcəssümündən qaynaqlanır.

Beləliklə, İnternet folkloru nümunələrinin variantlılığı məsələsini nəzərdən keçirdikdən sonra qeyd edə bilərik ki, variantlılıq ən geniş mənada iki səviyyədə özünü göstərir. Birincisi, *ənənəvi folklor münasibətdə*, ikincisi, **İnternet folklorunun öz daxilində** ortaya çıxan variantlılıq. Bu baxımdan İnternet folklorunda ortaya çıxan variantlılığı da 3 tipə bölmək olar:

1. Dil, üslub səviyyəsində dəyişiklikdən irəli gələn variantlılıq;
2. Sosial mövqe və maraq fərqliliyindən doğan variantlılıq;
3. Cari reaksiyalar kontekstində folklorik resursun fərqli situasiyadan interpretasiyası – variantlaşdırılması;

İlk iki variantlılıq forması həm ənənəvi, həm də virtual mühitdə rast gəlinir. Lakin 3-cü tip variantlılıq məhz İnternet folkloruna xas olan, spesifik hadisədir. İnternetdə müxtəlif vaxtlarda müəyyən hadisələrlə bağlı foto və ya rəsmlər yerləşdirilir və qısa perioddan sonra həmin resurslar aktuallığını itirərək arxivləşir. Lakin müəyyən səbəblərlə əlaqədar olaraq, həmin foto və ya rəsmlər və yaxud hansısa fikir, ifadə ilkin ortaya çıxdığı mənadan tamamilə fərqli interpretasiya olunur. Hesab edirik ki, İnternet folklorunun variantlılığı bəzən folklorik resursların variantlılığı ilə deyil, həmin mətni aktuallaşdıran situasiyaların, daha doğrusu, xüsusi mənə verildiyi situasiyaların çoxluğu ilə özünü göstərir. Şübhəsiz ki, situasiyalar arasında ilk baxışdan əlaqə aydın görünməsə də, müxtəlif mənalar səviyyəsində bunu aşkarlamaq mümkün ola bilər. Çünki cari situasiya hər hansı bir şəkildə əvvəlki resursu reaktuallaşdırırsa, burada müəyyən əlaqənin olması ehtimalı böyükdür. Əslində, bu reallıq İnternet folklorunun zamanla rəqəmsal “yaddaş”ının formalaşdığına göstəricisidir.

ƏDƏBİYYAT

Ben-Amos, D (1971). Toward a Definition of Folklore in Context // “Journal of American Folklore”, – 1971, № 84, – p. 3-15

Ben Amos, D. (2003). Şartlar və Çevre İçinde Folklorun Bir Tanımına Doğru // Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar. – Ankara: Milli Folklor Yayınları, – s. 31-56

Blank, T.J. (2009). Toward a Conceptual Framework for the Study of Folklore and the Internet // “Folklore and the Internet: Vernacular Expression in a Digital World”. Edited by Trevor J. Blank. – Utah: Utah State University Press Logan, p. 1-20

Bronner, S. J. (2007). Introduction: The Analytics of Alan Dundes / In Meaning of Folklore: The Analytical Essays of Alan Dundes. – University Press of Colorado. – pp. 1-35

Buccitelli, A B. (2012). Performance 2.0: Observations Toward a Theory of the Digital Performance of Folklore / Ed. T.J.Blank. Ed. “Folk Culture in the Digital Age: The Emergent Dynamics of Human Interaction”. – Utah State University Press, pp. 60-84

Dundes, A. (2007). Getting the Folk and the Lore Together // “Meaning of Folklore: The Analytical Essays of Alan Dundes”. – University Press of Colorado, pp. 273–84.

Dundes, A., Carl, R.P (1992). İntroduction // Work Hard and You Shall Be Rewarded: Urban Folklore from the Paperwork Empire. – Bloomington: Indiana University Press, pp. XV-XXIII

Gülüm, E. (2020). Alevi-Bektaşî İnanç Belleğinin Sosyal Medya ile İmtihanı: Youtube’daki Semah Kayıtları // “Motif Akademi Halkbilimi Dergisi”, Cilt: 13, – Sayı: 32, – s. 1390-1405

Ong, J.W. (2014). Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözüün Teknolojileşmesi / J.W.Ong. – İstanbul: Metis Yayınları, 230 s.

İNTERNET RESURLARI

URL-1 <https://www.facebook.com/reyyanshero/photos/a.138553803421880/564812120796044/> PT: 29 fevral 2020, QAT: 03 mart 2020

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

URL-2 <https://twitter.com/ArdaGundogdu5/status/1400310681015095296?s=20&t=bpET4Ycv-sKNgWViPvwVmg> PT: 03 iyun 2021; QAT: 05 iyul 2023

URL-3 <https://www.facebook.com/photo/?fbid=1802548169765585&set=pb.100063496479926.-2207520000>. PT: 24 noyabr 2017, QAT: 28 noyabr 2017

URL – 4 Şəxsi arxiv

URL-5

https://www.facebook.com/turkunmasali/photos/a.331428687465497/506965109911853/?paipv=0&ea v=Afa1OuG-MyCuvB9LYV6EOILB9-0vqAxKD6j7YC13NUNfg47t9c8k3447O_NBVFDqqlo PT: 18 dekabr 2019, QAT 21 dekabr 2020

URL -6 <https://galeri.uludagsozluk.com/r/azerice-capsler-1610086/> PT: 30 dekabr 2017

**PEDAQOQ, ETNOQRAF HƏSƏN QULİYEV
THE PEDAQOQ, ETNOGRAPHER HASAN GULİYEV**

Aygün QULİYEVA

National Museum of History of Azerbaijan Scientist

Məruzə, XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan etnoqrafiya elminin görkəmli nümayəndələrindən sayılan Həsən Aslan oğlu Quliyevin elmi irsi haqqındadır.

Həsən Aslan oğlu Quliyev, 1924-cü ildə Qubanın Çiçi kəndində müəllim ailəsində anadan olmuş, 1930-cu illərdən Bakının Caparidze rayonundakı (indiki M.Ə.Rəsulzadə küçəsi) 13 saylı natamam orta məktəbində 5 il təhsil alsa da, 10 illik təhsilini Qubada başa vurmuşdur.

1940-1942-ci illərdə Qubanın Çiçi kəndindəki orta məktəbdə rus dilinin tədrisi ilə məşğul olan Həsən Quliyev, 1942-ci ilin sentyabr ayından 1946-cı ilin fevralına qədər Böyük Vətən müharibəsində Qərbi-Qafqaz, I Ukrayna cəbhələrində döyüşmüş, 6 hökumət təltifnamələri almışdır. Vətənə qayıdıqdan sonra müəllimlik fəaliyyətini davam etdirərək həmin ilin sentyabr ayında Azərbaycan Dövlət Universitetinin tarix fakültəsinə daxil olmuşdur.

Müharibədən əvvəl və sonrakı illərdə Qubanın Çiçi kənd məktəbində müəllimlik edərək əhalinin məişət və mədəniyyəti ilə yaxından tanış olan H.Quliyev, 1951-53-cü illərdə SSRİ Elmlər Akademiyasının Etnoqrafiya İnstitutunda aspiranturaya qəbul olmuş, həmin illərdə elmi ekspedisiyalarda rayonun etnoqrafiyası ilə bağlı qiymətli məlumat və materiallar toplamışdır. Hesabatlarından aydın olur ki, bu illərdə etnoqraf 70-110 yaşlı kolxozçularla görüşərək Quba əhalisinin inqilabaqədərki məişət və mədəniyyəti haqqında zəngin məlumatlar əldə edir. Alim tədqiqatları zamanı Quba rayonu ilə yanaşı, Qonaqkənd, Dəvəçi, Xaçmaz, Xudat və Qusarın bir çox kəndlərinin məişət mədəniyyətini də öyrənmişdir.

Elmi fəaliyyəti XX əsrin ikinci yarısını əhatə edən bütöv bir dövrdə H.A.Quliyev Azərbaycan etnoqrafik irsinin təbliği işində Azərbaycan Tarixi Muzeyindəki fəaliyyəti ilə yanaşı, müstəqil elmi araşdırma və nəşrləri ilə də tanınmış, 15 kitabın, 200-dən çox elmi məqalənin müəllifi olmuşdur. Əsərləri Macarıstan, Türkiyə, Rusiya və İsveçrədə çap olunmuşdur.

Aparılan tədqiqatdan aydın olmuşdur ki, H.Quliyev xalqın ənənəvi mədəni irsinin ən fundamental məsələlərinin – əkinçilik mədəniyyəti, sənətkarlıq, mənəvi mədəniyyət, ailə-nikah münasibətləri və s. kimi problemlərin öyrənilməsinə çalışmış və qiymətli elmi əsərlər ortaya qoymuşdur. H.Quliyev təkcə etnoqraf alim kimi deyil, eyni zamanda peşəkar muzeyşünas kimi də fəaliyyət göstərmiş və Azərbaycanda muzeyşünaslıq ənənələrinin inkişafına böyük töhfələr vermişdir.

İctimai- siyasi həyatda da öz sözünü deməyi bacaran H.Quliyev Azərbaycanda baş vermiş 1993-cü il siyasi hadisələri zamanı mərhum prezident H.Əliyevin Bakıya dəvət edilməsində iştirak edərək Yeni Azərbaycan Partiyasının “qızıl fondu” elan olunmuş “91-lər” in sıralarında olan tarixçi alimlərdən biri olmuşdu.

2001-ci ildə dünyasını dəyişən alim, ömrünün son illərində Akademiyanın Antropologiya kabinetini nizama salmaq üçün yaradılan komissiya heyətinin tərkibinə də daxil edilmişdir. Alimin, muzeyin Elmi arxivindəki sənədlərində onun uzun illər ərzindəki fəaliyyəti, etnoqrafik ekspedisiyaları və nəticələri, muzeyə daxil olan etnoqrafik materialların şərhli və muzey ekspozisiyasının təşkil edilməsi işi üçün dəyərli yazıları mühafizə olunur.

Açar sözlər: etnoqraf, müəllim, tədqiqatçı.

Keywords: ethnographer, teacher, researcher.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

The report is about the scientific heritage of Hasan Aslan oğlu Guliyev, who is considered one of the outstanding representatives of Azerbaijani ethnographic science in the second half of the 20th century.

Hasan Aslan oğlu Guliyev was born in 1924 in the village of Chichi, Guba, in the teacher family. Although he studied for 5 years in the incomplete secondary school No. 13 in the Caparidze district of Baku (now M.A. Rasulzade Street) from the 1930s, he completed his 10-year education in Guba.

In 1940-1942, Hasan Guliyev, who taught Russian at the high school in the village of Chichi, Guba, fought in the Great Patriotic War from September 1942 to February 1946 on the fronts of the Western Caucasus and Ukraine, and received 6 government awards. After returning to his homeland, he continued teaching and entered the history faculty of Azerbaijan State University in September of the same year.

Before and after the war, while teaching at the Chichi village school in Guba, H. Guliyev, who became familiar with the lifestyle and culture of the population, in 1951-53 was admitted to postgraduate studies at the Institute of Ethnography of the Academy of Sciences of the USSR, and during scientific expeditions in those years, he collected valuable information and materials related to the ethnography of the region. It is clear from his reports that during these years, the ethnographer met 70-110-year-old collective farmers and obtained rich information about the pre-revolutionary lifestyle and culture of the Guba population. During his research, the scientist studied the household culture of many villages of Guba region, Gonaqkend, Devechi, Khachmaz, Khudat and Gusar.

H.A. Guliyev, whose scientific activity covered the second half of the 20th century, was known for his independent scientific research and publications, in addition to his work at the Azerbaijan History Museum in the promotion of the ethnographic heritage of Azerbaijan. He was the author of 15 books and more than 200 scientific articles. His works were published in Hungary, Turkey, Russia and Switzerland.

It became clear from the conducted research that H. Guliyev was responsible for the most fundamental issues of the traditional cultural heritage of the people - farming culture, crafts, spiritual culture, family-marriage relations, etc. He tried to study such problems and published valuable scientific works. H. Guliyev worked not only as an ethnographic scientist, but also as a professional museologist and made great contributions to the development of museological traditions in Azerbaijan.

H. Guliyev, who was able to speak his mind in social and political life, participated in inviting the late president H. Aliyev to Baku during the political events of 1993 in Azerbaijan. He was one of the historical scientists in the ranks of the "91s" who were declared the "golden fund" of the New Azerbaijan Party.

The scientist, who died in 2001, was included in the composition of the commission created to organize the anthropology cabinet of the Academy in the last years of his life. The scientist's documents in the scientific archive of the museum contain valuable writings of his activities, ethnographic expeditions and results, interpretation of ethnographic materials included in the museum and organization of the museum exposition.

Azərbaycan xalqının tarixi-mədəni irsinin qorunması və öyrənilməsində mühüm rol oynayan Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin elmi tədqiqat müəssisəsi kimi formalaşmasında mərhum etnoqraf, prof. Həsən Quliyevin (1924-2001) də böyük xidmətləri olmuşdur.

Həsən Aslan oğlu Quliyev, 1924-cü ildə Qubanın Çiçi kəndində müəllim ailəsində anadan olmuş, 1930-cu illərdə Bakının Caparidze rayonundakı (indiki M.Ə.Rəsulzadə küçəsi) 13 saylı natamam orta məktəbində 5 il təhsil almış, 10 illik təhsilini isə Qubada başa vurmuşdur.

1940-1942-ci illərdə Qubanın Çiçi kəndindəki orta məktəbdə rus dilinin tədrisi ilə məşğul olan Həsən Quliyev, 1942-ci ilin sentyabr ayından 1946-cı ilin fevralına qədər Böyük Vətən müharibəsində Qərbi-Qafqaz, I Ukrayna cəbhələrində döyüşmüş, 6 hökumət təltifnamələri

almışdır. Vətənə qayıtdıqdan sonra müəllimlik fəaliyyətini davam etdirərək həmin ilin sentyabr ayında Azərbaycan Dövlət Universitetinin tarix fakültəsinə daxil olmuşdur.

Müharibədən əvvəl və sonrakı illərdə Qubanın Çiçi kənd məktəbində müəllimlik edərək əhalinin məişət və mədəniyyəti ilə yaxından tanış olan H.Quliyev, 1951-53-cü illərdə SSRİ Elmlər Akademiyasının Etnoqrafiya İnstitutunda aspirant olduğu dövrdə də elmi ekspedisiyalarda rayonun etnoqrafiyası ilə bağlı qiymətli məlumat və materiallar toplamışdır. Hesabatlarından aydın olur ki, bu illərdə etnoqraf 70-110 yaşlı kolxozçularla görüşərək Quba əhalisinin inqilabaqədərki məişət və mədəniyyəti haqqında zəngin məlumatlar əldə etmişdir. Tədqiqat zamanı Quba rayonu ilə yanaşı, Qonaqkənd, Dəvəçi, Xaçmaz, Xudat və Qusarın bir çox kəndlərinin məişət mədəniyyətini də öyrənmişdir (9). Onun Muzeydə çalışdığı illər ərzində ölkənin ayrı-ayrı etnoqrafik bölgələrindən topladığı materiallar əsasında apardığı tədqiqatlar, Azərbaycan etnoqrafiyasının mühüm məsələlərini – xalqın ənənəvi əkinçilik mədəniyyəti, sənətkarlığı və mənəvi mədəniyyətinin bir çox problemlərini əhatə edir. Elmi fəaliyyəti XX əsrin ikinci yarısını əhatə edən bütöv bir dövrdə H.A.Quliyev Azərbaycan etnoqrafik irsinin təbliği işində Azərbaycan Tarixi Muzeyindəki fəaliyyəti ilə yanaşı, müstəqil elmi araşdırma və nəşrləri ilə də tanınmış, 15 kitabın, 200-dən çox elmi məqalənin müəllifi olmuşdur. Əsərləri Macarıstan, Türkiyə, Rusiya və İsveçrədə çap olunmuşdur.

Etnoqrafın hələ 1949-1978-ci illərdə “Qızıl Quba”, “Ədəbiyyat və incəsənət”, “Müəllim”, “Şərq qapısı”, “Bakı”, “Bakinskiy raboçi”, “Azərbaycan müəllimi”, “Şəfəq”, “Literatura i isskustva”, “Sovet kəndi”, “Azərbaycan gəncləri”, “Azərbaycan pioneri”, “Kommunist” kimi mətbu orqanlarda 70-ə yaxın məqaləsi dərc olunmuşdur. (1).

H.Quliyev 1953-cü ildə Rusiyanın Moskva şəhərində “Azərbaycan kəndlilərinin sosialist məişət və mədəniyyəti” adlı namizədlik dissertasiyasını müdafiə edərək, etnoqrafiya ixtisası üzrə ölkənin ilk elmlər namizədi olmuşdur (1). Elə həmin ildə Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Yeni Tarix şöbəsində kiçik elmi işçi kimi fəaliyyətə başlayan alim, sonralar muzeydə “Etnoqrafiya” şöbəsini təşkil etmişdir. 1958-ci ildən şöbə Azərbaycan SEA Tarix İnstitutunun səərəncamına verilsə də, rəhbərlik yenidən H.Quliyevə həvalə olunmuşdur (20).

Mövzu ilə əlaqədar, AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Elmi arxivində qorunan elmi şöbələrindən hesabat sənədləri, alqı komissiyasının illik topluları, H.Quliyevin əlyazma halında olan məqalələrinin surətləri, çap olunmuş kitabları, eləcə də, alimin AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Elmi arxivindəki sənədlərini nəzərdən keçirib, elmi fəaliyyətini öyrənməyə çalışmışıq.

H.Quliyevin elmi fəaliyyətini 2 istiqamətə ayırmaq olar:

1. Muzey fəaliyyəti

2. Elmi tədqiqatlar

Azərbaycan Tarixi Muzeyində 1945-57-ci illər ərzində aparılan elmi-tədqiqat işləri haqqında arxiv sənədlərində, həmin dövrdə Muzeydə Qədim tarix, Orta əsrlər tarixi, Yeni tarix, Ən yeni tarix şöbələri, Ekspozisiya və mədəni kütləvi iş sektoru (10,s.9), eyni zamanda Arxeologiya, Orta əsrlər, Yeni tarix fondu, Etnoqrafiya, Numizmatika, Sovet dövrü tarixi, Din tarixi və Qızıl fondu fəaliyyət göstərirdi (10,s.81). Qeyd edək ki, 1948-ci ildən Muzeyin Etnoqrafiya fonduna Z.A.Kilçevskaya rəhbərlik etmişdir (18,s.3).

H.Quliyevin fəaliyyətə başladığı dövr Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Şirvanşahlar Sarayından özünün əvvəlki binasına, H.Z.Tağıyevin mülkünə köçürüldüyü dövrə təsadüf edirdi. Bu dövrdə Muzeyin elmi kollektivi əsas diqqəti “Azərbaycan tarixinin ən qədim dövrlərindən bizim dövrədək” mövzusunda yeni ekspozisiyanın yaradılması və açılmasına yönəlmişdi (5,s.59-60). 1954-cü ildən planlaşdırılan ekspozisiyanın təşkili prosesində, Azərbaycan ərazisindən və qonşu respublikalardan Orta əsrlər dövrünə aid yazılı materialların, çatışmayan əşyaların Moskva və Leninqrad (Sankt-Peterburq) şəhərlərinin kitabxana və muzeylərindən toplanması işində H.Quliyev də yaxından iştirak etmişdir (11,s.6). 1954-cü ilin hesabatında təşkil edilən sərgilərdə xalqın bədii sənətkarlığı, parça nümunələri, bədii tikmələr, qadın kostyumları, mis və fayans

qablar, xalça və xalça məmulatlarının nümayiş olunduğu da qeyd olunur. Burada hətta Sovet Azərbaycanı haqqında kinofilm və sənədli filmlər də göstərilmişdir (10,s.9).

Sərgilərin təşkili ilə yanaşı, Etnoqrafiya fondunun işi də diqqətdən kənar qalmırdı. Muzeydə Etnoqrafik materialların təsviri və yığılıb məqalələrin hazırlanması işində 1953-cü ildə Z.A.Kilçevskaya, S.Məmmədova ilə yanaşı kiçik elmi işçi H.A.Quliyev də məşğul olurdu (11,s.8). H.Quliyev etnoqrafik ekspedisiyalarda fəal iştirak edərək, əldə olunan materiallarla Muzeyin fondlarını zənginləşdirməyə çalışmış, daim hesabat və məruzələrində bu işi zəruri hesab edərək şöbənin planına salmışdır. Etnoqrafiya sahəsində gənc mütəxəssis kadrların yetişdirilməsinə rəhbərlik edərək, Muzeydə mütəmadi olaraq mühazirələr təşkil edən (19,s.25) H.Quliyevin muzey ekspozisiyası və burada təşkil olunan etnoqrafik sərgilərin nümayişi, xalqımızın maddi mədəniyyətinə, məişət həyatına məxsus materialların ekspozisiyada təbliği haqqında çox dəyərli fikirləri də mövcuddur (13). Etnoqraf Muzeyin əhəmiyyəti, insanlara verəcəyi təəssüratı haqqında dəyərli fikirlər irəli sürərək yazırdı: “Muzeyə gələn müasir xalq kütlələrinin tələbat və istəkləri çox geniş və hərtərəfli olur. O, öz asudə vaxtını muzeyə gəlib baxmaq üçün sərf edir. Muzeyə gələn insanı keçmişdə Azərbaycanın necə bir ölkə olduğu maraqlandırır. Odur ki, ekspozisiyanın etnoqrafik materialları bu tələbatlara cavab verməli və iş elə qurulmalıdır ki, tamaşaçı muzeydən çıxıb gedərkən xalqın keçmişinə, indiki və gələcəyinə böyük vüqar, sevinc və ifixarla baxsın” (12,s.22).

1955-ci ilə aid arxiv sənədində Muzeyin etnoqrafiya şöbəsinə rəhbərlik edən H.Quliyevin 22 səhifədən ibarət “Azərbaycan Tarixi Muzeyinin ekspozisiyasında etnoqrafik materialların tutacağı yer haqqında” tezisləri mühafizə olunmaqdadır. Həmin tezislərdə “Etnoqrafiya” anlayışı və onun tarix elmi ilə üzvi əlaqəsi izah edilərək, tarixin öyrənilməsində etnoqrafik materialların da zəruri olduğunu vurğulayan müəllif, məqalədə etnoqrafların fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini açıqlayır və daha sonra muzey ekspozisiyasında etnoqrafik materialların tutacağı yer haqqında məlumat verir. H.Quliyev ekspozisiyanın tematik planını ayrı-ayrı bölmələr üzrə izah edirdi. O, hər bölmə üçün lazım olan əyani vəsaitlərdən istifadə edərək, tamaşaçının Azərbaycan tarixi və onun dövrləri haqqında anlayışları dərk etməsi üçün lazım olan cədvəl və xəritələrin zəruri olduğunu vurğulayaraq, həmin dövr üçün, eləcə də müasir dövrümüzdə də aktual olan antropoloji materialların çatışmazlığından şikayətlənmiş, tamaşaçıda qədim dövrün tipik insan obrazını yaratmaq üçün son dərəcə dəyərli fikirlər qələmə almışdır (13;11). H.Quliyev qeyd edir ki, “bizim ekspozisiyamızdakı etnoqrafik materiallar- kütlələri xalq sənətinə və yaradıcılığına hörmət etmək ruhunda tərbiyə edib, Azərbaycan xalqının tarixini, məişətini və mədəniyyətini öyrənmək naminə elmi bilikləri geniş xalq kütlələri arasında yaymaq məqsədinə xidmət etməlidir. Bu məqsədə çatmaq üçün ekspozisiya materialları dərin elmi məzmunu və siyasi cəhətdən kəskinliyə malik olmalıdır. O mütləq Azərbaycan xalqının mənşəyi və mədəniyyətinin spesifikasını, milli ənənəvi xüsusiyyətlərini şərh edib göstərməlidir.” (12,s.5). Onun fikrincə, Azərbaycan xalqının yaşadığı coğrafi mühitin xüsusiyyətlərini, ölkə ərazisində mövcud olan qədim etnosları, onların yayılma xəritəsi, eyni zamanda, evlərdə işlənən qablar, arxeoloji tapıntı nümunələri, ibtidai toxuculuq alətləri, əmək və istehsal alətləri, qadın bəzəkləri və s. kimi məsələlər “Giriş” adlanan və qədim dövrü əks etdirən ekspozisiya bölməsində tərənnüm olunmalı idi (12, s.7). H.Quliyev, Muzeyin ekspozisiyasında vahid ədəbi dilin yaranması xəritəsi və Azərbaycan tarixinin dövrlərə bölünməsi cədvəlinin də mövcud olmasının gərəkliliyini qeyd edirdi. O, ekspozisiyada çatışmayan antropoloji materialların əhəmiyyəti haqqında qeyd edirdi ki, Azərbaycan xalqının təşəkkülündə iştirak edən qəbilə nümayəndələrinin bəzi tipik kəllə sümüklərinin maketi hazırlanıb ekspozisiyada nümayiş olunarsa, bu, Muzeyi ziyarət edənlər üçün xalqın etnogenetik xüsusiyyətləri haqqında dəyərli məlumat mənbəyi ola bilər. Bundan başqa, o, ayrıca bir stenddə müasir azərbaycanlıların yayılma xəritəsinin də verilməsinin vacibliyini qeyd edirdi (12, s.8). Əhali tərəfindən maraqla qarşılanan bu sərgilər H.Quliyevin də zəhmətinin, dərin zəkasının bəhrəsi idi.

H.Quliyev peşəkar bir muzeyşünas olmaqla bərabər, eyni zamanda sanballı elmi əsərlərin müəllifi kimi də şöhrət qazanmışdı. Onun öz dövrünün önəmli elmi orqanlarından olan “Советская этнография” jurnalında mütəmadi olaraq elmi məqalələri də dərc olunurdu. 1955-ci ildə “Музей Истории Азербайджана” adlı məqaləsi (22,стр.131-135), 1959-cu ildə “Азербайджанский вышивки” (24,стр.113-119), 1960-cı ildə “О башне с Союб Кубинского

района” (23,стр.1023-1027), 1961-ci ildə isə “Этнография Азербайджана за 40-лет” (25,стр.166-170) məqalələri elmi ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdi.

Muzeyin arxiv materiallarından məlum olur ki, Muzey əməkdaşlarının 1956-1960-cı illəri əhatə edən 5 illik planında H.Quliyevin üzərində çalışdığı “Qərbi Azərbaycan rayonlarında evlər və yaşayış məskənləri” mövzusunda məqaləsi (19,s.53) və Quba rayonunun materialları əsasında hazırladığı - “Azərbaycanın kolxozçu kəndlilərinin məişət və mədəniyyəti” məqalələrinin çap edilmiş variantı da mühafizə olunur. Məqalədə Quba rayonu ilə yanaşı, Qonaqkənd, Dəvəçi, Xaçmaz, Xudat, Qusarın bir çox kəndləri də etnoqrafik baxımdan öyrənilmişdir.

H.Quliyev 1921-ci illərin statistik məlumatına əsasən Azərbaycanın kənd əhalisinin 7,2%-nin kişi, 1,6%-nin isə qadın ziyalıları, 24 məktəb və 721 tələbənin olduğunu məlumat verərək, Oktyabr inqilabına qədər əsrlər boyu geridə qalmış təsərrüfat formalarının və məişət mədəniyyətinin saxlandığını qeyd edir (9,s.20). Müəllif, Azərbaycandakı bu milli-mənəvi mədəniyyətin inkişafını o zamankı rəhbərliklə əlaqələndirərək xalq maarifinin inkişafı və təhsil işinin yüngülləşdirilməsini ilk növbədə ərəb əlifbasının ləğv edilməsində görürdü (9,s.27). Etnoqraf öz əsərində ərəb əlifbasını kəskin tənqid edir, qadın azadlığını isə müdafiə edirdi. (9, s.28).

1957-ci ildə Muzeyin Etnoqrafiya şöbəsində H.Quliyevlə yanaşı A.Trefimova, Ə.İzmailova, T.Bünyadov, M.Nəsirli, D.Ağayeva, Q.Qaraqaşlı, R.Babayeva, S.Vaidova və M.Cəbrayilova da fəaliyyət göstərirdi (14,s.6,s.41.). İclasların birində H.Quliyev şöbə əməkdaşlarına xitabən bildirirdi ki, “Azərbaycan etnoqrafiyası üzrə bu vaxta qədər etnoqraflarımız tərəfindən demək olar ki, heç bir iş görülməmişdir. Hazırda yeni şöbənin qarşısında duran yeni vəzifələrlə əlaqədar olaraq, Azərbaycan etnoqrafiyası sahəsində müəyyən işlər görməliyik. Bu işlərdən biri də “Etnoqrafik məcmuə”nin buraxılması məsələsidir. Bu məcmuə qısa bir müddət ərzində təşkil edilməlidir”. Belə qərara gəldi ki, “Azərbaycan Tarixi Muzeyinin məcmuəsi”nin ilk sayına Q.Qaraqaşlının “Ayrımların mənşəi məsələsinə dair”, H.Quliyevin “Azərbaycan Tarixi Muzeyinin ekspozisiyasının etnoqrafik materialları”, M.Nəsirlinin “Naxçıvan MSSR-nin yaşayış evləri”, M.Ataşiyevanın “XIX əsrdə Azərbaycanda ailə məişəti haqqında”, Ə.İzmailovanın “XIX-XX əsrdə Azərbaycan ərazisində olan yeraltı evlər”, M.Cəbrayilovanın “Tarix muzeyi Etnoqrafiya fondunda saxlanılan bəzəklərin təsviri”, T.Bünyadovun “Qarabağ təndirləri barədə qısa məlumat”, D.Ağayevanın 1956-cı ilin çöl materialları əsasında “Qarabağ geyimləri haqqında”, S.Vahidovanın Nuxa rayonu materialları əsasında “İpəkqurdunun bəslənməsi və barama toplanmasının xalq üsulu” adlı məqalələri daxil edilsin. Məcmuənin giriş hissəsinin yazılması isə H.Quliyev, M.Ataşiyeva və Q.Qaraqaşlıya həvalə olunurdu (14,s.42)

1957-ci ildə etnoqraf H.Quliyevin rəhbərliyi altında Etnoqrafiya şöbəsinin əməkdaşları tərəfindən 17 çap vərəqi həcmində “Azərbaycanın etnoqrafik məcmuəsi”, 10 vərəq giriş və 60 tabloda ibarət albom hazırlanıb elmi şuranın təsdiqindən keçirilmişdir. Albomun tərtib edilməsində H.Quliyev, D.Ağayeva, M.Nəsirli, M.Cəbrayilova və rəssam Əlisəttar iştirak edirdilər. Eyni heyət, 10 vərəq giriş və 100 tablo ilə “Azərbaycan tikmələri” albomunu da hazırlamışdır (15,s.65).

Muzeyin apardığı elmi-tədqiqat işlərinin ikinci hissəsi Azərbaycan xalqının tarixi abidələrini və maddi mədəniyyət tarixini öyrənmək işini davam etdirməkdən ibarət olmuşdur. Bu məqsədlə 1957-ci ildə elmi ekspedisiyalar təşkil edilmiş, muzey ekspozisiyası və fondları üçün yeni əlavə materiallar əldə edilmiş və öyrənilmişdir (20, s.34-35).

Həmin ildə Etnoqrafiya şöbəsinin qarşısında duran vəzifələrdən biri də etnoqraf H.Quliyevin təşəbbüsü ilə “Azərbaycanın inqilabaqədərki etnoqrafiyası öçerkləri” adlı əsərin hazırlanması idi. 3-5 il müddətində hazırlanması planlaşdırılan bu əsər maddi-texniki resursların çatışmazlığı və vaxt məhdudluğu səbəbindən “Azərbaycan etnoqrafiyası məqalələri” əsərinin hazırlanması ilə əvəzlənir. Bu əsərdə azərbaycanlıların əsas məşğuliyyəti, ev sənətkarlığı və kустar sənayesi, yaşayış yerləri və yaşayış evləri, ailə məişəti və qadınların ictimai vəziyyəti kimi mövzularda məqalələrin daxil edilməsi nəzərdə tutulurdu. Əsərin hazırlanması üçün cari planda olan digər elmi işlərin də yekunlaşdırılması tələb olunaraq, iki nəfər şöbə əməkdaşı – D.Ağayeva və Ə.İzmailova da bu işə cəlb edilmişdi (14, protokol № 3 s.43-44). Bu dövrdə Muzeyin rəhbərliyi də Etnoqrafiya şöbəsinin fəaliyyətinə xüsusi diqqət ayırır və görülən işləri yüksək

qiymətləndirirdi. 1957-ci il aprelin 16-da Etnoqrafiya şöbəsi ilə müdiriyyətin keçirdiyi iclasa sədrlik edən M.A.Qazıyev öz çıxışında qeyd edirdi: "...indiyə qədər Azərbaycan etnoqrafiyasının öyrənilməsinə az fikir verilmişdir. Bu çatışmamazlığı aradan qaldırmaq üçün Tarix institutunda olan etnoqrafiya şöbəsi ilə Muzeyin etnoqrafiya şöbəsinin birləşməsi məsləhət görülür" (14; 3, protokol № 3 s.45). Şöbənin birləşdirilməsində əsas məqsədlərdən biri də Azərbaycanın tarixi-etnoqrafik materiallarını elmi cəhətdən öyrənmək, müxtəlif rayonlardan etnoqrafik- sənətkarlıq, məişət mədəniyyətinə aid materiallar toplamaq üçün müəyyən ekspedisiyaların təşkil edilməsi idi. Eyni zamanda şöbə əməkdaşlarının elmi işlərinin tamamlanması üçün lazımı şəraitin yaradılması tələbi də müzakirəyə qoyulmuşdu. İclasda H.Quliyev əsas məsələnin Azərbaycan xalqının həm keçmiş məişətini, həm də yeni sosialist məişətini öyrənmək, bu məqsədlə Azərbaycanın dağlıq rayonlarına ekspedisiyalar təşkil edib, materiallar toplamağın lazım olduğunu diqqətə çatdıraraq (14, protokol № 3 s.46), həmin materialların müəyyən bir məcmuə şəklində çap etdirilməsi təklifini irəli sürürdü (14; protokol № 3 s.47). Etnoqraf, eyni zamanda şöbənin qarşıda duran elmi fəaliyyəti yerinə yetirməsi üçün həftənin bir gününün "kitabxana günü" kimi müəyyən edilməsini məqsəduyğun hesab edirdi. Həmin iclasdan sonra Etnoqrafiya şöbəsinin elmi işçisi Q.T.Qaraqaşlı dissertasiya işi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanın Tovuz, Ağstafa, Gədəbəy və Qazax rayonlarına (14, 6№ li protokol s. 48), Muzeyin baş elmi işçisi Maya Atakışiyeva isə etnoqrafik ədəbiyyat toplamaq üçün Moskva şəhərinə ezam edilmişlər (14, 6№ li protokol s.49). Beləliklə, 1957-ci ildə respublikanın şimal rayonlarına etnoqrafik ekspedisiya göndərilmiş, ekspozisiya və fondlar üçün əlavə materiallar toplanmış, "Etnoqrafik məcmuə"nin I buraxılışı çap olunmuşdur (10, 6№ li protokol s.185).

H.Quliyev fəaliyyətini davam etdirərək qələmə almış olduğu "Tikmə və tikmə məmulatları haqqında" məqaləsində Azərbaycan tikmə sənətinin özəlliklərindən söhbət açaraq, tikmələrdəki naxışların növü və bu naxışların digər maddi mədəniyyət nümunələrində istifadə olunması haqqında məlumat vermişdir. Etnoqraf, Azərbaycan tikmə sənətindəki zəngin naxışları real həyatın, təbiətin, onun heyvanat və bitki aləminin təsvirindən götürüldüyünü qeyd edirdi. Azərbaycanın zəngin bitki aləmi və xalqın məişəti tikmə ornamentləri üçün müxtəlif forma və motivlərin yaranmasına zəmin yaratmışdır. H.Quliyevin gəldiyi nəticəyə əsasən İnkilabdan əvvəlki dövrdə imkanlı ailənin qızının evdən kənara çıxmaq imkanı olmadığından bütün boş vaxtını əl işinə sərf etmiş, müxtəlif ornamentlər, texniki motivlər yaratmışdır. Bundan başqa, onun ixtiyarında istifadə etmək üçün müxtəlif tikmə nümunələri (tikiş ləvazimatları da – A.Q) olurdu. Kəsib ailənin qızı isə ev işləri ilə bağlı boş vaxtı az olduğundan sadə, bitki ornamentli tikmələrə üstünlük vermişdir. Alim, professional tikməçilərin əl işlərini texnikasına görə bir sıra növlərə ayırırdı: ilməli, güləbətın, xırda muncuqlarla tikiş (muncuq tikmə - A.Q), basmanaxış, örtmə (və ya – doldurma) və s. Etnoqraf H.Quliyev ilk dəfə Azərbaycan sənətkarlığında mövcud olmuş basmanaxış sənəti və basma məmulatlarını tədqiq etmişdir. O, basma sənətinin yaranması tarixindən yazarkən, əvvəl ondan daha çox hansı materiallar üzərində istifadə olunmasından, ipəkdən söhbət açmış, daha sonra onun yaranması, yayılması və naxışlanması haqqında geniş məlumat vermişdir. O, Basqalda boyaqçılıqla məşğul olan Tağıyevlər ailəsi, ipək baş örpəklərinin istehsalı ilə məşğul olan Talıbovlar nəslə və Məmmədov Həsənqulu Abbas oğlu haqqında məlumat verərək, yazır ki, basma sənətində istifadə olunan möhürlər armud ağacından və ustanın şəxsən özü tərəfindən hazırlanırdı. Naxışlarda təkrarçılığa yol verilmədən hazırlanaraq hər usta rəsm elementlərinə hansısa bir yenilik əlavə edirdi (16, s.34). Möhürlərdəki təsvirləri xarakterinə görə 3 yerə bölən H.Quliyev, bəzilərinin kiçik təsvirlərinə də geniş yer ayırmışdır. Məqalə 1957-ci ildə ASEA "Məruzələr" jurnalında "Azərbaycanda basma naxış sənəti haqqında" adı ilə 2 dildə çap olunmuşdur (21, s. 819-824).

H.Quliyevin MATM-ın Elmi arxivində "Xalça və Xalça məmulatları" haqqında məqaləsinin çap variantı da mühafizə olunur. Məqalədə, mənbələr əsasında xalç sənətinin Cənubi Qafqaza aid olması və xalça məmulatlarından istifadə qaydaları qeyd edilir. Müəllif burada xovsuz xalçaların çeşidindən, xammaldan və onun toxunma prosesindən söhbət açaraq, lazım olan alətləri tədqiq etmişdir. O, qeyd edir ki, bir zamanlar Quba, Gəncə, Qazax, Şirvan, Qarabağ və Bakı bölgəsi Azərbaycanda xalça və xalça məmulatları istehsalının əsas mərkəzlərindən idi. Etnoqraf ardıcılıqla Şirvan, Qarabağ və Gəncə xalçalarının da toxunmasından – spesifik naxışlarından söhbət açaraq, çox maraqlı məlumatlar qələmə almışdır (16).

Çoxşaxəli fəaliyyətində H.Quliyev, etnoqrafiya şöbəsinə rəhbərliklə yanaşı, Muzeyin Alqı Komissiyasının mütəxəssis heyətində, Muzeyə daxil olan etnoqrafik materialların qəbulu prosesində iştirak edərək, alınan materialların istifadəsi, keyfiyyəti, adı, tarixi və materialını müəyyən etmişdir (15, (№26) s.28). H.Quliyev Muzey fəaliyyəti ilə yanaşı, bölgələrə də səfərlər edir və yerli muzeylərin təşkili işinə də öz köməkliyini əsirgəmir. 1957-ci ildə Naxçıvan, Culfa, Nəraşen (indiki Şərur), Quba, Qonaqkənd, Qusar və Dəvəçi rayonlarında etnoqrafik materiallar toplamaq və etnoqrafiya fondunu zənginləşdirmək məqsədi ilə ezamiyyətdə olmuş, həmin rayonlarda ictimaiyyətlə görüşərək “N.Nərimanov”, “İslam dini və onun adətləri” mövzularında 30-a yaxın mühazirə oxumuşdur. Bu səfərlərin nəticəsi olaraq “Naxçıvan ölkəşünaslıq muzeyi” və “Naxçıvan etnoqrafiyasının bəzi məsələləri” adlı iki məqaləsi də Naxçıvan MSSR-nin “Şərq qapısı” adlı qəzetində çap olunmuşdur (15, (№26) s.78-79).

H.Quliyev, 1959-cu ildə Quba və İsmayilli rayonlarına təşkil olunan ekspedisiyalarda Quba bölgəsinin etnoqrafik irsini araşdırmış, bir çox məqalələrində onun tarixi abidələrinə isnad edərək, insanların ziyarətgaha çevirdiyi dini ocaqlardan məlumat vermişdir (7, s.29). Səfərləri zamanı yazdığı qeyd dəftəri hazırda Azərbaycan Xalça Muzeyində mühafizə olunmaqdadır.

H.Quliyevin 1959-cu ildə tamamlamış olduğu “XIX əsrin əvvəllərində Lahıc qəsəbəsində mis qab istehsalı” monoqrafiyası misgərlik sənətinin öyrənilməsi üçün əvəzsiz mənbə olaraq, T.Bünyadov və M.Nəsirli tərəfindən müsbət rəylə dəyərləndirilmişdir. M.Nəsirli əsər üçün yazdığı rəyində qeyd edirdi ki, “Azərbaycanda misgərlik haqqında bir ədəd də olsa ətraflı tədqiqat işinin olmamasını nəzərə alsaq, bu iş diqqətəlayiqdir. Məqalədə mis qabların hazırlanması prosesi çox geniş və hərtərəfli verilmişdir. Müəllif mis qabların məişətdə tutduğu mövqeyi, onun əhəmiyyəti və yaranması səbəblərini ətraflı şərh etmişdir. Məqalənin mühüm cəhətlərindən biri də odur ki, misgərliyin bütün mərhələləri və alətləri tablolar vasitəsilə əyani olaraq göstərilir” (17,s.2).

1960-cı illər də H.Quliyevin elmi fəaliyyətində məhsuldar dövr kimi qəbul edilə bilər. Həmin illərdə etnoqrafın dövrü mətbuatda və elmi jurnallarda müxtəlif mövzulu məqalələri çap olunmuşdur. Bu illərdə “Советская Этнография”, “Народы Кавказа”, “Агитатор”, “Сельская жизнь” adlı elmi jurnallarda mütəmadi olaraq çap olunan məqalələri böyük maraqla qarşılanmışdır.

1961-ci ildə qələmə aldığı “XIX əsrdə Azərbaycanda sənətkarlığın vəziyyəti” (tarixi etnoqrafik tədqiqat) adlı əsərində, XIX əsrin 30-40-cı illərindən Azərbaycan sənətkarlığının etnoqrafik cəhətdən öyrənilməsi Azərbaycan iqtisadiyyatında əmələ gələn bir sıra qanunauyğunluqları dərk etmək üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əsərə daxil olan və müəllifin özü tərəfindən çəkilmiş əlavələr və fotoşəkillər mətnin içərisində irəli sürülən bir sıra məsələləri aydınlaşdırmağa kömək edir (2, s.1).

1964-cü ildə onun “Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi. Tədqiqat və materiallar” toplusunun I buraxılışında “XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yun ipin xalq üsulu ilə boyadılmasının tarixi və öyrənilməsi haqqında” elmi məqaləsi dərc olunmuşdur. Məqalədə XIX əsrdə Azərbaycanda hazırlanan yun məmulatları haqqında məlumat verilir. O, boyaqçılıq və toxuculuğun tarixini e.ə. IV-III minilliyə aid Kültəpə abidəsinin mədəni təbəqələrindən ip əyirmək üçün istifadə edilən sümük əl iyi alətinin tapılması ilə əlaqələndirirdi (8, s.8). Azərbaycanın hətta qeyri-məhsuldar torpaqlarında yetişib əldə olunan boyaq otları və qırmız böcəklərindən bəhs edən alim, qeyd edir ki, bu boyama maddələrinin istehsalı 1871-72-ci illərdən etibarən Rusiyada süni boyaq maddələri olan alizarin və anilin rənglərinin kəşfi nəticəsində tənəzzülə uğramışdır (8 s.12).

AMEA Elmi arxivində H.Quliyevin “XIX əsrdə Azərbaycanda ipəkçilik” adlı məqaləsinin çap forması da saxlanılır. Məqalə, 1964-cü ildə qələmə alınsa da, 1967-ci ildə “Сельская жизнь” jurnalının XII sayında çap olunmuşdur. Məqalədə Azərbaycanda tut bağlarının salınması və onlara xidmət etmədən bəhs edilmiş, sonra baramaçılıq, barama qurdu toxumunun əldə edilməsi, qurdları oyandırma üsulları, bəslənməsi gedişi, kümxanaların daxili quruluşu, barama qurduyun yenilənməsi gedişi, şaxqoyma üsulu, barama toplama, barama qurutma üsulu, qurd yetişdirilməsindəki çatışmazlıqlar, qurd xəstəlikləri, baramaçılıqla kirayəçilik və muzdlu əmək

haqqında bəzi qeydlər, eləcə də barama satışı qaydaları və barama vergiləri haqqında qısa məlumat verilmişdir (3.s.1).

1965-ci ildə H.Quliyev, “Azərbaycan xalqının təsərrüfat həyatı” mövzusunda da müraciət edərək, təsərrüfatda bostançılıq, kənd təsərrüfatı alətləri, şum alətlərindən məlumat verib, əkinçilikdə toxumun seçilməsi və hazırlanması prosesindən söhbət açmışdır. Əsərdə böyük ailələr mövzusunda, daha sonra çobanlar haqqında da məlumat vardır.

1967-75-ci illər ərzində Həsən Quliyev ASEA Tarix İnstitutunda “Sovet dövrü etnoqrafiyası qrupu”nun rəhbəri olmuşdur (1). 1968-ci ildə isə o, “Azərbaycanda əkinçilik mədəniyyəti” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə edərək etnoqrafiya ixtisası üzrə Azərbaycanın ilk elmlər doktoru adını qazanmışdır. O bu əsərində uzun illər apardığı elmi axtarışlar nəticəsində XIX - XX əsrdə Azərbaycanda mövcud olmuş əkinçilik sistemləri və tətbiq olunmuş şum alətlərinin inkişafı, dənli və texniki bitkilərin təsərrüfat və məişətdə oynadığı rolu və onların Azərbaycanda necə yaradıldığını öyrənmişdir. Dissertasiyada eyni zamanda bağçılıq, bostançılıq, üzümçülük və ipəkçilik kimi təsərrüfat sahələri də etnoqrafik cəhətdən tədqiq edilmişdir (5).

1968-ci ildə H.Quliyevin tarixçilər, sənətsünaslar, iqtisadçılar və geniş xalq kütlələri üçün nəzərdə tutulmuş “Metal və xalq sənətkarlığı” adlı monoqrafiyası çap olunmuşdur. Əsərdə sənətkarlığın daha geniş yayılmış növlərindən biri olan metalışləmə (misgərlik, dəmirçilik, silahsızlıq və zərgərlik) sənətlərindən bəhs olunur. Əsərdə Azərbaycanda metalışləmə tarixini ətraflı araşdırmış etnoqraf, misgərlik, dəmirçilik, silahsızlıq, zərgərlik sənətlərini də tədqiq edərək, hər sənətin iş prosesindən, istehsal olunduğu məhsullarından ətraflı məlumat verərək, bu sənət növlərinə aid olan əmək alətlərinin də adlarını və təsvirlərini vermişdir (8,s.40).

Onun 1968-ci ildə çap olunmuş “Azərbaycanda qədim dini ayinlər və onların məişətdə qalıqları” adlı əsərində isə qədim dövrlərdən mövcud olmuş və qubalıların da ziyarət yeri olan Babadağı, Beşbarmaq dağı, o cümlədən Qubanın ləzgi və tat əhalisinin daşla bağlı inanmaları haqda məlumatlar vermişdir. O, Qubanın Afurca və Zıxır kəndləri yaxınlığında əhalinin inamgahı olan dəlikli daş qayadan məlumat verərək qeyd edir ki, bu abidəyə Dərə Çiçi kəndində “Çülə xana baba” deyilmiş və sakinlərin məlumatına görə keçmişdə ailə üzvləri arasında inamı, etibarını, sədaqəti yoxlamaq üçün bu inamgaha üz tutmuşlar (7, s.35). Belə bir inamgah Quba rayonunun Rustov və Təngəaltı kəndləri arasında “İsa Baba piri”ndəki vələs ağacıdır. Onun dəliyindən də “çillə”yə düşmüş qadınları keçirərək müalicə etmək üçün ziyarət etmişlər.

H.Quliyev tədqiqatlarını davam etdirərək 1976-cı ildə “Məişətimizdə adət və ənənələr” adlı əsərini qələmə almış, burada Qubanın qədim müalicəvi əhəmiyyəti olan və yerli camaatın pir adlandırdığı “İsti sular” mineral su mənbəyindən söhbət açmışdır. Müqəddəs yerlərə sitayiş və inam necə meydana gəlmişdir?- sualına etnoqraf 2 prizmadan yanaşaraq, dağ və qayalara sitayışı təbiətə, onun möhtəşəm qüvvələrinə sitayiş kimi mənalandırmış, İbtidai İcma dövrünün dini baxışlarından olan animizmin (ruha inam) qalıqları ilə əlaqələndirmişdir. Onun fikrincə, “cansız təbiətin də canı, ruhu mövcuddur. Dağlar canlı olaraq göylərlə təmasdadır, onların zirvələri isə ruhların məskənidir. Ruhlara qurban kəsməklə hər hansı bir arzuya çatmaq olar” (7, s.29). Etnoqraf ziyarətgahların həmin dövrün ictimaiyyəti üçün əslində heç də ağır olmayan zərərinə xarakterizə edərək qeyd edirdi ki, “pirə gələnlər bir neçə gün öz işlərindən qalır, təsərrüfat işlərindən yayınır, maddi zərər çəkirlər. Bu da bəzi adamların şüurunu zəhərləyir, onları kommünizm quruculuğu işindən uzaqlaşdırır” (7, s.28-29).

“Məişətimizdə adət və ənənələr” əsərində müqəddəs yerlərə ateist mövqeyi ilə yanaşılma da, bölgələrdə dini ayinlərin icra olunduğu müqəddəs yerlər barədə ətraflı məlumat verilmişdir. H.Quliyev Sovet dövrünün tələblərinə uyğun olaraq ateizmə əsaslanıb xalqımızın dini sitayiş yerlərinə, ziyarətgahlara tənqidi məqsədlə yanaşsa da, əslində dolayısı ilə gələcək nəsllə bu maddi-mənəvi abidələr haqqında geniş məlumat ötürürdü (7, s.25-26).

Fundamental elmi tədqiqatları ilə ölkənin elmi ictimaiyyətində nüfuz qazanmış H.Quliyev məhsuldar əməyinə görə 1971-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Fəxri fərmanına layiq görüldü. 1973-79-cu illər ərzində H.Quliyev etnoqrafiya elminin bir sıra aktual məsələlərinə aid 10 məqalə və bir kitab çap etdirmiş, yerli mətbuatda “Ulduz”, “Qobustan”, “Агитатор”, “Найка и жизнь” jurnallarında, “Bakı”, “Azərbaycan gəncləri”, “Ədəbiyyat və İncəsənət”, “Azərbaycan

pioneri”, “Azərbaycan müəllimi”, “Kommunist”, “Бакинский рабочий“, “Вышка“qəzetlərində 13 məqaləsi dərc olunmuş (4), 2 məcmuə və 2 kitabın da redaktəsini həyata keçirmişdir.

Alim, 1975-ci ildən “Sovet dövrü etnoqrafiyası” şöbəsinə ictimai əsaslarla rəhbərlik etmiş, həmin dövrdə şöbə əməkdaşlarının hazırladığı 3 cildlik “Azərbaycan etnoqrafiyası”, ASE çoxcildlik “Azərbaycan tarixi” əsərinə mətn yazmışdır. Bu illər ərzində alim, 10-a yaxın elmi kadr yetişdirmişdir (1).

Etnoqraf, 1982-ci ildə Sovet muzeylərində saxlanan Azərbaycana dair etnoqrafik abidələri qeydə almaq və yerləşdiyi yeri müəyyənləşdirmək məqsədilə Moskva şəhərinə ezam edilmiş (1, Əmr №.289 30/06-1982), qayıtdıqdan sonra “Açıq səma altında muzey” üçün etnoqrafik materialları müəyyənləşdirmək məqsədilə Quba-Xaçmaz zonasına etnoqrafik səfərə yollanmışdır (1 Əmr № 294 01/07-1982). 1982-ci ilin noyabr ayında Moskvada SSRİ Ali Sovetinin Nazirlər Kabinetinin 48 sayılı protokoluna əsasən Həsən Aslan oğlu Quliyev elmi fəaliyyətinə görə etnoqrafiya ixtisası üzrə professorluq dərəcəsinə layiq görüldü. Bu dövrdən etibarən H.Quliyev Azərbaycan etnoqrafiyası ilə bağlı məsələlərlə ümumittifaq və beynəlxalq çərçivədə keçirilən tədbirlərdə iştirak edirdi. İlk dəfə 1981-ci ildə o, Riqa şəhərində keçirilmiş “Sovet bayram və mərasimlərinin inkişaf məsələləri” adlı elmi konfransda iştirak etmişdir (1, əmr № 654. 27/11-1981). Həmin il Kalmikiyanın Elista şəhərində keçirilən “Etnomədəni proseslər və müasir dünya” Ümumittifaq konfransında, 1983-cü ildə Bakıda keçirilmiş “Sovet adamının mədəni həyatında milli və beynəlmiləl dialektika” mövzusunda elmi-praktik konfransda da çıxış etmişdir. 1983-cü il Bakıda keçirilən “Şərq xalqları üzrə Bakı Beynəlxalq Simpoziumunun işində yaxından iştirak edən alim, rəhbərlik tərəfindən buna görə mükafatlandırılmışdır (1, Əmr № 72. 25/10-1983) Simpoziumda “Azərbaycan xalqının məişətində xalça və xalça məmulatları (tarixi-etnoqrafik tədqiqat)” mövzusunda məruzə ilə çıxış etmiş, alimin həmin məruzəsi tezislər toplusunda da dərc olunmuşdur (21, стр-7-9). 1984-cü ildə isə “Sosialistik həyat tərzində ideoloji problemlərin təkmilləşdirilməsi” mövzusunda Ümumittifaq konfransında məruzə ilə çıxış etmişdir. 1986-cı ildə Rusiyanın Yoşkar-Ola şəhərində təşkil olunmuş “1984-85-ci illər ümumi çöl etnoqrafik və antropoloji tədqiqatlarının ümumittifaq sessiyası”nda iştirak etmiş, yenə həmin ildə ABŞ-da keçirilən “Mərkəzi Asiya cəmiyyət tarixi və mədəniyyəti” mövzusunda elmi konfransda, 1987-ci ildə Omskda Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabının 70 illiyi münasibətilə keçirilən “Etnoqrafiya və etnoqrafik biliklərin tətbiqi” adlı elmi konfransda və Orconikidze şəhərində təşkil olunmuş “Mədəniyyətdə və mədəni irs problemlərində ənənələr” adlı ümumittifaq konfranslarında iştirak etmişdir. Davamlı olaraq, 1988-ci ildə Bakıda təşkil olunan “Etniklik və dil”, 1990-cı ildə isə Minskda keçirilən “Ənənə və çoxmillətli cəmiyyət” mövzusunda ümumittifaq konfransında da məruzə ilə çıxış etmişdir.

H.Quliyev 1986-cı ildə nəşr olunmuş “Azərbaycanda ailə məişətinin bəzi məsələləri” adlı əsərində XIX əsr Azərbaycanda ailə məişətinin bir sıra problemlərini – ailənin tarixi formaları, nikah münasibətləri, mülkiyyət hüququ və başqa mövzulardan bəhs etmişdir. Dövrünün sosial və mədəni həyatındakı kəndli ailəsinin həyat tərzini işıqlandırarkən statistik sənədlərə əsaslanan etnoqraf, gəldiyi nəticələrlə əlaqədar hər bölməyə uyğun yeri gəldikcə fikirlərini el deyimləri, atalar sözləri ilə tamamlayırdı (6). Bu isə göstərir ki, H.Quliyev eyni zamanda milli folklorun dərin bilicisi idi.

1987-ci ildə H.Quliyev, M.Qasimov, İ.Məmmədov və S.Novruzovanın birlikdə tərtib etdikləri “Azərbaycanca-rusca etnoqrafiya terminləri lüğəti” etnoqrafik terminləri öyrənmək üçün dəyərli mənbədir. Geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuş lüğət Azərbaycan etnoqrafiyasına aid terminlərin müəyyən qismini əhatə etmişdir.

Bu illərdə H.Quliyev “Azərbaycan etnoqrafik oçerkləri” adlı daha bir sanballı əsərini tamamlamış, eyni zamanda elmi kadrların hazırlanması işinə xüsusi diqqət ayırmışdır. Bu dövrdə onun Dağıstan, Özbəkistan, Leninqrad, Türkiyə və ABŞ etnoqrafları ilə elmi əməkdaşlığı da xeyli genişlənmişdi (1). 1991-93-cü illərin hesabatlarından aydın olur ki, H.Quliyevin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Elmlər Akademiyasının “Sovet dövrü etnoqrafiyası” şöbəsində aparılan tədqiqatların əsas istiqaməti Azərbaycan xalqının məişət və mədəniyyətinin dərinədən öyrənilməsi ilə bağlı olmuşdur. Mövzu ilə əlaqədar 1991-ci ildə “Azərbaycan tatları (tarixi, yayılma ərazisi,

demografik məlumat)”, “Sənətkarlığın ənənəvi tipləri və onların müasir vəziyyəti”, “Bədii sənətkarlıq nümunələri” kimi elmi mövzular işlənib hazırlanmışdır. 1992-ci ildə isə etnoqraf tərəfindən “Azərbaycanda metalizmə və onun müasir vəziyyəti” mövzusu işlənmişdir. Həmin il şöbədə etnoqrafiyanın aktual məsələləri ilə məşğul olan 4 aspiranta və 2 dissertanta H.Quliyev rəhbərlik edirdi. Alim ömrünün ixtiyar yaşında, 1992-ci ilin sentyabrında İran İslam Respublikasının İsfahan şəhərində keçirilmiş “İran qəbilələri arasında köçürülük” adlı konfransda “Azərbaycanda maldarlığın formaları” mövzusunda məruzə ilə çıxış etmişdir. Həmin dövrdə Təbriz Universitetinin tarix və coğrafiya fakültələri ilə elmi əlaqələrin də əsası qoyulmuşdur. H.Quliyev bu əməkdaşlıq çərçivəsində iki İran vətəndaşı olmaqla, bütövlükdə 7 elmlər doktoruna elmi məsləhətçi olmuşdur (1).

İctimai- siyasi həyatda da öz sözünü deməyi bacaran H.Quliyev Azərbaycanda baş vermiş 1993-cü il siyasi hadisələri zamanı mərhum prezident H.Əliyevin Bakıya dəvət edilməsində iştirak edərək Azərbaycanın “qızıl fondu” sayılan “91-lər” in nümayəndəsi olmuşdu.

1998-ci ildə artıq müstəqilliyə qədəm qoyan Azərbaycan Respublikası ilə Almaniya arasında təşkil olunan elmi əməkdaşlıqla əlaqədar kompleks ekspedisiyaların təşkili və ilkin çöl-etnoqrafik materialları toplamaq məqsədilə H.Quliyev Ağstafa, Xanlar, Tovuz və Şəmkir rayonlarına bir aylıq ezamiyyətə göndərilmişdir (1, əmr.30 03.08.98).

2001-ci il oktyabrın 6-da Azərbaycanın görkəmli etnoqraf-alimi, Azərbaycan elmi üçün böyük işlər görmüş H.Quliyev 77 yaşında vəfat etdi.

Həsən Quliyevin doğulub boya başa çatdığı ailə, məhəllə-məkan da xalqını sevən, onu öyrənib tədqiq edən belə bir alimin yetişməsi üçün münbit şərait yaradırdı. Aliminin qardaşı tanınmış jurnalist Akif Quliyev öz xatirələrində qeyd edirdi ki, onların uşaqlığı, doğulub boya başa çatdıqları Quba şəhərinin “**Sülh prospekti**”ndə keçmişdi. 1953-cü ilə qədər bu küçə Mir Cəfər Bağırovun adını daşıyırdı. Küçəmiz böyük məhəlləyə bənzəyirdi. Bütün inzibati dövlət strukturları; rayon partiya komitəsinin binası, milis idarəsi, hərbi komissarlıq, ən böyük kinoteatr, maarif şöbəsi, rayon icraiyyə komitəsi, “Şahdağ” mehmanxanası, bir sözlə, mötəbər dövlət strukturlarının hamısı “Sülh prospekti”ndə yerləşirdi”. Bizim küçədə yaşayanlar çox mədəni, elitar insanlar idi. Quba üç məhəlləyə ayrılırdı: Yuxarı, orta və aşağı. Yuxarı məhəllə daha çox mədəni səviyyəli idi, məktəblərin əksəriyyəti bizim Sülh prospektində yerləşirdi. Aşağı məhəllə sənətkarlar məhəlləsi kimi tanınırdı. Orta məhəllədə isə ticarətçilər, sahibkarlar üstünlük təşkil edirdilər”. **Akif Quliyev ailəsi haqqında bunları nəql edirdi:** “Ziyalı ailəsində anadan olmuşam. Atam –(Aslan Quliyev) kimya elmləri namizədi, respublikanın əməkdar müəllimi, Moldaviyanın əməkdar müəllimi idi. Müxtəlif təltiflərə: Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni, Lenin ordeni və s. layiq görülmüşdür. Daim partiya, sovet idarələrində işləyib, rayon partiya komitəsinin katibi olub. Sonralar, hətta bir müddət Bakıda Mərkəzi Komitədə də işləyib. Qardaşım – Həsən Quliyev tarix elmləri doktoru, professor, respublikanın ilk etnoqraf alimi olub. Bacım – Xavər Aslan uzun müddət ABŞ-da yaşayıb. 14 il “Amerikanın səsi” radiostansiyasında Azərbaycan verilişlərinə rəhbərlik edib, yaxud da həmin verilişlərin aparıcısı olub. 20 yanvar hadisələri baş verəndə ilk dəfə xarici efirlərdən “Bakıdakı 20 Yanvar qırğını” haqqında həqiqəti bilavasitə bacım dünyaya çatdırıb. Digər iki bacım müəllimdir” (26).

Azərbaycanın dəyərli aliminin xatirəsini əbədiləşdirmək istiqamətində müəyyən işlər də görüldü. 2017-ci il noyabrın 20-də Azərbaycan Xalça Muzeyində “Xəzinənin yeni inciləri” adı altında təşkil olunan sərgidə H.Quliyevin ailəsi tərəfindən Muzeyə hədiyyə edilmiş şəxsi arxivindən olan əşyalar da təqdim olunmuşdur. Arxivin əsas dəyəri alimin öz əlyazmaları və ilk növbədə onun Azərbaycanın bölgələrinə səfərləri ilə bağlı qeydlərinin apardığı ekspedisiya gündəlikləridir. Hazırda Azərbaycan Xalça Muzeyinin H.Quliyevə məxsus xatirə güşəsində onun iri həcmli fotoşəkilləri və əlyazmaları nümayiş olunmaqdadır. 2018-ci il martın 10-da Azərbaycan Xalça Muzeyində AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun “Müasir dövr etnoqrafiya şöbəsinin müdiri, t.ü.f.d. Emil Kərimov tərəfindən “Həsən Quliyevin elmi fəaliyyəti və Azərbaycan Xalça

Muzeyi” mövzusunda mühazirə keçirilmiş, “Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi- 2020” toplusunda çap olunmuş “Etnoqraf Həsən Quliyevin elmi irsinə dair” iri həcmli elmi məqaləni alimə həsr etmişik.Sonda qeyd etmək yerinə düşər ki, etnoqraf H.Quliyevin elmi irsini araşdırmaq Azərbaycan etnoqrafiya elmini tam mənimsəmək deməkdir. Onun dəyərli fikirləri Azərbaycan etnoqrafiyasının muzeylərdə təənnümündə müasir muzeyşünaslıq elmi üçün əvəzsiz mənbədir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1) AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Elmi Arxivi. Qovluq № 452, дело № 10
- 2) AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Elmi Arxivi. Qovluq № 32 ф1.от II д.4907
- 3) AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Elmi Arxivi. Qovluq № 568.F1 şöbə 13, d 5612 (ф 1от 13, д 5612)
- 4) AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Elmi Arxivi. Qovluq № 10 (1980)
- 5) Cavadov Q. Həmyerlimiz ilk elmlər doktorudur. “Azərbaycan” qəzeti, 18 mart 1969-cu il
- 6) Quliyev H. Azərbaycanda ailə məişətinin bəzi məsələləri. Bakı, Elm, 1986
- 7) Quliyev H. Azərbaycanda qədim dini ayinlər və onların məişətdə qalıqları, Bakı, 1968
- 8) Quliyev H. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yun ipin xalq üsulu ilə boyadılmasının tarixi və öyrənilməsi haqqında. Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi, Tədqiqat və materiallar, I buraxılış. Bakı, 1964
- 9) Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Elmi Arxivi inv №-383
- 10) Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Elmi Arxivi inv №-216
- 11) Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Elmi Arxivi inv №-231
- 12) Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Elmi Arxivi inv №-371
- 13) Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Elmi Arxivi İnv №-381
- 14) Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Elmi Arxivi inv №-83
- 15) Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Elmi Arxivi inv №-1079
- 16) Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Elmi Arxivi Inv №-374
- 17) Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Elmi Arxivi Inv №-678
- 18) Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Elmi Arxivi Inv №-14
- 19) Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Elmi Arxivi Inv №- 4
- 20) Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Elmi Arxivi Inv №-59
- 21) Международный Симпозиум по искусству восточных ковров тезисы Баку, 1983
- 22) Советская этнография. №1, 1955
- 23) Советская этнография. №10, 1960
- 24) Советская этнография. №2, 1959
- 25) Советская этнография. №4, 196126) www.faktinfo.az. ƏDƏBİYYAT 11 Sentyabr 2019, 15:36)

**“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” EPOSUNDA MƏKAN, ZAMAN VƏ KƏMİYYƏT VƏHDƏTİ
UNITY OF SPACE, TIME AND QUANTITY IN THE EPOS "KİTABİ-DEDE KORGUT"
ЕДИНСТВО ПРОСТРАНСТВА, ВРЕМЕНИ И КОЛИЧЕСТВА В ЭПОСЕ "КІТАБІ-
ДЕДЕ КОРГУТ"**

Ramazan QAFARLI

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ABSTRACT

In this article khronotops (the unity of time and place) are on the basis of stead fast of Oghuz eposes – the book of “Dede Korkud” and the “Kaghan of Oghuz”. It is explained the importance of system of time, place. The quantity structure of the models of mythological world in turk-oghuz epos. It is generalized the interpretations of holy figures which has been spread widely on the basis of mythological continuum people’s mythological meetings and it is shown their roles and functions in the building of Oghuz –Turk mythical world model.

Key words: Mythological continuum, Khronotop, Time toposes, the epos of turk-oghuz, holy figures.

РЕЗЮМЕ

В статье впервые анализируются хронотопы (единство времени и пространства) на основании текстов огузских эпосов “Деде Горгуд” и “Огуз каган”. Раскрывается мифологический континуум – особенности пространственно-временной системы, количественная структура мифологической модели Мира в тюркско-огузском эпосе.

Ключевые слова: мифологический континуум, хронотоп, временные топосы, тюркско-огузский эпос, сакральные цифры.

Məsələnin qoyuluşu: Azərbaycan xalqının epik ənənəsinin arxaik for-malarını, ilkin dünyagörüşünü – mifologiyasını süjetqurmada əsas vasitəyə çevirən “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Oğuz kağan” dastanlarının mətn struk-turundakı xronotoplar (zaman-məkan vəhdəti) diqqətlə araşdırılmalı və uzunluq toposlarının hər biri ətraflı şəkildə təhlil və tədqiq edilməlidir. Ona görə ki, qədim türk eposlarındakı zaman-məkan əlaqələrinin qanunauyğun bağlılığını müxtəlif aspektlərdən tədqiqata cəlb etmək Azərbaycan folklorşünaslığının təxirəsalınmaz məsələlərindəndir.

İşin məqsədi: “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Oğuz kağan” dastanlarının mətn strukturundakı xronotopların, türk-oğuz eposundakı mifoloji kontinuumun (zaman-məkan sisteminin) elmi əsaslarının folklorlarda təcəssüm spesifikasını müəyyənləşdirmək və bu sahədə araşdırma aparmaq.

“Xronotoplar¹ nəzəriyyəsi”ndə zamanla məkan vəhdətdə götürülür. İlk dəfə Eynşteynin işlətdiyi termini (yunan mənşəli “xronotop” sözünün hərfi mənası “zaman-məkan” deməkdir) bədii yaradıcılığa tətbiq edən M.M.Baxtin zamanla məkan arasındakı qarşılıqlı əlaqənin, fikrin obrazlı əksində oynadığı rolu göstərmişdir. Onun təlimində zamanın məkandan ayrılmazlığı bədii mətnlərin şərti-məzmun kateqoriyası hesab edilir. Ümumiyyətlə, insanın metaforik düşüncəsində zaman və məkan əlamətləri iki halda bir-birinə qarışır, daha doğrusu, biri digərini tamamlayır. Birinci halda, insanın iradəsindən asılı olmayaraq baş verir, zaman yığıcamlaşdırılır, “bədii görüntülü olur; məkan isə intensivləşir, zamanı hərəkətə gətirir, süjetin, hadisənin inkişafı ilə genişlənir. Zamanın əlamətləri məkanla açığlanır, məkan

---

¹«Xronotop» yunan dilindəki «xronos» («zaman») və «topos» («məkan») sözlərindən yaranmışdır, *zaman-məkan əlaqələrinin qanunauyğun bağlılığı* deməkdir. **Vax:** Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике // Вопросы литературы и эстетики. : Сб. — М.: Худож. лит, 1975. — С. 234-407.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

isə zamanın ölçülməsi ilə dərk olunur” (Бахтин, Михаил 2000: 10). İkinci halda düşünülmüş şəkildə insanların özləri tərəfindən zaman məkanla birləşdirilir.

Mifoloji kontinuumu² – zaman-məkan sistemi daxilində vəhdətinin mifoloji görüşlərdə əksinin iki forması müəyyənləşdirilmişdir:

1) Mifoloji və bədii düşüncədə sosial-ədalət kateqoriyalarının (məqsədəçatma, haqq-ədalət, bütövləşmə, cəmiyyətin və insanların harmonik vəziyyətləri və s.) məhdudlaşdırılması keçmişlə gələcəyin eyniləşdirilməsindən irəli gəlir. Məsələn, cənnət, Qızıl dövr, qəhrəmanlıq əsri, qədim həqiqətlər zamanı kimi ideyaların yaranması və yeri keçmişlə əlaqələndiyi halda arzulan gələcək şəkildə çatdırılır. “Biri var idi, biri yox idi” mifik qənaətdə dünyada hələ heç nəyin start götürmədiyi məqamlarda zamanla məkanın bünövrəsinin vəhdətdə qoyulmasından bəhs olunur. Kainatda durğunluq hökm sürür. Хаos hələ parça-lanmamış, ünsürlərə ayrılmamışdır. Çünki “zamanın hərəkəti başlamayıbsa, deməli, məkan və zamanın anı da yoxdur” (Бахтин, Михаил 2000: 10). Misalda “var olmaq” gələcəyin, “yox olmaq” isə keçmişin nişanəsidir. “Bir diyarda bir padşah var idi” təsdiqi ilə hərəkət meydana gətirilir və zamanla məkanın vəhdəti baş tutur, durğunluq aradan götürülür. Bundan sonra isə arzulan gələcəyə çatma yolları axtarılır.

2) Məkanla zamanın vəhdəti esxatologizmə əsaslanır. Zamanla məkan vəhdətinin mifoloji dərkini bu formasında gələcək işıqlı deyil, hər şeyin sona çatması, məhvi şəklində təsəvvürə gətirilir. M.M.Baxtin yazırdı ki, “bu münasibətdə dünyanın sonunun fəlakətlə və təmiz dağılmaqla, ya yeni хаos, ya da İlahi hakimliklə nəticələnməsinin heç bir əhəmiyyəti yoxdur, əsas odur ki, bütün mövcudatın sonu vardır və bu son çox yaxındır” (Бахтин, Михаил 2000: 77). Beləliklə, insanın məkan və zaman haqqında mifik görüşləri ilə bağlı problemlər müxtəlif aspektli olduğu üçün araşdırılmasında çətinliklər meydana çıxır. Lakin xarakterik və tipik cəhətlərini ümumi şəkildə göstərməklə də olsa, dünyanın mənzərəsini canlandıran kateqoriyalardan ikisinin (məkan və zaman) özünəməxsusluğunu və mühümlüyünü nəzərə çatdırmaq mümkündür.

Türk-oğuz eposunda mifoloji kontinuum (zaman-məkan sistemi). V.M.Jirmoniskiyə əsaslanaraq, söyləyici tərəfindən eposda Bayındır xan, Salur Qazan və Qorqudun çağrı Oğuz tayfalarının törədiciyi Oğuz xanın mifik zamanı ilə müqayisədə guya tarixi əsaslarla çatdırılır. Lakin “Dədə Qorqud”da göstərilən “oğuz əsri” oğuzların heç bir məhdud tarixi ilə uyğun gəlmir: “burada bütöv xalqın tarixi keçmişi monumental ölçüdə, epik ideallaşdırılma formasında əks olunur” (Жирмонский, Виктор 1974: 526).

Epik mətndə zaman və məkanın təsviri məsələsinə toxunanda aydınlaşır ki, dastanda konkret vaxt və yer aydın, anlaşılıqlı olmaqla bərabər, həm də (çox hallarda) mücərrəd və qaranlıqdır. Şübhəsiz, boyların hər birinin bünövrəsi müəyyən bölgədə və bir xalq çərçivəsində qoyulmuşdur, sonra başqa türk elləri yaşayan geniş ərazilərdə yayılaraq, demək olar ki, bəşər oğlunu ümummədəni dəyərlər səviyyəsinə yüksəlmişdir. Özü kökdə olduğundan eposun əsas obraz və motivləri həmin kökdən pöhrələnən digər millətlərin də epik ənənəsində dərin izlər buraxmışdır. Bu səbəblərdən də abidənin guya kənarında düşünüldü guya bilinməz səbəbə görə yazıya alındığı ərafədə Azərbaycan gətirilməsi haqqındakı qənaətlər əsassızdır. “Dədə Qorqud” kökdən mayalansa da, V.V.Bar-toldun müşahidə etdiyi kimi, bütün hallarda yerli materiallarla, Qafqaz bölgəsində (Бартольд Василий 1962: 120) türkdilli əhalinin qədim tarixi, etnoqrafiyası, coğrafi şəraiti, mifoloji görüşləri ilə yoxdur. O, mayasını nə Orta Asiya, nə də Altaydan almışdır. Köçərilər vasitəsilə Azərbaycana, yaxud Antaliyaya gətirilərək (Sümər, Faruq 1992: 321) yazıya köçürüldüyünü irəli sürmək isə ən azı Qafqaz və Ön Asiya türklərinin kökünü dədə-baba yurdundan ayırmaq deməkdir.

Eposun boylarında zaman və məkan anlayışlarına münasibət bir daha təsdiqləyir ki, Azərbaycan Dədə Qorqud qəhrəmanlarının doğma yurdu. Onlar nə köçəri-gəlmədirlər, nə də ötüb-gedəndirlər. Dədə-baba kurqanları da, öz qəbirləri də buralarda yerləşir. Qonşularına – Qara dəniz ətrafı gürcülərə, Xəzərüstü qıpçaqlara və Trabzonlu yunanlara münasibətdən hiss olunur ki, Qafqaz oğuzları turukların,

---

²«Kontinuum» sözü latın dilindən («*Continuum*») götürülüb, mənası «*fasiləsiz*», «*davamlı*» deməkdir. Bütün real *rəqəmlərin sistemi* kimi anlaşılır. İlk dəfə fəlsəfi termin olaraq A.F.Losevin antik yunan estetikasına həsr olunan əsərlərində işlədilmişdir. **Вак:** Лосев А.Ф. История античной эстетики. Ранняя классика. — М.: «Высшая школа», 1963; «АСТ», 2000.

sakların, midiyalıların, massagetlərin, albanların varisləridirlər. Eyni kökdən olduqları üçün şimalı qıpçaqlarla (Beyrək qıpçaq qalasında 16 il əsir qalsa da), Orta asiyalı türkmənlərlə (Qanturalı “cici-mici”³ (Kitabi-Dədə Qorqud 1988: 85) türkmən qızlarını bəyənmiş də) daha çox qaynayıb qarışmış, osmanlılarla siyasi dövlət idarəçiliyi və din arasında ikitirəliyin yaranmasından müəyyən çağlarda uzaqlaşma meyilləri yaransa da, mənəvi dəyərlərə, adət-ənənələrə, ozan və aşiq sənətlərinə bağlılıq bu sapımalardan hər iki qardaş xalqı xilas etmişdir. Bu məsələdə tarix meydanında keçmiş nüfuzunu itirmiş farslar, ərəblər və xristian dünyası od rolunu oynasa da, qopuza, saza sığınan oğuz nəslini kökündən, soyundan ayıra bilməmiş, qardaşın biri “həpimiz”, digəri “hamımız”, biri “sultanım”, “paşam”, digəri “xanım”, “bəyim” desə də, türklüyünə qayıtmışdır. Çünki bayatlı Dədə Qorqudun söylədiyi kimi, “gəlimli-gedimli dünyada qarı düşməndən dost olmaz”. Və dar günlərdə yenə ulu ozanın sözlərini yada salıb bir-birilərinə bağlılıqlarını nümayiş etdirmişlər:

Ağzın üçün ölüm, qardaş!

Dilin üçün ölüm, qardaş! (Kitabi-Dədə Qorqud 1988: 211)

Mifoloji-arxaik qəhrəmanlıq və tarixi qəhrəmanlıq dastanlarında zamanın əsas çıxış fərqləri, tədqiqatçılar tərəfindən aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirilmişdir:

1. Eposlarda zamanın ilkin mühüm əlaməti ondan ibarətdir ki, təsvir “başlanğıc”la – “dünyanın uşaqlıq” çağlarıyla və hər hansı bir etnosun əsasını qoyan ilk nümayəndə ilə əlaqəli şəkildə – sonrakı inkişaf mərhələlərində təbəqələşərkən yaranan bütün müxtəlifliklər nəzərə alınmaqla verilir (Propp V.Y., Neklyudov S.Ö., Koroğlu X.Q., Şarakşinova N.O., Kudiyarov A.V.). Bu dövrü ümumiləşmiş halda “mifik zaman” kimi işlətmək daha düzgündür. “Oğuz kağan” dastanında zamanın çıxışı məhz bu şəkildədir:

UYĞUR OĞUZNAMƏSİNİN TRANSKRİPSİYASI	AZƏRBAYCAN TÜRKÇƏSİNƏ ÇEVİRİLMİŞ QARŞILIĞI
“Bolsunğıl deb dedilər. Anun anağusu oşbu turur. Takı mundan son sevinc tapdılar. Kenə günlərdən bir Ay kağanın közü yarıb bodadı, erkək oğul toğurdi”.	“Qoy olsun dedilər. Onun görünüşü, bax budur... Bundan sonra sevinc tapdılar. Günlərdə bir gün Ay kağanın gözü parladı, erkək oğul doğdu” (Oğuznamələr 1993: 10)

2. Zamanın eposlarda ikinci xarakterik epik şəraiti onunla şərtlənir ki, birincinin əksinə olaraq hadisələr “fantastik yozumda deyil, həqiqətən baş vermiş kimi qəbul edilir” (Лихачов, Дмитрий 1979, 229).

Dinləyənlər onlara müəyyən tarixi dövrün ciddi qaynaqları təqə yanaşırlar. Bu, eposlarda “empirik zaman”ın əksi hesab edilir. “Kitabi Dədə Qorqud”da rastlaşdığımız ilk təsvirə diqqət yetirək: “Rəsul əleyhissəlam zamanına yaqın Bayat boyundan, Qorqud ata diyərlər, bir ər qopdı. Oğuzın, ol kişi təmam bilicisiydi, nə diyərsə, olurdi. Ğaibdən dürlü xəbər söylərdi. Həq təala anın könlinə ilham edərdi...” (Kitabi-Dədə Qorqud 1988: 31)

Eposda tarixi zamanın bütün əlamətləri özünə yer tapmışdır. Belə ki:

a) tarixə bəlli dövrə – Məhəmməd peyğəmbərin yaşadığı zamana,

b) məlum tayfaya – Bayat boyuna, Oğuz elinə işarə vardır. Lakin həmin fikirlərin özündə arxaik dünyagörüşünün izləri də qorunub saxlanmışdır – Qorqud ata gələcəkdən xəbərlər verir, Allah onun könlünü ilhamlandırır.

“Dədə Qorqud” oğuznamələrinin spesifikliyini şərtləndirən amillər əsas hadisələrə – boylara keçməzdən əvvəl özünü göstərir. Ancaq bu təkə arxaikliklə (mifikliklə) tarixiliyin eyniləşdirilməsi ilə bağlı deyildi. Əslində mifik zamanı empirik zamanın içərisində əridən ozanlar türkün tarixinin uzaqlığını, ilkinliyini təsdiqləyirdilər. Dədə Qorqudun eposda zamanın özünü – hadisələrin yekununu, nəticəsini müəyyənləşdirən şəxs kimi təqdimi göstərir ki, ilk cümlədə onu konkret dövrlə bağlamaq olduqca şərti xarakter daşıyır. Çünki belə edilməsəydi, onun zamanı qabaqlayan kəlamlarına inam azalardı: “Qorqud

³V.V.Bartoldun dediyi kimi, dastandakı oğuzlar türkmənlər olsaydılar, «Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu»nda bu sözlər əsas qəhrəmanın dilindən çıxardımı? «Pəs varasın, bir cici-bici türkmən qızını alasan, nəgahandan tayanım, üzərinə düşəm, qarnı yırtıla?...»//«Bəs gedəsən, bir cici-mici türkmən qızını alasan, birdən sürüşüb üzərinə düşəm, qarnı yırtıla?...» Məndəki «cici-mici» indiki dildə «incə-mincə» şəklində işlənən söz mənasında başa düşülməlidir.

ata ayıtdı: “Axır zamanda xanlıq gerü – Qayıya dəgə, kimsənə əllərindən almıya. Axır zəman olub qiyamət qopınca bu didigi Osman nəslidir. İsdə sürülib gidəyürir...” (Kitabi-Dədə Qorqud 1988: 31) Yazıya alındığı (ya da üzünün köçürüldüyü) dövrdə oğuznamələrin müqəddiməsində katiblər tərəfindən Osmanlı sarayının xeyrinə xeyli dəyişiklik edildiyi göz qabağındadır. Birincisi, “Kitab”ın adında və boylarda “Dədə” kimi təsdiqlənən Qorqud burada “ata” şəklindədir. İkincisi, səlcuqların tarix səhnəsindən çıxarıldığı ərəfədə türkün başqa qolunun dirçəlməsi ideyasının məhz gerçəklik kimi formalaşdırılması müəyyən dövrün möhürünün sonradan vurulması deməkdir.

Başlanğıcda üç dəfə “ata” kimi verilən Qorqud müdrikiyini, ululuğunu təsdiqləyən kəlamlara keçiləndə “dədə”ləşir, əslində öz adına qaytarılır. Çünki artıq katiblər məqsədlərini həyata keçirib türkün səlcuqlarla bitib-tükənmədiyini çatdırmışdılar. Bu, çox incə məsələdir. Ancaq faktdır: müqəddimədə də dörd abzasdan üçündə ata (Kiçik Asiya türklərinin tələffüzünə uyğun) kimi çıxış edən Qorqud dördüncü və əsas hissədə (ona görə əsas hissədir ki, əvvəlki abzaslarda onun haqqında qısa məlumat verildiyi halda burada yaratdıqlarına üz tutulur) “Dədə” şəklində təqdim olunur: “Dədə Qorqud soylamış...” (Kitabi-Dədə Qorqud 1988: 32).

Bu hal təsadüfi xarakter daşısaydı, müqəddimə mətnində Qorqudun sonrakı təqdimlərində bir yerdə də olsa, təzədən “ata”ya qayıdış nəzərə çarpardı. Halbuki bir daha onun bu tələffüzü yada düşmür. Özü də S.Əlizadənin müşahidəsinə görə, Drezden nüsxəsində bu sözlər hər dəfə qalın hərflərlə yazılıb nəzərə çarpdırılmışdır: “Dədə Qorqud bir dəxi soylamış”. Yaxud: “Dədə Qorqud soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış” (Kitabi-Dədə Qorqud 1988: 32). Dədə Qorqudun dilindən söylənən aforizmlər əslində katiblər tərəfindən onun xalq arasında gəzib-dolaşan əsl müdrik kəlamlarına uyğunlaşdırılaraq yazılmış, mətnə əlavə edilmişdir. Burada məqsəd İslam mühitində eposun yazılı mətninin geniş yayılmasına şərait yaratmaq idi. Lakin əvvəlki üç abzasdakı fikirlərin aşılmasındakı qayə ilə heç bir əlaqəsi olmadığı üçün “ata” kimi deyil, əslində olduğu şəkildə saxlanılmışdır.

Eposun müqəddiməsinin sonunda qadınlarla bağlı Ozanın qənaətləri müstəqil əsər, yaxud mətn təsiri bağışlayır. Çünki orada söylənən fikirlərin nə Dədə Qorquda aid aforizmlərlə, nə oğuz-səlcuq, nə oğuz-osmanlı adətləri ilə, nə də boylarla səsləşməsi var. Zaman və məkan baxımından da olduqca fərqli detallar nəzərə çarpır. Eləcə də ayrı-ayrı boylarda empirik zaman kimi götürülən epik təsvirdə bəzən konkret məkan göstərilir: “*Bir gün Qamğan oğlu xan Bayındır yerindən turmuşdı. Şami günligi yer yüzünə dikdirmişdi. Ala seyvanı göy yüzünə aşanmışdı. Bin yerdə ipək xalça döşənmişdi*” (Kitabi-Dədə Qorqud 1988: 34).

Həmin təsvir tarixi zaman və məkan baxımından məlum dövrlə səsləşir. Oğuzların başçısı ildə bir dəfə böyük bir məclis düzəldib görülen işləri yekunlaşdırar, bəyləri xidmətlərinə görə mükafatlandırır, gələn il üçün tədbirlərini söyləyər, təklifləri dinləyib müzakirə edərdi.

Türk tarixində “toy”, “qurultay” adı ilə tanınan məclis idarəçilikdə ilk demokratik institutlardan biri idi. Dastanda həmin tarixi mərhələ ümumiləşdirilir, bədii formaya salınıb aşağıdakı mətnə empirik zamanın illə müəyyənləşən kiçik dövrünə aid (il ərzində bir dəfə təkrarlanan) hal kimi təqdim olunur: “Xanlar xanı xan Bayındır yildə bir kərə toy edib, Oğuz bəglərini qonaqlardı. Genə toy edib, atdan aygır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı”.

Öncə məkanın təsvirinin konkretləşməyə doğru meyilli olduğu müşahidə olunur. Lakin arxaik qəhrəmanlıq eposlarında olduğu kimi, burada da zaman üç çadır şəkilli mifik dünya modelinin təsviri ilə yekunlaşır. Ona görə də xan məclislərini tarixiliyin əlamətiyə gətirib oğuzların Azərbaycanda oturaq həyata başladıkları çağla əlaqələndirmək mümkün olmur. Mənbələrdə də bu hal daha əvvəlki çağlarla əlaqələndirilir.

Herodot skiflərdən danışanda onların bir adətinin təsvirini verir ki, eposdakı Bayındır xanın məclisini xatırladır. Belə bir sual doğur: mətnə hadisələr ilin hansı mərhələsində başlayır? AXI tarixi-qəhrəmanlıq eposlarında zaman bəzən ən kiçik hissəsinə qədər (saatla, günlə, ayla, fəsilə, bədii dilin imkanlarından istifadə edildikdə isə “yellər əsəndə, gün doğanda” şəklində) konkret göstərilir. “Dirsə xan oğlu Buğac...” boyunda hadisələrin zamanı poetik fiqurların mətnə ustalıqla daxil edilməsi ilə müəyyənləşir. Belə ki, toy məclisinə çağırılan Dirsə xan səhər tezdən – “alar sabah qalqubanı yerindən uru turub, qırq yigidi boyına alıb Bayındır xanın söhbətinə gəlir”.

Bu epizodun məhz yaz girən ərəfədə baş verdiyi isə dolaylı şəkildə təqdim olunur:

*“Salqum-salqum tan yelləri əsdigində,
Saqallu boz ac turğay sayradıqda,
Saqalı uzın tat əri banladıqda,
Bədəvi atlar issini görüb oğradıqda,
Aqlı, qaralı seçən çağda,
Köksi gözəl qaya tağlara gün dəgəndə,
Bəg yigitlər cılasınlar bir-birinə qoyulan çağda”*

(Kitabi-Dədə Qorqud 1988: 34).

Xronotopun belə geniş, konkret şəkildə təsvirinə ancaq yazılı ədəbiyyatda rast gəlmək mümkündür. Şifahi epik ənənədə isə nadir hal kimi nəzərə çarpır. Doğrudur, birbaşa hansı zamandan bəhs açıldığı qeyd edilmir. Lakin poetik ifadələrin arxasında gizlənən anlamlardan anlaşılır ki, yazın gəlişindən söhbət gedir. Çünki qışın soyuğu torpağın üstündən əlini tamam götürməmişdi, “salxım-salxım dan yelləri əsir”, “boz torağaylar” ona görə ac ötürlər ki, hələ təbiətdə tam oyanma baş verməyib, bitkilər cücərməyib, yeməyə bir şey tapmırlar. “Bədəvi atların yiyəsini görüb kişnəməsi”nə də səbəb odur ki, artıq isti-soyuq yuvaları tərk etmək zamanı gəlib çatmışdır. Eləcə də Novruz yaxınlaşdığı üçün “saqqalı uzun tat kişilər azan çəkir”lər, Qalın Oğuzun “gəlini-qızı axır çərşənbədə bəzənib-düzənir”, günün “ağlı”, yəni işıqlı, gündüzlü və “qaralı”, yəni gecəli, qaranlıq çağları bir-birindən seçilir. Nəhayət, yaz girəndə “köksü gözəl böyük dağlara gün dəyir”, igid bəylər, qəhrəmanlar meydanlara axışıb bir-biriləri ilə güləşir, döyüş sirlərini mənimsəyirlər.

Diqqətçəkici faktıdır ki, boyda bir ilin dairəsindən çıxıb müxtəlif dövrlərə düşən başqa hadisələrin də çıxışı baharla əlaqələndirilir. Bayındır xanın maraqlı adətindən bəhs açılarda iki kiçik zaman mərhələsinə işarə olunur: onun əmri ilə “bir yazda, bir də payızda buğa ilə buğranı savaşırdırdılar”. Lakin ozanlar mətnədə on beş il ötürülmüş vaxtı (uşaq nəzir-niyazla dünyaya gələndən sonra on beş yaşına girənədək nə hadisə baş verdiyi buraxılır) boyun başladığı zaman və məkana uyğun şəkildə davam etdirirlər. Adama elə gəlir ki, bu elə Bayındır xanın toy qurdurub Qalın Oğuzun bütün bəylərini yanına topladığı həmin bahardır: bir yerdə ağ, bir yerdə qırmızı, bir yerdə də qara otaq qurulub... Çünki buraxılmış, “sıxışdırılmış zaman” ərzində əslində ancaq bir şey dəyişmişdi. Dirsə xan tək deyildi, oğlu ilə birlikdə məclisə qədəm qoyurdu. Qalan məsələlər əvvəlki kimi qalırdı. Yenidən əhatəli təsvirə yer verilir və hadisələr əfsanəvi məcradan çıxarılıb (yəni Buğacın nəzir-niyaz, alqışla möcüzəli doğuşunun nəticəsi olaraq onun qeyri-adi varlıqlarla mücərrəd məkan və zaman çərçivəsində mübarizəsinə həsr olunmur), xalq adət-ənənələrinin fonunda ailə-məişət səviyyəsinə endirilir.

Böyük dövrün sıxışdırılmasından sonra hadisənin yenə yazla başlaması zaman ardıcılığı baxımından həm də boyun birtipliliyini təmin edən vasitədir. Struktur baxımından yazda əsas qoyulub düyünlənən hadisə bir növ həmin nöqtədən – yaz vaxtından da davam etdirilir. Burada on beş illik fərq bir də ona görə hiss edilmir ki, zamanı öz arxasınca aparən əsas obraz meydana gətirilir və o, qəhrəmanlıqla ad-san qazanır: *“Məgər, sultanım, genə yazın buğayı saraydan çıxardılar. Üç kişi sağ yanında, üç kişi sol yanında dəmir zəncirlə buğayı tutmuşdılar. Gəlib meydan ortasında qoyu verdilər. Məgər, sultanım, Dirsə xanın oğlanlığı, üç dəxi ordı uşağı meydanda aşuq oynarlardı. Buğayı qoyu verdilər, oğlanlıqlara “qaç” dedilər. Ol üç oğlan qaçdı, Dirsə xanın oğlanlığı qaçmadı. Ağ meydanın ortasında baxdı-turdu”*.

Boyda üçüncü mühüm hadisənin də çıxışı yazla əlaqələndirilir. Bunlar təsadüfi xarakter daşıyırmı, yoxsa hansısa sistemə, inama bağlıdır?

Azərbaycan türklərinin məişətində bahar fəslinin mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi danılmazdır. Yazla hər şey təzələnilir, xeyirliyə doğru atılacaq addımlar üçün zəmin hazırlanır. Hətta küsənlər barışırlar. Eposda ata-oğul (şər-xeyir, qış-yaz) qarşılaşmasının, daha doğrusu, toqquşmasının bünövrəsi ikincinin ad-san qazandığı gündən qoyulur. Lakin birincinin tam şərləşməsi üçün növbəti yaz qədər vaxt sərf olunur. Çünki şərxislətilər qışın sazağını atanın ürəyinə ötürməli idilər. Yayda başlanan fitnə-fəsad yayda, payızda bəhrə verə bilməzdi. Bu halda Buğacın qayıdışı (ölümcül yaralanandan sonra Xızırın yardımı

ilə sağlması) mümkün deyildi. Beləcə il ərzində Dirsə xanın növələrinin fitnəkar hərəkətlərinin təsvirindən sonra ov səhnəsi gəlir.

Ulu babalarımız oğuzlar üçün ov və döyüş meydanı həm ad-san qazanmaq, həm də dincəlmək, əylənmək yeri idi. Lakin boyda elin uğurunu təyin edən, bərəkətin, bolluğun təminatçısına çevrilən məkan (ov yeri) xəyanətçılığa da şahid durur. Yenə də “alar sabah Dirsə xan yerindən uru turdu. Oğlanuğun yanına alıb, qırq yigidin boyuna saldı, ava çıxdı..” Bu səhər də eyni şəkildə Dirsə xanın on yeddi il qabaq Bayındır xanın məclisinə yollandığı və “qara otaqla” rastlaşdığı səhərin təsvirindəki misralarla təqdim olunur: “Salqum-salqum tan yelləri əsdirgində...”

Boyda eyni nəzm parçasının olduğu kimi iki dəfə işlənməsini necə qiymətləndirək? Epik ənənədə qazax, özbək, xakas, qırqız türklərinin bütövlükdə nəzmlə yaratdığı eposlarda poetik məqamlarda misra, beyt, bənd təkrarına rast gəlirik. Yazılı ədəbiyyatda da məsnəvilərdə bu haldan üslubi fiqur kimi faydalanırlar. Lakin təsvir hissəsi nəsrədən ibarət “Kitabi-Dədə Qorqud” üçün, ümumiyyətlə, xarakterik olmayan bir formanın mövcudluğu göstərir ki, epos arxaik qatlarda tamam başqa qəlibdə yaranmış və birinci boydakı bütün hadisələrdə zamanın çıxışları yazın gəlişi ilə müəyyənləşdirilmişdir. Oğuzlar uğur və uğursuzluqlarını ilaxır çərşənbələrdə təbiətdə özünü göstərən bəzi amillərlə – salxım-salxım dan yellərinin əsməsi (türklərin əski çağlarda Dan tanrısına inanaraq qurbanlar kəsmişlər), “köksü gözəl böyük dağlara gün dəyməsi (dastanda dağ kultuna inam da çox qüvvətlidir) və s. əlaqələndirmişlər. Bu ənənə sonrakı çağlarda poetik anlamda götürülmüş və əksər hadisələrin çıxışı yaza aid edilmişdir. Göründüyü kimi, hər iki zaman anlayışının bir-birindən fərqi göz qabağındadır. Əgər birincilər mifik “qızıl əsr”ə aid edilirsə, ikincilərdə dövr konkret tarixi əlamətlərlə elə əlaqələndirilir ki, gerçəklik, reallıq təsiri bağışlayır. Birinci dövrdə yaranan eposlar şifahi şəkildə ikinciyə keçəndə mifik strukturlar da gerçəklik pərdəsinə bürünür, tanrılar, ilahi qüvvələr insanlaşdırılır, qeyri-adi şəkildə təsəvvürə gətirilən varlıqlar təbii halına qaytarılır, ilkin məna tutumu dərin qatlarda qalır. Halbuki zamana aid iki baxışdan biri digərinin əksini təşkil edir, arxaik eposun başlanğıcı mifik ilkin yaranışlar dövrünün mənzərəsini yaratdığı halda tarixi qəhrəmanlıq dastanları elə hadisələrə üz tutur ki, dinləyicilərə baş verməsi bəlli olsun. Tarix faktının tam mənzərəsini yaratmaq məqsədi daşımır, sadəcə üzdə olan bir-iki əlaməti (hadisənin baş verdiyi yeri, tayfa adlarını, tarixi şəxsiyyətləri və s), ya da son nəticəni mətnə daxil etməklə xalqın tarixi-qəhrəmanlıq salnaməsini yaradırdılar. Məsələn, nağıl və dastanlarda hadisələr allahdan başqa heç kəs olmayan zamanla əlaqələnilib naməlum padşahla, naməlum ölkə, şəhər – məkanla, sehirli, qeyri-adi varlıqların iştirakı ilə inkişaf etdirilir və möcüzənin köməyi ilə çalınan qələbə ilə yekunlaşır. Digər tərəfdən, əgər eposda hadisənin çıxışı hamının tanıdığı Dəmirqapı Dərbənddə, Göyçədə, Trabzonda, Tiflisdə, Bağdadda, Qarsda, Əlincə qalasında və b. yerlərdə məlum zamanda (Məhəmməd peyğənbərin yaşadığı dövrdə, Osman qazinin hakimiyyəti çağında və s.) başlanırsa, sonrakı döyüşlərin də gerçəkliyinə şübhə ilə baxılmaz. Və “Dədə Qorqud” ona görə spesifik xüsusiyyətli dastandır ki, onda zaman və məkan anlayışının hər iki çıxış-başlanğıc formasından istifadə olunur. Lakin elə boyalar var ki,

A) Zaman mifik anlamdadır:

“Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu”, “Basat Dəpəgözi öldürdüyü boy”, “Dirsə xan oğlu Buğac boyu”, “Salur Qazan tutsaq olub oğlu Uruz çiqardıdığı boy”.

B) Empirik-tarixi zamanla başlanan boyalar daha çoxdur:

“Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”, “Qambörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”, “Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boy”, “Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu”, “Qazılıq qoca oğlu Yeynək boyu”, “Bəkil oğlu Əmrənin boyu”, “Uşun qoca oğlu Səgrək boyu”, “İç Oğuz Taş Oğuz asi olub Beyrək öldüyü boy”. Ancaq hadisələrin çıxışı empirik xarakterdə olsa da, süjet xəttinin inkişafı prosesində çox hallarda başqa axara düşür. Diqqətçəkicidir ki, Dədə Qorqud obrazının özü mifik mədəni qəhrəman səviyyəsindədir, onda ilkinliklə bağlı əlamətlərin qalıqları bir neçə boyda hiss olunacaq dərəcədədir. Eləcə də onun ad qoyma xüsusiyyəti, əksər boylarda xatırlanır. Bütövlükdə götürəndə epos Dədə Qorqudun dünyaya real gəlişi ilə başlanır, ilk baxışda elə təsir oyanır ki, mifik zaman arxada qoyulmuş, tarixə bəlli hadisə ön plana çəkilmişdir. Əslində isə “Kitabi-Dədə Qorqud” adı altında müxtəlif dünyagörüşlərinin (zaman etibarını ilə bir-birindən bəzən min il məsafəsi qədər ayrılan) məhsulu olan, yazıya alındığı dövrdə ad və məkan ümumiliyi əsas götürülüb bir-biri ilə əlaqələndirilmişdir.

Eposun “uzunluq toposları” – xronotoplar. Eposun “uzunluq toposları”ni, yaxud *xronotopları* müəyyənləşdirilərkən onun yarandığı dövrə aid əlamətlər – dünyagörüşü sistemləri, adət-ənənələr, tarixi şərait nəzərə alın-malıdır. Ümumiyyətlə, tədqiqatçılar epik ənənədə, xüsusilə eposlarda işlənən zaman uzunluğunu – hadisələr başlayıb bitənədək olan dövrü “topos”, yaxud “xronoakt” (vaxt ardıcılığı aktı) adlandırırlar.

Mifoloji-arxaik qəhrəmanlıq dastanlarında bədii təsvirin əhatə dairəsinin spesifikliyini göstərən amillərdən biri – hadisə və hərəkətlərin mübaligəli şəkildə həddindən artıq uzadılmasıdır. Təsvirdə özünü biruzə verən bu hala elmi ədəbiyyatda “uzunluq toposu”, yaxud “xronoakt” deyirlər. Azərbaycan eposlarında bir qayda olaraq uzunluq toposları bir-birinə oxşardır, ənənəvi xarakterdədir.

Bütövlükdə götürdükdə, dünya xalqlarının epos yaradıcılığında uzunluq toposlarının ümumi məzmunu belədir:

a) qəhrəmanın təkbaşına mübarizəsi; bir neçə mərhələdən (çox hallarda üç) ibarət olur, zaman adı qaydada təsvir edilir, gecə gündüzə çevrilir, üç gün, üç gecə keçir, lakin bu adiliyin içərisində elə bir sirli aləm gizləyir ki, onu tam dərk etmək üçün əsrləri adlayıb ilkinliyə baş vurmaq lazım gəlir;

b) mənzil başına çatmaq üçün qət edilən yol; qəhrəman sehirlə əşya və tapşırıq ardınca gedir, illər bir-birini əvəzləyir, ancaq ona elə gəlir ki, sanki zaman durub, mübarizə aparən bəzən “kosmik sürətlə” hərəkət edir, “uçur”, bir aylıq işini bir saata yerinə yetirir, lakin vaxt dəyişmələrini hiss etmədən bir sirli məkandan digərinə çatır, təbii əlamətlərin belə başqalaşması (gecənin gündüzlə, qışın yazla əvəzlənməsi) bir göz qırpmında baş verdiyindən zaman uzunluğu duyulmur.

Zaman uzunluğu toposunun bu iki forması epik ənənədə əsərdən əsərə müxtəlif poetik və funksional xüsusiyyətlər kəsb edir. Məsələn:

– Elə mifoloji epos və nağıllar var ki, orada hadisələrin zaman ardıcılığı və uzunluğu ilin dörd fəslə ilə müəyyənləşir, biri ilə başlayıb digərlərini adlamaqla sonuncuda tamamlanır;

– Başqa funksiyada hadisələr bir fəsil (payız, yaxud qış, yaz, yay) çərçivəsindən kənara çıxmır;

– Bəzən zaman hər hansı bir məkanın təbii şəraitinə uyğun əlamətlə müəyyənləşir; qızılqullar açır, ağaclar yarpaqlayır (bahara işarədir), şimşək çaxır, bağlar bar verir (payıza işarədir). “Dədə Qorqud” da suların coşub daşması, dağların ucalığı məkanla zamanı şərtləndirən əsas əlamətlərdən biridir. Belə ki, Oğuz bəyləri uzaq yerdən vətənə qayıdanda ilk olaraq təbiət varlıqlarına üz tuturlar:

...*Qarşu yatan qara dağdan aşıb gəldüğündə-keçdügündə*

Beyrək adlu bir yigidə bulaşmadınmı?

Taşqun-taşqun suları aşıb gəldüğündə-keçdügündə

Beyrək adlu bir yigidə bulaşdınmı?..” (Kitabi-Dədə Qorqud 1988: 61).

Yaxud:

“Arğab-arğab qara tağın yıxılmışdı, ucaldı axır!..

Qanlı-qanlı suların sovulmuşdı, çağladı axır!..”

(Kitabi-Dədə Qorqud 1988: 66).

Qışla yaz antiteza şəklində qoyulur; uğursuz hadisələr qışla, qələbələr, yaranışlar yazla bağlanır.

İkinci misalda Beyrəyin vətəninə gəlib çatdığı, ata-anasına qovuşduğu zaman və məkan “yıxılmış dağın təzədən ucalması”, “qurumuş suların coşub çağlaması” ilə əlaqələndirilir.

Zaman toposları epik ənənədə qəhrəmanın yaş mərhələləri əsasında verilir;

Vaxt sürətli göstərilir; “Ay keçdi, il keçdi, on beş yaşında bir oğlan oldu” cümləsində böyük bir dövr sıxışdırılmış şəkildədir.

Zamanın tərsinə dönməsinə, geri qayıtmasına – qocanın cavanlaşması, ölənlərin dirilməsi halına da rast gəlirik.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Bu hallar bir məkan daxilində zaman uzunluğunun funksional və poetik əlamətləridir.

Epik qəhrəmanın səyahətləri və səfərləri bir məkanın dairəsindən çıxıb ölkələrlə, çaylarla, dənizlərlə, göllərlə, dağlarla, meşələrlə müşayiət olunur. Bu halda zamanla məkan əlamətlərinin əlaqələnməsi, bağlılığı yaranır və “xronotop” (vaxt-yer) şəklində təsvir edilir. “Xronotoplar” eposun bədii sistemində xüsusi poetik funksiya daşımaqla yanaşı, hadisələrin zaman uzunluğu və məkan yerləşməsinə abstraklıqdan konkretliyə doğru aparıcı əsas vasitələrdən biri kimi çıxış edir. M.M.Baxtin “zaman-məkan anlayışının obrazlı şəkildə və vasitələrlə ifadə edilməsi” şəklində ümumiləşdirərək göstərir ki, “Çox sülaldən keçdilər, çox dağları aşdılar” deyəndə vaxt məkanla qovuşuq haldadır və təsvirin “xronotop”luğunu şərtləndirir (Бахтин, Михаил 2000: 132-134).

Epik ənənədə, faktiki olaraq, həm zaman, həm də məkan qəhrəmanın şərtlə təkbaşına mübarizəsinin davamlılığına yardım edən vasitə rolunda çıxış edir. Ona görə ki, hər ikisi epik hərəkətin xarakterini necə var, elə, daha doğrusu, əsər yaradanın nəzərdə tutduğu şəkildə göstərməklə daha fəal vəzifə daşıyıcısına çevrilir. Sanki qəhrəmanlıq mübarizəsi başlayandan qurtaranadək obrazla məkan rollarını dəyişdirir. “Dağ yerindən oynayır”, “nəriləyir”, “buludlar kişnəyir”. “Kitabi-Dədə Qorqud”da hətta qəhrəmanlar öz günahlarının səbəbini məkana aid amillərdə axtarırlar:

“Qazan bəg burada yurdlən xəbərləşmiş, görəlmiş, xanım, nə xəbərləşmiş; Qazan aydır:

Qum quqlamayım quma yurdum!

Qulanla sığın-keyikə qonşu yurdum!

Səni yağlı nərdən darımış, gözəl yurdum!

Ağ ban evin dikiləndə yurdu qalmış... (Kitabi-Dədə Qorqud 1999: 301).

Bu o səbəbdəndir ki, qədim zamanlarda yurd və döyüş yerləri uğuru, qələbəni təmin edən əsas vasitə kimi müqəddəsləşdirilir, yolunda canından keçən igidlərdən çox həmin məkanlar xatırlanırdı.

Görkəmli rus alimi M.M.Baxtin türk-monqol dastanı “Canqar”dan bəhs açanda başqa termin təklif edərək yazır ki, “zamanla məkanın təsvirinin davamlılığında eyni funksiya daşdığına nəzərə alıb, çox şərti olaraq, onların bağlılığını “xronoakt” (yəni “hərəkət zamanı”) anlayışı ilə ifadə etmək məqsəduyğundur” (Бахтин, Михаил 1975: 296). Məsələyə bu cür yanaşanda zaman sadəcə davamlılıq, ölçü həddi kimi götürülmür, hərəkətin, hadisənin özünün qeyri-adiliyinin nəzərə çatdırılması, xüsusi yolla artırılması və bu an dinləyiciləri yormamaq məqsədilə təsir gücünün genişləndirilməsi formasında qəbul edilir.

Fərqli epik səpgiyə malik dastanlarda epik “xronoakt” yeganə ifadə formasıdır ki, bir janr daxilində haqqında ümumiləşdirilmiş şəkildə danışmaq mümkündür. “Xronoakt”ların müxtəlifliyi tarixi-poetik əlamət kimi daha böyük maraq doğurur. Göründüyü kimi, tarixi qəhrəmanlıq dastanlarında zaman toposları onunla xarakterizə olunur ki, arxaik epik ənənədən fərqli olaraq bir çox məsələlərdə cəmiyyətin inkişaf pillələrinə uyğun “yeniliklər” əks etdirilir. Bu yeniliklərdə bir-biri ilə əlaqələnen iki vacib cəhət ortaya çıxır: birinci, zamanın “bütövlüyü” və onun ölçüləri haqqında təsəvvürlər əsaslı şəkildə dəyişir. İkinci, təsvirdə zaman axınının ötürülməsi üsulları başqalaşır. Epik ənənədə tam zamanın təsviri tərkib hissələrinə, mərhələlərə ayrılaraq həyata keçirilir və çoxsaylı zaman hədlərini iki bölmədə sistemləşdirmək məqsədə uyğun sayılır:

A. Sadə və qısa zaman həddi. Hadisənin baş vermə müddəti, davamlılığı uzun çəkmir. Qəhrəman üç, yaxud beş gün möhlət alır. Bu qrupda ən böyük hədd bir ilin tamamıdır. Ondən sonra gələn zaman bölgüləri bu qrupa aid deyil. Az vaxt həddi ilə tapşırığı yerinə yetirmək öhdəliyini götürən qəhrəman həmin müddətdən kənara çıxmamalıdır. Qısa zaman həddi çox hallarda epik ənənədə əsas şərt kimi meydana çıxır, pozulması şərin qələbəsini təmin edir, hər şeyi məhvə doğru aparır.

B. Mürəkkəb və uzunmüddətli hədd. İnsan ömrünün əsas mərhələləri ilə (doğulub-əvlənməsi, böyüyüb taxt-taca sahib olması, uşaqlığını, yaxud gəncliyini, cavanlığını, qocalığını başa çatdırması) ölçülərək illər ərzində davam edir. Eposlarda bu vaxt bölgüsü bəzən, 25-30 il uzanır. D.S.Lixaçov düzgün olaraq bu nəticəyə gəlir ki, böyük zaman müddətləri – blinalarda bir, iki, otuz üç il şəkildə o yerdə meydana çıxır ki, orada “hadisələr qırılır” (Лихачов, Дмитрий 1979: 53). Qəhrəmanın hərəkətinin kəsilməsi səbəbi çox hallarda onun meydanadan “kənarlaşdırılmasın”dan irəli gəlir. Məsələn,

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

Bamsı Beyrək, epik əhvalatın tamamlanmaq ərəfəsində əsir alınıb Bayburd sultanının qalasında 16 il saxlanılır. Və hadisələrdə bir növ 16 illik dövr sıxışdırılır, ya da tamamilə ötürülür. Daha doğrusu, qəhrəmanın fəaliyyətinin “dondurulduğu” böyük zaman məsafəsində hadisələr dolu deyil, ötürmələrlə təsvir edilir. Zaman bu qayda ilə “ötürülməsi” bir neçə səbəbdən baş verir:

1. Qəhrəman möcüzəli şəkildə doğulur. Onun yetkinlik yaşa çatanaqədək olan dövrü ötürülür. O, ayla, illə deyil, günlə, saatla böyüyür.
2. Ata, oğul, yaxud qardaş əsir düşür. Onu xilas edən şəxs böyüyüb hadisəni bilənədək olan zaman ötürülür.
3. Ailənin bir qanadının nümayəndəsi (qız, gəlin) qaçırılır. Onun yerləşdiyi məkan tapılanədək olan vaxt buraxılır.
4. Qəhrəman tilsimə salınır. Başqası tərəfindən tilsim qırılanədək olan çağ ötürülür və s.

Ötürülmələrin mətdəki “yeri” çox hallarda bir, iki cümlə ilə yekunlaşdırılır, bəzən də etnoqrafik və məişət zəminində elə hadisələrlə “doldurulur” ki, böyük zaman keçidində “itirilənlər” hiss olunmasın. Maraqlıdır ki, baş verən dəyişikliklər unudulma, tanıma hallarının təsviri ilə təsdiqlənir. Yaddaşın bərpası üçün sınaqlar keçirilir, hər şey öz ahənginə qaytarılır. Sınaqların təsir gücünə malik olmasından ötrü el arasında yaşayan ən yaxşı adətlərdən – qəhrəmanlıqla nişanlanmanın şərtlərindən, müqəddəs musiqi alətlərində (qopuzda) çalmaq bacarığını, xüsusi silah növlərindən istifadə qabiliyyətini nümayiş etdirməkdən və s. geniş istifadə olunur.

Bəzən bir epos daxilində bir neçə “ötürülmüş hadisə” verilir.

Tarixi-qəhrəmanlıq dastanları üçün xarakterik zaman təsvirlərindən biri də odur ki, qəhrəman özü üçün yiyələnməsi çətin, uzunmüddətli olan bir peşə seçir, yaxud yerinə yetirilməsi çox vaxt tələb edən tapşırığı öhdəsinə götürür, eləcə də qarşıya çıxan maneəni bütün elliklə dəf edə bilmədikdə səfərdə olan əsas qəhrəman gələnədək dəfələrlə məğlubiyyətin acısını çəkir, bununla eynicinsli və əhatəli hərəkətlərin davamlılığına meydan açılır. “O, burada üç il yaşadı, birinci ili ev işlərinə baxdı, ikinci ili qopuz çalmağı öyrəndi, üçüncü ili oxuyub məclis aparmağı ilə seçildi” kimi təsvirlərdə zaman ozan sənətini öyrənməyin əsas atributudur. Yaxud “yetdiyi yerə yel yetməyən” Bəgdüz Əmən Qazılıq qocanı əsirlikdən xilas etməyi qarşısına məqsəd qoyur, lakin yeddi dəfə qalanı almaq istəsə də, bacarmır. Həmin hadisə dastanda davamlı, yaxud təkrarlanan zaman şəklində təsvir edilir:

“Yedi urğunum Yeni Bayırın qurdına

bənzərdi yigitlərim,

Yeddi kişi ilə qurulurdu mənim yayım!..

Yeddi qatla vardım, ol qələyi almadım,

geri döndüm” (Kitabi-Dədə Qorqud 1988: 95).

Sürəkli, yaxud təkrarlanan zaman “Basat Dəpəgözi öldürdüyü boy”da daha maraqlı və çoxmərhələlidir.

Bütün banların əsasında belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, epik ənənədə zaman toposları əsasən aşağıdakı formalarda təsvir edilir:

1. Bir günlük epik zaman toposu. Hadisə günçixanda başlayıb batanda tamamlanır. Bəzən də şəər qarışandan da yeri sökülənədək olan hadisə epik zaman toposunun içərisində əridilir. N.İ.Kravsov yazır ki, eposlarda “səhərin açılması onunla şərtlənir ki, kəndlilər və əsgərlər işə başlayırlar” (Кравцов, Николай 19875: 253-254). Hərbçilərin məişətində havanın işıqlaşmasının böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi şübhəsizdir. “Oğuz Kağan” dastanında bir-iki hal istisna edilməklə yürüşlər səhərlər baş verir.

2. Üç gün-üç gecəlik epik zaman toposu. Arxaik eposlarda və nağıllarda qəhrəman şərin təmsilçiləri ilə, məsələn, devlərlə üç gün, üç gecə vuruşurlar.

3. Qırx gün-qırx gecəlik epik zaman toposu. Epik ənənədə ən çox hadisələrin son akordu qırx gün, qırx gecə toy etməklə tamamlanır.

3. Bir illik epik zaman toposu. Çox vaxt “doqquz ay, doqquz gün, doqquz saat” şəklində ifadə olunur, insanın dünyaya gəlməsi – doğulması zamanı sayılır.

4. Yeddi illik epik zaman toposu. Uzaq səfərlər və qəhrəmanın sehirləyici varlıqları təkbaşına axtarmaq zamanı sayılır.

5. On altı illik epik zaman toposu. Əsir alınma və sehrə düşmə zamanı kimi xarakterizə olunur.

6. Qırx illik epik zaman toposu. Bu bölgü daha böyük göstərilə bilər. Mifik mədəni qəhrəmanın kənar dünyalara yollanması zamanıdır. Məsələn, “Munisnamə”də Balakiy dünya qatlarında 500 ildən artıq qalır və bu çağı quş şəkilli Xızırın qüdrəti ilə geri qayıdıb kor olmuş anasının gözlərinə nur gətirir. Bu mifik söyləmədə qəhrəmanın geri dönməsi zamanın özünün tərsinə sıxışdırılması ilə şərtlənir. Çünki 500 illik məsafə qət olunmasına baxmayaraq Balakiy yurduna qayıdan da görür ki, anası hələ həyatdadır.

7. Uzaq məsafənin bir göz qırpmına (bir illik yolun bir saata) qət olunması və s. Eposlarda yolun qısaldılmasını şərtləndirən vasitələrdən də istifadə olunur. Birinci halda, fəvqəltəbii qüvvələrin yardımı ilə uzaq məsafə gözün açıb yumulması anında yerinə yetirilir. İkinci halda, sürətli miniyin – xüsusi at, araba, Zümrüd quşunun, uçan xalçanın köməyi ilə mənzil başına vaxtıdan tez çatdırılır.

İşin elmi nəticəsi: Məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Oğuz kağan” dastanlarında Azərbaycan xalqının poetik şifahi xalq yaradıcılığının epik ənənəsinin arxaik formalarının, ilkin dünyagörüşünün – mifologiyasının süjetqurmada əsas vasitəyə çevrildiyi əsaslandırılmış, bu epik əsərlərin mətn strukturundakı xronotopların yaranma yolları, növləri, nəzəri-praktik əhəmiyyəti, əsas atributları, spesifik xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır.

İşin elmi yeniliyi: Məqələnin əsas elmi yeniliyi onun mövzusunun orijinallığı ilə müəyyənəşir. Belə ki, Azərbaycan xalqının qədim türk eposlarındakı zaman-məkan əlaqələrinin qanunauyğun bağlılığı və xronotoplar ilk dəfə müxtəlif aspektlərdən dünya folklorşünaslığı fikri kontekstində sistemli şəkildə tədqiqatə cəlb edilir.

İşin təbii əhəmiyyəti: Məqalə milli-mental düşüncəmizdə böyük rola malik olan məsələlərin – xronotopların, uzunluq toposlarının folklorun epik ənənəsindəki yerini müəyyənləşdirməkdə böyük elmi əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan mifoloji mətnləri (1988). Tərtib edən, ön söz və şərhlərin müəllifi A.Acalov. – Bakı, Elm, 196 s.

Azərbaycan xalq əfsanələri (1985). Toplayanı və tərtib edən S.Paşayev. – B., Yazıçı, 286 s.

Azərbaycan folkloru antologiyası (1968), İki kitabda. İkinci kitab. Toplayanı və tərtib edən Ə.Axundov. – Bakı, “Elm”, 260 s.

Çəmənəminli, Yusif. Xalq ədəbiyyatında bəşəri təmayüllər (1977). Əsərləri. Üçüncü cild. – Bakı, “Elm”, s. 57-62.

Çəmənəminli, Yusif. Əsərləri (1977). Üç cildə. Üçüncü cild. – Bakı, “Elm”, 328 s.

Çəmənəminli, Yusif. Nağıllarımızı necə toplamalı (1977). Əsərləri. Üçüncü cild. – Bakı, “Elm”, s. 48-50.

Əfsanələr (1986). Qeydlər və şərhlər M.Seyidovundur. – Bakı, Gənclik, 174 s.

Əliyev, Rüstəm (1983) «Yeddi gözəl» əsərində qeydlər. N.Gəncəvinin «Yeddi gözəl» kitabı. – Bakı, “Elm”, s. 294-356.

Xalibəyli, Tağı. (1991) Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları. – Bakı, Azərneşr, 296 s.

Kitabi-Dədə Qorqud (1988). F.Zeynalov və S.Əlizadənin nəşri - Bakı, “Elm”, 265 s.

Kitabi-Dədə Qorqud (1999). Drezden əlyazmasının dürüstləşdirilmiş elmi mətni. Ş.Cəmşidovun «Kitabi-Dədə Qorqud: tarixi, coğrafi, tekstoloji tədqiqat» kitabında. – B., Elm, 678 s.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

- Nağıllar (1985)* Tərtib edəni N.Seyidov. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. On iki kitabda. Birinci kitab. – B., Yazıçı, 1985, 506 s.
- Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (1981)*. Filoloji tərcümə prof. R.Əliyevindir. – Bakı, “Elm”, 248 s.
- Nizami Gəncəvi Yeddi gözəl (1983)*. Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər prof. Rüstəm Əliyevindir. – Bakı, “Elm”, 361 s
- Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. İqbalnamə (1983)*. Filoloji tərcümə filologiya elmləri doktoru Vaqif Aslanovundur. - Bakı, “Elm”, 650 s.
- Nəsimi İmadəddin (1991)*. Mən bu cahana sığmazam. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edəni Ə.Səfərlidir. – Bakı, Gənclik, 384 s.
- Oğuznamələr. (1993)* Tərtib edənlər: Kamil Vəli Nərimanoğlu və Fəxri Uğurlu. – Bakı, Universiteti Nəşriyyatı, 92 s.
- Seyidov, Mirəli (1994)* Qam-şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. – Bakı, Gənclik, 232 s.
- Sümər, Fəruq (1992)* Oğuzlar. Tarixləri. Boy təşkilatı, dastanları. – Bakı, Yazıçı, 432 s.
- Tarix-i qezelbaşan («Qızılbaşlar tarixi) (1993)* Fars dil. tər. M.Ə.Məhəmmədlinindir. – Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 48 s.
- Бартольд Василий (1962)* Турецкий эпос и Кавказ. В кн. Книга моего Деда Коркута» - Москва, с. 5-11
- Бахтин, Михаил (2000)* Формы времени и хронотопы. В кн.: «Эпос и роман». – СПб б.: Издательство «Азбука», 304 с.
- Бахтин, Михаил (1975)* Вопросы литературы и эстетики. – Москва, Наука, 1975, 246 с.
- Гумилев, Лев (2002)* История народа гунну. В 2 книгах. Книга 1. – ОО «Издательство АСТ», 404 с.
- Жирмунский, Виктор (1974)* Избранные труды. Тюркский героический эпос. – Ленинград, Издательство «Наука». Ленинградское отделение, 726 стр.
- Кравцов, Николай (19875)* Сербскохорватский эпос, Москва, Высшая школа, 273 с.
- Магия чисел (1999)* / Ав.-сост. С.Г.Витошнев. – Минск.: ООО «Кузьма», 512 с.
- Лихачов, Дмитрий (1979)* Поэтика древнерусской литературы. 3-е изд., доп. Москва, 346 с.
- Маковельский, Александр (1960)* Авеста. - Баку., Азернешр, 221 с.
- Неклюдов, Сергей 2004* Самобытность и универсальность в народной культуре (к постановке проблемы) // Геопанорама русской культуры: Провинция и ее локальные тексты. Отв. ред. Л.О.Зайонц. Сост. В.В.Абашев, А.Ф.Белоусов, Т.В.Цивьян. – М.: Языки славянской культуры, 359 с.
- Фролов, Борис (1974)* Число в графике палеолита. - Новосибирск, с. 192.
- Хубяков, Юрий (1987)* Шаманизм и мировые религии у кыргызов в эпоху средневековья. В кн. «Традиционные верования и быт народов Сибири. XIX – начало XX в. – Новосибирск: Наука, 204 с.

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

**QARABAĞ MÖVZUSU SOSIAL-PSIXOLOJİ ROMANLARDA
THE TOPIC OF KARABAKH IN SOCIO - PSYCHOLOGICAL NOVELS**

Günel ƏSKƏROVA

Amea Nizami Gəncəvi Adına Ədəbiyyat İnstitutu

Açar sözlər: sosial-psixoloji nəsr, sosial-psixoloji roman, Qarabağ mövzusu, sosial partlayışlar, qaçqınlıq problemi, cəmiyyət reallıqları, vətəndaşlıq mövqeyi

GİRİŞ

Sosial-psixoloji nəsr ötən əsrin 70-80-ci illərindən Azərbaycan ədəbiyyatında aktuallaşmışdır. Cəmiyyət həyatında olan problemləri, ziddiyyətləri, ictimai-siyasi durumla insanın mənəvi dünyası arasındakı sarsıntıları fərdin, qəhrəmanların psixolojisi vasitəsilə bədii əks etdirir, reallıqları üzə çıxarır. Müstəqillik illərində sosial-psixoloji nəsr tematik rəngarəngləşdi, ictimai həyatda baş verən dəyişmələr, sosial partlayışlar, dərin kataklizmlərlə yanaşı, Qarabağ mövzusu da bu nəsrin predmetinə daxil oldu. Qaçqınlıq problemi, birinci Qarabağ müharibəsində müvəqqəti məğlubiyətimizin acıları və cəmiyyət həyatında doğurduğu çoxsaylı çətinliklər bu mövzu ətrafında hekayələrin, povestlərin, romanların yaranmasına səbəb oldu. Bu sıradan Anarın “Otel otağı”, Elçinin “Bayraqdar”, “Qarabağ şikəstəsi”, Sabir Əhmədlinin “Kef”, Aqıl Abbasın “Çadırdə Üzeyir Hacıbəyov doğula bilməz”, Elçin Hüseynbəylinin “Əsirlər”, Əlabbasın “Gözəl”, “Qaraqovaq çölləri”, Şərif Ağayarın “Kosmos əsrinin gerçəkləri”, “Kərpickəsən kişinin dastanı”, Azad Qaradərəlinin “Morq çiçəkləri” və b. onlarla əsrin adını çəkmək olar.

Müstəqillik dövründə Qarabağ mövzusunun ədəbiyyatda inikası və dərki digər janrlarla yanaşı, sosial-psixoloji romanlarda da mühüm yer tutur. Bu dövrdə sosial-psixoloji romanların qələmə alınmasında xüsusən ötən əsrin 80-ci illərində ədəbiyyata gəlmiş: Səfər Alışarlı, Nəriman Əbdülrəhmanlı, Əlabbas, Azad Qaradərəli, Eyvaz Əlləzoğlu, Aslan Quliyev, Zahid Sarıtorpaq və b. “səksəncilər nəslı”nin nümayəndələrinin fəal rolu olmuşdur. Məruzəmizdə bu sıradan yaradıcılığında Qarabağ mövzusunə böyük önəm vermiş üç yazıçının: Əlabbas, Azad Qaradərəli, Aslan Quliyevin əsərlərinə istinad edəcəyik. Qarabağ mövzusu hər üç yazıçının yaradıcılığı üçün səciyyəvi olmaqla yanaşı, sosial-psixoloji romanların da müxtəlif aspektlərini ehtiva edir. Əlabbasın bir çox hekayələri və “Qaraqovaq çölləri” romanında, Azad Qaradərəlinin Qarabağ hekayələrində, “Şəhərcik”, “Kuma-Manıç çökəkliyi”, “Morq çiçəkləri” romanlarında, Aslan Quliyevin bir sıra povestləri və “Sonuncu”, “Ağrı”, “İsti və soyuq torpaqlarda” romanlarında Qarabağ həqiqətlərinin müxtəlif aspektləri qeydə alınır, konstataasiya olunur.

Key words: socio- psychological prose, socio- psychological novels, Karabakh issue, social explosions, refugee problems, social realities, civil position.

ABSTRACT

Socio- psychological prose has become relevant in Azerbaijani literature since the 70's and 80's of the last century. It figuratively reflects the problems, contradictions in the life of society, the shocks between the socio-political situation and the spiritual world of a human being through the psychology of the individual, the heroes, it reveals the realities. During the years of independence , the socio – psychological prose became thematically diverse, along with the changes in public life, social explosions and deep cataclysms, the subject of Karabakh was also included in the subject of this prose. The refugee crisis , the pain of our temporary defeat in the First Karabakh War and many difficulties caused in public life led to the creation of stories, novels and romances on this topic. Among them we can tell some works such as Anar's “Otel otağı”, Elchin's “Bayraqdar”, “Qarabağ şikəstəsi”, Sabir Ahmadli's “Kef”, Aqıl Abbas's “Çadırdə Üzeyir Hacıbəyov doğula bilməz”, Elchin Huseynbayli's “Əsirlər”, Alabbas's “Gözəl”, “Qaraqovaq çölləri”, Sharif Aghayar's “Kosmos əsrinin gerçəkləri”, “Kərpickəsən kişinin dastanı “ , Azad Qaradarali's “Morq çiçəkləri” and others. The reflection and understanding of the Karabakh issue in the literature during the independence period , along with other genres , takes an

important place in socio- psychological novels. Safar Alisharli, Nariman Abdulrahmanli, Alabbas, Azad Garadarali, Eyvaz Allazoglu, Aslan Quliyev, Zahid Saritorpaq and others who are the representatives of the “ eighties” , played an active role in writing these socio- psychological novels, during this period, especially in the 80’s of the last century. In our report we’ll refer to the works of three writers Alabbas, Azad Garadarali, Aslan Guliyev, who have attached importance of the Karabakh issue in their works. The theme of Karabakh isn’t only typical for the works of all three writers, but also it includes various aspects of socio- psychological novels. Various aspects of the realities of Karabakh are noted and stated in many stories of Alabbas, the novel “ Qaraqovaq çölləri”, Azad Garadarali’s Karabakh stories, the novels “ Şəhərcik” , “Kuma- Maniç çökəkliyi”, i Morq çiçəkləri, a number of short stories by Aslan Guliyev and novels as well as “ Sonuncu”, “Ağrı”, “ İsti və soyuq torpaqlarda” and so on.

ƏSAS HİSSƏ

Sosial-psixoloji nəsr bütünlükdə Əlabbasın yaradıcılığı üçün səciyyəvidir, ədəbi tənqidin qeyd etdiyi kimi: “Şəxsiyyətin ətraf mühitə qarşı daxili və həm də əməli qiyamı vaxtilə ədəbi ictimaiyyətin diqqətini çəkmiş ilk “Köhnə kişi” povestindən (1980) “Qaraqovaq çölləri”nəcən (2010) Əlabbas yaradıcılığının əsas diqqət hədəfindədir. Hətta bu məqam birbaşa onun nəsrinin poetikasına da sirayət edir.”⁴ İnsan və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsi, üz-üzə gəlməsi Azərbaycan nəsrində hələ sovet dönmündə, mənəvi yadlaşma problemi şəklində əksini tapmışdır. Əlabbas “Qaraqovaq çölləri” romanında⁵ bu konfliktli müharibə dövrünə gətirməklə I Qarabağ savaşında acı məğlubiyyətin səbəb və nəticələrini üzə çıxarmağa çalışır.

Romanın qəhrəmanı Əfsun Qarabağ müharibəsinin başladığını eşidəndə uzaq Rusiyada əsgəri xidmətini yarımçıq qoyub, könüllü vuruşmağa gəlir, amma onu döyüşə getməyə qoymayıb fərari kimi həbs edirlər. Bacısı erməni əsirliyində olan Əfsun, həbsdən sonra döyüşə getməyə nail olub qəhrəmanlıq göstərir, təkbaşına düşmən cəbhəsinə girib bacısı ilə dəyişmək üçün erməni əsirini girov götürür. Amma müharibə dövrü qanunlarını pozduğu üçün yenə həbs olunur. Atəşkəs dövründə kəndin kənarında yer götürüb ev qurmaq istəyən Əfsunu bu dəfə də məmurlar incidir, yarımçıq tikilini dağıdırlar. Roman qəhrəmanın düşdüyü sosial şəraitə üsyan edib, intiharı ilə başa çatır. Göründüyü kimi, müharibə insanların və mühitin iç üzünü göstərir: qəhrəmanın simasında milli insanın mənəvi saflığını, cəsurluğunu, vətənpərvərliyini üzə çıxarırsa, məmurların nümunəsində eybəcər olmuş cəmiyyətin hələ də dəyişmədiyini qabardır. Tənqidçi Elnarə Akimova doğru olaraq vurğulayır ki: “Qaraqovaq çölləri” romanı müharibə mövzusunda yazılanlar sırasında təqdim olunsada, daha çox sosial problematik kəskinliyə yönəlmiş əsər kimi yadda qalır...”

Romanda müharibə dövrü insanın gərgin və mürəkkəb psixologiyası ən müxtəlif situasiyalarda tərərətli izlənilir. Milli cəhətdən özgələmiş sosial mühitlə qəhrəmanın və onu müdafiə edən yaxın ətrafının qarşı-qarşıya gəlməsi mövcud duruma etiraz ovqatı doğurur. Tənqidçi Tehran Əlişanoğlunun dediyi kimi: “Əlabbas “Qaraqovaq çölləri”ndə müharibədə ilkin məğlubiyyətin hələ ki tükənməmiş mübariz ruhu-mövqeyi-enerjisini fiksə etməyə çalışmış, öz nəsrinin gücü- poetikası çərçivəsində xeyli qədər də buna nail olmuşdur. Bu bir *roman-protest*dir ki: mənəvi qiyam nöqtələrində doğurduğu affektləri-effektləri ilə ruhumuzu diri saxlayır, itiləyir”⁶

Müharibə mövzusu sosial-psixoloji romanlarda təkən rolunu oynayır: həm gerçək cəmiyyət reallıqlarını üzə çıxarır, həm də müasir qəhrəmanın mənəvi dünyasına açar olur, onun vətəndaşlıq mövqeyini üzə çıxarır. Müharibənin səbəb olduğu acı reallıqları Azad Qaradərəli romanlarında qəhrəmanın nəzərlərindən geniş panoram təsvirlə qələmə almışdır. Azad Qaradərəli Azərbaycanın Birinci Qarabağ savaşında işğal olunmuş Zəngilan rayonundandır. Qaçqınlığın məşəqqətli yollarını, sərt-ağrılı həqiqətlərini həmvətənləri ilə birgə öz bioqrafiyasında yaşamış, bilavasitə əsərlərində əks etdirmişdir.

Azad Qaradərəlinin sosial-psixoloji romanları çoxqütüblüdür, bugünlə yanaşı cəmiyyət həyatının müxtəlif dövrlərini də əhatə etməyə, qaçqınlıq probleminin işığında milli və sosial həqiqətləri üzə çıxarmağa çalışır. “Burda yer fırlanmırdı” və “Şəhərcik” romanında hadisələr şəhərdə, “Kuma-Maniç

⁴ Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cildə, 2-ci c., Bakı, Elm və təhsil, 2016, s. 178

⁵ Əlabbas, Qaraqovaq çölləri. Bakı, Adiloğlu, 2010

⁶ Tehran Əlişanoğlu, Milli nəsrədə Azərbaycan obrazı: tarix və müasirlik kontekstində. Bakı, Elm və təhsil, 2017, s.381

çökəkliyi”ndə kənddə və şəhərdə baş verir. Bu romanlar bilavasitə Qarabağ mövzusunda deyil, lakin Qarabağ hadisələrinə gətirən tarixi hadisələr (“Kuma-Manıç çökəkliyi”), Qarabağ müharibəsinin nəticəsində cəmiyyətdə yaranmış sosial durum (“Burda yer fırlanmırdı”, “Şəhərcik”) motivlər şəklində roman strukturunda iştirak edir.

“Morq çiçəkləri” romanında real hadisələr bir “morq”da – ölüxanada təsvir olunur. “Qarabağın dərdi” qəzetinin müxbiri Süleyman şikayət məktubu alıb, bir xəstəxananın morqunda yerləşdirilmiş qaçqınların həyatı ilə tanış olmaq üçün ora gedir. İnsan həyatına yaraşmayan müdhiş mənzərələrlə üzləşir, bunun fonunda ölü halına gəlmiş cəmiyyəti təsvir edir. Əslində, morq - ölüxana məcazdır: yer-yurdlarından, ev-eşiyindən, yaşayışlarından, insana lazım olan hər şeydən məhrum olan qaçqınların gəlib çıxdığı ünvanı simvolizə edir. Amma eyni zamanda roman realist səciyyə daşıyır, aktual reportaj formasında qurulmuş əsər həyatın dibində yaşayan qaçqın insanların sosial-psixoloji vəziyyətlərini şərh edir. Romanın rəmzi olaraq “sıfır” la, çox sayda “000000” rəqəmi ilə başlayıb sıfırla da bitməsi bu vəziyyətə işarə edir. Personajlardan birinin “-Necəsən?” sualına digəri: “-Pis. Sıfır...” cavabını verir və əlavə edir: “-Hə, sıfır ölümdür. Amma ölüm də bizə yiyə durmur. Pisik. 0... 0... 0...” Roman “bütün qaçqın-köçkün düşərgələrinin spesifik bir qoxusu”nu ümumiləşdirməyi hədəfləyir: “Bu yoxluq, heçlik, sıfır qoxusuymuş. Sıfırın qoxusu...”

Varlıq və yoxluq arasındakı sosial-psixoloji gərginliyi qabartmaq üçün yazıçı əsas süjetə paralel şəkildə qaçqınların köçüb gəldiyi yurd yerinin həyat mənzərələrinə də ekskurslar edir. Surətlərin yaddaşında olan əhvalatlar vasitəsilə dünən və bugünün sosial durumunu üz-üzə gətirir. Yazıçı mövqeyində önəmli cəhətlərdən biri də budur ki, cəmiyyətin “sıfır” vəziyyətinə gəlməsini yalnız müharibənin nəticəsi kimi görmür. Belə hesab edir ki, buna səbəb həm də cəmiyyətin daxildən aşınması, mənəvi-əxlaqi simasını itirməsidir. Bugün qaçqınlıqda yaşayan insanların başında duranlar vaxtilə də pis əməlləri ilə cəmiyyətin mənəvi bütövlüyünə zərbə vurmuş, onu ölüxana vəziyyətinə gətirmişlər.

Sosial hədəflərin ümumən cəmiyyətin mənəvi simasında axtarılması sosial-psixoloji romanlara xas olan cəhətdir. Mənəvi aşınmanın şiddətini göstərmək üçün yazıçı romanda magik realizmin ünsürlərindən istifadə edir. Cəmiyyətin hər bir üzvü, yaxşısı da, yamanı da öləndən sonra it görkəmində meydana çıxırlar. Dayanmadan hüzməklə çıxılmazlıq durumunu səciyələndirirlər. Tənqidçi Maral Yaqubova yazır: “Şərif Ağayarın “Ağ göl” və Azad Qaradərəlinin “Morq çiçəkləri” romanında magik realizmin müxtəlif səviyyəli dominantlığı dünyaya “güzgü” tutmaqda israrlı müasir ədəbiyyatımızda fərq yaradır, yaxşı mənada ədəbi stereotipləri dağıdır”⁷ Daha bir magik element təzahürü ölüxana vəziyyətinə gəlmiş cəmiyyətlə, gerçəkdən də ölmüş surətlərin gedib-çıxdığı cəhənnəm və cənnətdən reportajların paralel təsvirində görünür. Hər bir “ölü surət” o dünyada və bu dünyadakı taleyini danışmaqla cəmiyyətin hər iki dünyada uğradığı axirət mifologiyasını aktuallaşdırır.

Göründüyü kimi, Azad Qaradərəlinin “Morq çiçəkləri” romanında Qarabağ müharibəsi nəticəsində son dərəcə ümitsizlik halına gəlmiş cəmiyyətin sosial-psixoloji mənzərəsi bədii idrak və analiz olunur. Bütün ümitsizliklərə baxmayaraq, romanın sonunda diqqətçəkən maraqlı bir detal var. “Morq”un yanması nəticəsində burada yaşayan qaçqınların yeni binalara köçürülməsi məsələsi ortaya çıxır, amma sonradan binanın təmir olunması nəzərdə tutulur. Bu xəbərə qaçqınların sevinməsi sanki təəccüb doğurmalıdır. Səbəb isə müsbət surətlərdən birinin bir zamanlar dediyi sözlərdə izahını tapır: “Biz neçə ki, bu Morqdayıq, umudluyuq ki, rayonumuz alınacaq...”⁸. Ölməyən bu ümidlər, doğrudan da, 2020-ci ilin sentyabr-noyabr aylarında müzəffər Azərbaycan ordusunun sayəsində, Azərbaycan xalqının erməni işğalçılarına qarşı apardığı Vətən müharibəsində doğruldu. II Qarabağ savaşında qalib gələn xalqın özünə inamı geri qayıtdı. Həmin əhval-ruhiyyə həyatda olduğu kimi, ədəbiyyata da sirayət etdi.

44 günlük II Qarabağ müharibəsi gedişində Azad Qaradərəli müharibə şəhidlərinin həyat və qəhrəmanlığından söz açan “Vətən müharibəsi hekayələri”ni yazmış, həmin hekayələr “Sevgilim Vətən” adlı kitabda (Bakı, 2021) toplanmışdır. Müharibədən dərhal sonra yazdığı “Cəbrayıl əfsanəsi” romanını isə şəhid əsgər Cəbrayıl Dövlətzadənin qəhrəmanlığına həsr etmiş, əsərdə bir əsr əvvəl baş

⁷ Maral Yaqubova, Nəsr: nəzəriyyə və yaradıcılıq texnologiyaları // Ədəbi proses-2018, Bakı, Hədəf nəşrləri, 2019, s. 201-233; s. 221-222

⁸ Azad Qaradərəli, Morq çiçəkləri. Bakı, Mücrü, 2020, s. 158

vermiş tarixi epizodlara da geniş yer verməklə Vətən uğrunda mübarizə və müharibənin bir əsrlik salnaməsini ümumiləşdirməyə nail olmuşdur.

NƏTİCƏ

Aslan Quliyevin romanları bilavasitə Qarabağ mövzusunda olmasa da, qəhrəmanları bir qayda olaraq “keçmiş döyüşçülər”dir. Bu qəhrəmanlar müharibədən sonrakı atəşkəs dövründə cəmiyyət yalanlarına dözmür, sosial ədalət axtarışına çıxırlar. “Ağrı” romanının qəhrəmanı yazıçıdır, Əfqanıstan müharibəsini keçmiş, xalqını, vətənini, millətini sevən bir şəxsiyyət kimi yetişmişdir. Həyatda rast gəldiyi haqsızlıqlar, əsərlərinin çap olunmaması, yalan və ikiüzlülük mühiti qəhrəmanı incidir, baş götürüb dağlara, ata-baba yurduna gedir. Təbiət qoynunda öz sosial dünyasını qurmağa başlayır. Romanda qəhrəmanın özünüdərkə paralel olaraq vətəninin, xalqının tarixini dərk etməklə bir yerdə baş verir. Qarabağ hadisələrinin başlaması buna təkan olur. Müəllif romanda tarix müəllimi obrazı vasitəsilə “Tarix müəlliminin əlyazmasından” səhifələr verməklə Azərbaycan torpağında məskunlaşan ermənilərin saxta tarixini işfə edir. Qəhrəmanın həyatı millətinin taleyindən ayrı deyildir, bu bir “ağrı tarixi”dir. Romanın sonunda qəhrəman Qarabağ müharibəsində döyüşür, əfqan müharibəsinin acı təcrübəsini I Qarabağ savaşıdan da keçirməli olur. Bu heç də qəhrəmanın arzuladığı bir tale olmur: “Sağalib xəstəxanadan çıxanda artıq müharibə qurtarmışdı, təkcə Qarabağ yox, ətrafındakı rayonlar da işğal olunmuşdu. Bu dünyanın ən haqsız, ədalətsiz müharibəsi idi, ədalətsiz sonluqla da nəticələnmişdi”⁹

“İsti və soyuq torpaqlarda” romanının qəhrəmanları üç dost: Qobi, Pori, Coni Qarabağ müharibəsində tanış olur, bu dostluğu dinc həyatda da davam etdirirlər. Roman “keçmiş döyüşçülər”in sosial həyat macərələrindən bəhs edir. Müharibədən sonrakı dövrdə cəmiyyət həyatının çətinlikləri kənddə, rayonda, şəhərdə və hətta qəhrəmanların gedib-çıxdığı Rusiyada milli-etnik psixologiyaların toqquşması fonunda əks olunur. Cəmiyyətdə baş verən haqsızlıqlara qarşı “keçmiş döyüşçülər”in barışmaz mövqeyi qoyulur. Əlabbasın romanlarındakı “müharibə insanı”ndan fərqli olaraq, Aslan Quliyevin “macəra qəhrəmanları” sosial maneələri dəf edir, ədaləti bərpa edə bilirlər.

Bütövlükdə, sosial-psixoloji romanlar Azərbaycan cəmiyyətinin barışmaz ruhunu əks etdirir, Qarabağ müharibəsinin insanlığa zidd mahiyyətini ortaya qoyur. Sosial-psixoloji romanlar müharibə həqiqətlərinin dərkində mühüm rol oynayır. Oxuculara müharibə əleyhinə duyğular, vətəndaşlıq mövqeyi, humanizm və həmrəylik ideyaları aşılayır. Yazıcıların roman sənətkarlığı, əsərlərində realizmlə yanaşı modern və postmodern ünsürlərdən ustalıqla istifadələri bədii məqsədlərinə çatmağa imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Rəhim, Əşirət xəstəliyi // Tənqid.net jurnalı, № 3, 2007, s. 80-86
2. Əlişanoğlu Tehran, Milli nəsrə Azərbaýcan obrazı. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, 616 səh.
3. Hacılı Asif, Postmodernizm // Tənqid.net jurnalı, № 3, 2007, s. 69-70
4. Kuliýev Aslan, Köpek balıkları. Çevirenler: İmdat Afşar, Ömer Küçükmehtetoğlu. İstanbul, Asmaaltı Yayınevi, 2019
5. Qaradərəli Azad, “Sonuncu”nun həqiqəti // Azad Qaradərəli, Renessans həsrəti. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2015, 368 səh.; s. 181-184
6. Quliyev Aslan, İsti və soyuq torpaqlarda. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2017, 600 səh.
7. Quliyev Aslan, 7+1 gecə. Qanun nəşriyyatı, 2021, 464 səh.
8. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cildə. I cild, Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 888 səh.
9. Rüstəmxanlı Sabir, Yazıçının qalibiyyətlə nəticələnən savaşı, 27/09/2016 // www.Yazıçının qalibiyyətlə nəticələnən savaşı - VHP

⁹ Aslan Quliyev, Ağrı. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2014, s. 530

**6th INTERNATIONAL DEDE KORKUT CONFERENCE OF
TURKISH CULTURE, HISTORY AND LITERATURE
July 20-21, 2023 / Guba, Azerbaijan**

---

10. Tanınmış yazıçı ilə müsahibə. 21 oktyabr 2016 // Tanınmış yazıçı: “Tehran Əlişanoğlu məndən qisas alır” (teleqraf.com)
11. Umberto Eko, Postmodernizm, kinayə həzz. Tərcümə edən Asif Hacı // Tənqid.net jurnalı, № 3, 2007, s. 70-73
12. Yusifli Vaqif, Aslan Quliyevin “Yazıçının savaşı” kitabı və digər əsərləri barədə // Ədalət qəzeti, 24 noyabr 2012